

633
Q-43

Q. USMONOV, M. SODIQOV,
S. BURXONOVA

O'ZBEKISTON TARIXI

63.3
Q-73

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Q. USMONOV, M. SODIQOV
S. BURXONOVA

O'ZBEKISTON TARIXI

*Oliy o'quv yurtlarining barcha bakalavr yo'nalishlari uchun
(tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*

Qayta ishlangan ikkinchi nashr

Toshkent
«IQTISOD-MOLIYA»
2016

UDK 63.3(5U)
BBK 63.3(5U)ya722
Q 73

Mualliflar jamoasi rahbari va mas'ul muharrir:

Q. Usmonov — tarix fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:

tarix fanlari doktori, professor N. Oblomurodov

tarix fanlari doktori O. Mavlonov

tarix fanlari doktori Sh.Yakubov

Usmonov Q.

Q73 O'zbekiston tarixi: oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik. Q.Usmonov, M.Sodiqov, S.Burxonova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — Toshkent: «IQTISOD-MOLIYA», 2016. — 496 b.

Darslikda Vatanimizning qadim zamonlardan to hozirgi davrgacha o'tgan bir necha ming yillik tarixi oliy o'quv yurtlari uchun tavsiya etilgan «O'zbekiston tarixi» o'quv dasturi talablari doirasida yoritilgan.

Mazkur darslik oliy o'quv yurtlarining barcha bakalavr yo'nalishlarida tahsil olayotgan (tarix yo'nalishidan tashqari) talabalar uchun «Tarixiy adabiyotlarni nashrga tayyorlash va chop etish bo'yicha Respublika ekspert guruhi»ning 14.11.2006-yildagi 1451/1-2-538-sonli xulosasi bilan nashrga tavsiya etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv dasturlari, darsliklar va o'quv qo'llanmalarini qayta ko'rib chiqish va yangilarini yaratish» bo'yicha Hukumat komissiyasi majlisining 2006-yil 27-yanvardagi majlis bayoni hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi qoshidagi O'zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo'yicha muvofiqlashtiruvchi metodik markazining 2015-yil 2-oktabrdagi 226-sonli xulosasiga ko'ra nashr etilgan.

Mazkur darslik Vatanimiz tarixini o'rganishga qiziquvchi kitobxonlarga ham ko'maklashadi.

UDK63.3(5U)
BBK 63.3(5U)ya722

KIRISH

XXI asr bo'sag'asida Vatanimiz tarixida buyuk voqea — qadimiy Mamlakatimizning eng yangi tarixini boshlab bergan voqea sodir bo'ldi. 1991-yil 31-avgust kuni bo'lgan Respublika Oliy Kengashi-ning navbatdan tashqari VI sessiyasida Prezident Islom Karimov O'zbekistonning davlat mustaqilligini e'lon qildi. 1-sentabr O'zbekiston Respublikasining mustaqillik kuni, deb belgilandi. Xalqimizning asriy orzu-umidlari ushaldi, muqaddas orzusi ro'yobga chiqdi. Dunyo xaritasidan mustaqil, ozod, suveren davlat — O'zbekiston Respublikasi o'z o'rnini egalladi.

O'zbekistonning davlat mustaqilligi xalqimizning uzoq yillar davomida olib borgan og'ir va mashaqqatli kurashining qonuniy natijasidir. Vatanimiz tarixi mustaqillik xalqimizga nihoyatda qimmatga tushganidan, istiqlol asrlar davomida berilgan qurbonlar evaziga qo'lga kiritilganidan guvohlik beradi. Endilikda xalqimizning o'z taqdiri o'z qo'lida, xalq o'z mamlakatining mustaqilligini mustahkamlash yo'lida astoydil mehnat qilmoqda.

O'zbekiston fuqarolari, xususan, yoshlar qalbiga milliy istiqlol g'oyasini singdirish, ularda mafkuraviy immunitetni shakllantirishda «O'zbekiston tarixi» fanining o'rni, imkoniyatlari katta. Binobarin, Respublika oliy o'quv yurtlarining bakalavriat bosqichida «O'zbekiston tarixi» fani asosiy fanlar qatorida turadi.

Qo'lingizdagi darslik O'zbekiston tarixining eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kungacha bo'lgan davrida sodir bo'lgan tarixiy voqealarni tahlil qilishga, ularning sabablari va mohiyatini, ichki va tashqi omillarini yoritishga bag'ishlangan. Darslik mazmunan Prezident Islom Karimovning 1998-yil 26-iyun kuni bir guruh tarixchi olimlar bilan bo'lgan suhbatida ilgari surgan nazariy, konseptual-metodologik tavsiyalariga asoslangan. Uni tayyorlashda Prezident Islom Karimovning «Tarixga murojaat qilar ekanmiz, bu xalq xotirasi ekanligini nazarda tutishimiz kerak. Xotirasiz barkamol kishi bo'lmaganidek, o'z tarixini bilmagan xalqning kelajagi ham bo'lmaydi»¹, — degan so'zlari metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda.

¹ Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, 1-jild. — T.: «O'zbekiston», 1996, 80-bet.

Darslikda O'zbekiston tarixi fani predmeti, uni o'rganishning nazariy-metodologik tamoyillari, manbalari va ahamiyati yoritilgan. O'zbekiston insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o'choqlaridan biri ekanligi, o'zbek davlatchiligining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari, o'zbek xalqining shakllanish jarayoni kabi dolzarb masalalarni yangi manbalar, mustaqillik yillarida nashr etilgan ilmiy asarlar asosida ochib berishga alohida e'tibor qaratilgan.

«Avesto» qadimgi tariximizni o'rganishda muhim tarixiy manba ekanligi, Buyuk Ipak yo'lining shakllanishi va rivojlanishi, Vatanimiz hududidan o'tgan bu yo'lining ming yillar davomida Sharq va G'arbni savdo-iqtisodiy, siyosiy, diplomatik va madaniy jihatdan bog'lashdagi ahamiyati yoritilgan. Vatanimizning o'rta asrlar davridagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayoti, uyg'onish davridagi ilm-fan va madaniyat ravaqi tahlil etilgan.

Darslikda Amir Temur davrida o'zbek davlatchiligining yuksalishi, Amir Temurning buyuk davlat arbobi va mashhur sarkarda sifatidagi xizmatlari, Vatanimiz va jahon xalqlari tarixida tutgan o'rni va roli asoslab berilgan.

Shu bilan birga, O'rta Osiyoning uch xonlikka bo'linib ketishi, ular o'rtasidagi o'zaro kurash, harbiy to'qnashuvlar oqibatida xonliklarning yuksalish darajasidan tushib ketishi, jahon taraqqiyotidan orqada qolishi, Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi, mustamlakachilik siyosatining asl mohiyati, ajdodlarimizning milliy ozodlik yo'lidagi kurash tarixi, jadidchilik harakati, jadidlarning atoqli rahnamolari faoliyati yoritilgan.

Turkistonda mustabid Sovet hokimiyatining o'rnatilishi, uning O'zbekistonda yuritgan milliy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-madaniy siyosatining mustamlakachilik xarakterga ega ekani, SSSRning tanazzulga yuz tutishi va parchalanishi ochib berilgan.

Darslikda Vatanimizning milliy istiqlol davri — eng yangi tarixini yoritishga kengroq o'rin berilgan. O'zbekistonda demokratik huquqiy davlat qurish, fuqarolik jamiyatini shakllantirish, tartibga solindigan va ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini yaratishga qaratilgan taraqqiyotning «O'zbek modeli», uning mazmun-mohiyati ochib berilgan. Mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan keng qamrovli siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy islohotlarning natijalari dalillar asosida yoritilgan. Mamlakatimizda ko'p ukladli iqtisodiyot va mulkdorlar tabaqasining shakllanishi, yuksak texnolo-

giyalar asosida bunyod etilgan yangi zamonaviy korxonalar faoliyati, ma'naviy-madaniy sohadagi yutuqlar tahlil etilgan.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi, dunyodagi yirik, rivojlangan mamlakatlar bilan o'zaro manfaatli siyosiy-diplomatik, iqtisodiy, madaniy aloqalari yoritilgan. Chunonchi, O'zbekiston tarixan qisqa muddatda jahon hamjamiyatidan munosib o'rin egalladi, global masalalarda o'zining mustaqil ovozigaga ega bo'lgan davlat darajasiga ko'tarildi.

Prezident Islom Karimov 2012-yil 9-may kuni Xotira va qadrlash kuni munosabati bilan ommaviy axborot vositalari uchun bergan intervyusida takidlaganidek, «Har qaysi odam tarixni, ayniqsa, o'z yurti tarixini yaxshi bilishi kerak. Bu tarixdan chiqadigan saboq va xulosalarni ham o'ziga to'g'ri tasavvur qilishi kerak»².

Darslikni tayyorlashda O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirliklari hay'atining qo'shma majlisida 1996-yil 30-aprelda qabul qilingan «O'zbekiston tarixini oqitish va o'rganishning yagona konsepsiyasi»ga tayanildi.

Mazkur darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi qoshidagi Muvofiqlashtiruvchi kengash hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv dasturlari, darsliklar va o'quv qo'llanmalarini qayta ko'rib chiqish va yangilarini yaratish» bo'yicha Hukumat komissiyasi tomonidan tasdiqlangan. Darslikda har bobga doir tayanch so'z va iboralar, nazorat va mulohaza uchun savollar, muhim voqealar solnomasi berilgan. Mazkur darslik bo'yicha o'z fikr-mulohazalarini bildirgan O'zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi metodik markazning ekspert guruhi a'zolariga hamda taqrizchi tarixchi olimlar va hamkasblarimizga minnatdorchilik bildiramiz.

² Karimov I.A. Tarixiy xotira va inson onili — buyuk kelajagimizning garovidir. Asarlar to'plami. 20-jild. — T.: «O'zbekiston», 2012. 261-bet.

I bob. O'ZBEKISTON TARIXI FANINING PREDMETI, UNI O'RGANISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI, MANBALARI VA AHAMIYATI

Tayanch soʻz va iboralar: *Tarix fani predmeti. Metodologik tamoyillar. Dialektik metod. Ilmiylik. Xolislik. Tarixiylik. Ijtimoiy yondashuv. Vorisiylik. Milliy Istiqlool gʻoyasi. Vatan tarixini davrlashtirish. Moddiy manbalar. Yozma manbalar. Tarixiy xotira. Vatan tarixini oʻrganishning ahamiyati.*

1. O'zbekiston tarixi fanining predmeti

Tarix — arabcha soʻz boʻlib, «oʻtmish», «oʻtgan voqealar haqida aniq hikoya qilish» maʼnolarini anglatadi. Tarix butun insoniyatning uzoq oʻtmishdan to hozirgi kunlargacha bosib oʻtgan hayotiy yoʻlini, avloddan avlodga meros qoluvchi, doimo rivojlanib, boyib boruvchi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, maʼnaviy-maʼrifiy, madaniy, davlat qurilishi sohalaridagi tajribalarini, xalqlarni yetaklagan tarixiy shaxslar faoliyatini tartibga solingan holda oʻrganuvchi, tasvirlovchi fandir.

«Tarix millatlarning oʻtmishi, taraqqiyoti hamda tanazzulining sabablarini oʻrganaturgʻon ilmdir».

Abdurauf FITRAT

Tarixni oʻrganish, bilish — bu kishilik jamiyatining rivojlanish qonuniyatlari, taraqqiyotning mavjud bosqichdan yangi bosqichga oʻtish jarayonini, insonlarning inqirozli, turgʻunlik holatiga tushish sabablari va bu holatdan chiqish yoʻlidagi tajribalarini, har bir zarasi qimmatga tushgan oʻtmish sabogʻini umumlashtirish, tushunib yetish, anglab olish demakdir. Tarix fani tarixiy jarayonning qonuniyatlari va tendensiyalarini tushunib yetishga, hozirgi zamonni toʻgʻri anglab olishga, kelajakni asosli ravishda koʻra bilishga koʻmaklashuvchi ilmdir.

Tarix koʻp qirrali, keng qamrovli fan boʻlib, uni alohida mamlakatlar va xalqlar tarixi, mintaqalar tarixi, jahon tarixi kabilarga boʻlib oʻrganish ham mumkin.

Har qaysi mamlakat, har bir xalq o'zining uzoq va betakror tarixiga ega bo'lganidek, O'zbekistonning, o'zbek xalqining tarixi ham boy va sarmazmundir. Qadim zamonlardayoq Turon, Turkiston deb e'tirof etilgan ona Vatanimiz turli tarixiy yozma va arxeologik manbalarga ko'ra Xitoy, Hindiston, Eron, Misr, Rim kabi qadimiy, mamlakatlarni qatoridan o'rin olgan. Vatanimiz jahon tarixining turli xalqlar, sivilizatsiyalar tutashgan eng qaynoq chorrahalaridan biri sifatida butun insoniyat tarixining rivojiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga, ajdodlarimiz hayotiga boshqa xalqlar, sivilizatsiyalarning ham ta'siri bo'lgan. Ming yillar davomida o'zbek xalqining fors, hind, yunon, arab, rus va boshqa xalqlar bilan ma'lum darajada aralashuvi sodir bo'lgan, ularning madaniyati, fani, san'ati va umuman turmush tarzi bir-biridan bahra olgan, mushtaraklashgan.

O'zbekiston xalqining boy va qadimiy davlatchilik tajribasi bor. Hozirgi O'zbekiston hududida dastlabki mustaqil davlat tuzilmalari miloddan avvalgi birinchi ming yillik boshlaridayoq paydo bo'lib, qariyb 3000 yil davomida takomillashib borgan va dunyo davlatchiligi rivojida yuksak darajaga ko'tarilgani jahonga ma'lum.

Vatanimiz tarixi o'zbek xalqining jahon tarixi va madaniyati xazinasiga ulkan hissa qo'shganligidan guvohlik beradi. Buyuk bobolarimiz Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Abu Iso at-Termiziy, Bahouddin Naqshband, Ahmad Yassaviy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqa yuzlab allomalarimiz bilan nafaqat o'zbek xalqi, balki butun turk dunyosi, butun yer yuzi xalqlari faxrlanadilar.

Ajdodlarimiz harpo etgan Samarqand, Buxoro, Xiva kabi ko'hna shaharlar bugungi kunda jahon miqyosidagi ziyoratgohlarga aylangan. O'zbekistonga tashrif buyurayotgan xorijiy davlat va jamoat arboblari, ziyoratchilar bu shaharlarni, ulardagi ajoyib tarixiy, milliy me'morchilik majmualari va yodgorliklarni ko'rib, ularda mujassamlashgan xalq ustalarining iste'dodi va yuksak badiiy mahoratiga qoyil qolib, ularga tahsinlar o'qimoqdalar. Muqaddas yerimiz orqali o'tgan Buyuk Ipak yo'li Osiyo va Yevropadagi xalqlar va mamlakatlarni bir-biriga bog'lab turgan, xalqaro hamkorlikka xizmat qilgan.

O'zbekiston tarixi fanining predmeti xalqimizning eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kunlargacha bosib o'tgan uzoq va murakkab

tarixiy yo'lini, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy hayotini xolisona o'rganishdan, tushuntirishdan iborat.

O'zbekiston tarixi fani ajdodlarimiz hayoti bilan bog'liq holda sodir bo'lgan voqealar rivojining ichki mantig'ini, sabablari va oqibatlarini, asrlar davomida to'plangan amaliy tajriba va saboqlarni o'rgatadi.

Vatanimiz tarixi O'zbeklarning xalq, millat bo'lib shakllanish jarayonini, ajdodlarimiz qoldirgan boy ma'naviy-madaniy merosni, davlatlarning tashkil topishi va ularning ichki va tashqi siyosatini o'rgatadi.

O'zbekiston tarixi fani xalqimizning mustaqil taraqqiyot yo'liga kirishi, mustaqillik yillarida milliy huquqiy davlatchilik qurilishi, demokratik erkin fuqarolik jamiyatini shakllantirish, bozor iqtisodiyotini yaratish, jahon hamjamiyatiga integratsiyalashish jabhalari-dagi faoliyatini o'rgatadi.

O'zbekiston tarixi fani xalqimiz hayotini haqqoniy tasvirlovchi, aks ettiruvchi munavvar ko'zgu, ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy saboqlar majmuasidir.

O'zbekiston tarixi fani boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan bog'liq holda o'rganiladi. Insoniyat hayotining ma'no-mazmuni va jamiyat taraqqiyotining umumiy qonuniyatlari haqida fikr yuritganda falsafa, davlat qurilishi va jamiyatni boshqarish masalalarida siyosatshunoslik, iqtisodiy hayotini yoritishda iqtisodiyot nazariyasi, xalqning turmush tarzi, tili va milliy mentalitetini tasvirlashda etnografiya, madaniyatshunoslik, o'zbek tili va adabiyoti, dinshunoslik fanlari yutuqlaridan foydalaniladi. Tarixshunoslik, manbashunoslik, arxeologiya, arxivshunoslik kabi maxsus fanlar tarix falsafasini chuqur anglab yetishga ko'maklashadi.

2. Vatan tarixini o'rganishning nazariy-metodologik tamoyillari va manbalari

Insoniyat tarixini, tarixiy voqea, hodisalarni to'g'ri yoritish va o'rganish uchun bir qator ***muhim nazariy-metodologik tamoyillarga*** tayanmoq zarur.

Bilish nazariyasining ***dialektik metodi*** ana shunday tamoyillardan biridir. Dialektika olam yagona va yaxlit, unda sodir bo'ladigan hodisalar, voqealar umumiy va o'zaro bog'lanishda, uzluksiz hara-

katda, ziddiyatli taraqqiyotda bo'ladi, deb ta'lim beradi. Dialektika juda uzoq tarixga ega, uning bilish nazariyasi sifatida shakllanishi va rivojlanishida Geraklit, Aristotel, Xorazmiy, Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Spinoza, Gegel, Gersen va boshqa olim va ma'rifatparvarlarning xizmati katta. Ular moddiy va ma'naviy dunyoni uzviy bog'liq jarayon shaklida, ya'ni ularni uzluksiz harakat qilib, o'zgarib, taraqqiy qilib turadigan holda, taraqqiyotni ichki bog'lanishda olib o'rganish qoidalarini yaratdilar.

Dialektik metodologiya har qanday mamlakat tarixini, shu jumladan, O'zbekiston tarixini jahon xalqlari tarixi bilan bog'liq holda o'rganishni taqozo etadi. Negaki, har bir xalq tarixidagi milliylik, o'ziga xos betakror xususiyatlar boshqa xalqlar tarixini o'rganish barobarida yanada oydinlashadi.

Darhaqiqat, O'zbekiston tarixi, avvalo, Markaziy Osiyo mamlakatlari tarixi bilan, qolaversa, butun jahon xalqlari tarixi bilan chambarchas bog'langan. Qadim zamonlardan buyon Vatanimiz Markaziy Osiyo mintaqasidagi ko'pgina davlatlar bilan yagona iqtisodiy va madaniy makonda bo'lib kelgan. Bu katta hududda yashovchi urug', qabila, qavm, elatlar etnik jihatdan doimo o'zaro ta'sirda va aloqada bo'lganlar, qo'shilish jarayonini boshidan kechirganlar, ularning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy hayoti mushtarak, uzviy bog'liq o'tgan. Shu sababdan O'zbekiston tarixini qo'shni mamlakatlar tarixiga bog'liq holda, bir xalqni ikkinchi bir xalqqa qarama-qarshi qo'ymagan holda o'rganish taqozo etiladi. Qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, tojik, fors, afg'on, hind, arab va boshqa xalqlar, mamlakatlar tarixini qanchalik yaxshi bilsak, O'zbekiston xalqlari tarixini shunchalik chuqur tushunamiz.

Tarixiy voqea, hodisalarni o'rganish, tahlil qilish va yoritishda **xolisona, haqqoniy, ilmiy yondashuv tamoyili** muhim ahamiyat kasb etadi.

Xolislik, ilmiylik qoidasi tarixiy voqea, hodisalarni o'rganayotganda ularga daxldor barcha faktlarning majmuyini birga olib tekshirishni, aniq, haqqoniy dalillarga asoslanishni talab qiladi. Tarixiy hodisalarni bir butun holda o'rganish darkor. Tor doirada to'qilgan bir g'oyani, uydirmani oqlash lozim bo'lsa faktlar silsilasidan faqat ayrimlarini, mos keladiganlarinigina tanlab olish «tajribasi» sir emas, albatta. Bu usulda chiqarilgan xulosa xolisona, haqqoniy bo'lmay, u bir tomonlamalikka olib keladi.

Mustaqillik tarixni xolisona yoritish imkoniyatini yaratdi. «O'zbek olimlarining kuch-g'ayratlari bilan tariximizning ko'pdan ko'p g'oyat muhim sahifalari, eng avvalo, temuriylar davri, XIX asr oxiri – XX asr boshlari tarixi yangidan kashf etildi. Shuni esda tutish muhimki, o'tmishimizni «oqlash» vazifalari umuman olganda bajarib bo'lini; hozir esa asosiy vazifa tarixiy tahlilni ilmiy jihatdan xolisona va halol amalga oshirishdan iboratdir»³.

Tarixni o'rganishda *tarixiylik tamoyili* muhim ahamiyatga ega. Tarixiylik qoidasi voqea, hodisalarni o'z davrining aniq tarixiy sharoitidan, o'sha davr muhitidan, tarixiy rivojlanish jarayonidan kelib chiqqan holda o'rganishni taqozo etadi. Har bir voqea, hodisani boshqa voqealar, hodisalar bilan bog'lab o'rgangandagina mazkur voqea-hodisaning umumiy tarixiy jarayondagi o'rnini to'g'ri aniqlash, belgilash mumkin bo'ladi. Har bir voqea, hodisaga umumiy tarixiy jarayonning bir qismi, deb qaramoq zarur.

Har bir hodisa, jarayon qanday tarixiy muhitda, nima uchun aynan shu paytda, shu shaklda sodir bo'lganligini, bu hodisa o'z taraqqiyotida qanday asosiy bosqichlarni bosib o'tganligini, keyinchalik u qanday bo'lib qolganligini bilish tarixiylik qoidasining talabidir. Masalan, birona davlat faoliyatiga tarixiylik nuqtayi nazaridan turib baho bermoqchi bo'lsak, u birinchidan, qachon, qanday tarixiy sharoitda paydo bo'ldi, ikkinchidan, u o'z taraqqiyotida qanday bosqichlarni bosib o'tdi, uchinchidan, uning tarixiy o'rnini, mavqeyi qanday, degan savollarga aniq javob berish zarur bo'ladi.

Tarixiylik tamoyili xalq o'tmishini yagona tabiiy-tarixiy jarayon deb, o'tmish hozirgi zamonni tayyorlaydi, hozirgi zamon kelajakni yaratadi, deb qaraydi. Insoniyat ana shunday umumiy yo'ldan bora-yotgan ekan, istiqbolda porloq hayot, farovon turmush qurmoqchi bo'lgan avlod tarix fani orqali o'tmishni, ajdodlarimizning tarixiy tajribasini yaxshi bilmog'i lozim. O'tmishni, ajdodlarimiz tarixini qanchalik yaxshi bilsak, anglab yetsak, hozirgi zamonni shunchalik mukammal tushunamiz, kelajakni to'g'ri tasavvur etamiz, taraqqiyotning muqobil yo'llaridan ma'qulini tanlay olarniz.

Insoniyat taraqqiyotining ma'lum bosqichida xususiy mulkchilik kelib chiqadi va urug'chilik tuzumi yemirilib, urug' jamoalari turli ijtimoiy tabaqalarga bo'linadi. Shu davrdan e'tiboran tarixiy

³ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. — T.: «O'zbekiston». 1997. 141-bet; Asarlar to'plami. 6-jild. 128-bet.

voqea va hodisalar ana shu tabaqalarning manfaati bilan bog'liq holda kechadigan, har bir ijtimoiy tabaqa o'z manfaati nuqtayi nazaridan harakat qiladigan, ayrim hollarda ularning siyosiy, iqtisodiy manfaati to'qnashadigan, qo'zg'olonlar ko'tariladigan bo'lib qoladi. Bunday vaziyatda sodir bo'lgan voqealarni, tarixiy jarayonni o'rganishda **ijtimoiy yondashuv tamoyiliga** rioya etish zarur bo'ladi. Ijtimoiy yondashuv tamoyili tarixiy jarayonlarni aholining barcha tabaqalari manfaatlarini, teng ta'sir etuvchi omillarni hisobga olgan holda o'rganishni taqozo etadi. Voqealarni alohida bir ijtimoiy tabaqa — kambag'allar, yo'qsillar yoki mulkdor boylar manfaati nuqtayi nazaridan turib tahlil etish, yoritish bir tomonlama yondashuv bo'lib, bu tarixni soxtalashtiradi, noto'g'ri xulosalarga olib keladi.

Shohlar, amirlar, beklar faoliyatini yoritishga adolat nuqtayi nazaridan yondashmoq kerak. Ularni boy tabaqalardan chiqqan, mulkdor bo'lgani uchungina qoralash, badnom qilish adolatdan bo'lmaydi. Mamlakat yurtboshisiz, davlat idora organlarisiz, boshqaruvchilarsiz bo'lmashligini isbot etishning hojati bo'lmasa kerak. Shunday ekan, barcha davlat arboblarni, amaldorlarni yoppasiga qoralash ham to'g'ri emas. Jonajon Vatanimiz ko'hna tarixi ham ular orasida xalqparvar, ma'rifatparvar, oqilona siyosat yuritgan mashhur davlat arboblari bo'lganligidan guvohlik berib turibdi.

Ijtimoiy yondashuv tamoyili davlat arboblarning, siyosiy kuchlar, partiyalar, turli uyushmalar, ular yo'lboshchilarining tarixiy taraqqiyot darajasiga ko'rsatgan ijobiy yoki salbiy ta'sirini, jamiyatning u yoki bu yo'ldan rivojlanishidagi rolini bilib olishda muhim ahamiyatga ega.

Jahon xalqlari tarixi, jumladan, mamlakatimiz tarixi guvohlik beradiki, davlatlar, hukmdorlar o'rtasida siyosiy, iqtisodiy manfaatlar, strategik maqsadlar yo'lida tez-tez qirg'in-barot urushlar bo'lib turgan, biri ikkinchisini bosib olgan, mag'lub mamlakatni talon-taroj qilgan, iqtisodiy imkoniyatlarini zo'ravonlarcha o'z manfaatiga bo'ysundirgan va o'zlashtirgan. Bunday jarayonlarni **strategik manfaatlar, siyosiy mezonlar nuqtayi nazaridan turib baholash** zarur bo'ladi.

Mamlakatimiz tarixini o'rganishda milliy qadriyatlar, xalq an'analari va urf-odatlar, islom dini tarixi, odamlarning diniy e'tiqodlari, diniy ta'limotlar va ularning asoschilari faoliyatini tahlil qilishda, yoritishda **vorisiylik tamoyiliga** amal qilish, ularni tarixiy xoti-

ra sifatida hurmat qilish, e'zozlash va yanada boyitib borish nuqtayi nazaridan yondashmoq kerak. Hayot xalqning necha ming yillar davomida yaratgan milliy madaniyatini, axloq mezonlarini ikkiga-ekspluatatorlar madaniyati va axloqi hamda ekspluatatsiya qilinuvchilar madaniyati va axloqiga bo'lish, birinchisini qoralashdan iborat yo'riqnomaning naqadar zararli ekanligini ko'rsatdi. Milliy madaniyatga, ma'naviy merosga bunday yondashuv ma'naviy qashshoqlashishga, milliy qadriyatlarning, urf-odatlarining oyoqosti qilinishiga, ko'pgina olimlar, ma'rifatparvarlar, ruhoniylarning badnom qilinishiga olib kelganligini unutmaslik kerak.

Ajdodlarimiz hayotini, tarixiy jarayonlarni tahlil qilish, yoritish, o'rganishda ***Vatan manfaatini nuqtayi nazaridan yondashish***, milliy istiqlol g'oyasi tamoyillariga tayanmoq lozim.

Vatanimiz tarixini o'rganishda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning asarlari, ma'ruza va nutqlari, farmon va farmoyishlari, mustaqillik davrida qabul qilingan qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlar muhim nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tarixni o'rganishda yuqorida qayd etilgan metodologik tamoyillar bilan bir qatorda faktlarni taqqoslash, mantiqiy-qiyosiy xulosalar chiqarish, falsafiy tafakkur, davrlashtirish, sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish, statistik, matematik va boshqa usullardan ham foydalanish zarur.

Vatanimiz tarixini tadqiq etish, o'rganishda uni ***to'g'ri davrlashtirishning*** ahamiyati kattadir. Sovetlar hukmronligi davrida sobiq SSSR tarkibidagi yuzdan ortiq xalqlar tarixi, jumladan, Vatanimiz tarixi sinfiy kurash, inqilobiy harakatlarga asoslangan marksistik formatsion g'oyaga bo'ysundirilgan holda davrlashtirildi. Barcha xalqlar tarixi besh davrga: ibtidoiy jamoa tuzumi, quldorlik tuzumi, feodalizm, kapitalizm, sotsializmga bo'lindi. Bunday davrlashtirishning maqsadi «jamiyat taraqqiyoti insoniyatni albatta kommunizmga olib boradi» degan g'oyani ilgari surish va oqlashdan iborat edi. Bu g'oyaning qanchalik to'g'riligi XX asrda ko'pgina xalqlar taqdirida sinab ko'rildi, pirovard natijada salbiy oqibatlarga olib keldi. Hammani tenglashtirish g'oyasi amalda kambag'allar, yo'qsillar uchun erkin va farovon turmush yaratolmadi, mulkdorlar, badavlat tabaqalarni kambag'allar, yo'qsillar darajasiga tushirdi. Jamiyatda ommaviy loqaydlik, boqimandalik kayfiyatini keltirib chiqardi. Shu bois, insoniyat XX asr oxirlariga kelib bu soxta g'oyani o'z yelkasidan uloqtirib

tashladi, butun dunyoda «sinfy qadriyatlar»dan milliy va umum-insoniy qadriyatlarning ustunligi e'tirof etildi

Tarixni davrlashtirishdek muhim masalaga turlicha yondashuvlar mavjud. Ko'pgina arxeolog olimlar mehnat qurollari qanday materialdan yasalganligini asos qilib olib, insoniyat tarixini qadimgi tosh, o'rta tosh, yangi tosh, tosh-mis, bronza, temir davrlariga bo'lganlar. Bunday yondashuv to'g'ridek ko'rinsa-da, kishilik jamiyati taraqqiyotining bir-biridan farq qiluvchi muhim davrlarini belgilashga yetarli darajada asos bo'lolmaydi.

Tarixchi olimlar L. Morgan va F. Engels tarixni uch davrga bo'ladi: yovvoyilik davri (tayyor tabiat mahsulotlarini o'zlashtirish), vahshiylik davri (chorvachilik va dehqonchilikning vujudga kelishi) va sivilizatsiya davri (sitneat — rivojlanishi).

XX asr tarixi insoniyat taraqqiyotini, barcha xalqlar tarixini bir qolipga solish, «jamiyat taraqqiyoti insoniyatni kommunizmga olib boradi», degan kommunistik g'oyani odamlar ongi va qalbiga singdirishni mo'ljallagan formatsion davrlashtirish ham nomukammal ekanini isbotladi va rad etdi. Darhaqiqat, nafaqat O'zbekiston hududida, ko'pgina Osiyo mamlakatlarida ham quldorlik tuzumi bo'lmagan. Negaki, Vatanimizda qullar bo'lsa-da, quldorlik ishlab chiqarish usuli, qullar mehnati emas, erkin dehqon jamoalari mehnati yetakchi bo'lgan. XIX asr oxirlarida vujudga kela boshlagan kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari ham, burjuaziya va yollanma ishchilar tabaqasi ham barqaror shakllanib yetish darajasiga ko'tarilmadi.

Tarixiy jarayon tahlili kishilik jamiyatining zamonda ham, makonda ham bir maromda emas, notekis, to'liqinsimon spiral shaklda rivojlanishidan guvohlik beradi. Bu — tarixiy rivojlanish qonunidir. Tarix — bu avlodlar almashinuvidan, taraqqiyot sikllari almashinuvidan iborat. Jamiyatni harakatlantiruvchi asosiy kuch ishlab chiqarish qurollari, vositalari emas, insondir. Inson, uning ehtiyojlari, qobiliyatlari, bilimi, malakasi, xohish-irodasi bosh ishlab chiqaruvchi kuchdir. Yaratilgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklar inson mehnatining mahsulidir. Inson tarixni yaratuvchi subyektdir. Tarixni davrlashtirishda mana shu omillarni nazarda tutmoq lozim bo'ladi.

O'zbekistonning tarixi boy, betakror bo'lib, uning o'ziga xos tarixiy taraqqiyot davrlari bor. Uni quyidagi **yirik davrlarga bo'lish mumkin:**

- Ibtidoiy-jamoa tuzumi;
- Qadimgi davr: davlatchilikning shakllanishi jarayonlari;

- O'rta asrlar davri;
- Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davri;
- Mustabid sovet hokimiyati hukmronligi davri;
- Milliy istiqlol davri.

Bu davrlarning har biri yana o'ziga xos, kichik davrlarga bo'linadiki, uni mazkur darslikning mazmuni va mundarijasidan yaqqol ko'rish mumkin.

Haqqoniy, xolis tarixiy bilimga ega bo'lish oson emas. Negaki, biz o'rganayotgan tarixiy voqealarni, jarayonlarni bevosita kuzata olmaymiz, ular bizdan ancha ilgari bo'lib o'tgan, ularni qaytarib ham bo'lmaydi. Bundan ilgari bo'lib o'tgan tarixiy voqealarni bilib bo'lmaydi, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak albatta.

Tarixiy voqealar, xalqlar hayoti nom-nishonsiz yo'q bo'lib ketmaydi, ulardan **tarixiy manbalar** guvohlik beradi. Tarixiy manbalar ikkiga – **moddiy va yozma manbalarga bo'linadi**.

Moddiy manbalar	♦ Mehnat qurollari ♦ Harbiy qurol-yaroqlar ♦ Tanga pullar ♦ Uy-joylar, qabrlar ♦ Idish-tovoqlar, devoriy tasvirlar ♦ Qal'alar, shaharlar va boshqalar

Ajdodlarimizning miloddan avvalgi VIII–VII asrlardagi hayotini o'rganishda «Avesto» kitobi qimmatli yozma manba hisoblanadi. Mazkur nodir kitobda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, dastlabki davlat tuzilmalarining shakllanish jarayonlari o'z ifodasini topgan.

Yozma manbalar	♦ Yozuv belgilari. ♦ Toshga, daraxt po'stlog'iga, teriga, qog'ozga yozilgan ma'lumotlar. ♦ Xalqlar hayoti, yuz bergan voqea va hodisalar haqida yozilgan kitoblar. ♦ Davlat boshliqlarining yozma shakldagi farmonlar ♦ Yer, qimmatbaho narsalarni in'om qilish, meros qoldirish, sotib olish bo'yicha rasmiylashtirilgan hujjatlar.

Xitoy yozma manbalaridan «Tarixiy guvohliklar» (mil.avv. I asr), «Ulug'xon xonadoni tarixi» (milodiy I asr), «Kichik Xon xonadoni tarixi» (milodiy V asr), «Vey xonadoni tarixi» (milodiy VI asr),

«Shimoliy podshohliklar (Beyshi) tarixi» (milodiy VII asr) va boshqalarda Turkiston tarixi haqida ma'lumotlar bor. Shuningdek, arman, vizantiyalik mualliflarning asarlarida ham vatanimiz tarixi haqida ma'lumotlar uchraydi.

Vatanimiz tarixini o'rganishda turkiy, fors, arab manbalarining ahamiyati katta. Qadimgi turk yozuvi to'g'risida S.E. Malovning «Памятники древнетюркской письменности» (M.: 1951) va «Енисейская письменность тюрков. Текст и переводы» (M.-L.: 1951), A. Sagdullayevning «Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda» (T.: 1996) asarlarida qimmatli ma'lumotlar bor. Turkiy xalqlar, jumladan o'zbek xalqining etnik tarixini o'rganishda Abulg'oziyning «Shajarayi turk» (T.: 1992), L.N. Gumilevning «Древние тюрки» (M. 1960), A.Yu. Yakubovskiyning «К вопросу об этногенезе узбекского народа» (T.: 1941) asarlaridan foydalanish mumkin.

O'zbek xalqining O'rta asrlardagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-madaniy hayotini o'rganishda Abu Nasr Forobiyning «Fozil odamlar shahri» (T.: 1993), Abu Rayhon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» (T.: 1968), Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilik» (T.: 1960), M. Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk». Uch jildlik (T.: 1960–1963), Abu Tohirxojaning «Samariya» (T.: 1991), Narshaxiyning «Buxoro tarixi» (T.: 1991), Nizomulmulkning «Siyosatnoma yoki siyar ul-muluk» (T.: 1997), Amir Temurning «Temur tuzuklari» (T.: 1991), Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» (T.: 1994) va boshqa nodir kitoblar muhim tarixiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Vatanimiz tarixini o'rganishda o'z davrida hokimiyat tepasida turgan sulolalar tarixini yoritishga bag'ishlangan bir qator kitoblar — Shahobiddin an-Nasaviyning «Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti» (T.: «O'zbekiston». 1999), Nizomiddin Shomiyning «Zafarnoma» (T.: «O'zbekiston». 1996), Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» (T.: «Sharq». 1997), Ibn Arabshohning «Amir Temur tarixi. Ikki jildlik» (T.: «Mehnat», 1992), Hofiz Tanish al-Buxoriyning «Abdullanoma» (T.: 1999), Mulla Muhammad Solihning «Shayboniynoma» (T.: 1989), Bayoniyning «Shajarayi Xorazmshohiy» (T.: 1991) va boshqalar qimmatli manba sifatida diqqatga sazovordir.

Bizgacha yetib kelgan bunday moddiy va yozma manbalar O'zbekiston tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston fan-

lar Akademiyasining Sharqshunoslik instituti, Sharq qo'lyozmalar fondi dunyodagi eng yirik qo'lyozmalar xazinalaridan hisoblanadi. Bu yerda 40 mingdan ziyod qo'lyozma nusxalari, 30 mingdan ortiq toshbosma kitoblar va 10 mingdan ortiq Sharq tillarida yozilgan hujjatlar mavjud. Shuningdek, Vatanimiz tarixiga oid muhim qo'lyozma hujjatlar, nodir kitoblar, qimmatli ma'lumotlar xorijiy mamlakatlardagi ilm maskanlari, kutubxonalarda saqlanmoqda. Ana shu qo'lyozma hujjatlar va kitoblarning hozirgi o'zbek tiliga tarjima qilinishi va nashr etilishi Vatanimiz tarixini yanada to'laroq, xolisona yoritilishiga, tariximiz sahifalaridagi «oq» va «qora» dog'larning barham topishiga ko'maklashadi.

Tariximiz to'g'risida to'la tasavvur hosil qilish uchun O'zbekiston tarixi davlat muzeyi, Temuriylar tarixi davlat muzeyi, o'lkani o'rganish va boshqa muzeylar, Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Qarshi, Urganch, Toshkent va boshqa shaharlar, ulardagi tarixiy yodgorliklarni borib ko'rmoq zarur.

Ajdodlarimiz qoldirgan moddiy va ma'naviy yodgorliklar bilan tanishar ekanmiz, ularda xalqning mehnati, fikr-o'ylari, orzu-umidlari, his-tuyg'ulari mujassamlashganini qalban his etamiz, anglab yetamiz. Ana shunda bu tarixiy yodgorliklarning chiroyli ko'rinishidan huzurlanibgina qolmasdan, ajdodlarimizga, xalqimizga, millatimizga nisbatan mehr-muhabbatimiz o'rtadi, qalbimizda iftixor tuyg'ulari kuchayadi.

3. Barkamol avlodni shakllantirishda Vatan tarixining ahamiyati

O'zbekiston tarixi yoshlarga xalqimizning o'tmishi, tarixi haqida bilim berish bilan chegaralanib qolmaydi, u yoshlarni vatanparvar, ma'naviy jihatdan komil inson etib shakllantirishga xizmat qiladi. Vatanimiz tarixi «Har bir fuqaroni, jumladan, yoshlarimizni boy madaniy merosimizni qadrlashga, uni ko'z qorachig'iday avaylab-asrashga, yurak-yurakdan iftixor qilishga o'rgatadi. O'zimizning boy o'tmish merosimizdan madad va ibrat olishga imkon beradi. Odamlar qalbida ezgulik tuyg'ularini uyg'otib, bugungi avlod kimlarning avlodi, kimlarning zoti va vorislari ekanini anglashga undaydi»⁴.

Mustaqillik qo'lga kiritilgach, Vatanimiz tarixida burilish pallasi,

⁴ Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. Asarlar to'plami. 6-jild.— T.: «O'zbekiston». 1998. 371-bet.

ma'muriy-buyruqbozlik boshqaruviga asoslangan totalitar tuzumdan erkin, demokratik tuzumga o'tish davri boshlandi. O'tish davrida eski ideallar, g'oyalar, odatdagi tafakkur va axloq me'yorlari o'zgaradi, milliy qadriyatlar qayta baholanadi, muqobil nuqtayi nazarlar paydo bo'ladi, allaqachon unutilgan qarashlar qayta uyg'onadi, ziddiyatlar keskinlashadi. Vujudga kelgan murakkab sharoitda «birovlar tarixining borishini bilish mumkin emas», — deb talvasaga tushsa, boshqalar eskirgan, rad etilgan «haqiqat»ga yopishib olib, tarix g'ildiragini orqaga qaytarishni orzu qiladi, urinadi. Tarixiy tajriba va saboqlar esa dunyoda nimalar o'zgardi, nima uchun o'zgardi, qanday qarashlardan tezroq xalos bo'lish kerak, degan savollarga javob topishga, yangi jamiyat qurishning muqobil yo'llarini mushohada qilib, eng to'g'risini topishga, xatoga yo'l qo'ymaslikka undaydi. Bunda tarix to'g'ri yo'lni ko'rsatuvchi kompas bo'lib xizmat qiladi.

Davlat mustaqilligini o'z qo'liga olgan ozod, hur O'zbekistonda Vatan, istiqloq taqdiri bugungi baxtli avlodlar qo'lida. Mustaqillikni asrab-avaylash, mustahkamlash, mamlakatimizni keyingi avlodlarga yanada qudratli, obod, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlangan holda yetkazish zamonamizning dolzarb vazifasiga, talabiga aylandi. Bu mas'uliyatli, ayni paytda, sharaflı vazifaning qay darajada ado etilishi bugungi avlodlarga, xususan, yoshlarga, ularning ma'naviy barkamolligiga bog'liq. «Biron bir jamiyat, — deb ta'kidlaydi Prezident Islom Karimov, — ma'naviy imkoniyatlarini, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay hamda mustahkamlamay turib o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi»⁵.

Har qanday jamiyat taraqqiyotining asosiy kuchi ma'naviyat va ma'rifatdir. ***Ma'naviy barkamollikni tarbiyalashda Vatan tarixi muhim omil hisoblanadi.*** «Ma'naviyat, — deb yozadi Islom Karimov, — o'z xalqining tarixini, uning madaniyati va vazifalarini chuqur bilish va tushunib yetishga suyangandagina qudratli kuchga aylanadi»⁶, «... tug'ilib o'sgan yurtida o'zini boshqalardan kam sezmay, boshini baland ko'tarib yurishi uchun insonga, albatta, tarixiy xotira kerak... Tarixiy xotirasi bor inson — irodali inson»⁷.

⁵ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatları. — T.: «O'zbekiston». 1997. 137-bet. Asarlar to'plami. 6-jild. 127-bet.

⁶ Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. 1-jild. 80-bet.

⁷ Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. — T.: «Sharq». 1998. 8—9-betlar. Asarlar to'plami. 7-jild. 136—137-betlar.

Insonda tarixiy xotira o'z Vatani tarixini, o'z xalqi, ajdodlari tarixini bilish orqali shakllanadi. Yaqin o'tmishda mustamlakachilar, totalitar tuzum mutasaddilari ko'pgina xalqlarni, jumladan, o'zbek xalqini o'z tarixidan judo qilish, ularni o'z o'tmishiga loqaydlik bilan qaraydigan, nasl-nasabini eslolmaydigan manqurtlarga aylantirish siyosatini yuritdi, amaliyotda esa xalqimiz tashqi dunyodan butunlay uzib qo'yildi, uning bir necha ming yillik boy tarixi soxtalashtirildi, uni yoshlarga o'qitish va o'rgatishga izn berilmadi.

Mustaqillik sharofati bilan Vatanimiz tarixi o'z o'rnini topdi, barcha o'quv maskanlarida talaba-o'quvchilarga Vatan tarixini o'qitish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi, Vatan tarixini o'qitish yo'lga qo'yildi.

Vatanimiz tarixi millatning, yoshlarning haqiqiy tarbiyachisi-ga aylanmoqda. Bu borada Prezident Islom Karimovning «o'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi», «Inson uchun tarixdan judo bo'lish — hayotdan judo bo'lish demakdir!» degan hikmatli so'zlari va ko'rsatmalari dasturi amal bo'lib xizmat qilmoqda.

Tarix fani olam yagona va yaxlit, O'zbekiston uning ajralmas bir qismi, olamda sodir bo'ladigan voqea, hodisalar umumiy va o'zaro bog'lanishda, uzluksiz harakatda ekanligi xususida to'g'ri tasavvur, tushunchalarni shakllantiradi.

O'z o'tmishini, ajdodlari tarixini yaxshi bilgan insonning irodasi kuchli bo'ladi, uni har xil aqidalar girdobiga tushishdan saqlaydi. O'tmishni bilgan, ***tarix saboqlarini anglab yetgan inson hozirgi zamonni yaxshi tushunadi, kelajakni to'g'ri tasavvur etadi.***

Muxtasar qilib aytganda, Vatan tarixi talabalarda xalqning o'tmishi, hozirgi zamon va kelajagi yagona tarixiy jarayon degan tushunchani shakllantiradi. Bu, o'z navbatida, yoshlarni tarixiy jarayonlarning oddiy kuzatuvchisi bo'lib qolishdan saqlaydi, ularni olg'a intilishga, taraqqiyotga ko'maklashishga undaydi.

O'zbekiston tarixi talabalarga bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshiralayotgan demokratik islohotlarning mohiyati va natijalarini milliy, huquqiy davlatchilikni barpo etish, demokratik-fuqarolik jamiyatini qurish, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish jarayonlarini o'rgatadi. Bu, o'z navbatida, yoshlarda ilmiy dunyoqarashni, siyosiy madaniyatni tarbiyalaydi, jamiyatda o'z o'rnini to'g'ri belgilashga ko'maklashadi.

Xalqimizning buyukligi, kuchi uning boy ma'naviy merosiga ega ekanligi bilan belgilanadi. Xalqimizning ma'naviy poydevori juda qadimiy va mustahkam. Ajdodlarimiz yetishtirib bergan yuzlab jahonga mashhur olim-u ulamolar, me'mor-u binokorlar, naqqoshlar, zargarlar, hunarmandlar, davlat arboblari, xalq qahramonlari hayoti, dunyoda birinchilar qatorida bunyod etilgan ilm va ta'lim maskanlari faoliyati talaba-o'quvchilar uchun katta ibrat maktabi, tarix sabog'idir. Kelajak sari intilayotgan yoshlar uchun bu boy ma'naviy meros mustahkam tayanchdir. Uning zaminida tinimsiz va mashaqqatli mehnat, har qanday to'siqlarni yengish, ilmga va ziyoga intilish kabi xislatlar yotadi. Bunday xislatlar Vatan tarixini o'qitish orqali yoshlarga singdiriladi.

Vatan tarixi xalqimizning asrlar davomida ko'pgina xalq, elatlar bilan ahil, hamjihat bo'lib yashaganligidan, yurtimizda turli diniy e'tiqodlar erkinligi va inoqligi bo'lganligidan guvohlik beradi. Bu mustaqil O'zbekistonda yashovchi turli dinlarga e'tiqod qiluvchi 120 dan ortiq millat va elatlar o'rtasida tinchlik, milliy totuvlik, birodarlikni yanada mustahkamlashga xizmat qiluvchi tarixiy saboqdir.

Kelajagi buyuk davlat qurayotgan bugungi avlodlar uchun o'zbek xalq davlatchiligi tarixi, ming yillar davomida shakllanib, takomillashib kelgan siyosiy-huquqiy institutlar, qonun-qoidalar tajribasi O'zbekiston mustaqilligini yanada mustahkamlash, huquqiy davlat, demokratik jamiyat qurishda mustahkam tayanch va madadkoridir.

Tarixiy xotira, ajdodlarimiz qoldirgan boy ma'naviy merosni egallash talabalarda halollik, odillik, rostgo'ylik, mehr-oqibat, mehnatsevarlik, ilmga intilish kabi insoniy fazilatlarini shakllantirishga ko'maklashadi.

Vatan tarixi yoshlarda jamiyatda ertaroq mustaqil faoliyat yuritish, o'z qobiliyatini to'laroq ochish va hayotga tatbiq etish sifatlarini shakllantiradi, Vatan, xalq taqdiri uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish kabi yuksak ma'naviy burchni tarbiyalaydi, milliy g'oya bilan qurollantiradi. Shu bois, Vatan tarixini har tomonlama, chuqur o'rganish muhim ahamiyatga molik vazifadir. Mamlakatimizda mustaqillik sharofati tufayli bog'chalardan tortib oliy o'quv yurtlarigacha bo'lgan ta'lim-tarbiya tizimlarida O'zbekiston tarixi fanini o'qitishga davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan vazifa sifatida katta e'tibor berilmoqda, g'amxo'rlik qilinmoqda. «Tarix millatning haqiqiy tarbiyachisiga aylanib bormoqda. Buyuk ajdodlarimizning

ishlari va jasoratlari tarixiy xotiramizni jonlantirib, yangi fuqarolik ongini shakllantirmoqda. Axloqiy tarbiya va ibrat manbayiga aylanmoqda»⁸.

Nazorat savollari

1. Tarix so'zi qanday ma'noni bildiradi?
2. O'zbekiston tarixi fani nimani o'rgatadi?
3. Tarixni o'rganishda qanday metodologik tamoyillarga tayanish lozim?
4. Tarixiylik tamoyilini qanday tushunasiz?
5. Tarixni o'rganishda xolislik, ilmiylik tamoyillarining talablari nimalardan iborat?
6. O'zbekiston tarixini qanday yirik davrlarga bo'lish mumkin?
7. Tarixni o'rganishda moddiy manbalar qanday ahamiyatga ega?
8. Vatanimiz tarixiga doir qadimgi yozma manbalardan qaysilari ni bilasiz?
9. Milliy g'oya va mafkurani odamlarga singdirishda Vatan tarixining o'rni va ahamiyati qanday?
10. Prezident Islom Karimovning qaysi asarlarida Vatan tarixini xolisona yoritishning ahamiyati yoritilgan?

⁸ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. — T.: «O'zbekiston». 1997. 140-bet. Asarlar to'plami. 6-jild. 127-bet.

II bob. MARKAZIY OSIYO JAHON SIVILIZATSIYASINING AJRALMAS QISMI

Tayanch soʻz va iboralar: *Sivilizatsiya. Ibtidoiy toʻda. Urugʻchilik jamiyati. Oʻzlashtiruvchi xoʻjalik. Paleolit davri manzilgohlari. Mezolit davri manzilgohlari. Neolit davri manzilgohlari. Eneolit davri manzilgohlari. Bronza davri manzilgohlari. Mehnat qurollaridagi oʻzgarishlar. Patriarxat. Patriarxat. Dehqonchilik. Chorvachilik. Hunarmandchilik. Ishlab chiqarish xoʻjaligi.*

I. Vatanimiz jahon sivilizatsiyasining qadimgi oʻchoqlaridan biri

Insoniyat qadim-qadimdan oʻz davriga xos turmush tarziga, moddiy va maʼnaviy-madaniyatga, yaʼni maʼlum darajadagi sivilizatsiyaga ega boʻlgan. Davrlar oʻtishi natijasida, insoniyat sivilizatsiyasi darajasi oʻsib, rivojlanib, takomillashib borgan. Bu jarayon odamlarning mehnat qilish usuli, qanchalik darajada moddiy va maʼnaviy boyliklarni yaratish va koʻpaytirib borishi bilan bogʻliq kechgan.

U yoki bu sivilizatsiya haqida soʻz borganda, insoniyatning yashash uchun kurashi, tinimsiz mehnati, maʼnaviyat va maʼrifatga intilishi tufayli oʻzi uchun yaratgan jismoniy va madaniy qulayliklari — ov va mehnat qurollari, kiyim-bosh, uy-joy va oilaviy munosabatlari, ishlab chiqarish usullari, maishiy xizmat vositalari, ijtimoiy ongi va maʼnaviy dunyosi, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-huquqiy munosabatlari darajasi asosida tavsiflanadigan maʼlum bir tarixiy davr tushuniladi. Masalan, Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi, Antik Yevropa sivilizatsiyasi, Islom sivilizatsiyasi, Xristian sivilizatsiyasi, hozirgi zamon sivilizatsiyasi kabi tushunchalarda insonlarning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hayoti, turmush tarzi, axloqi, bilim saviyasi, mehnat qurollari va hokazo jihatlari mujassamlashgan boʻladi.

Har bir mintaqada sivilizatsiya davriy nuqtayi nazardan ertaroq yoki kechroq, oʻziga xos shaklda shakllanib, rivojlanib borgan. Tarixiy, ilmiy tadqiqotlar Markaziy Osiyo, jumladan, bizning Vatanimiz — Oʻzbekiston insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi oʻchoqlaridan biri ekanligidan dalolat bermoqda.

XX asrning birinchi yarmidan boshlab arxeolog olim V.L. Vyat-

kin boshliq guruh Samarqand, Xorazm va Termizda, Mixail Yevgenovich Masson boshliq arxeologlar guruhi Ohangaron vodiysida, A.A. Potapov Farg'ona vodiysida qidiruv va qazish ishlarini olib bordilar. 30—40-yillarda O'zbekiston, Moskva va Leningrad olimlari hamkorligida bir necha arxeologik ekspeditsiyalar tashkil etildi

Termiz ekspeditsiyasiga M.Y. Masson, Xorazm ekspeditsiyasiga S.P. Tolstov, Zarafshon ekspeditsiyasiga A.Yu. Yakubovskiy rahbarlik qildilar. Bular tomonidan nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyoning qadimgi tarixini, ajdodlarimizning ibtidoiy jamoa tuzumi davridagi turmush tarziga oid qator qimmatli asarlar yaratilgan. Bular orasida V.M. Massonning «Страна тысячи городов» (M.: «Наука», 1966), A.P. Okladnikovning «Палеолит и мезолит Средней Азии. Средняя Азия в эпоху камня и бронза» (M.-L.: 1966), S.P. Tolstovning «Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования» (M.: 1948), V.A. Shishkinning «Афрасиаб — сокровищница древней культуры» (T.: «Fan», 1966), «Архитектурные памятники Бухары» (T.: 1936) va boshqa asarlar bor.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi tarixini o'rganish maqsadida yirik arxeologik ekspeditsiya guruhlari tashkil etildi. S.P. Tolstov boshliq Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi, A.N. Bernshtam boshliq Pomir-Oloy va Pomir-Farg'ona ekspeditsiyasi, Ya.G'. G'ulomov va V.A. Shishkinlar boshliq Zarafshon arxeologik ekspeditsiyasi tadqiqot ishlari olib bordi. Mazkur ekspeditsiyalarda qatnashgan tadqiqotchilar muhim asarlar yaratdilar. S.P. Tolstovning «По следам древнехорезмийской цивилизации» (M.-L.: 1948), A.N. Bernshtamning «Древняя Фергана (Научно-популярный очерк)» (T.: 1951), Ya.G. G'ulomovning «O'zbekistonda arxeologiya fanining rivoji» (T.: 1956), «Qadimgi madaniyatimiz izlaridan» (T.: 1960) va «Xorazmning sug'orish tarixi» (T.: 1957) ana shular jumlasidandir.

Keyingi yillarda respublikamizning taniqli arxeolog olimlari — A. Asqarov, O'. Islomov, A.R. Muhammadjonov, E.V. Rtveladze, T. Shirinov va boshqalar yetakchiligidagi tadqiqotchilar O'zbekiston qadimgi tarixining paleolit, mezolit, neolit, encolit, bronza davrlarini o'rgandilar. Tadqiqot ishlari Vatanimizning barcha vohalarida — Zarafshon, Surxondaryo vohasida, Xorazm va Farg'ona vodiysida, shuningdek, cho'l va dasht hududlarida ham keng olib borildi. Ular tomonidan qator ilmiy, ommabop asarlar, o'quv qo'llanmalari yaratildi. Bular orasida A. Asqarovning «Buxoroning ibtidoiy davr tarixi—

dan lavhalar (T.: «Fan», 1973), «Sopollitepa» (T.: 1973), «Древне-земледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана» (T.: 1977) O'. Islomovning «Пещера Мачай» (T.: 1975), «Обиширская культура» (T.: 1980); A.R. Muhammadjonovning «Qadimgi Buxoro» (T.: 1991); T. Shirinovning «Орудия производства и оружие эпохи бронзы среднеазиатского Междуречья» (T.: 1985); E.V. Rtveladze va A. Sagdullayevlarning «Памятники минувших веков» (T.: 1986), E.V. Rtveladze, A.X. Saidov va Yo.V. Abdullayevlarning «Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar» (T.: 2001) kabi asarlari alohida o'rin tutadi.

Mazkur asarlarni, shuningdek, Vatanimizning qadimgi davri tarixiga oid hoshqa asarlarni o'rganish orqali O'zbekiston odamzod ilk bor paydo bo'lgan o'lka ekanligini anglash, ajdodlarimizning qadimgi hayoti, turmush tarzi, moddiy va ma'naviy-madaniyati haqida zarur bilimga ega bo'lish mumkin.

Jamiyatshunos va tabiatshunos olimlar yer sharida hayotning paydo bo'lishi, odamlarning vujudga kelishi muammolari ustida uzoq yillardan beri tadqiqot ishlari olib bormoqdalar. Bu haqda diniy va dunyoviy ta'limotlar, rivoyatlar mavjud.

Xristian dini: «odamzod xudo tomonidan bundan 7 ming yil burun qizil loydan yaratilgan, dastlabki odamlar Adam va Yevadan tug'ilgan», — deb ta'kidlaydi. Islom dini esa «odamning Alloh tomonidan tuproqdan yaratilib, unga jon kiritilgani, dastlabki odamlar Odam Ato va Momo Havo bo'lganligi haqida to'xtalib, ularning qachon yaratilganligini Allohdan o'zga hech kim bilmaydi, bu yo'l-g'iz ungagina ayon», degan g'oyani ilgari suradi.

Yunon olimi Arastu odamning paydo bo'lishini yerda hayotning paydo bo'lishi va rivojlanishi jarayoni bilan bog'lab tushuntiradi. «Odamzod oddiydan murakkabga, hayvonot olamidan odamzod dunyosiga o'sib chiqdi», — deb ta'kidlaydi. Jeyms Manbodd: «odam oliy turdagi maymunsimon odamdan vujudga kelgan», degan g'oyani ilgari suradi.

Ingliz olimi Charlz Darvin yevropalik arxeologlarning Gibraltar qoyasi, Germaniyaning Neandertal vodiysi va Avstriyadagi tadqiqotlarning natijalarini tahlil qilib, odamlarning ajdodlari daraxtda yuruvchi oliy turdagi maymunsimon odamlar (driopiteklar) bo'lganligi haqidagi evolyutsion nazariyani ilgari suradi. U har qanday maymundan odam paydo bo'lmashligini, odamlarning ajdodlari bo'lmish driopiteklar allaqachon o'lib ketganligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, odam har doim, hamma vaqt ongli bo'lgan, odam Alloh tomonidan yaratilmagan, maymunda odam paydo bo'lishi mumkin emas, odam boshqa sayyoralaridan kelgan, degan rivoyatlar ham bor. Demak, sayyoramizda odamzodning qachon va qanday paydo bo'lgani haqida aniq, uzil-kesil fikr yo'q deyish mumkin, bu muammoligicha qolmoqda. Turli ixtisosdagi olimlar tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar uzoq o'tmishning sirli jarayonlariga yanada teranroq nazar tashlashga, kamtarona bilimlarimizni yanada oydinlashtirishga ko'maklashib boraveradi.

Hozircha fanda odamzod tabiatning bir qismi, u sayyoramizda taraqqiyotning ma'lum bosqichida vujudga keldi, kishilik jamiyati mehnat tufayli takomillashib bordi, dastlab odamlar ibtidoiy to'da shaklida, keyinroq urug' jamoa bo'lib yashaganlar, degan xulosa harcha rivoyatlardan ustunlik qilmoqda.

Olimlarning ibtidoiy jamiyat tarixini o'rganishga doir tadqiqotlari insoniyatning ibtidoiy to'da va jamoa davri ko'pgina mintaqalarda, jumladan, bizning o'lkamiz hududida ham deyarli bir-biriga o'xshash bosqichlarni bosib o'tganligini ko'rsatadi.

Ibtidoiy jamiyat odamlarining yashash tarzi, jismoniy mehnat va aqliy tuzilishi, ular tomonidan yasalgan mehnat qurollarining turi va materialiga ko'ra bir qancha davrlarga bo'linadi. Arxeologlarning Afrika va Yava orolida olib borgan tadqiqotlari sayyoramizda odamlar 3–2,5 million yillardan beri yashab kelayotganligini ko'rsatadi. Taxminan ana shu davrdan boshlangan ibtidoiy jamiyat mehnat qurollari toshdan yasalgani sababli **paleolit** (grekcha «palaios» — qadimgi, «litos» — tosh degan ma'noni bildiradi) — qadimgi tosh davri, deb ataladi. Paleolit davri, o'z navbatida, uch bosqichdan ilk paleolit, o'rta paleolit va so'nggi paleolitdan iborat.

Ilk paleolit bundan 3–2,5 millioninchi yillardan 100-ming yilliklargacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. **O'rta paleolit** bosqichi bundan 100–40 ming yillar avvalgi davrdir. **So'nggi paleolit** bosqichi miloddan taxminan 40–12 ming yillar oldingi davrdir.

Ibtidoiy jamiyatning **ikkinchi davri mezolit** o'rta tosh davri, deyiladi va u miloddan avvalgi 12 minginchi yillardan miloddan avvalgi 7 ming yillikkacha davom etadi.

Odamlarning paleolit va mezolit bosqichlaridagi termachilik va ovchilikka asoslangan turmush tarzi tabiatdagi tayyor narsalarni o'zlashtirish, iste'mol qilish xo'jaligi, deb ham ataladi.

Mezolit davrida tarixiy taraqqiyotning notekis rivojlanish qonuni

amal qila boshlaydi. Negaki, sayyoramizning turli mintaqalaridagi tabiiy iqlim sharoiti turlicha bo'lganligi sababli ayni bir vaqtning o'zida yashash uchun qulay iqlim sharoitlari mavjud bo'lgan hududlarda rivojlanish tezroq, noqulay hududlarda sekinroq borganligi kuzatiladi.

Uchinchi davr neolit (yunoncha «neos» — yangi, «litos» — tosh degan ma'noni bildiradi) — yangi tosh davri bo'lib, unga miloddan avvalgi 6—4-ming yillar kiradi.

Neolit davri odamlarning dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik orqali iste'mol qilinadigan mahsulotlarni o'zlari yaratishga asoslangan turmush tarzi ishlab chiqarish xo'jaligi shakllangan bosqich, deb ham ataladi.

To'rtinchi davr eneolit, ya'ni misdan qurollar yasash o'zlashtirilgani uchun mis-tosh davri deyiladi, u miloddan avvalgi 4-ming yillikda yuz beradi.

Beshinchi davr bronza, ya'ni mis va qalay qotishmasidan mehnat qurollari yasash o'zlashtirilgan davr bo'lib, miloddan avvalgi 3—2 minginchi yillarni o'z ichiga oladi.

Miloddan avvalgi bir minginchi yillar boshlarida temirdan turli qurollar va asbob-uskunalar yasashning o'zlashtirilishi natijasida **temir asri** boshlanadi.

Ibtidoiy jamiyat davrlarining xronologik yillari taxminan belgilangan bo'lib, ma'lum bir davr ayrim mintaqada oldinroq, boshqasida keyinroq boshlanishi va tugallanishi mumkin, albatta.

Tarixiy tadqiqotlar kishilik jamiyatining neolit va undan keyingi davrlarga o'tishi zamon nuqtayi nazaridan sayyoramizning turli mintaqalarida har xil vaqtlarda sodir bo'lib, keyingi davr oldingilaridan qisqaroq bo'lib borganligidan guvohlik beradi. Bu jarayonni zamon va makonda tarixiy rivojlanish sur'atlarining jadallashish qonuni bilan izohlash mumkin bo'ladi.

2. Mamlakatimizda odamlarning paleolit davri manzilgohlari

Mamlakatimizning ilk paleolit davri geologlarning hisobiga ko'ra, tabiiy-geografik jihatdan yozi issiq, qishi sovuq, yog'ingarchilik kam bo'lgan iqlim tartibi qaror topgan davrga to'g'ri keladi. Ana shu sharoitga mos ilk odamlar, hayvonot olami va o'simliklar dunyosi shakllanadi. Bir necha yuz ming yillar davomida tabiiy muhit ham o'zgarib bordi. Ilk paleolitning oxirgi bosqichlarida sayyoramizni

muzlik qoplab, iqlim keskin soviydi, tez-tez yog'ingarchilik bo'ladigan bo'lib qoladi. O'lkamizda cho'l va voha landshaftlari shakllanib, o'simliklar va hayvonot dunyosi o'zgarib boradi. Odamlar ham jismoniy, ham aqliy jihatdan takomillashadi.

O'zbekiston hududida ilk paleolit davri odamlari yashagan manzilgohlar Farg'ona viloyatining So'x tumanidagi Selung'ur g'oridan va Toshkent viloyatining Angren shahri yaqinidagi **Ko'lbuloq makonidan** topilgan va o'rganilgan.

Selung'ur g'ori 1958-yilda arxeolog A.P. Okladnikov, 1980-yildan boshlab arxeolog olim O'. Islomov tomonidan o'rganilgan. Tadqiqotlar Selung'ur manzilgohida odamlar paleolit davrining barcha bosqichlarida yashaganligini ko'rsatadi. Bu manzilgohdan ajdodlarimizning suyak qoldiqlari, ularning toshdan yasalgan mehnat qurollari hamda ular ovlab tirikchilik qilgan ayiq, qoplon, karkidon, sirtlon, ohu va boshqa hayvonlarning suyaklari topildi. Olimlar Selung'ur g'orida bundan 1,5 million yillar ilgari odamlar yashagan, degan xulosaga keldilar. Selung'ur tadqiqotlarining ahamiyati shundaki, u mamlakatimiz odamzod ilk bor paydo bo'lgan mintaqalardan biri ekanligini isbotlab berdi.

Ilk paleolit davri odamlarining manzilgohlaridan yana biri Toshkent viloyati Chotqol tog'ining janubi-sharqiy yonbag'ridagi Jarsoyning qirg'og'idagi Ko'lbuloq makonidir. 1963–1970-yillarda arxeolog M.R. Qosimov rahbarligidagi guruh Ko'lbuloq makonida 10 dan ortiq qatlamni o'rgandi. 730–830 sm chuqurlikda joylashgan ikki quyi qatlam ilk paleolit bosqichga to'g'ri keladi. Bu qatlamlardan yirik, dag'al ishlangan tosh qurollari va hayvon suyaklari topiladi. Ko'lbuloq makonining yuqoriroq qismidan topib o'rganilgan boshqa madaniy qatlamlar bu yerdan odamlar paleolit davrining o'rta va so'nggi bosqichlarida ham istiqomat qilganliklarini isbotladi.

Eng qadimgi odamlar hozirgi vaqtdagi odamdan anchagina farq qiladi. Ular ikki oyoqlab, oldinga engashgan, qo'llarini tizzasigacha osiltirgan holda yurganlar, qo'llari oddiy ishlarni — biron narsani ushlash, urish, yer kovlash kabilarni bajarishga qodir bo'lgan. Qadimgi odamlarning peshonasi tor, miyasi kichik bo'lgan, hali gapira olmagan, uzuq-uzuq ovozlar chiqariyb g'azab va qo'rquv, yordamga chaqirish alomatlarini bildirganlar.

Ilk paleolit odamlari ov qilish, terib-termachilab ozuqa topish uchun toshdan, suyakdan, daraxt shoxlaridan turli mehnat qurollari yasaganlar. Shu tufayli ular «homo-habilis» — «bilag'on odam» deyiladi.

Dastlabki mehnat qurollari	◆ O'tkir qirrali, yassi, tuxumsimon tosh qurollari. Ular qo'l cho'qmori ham deyiladi. ◆ Daraxt shoxlaridan tayyorlangan yer kovlaydigan tayoq. ◆ Hayvonlarni zarb bilan uruvchi so'yil.

Ilk paleolit davrida odamlar to'da-to'da bo'lib, asosan, g'orlarda yashaganlar, tabiatdagi tayyor narsalarni — daraxtlarning mevalarini, o'simlik ildizlarini kovlab yeb tirikchilik qilganlar. Ular birgalashib yirik hayvonlarni ovlab, ushlab yeganlar, shuningdek, mayda joni-vorlarni, ularning tuxumlarini ham iste'mol qilganlar.

Shunday qilib, qadimgi odamlarning mashg'ulotlari terib ozuqa topish, hayvonlarni ovlash, tosh qurollar yasash va ularni mukammallashtirishdan iborat bo'lgan. Mana shunday mehnat jarayonida odamlarning o'zlari ham o'zgarib, takomillashib borgan.

Mamlakatimiz hududida o'rta paleolit yoki mustye davri, avvalo, odamlar qiyofasining o'zgarishi, neandertallarning⁹ vujudga kelishi bilan farqlanadi. Ularning peshonasi va jag' tishlari bo'rtib chiqmagan, miyasi kattaroq bo'lgan, tik yura olgan. Surxondaryo viloyatining Boysun tog'idagi **Teshiktosh g'ori** o'rta paleolitga xos neandertal turidagi odamlarning manzilgohi ekanligidan dalolat beradi. G'ordan 8—9 yashar bolaning qabri, kalla suyagi, odam suyaklarining qoldiqlari, ular ovlab tirikchilik qilgan hayvon suyaklari, toshdan yasalgan o'choq, kul qatlamlari, hayvon va qushlarning suyaklari topilgan.

O'rta paleolit odamlarining manzilgohlari Teshiktosh yaqinidagi **Amir Temur g'oridan**, Samarqand viloyatining **Omonqo'ton**, **Qo'tirbuloq**, **Zirabuloq**, Toshkent viloyatining **Xo'jakent**, **Obirahmat**, Farg'ona vodiysining Qayrag'och qishlog'idagi **Boqirg'on darasi**, Palmon qishlog'i yaqinidagi **Xo'jaxayr soyi**, Buxoro viloyatining **Qizil Nura**, Navoiy viloyatining **Uchtut** deb atalgan tog' yonbag'irlaridagi o'ng'ur va buloq yoqalaridan topildi va o'rganildi. O'rta Osiyoda bu davrga mansub 50 dan ortiq manzilgoh aniqlangan. Bu manzilgohlardan turli xil tosh qurollari, hayvon shoxlari va suyaklari topilgan. Odamlarning mehnat qurollari yasash uchun qulay, qattiqroq va tez parchalanadigan chaqmoq toshlarni Navoiy viloyatidagi Ijond va Uchtutda, Farg'onadan 40 km uzoqroqdagi Qapchig'oydagi tosh

⁹ Germaniyaning Neandertal vodiysidan topilgan, bundan 100—40 ming yillar ilgari yashagan odamlarga berilgan nom.

konlaridan topilgani, toshga ishlov berish ustaxonalaridan foydalanilganligi aniqlangan. Chaqmoq toshdan o'tkir qirrali pichoqlar, qo'l chopqichi, qiradigan kurakcha, teshadigan bigiz va boshqa qurollar yasalgan.

Dastlabki odamlar hayvonlar kabi osmonda sodir bo'ladigan moqaldiroq va chaqmoq zarbidan, vulqon otilganda paydo bo'ladigan olov lavasidan, dahshatli yong'indan qo'rqar edi, keyinchalik undan foydalana boshlaydilar, olovni o'chirmaslik uchun navbat-chilik qilib, olovga shox-shabba tashlab turishgan.

O'rta paleolit davri odamlari ishqalash orqali *olovni kashf etganlar*, gulxanda pishirilgan mazali va to'yimli go'sht iste'mol qilishgan, yirtqich hayvonlarni olov bilan qo'rqitishgan. Olovni bilib olish odamlar hayotida, ularning hayvonlar ustidan hukmronlik qilishida katta ahamiyatga ega bo'lgan.

O'zbekiston hududidan so'nggi paleolit odamlari yashagan anchagina manzilgohlar topilgan. 1939-yilda Samarqand san'at va madaniyat tarixi muzeyining xodimi N.G.Xarlamov Samarqand shahridan o'tgan *Siyobcha soyi* yoqasidan so'nggi paleolit davriga xos odam manzilgohini topadi. Bu manzilgohda Samarqand Davlat universitetining arxeologlari D.N.Lev va M.Jo'raqulovlar tomonidan o'tkazilgan izlanishlar natijasida uchta madaniy qatlam ochilib o'rganiladi. Bu makondan odam skeletlari, ikkita pastki jag' suyagi, hayvon suyaklari, chaylasimon kulba izlari, uning markazida o'choq va kul qatlamlari, 10 mingga yaqin (tosh qurollari tosh pichoq, qirg'ich, toshbolta) topilgan. Samarqand makonidan tasviriy san'atning eng qadimgi namunasi — hayvonning qovurg'a suyagiga chizilgan beshta o'yiqlik shakl, bir qancha suyak bezaklari topilgan.

So'nggi paleolit odamlarining manzilgohlari Toshkent va Surxondaryo viloyatlaridan ham topilgan. O'rta Osiyo hududlaridan 30 dan ortiq bunday yodgorliklar topib o'rganilgan. Mamlakatimizning so'nggi paleolit manzilgohlarida o'tkazilgan tadqiqotlar bu davrda mehnat qurollari yasash texnikasida, odamlarning turmush tarzi va dunyoqarashida, xo'jalik yuritishida keskin o'zgarish yuz berganligini ko'rsatadi. Odamlar jismoniy jihatdan ham takomillashadi. Odamlarning yangi turi, hozirgi zamon odamlariga o'xshash bo'lgan kromanyonlar¹⁰ shakllanadi. Fanda bu odam «homo-sapiyens» — «aql-

¹⁰ L.Larte tomonidan Fransiyaning Dordon departamentidagi Kro-Manyon g'oridan topilgan, bundan 40—12 ming yillar avval yashagan odamlarga berilgan nom.

idrokli odam», deb ataladi. Ularning miya hajmi «homo-habilis»dan ikki baravar katta, bo'yi baland, qomati tik bo'lgan, nutqi rivojlanib, oddiy gap tuza olgan. Odamlar yashash uchun kulbalar qurganlar.

So'nggi paleolit oxirida yuz bergan tub o'zgarish ibtidoiy to'da o'rinda urug' jamoalarining vujudga kelishidan iborat bo'ldi.

So'nggi paleolit mehnat qurollari	◆ arralovchi, shiluvchi, teshuvchi tosh qurollari. ◆ suyak va yog'ochdan yasalgan tishli qarmoq garpunlar. ◆ ignalar, nayza uchlari.

Qon-qarindoshlikka asoslangan urug' jamoalari ona urug'i doirasida rasmiylashadi, u tarixda matriarxat, deb nom oldi. Bir urug'dan tarqalgan odamlar jamoasi katta bir g'orda yoki bir necha kulbadan iborat joyda birgalikda yashagan, birgalikda mehnat qilgan, mehnat mahsulotlari butun urug' a'zolarining umumiy mulki hisoblangan. Mehnat qurollari tayyorlash, ovqat topish, yoshlarga ov qilishni o'rgatish ishlariga urug' oqsoqoli rahbarlik qilgan. Urug'ning eng tajribali va hurmatli a'zosi oqsoqol bo'lgan.

Odamlar tosh va suyakka tasvir tushirishni, ayollar uchun turli bezak va taqinchoqlar, ayollarning haykalchalarini yasashni o'zlashtirganlar. G'orlarning devorlariga yirik hayvonlarning tashqi ko'rinishini, ov manzaralarini tasvirlovchi rasmlar chizganlar. Hayvonlar va ovchilarning harakatlarini namoyon etuvchi o'yin-raqslar vujudga kelgan. Shu tariqa tasviriy va amaliy san'at paydo bo'ladi.

So'nggi paleolit davridayoq odamlarning yevropoid, negroid, mongoloid kabi irqiy turlari paydo bo'ladi. Bu irqilar odamlar taraqqiyotining sifat ko'rsatkichi bo'lmay, tabiiy shart-sharoitlar ta'sirida vujudga keladi. Yevropoidlar Yevropada, negroidlar Afrikada, mongoloidlar Shimoliy, Sharqiy va Janubiy Osiyoda yashaganlar.

3. Mezolit va Neolit davri manzilgohlari

Katta muzliklarning erishi, yerning isiy boshlashi, ko'plab daryo va ko'llarning hosil bo'lishi, yaylovlar, to'qay va o'rmonlarning vujudga kelishi, yangi o'simlik va hayvon turlarining shakllanishi natijasida o'lkamizning barcha volahalarida odamlarning yashashi uchun qulay imkoniyatlar vujudga keladi. Buni arxeologlar tomonidan topilgan odamlar yashagan yuzlab manzilgohlar ham ko'rsatadi.

1970—1980-yillarda O‘. Islomov boshchiligidagi arxeologlar guruhi Farg‘ona viloyati So‘x tumani yaqinidagi **Obishir** soyining ungurlarida qidiruv ishlari olib borib, Obishir, deb atalgan makonlarda mezolit davri urug‘ jamoalarining izlarini topdi. Bu guruh 1967-yilda Toshkent shahriga yaqin bo‘lgan Bo‘zsuv soyining ikki tarmog‘i qo‘shilgan joyida mezolit davriga oid manzilgohni topadi, bu yodgorlikning yoshi miloddan avvalgi o‘n mingginchii yilliklarga to‘g‘ri keladi. Bu manzilgoh **Qo‘shilish** nomi bilan ataladi. Bu makondan tosh qurollari, mezolit davri jamoalari qoldiqlari topildi. Surxondaryo viloyatidagi Ko‘hitongning **Machay** soyi qirg‘og‘idagi g‘orda olib borilgan tadqiqotlar natijasida bu g‘orda mezolit davri odamlari uzoq yillar davomida yashaganligidan dalolat beruvchi madaniy qatlam ochildi. Machay manzilgohidan odam skeletlari, turli xil tosh va suyak qurollari, o‘choq va kul qatlamlari topilgan. Machayliklar ov qilgan hayvonlar asosan tog‘ arxari va jayronlar bo‘lganligi aniqlandi. Machayliklar mayda hayvonlarni xonakilashtira boshlagan. Mamlakatimizning boshqa hududlaridan topilgan mezolit davriga oid manzilgohlarda olib borilgan tadqiqotlar odamlarning mayda, tez harakat qiluvchi hayvonlarni ham tuta olganliklaridan guvohlik beradi.

O‘q-yoydan foydalanish insoniyat taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ovchilikni insonlarning hayot manbayiga aylantirdi, shu tufayli ovdan keladigan to‘plangan zaxiralar ko‘payib borgan. O‘q-yoydan foydalanib, odam yolg‘iz o‘zi hayvonlarni ovlashi, jamoadan ajralib hayot kechirishiga imkoniyat yaratgan.

Mezolit davri qurollari	◆ O‘q-yoy quroli (kamon va paykonlar). ◆ Tayoq uchiga o‘rnatilgan o‘tkir uchli nayzalar, igr‘ituvchi nayza qurollari.

Odamlar o‘simliklar ildizlarini iste‘mol qilishdan boshloqlarni, mevalarni iste‘mol qilishga o‘tadilar. Ular asta-sekin it, qoramol, qo‘y, echki kabi hayvonlarni qo‘lga o‘rgatish, boshqoli o‘simliklar urug‘ini ekib o‘stirish orqali don olish malakalariga ham ega bo‘lib boradilar.

Mezolit davriga oid mozorlarning tahlili natijalari odamlarda diniy e‘tiqod shakllanganligi, u dunyoga ishonganini ko‘rsatadi. Machay qabristonida jasad chalqanchasiga yotqizilgani, ustiga qizil rang sepilib, atrofiga tosh taqinchoqlar terib qo‘yilgani aniqlan-

gan. Ko'hitong tog'idagi Zarautsoy qoyasidan (hozirgi Surxondaryo viloyati) topilgan suratlar esa tasviriy san'atning vujudga kelganligini ko'rsatadi. Qoyada yovvoyi hayvonlarni ov qilish manzarasi tasvirlangan. Bu manzarada ovchilar qoramollar podasi orqasidan o'z itlariga ergashib yugurib ketayotgani, barchasi o'q-yoy, palaxmon toshlar bilan qurollangani tasvirlangan. Boshqa bir qoyada ikki guruh ovchilar buqani o'rab olgan manzara tasvirlangan. Zarautsoy qoyalarida bu o'sha davr rassomlarining fikr doirasi, diniy tasavvurlari tasviriy san'atda qanchalik darajada aks ettirilganliklari haqida mulohaza yuritishga asos bo'ladi.

Neolit davrida qurollar yasashda tub o'zgarish — inqilob sodir bo'ldi. Yangi tosh qurollari orqali silliqlash, pardozlash, parmalash usullari ixtiro qilingan. Tosh qurollari orasida toshboltalar, ponalar, iskanalar, tosh teshalar paydo bo'ldi. Neolit davri «toshboltalar asri» ham deyiladi. Shundan so'ng hunarmandchilikning sopol buyumlar yasash tarmog'i vujudga keladi. Shuning uchun bu davrni «sopol asri» ham deyishadi.

Chorvachilik va dehqonchilik vujudga keladi va asosiy o'rinni egallaydi. Urug' jamoalari qo'y, echki, va qoramollardan iborat chorva mollariga, hamda don-dun zaxiralariga ega bo'ladilar.

Neolit davrida xo'jalik ishlab chiqaruvchi shakllanib bo'ladi. Bu insoniyat erishgan katta yutuqlaridan biri bo'lib, odamlar tabiatga qaramlikdan deyarli qutiladilar. Urug' jamoalari ozuqa izlab ko'chib yurishdan o'troq hayot kechirishga o'tadilar. Doimiy yashaydigan kulbalar, uylar yasash odamlarning turmush tarziga aylanadi, **qishloqlar vujudga keladi.**

Neolit davrida odamlar hayvonlar terisidan tikilgan kiyimlar o'rniga jun va o'simlik tolasidan to'qilgan matolardan tikilgan kiyimlar kiyadigan bo'ladilar. Hunarmandchilikda **to'qimachilik, tikuvchilik tarmog'i** ham paydo bo'ladi.

Neolit davri mehnat qurollari	◆ Toshbolta, pona, iskana. ◆ Motiga (ketmon-tesha). Motiga dehqonchiligi. ◆ Chaqmoq toshga tig' o'rnatilgan suyak o'roq. ◆ Toshdan yasalgan don yorg'uchoq. ◆ Loydan qo'lda yasalgan va pishirilgan sopol idishlar. ◆ Zig'ir tolasi va jundan ip yigiruv urehuqlari, mato to'quv dastgohlari yasalgan. Kiyimlar tikilgan. ◆ Yog'och g'o'lalarni bir-biriga bog'lab yasalgan suvda suzuvchi sol, qayiqalar.

... Hozirgi davriga doir ko'plab arxeologik
... manzilgohlar topilgan. Amudaryo-
... yonidagi Kaltaminor kunali yaqini-
... manzilgohi, Amudaryoning Yuqo-
... dengizning shimoli-sharqiy bo'ylaridan
... o'rganildi. Bularning hammasiga **Kal-**
... nom berildi. Kaltaminorliklar hayoti,
... turmush tarzini o'rganish, uning milod-
... davriga doir arxeologik madaniyat ekanli-

... ning eng muhim manzilgohlaridan biri
... -4 da o'tkazilgan qazish ishlari natija-
... lardigan g'oyat katta turar joy yarim yer-
... uchildi. Tadqiqotlar kulbaning xodalar va
... yinchalik yonib ketganligini, odamlar foy-
... a'g'or buyumlari, mehnat qurollari yiqil-
... ketganligini ko'rsatdi. Kulba tomini ko'ta-
... ntunlar borligi aniqlandi. Bu manzilgohda
... i istiqomat qilgan. Uning o'rtasidan bitta
... yana 20 dan ortiq mayda o'choqlar hamda
... oehlar va qamishlar topildi. Har bir o'choq
... i cho'chqa, bug'u, qirg'ovul, suv qushlari-
... a g'oz tuxumining po'choqlari, yovvoyi jiy-
... alta o'choq o't og'asi ixtiyoridagi otashka-
... minor urug' jamoasi katta o'choqdagi o'tga
... ning diniy e'tiqodini ko'rsatadi. Kulbadagi
... na urug'i doirasida ko'plab juft oila mavjud
... Jonhos-4 manzilgohidan chaqmoq toshdan
... hnat qurollari, keskich asboblari, suyak gar-
... hlar, o'yib solingan sopol idish siniqlari va
... ti. Topilgan qoldiqlarning deyarli ko'pchiligi
... ri bo'lib, kaltaminorliklarning baliqchilik va
... langanligini ko'rsatadi. Kaltaminorliklar o'q-
... anganlar.

... li arxeolog olim Ya.G'.G'ulomov Zarafshon
... v ishlari olib borgan va o'nlab manzilgohlar-
... olit davriga oid tosh qurollar va sopol parcha-
... ishlarini 1960-yildan boshlab arxeologlardan
... lomovlar davom ettiradilar. Natijada, 100 dan

ortiq katta va kichik manzilgohlar topildi. Ularda yashagan urug' jamoalarining baliq ovi bilan shug'ullanganligi, termachilik xo'jaligida tosh yorg'uchoqlardan keng foydalanilganligi aniqlanadi.

Zarafshon daryosining o'rta havzalarida yana bir yodgorlik — Sazag'on makoni (Samarqand viloyatining Sazag'on qishlog'ida) topib o'rganildi. Ko'plab tosh qurollar, yovvoyi va uy hayvonlari suyaklari topildi. Sazag'on jamoasi qoramollarni qo'lga o'rgatib, chorvachilik bilan shug'ullanganlar.

Zarafshon vodiysi urug' jamoalari sifatli toshlardan qurollar yasaganlar. Ular tosh konlarida shaxtalar hosil qilganlar. Neolit davrida Uchtut chaqmoqtosh konida 4—5 metrli shaxtalardan namlangan toshlarni kovlab olib qurollar yasaganlar. Ular namlangan toshlarni yo'nish oson bo'lganligini bilganlar. Zarafshon vodiysida yashagan urug' jamoalari hayotida ovchilik, ayniqsa, baliq ovlash alohida ahamiyat kasb etgan.

4. Eneolit va bronza davri madaniyati

Insoniyat tarixining tosh davri o'rnini metall qurollar egallay boshladi. Miloddan avvalgi to'rt minginchi yillarda odamlar misdan qurollar yasashni o'rganadilar. Mis metall sifatida yumshoq bo'lganligi tufayli undan yasalgan qurollar mo'rt, yumshoq va tez egiluvchan bo'lgan. Shu sababli, toshdan mehnat qurollari yasash ham davom etgan. Bu davr *eneolit, ya'ni mis-tosh davri*, deb ataladi. Odamlar dastlab misni sof holda uchratib, undan mehnat qurollarini yasaganlar. Keyinchalik, uning olovda erishini bilganlar va undan turli xil shakldagi qurollar va buyumlar yasaganlar.

Ajdodlarimiz miloddan avvalgi uch minginchi yillardayoq misga qalay aralashtirib bronza, ya'ni qattiq metall qotishmasi olishni, undan pishiq va qattiq mehnat qurollari, qilich, xanjar, uy-ro'zg'or buyumlari, zeb-ziyat bezaklari yasashni o'zlashtirib oladilar. Bu davr *bronza davri*, deb nom oldi. Bronzaning kashf etilishi metallurgiya hunarmandlari, metallurgiya ustaxonalari va zargarlik korxonalarini vujudga keltirdi.

Hunarmandchilikning bu tariqa ixtisoslashuvi turli hududlar o'rtasida mahsulot ayirboshlashga, ularni iqtisodiy jihatdan bog'laydigan aloqa yo'llarining paydo bo'lishiga olib keldi. Bronza davrida yashagan ajdodlarimiz ho'kiz, ot, eshak va tuyadan transport vositasi sifatida foydalanganlar. Hayvonlar qo'shilgan g'ildirakli arava-

Mamlakatimiz hududidan neolit davriga doir ko'plab arxeologik yodgorliklar, odamlar yashagan manzilgohlar topilgan. Amudaryo-ning qadimgi Oqchadaryo deltasi yonidagi Kaltaminor kanali yaqini-dan neolit davriga doir odamlar manzilgohi, Amudaryoning Yuqo-ri Uzboy irmog'i va Orol dengizining shimoli-sharqiy bo'ylaridan yana ko'plab makonlar topib o'rganildi. Bularning hammasiga **Kal-taminor madaniyati**, degan nom berildi. Kaltaminorliklar hayoti, xo'jalik mashg'ulotlari va turmush tarzini o'rganish, uning milod-dan avvalgi 7—3-ming yilliklarga doir arxeologik madaniyat ekanli-gini ko'rsatdi.

Kaltaminor madaniyatining eng muhim manzilgohlaridan biri Jonbos-4 hisoblanadi. Jonbos-4 da o'tkazilgan qazish ishlari natija-sida maydoni 300 m² keladigan g'oyat katta turar joy yarim yer-to'la shaklidagi kulba ochildi. Tadqiqotlar kulbaning xodalar va qamishdan qurilgani, keyinchalik yonib ketganligini, odamlar foy-dalangan barcha uy-ro'zg'or buyumlari, mehnat qurollari yiqil-gan kulba ostida qolib ketganligini ko'rsatdi. Kulba tomini ko'ta-rib turgan bir necha ustunlar borligi aniqlandi. Bu manzilgohda 100—120ga yaqin kishi istiqomat qilgan. Uning o'rtasidan bitta katta o'choq, atrofida yana 20dan ortiq mayda o'choqlar hamda ko'mirga aylangan yog'ochlar va qamishlar topildi. Har bir o'choq atrofidan baliq, yovvoyi cho'chqa, bug'u, qirg'ovul, suv qushlari-ning suyaklari, o'rdak va g'oz tuxumining po'choqlari, yovvoyi jiy-da danaklari topildi. Katta o'choq o't og'asi ixtiyoridagi otashka-da (altar) bo'lib, Kaltaminor urug' jamoasi katta o'choqdagi o'tga topingan, bu odamlarning diniy e'tiqodini ko'rsatadi. Kulbadagi mayda o'choqlar esa ona urug'i doirasida ko'plab juft oila mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Jonbos-4 manzilgohidan chaqmoq toshdan yasalgan juda ko'p mehnat qurollari, keskich asboblari, suyak gar-punlari, turli xil naqshlar, o'yib solingan sopol idish siniqlari va boshqa ashyolar topildi. Topilgan qoldiqlarning deyarli ko'pchiligi baliq va qush suyaklari bo'lib, kaltaminorliklarning baliqchilik va ovchilik bilan shug'ullanganligini ko'rsatadi. Kaltaminorliklar o'q-yoydan keng foydalanganlar.

1950-yillarda taniqli arxeolog olim Ya.G'.G'ulomov Zarafshon daryosi bo'ylab qidiruv ishlari olib borgan va o'nlab manzilgohlar-ni aniqlab, ulardan neolit davriga oid tosh qurollar va sopol parcha-larini topgan. Qidiruv ishlarini 1960-yildan boshlab arxeologlardan A.Asqarov va O'.Islomovlar davom ettiradilar. Natijada, 100dan

ortiq katta va kichik manzilgohlar topildi. Ularda yashagan urug' jamoalarining baliq ovi bilan shug'ullanganligi, termachilik xo'jaligida tosh yorg'uchoqlardan keng foydalanilganligi aniqlanadi.

Zarafshon daryosining o'rta havzalarida yana bir yodgorlik — Sazag'on makoni (Samarqand viloyatining Sazag'on qishlog'ida) topib o'rganildi. Ko'plab tosh qurollar, yovvoyi va uy hayvonlari suyaklari topildi. Sazag'on jamoasi qoramollarni qo'lga o'rgatib, chorvachilik bilan shug'ullanganlar.

Zarafshon vodiysi urug' jamoalari sifatli toshlardan qurollar yasaganlar. Ular tosh konlarida shaxtalar hosil qilganlar. Neolit davrida Uchtut chaqmoqtosh konida 4—5 metrli shaxtalardan namlangan toshlarni kovlab olib qurollar yasaganlar. Ular namlangan toshlarni yo'nish oson bo'lganligini bilganlar. Zarafshon vodiysida yashagan urug' jamoalari hayotida ovchilik, ayniqsa, baliq ovlash alohida ahamiyat kasb etgan.

4. Eneolit va bronza davri madaniyati

Insoniyat tarixining tosh davri o'rnini metall qurollar egallay boshladi. Miloddan avvalgi to'rt minginchi yillarda odamlar misdan qurollar yasashni o'rganadilar. Mis metall sifatida yumshoq bo'lganligi tufayli undan yasalgan qurollar mo'rt, yumshoq va tez egiluvchan bo'lgan. Shu sababli, toshdan mehnat qurollari yasash ham davom etgan. Bu davr **eneolit, ya'ni mis-tosh davri**, deb ataladi. Odamlar dastlab misni sof holda uchratib, undan mehnat qurollarini yasaganlar. Keyinchalik, uning olovda erishini bilganlar va undan turli xil shakldagi qurollar va buyumlar yasaganlar.

Ajdodlarimiz miloddan avvalgi uch minginchi yillardayoq misga qalay aralashtirib bronza, ya'ni qattiq metall qotishmasi olishni, undan pishiq va qattiq mehnat qurollari, qilich, xanjar, uy-ro'zg'or buyumlari, zeb-ziynat bezaklari yasashni o'zlashtirib oladilar. Bu davr **bronza davri**, deb nom oldi. Bronzaning kashf etilishi metallurg hunarmandlari, metallurgiya ustaxonalari va zargarlik korxonalarini vujudga keltirdi.

Hunarmandchilikning bu tariqa ixtisoslashuvi turli hududlar o'rtasida mahsulot ayirboshlashga, ularni iqtisodiy jihatdan bog'laydigan aloqa yo'llarining paydo bo'lishiga olib keldi. Bronza davrida yashagan ajdodlarimiz ho'kiz, ot, eshak va tuyadan transport vositasi sifatida foydalanganlar. Hayvonlar qo'shilgan g'ildirakli arava-

lar vujudga keladi. O'zbekiston hududidan eneolit va bronza davri odamlari hayotini tasvirlovchi ko'plab manzilgohlar topib o'rganilgan, Buxoro viloyati Qorako'l tumani markazidan 15 km shimoli-sharqdagi Zamonbobo ko'li atrofida 1950-yillarda Ya.G'.G'ulomov, 1960-yillarda A.Asqarov tadqiqot ishlari olib borib eneolit va bronza davri odamlarining makoni va qabristonini topib o'rganadilar. Bu **Zamonbobo madaniyati**, deb ataladi. Zamonbobo makonidan maydoni 170 m² bo'lgan yerto'la tipidagi uy, ikkita chayla, kulolchilik xumdoni va boshqa ashyolar topildi. **Zamonbobo** makonining janubi-sharqiy tomoni suv toshqinidan himoyalalanish maqsadida dambaga o'xshash devor bilan o'ralganligi ma'lum bo'ldi. Qazishlar vaqtida yerto'la va uning atrofidan o'choq o'rni, ustunlar o'rnatilgan chuqurchalar, qoramol, echki va yovvoyi hayvonlarning suyaklari, qorayib ketgan bug'doy va arpa donlari, qamish va poxol qoldiqlari, toshdan yasalgan yorg'uchoq siniqlari, chaqmoq toshdan yasalgan o'roq parchalari, toshdan yasalgan munchoqlar topildi. Topilmalar zamonbobiliklarning dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganini ko'rsatadi.

Zamonbobo ko'lining shimoliy sohilidan topilgan qadimgi qabristonda 45ta mozor ochilib o'rganiladi. Mozorlar hozirgidek lahad shaklida bo'lib, marhumlar o'ng va chap yoni bilan ona qornida yotgan chaqaloq singari g'ujanak shaklida ko'milgan. O'liklar yolg'iz, juft, ba'zan uchta erkak, ayol va bola ko'milganligi, bir go'rga takror ko'mish hollari bo'lganligi aniqlandi. Erkaklar qabridan o'q-yoy paykonlari, pichoqsimon qurollar, ayollar qabridan tosh munchoq, oltin marjon, surma, toshoyna va boshqa buyumlar, bir qabrdan kichkina sopol haykalcha topiladi. Qazilmalarda topilgan Badaxshon la'lidan ishlangan munchoqlar, sopol idishlar zamonbobiliklarning boshqa hududlardagi urug' jamoalari bilan iqtisodiy va madaniy aloqalarda bo'lganligini ko'rsatadi.

Eneolit va bronza davri mehnat qurollari	◆ Eritilgan mis, qalay aralashmasi quyiladigan tosh va loy qoliqlar. ◆ Bronza qotishmasidan tayyorlangan bolta, o'roq, ketmon, tesha. ◆ Misdan, bronzadan yasalgan igna, nayza, xanjar, qilich. ◆ Misdan yasalgan taqinchoq, bezak va boshqa buyumlar. ◆ Yer haydaydigan omocho. ◆ Yog'och arava.

Zamonbobo madaniyati bir urug' jamoasining moddiy va madaniy merosi hisoblanadi. Zamonbobo makoni va qabristoni O'zbekiston tarixshunosligidagina emas, jahon tarixi fanida ham mashhurdir.

Encolit va bronza davriga xos yana bir yodgorlik Zarafshon vodiysida Tojikiston Respublikasining O'zbekiston bilan chegaradosh qishlog'i **Sarazmdan** topildi. Bu makonning maydoni **90** gektar bo'lib, odamlar uzoq yillar davomida istiqomat qilganlar, dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Sarazmda xom g'ishtdan yasalgan bir xonali, ko'p xonali uylar, ikkita ibodatxona va qishloq ko'chalari ochildi. Qazishmalar natijasida uylar o'rtasida oilaviy e'tiqod joyi, dumaloq shaklda ishlangan olovxona (altar), tarozi toshlari, to'qimachilik dastgohining qismlari, urchuq toshlar, pichoq, xanjar, qarmoq, igna va bigizlar, sopol idish parchalari, mis oyna, taqinchoqlar topildi. Metall buyumlar yasash keng tarqalganligi aniqlandi. Bu davrda kulolchilikda charx dastgohidan foydalanilgan. Sug'd o'lkasining Zamonbobo va Sarazm yodgorliklari bobodehqonlarimizning soy va daryo etaklaridagi zaxkash yerlarda yuritgan dehqonchilik xo'jaligi haqida qimmatli ma'lumot beruvchi makonlardir.

1969–1974-yillarda A. Asqarov rahbarligidagi arxeologlar guruhi Surxondaryo viloyati Muzrabod vohasida, qidiruv ishlari olib borib, **Sopollitepa yodgorligini** topib o'rgandilar. Sopollitepa 4 gektar chamasidagi tepalikdan iborat bo'lib, uning markaziy qismini baland qal'a tashkil etadi. Sopollitepaning markaziy qismi kvadrat shaklida bo'lib (82×82), atrofi yirik xom g'ishtdan qilingan uch qator mudo'faa devorlari bilan o'ralgan, devorning qalinligi o'rtacha 1,6 m, ba'zi joylarda 2 m bo'lgan. Qal'aning o'rta qismi bo'sh maydondan iborat bo'lgan, qal'a ichkarisidagi uylarni 8 kvartalga bo'lib turuvchi 6 ta ko'cha qilingan. Qal'a darvozasi uning janubiy tomoniga joylashganligi, uylarning devorlari va poli bir necha bor somon suvoq qilinganligi, har bir uyda mo'rili o'choq, o'choq yonida supa, ba'zi xonalarda sandal o'txonalari borligi aniqlanadi.

Sopollitepadan 150 ta qabr ochildigan, ulardan sopol idishlar, bronza, kumush, oltin va qimmatbaho toshlardan yasalgan bezaklar, bronza mehnat qurollari topilgan. Sopollitepadan 20 ga yaqin sopol pishiradigan xumdon, vaza, ko'za, xurmacha, choynak, piyola, kosa, tog'ora, xum, lagan va boshqa 40 ga yaqin xildagi yaxshi pishirilgan nalis, jarangdor, yengil idishlar topilgan. Xonalardan tosh yorg'uchoqlar, o'g'irlar, urchuqlar va paykonlar, arpa, bug'doy va tariq donlari topilgan.

Sopollitepadagi tadqiqotlar odamlarning bug'doy go'ja, umoch, qaynatma sho'rva kabi ovqatlar pishirib iste'mol qilganini, ipakdan va paxtadan kiyimlar tikib kiyishganini ko'rsatadi.

Erkaklar va ayollar o'rtasidagi mehnat taqsimoti haqida ma'lumotlar olindi, erkaklar sug'orma dehqonchilik, chorvachilik, kulolchilik, binokorlik bilan shug'ullangan, ayollar esa uy ishlari, bola tarbiyasi bilan band bo'lgan. Urug' jamoasiga erkaklar boshchilik qilgan.

Sopollitepa madaniyati odamlarning sug'orma dehqonchilik madaniyatini shakllantirganini isbotlab berdi. Kulolchilik rivojlanib, idishlar kulolchilik charxida tayyorlangan. Qabrlardan topilgan matolar, sopolli tepaliklar, paxta va ipakdan foydalanilgan. Bu matolar ajdodlarimiz bundan qariyb 3,5 ming yil avval paxta va ipak yetishtirishni bilganliklaridan dalolat beradi. Shuningdek, metall bilan ishlash hunarmandchiligi ham rivojlanganligi aniqlandi. Sopollitepa madaniyati o'lkamizda shaharlarning vujudga kelishi uchun ilk zaminlar bronza davridayoq mavjud bo'lganligini ko'rsatadi.

1953—1961-yillarda M.E.Voronets boshliq arxeologlar guruhi Namangan viloyatining Chust shahri yaqinidagi Buvanamozor deb ataladigan buloq yoqasidan mil. avv. 2-ming yillik oxiriga oid makonni topib o'rgandilar. Izlanish natijasida yana Dalvarzintepa, Qoraqo'rg'on, To'raqo'rg'on, Chimboy, Ashqoltepa va boshqa o'ndan ortiq yodgorliklar topib o'rganildi. Ularning barchasi **Chust madaniyati** nomi bilan tarix faniga kirdi. Chust madaniyati odamlarining qishloq-qishloq bo'lib yashaganligidan dalolat beradi.

Chust madaniyatiga mansub yodgorliklarda qo'lda yasalgan guldon, sopol tovoqlar kabi hukilgan turli shakldagi idishlar, piyolalar, xurmosimon idishlar ko'p uchraydi, ularga qizil va qora ranglarda uchburchak, romb shakllari tushirilgan.

Tadqiqotlar chustliklarning asosiy mashg'uloti sug'orma dehqonchilik ekanligini ko'rsatadi. Ketmon, tosh yorg'uchoq, hovoncha, o'roqsimon pichoq, bronza o'roqlardan foydalanishgan.

Topilgan ashyolar chustliklar bug'doy, arpa, suli ekib dehqonchilik qilganini, yerni ketmon bilan ishlaganini, daryolarni bo'g'ib sun'iy kanallar orqali dalalarga suv chiqarganini, uzunligi bir necha o'n chaqirimdan iborat kanal qurganligini ko'rsatadi. Shuningdek, ovchilik va baliqchilik ham qadimgi chustliklarning turmushida muhim o'rin egallagan.

Chust madaniyatida metall bilan bog'liq hunarmandchilik yaxshi rivojlanganligini topilgan metall buyumlar ham vaqqol

ko'rsatadi. Tosh qoliplarda oyna, o'roq, pichoq va bigizlar quyma holda yasalgan. Qazish vaqtida ot uzangilari va suvlig'i, bilaguzuk, halqa, qarmoq, paykonlar, suyak va toshdan yasalgan qurollar topilgan. Chustliklar hayotida to'qimachilik hunarmandchiligi ham ancha rivojlanganligi ma'lum bo'ldi. Buni yodgorliklardan topilgan 13 xil mato, urchuq toshlar, moki, suyak taroqlar va to'qimachilik dastgohlaridan bilsa bo'ladi.

Shunday qilib, Chust madaniyati Farg'ona vodiysida qadimgi dehqonchilik madaniyati shakllanganligini ko'rsatuvchi misol bo'lib xizmat qiladi. Chustliklarning olovga e'tiqod qilganliklari ularda diniy tasavvurlarning shakllanganligini ko'rsatadi.

Bronza davriga oid manzilgohlar hozirgi Xorazm va Qoraqalpog'iston hududlaridan ham topilib o'rganilgan. Amudaryo etaklaridagi Tozabog'yob kanali yaqinidan topilgan *Tozabog'yob madaniyati*, Amirobod kanali etaklaridan topilib o'rganilgan *Amirobod madaniyati* shular jumlasiga kiradi. Bu manzilgohlarda yashagan odamlarning o'troq holda urug' jamoa bo'lib yashaganligi, sug'orma dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganligi aniqlandi.

Mamlakatimiz shimolidagi cho'l va dasht joylarida chorvador urug' jamoalari va qabilalar yashagan. Ularda chorvachilik xo'jalikning asosiy tarmog'i bo'lgan. Otliq cho'ponlar qoramol, qo'y, echkilardan iborat podalarni uzoq yerlardagi yaylovlarga haydab borganlar. Chorvadorlar yil fasllariga mos joylarga ko'chib yurganlar, novdadan to'qilgan uylar, ho'kizlar qo'shilgan g'ildirakli aravalardan foydalanib, uzoq-uzoqlarga ham bora olganlar. Bu jarayon turli qabilalar uchrashuvini, tanishuvini ta'minladi. Ular o'zaro fikrlashadigan, aloqa qiladigan bo'ldilar, bir-birlarini tushunish uchun umumiy so'zlar topdilar. Asta-sekin bir nechta qabilalardan o'zaro tushunarli tilda gaplashadigan odamlarning katta guruhi — elatlar shakllanadi.

Bronza davri oxirlarida chorvador qabilalarning o'z podalarini haydab o'troq dehqon jamoalari yashaydigan volalarga tinch yoki zo'rlik bilan kirib borganligi ham kuzatiladi. Natijada, etnik jarayonlar kuchayib, shimol va janub qabilalarining dastlabki aralashuvi yuz berib, hozirgi zamon o'zbek va tojiklarining dastlabki etnik qatlarni shakllana boshlaydi.

Miloddan avvalgi birinchi ming yillik boshlarida ajdodlarimiz temirdan mehnat qurollari, qurol-yaroqlar, bezakli buyumlar yasashni o'zlashtiradilar va temirdan foydalanish keng tarqaladi. Odamlar hayotida temir davri boshlanadi.

Temirdan yasalgan omoch, ketmon, belkurak va boshqa mehnat qurollari ancha keng maydonlarni haydash, to'g'onlar qurish, kanal va ariqlar qazib suv chiqarish imkonini berdi. Bular dehqonchilikning yuksalishiga olib keladi. Temirning kashf etilishi hunarmandchilikni yanada yuqori pog'onaga ko'tardi. Temirdan qattiq va o'tkir pichoqlar, o'roqlar yasalishi mehnat unumdorligini oshirishga yordam bergan. Uy-joy qurilishi birmuncha yaxshilandi. 10—20 tadan xonasi bo'lgan katta maydonli uylar qurilishi bilan birga g'ishtdan, sinchdan alohida bir oilaga mo'ljallangan uylar qurish keng tarqaldi. Shu tariqa, odamlarning turmush tarzi ham o'zgarib bordi, yashash birmuncha yaxshilandi, odamlar umri uzaydi. Bular aholining ko'payishini ta'minladi.

Demak, ***mamlakatimiz odam paydo bo'lgan ilk mintaqalardan biridir.*** Vatanimizda odamlar qariyb million yillardan beri yashab kelmoqdalar. Ular o'z taraqqiyotida ibtidoiy to'da, urug' jamoasidan iborat uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tdilar. Yashash uchun kurashib, oddiy tosh qurollari yasashdan metallni kashf etishgacha, metallardan mehnat qurollari, uy-ro'zg'or va turli xil bezak buyumlari yasashgacha ko'tarildilar. Yalang'och holda yashashdan jun, paxta, pilla tolasidan kiyim tikib kiyishgacha, g'orlarda yashashdan uy-joy qurish, qishloq-qishloq bo'lib yashashgacha bo'lgan uzoq ijtimoiy rivojlanish davrini boshdan kechirdilar. Ibtidoiy to'daning o'sib urug'chilik jamoasiga ko'tarilishi insoniyat taraqqiyotida sodir bo'lgan tub ijtimoiy o'zgarish bo'ldi. Odamlar bir-birini taniydigan, muloqotda bo'ladigan, bir urug'ga, avvalo, ona urug'iga, keyinroq ota urug'iga uyushib, bir joyda, birgalikda mehnat qilib yashaydigan bo'ldi, mushkuli osonlashib bordi. ***Turmush tarzida termachilik va ovchilik o'rnini chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik egalladi. Mehnat unumliroq bo'lib bordi. Ajdodlarimiz tabiatdan tayyor narsalarni o'zlashtirish xo'jaligi o'rniga iste'mol qilinadigan mahsulotlarni o'zlari ishlab chiqaradigan xo'jalik yaratdilar.***

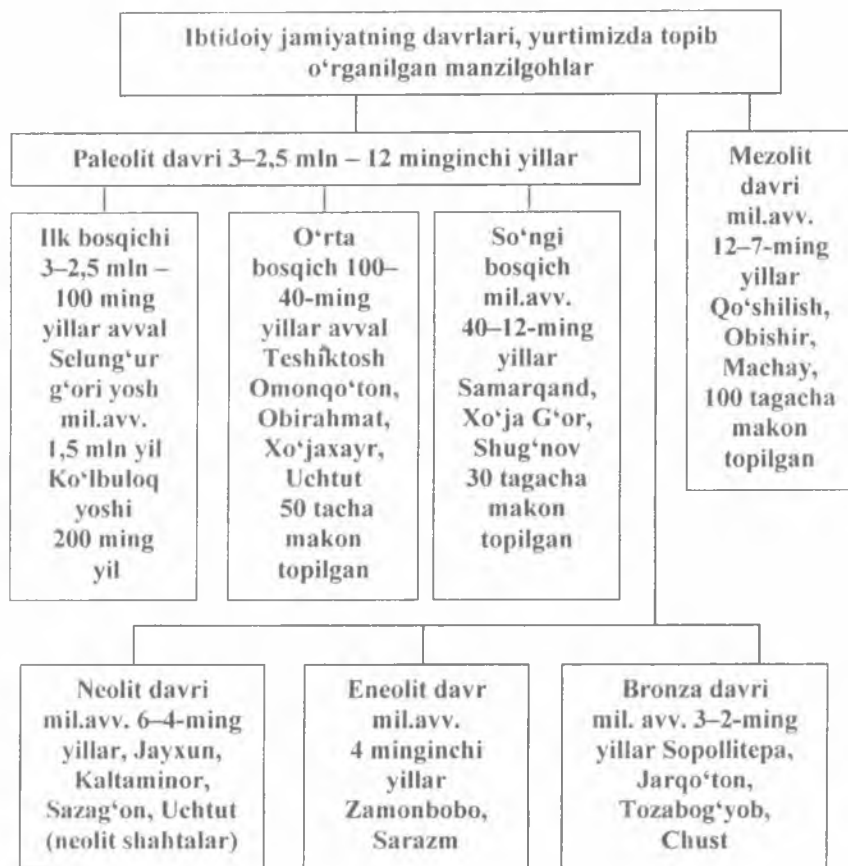
Ibtidoiy jamoa tuzumida jamoa a'zolari ishlab chiqarish vositalariga, uy-joylarga, mehnat qurollariga birgalikda egalik qilgan, mehnat qilishda va mehnat mahsullaridan foydalanishda teng bo'lganlar.

Sug'orma dehqonchilikning kashf etilishi natijasida o'troq dehqonchilik madaniyati shakllandi. Chorvachilik dehqonchilikdan ajralib chiqdi. Vatanimizning ko'pgina hududlari — Xorazm, Surxondaryo, Zarafshon, Farg'ona va boshqa volalari sivilizatsiya taraqqiyotining markazlariga aylandi. Cho'l va dashtlarda yashovchi chorvador urug'

jamoalari ko'chmanchilik turmush tarziga o'ta bordilar va ko'chmanchilarga aylandilar. O'troq dehqon jamoalari bilan chorvadorlar o'rtasida aloqalar, mahsulot ayirboshlash jarayoni o'sib bordi. Ishlab chiqarish xo'jaligining vujudga kelishi, mehnat unumdorligining ortishi urug'doshlar o'rtasida ijtimoiy tengsizlikning, mulkiy tabaqalarning vujudga kelishi, urug'chilik jamoasining yemirilishi uchun zamin tayyorladi.

1–2-jadvallardagi ma'lumotlarga e'tibor bering.

1-jadval

Davrlar	Odamlarning kashfiyotlari
Paleolit ilk bosqichi	<i>Toshdan uchi o'tkir qirrali, tuxumsimon qurollar, daraxt shoxlaridan tayoq va so'yil kabi qurollar yasaldi. Termachilik, ovchilik.</i>
O'rta bosqichi	<i>Olovdan foydalanishning o'zlashtirilishi. Chaqmoq toshdan qo'l chopqichi, pichoq, teshuvchi bigizlar yasaldi.</i>
So'nggi bosqichi	<i>Urug' jamoasi (matriarxat) shakllandi, chayla va yerto'lalar qurildi. Arralovchi, shiluvchi, teshuvchi tosh qurollari, igna, nayza uchlari, qarmoq yasaldi. Baliq ovlash o'zlashtirildi. Haykaltaroshlik, tasviriy san'at, suyak taqinchoqlar yasash vujudga keldi.</i>
Mezolit	<i>O'q-yoy (kamon), irg'ituvchi nayza qurollari yasaldi. Yakka ovchilik, daydi hayot yuzaga keldi. Hayvonlarni qo'lga o'rgatila boshlandi, boshqali o'simliklarni yetishtirish o'rganildi. Qoyatosh suratlari paydo bo'ldi.</i>
Neolit	<i>Tosh bolta, pona, iskana, motiga (ketmon-techa), tosh moslamali suyak o'roq, don yanchgich, sopol idishlar yasaldi. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik vujudga keldi. Suvda suzish moslamalari yasaldi. Uy-joy qurilishi va o'troqlashuv boshlandi. Ip yigiruvchi urchuq, to'quv dastgohlari vujudga keldi. Jun va o'simlik tolasidan kiyimlar tikildi. Ishlab chiqarish xo'jaligi shakllandi.</i>
Eneolit	<i>Mis kashf etildi, misdan bolta, o'roq, nayza uchlari, xanjar kabi qurollar, taqinchoq va bezak buyumlari yasaldi. Patriarxatga o'tildi.</i>
Bronza	<i>Bronza ixtiro qilindi. Metalldan bolta, o'roq, ketmon, tesha, nayza, pichoq, qilich, xanjar, zargarlik buyumlari yasaldi. Omoch, g'ildirak, kulolchilik charxi, arava yasaldi. Ustaxonalar paydo bo'ldi. Hayvonlardan transport sifatida foydalanish o'zlashtirildi. Yorg'uchoq, o'g'ur, charx-urchuq yasaldi. Chorvachilik dehqonchilikdan ajralib chiqdi. O'troq dehqonchilik, sug'orm'a dehqonchilik, savdo aloqalari vujudga keldi. Shaharlar paydo bo'ldi. Turli ijtimoiy tabaqalar, mulkiy tengsizlik vujudga keldi. Shahar davlatlari shakllandi.</i>

Nazorat savollari

1. Vatanimiz hududida ibtidoiy odamlar manzilgohlarini topib o'rganigan olimlardan kimlarni bilasiz?
2. Ibtidoiy odamlar hayotiga oid qanday asarlarni bilasiz?
3. Ibtidoiy jamiyat qanday davrlarga bo'linadi va nima uchun?
4. Paleolit davriga doir odamlar manzilgohlari qayerlarda va kimlar tomonidan topib o'rganilgan?
5. Paleolit davrida odamlar nimalarni kashf etishgan?
6. Urug'chilik jamoasi qaysi davrda shakllandi, uning bosqichlarini bilasizmi?
7. O'q-yoy qachon kashf etildi, uning inson hayotidagi ahamiyati nimada?
8. Mezolit davriga oid odamlar manzilgohlari qayerlarda, kimlar tomonidan topib o'rganilgan?
9. Neolit davri manzilgohlarini sanang, ularni topib o'rganigan olimlar kimlar?
10. Neolit davrida odamlar nimalarni kashf etishgan?
11. Ishlab chiqarish xo'jaligi nima, u qachon shakllandi?
12. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik qachon vujudga keldi?
13. Bronza davrida odamlar hayotida qanday yangiliklar sodir bo'ldi?
14. O'troq dehqonchilik, sug'orm'a dehqonchilikning shakllanishi haqida nimalarni bilasiz?
15. Bronza davriga oid manzilgohlarini, ularni topib o'rganigan olimlarni bilasizmi?

III bob. O'ZBEK DAVLATCHILIGINING SHAKLLANISHI VA DASTLABKI TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Tayanch so'z va iboralar: *O'zbek davlatchiligi: shakllanishi, rivojlanishi. Qadimgi Xorazm. Baqtriya. Sug'diyona. «Avesto». To'maris. Shiroq. Spitamen. Ellinizm. Yunon-Baqtriya. Qang'a. Davan. Kushonlar. Xioniylar. Buyuk Ipak yo'li.*

O'zbek davlatchiligi qachon paydo bo'lgan, qanday bosqichlarni bosib o'tgan, davlat qurilishida qanday tajribalarimiz bor? Bu savollarga asosli javob berish har bir talabaning burchidir.

«Davlatchilik bugungi kunda o'ta siyosiy masala bo'lib turibdi. Nega deganda, O'zbekistonda davlatchilik bo'lmagan, deb orqavarotdan tashviqot yuritayotgan, shu fikrni ongimizga singdirmoqchi bo'layotgan, kerak bo'lsa, xalqaro jamoatchilikni shunga ishontirishga urinayotgan kuchlar hali bor... O'zbek tarixchilarining bugungi kundagi asosiy vazifasi mana shu da'voning puch ekanligini isbotlash, davlatchiligimizning ilmiy nuqtayi nazardan asoslangan tarixini yaratishdir»¹¹.

Mustabid Sovet hokimiyati davrida yozilgan tarixiy asarlarda, darslik va qo'llanmalarda O'rta Osiyoda, hozirgi O'zbekiston hududida davlatchilik tizimi bo'lganligi haqida yozilgan, ammo tilga olingan davlatlarga to'g'ridan to'g'ri o'zbek xalqi, o'zbek jamiyati bilan bog'liq holda, Vatanimizda uzluksiz kechgan jarayon sifatida qaralmagan. Yurtimizda shakllangan, qariyb uch ming yil davomida faoliyat yuritgan davlatlar bir kichik hudud yoki hokimiyat tepasida turgan hukmdor nomi bilan atalgan, davlatning asosiy manbayi, mohiyati, ya'ni qaysi xalqning davlati ekanligi ochib berilmagan, to'g'rirog'i ochib berishni xohlamaganlar.

1. Davlat tuzilmalarining shakllanish shart-sharoitlari

Mehnat qurollarining takomillashishi natijasida yerga ishlov berish yaxshilanib, ekin maydonlari kengayib, odamlarning mehnati unum-

¹¹ Karimov I.A. Asarlar to'plami. 7-jild. — T.: «O'zbekiston». 1999. 139-bet.

liroq bo'lib bordi. Temirning kashf etilishi, undan yasalgan mehnat qurollari qishloq xo'jaligi va hunarmandchilikning tez o'sishga olib keldi. Odamlarning daryolarni bo'g'ib, to'g'onlar qurib, kanallar qazib yerlarga suv chiqarish imkoniyati kengaydi. O'rgatilgan ishchi hayvonlar qo'shilgan temir tishli omochlar bilan yer haydashning o'zlashtirilishi hosildorlik oshishini, ko'proq mahsulotlar yetishtirishni ta'minladi. Bu odamlar turmushini ancha yaxshiladi, umrini uzaytirdi, aholi son jihatdan ko'payib bordi.

Urug'chilik munosabatlari ham o'zgarib boradi. Ikki urug' a'zolaridan tashkil topgan er-xotin — juft oilalar vujudga keladi. Katta patriarxal oilalar urug' jamoalaridan ajralib chiqadi, ularga urug' jamoalariga qarashli yerlardan chek yerlari ajratib beriladi. Shu tariqa urug' jamoasining umumiy xo'jaligi oilalar jamoasiga bo'linadi. Bunday oilalar jamoasi ishlab chiqarish jamoalari, deb ham ataladi.

Katta oila jamoasining oqsoqoli bir vaqtning o'zida oila jamoasi uchun diniy va dunyoviy boshliq, piri ustoz va murabbiy bo'lgan. Urug' yoki qishloq oqsoqoli esa butun qishloq ahlining boshlig'i hisoblangan. Oqsoqollar kengashi qo'lida diniy va dunyoviy hokimiyat jamlangan bo'lib, u jamoa faoliyatiga oid barcha masalalarni hal qilgan. Ishlab chiqarish jamoalari tarkibini tashkil etgan har bir oila o'z xususiy mulkiga ega bo'lgan.

«Avesto»da jamiyat tarkibining bo'linishi	♦ «Nmana» — katta patriarxal oila. ♦ «Vis» — «nmana»lar birikuvi natijasida shakllangan urug' jamoasi. ♦ «Varzana» — «vis»lar birikuvidan vujudga kelgan. yirik qo'shni jamoa. ♦ «Zantu» — qabila uyushmasi. ♦ «Daxyu» — qabilalar ittifoqi.

Xususiy mulkning kelib chiqishi, o'z navbatida, mulkiy tabaqlanishni keltirib chiqardi. Xususiy mulk, avvalo, jamoa oqsoqollari, harbiy boshliqlar, mo'tabar shaxslar qo'lida to'plana boshladi. Ular yerning hosildor qismini egalladilar, ko'plab chorva mollariga ega bo'ldilar. Oqsoqollar oila jamoalarini, urug' va qabila ishlarini boshqargani uchun jamoachilar ularga yetishtirgan hosillarining, chorva mollarning bir qismini berishga majbur bo'lgan oqsoqollar o'z iste'molidan ortib qolgan bunday mahsulotlarni mis, oltin, kumush buyumlarga ayirbosh qilganlar.

Qabilalar o'rtasida yaxshi yer va yaylovlar, chorva mollari uchun urushlar kelib chiqqan. Qabiladosh jangchilar urush harakatlariga boshchilik qilish uchun o'z harbiy yo'lboshchilarini saylaganlar. Urushda qo'lga kiritilgan o'ljaning ko'p qismi yo'lboshchiga hamda oqsoqolga berilgan. Shu tariqa oqsoqollar va yo'lboshchilar jamiyatda alohida, ustun mavqega ega bo'lib, ularni zodagonlar, deb atashgan. Keyinchalik, zodagonlar o'z o'g'illariga nafaqat boyligini, mulkini, shuningdek, o'z lavozimlarini ham meros qilib qoldirganlar. Zodagonlar jamoa, urug' va qabilalar ustidan o'z hukmronligini o'rnatganlar.

Ishlab chiqarish jamoalarining paydo bo'lishi asta-sekin ortiqcha mahsulotlarni *ayirboshlashni* hamda ijtimoiy *mehnat taqsimotini* keltirib chiqaradi. Jamoa a'zolari ishlab chiqarishning o'zlariga qulay sohasini tanlab oladilar. Shu tariqa, *dehqonchilikdan chorvachilik, keyinroq hunarmandchilik mustaqil xo'jalik turlari sifatida ajralib chiqadi*. Ayrim ishlab chiqarish jamoalari dehqonchilik bilan, boshqalari chorvachilik yoki hunarmandchilik bilan shug'ullanadilar. Ular o'rtasida dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik mahsulotlarini o'zaro ayirboshlash kengayib boradi. Bu esa, o'z navbatida, savdogarlar tabaqasini, ilk shaharlarning muhim belgilaridan biri sifatida bozorlarni keltirib chiqaradi. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida tovar ayirboshlash yuz beradi, dastlabki shaharlar paydo bo'ladi.

2. Xorazm, Sug'diyona va Baqtriya – ilk davlatchilik asoslari

O'rta Osiyo hududidagi ilk davlat tuzilmalari to'g'risida qadimgi yozma tariximizning eng noyob manbasi hisoblangan «Avesto» kitobi, shuningdek, qadimshunos olimlarning o'lkamizning turli hududlarida olib borgan arxeologik-qidiruv ishlari, ularning natijalari muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, qadimgi Yunon, Rim va Eron manbalari asosida ham bu masalani oydinlashtirish, yetarli, asosli fikrlarni aytish mumkin bo'ladi. Bu o'rinda Yunon, Rim mualliflaridan Gerodot, Ktesiy, Strabon, Arrian va boshqalarning asarlari, yodnomalari, forsiy mixxat yozuvlari, qolaversa, o'lkamizda keng ko'lamli arxeologik tadqiqotlar olib borgan Ya. G'ulomov, S. Tolstov, V. Masson, A. Asqarov, E. Rtveladze, A. Sagdullayevlarning ilmiy tadqiqotlari alohida ahamiyatga molik.

Arxeolog olimlarimizning so'nggi tadqiqotlari, O'zbekiston hudud-

dida bronza davridayoq kichik shahar davlatlari shakllanganligidan guvohlik beradi

Xorazm davlati. Yurtboshimiz I. Karimovning mana bu fikrlari ham o'zbek davlatchiligi tarixining o'qtomirlari olis davrlar qa'riga borib tutashishidan yaqqol dalolat beradi: «O'zbek davlatchiligining tamal toshlari bundan 2700 yil muqaddam ayni Xorazm volhasida qo'yilgan. Shu ma'noda, milliy davlatchiligimiz tarixi Misr, Xitoy, Hindiston, Yunoniston, Eron kabi eng qadimiy davlatlar tarixi bilan bir qatorda turadi. Xorazm tarixi O'zbek davlatchiligining asosi, uning qudrati va qadimiyligining tasdig'idir»¹².

Barcha daliliy ashyolar miloddan avvalgi so'nggi ming yillik boshlarida, aniqrog'i VI–VII asrlarda Vatanimiz hududlarida uchta: Xorazm, Baqtriya hamda saklar va massagetlar konfederatsiyasi ko'rinishidagi dastlabki davlatlar shakllangan. Bu davlatlar o'ziga xos rivojlanish jarayonini bosib o'tgan.

Xorazm davlati egallagan hududlar ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi Xorazm yerlari bilan chegaralanib qolmay, balki undan ancha janubga, ya'ni Murg'ob va Tajang daryolari atroflariga qadar ham yoyilgan. *Miloddan avvalgi so'nggi ming yillikning boshlariga tegishli «Amirobod madaniyati», quyi Amudaryo havzasida yuzaga kelgan o'ziga xos sun'iy sug'orish inshooti tizimi hamda dastlabki shaharsozlik timsoli bo'lgan shahar-qal'alar (Qal'aliqir, Ko'zaliqir, Jonbosqal'a)* Xorazm volhasida davlat tuzilmalari mavjudligidan dalolat beradi. Qadimshunos olim Ya. G'ulomov tomonidan Xorazmda aniqlangan 200 km uzunlikdagi, eni bir necha o'nlab metrdan iborat kanal o'zani, obod dehqonchilik madaniyat Xorazm davlati qadimdan insoniyatning yirik madaniy maskanlaridan biri sifatida shuhrat topganligidan guvohlik beradi. «Avesto»da Xorazm Markaziy Osiyodagi rivoj topgan, o'z hududiy chegaralariga ega bo'lgan o'lkalardan biri sifatida tilga olinishi ham bejiz emas. Gerodot ma'lumoticha, qadimda Oks (Amu) daryosi bo'ylab 360 dan ziyod sun'iy sug'orish kanallari, suv inshootlari barpo etilib, cho'lli, sahroli yerlarga suv chiqazilib dehqonchilik uchun ekin maydonlari kengaytirib borilgan. Gerodot taassurotlarida Xorazm o'lkasida yashagan aholi dehqonchilikda katta tajribaga ega bo'lib, ularning donli, dukkakli ekinlar, chunonchi, bug'doy, suli, arpa, meva-sabzavotchilik mahsulotlarini mo'l-ko'l yetishtirganligi qayd etib o'tiladi.

¹² Karimov I.A. Asarlar to'plami. 6-jild. — T.: «O'zbekiston». 1998. 375-bet.

Qabilalar o'rtasida yaxshi yer va yaylovlar, chorva mollari uchun urushlar kelib chiqqan. Qabiladosh jangchilar urush harakatlariga boshchilik qilish uchun o'z harbiy yo'lboshchilarini saylaganlar. Urushda qo'lga kiritilgan o'ljaning ko'p qismi yo'lboshchiga hamda oqsoqolga berilgan. Shu tariqa oqsoqollar va yo'lboshchilar jamiyatda alohida, ustun mavqega ega bo'lib, ularni zodagonlar, deb atashgan. Keyinchalik, zodagonlar o'z o'g'illariga nafaqat boyligini, mulkini, shuningdek, o'z lavozimlarini ham meros qilib qoldirganlar. Zodagonlar jamoa, urug' va qabilalar ustidan o'z hukmronligini o'rnatganlar.

Ishlab chiqarish jamoalarining paydo bo'lishi asta-sekin ortiqcha mahsulotlarni *ayirboshlashni* hamda ijtimoiy *mehnat taqsimotini* keltirib chiqaradi. Jamoa a'zolari ishlab chiqarishning o'zlariga qulay sohasini tanlab oladilar. Shu tariqa, *dehqonchilikdan chorvachilik, keyinroq hunarmandchilik mustaqil xo'jalik turlari sifatida ajralib chiqadi*. Ayrim ishlab chiqarish jamoalari dehqonchilik bilan, boshqalari chorvachilik yoki hunarmandchilik bilan shugullanadilar. Ular o'rtasida dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik mahsulotlarini o'zaro ayirboshlash kengayib boradi. Bu esa, o'z navbatida, savdogarlar tabaqasini, ilk shaharlarning muhim belgilaridan biri sifatida bozorlarni keltirib chiqaradi. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida tovar ayirboshlash yuz beradi, dastlabki shaharlar paydo bo'ladi.

2. Xorazm, Sug'diyona va Baqtriya – ilk davlatchilik asoslari

O'rta Osiyo hududidagi ilk davlat tuzilmalari to'g'risida qadimgi yozma tariximizning eng noyob manbasi hisoblangan «Avesto» kitobi, shuningdek, qadimshunos olimlarning o'lkamizning turli hududlarida olib borgan arxeologik-qidiruv ishlari, ularning natijalari muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, qadimgi Yunon, Rim va Eron manbalari asosida ham bu masalani oydinlashtirish, yetarli, asosli fikrlarni aytish mumkin bo'ladi. Bu o'rinda Yunon, Rim mualliflaridan Gerodot, Ktesiy, Strabon, Arrian va boshqalarning asarlari, yodnomalari, forsiy mixxat yozuvlari, qolaversa, o'lkamizda keng ko'lamli arxeologik tadqiqotlar olib borgan Ya.G'ulomov, S.Tolstov, V.Masson, A.Asqarov, E.Rtveladze, A.Sagdullayevlarning ilmiy tadqiqotlari alohida ahamiyatga molik.

Arxeolog olimlarimizning so'nggi tadqiqotlari, O'zbekiston hudu-

did a bronza davridayoq kichik shahar davlatlari shakllanganligidan guvohlik beradi

Xorazm davlati. Yurtboshimiz I. Karimovning mana bu fikrlari ham o'zbek davlatchiligi tarixining o'qtomirlari olis davrlar qa'riga borib tutashishidan yaqqol dalolat beradi: «O'zbek davlatchiligining tamal toshlari bundan 2700 yil muqaddam ayni Xorazm vohasida qo'yilgan. Shu ma'noda, milliy davlatchiligimiz tarixi Misr, Xitoy, Hindiston, Yunoniston, Eron kabi eng qadimiy davlatlar tarixi bilan bir qatorda turadi. Xorazm tarixi O'zbek davlatchiligining asosi, uning qudrati va qadimiyligining tasdig'idir»¹².

Barcha daliliy ashyolar miloddan avvalgi so'nggi ming yillik boshlarida, aniqrog'i VI–VII asrlarda Vatanimiz hududlarida uchta: Xorazm, Baqtriya hamda saklar va massagetlar konfederatsiyasi ko'rinishidagi dastlabki davlatlar shakllangan. Bu davlatlar o'ziga xos rivojlanish jarayonini bosib o'tgan.

Xorazm davlati egallagan hududlar ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi Xorazm yerlari bilan chegaralanib qolmay, balki undan ancha janubga, ya'ni Murg'ob va Tajang daryolari atroflariga qadar ham yoyilgan. *Miloddan avvalgi so'nggi ming yillikning boshlariga tegishli «Amirobod madaniyati», quyi Amudaryo havzasida yuzaga kelgan o'ziga xos sun'iy sug'orish inshooti tizimi hamda dastlabki shaharsozlik timsoli bo'lgan shahar-qal'alar (Qal'aliqir, Ko'zaliqir, Jonbosqal'a)* Xorazm vohasida davlat tuzilmalari mavjudligidan dalolat beradi. Qadimshunos olim Ya.G'ulomov tomonidan Xorazmda aniqlangan 200 km uzunlikdagi, eni bir necha o'nlab metrdan iborat kanal o'zani, obod dehqonchilik madaniyat Xorazm davlati qadimdan insoniyatning yirik madaniy maskanlaridan biri sifatida shuhrat topganligidan guvohlik beradi. «Avesto»da Xorazm Markaziy Osiyodagi rivoj topgan, o'z hududiy chegaralariga ega bo'lgan o'lkalardan biri sifatida tilga olinishi ham bejiz emas. Gerodot ma'lumoticha, qadimda Oks (Amu) daryosi bo'ylab 360 dan ziyod sun'iy sug'orish kanallari, suv inshootlari barpo etilib, cho'lli, sahroli yerlarga suv chiqazilib dehqonchilik uchun ekin maydonlari kengaytirib borilgan. Gerodot taassurotlarida Xorazm o'lkasida yashagan aholi dehqonchilikda katta tajribaga ega bo'lib, ularning donli, dukkakli ekinlar, chunonchi, bug'doy, suli, arpa, meva-sabzavotchilik mahsulotlarini mo'l-ko'l yetishtirganligi qayd etib o'tiladi.

¹² Karimov I.A. Asarlar to'plami. 6-jild. — T.: «O'zbekiston». 1998. 375-bet.

Xorazm shaharsozligida xom g'isht, paxsalardan keng foydalanilgan. Binolarning tashqi va ichki ko'rinishlariga maxsus ishlov berilib, ularning mustahkamligi, o'ziga xos ko'rkamligi ta'minlangan. Bu ko'hna hudud bag'rida ming yillar davomida saqlanib kelayotgan ko'plab osori atiqalar, shahar-qal'alar xarobalari qoldiqlari ham buni isbotlaydi. Xorazm volhasida hunarmandchilik, tog'-kon ishlari ancha rivojlangan. Bu yerdan qazib olingan qimmatbaho madanlar ishlov berilib, yuksak sifat ko'rsatkichiga yetganidan keyingina u tayyor mahsulot sifatida foydalanishga chiqarilgan.

Xorazmda aholining bir qismi chorvachilik bilan shug'ullangan, ularning tuya, ot, qo'y-echkildan iborat ko'plab suruvlari bo'lgan. Savdo bozorlarida g'alla, meva, chorvachilik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlari ayirbosh qilingan.

O'zbek davlatchiligining shakllanishiga asos solgan Xorazm davlati 2700 yillik tarixga ega. Afsuski, Xorazm davlatida hukmronlik qilgan sulolalar to'g'risida ma'lumotlar hozirgacha yetarli emas. Rivoyatlarga ko'ra, Xorazmning qadimiy siyosiy sulolasi — siyovushiyalar bo'lganligi zikr etiladi. «Avesto»da ta'kidlanishicha, Siyovarshon Kavousning o'g'li bo'lgan. Siyovarshon o'limidan so'ng uning nabirasi Kova Xusrav bobosining qotilidan o'ch olib, hokimiyatni egallab, Xorazmda siyovushiyalar sulolasiga asos soladi.

Sug'diyona davlati. Miloddan avvalgi VII asrda Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida Sug'diyona (Sug'd) davlati tashkil topadi. Sug'diyona davlatining poytaxti Samarqand shahri bo'lgan. Buxoro, Kesh, Naxshab Sug'diyonaning yirik shaharlari hisoblangan. Aholi hayotida bayramlarni nishonlash udumi shakllangan. Har yili 21 martda Navro'z bayramini nishonlash milliy an'anaga aylangan. Navro'z bayramlarida milliy o'yinlar va taomlar namoyish qilingan, sumalak hamda «qo'sh oshi» tayyorlash an'anaga aylangan. Yerlarni shudgorlash, ekinlar ekish ishlari boshlangan.

Baqtriya davlati. O'rta Osiyoning yana bir qadimgi davlati — **Baqtriya** podsholigi bo'lib, uning tarkibiga hozirgi O'zbekistonning Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlari, Tojikistonning janubi, Afg'onistonning shimoli-sharqiy yerlari kirgan.

Baqtriyadagi ko'pdan ko'p yirik shaharlar orasida Baqtra mashhur bo'lib, u mamlakatning poytaxti hisoblangan. Baqtra baland va mustahkam mudofaa devorlari bilan o'ralgan, unda podshoh qal'asi alohida ajralib turgan.

Rim tarixchisi Kursiy Rufning shahodat berishicha, «Baqtra daryosi nomidan shahar va viloyatning nomi kelib chiqqan». Umu-man tarixiy ma'lumotlarga asoslanadigan bo'lsak, qadimgi davlatlar nomlari ko'pincha daryo, qabila, xalq yoki shaharlar nomiga qiyosan kelib chiqqan bo'ladi.

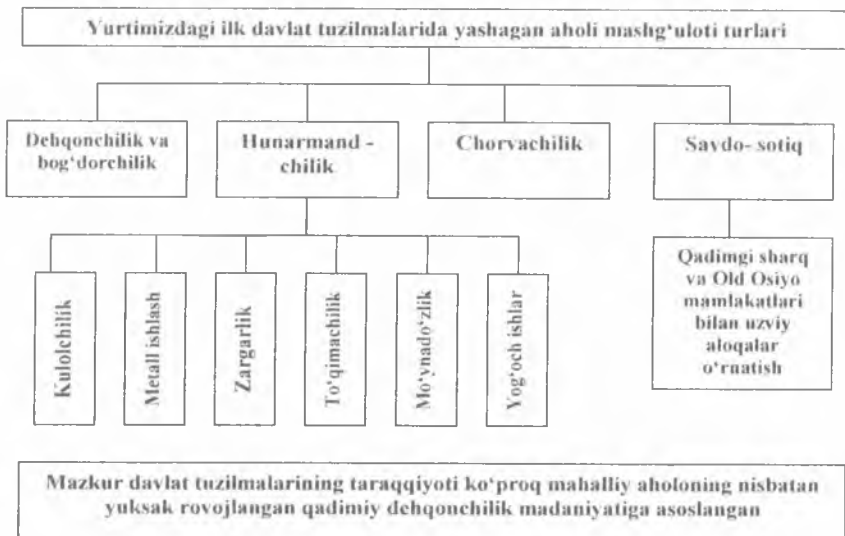
Binobarin, «Baqtriyaliklar», «Baqtriya xalqi» iboralari juda qadimgi manbalarda tilga olinib, bitta xalqni yoki bir necha qarindosh qabilalarni birlashtirgan hududiy tushunchani anglatadi.

«Avesto» kitobida ham Baqtriya «Eng yaxshi mamlakatlar va o'lkalardan biri bo'lgan, baland bayroqli, go'zal o'lka» sifatida ta'riflangan. Bu kabi fikr-mulohazalar Baqtriya o'z davrining yirik davlatlaridan biri bo'lganligidan dalolat beradi.

Ktesiy ma'lumoticha, Baqtriyaga qarashli *Yaxsh vodiysi* obi-hayotga mo'l-ko'lligi, unumdor yerlari ko'p bo'lganligidan bu hududda dehqonchilik madaniyati taraqqiy topgan, aholi bog'dorchilik, mevachilik mahsulotlari yetishtirishda omilkor bo'lgan. Qashqadaryo vohasining miloddan avvalgi VIII—VII asrlarga oid Sangirtepa, Yangitepa, Chiroqchitepa, Yerqo'rg'on singari aholi manzilgohlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu joylarda o'troq turmush kechirgan qavm, elatlar dehqonchilik bilan faol shug'ullanganlar. Xuddi shunday fikrni Sug'diyona hududlariga nisbatan ham aytish mumkin. Qulay tabiiy-jug'rofiy sharoitga ega bo'lgan Omonqo'ton, Gurdara, Qo'tirbuloq, Zirabuloq makonlarida yashagan aholining madaniy hayoti ham ancha to'laqonli kechgan.

Baqtriyada oltin, la'l kabi qimmatbaho ma'danlar ko'plab miqdorda qazib olinib, ular tegishli ishlov berishdan so'ng yurt ehtiyoji uchun qolaversa, xorijiy ellar uchun tayyor mahsulot holiga keltirilgan. Baqtriya la'lga uzoq Xitoy, Misr, Hindiston singari mamlakatlarda ham talab-ehtiyoj katta bo'lgan. Baqtriyada qimmatbaho ma'danlar ishlab chiqarishning yo'lga qo'yilishi bu yurtda maxsus hunarmandchilik turi zargarlik, badiiy hunar tarmog'ining rivoj topishiga olib kelgan. Buni 1877-yilda Vaxsh va Panj daryolarining Amudaryoga quyilish yerida topilgan «*Amudaryo xazinasi*» topilmasi timso-lida ham kuzatish mumkin.

Topilmalar orasidagi 179 ta oltin va 7 ta kumush zargarlik buyumlari qadimgi Baqtriyada nafis hunarmandchilikning o'sganligidan dalolat beradi. Bu xazina aslida Baqtriya hududiga qarashli Taxti Sangin shaharchasidagi ibodatxonaga tegishli bo'lgan. Ular London-dagi Britaniya muzeyiga (1897) olib ketilgan.

Shunday qilib, Xorazm va Baqtriya davlatlarida kechgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy jarayonlar ajdodlarimizning tarixiy taraqqiyot yo'lidan ilgarilab borib, o'z davlatchilik tuzilmalarini vujudga keltirib, boshqaruv usullarini takomillashtirib borganligidan guvohlik beradi. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, shaharsozlik, mehnat taqsimoti, ishlab chiqarish qurollarining takomillashib borishi ulug' bobokalonlarimiz o'lmas dahosi, salohiyatining yorqin ifodasidir. Bular O'zbekiston hududidagi dastlabki davlatchilik tarixiy tajribasining muhim jihatlari, namunalari sifatida alohida qimmatga ega.

3. «Avesto» – qadimgi tariximizni o'rganishda noyob manba

O'z mazmuni, mohiyatiga ko'ra, yakkaxudolilik, insonparvarlik, mehr-shafqat, mehnatsevarlik, yurtparvarlik g'oyalarini taranum etib, odamzod ahlini bunyodkorlik, yaratuvchanlikka undagan muqaddas «Avesto» olis tariximizning asl durdona asarlari sirasiga kiradi¹³. «Avesto» kitobi miloddan avvalgi ming yillik boshlari va o'rtalarida hududimizda yashagan qadimgi xalqlarning o'ziga xos turmush tarzi, xo'jalik mashg'uloti, ijtimoiy-madaniy hayoti, urf-

¹³ «Avesto» so'zi «o'rnatilgan, qat'iy belgilangan qonun-qoidalar» degan ma'noni bildiradi.

odatları-yu marosimlari haqida ma'lumot beruvchi muhim tarixiy manbadir.

I.A. Karimov uqtirganidek: «Eng mo'tabar, qadimgi qo'lyozmamiz «Avesto»ning yaratilganligiga 3000 yil bo'lyapti. Bu nodir kitob bundan o'ttiz asr muqaddam ikki daryo oralig'ida, mana shu zamin-da umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlarga qoldirgan ma'naviy, tarixiy merosidir. «Avesto» ayni zamonda bu qadim o'lkada buyuk davlat, buyuk ma'naviyat, buyuk madaniyat bo'lganidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdirki, uni hech kim inkor eta olmaydi»¹⁴.

Modomiki, «Avesto» tariximizning muhim tarkibini tashkil etar ekan, bu noyob manba qachon, qayerda, kim tomonidan yaratilgan, degan savol ko'pchilikni qiziqtiradi. Tarixiy manbalarni chuqur o'rganish, eng avvalo, «Avesto»da tilga olingan asosli jug'rofiy hududlar, yurtlar nomlarini, aholining mashg'ulot turlarini, urf-odatlarini, dafn marosimlarini sinchiklab o'rganish asnosida olimlar bu buyuk ta'limotning haqiqiy Vatani O'rta Osiyo o'lkasi, uning Xorazm vohasi ekanligini isbotlagan. «Avesto»da tilga olingan 16 ta yirik hududiy nomlarning ko'pchiligi ham O'rta Osiyoga taalluqlidir.

«Avesto»da ezgulik, yaxshilik xudosi Axura Mazda tilidan shunday deyiladi: «Men — Axura Mazda yaratgan ilk sarzamin va birlamchi yurt bu Doityo (Amu) daryosi sohilidagi xushmanzara Iyron Vij (hozirgi Xiva o'rnidagi qadimgi manzilgoh nomi) edi. Men — Axura Mazda yaratgan ikkinchi sarzamin va go'zal yurt Sug'd diyori edi. Men — Axura Mazda yaratgan uchinchi sarzamin va go'zal yurt qudratli va pok Marv diyori edi. Men — Axura Mazda yaratgan to'rtinchi sarzamin va go'zal yurt zebo va orasta Balx diyori edi. Men — Axura Mazda yaratgan beshinchi sarzamin va go'zal yurt Balx va Marv oralig'idagi Nisoyadir»¹⁵. Keltirilgan bu dalil «Avesto»ning vatani bizning yurtimiz bo'lganligiga hech bir shubha qoldirmaydi. «Avesto» ta'limotining asoschisi, tarixga payg'ambar nomi bilan kirgan Zardusht (Zaratushtra Avesto tilida, Zaroastr yunon tilida) ismli shaxsdir. Zardusht «Oltin tuyali» yoki «Oltin tuya yetaklovchi» degan ma'noni bildiradi. Zardusht o'z dini zardushtiylik g'oyalarini

¹⁴ Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. Asarlar to'plami. 7-jild, 137–138-betlar.

¹⁵ Avesto. Tarixiy-abadiy yodgorliklar. Asqar Mahkam tarjimasi. — T.: «Sharq». 2001. 107-bet.

aholi o'rtasida tashviq-targ'ibot qilgan. Bu jarayon nihoyatda qiyin, murakkab kechgan, hududma-hudud sarson-sargardon kezib yurishga majbur bo'lgan. Zardushtiylik (yunoncha zoroastrizm) dinini birinchilardan bo'lib qabul qilgan, uni o'z fuqarolari orasida yoyilishiga izn bergan yurt ham Baqtriyadir.

Buyuk alloma Beruniy keltirgan rivoyatga ko'ra, Zardusht Baqtriya podshohi Gishtasp va malika Xutaosa huzuriga kelib, «Avesto» ta'limotining muqaddasligini isbot etish uchun xudoga iltijo qilib, o'z tanasiga qizdirilgan misni bosishlarini so'raydi. Olovli mis uning tanasini zararlamagach, Gishtasp va uning xotini, ulardan so'ng esa butun Baqtriya aholisi zardushtiylik e'tiqodini qabul qiladi.

Avval boshda «Avesto» 21 kitobdan iborat bo'lgan. Abu Rayhon Beruniyning «O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar» kitobida ta'kidlanishicha, Eron podshohi Doro III davrida «Avesto» to'liq holda 12 ming qoramol terisiga zarhal harflar bilan bitilgan.

Makedoniyalik Aleksandrning Sharqqa istilosi davrida uning buyrug'i bilan zardushtiylik ibodatxonalari vayron qilinganidek, muqaddas «Avesto»ning 5 dan 3 qismi ham kuydirib yuborilgan. Keyinroq Parfiya podshohlari Vologez I va Vologez V davrida (I–II asrlarda) «Avesto»ning qolgan qismlari to'plangan. Sosoniylar davrida (III–IV asrlarda) «Avesto» qismlari jamlanib, pahlaviy tilida yangidan kitobot holiga keltirilgan.

Hozirgacha «Avesto»ning jami 21 qismidan «Gohlar», «Yasna», «Vandidod», «Yashtlar», «Vispirad», «Kichik Avesto» nomli kitoblari yetib kelgan. Vatanimizda «Avesto»ning 2700 yilligi nishonlanishi munosabati bilan u ilk bor o'zbek tiliga tarjima qilinib, 2001-yilda nashr etildi¹⁶.

«Avesto» shunday bir tarixiy davrda yaratildiki, bu vaqtga kelib, ya'ni miloddan avvalgi ming yillik boshlarida o'lkamizning turli hududlarida yashagan elatlar, qavm, qabilalar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda yangi bosqich sari o'tib borayotgan edi. Mintaqaning Xorazm, Baqtriya, Sug'diyona hududlarida urug'-qabilalarning o'troqlashuvi, sun'iy sug'orish tizimiga asoslangan dehqonchilik madaniyatining vujudga kelishi va rivojlanishi, chorvachilikning mustaqil xo'jalik tarmog'i sifatida o'sib borayotganligi, qishloqlardan shahar-qal'alar, dastlabki davlat tuzilmalarining yuzaga kelishi jarayoni boshlangan.

¹⁶ Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjimasi. — T.: «Sharq». 2001.

«Avesto»da ilgari surilgan g'oyalari	Yakkaxudolilik va ezigulik timsoli Axura Mazda	◆ yaxshilik ◆ yorug'lik ◆ poklik ◆ soflik ◆ birodarlik ◆ mehr-oqibat ◆ mehnatsevarlik ◆ vatanparvarlik	◆ yurtparvarlik ◆ ezigulik ◆ bag'rikenglik ◆ tozalik ◆ insofililik ◆ sabr bardoshlilik ◆ baxt-saodat va b.
	Yovuzlik timsoli Axriman	◆ yovuzlik ◆ zulmat ◆ johillik ◆ baxillik ◆ dushmanlik	◆ shaytoniylik ◆ zulmkorlik ◆ qorong'ilik ◆ g'ayirilik va b.

Tarixning bunday keskin burilishi sharoitida turli urug'-qabila va elatlarni ma'nan va ruhan birlashtirish, ularning ongi, shuuriga ilg'or qarashlar, mushtaraklik tuyg'ularini, e'tiqod tamoyillarini singdirib borish g'oyatda muhim edi. «Avesto» ta'limoti bir tomondan, yerli qabila, elatlarni turli mahalliy ko'rinishdagi bid'at va xurofotlar ta'siridan xalos bo'lishiga, ikkinchidan, mahalliy etnoslarning chuqur ildiz otib, mustahkamlanib, etnik shakllanishiga va uchinchidan, ishlab chiqarish jarayonining tobora kengayib, ijtimoiy munosabatlarning takomillashuvi jarayoniga sezilarli turtki berardi. «Avesto»da o'lka-mizda ilk boshqaruv tizimining amal qilganligi to'g'risida ham qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Mamlakatni idora qilgan shaxs «**Kavi**», deb yuritilgan. Oqsoqollar kengashi — «**varzanapoti**», «**Xanjamana**», xalq yig'ilishi — **v'yaxa** deyilgan.

«Avesto» ma'lumotlariga ko'ra, qadimda zargarlik, kulolchilik, to'quvchilik, temirchilik singari hunarmandchilik turlari ham o'ziga xos tarzda rivojlangan. «Avesto»dagi bosh ma'buda — ezigulik, yorug'lik, yaxshilik, baxt-iqbol xudosi Axura Mazda bilan yomonlik, yovuzlik, qorong'ilik, razolat timsoli — Axriman o'rtasidagi doimiy murosasiz kurash g'oyasi zardushtiylik (otashparastlik) dinining asosiy mazmunini tashkil qiladi.

«Avesto»da qayd etilgan 4 ta asosiy ijtimoiy tabaqalar	◆ kohinlar (ruhoniylar) ◆ askarlar ◆ hunarmandlar ◆ chorvadorlar

Zardusht payg'ambar sifatida Axura Mazda tilidan vahiy qilingan muqaddas kalomlarni, nasihatlar va oyatlarni xalqqa, odamlarga yetkazishga da'vat etkuvchidir. Zero, Zardusht har bir masalada fikr yuritganda, Axura Mazda nomini tilga oladi, unga murojaat etadi. Bir o'rinda u bunday xabar beradi: «Biz Axura Mazdani ulug'laymiz, u chorvani, suvni va o'simlikni, yorug'likni va yerni yaratgan». «Avesto»da moddiy dunyo, borliq muqaddaslashtiriladi. Yer, suv, havoni bulg'ash, olovga tupirish eng og'ir gunoh sanaladi.

«Avesto» avvalgi dinlarda rasm bo'lgan insonlarni qurbonlik qilishni qat'iyman etadi va ularning daxlsizligini himoya qiladi. Zardushtiylik dinida ta'kidlanadiki, odamzod yashashga haqli bo'lib, bu huquqdan uni mahrum qilishga hech kimning haqqi yo'q.

Zardushtiylik dinida olov muqaddaslashtirilgan bo'lib, u insonning baxt-u saodati ramzi sifatida ulug'langan. Shu bois, ajdodlarimizning ko'plab to'y-tomoshalari, xursandchilik marosimlari olov yoqish, uning atrofida keng davra qurish bilan bog'liq holda o'tkazilgan. Bu odatlarning ba'zilari hozirgacha ham saqlanib qolgan. Shaharlar, aholi manzilgohlarining eng gavjum joylarida maxsus qurilgan otashkadalar bo'lib, ular doimo ziyoratchilar bilan to'la bo'lgan.

Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, doimiy farog'atli hayot inson uchun uzoq notanish xayoliy jannatda emas, balki insonlar yashaydigan shu tiriklik dunyosida bo'ladi. Bu maqsad, marraga yetish uchun esa odamlar juda ko'p murakkab va jiddiy sinovlardan o'tishlari lozimdir.

Shunday qilib, muqaddas «Avesto» kitobi buyuk o'tmishdoshlarimizning keng qamrovli hayot tarzini, umrboqiy urf-odatlarini, ta'lim-tarbiyasi, boshqaruv tizimini o'rganishimizda muhim dasturilamal manba bo'lib xizmat qiladi. Unda umumbashariy g'oyalarning chuqur aks etganligi sababli bu asar keng hududlar bo'ylab yoyilib, Sharq G'arbda e'tirof etilib, turli xalqlarning ma'naviy yuksalishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Hozirgi mustaqillik sharoitida ham bu ta'limot g'oyalari o'z ta'sirchan ahamiyatini ko'rsatib, asl ma'naviyatimiz sarchashmalaridan biri sifatida xalqimiz ruhiyatini boyitib borishga xizmat qilmoqda.

4. Vatanimiz xalqlarining ajnabiy bosqinchilarga qarshi ozodlik kurashi

Axamoniylar davlatiga miloddan avvalgi VI asr o'rtalarida (mil. avv. 558–330-yillar) qadimgi fors qabilalari ittifoqi boshlig'i Kir II asos solgan. U Hind daryosidan Egey va O'rtayer dengizgacha bo'lgan oraliqdagi Osiyo mamlakatlarini, shuningdek, Misr, Midiya va Bolqon yarim orolining bir qismini bosib olgan. Kir II O'rta Osiyo yerlariga yurish qilishga maxsus tayyorgarlik ko'rgan. Kirning O'rta Osiyoga birinchi harbiy yurishlari miloddan avvalgi 545–539-yillarga to'g'ri keladi. Kir II ning O'rta Osiyo hududlariga ikkinchi yurishi miloddan avvalgi 539–530-yillarni o'z ichiga oladi. O'rta Osiyoning tabiatan erksevar, yurtparvar xalqlari, qavm-qabilalari, axamoniylarga bo'ysunmaslik uchun o'z ona-zamini, diyorini himoya qilib mardonavor kurash olib borganlar. Turon xalqlari, massagetlar qabilasining malikasi, jasur sarkarda To'maris axamoniylar bosqiniga qarshi kurashga rahbarlik qilgan.

200 minglik katta jangovar qo'shin tuzib, *To'maris* yurtiga bostirib kelgan Kir II harbiy mahoratda tengsiz bo'lgan massaget qabilalarini ochiq jangda yengish qiyinligini his etib, turli hiyla-nayranglar ishlatishga uringan. Shu maqsadda To'maris huzuriga elchilar yuborib, go'yo o'zini malikaga jazman ekanligini va shu bois unga uylanmoqchiligini bildirgan. Bu nayrang natijasiz chiqqan. Kir II yana hiyla ishlatib, To'marisning mard, jasur o'g'li Spargalisni hiyla bilan asirga oladi va oqibatda u o'zini halok etadi. Yagona farzandidan judo bo'lgan onaning dushmanga bo'lgan o'tli nafrati o'n chandon o'rtadi. Buning ustiga el-yurt erki, ozodligini har narsadan a'lo bilgan To'maris Kir qo'shiniga qarshi hayot-mamot jangiga hozirlik ko'rgan.

Butun vujudlari ila g'animlarga qarshi nafrat olovi bilan yongan massaget qo'shinlari bosqinchilarga qarshi jangga otlangan. Niho-yat, massagetlar g'alaba qozonadilar. Fors qo'shinlarining katta qismi, jumladan, Kir ham jang maydonida halok bo'lgan. Bu miloddan avvalgi 530-yilga to'g'ri keladi.

Axamoniylar shohi **Doro I** (522–486) davrida O'rta Osiyo hududlari bosib olinadi. Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, Doro I 519–518-yillardagi harbiy yurishlari davomida sak qabilalarini yengib, o'ziga itoat qildirgan. Lekin bunga osonlikcha erishilgan emas. Yurtning oddiy cho'poni **Shiroq** singari jasur yigitlarning

bosqinchilar bilan mardona kurashganligi buning yorqin isbotidir.

Eron axamoniylariga qarshi O'rta Osiyoning Parfiya, Marg'iyona hududlarida, saklar o'lkasida ko'plab xalq qo'zg'olonlari yuz berib turgan. Jumladan, Erondagi Behistun qoyasi yozuvlarida aytishicha, mil. avv. 522-yilda Marg'iyonada ko'tarilgan kuchli xalq qo'zg'oloniga **Frada** ismli shaxs yetakchilik qilgan. Doro I qo'shini qo'zg'olonchilardan qonli o'ch oladi. 55 ming qo'zg'olonchi qatl etiladi, 7 mingga yaqin kishi asir olinadi. Frada ham qo'lga olinib, qiy-nab o'ldiriladi.

Eron axamoniylari hukmronligi davrida O'rta Osiyo hududlari uch satrapiya (harbiy okrug)larga bo'linib idora etilgan. Bular:			
Baqtriya 12-satrapiya		Kaspiy bo'yolari va sak qabilalari 15- satrapiya	
Har bir satraplik majburiyati		Xorazm, Sug'diyona, Parfiya 16-satrapiya	
Yillik soliq to'lovi 12-satrapiya – 360 talant ¹ 15- satrapiya – 250 talant 16-satrapiya – 300 talant		Saroylar va ibodatxonalar qurilishida mehnat majburiyatini o'tash	
I talant miqdori 30 kg kumushga teng bo'lgan ² . Axamoniylar bosib olgan hududlarini 20 satrapiyaga bo'lib, ulardan yiliga 14560 talant (400 tonna) kumush solig'i undirilgan.			

Mil. avv. VI–IV asrlarda ham O'rta Osiyoning Baqtriya, Sug'diyona, Marg'iyona va Xorazm volasi hududlarida sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik madaniyati to'xtovsiz rivojlanishda davom etgan. O'lkaning o'sha davrdagi asosiy qon tomirlari hisoblangan Samarqand (Afrosiyob), Marv, Baqtra, Yerqo'rg'on, Qiziltepa, Ko'zaliqirsingari shaharlari hunarmandchilik va savdo-sotiq markazlari

¹ История Узбекской ССР. Том 1. – Т.: «Fan». 1967. 79-bet.

² Всемирная история, Том 2. – М.: «ГИПЛ». 1956. 27-bet.

sifatida qadimgi ajdodlarimiz hayotida muhim ahamiyat kasb etgan. Bu davrda zarb etilib, muomalaga chiqarilgan dastlabki tanga pullar ham shaharlar hayotining o'sganligidan guvohlik beradi.

O'rta Osiyo xalqlarining yurt ozodligi va mustaqilligi yo'lida olib borgan kurashlari pirovard oqibatda o'z samarasini bermay qolmadi.

Mil. avv. IV asrga kelib Eron axamoniylari hokimiyati kuchsizlanib, zaiflashib qolgan. Bunday sharoitda birinchi bo'lib Xorazm o'z mustaqilligini tiklashga muvaffaq bo'lgan. Usta diplomat, mohir siyosatchi **Farasman** mil. avv. IV asrda Xorazm mustaqilligini qo'lga kiritib, uni mustahkamlashga erishdi. O'lkaning boshqa hududlarida ham mahalliy xalqlarning Eron axamoniylaridan yurtni ozod qilish borasidagi qat'iy harakatlari avj olib bordi. Biroq afsuski, o'lkamiz xalqlarini bu davrda tarixning yana og'ir sinovlari kutmoqda edi.

Antik dunyo tarixida makedoniyalik Aleksandr (Makedoniya podshosi Filipp II ning o'g'li) olamga dovrug' taratgan jahongir hukmdorlardan bo'lib, Yunoniston, Kichik Osiyo hududlarini qudratli harbiy kuch bilan egallab, o'sha joylarda o'z hukmronligini o'rnatgan. Aleksandr mil. avv. 331-yil oktabrida Gavgamela yonida (shimoli-sharqiy Mesopotamiya) bo'lgan jangda Eron qo'shinlarini yengadi. Eron podshohi Doro III Aleksandrdan uzilkesil yengilib, mamlakat sharqiga, Baqtriya qochadi. U yerda esa, Baqtriya satrapi Bess tomonidan o'ldirilgan. Tez orada Aleksandr qo'shini ortiqcha qarshiliksiz Baqtriya poytaxti — Baqtra (hozirgi Balx) shahrini hamda Aom, Drapsak singari mustahkam qal'alarni egallagan. Ko'p o'tmay, Bess qo'lga olinib, qatl etilgan. Xorazm shohi Farasman Baqtiryadagi Aleksandr qarorgohiga o'z elchisini jo'natgan va ittifoqchilik bitimi imzolandi. Mil. avv. 329-yilda Oks (Amu) daryosi sohiliga yetib kelgan yunon qo'shinlari daryodan o'tib Navtaka (hozirgi Qashqadaryoning Kesh — Shahrisabz vohasi)ga kirib boradi, harakat yo'nalishi Sug'diyona poytaxti — Marokand (Samarqand)ga qaratilgan. Rim olimi Kur-siy Rufning ma'lumot berishicha, Aleksandr armiyasi Marokandni qiyinchiliklarsiz va kam talafot bilan ishg'ol etgan va «shaharda o'zlarining garnizonlarini qoldirib, yaqin atrofdagi qishloqlarni yondirib va vayron etib», so'ngra shimoli-sharqqa qarab harakatlanganlar. U Sirdaryo (Yaksar)ning chap sohiliga Aleksandriya Esxata (Xo'jand) qal'asini qurdirgan.

Biroq Marokanddan so'ng yunon-makedon qo'shinlarining yurishlari nihoyatda qiyin va murakkab kechdi. Chunki ular endilikda mahalliy xalqning kuchli qarshiligiga duch keldi. Mil. avv. 329-yil kuzida Sug'diyonada boshlanib, O'rta Osiyo mintaqasining boshqa hududlarida davom etgan xalq qo'zg'oloniga sug'd xalqining mard o'g'loni Spitamen boshchilik qildi. Sug'diyona va Baqtriyada mahalliy xalqlarning chuqur ishonchini qozongan, katta harbiy salohiyat sohibi Spitamen xalqdan lashkar tuzib, dastlab Aleksandrning Marokandda qoldirib ketgan harbiy garnizoniga hujum qilib, uni yanchib tashlagan. Bu xabar yerli aholiga katta ruhiy quvvat bag'ishlab, ajnabiylarga qarshi faol kurashga turtki bergan. Aleksandr o'z qo'shini-ning bir qismini sarkarda Menedem boshchiligidagi qo'zg'olonchilarga qarshi Marokandga yo'llaydi. Bu davrda Aleksandrning o'zi Yaksart (Sirdaryo)ning chap sohilidagi shaharlar va aholi turar joylarini bo'y-sundirish uchun og'ir janglar olib borayotgan edi. Ajoyib jang taktikasini qo'llagan Spitamen Aleksandr lashkari Marokandga yaqinlashib kelayotganini eshitgach, darhol shaharni tark etib, Politimet (Zarafshon) daryosining quyi oqimi tomon jang qilib chekingan. So'ngra bu yerdagi dashtli ko'chmanchilarning otliq askarlari bilan qo'shilib, kutilmaganda qarshi hujumga o'tgan. Bundan sarosimaga tushgan yunon qo'shini katta talafotga uchrab, qolgan-qutgan jangchilari bilan shaharga chekingan. Spitamen Marokandni qamal qilgan. Bundan xabar topgan Aleksandr Sirdaryo bo'yidagi hujum harakatlarini vaqtincha to'xtatib, o'zi qo'shinga bosh bo'lib Spitamenga qarshi yurish boshlaydi. U Marokandga yetib kelganida Spitamen kuchlari allaqachon bu joyni tark etib, Sug'diyonaning cho'l qismiga chekingan edi. Aleksandr Spitamendan o'ch ololmagach, butun kuchini Zarafshon aholisiga qaratadi. U Spitamen kuchlarini ta'qib qilib, Marokanddan cho'lli hududlar tomon borar ekan, yo'l-yo'lakay 120 mingdan ziyod tinch aholini qirib tashlagani tarixiy manbalarda uchraydi. Biroq mahalliy xalqlarni uzil-kesil bo'y-sundira olmaydi.

Aleksandr Doroning yuz minglab muntazam lashkarlariga qarshi jang olib borishdan ko'ra, Spitamen boshchiligidagi qo'zg'olonchilarga qarshi kurashish qiyin ekanligini tushunib yetadi. Negaki, yerli aholi o'zining har bir qarich tuprog'i, daryo-ko'li, qir-adi-ri uchun dushman bilan beayov kurashgan. Aleksandr lashkarining yengilmasligi to'g'risidagi afsonalar ham bizning yurtimizda barham topdi. Oxiri shunday bo'lib chiqdiki, O'rta Osiyo yerlarini kuch,

qurol bilan yenga olmasligiga ko'zi yetgan Aleksandr aql-u zakovat, hiyla yo'li bilan mahalliy aholining yuqori tabaqasi, zodagonlari bilan umumiy til topishishga, yerli xalqning milliy udumlari, urf-odatlari, marosimlarini qabul qilishga majbur bo'lgan. Shu tariqa, Sug'diyona ulug'laridan **Oksiart, Xorien** degan mahalliy aslzodalarning ishonchini qozongan. Aleksandrning Oksiartning go'zal qizi **Raxshanak (Roksuna)ga** uylanishi esa qarindoshlik aloqalarining kuchayishiga xizmat qiladi. U xalq qahramoni Spitamenni qo'lga tushirib, uni jismonan yo'q qilishda ham mahalliy zodagonlar xizmatidan foydalangan.

Spitamennning mil. avv. 328-yil oxirida xoinona o'ldirilishi, boshi yunon-makedon podshohiga tortiq qilinganligi fakti ham qo'zg'olonchi kuchlar o'rtasida birlik bo'lmaganligining alomatidir. Shunga qaramay, ajnabiy bosqinchilarga qarshi xalq g'alayonlari 327-yil boshlariga qadar davom etdi. Garchand, Spitamen boshchiligidagi keng ommaviy xalq harakati oxir-oqibatda mag'lubiyatga uchragan bo'lsa-da, ulug' ajdodlarimizning mardlik jasoratini, el-u yurt hurligi, ozodligi yo'lidagi fidoyiligini namoyon etdi.

Shunday qilib, muttasil uch yil davom etgan shiddatli jang-u jadallardan so'ng Aleksandr Baqtriya, Sug'diyona va Ustrushonaning faqat bir qisminigina itoat ettirib, bu hududlarga o'z ishonchli odamlarini, o'ziga sodiq sug'dlik zodagon Oropiyni Sug'diyona hokimi etib tayinlab, o'zi mil. avv. 327-yilda Hindiston tomon qo'shin tortadi.

Yunon-makedon qo'shinlari O'rta Osiyo yerlarida shu qadar holdan toyib, o'zining jangovarlik qobiliyatini yo'qotdiki, buning oqibatida ular Shimoliy Hind yerlariga arang kirib bordilar. Bu holatni tan olgan Aleksandr tez orada Hindistondagi bosqinchilik harakatlarini to'xtatib ortga, Bobil shahriga qaytib ketishga buyruq bergan. Antik dunyo olimlarining yakdil ta'kidlashicha, yunonlar podshosining bu buyrug'i ruhan cho'kkan butun qo'shinda katta qoniqish bilan qarshi olingan ekan.

Shunday qilib, butun yer yuzini egallab, dunyo hukmdori bo'lishga da'vo qilgan Aleksandrning sharqiy yurishlari oxir-oqibatda ko'zlangan yuksak natijalarsiz tugadi. Uning o'zi mil. avv. 323-yilda Bobilda hayotdan ko'z yumgan. Ayniqsa, uning ko'p sonli lashkarlarining Vatanimiz sarhadlarida mislsiz xalq qarshiligiga duch kelib, son-sanoqsiz qurbonlar berishi, pirovardida, uning jahongirlik da'vosini puchga chiqardi.

O'zgalar yurtini zo'rlik bilan egallash evaziga qudratli saltanat qurish, boshqalarga o'z irodasini majburan o'tqazish, pirovard natijada, qanday xunuk oqibatlariga olib kelishini Aleksandr timsoli yaqqol isbot etadi. Tarixning bu achchiq sabog'ini hech mahal unutmaslik kerak.

5. Baqtriyada davlat mustaqilligining tiklanishi

Aleksandr vafotidan keyin Turonzamin hududlari alohida satrapliklar (bekliklar) sifatida salavkiylar sulolasi tomonidan idora etildi. Iskandarning iste'dodli sarkardalaridan bo'lgan Salavk va uning vorislari ikki daryo oralig'i (Tigr va Yefrat)dan tortib to O'rta Osiyo, Xitoyning g'arbiy chegaralari, shimoliy Hindistonga qadar bo'lgan katta hududlarda o'z hukmronligini amalga oshirgan. Yunonlarning bu hududlarni boshqarishi, ularning xalqlarini itoatda tutishi g'oyatda murakkab sharoitlarda kechgan. Negaki, tabiatan erksevar Vatanimiz xalqlari yunonlar zulmi va asoratiga qarshi to'xtovsiz kurash olib borganlar. Buning oqibatida salavkiylar davlati tobora zaiflashib, ichdan yemirila borgan. Mil. avv. III asr o'rtalariga kelib, Turonzamin xalqlari salavkiylar hukmronligi ta'siridan xalos bo'lishga va o'z mustaqil davlat tuzilmalarini vujudga keltirishga muvaffaq bo'lgan. Shu bilan birga, yunonlarning sharqiy hududlarda xiyla uzoq davom etgan hukmronligi davomida yunon madaniyati bu hududlarga yoyilib, ayni paytda, sharq xalqlari madaniyati bilan o'zaro singishib, bir-birini boyitib bordiki, bu hol ellinizm nomi bilan mashhur bo'ldi. Ellinizm madaniyati turli xalqlar madaniyatini o'zida mujassam etgan ilg'or tarixiy hodisa sifatida o'z davrida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Vatanimiz xalqlarining salavkiylarga qarshi ozodlik kurashi muvaffaqiyatli yakun topgach, ***Baqtriya salavkiylar saltanatidan ajralib chiqadi va mil. avv. 250-yilda uning davlat mustaqilligi qayta tiklandi.*** Uning tarkibiga Baqtriya (hozirgi Qashqadaryo, Surxondaryo, Tojikiston janubi), Sug'diyona (Zarafshon vodiysi), hozirgi Afg'onistonning shimoliy, Turkmanistonning sharqiy yerlari — Marg'iyona ham kirgan. Bu davlatning Yunon-Baqtriya deb atalishining boisi shundaki, uning markazi Baqtriya hududlari edi, hukmdorlari esa asosan yunon aslzodalari bo'lgan. Mustaqil ***Yunon-Baqtriya davlati*** unga asos solgan, o'zini shoh deb e'lon qilgan Diodot I, uning o'g'li Diodot II davrlarida bir muncha yuksaladi. Bu jara-

yon Yevtidem I va u boshlab bergan yevtidemiylar sulolasi boshqaruv davrida yanada kuchayadi. Baqtriya davlati sarhadi keyinchalik Sharqiy Turkiston, Sharqiy Eron, Shimoli-G'arbiy Hindiston, Sind o'lkasi hududlarigacha kengaygan. Uning xo'jalik, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti ham ancha yuksak darajaga ko'tarilganligidan guvohlik beradi. Shimoliy Afg'onistonning Oyxonum, Tojikistonning Ko'hnaqal'a, Kaykubodshoh, Surxondaryo viloyatining Dalvarzintepa, Zartepa va boshqa joylarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar qadimda bu shahar-qal'alarda to'laqonli hayot tarzi hukm surganligidan, ularda savdo-sotiq, hunarmandchilik va boshqa kasb turlari ravnaq topganligidan dalolat beradi. Chunonchi, yunon olimi Yustin Yunon-Baqtriya *«ming shaharli davlat»* deb bejjiz ta'riflamagan. Bu davlatning poytaxti Baqtra nomi bilan atalgan. Bu shahar xalqaro karvon savdosi — Buyuk Ipak yo'lining muhim chorrahasida joylashganligidan unda savdo-hunarmandchilik sohalari bir muncha rivoj topgan. Mamlakatning Eron, Xitoy, Hindiston singari o'sha davrning rivojlangan davlatlari bilan olib borgan savdo-tijorat munosabatlari asosan mana shu shahar orqali o'tgan. Shuningdek, eski Termiz, Marv, Kaykubodshoh, Ko'hnaqal'a, Marokand (Samarqand) singari shaharlarning ham savdo-sotiqning yirik markazlari sifatidagi mavqeyi yuksak bo'lgan.

Yunon-Baqtriya davlati o'zining *pul birligiga ega* bo'lgan. Oltin, kumush va misdan tanga pullar zarb etilib muomalaga chiqarilgan. Bundan tashqari mamlakatda turli xil don ekinlari, serunum yerlarida uzumzor bog'lar ko'p bo'lgan, sharbatli mevalar yetishtirilgan. Bu hol unda dehqonchilik madaniyati o'sganligidan, sun'iy sug'orish inshootlari tizimi keng tarmoq otganligidan yaqqol dalolatdir. Garchand Yunon-Baqtriya davlatida quldorlik munosabatlari mavjud bo'lsa-da, biroq unda erkin dehqon jamoalari mehnati salmoqli rol o'ynagan. Bu esa ishlab chiqarish jarayonlarining nisbatan tez o'sishiga, shaharlar hayotining rivojlanishiga muhim turtki bergan.

Miloddan avvalgi II asr o'rtalariga kelib bir qator ichki va tashqi vaziyat taqozosi bilan yuz bergan keskin o'zgarishlar oqibatida Yunon-Baqtriya davlati tushkunlikka yuz tutdi. Buning muhim sabablaridan biri qo'shni Parfiya davlatining kuchayib ketishi va o'z hududlarini Yunon-Baqtriya hisobiga kengaytirishga intilishi bo'ldi. Bu hol Yunon-Baqtriya davlatini mushkul ahvolga solib qo'ydi. Tez orada Hind yerlari hamda Sug'diyona uning tarkibidan ajralib ketdi.

Mamlakatning shimoliy va sharqiy hududlariga esa sharqdan kelgan ko'p sonli katta **yuyechji** qabilalarining hujumi kuchayib, ular asta-sekin Farg'ona, Surxondaryo hududlari sari siljiy boradi. Buning natijasida 120 yilcha mustaqil davlat sifatida mavjud bo'lgan **Yunon-Baqtriya davlati halokatga uchradi**.

O'rta Osiyoda salavkiylar hukmronligining inqirozi natijasida mil. avv. III asr o'rtalarida vujudga kelgan mustaqil davlatlardan yana biri **Parfiyadir**. Bu davlatga Girkaniya (Kaspiy) dengizining janubi-sharqida yashagan saklarning ko'chmanchi parmlar (daxlar) qabilasining yo'l boshchisi **Arshak** asos solgan. Arshakiylar sulolasi-ning uzoq hukmronligi uning nomi bilan bog'liq. Bu davlatning ilk poytaxti hozirgi Ashxobod shahri yaqinidagi qadimgi Nisodir. Bu shahar xarobalaridan topilgan juda ko'plab noyob topilmalar, osori-atiqalar qadimgi Parfiyaning o'z davrida ancha taraqqiy etgan, moddiy va ma'naviy-madaniyati yuksalgan davlatlardan biri bo'lganligidan dalolat beradi. Mohir sarkarda, usta diplomat Arshak Parfiyani dovrug'li davlatga aylantirish bilan birga uning hududlarini kengaytirishga ham salmoqli hissa qo'shgan.

Arshak avlodlaridan **Mitridat I** davrida (mil. avv. 170—138-yil) bu davlat salavkiylar va Baqtriyaning katta hududlarini o'ziga qo'shib oladi. 155-yilda Midiya podsholigi bosib olinadi. Mil. avv. 147-yilda esa mashhur Bobil shahri ham egallanadi. **Mitradat II** davriga kelib (mil. avv. 123—88-yy.) Parfiya davlati qudrati benihoya kuchayib, u Rim imperiyasining Sharqdagi asosiy raqobat-chisiga aylanadi. Davlat hududlari g'arbga tomon kengayib borganligidan uning poytaxti ham Ktesifon shahriga ko'chirilgan. Mil. avv. 40-yillarda Kichik Osiyo, Suriya va Falastin yerlari ham Parfiya qo'l ostiga o'tgan. Biroq tez orada Rim imperiyasi bu hududlarda o'z ta'sirini qayta tiklashga muvaffaq bo'lgan. Buning sababi Parfiya davlati ichida vujudga kelib kuchaya borgan mahalliy boshdoqlik, sulolaviy nizolar, so'ngra ko'chmanchi alanlarning hujumlari edi. Oqibatda bular uning ichki zaiflashuviga, siyosiy beqarorligining kuchayishiga olib keldi. Boz ustiga, to'xtovsiz davom etgan tashqi va ichki urushlar mamlakatni holdan toydirib, uni halokatga duchor etdi. Milodning 207—222-yillarida Parfiya hukmdori bo'lgan **Vologes V** davrida saltanat ikkiga, ya'ni Mesopotamiya va Midiya davlatlariga ajraladi. Xuddi shu davrda, fors hududlarida yangidan vujudga kelib, qudrati oshib borayotgan Eron sosoniylari davlati asoschisi **Ardasher IV** 224-yilda Parfiyaga

hal qiluvchi zarbalar berib, uning yerlarini sosoniylar davlati tarkibiga kiritadi.

6. Miloddan avvalgi III–II asrlarda Qang' va Davan davlatlari

Qang' davlati. O'rta Osiyo yunon-makedon istilosi va salavkiylar sulolasi hukmronligidan keyin mil. avv. III asr boshida hozirgi Toshkent vohasida va Sirdaryoning o'rta va shimoliy oqimi hududlarida *Qang' davlati* vujudga kelgan. Bu davlatning etnik tarkibini turli qabila, elatlar tashkil etgan. Unda yetakchi qang'lardan tashqari katarlar, kamarlar, toharlar, apasshaklar, asiylar va boshqa qabila, urug'lar ham yonma-yon istiqomat qilganlar. Mil. avv. II–I asrlar Qang' davlatining eng kuchaygan davri edi. Shu davrlarda Qang' bir qator viloyatlarni o'ziga bo'ysundirgan edi. Xitoy solnomalarida bu viloyatlarning 5 ta nomi tilga olinadi. Bular — Susye (Kesh — Shahrisabz), Fumu (Zarafshon vodiysi), Yuni (Toshkent viloyati), Gi (Buxoro vohasi), Yuegyan (Urganch shahri va viloyati).

Mil. avv. II–I asrlarda Orol dengizining shimoli-sharqidagi Yantsay (hozirgi Qizil O'rda) va Yan yerlari ham qang'arlar tobeligida bo'lgan. Shunday qilib, o'z davrida Qang' davlati Markaziy Osiyoda yirik davlatga aylangan edi. Bu davlatning yirik shaharlari sirasiga Aris daryosi sohilidagi O'tror va hozirgi Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on tumani hududida joylashgan Qanqa (Qang'iz) shaharlari kiradi. Bu shaharlar o'sha davr shaharsozligining yuksak namunalarini o'zida mujassamlashtirgan. Qang' davlatini boshqarishda podshohning roli va o'rni katta bo'lgan. Shu bilan birga, davlat va jamiyat hayotiga oid ko'plab muhim masalalarni hal etishda urug' va qabila oqsoqollaridan iborat Oliy Maslahat kengashining mavqeyi ham alohida o'rin tutgan. Binobarin, podshoh o'z ichki va tashqi siyosatini yuritishda kengash bilan maslahatlashgan. Viloyat boshliqlari turkiy maqomda jobg'u yoki yobg'ular, deb atalganlar. Ular o'z hududlarini boshqarishda birmuncha mustaqillikka ega bo'lib, markaziy hokimiyatga boj to'lab turganlar. Qang' hukmdorlari mintaqadagi siyosiy vaziyatga ham faol aralashib, undagi muvozanatni saqlash bobida izchil siyosat olib borganlar.

Qang' davlati o'z qo'shnilari — Davan, Qashg'ar, Yorkent singari mustaqil hududlarga nisbatan Xitoyning da'vosi va istilochi-

lik yurishlariga keskin qarshi chiqqan va lozim bo'lganda, o'z harbiy kuchlari bilan ularga yordamga kelgan. Mamlakat aholisining asosiy tarkibini turkiy etnoslar tashkil etgan. Ularning ancha qismi o'troq hayot kechirganlar. Aholining ma'lum qismi ko'chmanchilik bilan shug'ullangan. Daryo va soylarga tutash vohalarda dehqonchilik madaniyati rivojlangan. Shaharlarda savdo-sotiq, hunarmandchilik rivoj topgan. Mahalliy hunarmandlar tayyorlagan urush qurollari (qilich, xanjar, oybolta, o'tkir uchli nayzalar), xo'jalik asbob-uskunalariga talab-ehtiyoj katta bo'lgan. Qoramozor, Qurama va Chotqol tog'laridan temirchilik, miskarlik hunarini rivojlantirish uchun kerakli miqdordagi mis, temir singari ma'danlar qazib olingan. Toshkent atrofidagi Oqtepa 1, Oqtepa 2, Choshtepa, Qovunchitepa, shuningdek, O'tror, Sirdaryo havzasida topilgan ko'plab noyob dalillar Qang' davlatida yuksak moddiy va madaniy hayot tarzi mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Buni «Qovunchi madaniyati» nomi bilan tarixga kirgan qadimgi madaniyat namunalari ham isbotlaydi. Qang'aliklar chorvachiligi va yilqichiligi rivojlangan. Xitoyliklarni maftun etgan zotdor tulpor otlar xuddi mana shu hududda va qo'shni Davan yaylovlarida boqilgan. Xitoy solnomachilari Qang'da chorva mollarining mo'l-ko'lligini, sut-qatiqlarning g'oyatda mazali va to'yimlilikini ta'rif etganlar. Qang' davlatining xalqaro karvon savdosidagi mavqeyi ham baland bo'lgan. Bunda Buyuk Ipak yo'li alohida o'rin tutgan.

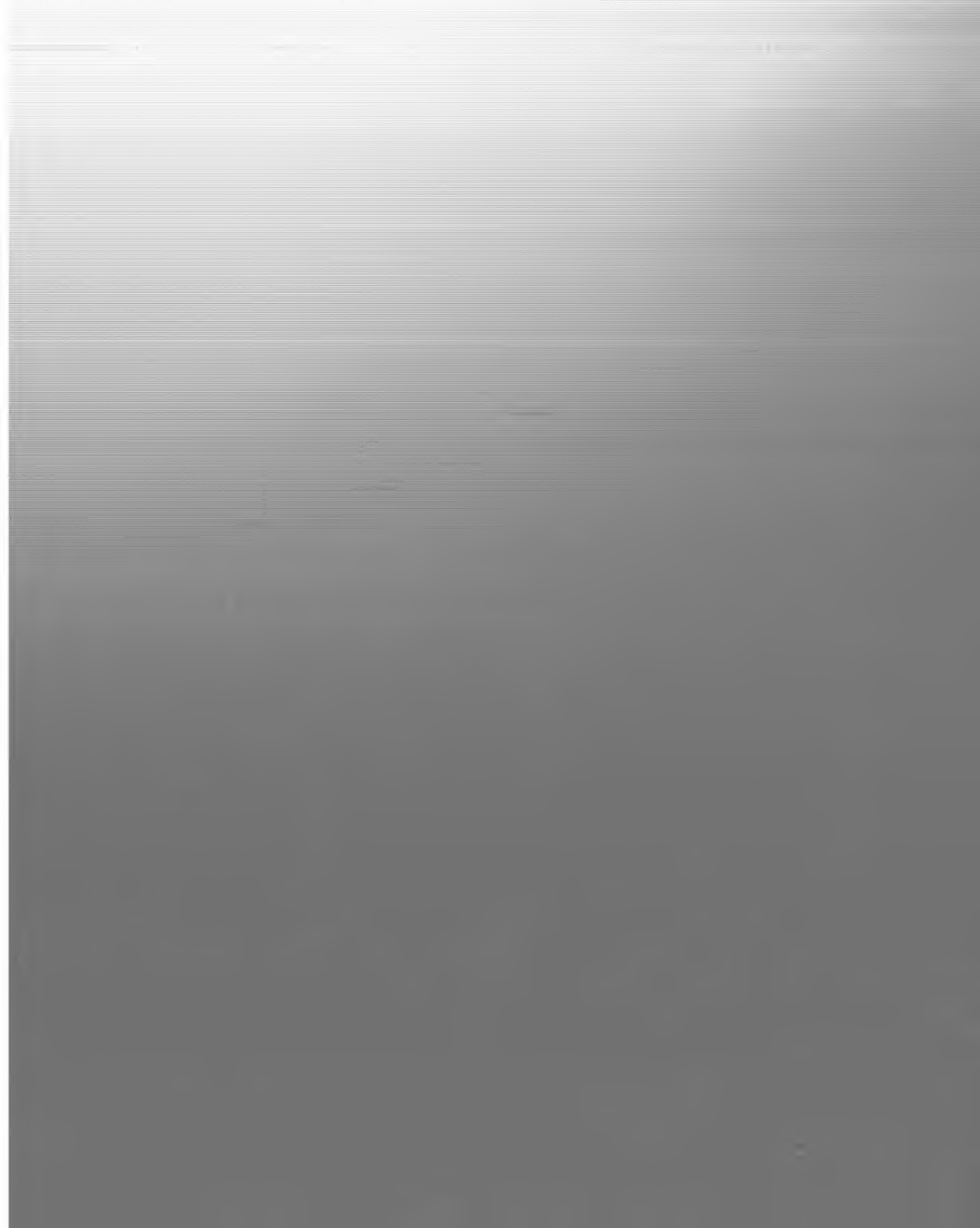
III asr o'rtalarida Qang' davlati zaiflasha boshlaydi. Qang' davlatidan birinchi bo'lib Xorazm ajralib chiqdi. *Xorazm davlatining* poytaxti dastlab hozirgi Tuproqqal'a shahar xarobalarining o'rnida bo'lgan. *Xorazmshoh Afrig' Kat shahrini* qayta tiklab, mustahkam qasr va binolar qurdirib, *305-yilda poytaxtni Katga ko'chiradi*. Kumush tangalar zarb ettirib, davlatni har jihatdan mustahkam boshqaradi. V asr Qang' davlati parchalanadi, uning o'rnida kichik davlatlar tashkil topadi.

Davan davlati. *Davan* nomi bilan mashhur bo'lgan davlat Farg'ona hududidagi qadimgi davlatlardan sanaladi. Xitoylik elchi Chjan Syan yozma manbalarida Farg'ona vodiysidagi mazkur davlatni *Davan (Da-yuan)* deb atagan. Buni mil. avv. 138–125-yillarda bu o'lkaga tashrif buyurgan Xitoy elchisi Chjan Syan yozib qoldirgan esdaliklar ham isbotlaydi. Manbalarda aytilishicha, bu davrda Farg'onada 300 ming nafar aholi yashagan. Uning 70 dan

ziyod katta-kichik shaharlari bo'lib, ularda savdo-sotiq, hunarmandchilik yuksak darajada rivojlangan. **Mamlakat poytaxti Ershi** (hozirgi Andijon viloyatining Marhamat tumanida joylashgan) o'z davrining obod, ko'rkam va aholisi gavjum shaharlaridan sanalgan. Qadimgi **O'zgan**, **Koson** ham Davanning eng mashhur shaharlari sirasiga kirgan. Davan hududida 10 dan ortiq yirik dehqonchilik manzilgohlari mavjud bo'lib, ularda yerli mirishkor aholi sholi, bug'doy va boshqa dehqonchilik ekinlari yetishtirish bilan shug'ullangan.

Xitoy sayyohi vodiya uzumchilik nihoyatda rivojlanganiga, undan uzoq muddat saqlanadigan, quvvati o'tkir musallaslar tayyorlash yuksak darajada yo'lga qo'yilganligiga alohida urg'u beradi. Davandagi ijtimoiy-siyosiy hayotning yana bir muhim jihati — bu ayollarining jamiyatda tutgan mavqeyining yuksakligidir. Chjan Syanning e'tiroficha, bu yerning erkaklari ayollarga alohida hurmat ko'rsatganlar. Davlat hukmdori mamlakat hayotiga oid har qanday ichki va tashqi masalalarni hal etishda oqsoqollar kengashiga, uning maslahatlari va yo'l-yo'riqlariga suyangan. Ayniqsa, urush va tinchlik, elchilik aloqalari masalasida **oqsoqollardan iborat Oliy kengash** alohida vakolatlarga ega bo'lgan. Hukmdor buni e'tirof etishga majbur bo'lgan.

Xitoy Farg'ona davlatining boy-badavlat turmushiga, uning boyliklariga ko'z olaytirib, unga qarshi bir necha bor katta qo'shin tortib bostirib kelgan. Chunonchi, mil. avv. II asr oxirlarida (104-yilda) va milodiy I asrning 80-yillarida xitoyliklar Davan davlatini o'zlariga bo'ysundirish uchun shiddatli urushlar olib borganlar. Davanliklar o'z qo'shnilari — Qang' va Kushonlarning harbiy yordami bilan yurt mustaqilligini saqlab qolishga muvaffaq bo'ladilar. O'rta Osiyo hududlarini kuch bilan egallash mumkin emasligini tushungan xitoyliklar shundan so'ng Davan davlati bilan shartnoma tuzadi. Bunga ko'ra ikkala davlat o'rtasida diplomatik va savdo-sotiq munosabatlarini yo'lga qo'yish, jumladan, Farg'onaning uchqur arg'umoqlarini Xitoyga sotishga kelishib olinadi. Farg'ona hududi O'rta Osiyo ijtimoiy-siyosiy hayotida sodir etilgan keyingi muhim o'zgarishlar jarayonida ham o'zining nisbiy mustaqilligini birmuncha saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan.

... poytaxti ham Peshovarga ko'chiril-
... tiki hayotida muhim ijtimoiy-siyosiy va
... oshirish barobarida tashqi siyosatda
... bilan faoliyat yuritdi. Uning din soha-
... ahamiyatga ega bo'ldi. Bu davrda
... alohida e'tibor berilgan. Garchand
... xudo Nana alohida ulug'lansa-da,
... hududlarida mahalliy aholi oldindan e'ti-
... or erkinligi va daxlsizligi saqlanib qol-
... va kumush tanga pullarda Budda xudo-
... y xalqlar e'tiqod qilib kelgan xudolar —
... Vaxsh va boshqalarning ham tasvirla-
... dalildir. Bu davrda zarb etilgan tan-
... emas, balki mahalliy kushon-haqtriy
... e'tiborga loyiq. Bunday uzoqni ko'zlab
... davlatida turli aholi qavmlari, ijtimoiy-
... k, osoyishtalik va barqarorlikni ta'min-

... onrligi davri ko'hna tariximizda kat-
... uning tarkibiga kirgan har bir hudud
... yaqqol ko'rsa bo'ladi. Uning dastlab-
... (Surxondaryo), unga tutash Xolchayon
... , Qoratepa, Ayritom (Termiz atrofla-
... savdo-sotiq, hunarmandchilik soha-
... hisoblangan. O'lkamizda sun'iy sug'o-
... ilik madaniyati **taraqqiy** etgan, ko'p-
... etilgan. Surxondaryo vohasida **Eski**
... **Surx'om kanallari** shular jumlasidandir.
... mozlilik, me'morchilik, haykaltaroshlik,
... chilik turlari yuksak darajada taraqqi-
... proqqal'a, Ayritom, Termiz, Axsikent
... ligan tarixiy tadqiqotlar ham tasdiqlay-
... davrida moddiy va ma'naviy-mada-
... ajlanib borgan, deb xulosa chiqarishga

... tyutining muhim, katta yutuqlaridan
... qib va mintaqada yashagan xalqlarning
... lib, bir-birlarini to'ldirib, boyitib bor-

7. Kushonlar sulolasi

Xitoy manbalarida ta'kidlanishicha, mil. avv. II asrning ikkinchi yarmida Sharqiy Turkiston hududlarida yashovchi **yuyechji qabilalari (aslida massagetlar)** o'z qo'shnisi — xunlar tazyiqiga bardosh berolmay g'arb tomon siljiydilar. Yuyechjilar Issiqko'l atrofida sak qabilalari bilan to'qnashib, ularni janubi-g'arb tomonga suradilar. Biroq yuyechjilar usun qabilalari zarbasiga uchrab, janubga siljib, mil. avv. 130-yillarda Sug'diyona hududiga kirib keladilar. Yuyechjilar, Xitoy tarixchisi Chjan Syanning ta'kidlashicha, Sug'diyonadan Baqtriyaga yuradilar va **Baqtriyadagi yunonlar hukmronligini ag'daradilar**.

Xitoy manbalarida ta'kidlanganidek, **yuyechjilar beshta siyosiy guruhga bo'lingan**: Guyshuan (Kushon), Xyumi, Shuanmi, Xise, Dumi. Ularning har biri qariyb 100 yilcha alohida-alohida siyosiy kuch, hokimlik bo'lib, yagona hukmdorga bo'ysunmagan holda faoliyat yuritadilar. Yunon manbalarida esa bu qabilalar **toharlar** deb qayd etiladi. Milodning I asrida kushon qabilasi jabg'usi **Kujula Kadfiz** barcha yuyechji (tohar) qabilalarini birlashtiradi va **kushon podsholigi (Tohariston)ga asos soladi**.

Kujula Kadfiz qo'shni hududlarga yurish uyushtirib Sug'diyona, Marg'iyona, Hindistonning shimoli-g'arbiy qismini zabt etadi. Shu tariqa, yirik davlat — **kushonlar saltanati tashkil topadi**. Kujula Kadfiz keyinchalik Qobul va Qandahor hududlarini egallaydi. Bu davrda mamlakat poytaxti **Dalvarzintepa** (Surxondaryoning Sho'rchi tumanida) shahri bo'lgan.

Kadfiz I davrida zarb etilgan tangalarda «Kujula Kadfiz Yabg'u» degan yozuvlar uchraydi. Uning o'g'li Vima Kadfiz podsholigi davri ham muhim o'zgarishlar bilan bog'liq. Bu davrga kelib shimoliy Hindistonning bir qator muhim hududlari egallangan. Vima Kadfiz mamlakatda pul islohoti o'tkazib, vazni 8 gr og'irlikdagi **oltin tangalarni zarb qildirib** muomalaga chiqartirgan. Bu esa xalqaro savdoda Kushonlar davlati obro'sini ko'tarilishiga sabab bo'lgan. Xuddi shu vaqtda Rim imperiyasi bilan savdo-sotiq aloqalari kuchaygan. Kushonlar saltanatining kuchayishi **Kanishka (78–123-yil)** davriga to'g'ri keladi. Bu paytga kelib Hindistonning Peshovar, Panjob, Kashmir va boshqa markaziy hududlari, shuningdek, Farg'ona, Sharqiy Turkistonning ancha qismi uning davlati tarkibiga kiritil-

gan edi. Bu davrda mamlakat poytaxti ham Peshovarga ko'chirilgan. Kanishka mamlakat ichki hayotida muhim ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy o'zgarishlarni amalga oshirish barobarida tashqi siyosatda ham g'oyatda uddaburonlik bilan faoliyat yuritdi. Uning din sohasida o'tkazgan islohoti muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu davrda diniy tenglik va bag'rikenglikka alohida e'tibor berilgan. Garchand bu vaqtda ma'budalar orasida xudo Nana alohida ulug'lansa-da, biroq mamlakatning turli hududlarida mahalliy aholi oldindan e'tiqod qilib kelgan boshqa dinlar erkinligi va daxlsizligi saqlanib qoldi. Hatto zarb etilgan oltin va kumush tanga pullarda Budda xudosi bilan bir qatorda, mahalliy xalqlar e'tiqod qilib kelgan xudolar — Anaxita, Mitra, Veretragna, Vaxsh va boshqalarning ham tasvirlari tushirilganligi bunga yorqin dalildir. Bu davrda zarb etilgan tangalar avvalgidek yunon tilida emas, balki mahalliy kushon-baqtriy tilida chiqarilgani alohida e'tiborga loyiq. Bunday uzoqni ko'zlab yuritilgan siyosat kushonlar davlatida turli aholi qavmlari, ijtimoiy guruhlar o'rtasida tinchlik, osoyishtalik va barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilgan.

Kushonlar sulolasi hukmronligi davri ko'hna tariximizda katta iz qoldirgan ekan, buni uning tarkibiga kirgan har bir hudud yoxud elatlar hayoti misolida yaqqol ko'rsa bo'ladi. Uning dastlabki poytaxti Dalvarzintepa (Surxondaryo), unga tutash Xolchayon (Denov), Zartepa, Fayoztepa, Qoratepa, Ayritom (Termiz atroflari) va boshqalar kushonlarning savdo-sotiq, hunarmandchilik sohalari rivoj topgan shaharlari hisoblangan. O'lkamizda sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik madaniyati *taraqqiy* etgan, ko'plab sug'orish inshootlari harpo etilgan. Surxondaryo vohasida *Esiki Angor, Zang, Sug'ddagi Darg'om kanallari* shular jumlasidandir. Vatanimiz hududida shaharsozlik, me'morchilik, haykaltaroshlik, kulolchilik singari hunarmandchilik turlari yuksak darajada taraqqiy etgan. Buni ko'hna Tuproqqal'a, Ayritom, Termiz, Axsikent shaharlari o'rnida olib borilgan tarixiy tadqiqotlar ham tasdiqlaydi. Ayni chog'da, kushonlar davrida moddiy va ma'naviy-madaniyat yonma-yon tarzda rivojlanib borgan, deb xulosa chiqarishga to'la asoslar bor.

Kushonlar davri madaniyatining muhim, katta yutuqlaridan biri shundaki, bunda turli qutb va mintaqada yashagan xalqlarning madaniyatlari o'zaro yaqinlashib, bir-birlarini to'ldirib, boyitib bor-

gan. Bu esa ularning bir-birlari bilan turli-tuman sohalarda yaqindan hamkorlik, hamjihatlik qilishlariga keng yo'l ochgan, umumiy yuksalishiga turtki bo'lgan. Masalan, Hindistondan O'rta Osiyo hududiga budda dinining kirib kelishi va yoyilishi, o'lkaning turli joylarida hashamatli budda ibodatxonalarining barpo etilishi, budda haykallari va haykalehalarining yaratilishi — bular ulug' ajdodlarimiz ma'naviy hayotidagi jiddiy o'zgarishlardandir. Ularning timso-lida Hind va O'rta Osiyo xalqlarini bir-birlariga ma'nau yaqinlashtirgan muhim omilni ko'rish mumkin. Termiz, Ayritom va boshqa joylardan topilgan buddizmga oid ashyoviy dalillar, budda ibodatxonalari namunalari, haykallar, ularning yuksak mahorat bilan yaratilganligi — bular kushonlar davrida Vatanimiz hududida moddiy va ma'naviy-madaniyat rivoj topganligining yaqqol ifodasidir.

Biroq Kanishkadan so'ng hokimiyatga kelgan Vasishka, Xuvishka, Vasudevalar davriga kelib kushonlar davlati asta-sekin inqirozga uchrash boshlagan. Ayniqsa, III asr o'rtalariga kelib qo'shni davlat — Parfiya o'rnida yangidan vujudga kelib, tobora kuchaya borgan Eron sosoniylari hukmdorlarining to'xtovsiz olib borgan urushlari natijasida Kushon davlati zaiflashib, hududlari kichrayib bordi.

353-yilda Sug'diyonaga Yettisuv va Sharqiy Turkistondan o'z hukmdori Grumbat boshchiligidagi **xioniylar** nomli ko'chmanchi turkiy qabila bostirib kirdi. Xioniylar kushonlarga zarba berib, Sirdaryodan to Amudaryo havzasigacha bo'lgan hududlarda o'z hukmronligini o'rnatdilar. Baqtriya sosoniylar egalladi.

Shu tariqa, janubi-g'arbdan sosoniylar, shimoli-sharqdan xioniylar zarbasiga uchragan Kushonlar saltanati halokatga uchradi.

8. Buyuk Ipak yo'li

Xitoy hududidan boshlanib g'arb tomonga minglab kilometr masofaga cho'zilgan (12 ming km), Sharq bilan G'arbni tutash-tirgan Buyuk Ipak savdo yo'li ulug' ajdodlarimiz sa'y-harakatlari samarasi o'laroq umumbashariyat tadrijiy taraqqiyotida yorqin iz qoldirgan.

Buyuk Ipak yo'li tushunchasini birinchi bo'lib fanga taniqli nemis olimi Fon Rixtgoften olib kirgan. U XIX asrning 70-yillarida yozgan «Xitoy» nomli klassik asarida bu termini chuqur ilmiy asoslab berdi.

Ma'lumki, Xitoyning Sian shahridan boshlangan Ipak yo'li Lanjou orqali Dunxuanga (Sharqiy Turkiston) kelib, bu yerdan u ikkiga ajraladi. Ipak yo'lining janubi-g'arbiy tarmog'i Taklamakon sahrosi (Mo'g'uliston) orqali Xo'tanga, undan Yorkentga kelib, undan Balxga tomon o'tadi. Balxda yo'l yana uch tarmoqqa ajraladi. G'arbiy tarmog'i Marvga, janubiy tarmog'i Hindistonga, shimoliy tarmogi Termiz orqali Darbent, Nautak va Samarqand tomon yo'naladi. Ipak yo'lining shimoli-g'arbiy tarmog'i esa Dunxuandan Bami, Turfon orqali Tarim vohasi — Qoshg'arga boradi. U yerdan Toshqo'rg'on orqali O'zgan, O'sh, Quva, Axsikent, Popga, Asht orqali Xo'jand, Zomin, Jizzaxga so'ngra Samarqandga borib tutashadi. Samarqanddan esa bu yo'l yana davom etib, Dabusiya, Malik cho'li orqali Buxoro, Romitonga, undan Varaxsha orqali Forobga borib, Amul shahriga o'tadi. Amulda esa Marvdan Urganch sari yo'nalgan yo'lga qo'shiladi. Marv shahri o'rta asrlar davrida Buyuk Ipak yo'li chorrahalari kesishgan eng muhim hayotiy nuqta bo'lgan. Muhim jihati shundaki, Buyuk Ipak yo'lining g'arbdan keladigan savdo karvonlari, aytaylik, Italiya, Ispaniya va boshqa O'rta Yer dengizi mamlakatlarining savdogarlari ham o'z mollarini Tir, Damashq, Kichik Osiyo, Eron orqali yana O'rta Osiyoning yirik savdo markazi — Marvga olib kelar, shu yerdan sharq tomon yo'llarini davom ettirardilar. Shu ma'noda Marvning turli dinlar ildiz otgan, turli madaniyatlar tutashgan joy bo'lganligi alohida ahamiyatga molik.

Buyuk Ipak yo'li Sharq-u G'arbni bog'lovchi turli mamlakatlarning savdo-sotiq, tijorat aloqalarining eng asosiy vositasi bo'lganidan, bu yo'nalishda joylashgan davlatlar undan o'z manfaatlari yo'lida foydalanishga, o'z mavqeyini mustahkamlashga intilganlar. Shu bois, turli tarixiy bosqichlarda turli davlatlar Buyuk Ipak yo'li ustidan o'z nazoratlarini o'rnatganlar. Masalan, miloddan avvalgi VI—IV asrlarda Eron axamoniylari, miloddan avvalgi IV asrda esa makedoniyalik Iskandar, miloddan avvalgi II—I asrlarda Rim-Parfiya davlatlari o'rtasida bu borada qattiq raqobat kechgan. Eron va Sug'diyona hududlaridan o'tgan qismida eron va sug'd savdogarlari yetakchilik qilganlar. Arab xalifaligi kuchayib, ko'plab hududlarni qo'lga kiritgach, bu yo'l arab savdogarlari tasarrufiga o'tadi. Chingiziyalar davrida Buyuk Ipak yo'lining tasarrufi butunlay ularning qo'l ostida bo'ladi. Buyuk Sohibqiron Amir Temur davriga kelib,

uning qudratli saltanati vujudga kelgach, Buyuk Ipak yo'li sarhadlari yangidan kengayib, rivoj topadi.

Mil. avv. II asr boshlarida Davan va Qang' davlatlariga tashrif buyurgan Xitoy elchisi va sayyohi Chjan Syan safaridan so'ng, Xitoy bilan O'rta Osiyo davlatlari o'rtasidagi diplomatik va savdo-sotiq aloqalari yangi bosqichga ko'tarildi. Elchining bu yurtda ko'rgan-kechirganlari, ayniqsa, uzumchilik, vino tayyorlash rangli shishalar ishlab chiqarish, zargarlik, zotdor, uchqur otlar xitoy hukmdorlarini qiziqitgan. Bu esa ikki o'rtadagi aloqalarga keng yo'l ochgan. Xitoy O'rta Osiyoning zotdor otlari, rangli shishalari, zargarlik mollari, la'lga xaridor bo'lsa, ayni chog'da, Xitoydan yurtimizga ko'proq ipak va ipak matolari, chinni buyumlar, choy mahsulotlari keltirila boshlangan. Shuningdek, Hindistondan ip gazlama, ziravor va dori-vor mahsulotlar, guruch, mushk-anbar va shu kabi narsalar keltirilgan. Ayni chog'da, o'zbek diyoridan bu mamlakatlarga qishloq xo'jalik mahsulotlari, mevalar, chorva mollari, otlar, gilamlar, zargarlik mahsulotlari, nafis junli matolar chiqarilgan. O'rta Osiyo hukmdorlari Buyuk Ipak yo'lida savdo karvonlarining tinchligi, xavfsizligi va ularning bexatar, muntazam qatnovini ta'minlash borasida ham doimiy chora-tadbirlar ko'rib borganlar. Shu maqsadda kerakli nuqtalarda, aholi siyrak bo'lgan joylarda karvonsaroylar, yemakxonalar harpo qilingan, suv oladigan quduqlar qazilgan, atrofi shinam bino shakliga keltirilib qurilgan rabot-u sardobalar tiklangan. Hozirda ham Qizilqum, Mirzacho'l, Malik cho'li sarhadlarida o'tmish arxitekturasining noyob namunalari sanalgan shunday me'moriy obidalar xarobalari ko'plab uchraydi.

Buyuk Ipak yo'lining shuhrati, ayniqsa, XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrda, ya'ni Amir Temur va temuriylar davrida yanada ortdi. Sohibqiron mamlakatning yuksak rivojida xalqaro savdoning nechog'lik ulkan ahamiyat kash etishini bilganligidan, bu sohaning jadal rivojlanishiga alohida e'tibor bergan. Bunda yurt tinchligi, farovonligi masalalari har doim uning diqqat markazida turgan. Shu bois, ulug' Amir savdo yo'llarini qo'riqlash, odamlar, musofirlar, turli yurt savdogarlari manfaatlarini bosqinchilar, qaroqchilar tajovuzidan muhofaza qilishni davlat ahamiyatiga molik muhim vazifalardan, deb hisoblagan.

Amir Temur tashabbusi bilan mamlakatning har bir yirik shaharlarida savdo karvonlarining kirishi va chiqishini nazorat qiluv-

chi davlat nazorat xizmati va maxsus bojxonalar tashkil etilgan. Savdo karvonlaridan mollarning hajmi, miqdoriga qarab boj to'lovlarini undirilgan. Bu davrda poytaxt Samarqand dunyo savdogarlari-ning yirik markaziga aylanadi. Uning keng ko'chalari bo'ylab maxsus qurilgan muhtasham karvonsaroylar, savdo bozorlari, rastalarida tunu kun savdo-sotiq ishlari to'xtamagan. Turli mamlakatlardan kelgan savdogarlar o'z mollarini xaridorlarga sotganlar yoxud o'zlariga kerakli mollarni xarid qilganlar.

Buyuk Ipak yo'li XVI asrdan e'tiboran o'z ahamiyatini yo'qotadi. Buyuk Ipak yo'li dovrug'ining so'nib, pasayib borishi bir qator obyektiv va subyektiv sabablar orqasida, tarixiy jarayonlarning ziddiyatli kechishi davomida yuz berganligi shubhasiz.

Birinchidan, Amir Temur va temuriylar sulolasining chuqur inqirozga yo'liqishi va tarix sahnasiga shayboniylar, ashtarxoniylar sulolasining chiqishi, ularning amir-beklari, sultonlari o'rtasida hokimiyat talashib olib borilgan o'zaro jang-u jadallar, siyosiy beqarorlik avj oldi. Mamlakat tashqi davlatlar bilan aloqalar bog'lash, iqtisodiy, savdo-sotiq bobida hamkorlik qilish imkoniyatlaridan mahrum bo'ladi.

Ikkinchidan, ilg'or Yevropa olimlari, sayyohlari tomonidan XV—XVI asrlardan e'tiboran amalga oshirilgan buyuk geografik kashfiyotlar, ularning natijasida jahonning turli qutblari tomon yangi, qulay suv yo'llarining ochilishi, jumladan, Hindiston, Xitoy va boshqa janubi-sharqiy mamlakatlarga shunday yo'llarning kashf etilishi, bular Buyuk Ipak yo'li shuhratining pasayishi va so'nib borishga olib keldi.

O'zbekiston milliy istiqloлга erishgach, BMTning teng huquqli a'zosi sifatida turli davlatlar bilan o'zaro foydali, manfaatli asoslarda hamkorlik qilish, aloqalar bog'lashga muvaffaq bo'ldi. Chunonchi, Buyuk Ipak yo'li an'analari yangidan tiklandi.

Qadimdan Sharq bilan G'arbni bir-biriga bog'lagan, xalqaro savdoning qaynoq, tutash nuqtasi hisoblangan O'zbekiston hududi va uning qadimiy shaharlari bugun ham mustaqil davlatimizni xorijiy davlatlar bilan bog'lovchi muhim vosita rolini o'ynamog'i ayni muddaodir. «Qadim zamonlarda Sharq bilan G'arbni bog'lab turgan Buyuk Ipak yo'li, — deb ta'kidlaydi Prezident Islom Karimov, — O'zbekiston hududi orqali o'tgan. Bu yerda savdo yo'llari tutashgan, tashqi aloqalar hamda turli madaniyatlarning bir-birini boyi-

tish jarayoni jadal kechgan. Bugungi kunda ham Yevropa va Yaqin Sharqdan Osiyo-Tinch okeani mintaqasiga olib boradigan yo'llar shu yerda kesishadi»¹⁷.

Shu boisdan ham mustaqil O'zbekiston Buyuk Ipak yo'li an'analarini tiklash va rivojlantirishga alohida ahamiyat berib kelmoqda. Bu borada UNESCO rahbariyati bilan hamkorlikda «Ipak yo'li — muloqot yo'li» mavzusida o'tkazilayotgan amaliy tadbirlar UNESCO rahnamoligida «Buyuk Ipak yo'li» dasturining ishlab chiqilish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonning faol xatti-harakatlari sharq va g'arbga hamda janubga bevosita chiqishi uchun qulay yo'llarga ega bo'lish, o'z mahsulotlarini jahon bozoriga olib chiqish va davlatlararo keng muloqotlarga erishishga qaratilgan. O'zbekiston o'z milliy manfaatlarini ustuvor hisoblab, dunyoga chiqishga, xalqaro bozor uchun raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga hamda G'arb bilan Sharq o'rtasida azaldan davom etib kelgan muhim vosita-ko'priklilik rolini o'ynashga faol intilmoqda. Shu olijanob maqsadlar yo'lida faol izlanishlar olib borilmoqda. Bu tadbirlar O'zbekistonning xalqaro maydondagi o'rnini yanada mustahkamlab, uning nufuzi va obro'sining ko'tarilib borishiga xizmat qilmoqda.

Nazorat savollari

1. O'rta Osiyo sharoitida ilk davlat tuzilmalarining yuzaga kelish jarayoni qanday tarixiy sharoitlarda kechdi?
2. Qadimgi Xorazmning ilk davlatchilik maqomi to'g'risida nimalarni bilasiz?
3. Qadimgi Baqtriya davlati, uning o'ziga xos hayoti xususida gapirib bering.
4. «Avesto» qachon va qanday tarixiy sharoitda yaratilgan?
5. «Avesto»da qanday g'oyalar ilgari surilgan?
6. Axamoniylarning yurtimizga bosqini qachon va qanaday maqsadlarni ko'zlab amalga oshirilgan?
7. «To'maris» va «Shiroq» jasoratlari haqida so'lab bering.
8. Frada qo'zg'oloni haqida nimalarni bilasiz?

¹⁷ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. — T.: «O'zbekiston». 1997. 227–228-betlar. Asarlar to'plami. 6-jild. 190-bet.

9. Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyoga istilochilik yurishlarini uyushtirishdan ko'zlagan maqsadlari nima edi?

10. Spitamen boshchiligidagi xalq qo'zg'oloni to'g'risida tushuncha bering.

11. Ellinizm madaniyati nima va siz uni qanday talqin etasiz?

12. Yunon-Baqtriya davlati qachon vujudga kelgan?

13. Yunon-Baqtriya davlatini halokatga olib kelgan sabablarni gapirib bering.

14. Parfiya davlati haqida nimalarni bilasiz?

15. Qang' davlatida boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?

16. Davan (Farg'ona) davlati haqida tushuncha bering.

17. Kushonlar davrida O'rta Osiyo ijtimoiy-iqtisodiy hayotida qanday muhim o'zgarishlar yuz bergan?

18. Buyuk Ipak yo'li Vatanimiz xalqlari hayotida qanday o'rin tutgan?

IV bob. O'ZBEK XALQINING ETNIK SHAKLLANISHI

Tayanch so'z va iboralar: *urug', qabila, elat, xalq tushunshalari. Saklar. Massagetlar. Xorazmiylar. Baqtriyaliklar. Sug'diylar. Parkanaliklar. Qarluqlar. Yag'monlar. Chig'illar. Barloslar, Jaloyirlar. Qo'ng'irotlar. Mang'itlar. Qiyotlar. Minglar. «O'zbek» etnonimi.*

1. Turonzaminda turkiy xalqlarning azaliy etnos ekanligi

Milliy istiqlolga erishganimizdan keyin o'zbek xalqining etnogenezi, etnik tarixini o'rganish, uni haqqoniy yoritish tarix fanining muhim va dolzarb masalalaridan biriga aylandi. Negaki, mustaqillik sharofati bilan xalqimizning o'z yurti, tili, madaniyati, qadriyatlarini tarixini bilishga, o'zligini anglashga qiziqishi o'sdi. Farzandlarimiz tarix ijodkori bo'lgan o'z ajdodlari kimlar bo'lganligini, o'zbek xalqi qachon va qanday shakllanganligini chuqur anglashni, bilishni xohlaydi.

Prezidentimiz I.A. Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» asarida ta'kidlanganidek: «Har qaysi inson men shu millat farzandi ekanman, mening ajdodlarim kimlar bo'lgan, millatimning ibtidosi qayda, uning oyoqqa turishi, tiklanish, shakllanish jarayoni qanday kechgan, degan savollarni o'ziga berishi tabiiy... Tarixiy ildizini izlagan odam, albatta, bir kun mana shunday savollarga duch keladi va aminmanki, to'g'ri xulosalar chiqaradi»¹⁸.

Ko'plab ishonchli tarixiy ma'lumotlar, manbalar, ashyoviy dalillar barcha xalqlarning etnik shakllanishi uzoq davrlar davomida, murakkab tarixiy shart-sharoitlar va omillar ta'sirida sodir bo'lganligini tasdiqlaydi. O'zbek xalqining shakllanishi ham uzoq tarixiy jarayon mahsuli bo'lib, uning o'q tomirlari shu yurt zaminida azal-azaldan yashab, uni o'ziga makon tutib, muttasil moddiy va ma'naviy-madaniyat namunalarini yaratib kelgan qadimiy urug', qabila va elatlarga borib taqaladi. Shu o'rinda, urug', qabila, xalq tushunchalari to'g'risida aniq tasavvur hosil qilish etnik jarayon-

¹⁸ I.A. Karimov. Asarlar to'plami. 7-jild. -- T.: «O'zbekiston». 1999. 136–137-betlar.

lar o'zgarishining mazmun-mohiyatini to'g'ri tushunishda g'oyatda muhimdir.

Qadimdan qon-qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan, bir ildizga borib taqaladigan, turmush tarzi, yashash sharoiti bir xil bir necha oilalar birikuvidan urug'lar hosil bo'lgan. Urug' jamoasining o'z yetakchisi — oqsoqoli bo'lgan.

Qabila ibtidoiy bosqichga xos etnik birlik bo'lib qon-qarindoshlik munosabatlari, bir necha urug'larning birikuvi natijasida tashkil topgan. Qabilaning o'ziga xos tili, hududi, qabila a'zolarining o'zaro hamkorligi, qabila nomi, o'ziga xos an'analari bo'ladi. Qabila hayotiga doir ishlarga boshchilik qiladigan qabila oqsoqoli saylangan, muhim masalalar bo'yicha qabila yig'inlari o'tkazilgan.

Qabilalar o'rtasida etnik, xo'jalik, moddiy va madaniy aloqalar rivojlanishi natijasida ular qo'shilishib, birlashib, ketadilar. Natijada ularning yetakchi, nufuzli guruhi nomi bilan yangi etnik birlik elat yoxud xalq shakllanadi.

Xalq hududiy, iqtisodiy, til va madaniy umumiylik asosida tarkib topadi. Qadimshunos olimlarimiz tomonidan arxeologik tadqiqotlar yo'li bilan o'rganilib, isbotlangan daliliy ashyolar Markaziy Osiyoda yashagan ulug' o'tmishdoshlarimiz miloddan avvalgi ming yilliklar mobaynida ibtidoiy-jamoa tuzumining barcha asosiy bosqichlarini boshdan kechirib, o'ziga xos hayot tarzini yaratib kelganligidan dalolat beradi. Buni Xorazm, Surxon, Zarafshon vohalarida, Farg'ona vodiysi hududida olib borilgan qidiruv ishlari, Markaziy Osiyo hududida joylashgan 270 dan ortiq tarixiy yodgorliklar tahlili ham to'la tasdiqlaydi. Shularga asoslanadigan bo'lsak, miloddan avvalgi ming yilliklar davomida bu zaminning yashashga qulay, tabiiy sharoitlari o'ng'ay bo'lgan joylarida yashagan har xil mahalliy urug', qabilalar dehqonchilik, chorvachilik, yilqichilik, ovchilik, baliqchilik, hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelganlar. Qadimiy manbalarda aytilishicha, hozirgi Markaziy Osiyo hududlarida massagetlar, saklar, sug'diylar nomi bilan atalgan qabilalar yashaganlar.

Taniqli etnograf olim K. Shoniyozovning ta'kidlashicha, «O'zbek xalqi mazkur hududda yashagan tub yerli etnoslardan tomir olgan; ikkinchi ildizi esa qadimgi turkiy xalqlardan boshlangan. Har ikkala ildizlarning birikishi — o'zaro sintez o'zbek elatini va keyinchalik, o'zbek xalqini tashkil etgan. Har qanday xalq alohida etnik birlik (elat) bo'lib, ma'lum bir hududda, ma'lum tarixiy davrda shakllanadi.

O'zbek xalqi ajdodlari ham elat bo'lib, Movarounnahr va Xorazm hududida hamda ularga tutash mintaqalarda shakllangan»¹⁹.

Eron manbalarida Markaziy Osiyoda yashagan sak (yoki shak) qabila uyushmalarining 3 xil toifasi tilga olinadi:

Qadimda Markaziy Osiyoda yashagan sak qabilalari	Saka Xaumavarga	Ular asosan O'ltanining shimoli-sharqiy qismida, ya'ni Murg'ob vodiysi, Amuning yuqori oqimida, Oloy, Farg'ona vodiysida yashaganlar.
	Saka Tigraxauda	Cho'qqi qalpoq kiyganlar. Ular Amuning quyi oqimi va Sirdaryoning o'rta va quyi oqimidan to Orol shimoligacha bo'lgan keng cho'lli hududlarda joylashganlar.
	Saka-Tiay Taradaraya	Kaspiy shimolida, Ural tog' oldi mintaqalarida yashaganlar.

Bu qabilalar aholisi ham o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy turmush tarziga ega bo'lib, nisbatan to'laqonli hayot kechirgan, kelgusi nasllar uchun o'zlaridan munosib meros qoldirish yo'lida sa'y-harakatlarda bo'lgan.

Muqaddas «Avesto» kitobida ham vatanimiz hududida yashagan qavm, elatlar haqida ko'plab ishonchli ma'lumotlar bor. Jumladan, unda Xorazm, Sug'd, Baqtriya singari yurtlarning iqtisodiy va madaniy-ma'naviy taraqqiyotda yuksak darajada bo'lganligi qayd etiladi.

Firdavsiyning «Shohnoma» asarida va boshqa manbalarda turkiy etnoslar Markaziy Osiyoda yashovchi azaliy qavm ekanligi ta'kidlanadi. Shu bois, bu o'lka qadimdan **Turon** deb atalib kelinadi. Turon-zamindagi qo'shni qardosh elatlar o'zaro hamjihatlikda yashab, churur ildiz otib borish barobarida tabiiy zaruriyat taqozosi o'laroq birbirlari bilan qo'shilishib, birikishib o'zaro etnik jarayonlarni boshdan kechirganlar. Bu esa asta-sekin bu hududda turkiy va sug'diyda so'zlashuvchi ikki tilli xalqning shakllanib borishida o'z ifodasi-ni topgan.

Markaziy Osiyo aholisi to'g'risidagi ma'lumotlarni yunon-rim tarixchilari asarlarida ham uchratamiz. Ular Qora dengizning sharqiy hududlarida yashovchi qabilalarni umumiy nom bilan «skiflar» deb, ataganlar. Gerodot «bu xalqlar qadimiylikda misrliklardan qolish-

¹⁹ K. Shoniyo-zov. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. — T.: «Sharq». 2001. 9-bet.

maydi», — deb qayd etadi. Yozma manbalarda skiflarning ikkita yirik qabilasi — massagetlar va saklar xususida ko'proq eslatiladi.

Ayniqsa, Ona yurt tinchligi va osoyishtaligini ta'minlash, uni ajnabiy kuchlar tajovuzi va bosqinidan himoya qilish zaruriyati turli qardosh va qondosh urug', qabilalar, elatlarni bir-birlari bilan yaqinlashtirgan, bir yoqadan bosh chiqariyb faol harakatlarga chorlagan. Shu tarzda davom etgan o'zaro yaqinlik, birodarlik, og'a-inilik tuyg'usi bu qavm, elatlarni ma'nan, ruhan va jismonan bir jonu bir tan bo'lib, o'zaro etnik jarayonlarga kirishib borishlariga sabab bo'lgan.

2. Yurtimiz hududida kechgan etnik jarayonlar. O'zbek xalqining shakllanishi

O'zbeklar alohida etnik birlik (elat) bo'lib, Markaziy Osiyoning markaziy viloyatlari — Movarounnahr, Yettisuv, qisman Sharqiy Turkistonning g'arbiy mintaqalarida shakllangan. O'zbek xalqining asosini hozirgi O'zbekiston hududida qadimdan o'troq yashab, sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelgan mahalliy sug'diylar, baxtriylar, xorazmiylar, farg'onaliklar, yarim chorvador qang'liklar, ko'chmanchi sak-massagetlar kabi etnik guruhlar tashkil etgan. Yuqorida nomlari keltirilgan etnoslar, asosan, turkiy tillarida so'zlashganlar. Shuningdek, Janubiy Sibir, Oltoy, Yettisuv, Sharqiy Turkiston hamda Volga va Ural daryosi bo'yidan turli davrlarda Movarounnahrda kirib kelgan etnik komponentlar ham o'zbek xalqi etnogenezida ishtirok etganlar.

Miloddan avvalgi III asrda Sirdaryoning o'rta oqimida turkiy va sug'diylar ittifoqi asosida tashkil topgan Qang' davlati davrida Movarounnahr va unga tutash mintaqalarda iqtisodiy, siyosiy va etnomadaniy aloqalarning tobora rivojlanib borishi natijasida turkiyzabon etnoslar ustuvorlik qilib, yangi turkiy etnoslardan biri Qang'lar elati paydo bo'ladi va o'zaro xos uyg'unlashgan madaniyat shakllanadi. Arxeologik-asarlarda bu madaniyat Qovunchi madaniyati nomini olgan. Antropolog olimlarning ta'kidlashicha, aynan miloddan avvalgi III—II asrlarda O'rta Osiyo vodiy va vohalarida yashovchi sug'diylar va qang'arlarning tashqi qiyofalarida hozirgi o'zbeklarga xos ikki daryo oralig'i antropologik tipi (qiyofasi) to'liq shakllangan.

Miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmida Sharqiy Turkiston hududlarida yashovchi turkiy etnik guruhlarining Sug'diyona,

Baqtriya, Farg'ona vohalariga kirib kelishi sodir bo'ladi. Ular Xitoy manbalarida yuyechjilar, deb ataladi. **Yuyechjilar** mahalliy hukmdorlar ustidan g'olib kelib, hokimiyatni egallaydilar va milodiy IV asrgacha davlat hokimiyatini boshqaradilar. Bir necha asrlik bu tarixiy jarayon davomida yuyechjilar, deb nomlangan turkiy etnik guruhlar mahalliy aholi bilan aralashib, qo'shilib ketdilar.

Milodiy IV–V asrlarda O'rta Osiyo hududiga **xioniylar, kidariylar, eftaliylar** nomli turkiy etnik guruhlar kirib keldilar. Kushonlar sulolasi ag'darilib, hokimiyat avval kidariylar, keyinroq eftaliylar qo'liga o'tdi. Bu suronli tarixiy jarayonda yana etnik aralashuv yuz berdi. Tashqaridan kirib kelgan bu turkiy etnik guruhlar mahalliy aholi tarkibiga qo'shilib ketdilar.

Milodiy VI asr o'rtalaridan boshlab Markaziy Osiyo yerlarining Turk xoqonligi tasarrufiga olinishi bilan bog'liq holda, bu hududda, sharqdan turli turkiy urug', qabilalarning kelib joylashishi va o'troqlashishi jarayoni yanada kuchaydi. Ayni paytda, bu yerlarda joylashgan turkiy etnik guruhlar o'ziga xos ko'plab milliy an'analar, udumlar va marosimlarni ham olib kelganlar. Bu bir tomondan, hududda aholining aralashish-qo'shilish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Bu yerda azaldan yashab kelgan aholining turkiy qatlami salmog'ining ko'payib borishiga olib kellgan. Ikkinchi tomondan, o'lka hayotida kechgan bu tarzdagi etnik o'zgarishlar, shu hududda yashagan xalqlarning bir-birlari bilan yaqinlashib, madaniy-ma'naviy aloqalarining o'zaro boyib, taraqqiy etishiga ijobiy ta'sir ko'rsatib borgan.

Turk xoqonligi hukm surgan VI–VII asrlarda yurtimizning sharqiy, xususan Farg'ona, Shosh hududlariga turkiy etnosga mansub urug', qabilalarning kirib kelishi kuchaydi. Ularning ko'pchiligini **qarluqlar** tashkil etardi. VII asr o'rtalariga kelib Farg'ona vodiysining sharqiy va markaziy yerlarida **qarluqlar** mustahkam o'rnashib oladilar. Shuningdek, Toshkent vohasining tog'li va tog' oldi tumanlari aholisi tarkibining ancha qismini ham qarluqlar tashkil etgan²⁰. Ularning ko'pchiligi o'troq hayot kechirib, turli xil xo'jalik yuritish tizimini yaratib borganlar. Ular yashagan joylar o'z orastaligi, obo-donligi, gavjumligi bilan ajralib turgan.

Yettisuv kengliklarida, Chu vodiysi, Issiqko'l tomonlarda ham qarluqlarning katta qismi yashagan. Chu vodiysi atroflarida ularning

²⁰ K. Shoniyo-zov. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. — T.: «Sharq». 2001. 145-bet.

nisbatan rivojlangan shahar va qishloqlari mavjud bo'lib, ularda iqtisodiy va madaniy hayot darajasi bir muncha yuqori bo'lgan. Aholining ancha qismi dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq singari kasblar bilan shug'ullangan.

Turk xoqonligi davrida Yevroosiyo kengligida yashovchi bir qancha turkiy qabilalarning birlashib borishi natijasida yirik qabila ittifoqlari, katta-kichik davlatlar vujudga keldi. Xoqonlikning barcha hudud aholisiga tushunarli yozuv va til shakllanadi. Xoqonlik davrida tashkil topgan *o'g'iz, uyg'ur, qipchoq, qirg'iz* va boshqa etnik uyushmalar o'rta asrlar davomida vujudga kelgan bir qancha elatlarning shakllanishiga imkon yaratgan. Hozirgi kunda Yevroosiyoda mavjud bo'lgan turkiy xalqlarning, jumladan, o'zbek xalqining etnogenezi xoqonlik davridagi turkiy dunyo bilan bevosita bog'liq va shuning uchun bu elatlar qondosh xalqlar hisoblanadi.

VII asrdan arab va ajam xalqlarining O'rta Osiyoga kirib kelishi mintaqadagi etnik jarayonlarga katta ta'sir etmagan. Bu davrda aholi etnik tarkibida ma'lum bir o'zgarishlar bo'lsa-da, Movarounnahr-dagi o'troq va yarim o'troq turkiyzabon sug'diylar va Xorazmning tub yerli aholisi o'z hududlarida qolib, arablar hukmronligi ostida yashaganlar.

IX asrdan boshlab Movarounnahrda yaxlit turkiy etnik qatlam, jonli turkiy til muhiti vujudga kela boshladi va o'z navbatida sug'diylar va boshqa mahalliy etnoslarda ham turkiylashish jarayoni jadal-lashgan. Bu davrda Movarounnahr va Xorazmda turkiy etnik qatlam kuchli asosga ega bo'lib, bu qatlam asosining aksariyat ko'pchiligini o'troqlashgan turg'un turkiy etnoslar tashkil qilgan.

Qoraxoniylar davrida X–XI asrlar Movarounnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalarga o'tishi munosabati bilan *o'zbek xalqining shakllanishida yakuniy bosqich bo'ldi*.

X asrning ikkinchi yarmidan boshlab, qoraxoniylar davlati hududining Turonzamin tomon kengayib borishi va buning natijasida somoniylar sulolasining inqirozga yuz tutib, butun Movarounnahr bo'ylab qoraxoniylar hukmronligining o'rnatilishi jarayonida bu zaminga sharqdan ko'plab turkiy urug' va qabilalarning kelib joylashishi sodir bo'ldi.

Agar avval boshda bu qavmlarga mansub aholi, asosan, Movarounnahr o'lkasining Farg'ona vodiysi yoxud Shosh vohalariga kirib kelgan bo'lsa, keyinchalik ular bu zaminning boshqa hududlarida ham o'rtnashib, o'troqlashib bordi. Bu hol, shubhasiz, yurtimiz

aholisining etnik tarkibida jiddiy o'zgarishlarga olib keldi. Buning natijasida o'lkada yashab kelgan tub joy aholi tarkibi, uning turmush tarzi ma'naviy hayoti, milliy qadriyatlarida sezilarli o'zgarishlar yuz beradi.

IX–X asrlarda Movarounnahr hududlariga kelib o'rnashgan turkiy elatlar	◆ qarluqlar ◆ chigillar ◆ yag'molar ◆ arg'ular ◆ turgeshlar ◆ uyg'urlar ◆ qirg'izlar ◆ yabakular va boshqalar

Ayni chog'da, aholi tarkibida yuz bergan qo'shilish jarayoni orqasida turkiy etnoslarning salmog'i va ta'siri ortib bordi. Kirib kelgan turkiy elatlar Turonzamin hududini makon tutib, bu yerdagi yerli aholi bilan qo'shilishib, ularning turmush tarzi, udumi, urf-odat-lari, marosimlarini o'zlashtirish, qabul qilish barobarida o'zlariga xos udumlar-u qadriyatlarni, ma'naviyat sarchashmalarini o'lka hayo-tiga olib kirdi, singdirdi. Zotan, *«Har qanday sivilizatsiya ko'pdan ko'p xalqlar, millatlar, elatlar faoliyatining va samarali ta'sirining mahsulidir»*²¹. Shu tarzda o'zbek xalqining shakllanishida muhim omil hisoblangan madaniy, ma'naviy, psixologik umumiylik tarkib topgan.

Eng muhimi, xuddi shu asrlarda *o'zbek adabiy tili uzil-kesil shakl-landi*. O'zbek tilining shakllanishida qarluq-chigil lahjasi muhim o'rin tutdi. O'zbek tilida umumbashariy g'oyalar va qarashlarni o'zida ifoda etgan ko'plab yuksak umrboqiy asarlarning yaratilishi buning yor-qin isbotidir. O'zbek tilini yuksak badiiy jarangdorligi, boyligi va qudrati jihatidan o'sha davrda keng e'tirof topgan arab va fors-tojik adabiyotlari bilan bir qatorda turganligini ko'rsatadi. Xususan, Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilik», Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq», Ahmad Yassaviyning «Hikmatlar» singari yuksak insonparvarlik g'oyala-ri bilan sug'orilgan bebaho asarlar bunga misol bo'la oladi. Taniqli yozuvchi A. Ibrohimov so'zlari bilan aytganda, «Barcha turkiy xalq-

²¹ K. Shoniyo-zov. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. — T.: «Sharq». 2001. 151–189-betlar.

lar davrasida faqat biz kim o'zbeklar birinchi voris o'laroq Ahmad Yassaviy she'riyatini asliyatida — bevosita o'qiymiz, chunki Ahmad Yassaviy tili o'zbek adabiy tilining xalqchil va yorqin namunalaridan biridir. Ahmad Yassaviy «Hikmatlari» barcha o'zbeklar uchun xuddi shu zamonda yozilgandek tushunarli va yoqimlidir»²².

Shunday qilib, o'lkamizda uzoq yillar davomida yuz bergan etnik jarayonlar natijasida ***o'zbeklar IX–XI asrlarda etnik birlik — xalq bo'lib shakllanadilar.*** Uning asosini o'lkada muqim yashab kelgan tub joy aholisi tashkil etadi. Kirib kelgan turkiy tilli etnik guruhlar ham o'zbek xalqining shakllanishida qatnashgan asosiy komponentlar hisoblanadi. Lekin ularning soni mahalliy aholidan kam bo'lgan, ular turg'un aholi bilan aralashib, qorishib ketganlar.

Keyingi davrlarda ham shakllangan o'zbek xalqi tarkibiga boshqa etnik guruhlarining kirib kelishi va qorishuvi davom etdi.

XIII asrda Movarounnahr va Xurosonda mo'g'ullar bosqini va hukmronligi davomida etnik aralashuv jarayoni davom etdi. Mo'g'ullar bilan birgalikda ularga tobe qo'shni yurtlardan bir qator turkiy qavmlar — jaloyirlar, barloslar, qavchinlar, arlotlar kabi turkiy urug', qabilalar bu yerga kelib o'rtnashdilar. Jumladan, barloslar Qashqadaryo vohasiga joylashgan bo'lsa, jaloyirlar esa ko'proq Ohangaron vodiysida qo'nim topdilar. Qavchinlar bo'lsa, asosan, Farg'ona vodiysi, Qoshg'ar hududlari bo'ylab joylashdilar. Arlotlar Surxon vohasi janubida va Afg'onistonning shimoliy mintaqasida o'rtnashib, bu hududlarda yashovchi aholi tarkibiga singib ketdilar.

O'rta Osiyoga kelib joylashgan mo'g'ul jamoalari ham asta-sekin o'troq hayotga o'tib, o'zlariga nisbatan ancha yuqori madaniyatga ega bo'lgan yerli aholining urf-odatlarini, udumlari, turmush tarzi, musulmon dini e'tiqodlarini qabul qilib, ko'p hollarda ular bilan aralashib bordi. Ayniqsa, XIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu hududda mo'g'ullarning islom dinini rasmiy din sifatida e'tirof etishi va unga e'tiqod qilishi, shuningdek, ularning o'troq hayotga o'tib borishi, turkiy (o'zbek) tilida to'liq muomala yuritishi — bular o'zaro qo'shilish jarayonining muhim omili bo'ldi.

Chig'atoy ulusi tilining rivojlanishi hamda keyinchalik Amir Temur va temuriylar davrida yuz bergan yuksak iqtisodiy va madaniy taraqqiyot natijasida Movarounnahrda adabiy til yanada takomillashdi, bu til ilmiy adabiyotda «turkiy» yoki «chig'atoy turk» tili, deb nomlangan. Ayniqsa, Alisher Navoiy davrida o'zbek adabiy tili rivoj-

²² I.A. Ibrohimov. Bizkim, o'zbeklar. — T.: «Sharq». 1999. 25-bet.

lanib, yuqori nuqtaga ko'tarildi. Ammo xalqning jonli tili ko'p dialektli bo'lib, adabiy til shakllanishida uchta asosiy sheva — qarluq, qipchoq va o'g'iz dialektlari asos bo'lgan.

3. XV asr oxiri — XVI asrda o'zbek xalqi tarkibida yuz bergan muhim o'zgarishlar. «O'zbek» atamasi va uning keng yoyilishi

O'zbek xalqi etnik tarkibining evolutsion o'sish jarayoni XV asr oxiri — XVI asrda yana muhim o'zgarishlarga duch keldi. Bu jara-yon mamlakatda hokimiyatning temuriylar sulolasidan shayboniylar sulolasiga o'tishi bilan bog'liq holda kechdi. Movarounnahr va Xurosonda hokimiyatni shayboniylar sulolasi egallagach, bu hudud-larga Dashti Qipchoqda yashovchi turkiy xalqlar, keyinchalik o'zla-riga o'zbek degan nomni qabul qilgan urug'-qabilalar kirib keldi-lar. Ba'zi manbalarda o'zbek urug'ini — 92, boshqa bir manbalar-da — 96 ta deb tilga olinuvchi bu ko'p sonli urug' va qabilalarning kirib kelishi, yer-suv va mulk olib, o'troq hayot kechirishga o'tishi, mamlakatni boshqarish jilovi markazda va joylarda shu sulola vakil-lari qo'lida to'planishi, o'z navbatida, o'lka hayotida keskin o'zga-rishlarning yuz berishiga olib keldi. Bu hol, ayni paytda, etnik jara-yonlar horasida ham aks etmay qolmadi.

Qadim-qadimdan turkiy etnik guruhlar, nafaqat, bizning ona-zaminimizda, balki shu bilan birga, keng sharqiy va shimoliy jug'-rofiy hududlarda, jumladan, Dashti Qipchoqda ham uzoq yillar davomida istiqomat qilib kelganlar. Dashti Qipchoq deb atalgan, Sirdaryoning quyi havzasi va Orol dengizidan shimol sari cho'zil-gan hamda hozirgi Ural va G'arbiy Sibir oralig'idagi keng dasht-li yerlarni ishg'ol etgan hududlarda turkiy qavmlarga mansub urug'-qabilalar ko'p asrlardan buyon yashab kelganlar. Akademik B. Ahmedovning yozishicha, «Hozirgi o'zbeklar, qozoqlar, qoraqal-poqlar va boshqa xalqlarning ajdodlari shu xalqlar hozir yashayot-gan yerlarda qadim zamonlarda ham yashaganlar, lekin o'zbeklar, qozoqlar, qoraqalpoqlar, deb atalmaganlar. Tarixiy, adabiy manba-larda Dashti Qipchoqning sharqiy qismida qadim zamonlardan beri turk qabilalari yashaganligi haqida anchagina ma'lumotlar mavjud. Bu yerlarni XIII asr boshida zabt etgan mo'g'ullar bo'lsa, Dashti Qipchoqning turk qabilalari orasida tez orada singib ketganlar va hatto o'z milliyligini yo'qotganlar»²³. Bu qarashlardan kelib chiqa-

²³ B. Ahmedov. O'zbek ulusi. — T.: «Meros». 1992. 13-bet.

digan qat'iy xulosa shuki, XVI asr boshlarida Vatanimiz sarhadlarida ro'y bergan etnik o'zgarishlar, tariximiz kechmishini qiyshiq oynada ko'rmoqchi bo'lgan ba'zi muxoliflarimiz da'vo qilganlaridek, ajnabiy xalqlar-u elatlar bosqini natijasida yuz bermagan. Shuningdek, bu jarayonlar majburiy, zo'rlik asosida ham kechmagan. Buning aksi o'laroq, bu o'zgarishlar uzun o'q tomirlari bir bo'lgan, bir-birlari bilan qon-qardoshlik rishtalari ila bog'langan, azaldan turli aloqalarda bo'lib kelgan turkiy xalqlarning asta-sekin o'zaro qo'shilishi, birikishi davomida yuz bergan. To'g'ri, Dashti Qipchoqda yashovchi o'zbek urug', qabilalari bilan Movarounnahr va Xuroson xalqi o'rtasida turli obyektiv va subyektiv omillar orqasida hamma vaqt ham doimiy aloqalar, bordi-keldilar bo'lmagan, ularni katta masofadagi bo'sh, sahroli hududlar ajratib turgan. Shu bois, ularning turmush tarzi, mashg'ulot turlari, kasb-korlari, urf-odatlar, udumlari boshqacha ko'rinishda bo'lganligi tabiiy. Buning ustiga Dashti Qipchoq aholisining aksariyat qismi keng yaylovlarda chorvachilik, yilqichilik xo'jaligi bilan mashg'ul bo'lgan Movarounnahr aholisi esa uzoq asrlar davomida o'troq hayotga o'rganib, muqim yashab kelgan. Ular azaldan mirishkor bobodehqonlar, mohir hunarmandlar, ustomon savdogarlar sifatida nom qozonganlar. Ularning sa'y-harakatlari, mehnati zahmati bilan yurt obod, bir-biridan ko'rkam, gavjum shaharlar bunyod etilib, dovrug' taratgan. Dashti qipchoqlik ko'p sonli urug', qabilalar Movarounnahr hududlariga kirib kelar ekanlar, ular, eng avvalo, mahalliy qardoshlari, elatdoshlari bilan tabiiy suratda yaqinlashib, ulardek o'troq hayotga moslashib, ularning turmush tarziga xos yaxshi, qulay tomonlarni o'zlariga qabul qilib, singdirib bordilar. Eng muhimi, kirib kelgan urug', qabilalar bu zaminda o'zlarining **ikkinchi vatanlarini** topish barobarida asta-sekin bu yerning mahalliy aholisi tarkibiga singib ketdi. Bu qo'shilishning ijobiy tomoni shundaki, kirib kelgan aholining avvalgi ko'chmanchilik hayotiga xos turmush tarzidan o'zlaridan madaniy va maishiy sohalarda ancha yuqori darajada bo'lgan mahalliy xalqning ilg'or turmush tarziga o'tishida, uning ko'p asrli boy ma'naviy merosi sarchashmalaridan bahra olib borishida yaqqol namoyon bo'ldi. Shuning uchun ham ular mahalliy qardoshlari bilan birga ma'nan yuk-salaborib, ularning ilg'or hayot tarzini o'zlashtirdilar.

Temuriylar saltanati o'rnida dastlab, XVI asr boshlarida vujudga kelgan Buxoro va Xiva xonliklari, XVIII asr boshlarida Qo'qon xon-

ligining vujudga kelishi natijasida yagona tarixiy makonda yashagan xalqlar siyosiy jihatdan uch xonlik tasarrufiga tushib qolgan bo'lsa-da, bu holat o'zbek elati birligiga jiddiy putur yetkaza olmagan. Siyosiy chegaralar bo'lishiga qaramasdan uch xonlik tarkibidagi aholi o'zaro doimiy etnik, iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lib kelganlar.

Dashti Qipchoqda yashagan urug'larning nomlari:	◆ burqut	◆ kenagas
	◆ qiyot	◆ do'rmon
	◆ qutchi	◆ qurlovut
	◆ qo'ng'iroq	◆ tub
	◆ ushun (usun)	◆ oyi
	◆ o'tarchi	◆ mang'it
	◆ nayman	◆ no'kuz
	◆ jot	◆ uyg'ur
	◆ chimboy	◆ xitoy
	◆ qarluq	◆ toymas
	◆ echki	◆ tuman
	◆ qirq	◆ yuz, ming va boshqalar

Tarixiy manbalarda keltirilgan 92 o'zbek urug'lari nafaqat O'zbekiston hududida, balki butun Markaziy Osiyo hududlarida tarqalgan. Bu 92 o'zbek urug'lari tarkibiga Markaziy Osiyoda qadimdan yashab kelayotgan tub joy aholi, miloddan avvalgi birinchi ming yillikning ikkinchi yarmida, milodiy birinchi ming yillik davomida, mo'g'ullar istilosi hamda shayboniylar davrida kirib kelgan etnik guruhlar ham kiradi.

«O'zbek» atamasi va uning iste'molga kirib kelishi hamda keng yoyilishi masalasi ham ma'lum ma'noda alohida ahamiyatga molik. Chunki, bu nom butun bir xalqning tarixiy kechmishi, taqdiri bilan bog'liq. Sobiq Sovet tarixshunosligida, shuningdek, ayrim qo'shni davlatlarning mualliflari qarashlarida ham «o'zbek» atamasini o'zbek xalqining kelib chiqishi bilan atayin bog'lashga urinish hollari kuzatiladi. Bu esa mazkur nozik masalani chalkashtirish yoxud suvni loyqalatishdan boshqa narsa emas, albatta. Prezidentimiz Islom Karimov o'zining «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» nomli asarida mana bu so'zlarni bejiz ta'kidlab o'tmagan: *«O'zbek nomi qachon paydo bo'lgan? Sovet tarixshunoslarining yozishicha, XVI asrda bizning zaminimizni Dashti Qipchoq xonlari ishg'ol qilgandan keyin o'zbek nomi paydo bo'lgan emish. Axir, biz Movarounnahr deb ataydigan, ikki daryo*

oralig'ida ungacha ham xalq yashagan-ku! Yoki bu xalq boshqa millat bo'lganmi? Mantiq qani bu yerda»²⁴.

Bu keskin va haqqoniy aytilgan so'zlarning ma'no-mazmunini chaqar ekanmiz, millatimiz haqidagi bor haqiqatni bilishimiz, uning nomi bilan mazmun-o'zagi o'rtasidagi tafovutni aniq-tiniq tasavvur etishimiz nechog'lik muhim ekanligi o'z-o'zidan ravshanlashadi. Ma'lumki, xalqimizning «o'zbek» atamasi bilan nomlanishi XVI asr boshlariga to'g'ri keladi. Bu hol, asosan, yurtimiz hududlariga Dashi Qipchoqdan katta oqim sifatida kirib kelgan o'zbek, degan umumiy nomni qabul qilgan urug'lar va qabilalar hayoti bilan bog'liq yo'sinda yuz bergan. Negaki, ular bu zaminga kelib joylashib, mahalliy aholi qatlami tarkibini boyitish, uning yuksak ma'naviyati, boy asriy qadriyatlarini o'zlashtirish barobarida o'zlarining umumiy o'zbek nomini asta-sekinlik bilan shu hududda yashagan barcha aholiga ham nisbat bera bordilar. Bu esa «o'zbek» atamasining shu davrdan e'tiboran butun Movarounnahr bo'ylab keng yoyilishiga, bu yerdagi xalqning shu nom bilan atalishiga sabab bo'ladi. Biroq shu narsa ravshanki, o'zbeklar, avvalo, qaysi qabilaga mansub bo'lsalar shu nomni uzoq vaqt saqlab qolganlar. Hatto, XX asrga qadar ham Turkiston o'lkasida ajdodiy-qabilaviy nomlar saqlanib qolganligi buni tasdiqlaydi. Ammo bu dogani o'zbek xalqining kelib chiqishi faqat XVI asrda yuz bergan, degan ma'noni anglatmaydi. Bu yerda gap faqat «o'zbek» iborasining etnik nom sifatida paydo bo'lgan vaqt xususida borayapti. Vaholanki, o'zbek xalqi o'z mazmun, mohiyati, teran tomirlari bilan Turonzamin hududida juda qadim zamonlardan buyon yashab kelganligi, boy tarix, olamshumul ahamiyatga molik ma'naviyat durdonalarini ijod qilganligi hammaga ma'lum. Shu ma'noda Prezident Islom Karimovning: ***«Biz xalqni nomi bilan emas, balki madaniyati, ma'naviyati orqali bilamiz, tarixining tag-tomirigacha nazar tashlaymiz»***, deb aytilgan so'zlari alohida ahamiyat kash etadi.

«O'zbek» atamasi va uning kelib chiqishi, to'g'risida fikr yuritganda, bu masalaning yana bir qator muhim jihatlariga e'tibor qaratish kerak bo'ladi. Negaki, bu ham o'sha xalqning ma'lum ma'noda o'ziga xos xususiyatlarini, tabiati, mazmuni, mohiyatini tushunishda asqotadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, «o'zbek» atamasining kelib chiqishi, uni xalqimizga nisbat berilishi xususida ham tariximizda turlicha qarashlar va yondashuvlar mavjud. Zero, ular-

²⁴ I.A. Karimov. Asarlar to'plami. 7-jild. 144-bet.

ni ko'zdan kechirish, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash va aniq-
lashtirish orqali ham xalqimiz tarixiga oid ko'p narsalarni oydin-
lashtirish, o'z tarixiy xotiramizni yanada boyitib borishimiz mum-
kin bo'ladi. Ma'lum bo'lishicha, «o'zbek» iborasi XIII–XIV asr-
larda yashab o'tgan o'sha davrning mashhur tarixchilari — Juvay-
niy va Rashiddin asarlarida ham uchraydi. Mashhur bobokalo-
nimiz, buyuk alloma va davlat arbobi Mirzo Ulug'bekning «To'rt
ulus tarixi» asarida ham «O'zbekiya», «O'zbeklar mamlakati» degan
jumalarga ko'zimiz tushadi. Bunda, bizning nazarimizda, Dashti
Qipchoqda yashagan urug', qabilalarning yashagan joyi, hududi
nomlari ko'zda tutilgan bo'lsa kerak. Ba'zi manbalarda esa o'zbek
nomi Oltin O'rda xonlaridan biri O'zbekxon (1312–1340) nomi-
dan olinganligiga ishora qilinadi. Rus olimlaridan A. Yakubovskiy,
I. Ivanovlar ham shunday qarashga moyillik ko'rsatadilar. Venger
olimi Herman Vamberi esa yanada qiziqroq ma'lumotni ilgari sura-
di: «o'zbek» so'zining tub ma'nosi «o'z-o'ziga bek, xo'jayin, musta-
qil». Nima bo'lganda ham «o'zbek» atamasi turkiy qabilalar qabul
qilgan nom bo'lib, bu qavm, elatlarning taqdiran qo'shilishi jarayo-
nida Turkistonda yashagan aholining — bizning ajdodlarimizning
umumiy nomiga aylandi.

4. Mustaqillik davrida O'zbekistonda milliy totuvlikning ta'minlanishi

O'zbekistonda milliy istiqbolning qo'lga kiritilishi o'zbek xalqi-
ning tarixiy taqdirida tub burilish yasash barobarida, uning tom ma'-
nodagi emin-erkinligi, ozodligi va mustaqilligini ta'minlab, ijtimoiy
taraqqiyotning keng, istiqbolli yo'llariga olib chiqdi.

Mustaqillik ayni paytda, milliy munosabatlarga ham bevosita
daxldor bo'lib, bu sohadagi muammolar yechimini muvaffaqiyatli
hal etish yo'llarini belgilab berdi. O'zbekiston ko'p millatli mamlakat
bo'lganligi bois ham milliy masalani to'g'ri, oqilona hal etish, uning
demokratik rivojlanish yo'lidan ilgarilab borishida muhim ahamiyat
kash etadi. Buning ustiga, respublikada ijtimoiy-siyosiy vaziyat bar-
qarorligi, fuqarolar totuvligi, bunyodkorlik va yaratuvchilik ishlari-
ning maromi ko'p jihatdan millatlararo munosabatlarni to'g'ri tash-
kil etish, ularni aniq maqsadlar sari yo'naltirishga bog'liqdir. Musta-
qil O'zbekiston sobiq sovetlar tuzumidan meros bo'lib qolgan milliy
munosabatlar masalasidagi ko'plab ziddiyatli, muammoli masalalarni

hal etish yo'lidan bormoqda. Ma'lumki, mustabid Sovet hokimiyatining milliy siyosati shu darajada bir yoqlama yo'nalishda olib borilganki, millatlarning o'ziga xoslik, milliylik jihatlari muttasil inkor etilib kelingan.

Xususan, 1924-yilda Markaziy Osiyoda o'tkazilgan milliy-davlat chegaralanishi va buning natijasida yagona Turkiston hududining bo'lib tashlanishi, bu yerda asrlar davomida birga yashab kelgan qonqardosh xalqlarning bir-biridan ajratilishi hamda ular orasiga sun'iy to'siqlar tortilishi bular sovetlar yuritgan shovinistik siyosatning klassik namunasi edi. Binobarin, 1924-yilda tashkil topgan O'zbekiston Respublikasi qariyb 70 yil davomida hukmron markazga qo'l-oyog'i bilan bog'lanib, uning izmida bo'lib keldi.

O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishgach, millatlar o'rtasida totuvlikni mustahkamlash, barcha millat va elat vakillari uchun teng imkoniyatlar yaratish yo'lidan bormoqda. Milliy istiqlool arafasida (1989-yil 21-oktabrda) O'zbekistonning yangi rahbari Islom Karimov tashabbusi bilan o'zbek tiliga davlat tili maqomini berilishi va shundan e'tiboran uning iste'mol doirasining kengayishiga keng ufqlar ochilishi respublikamiz hayotida chinakam favqulodda ahamiyatga molik voqea bo'ldi. Yurt mustaqilligining qo'lga kiritilishi esa ona tilimiz mavqeyi va nufuzini yuksakka ko'tarib, uni jahon xalqlarining erkin milliy tillari qatoridan munosib o'rin egallashini ta'minladi.

Mustaqillikning dastlabki qadamlaridan boshlaboq respublikada istiqomat qiluvchi barcha millat va elat kishilarining milliy tili, madaniyati, adabiyoti, san'ati, urf-odatlar, rasm-rusumlari, an'analarini avaylab saqlash, ularni jonlantirish va yanada rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar ochildi. Mazkur elat va xalqlarning hayotiy masalalarini amalda hal etish va bu ishlarni yuksak darajada tashkillashtirish maqsadida **milliy madaniyat markazlari** tuzilib, faoliyat ko'rsata boshladi. O'zbekistonda 130dan ziyod xalqlarning milliy-madaniy markazlari mavjud bo'lib, ular bu borada to'laqonli ish yuritmoqdalar.

Milliy madaniyat markazlari va ularga uyushgan madaniyat, adabiyot, sa'nat va ilm-fan namoyandalari, faollar ishtirokida o'sha xalq va elatga xos milliy udumlar, marosimu bayramlar, qiziqarli mavzularga bag'ishlangan kechalar, uchrashuvlar, turli xil anjumanlar muntazam, an'anaviy tarzda o'tkazilib borilyapti. Bu esa shu xalq, elat odamlari hayotining jamiyatda to'la mazmunli ke-

chishigagina samarali ta'sir ko'rsatib qolmay, ayni zamonda, ularning ijtimoiy-siyosiy faoliyatining oshishiga, ma'naviy-madaniy hayot ne'matlaridan to'la bahramand bo'lishida ham muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Shuningdek, mavjud milliy-madaniy markazlar faoliyatini muvofiqlashtirish, ularning ibratga loyiq ish tajribalarini to'plash, umumlashtirish maqsadida 1992-yilda Toshkentda Respublika **Baynalmilal madaniyat markazi** tashkil etilgan. Uning faoliyati ham respublikada yashovchi barcha xalqlar, elatlarning o'zaro do'stlik, qardoshlik aloqalarini bundan buyon ham jipslashtirib, ularning madaniy va ma'naviy hayotini yaxshilash, takomillash-tirib borish, O'zbekiston diyorining gullab-yashnashi va ravnaqiga munosib hissa qo'shishga yo'naltirilgan.

Hozirda respublikamizning ko'pgina maktablarida va boshqa ta'lim tizimlarida o'qishlar rus, qozoq, tojik, qirg'iz, qoraqalpoq va boshqa tillarda tashkil etilgan. Ular uchun har yili yetarli miqdorda o'quv darsliklari, qo'llanmalar nashr etilib, o'quvchilarga yetkazib berilmoqda. Shuningdek, rus, tojik, qoraqalpoq va boshqa tillarda vaqtli matbuot nashrlari chop etilmoqda. Turli tillarda radio, televideniye eshittirishlari va ko'rsatuvlari muntazam namoyish etilmoqda.

O'zbek xalqining o'z davlat mustaqilligini qo'lga kiritishi, demokratik huquqiy davlat asoslarining yaratilishi, xalqimizning ijtimoiy hayotning barcha sohalarida o'zini to'la-to'kis namoyon etayotganligi, ko'p asrlik boy tarixi tilga kirganligi, milliy tilining yuksak mavqega ko'tarilgani, betakror ma'naviyati, buyuk ijodkorlik salohiyati e'tirof etilgani — bular uning to'la ma'noda millat sifatida shakllanib, yuksalib borayotganligiga asosli dalolatdir.

Nazorat savollari

1. Qanday omillar fuqarolarimizda o'z ajdodlari, nasl-nasabi kimlar ekanligini bilish tuyg'ularini uyg'otdi?
2. Urug' qanday birlik sanaladi?
3. Qabila deganda nimalarni tushunasiz?
4. Massagetlar kim, ular haqida tarixiy manbalarda qanday fikrlar bildirilgan?
5. Saklar kim, ular haqida tarixiy manbalarda qanday fikrlar bildirilgan?
6. Milodiy VI—VII asrlarida O'rta Osiyoda sodir bo'lgan etnik jarayonlar haqida nimalarni bilasiz?

7. IX–XII asrlarda oʻrta osiyolik tub aholi tarkibiga qanday etnik guruhlar kelib qoʻshildi?

8. Oʻzbek xalqi qachon shakllandi?

9. XVI asrlarda Oʻrta Osiyoda yuz bergan etnik jarayonlar haqida soʻzlab bering.

10. «Oʻzbek» atamasining paydo boʻlishi tarixini bilasizmi?

O'RTA ASRLAR DAVRI

V bob. V–VIII ASRLARDA O'ZBEK DAVLATCHILIGI: IJTIMOIY-SIYOSIY, IQDISODIY, MADANIY HAYOTI

Tayanch so'z va iboralar: *Kidariylar. Eftaliylar. Yerga egalik qilish munosabatlari. Dehqon. Kadivarlar. Kashovarlar. Mazdakchilik. Turk xoqonligi. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar. Madaniy hayot. Arab xalifaligi. Arablar istilosi. Soliq siyosati. Xalq qo'zg'olonlari. Muqanna. Islom dinining yoyilishi.*

1. Eftaliylar davlatining vujudga kelishi. Eftaliylar davrida ijtimoiy-iqdisodiy va madaniy hayot

Kidariylar. V asrning 20-yillarida O'rta Osiyoga sharqdan Sirdaryo va Orol bo'ylari orqali yana bir ko'chmanchi aholi kidariylar (yuyechji yoki toharlarning avlodi) kirib keldi. Kidar ismli hukmdor yo'lboshchilik qilgani uchun ular kidariylar nomi bilan tilga olinadi. Kidariylar Sug'diyonani, Amudaryo bo'ylaridagi yerlarni egallab, o'z hukmronligini o'rnatdilar. Kidariylar Balx shahrini o'z davlatining poytaxtiga aylantirdilar. Biroq kidariylar hukmronligi uzoq davom etmaydi. Kidariylar bilan sosoniylar o'rtasida ziddiyatlar kuchayib, ular o'rtasida bir necha marta qurolli to'qnashuvlar bo'ldi. 456-yilda bo'lgan navbatdagi jangda kidariylar sosoniylar tomonidan qaqshatqich zarbaga uchraydi. Ayni paytda shimoldan janubga siljib kelayotgan eftaliylar bosimiga uchrab, Shimoliy Hindiston tomon chekinishga majbur bo'ldilar. Kidariylar u yerda 75 yilcha hukmronlik qildilar.

Eftaliylar. Eftaliylarning etnik tarkibi, davlat tashkil etishlari xususida tarixiy manbalarda turli xil qarashlar mavjud (Rim va Vizantiya tarixchilari Prokopiy Kesariyskiy, Feofan Vizantiyskiy (VI asr), arman tarixchilari Lazar Parbskiy (V asr), xitoy solnomalaridan Beyshi (VI asr)). Masalan, eftaliylar Xitoy manbalarida «i-da», «ye-da», armanlarda «idal», «xeptal», arablarda «haytal», Suriya va lotin manbalarida «eptalit», «eftalat», «abdal», deb nomlanadi. Bunday turlicha atamalar har bir til va yozuvning o'ziga xos xususiyatlari ifodasidir, albatta. Rus va Vizantiya tarixchilarining aksariyati eftaliy-

larni turkiy qabila massagetlarning so'nggi bo'g'inidan kelib chiqqan, deb fikr bildiradilar. F. Vizantiyskiy eftallar nomini V asrning ikkinchi yarmida podshohlik qilgan Vaxshunvor Eftalon nomi bilan bog'laydi.

Eftaliylar hukmdori **Vaxshunvar Eftalon** 457-yilda Chag'oniyon (hozirgi Surxon yerlari), Tohariston va Badaxshonni o'ziga bo'ysundiradi, so'ngra eftaliylar Sug'dda ham mustahkamlanib oldi. Ular ko'p o'tmay o'z hududiy yerlarini kengaytirishda davom etib, Qobul va Panjob vodiysini, shuningdek, Kuchu, Qoshg'ar va Xo'tonni (Sharqiy Turkiston) zabt etadilar. Xullas, ular avvalda Kushonlar saltanati egallagan hududlarni birin-ketin qo'lga kiritib, o'z siyosiy hokimiyatini kuchaytirishga erishadilar. Ular tuzgan qudratli davlat O'rta Osiyodan tashqari Sharqiy Turkiston, Shimoliy Hindiston, Sharqiy Eron hududlariga ham yoyilgan edi.

Eftaliylar o'zlarining eng kuchli raqibi — Eron sosoniylari bilan ham bir necha bor urush olib bordilar. Xususan, Eron shohi **Feruz** bilan bo'lgan urushlarda eftaliylarning qo'li baland kelib, Eron hukmdori ikki bor asir tushdi. Katta to'lov va majburiyatlar evaziga qutilgan Feruz o'g'li Kubodni uzoq muddat eftaliylarga garovga berishga majbur bo'ldi. Feruzning 484-yildagi uchinchi urushi sosoniylar shohining halokati bilan tugaydi. Eftaliylar Marvni egalaydi, Eron ustiga og'ir o'lpon yuklanadi. Feruzdan so'ng hokimiyatga kelgan **Kubod (488–531)** davrida ham Eron eftaliylarga xiroj to'lashga majbur bo'lgan. VI asr boshlariga kelib eftaliylar davlati shu qadar kuchayib ketadiki, ular 502-yilda Vizantiyaga ham yurish qilib unga katta talafot yetkazdilar. 506-yilda ikki o'rtada tuzilgan sulh shartnomasi bo'yicha eftaliylar Vizantiyadan katta miqdorda o'lja olib qaytganlar. Kubodning o'g'li Xusrav I Anushervon ham 554-yilga qadar eftaliylarga har yili xiroj to'lab turgan. Keyinroq, Turk xoqonligining eftaliylarga bergan kuchli zarbasi natijasidagina Eron eftaliylar ta'siridan qutilishga muvaffaq bo'lgan.

Eftaliylar davrida davlat yakka hukmdor tomonidan boshqarilgan, biroq taxt otadan bolaga meros bo'lib qolmay, sulolaning eng loyiq, deb topilgan kishisiga berilgan. Mamlakat hududlari markaziy hokimiyat noiblari orqali idora etilgan. Davlatni boshqarishning o'ziga xos qonun-qoidalari bo'lgan. Mamlakat lashkarini asosan otliq askarlar tashkil etgan.

Yer egaligi munosabatlari. Ilk o'rta asrlardayoq ijtimoiy-iqtisodiy hayotda muhim o'zgarishlar yuz berdi. Vohalarda yirik sug'orish

inshootlari harpo etilib, yangi yerlar o'zlashtirish ishlari kengayib bordi. Yangi yerlarni o'zlashtirish ishlariga urug' boshliqlari, qishloq oqsoqollari boshchilik qilgan. Shu bois, ular o'zlashtirilgan yerlarning katta qismini, sug'orish inshootlari yonidagi yerlarni egalladilar. Shu tariqa, katta yer egaligiga asoslangan **mulkdorlar tabaqasi** shakllanadi, ular bora-bora ziroatkor aholi ustidan hukmronlik qila boshlaydilar. O'sha zamonda ular **dehqonlar** deb atalgan. Dehqonlarning shaharlarda hashamatli uylari, qishloqlarda esa qo'rg'onlari bo'lib, xizmatkor, cho'rilarga, qo'riqllovchi choparlarga ega bo'lgan.

V asrda sug'oriladigan yerlarning asosiy qismi hali qishloq jamoalarining qaramog'ida edi. Qishloq jamoalarida yashab, yer va suvdan iborat umumiy mulkda o'ziga tegishli yerlari bo'lgan erkin ziroatchilar **kashovarlar** deb atalgan. Ularning bir qismi o'ziga tegishli yerlaridan mahrum bo'lib, bora-bora **kadivarlarga** aylanib borganlar. Kadivarlar dehqonlar yerini ijaraga olib ishlashga majbur bo'lishgan va dehqonlarga qaram tabaqaga aylanishgan. **Shu tariqa, qishloq ahli uch tabaqaga bo'lindi.**

Yirik mulkdorlar, zodagonlar zulmi va asoratining ortishi, aholi quyi tabaqalari huquqining poymol etilishi, ularning ayovsiz ekspluatatsiya qilinishi pirovardida ijtimoiy adolat va haqqoniyat yo'lidagi xalq harakatlari, g'alayonlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. VI asr birinchi choragida Eronda boshlanib, O'rta Osiyo hududida ham keng tarqalgan **Mazdak qo'zg'oloni** buning yaqqol namunasidir. Mazdakchilar «Z» harfi bilan boshlanadigan 4 narsaning aholi o'rtasida teng baham ko'rilishini yoqlab chiqqandilar: **Zamin** (yer), **Zar** (oltin, boylik), **Zo'rlik** (kuch, hokimiyat) va **Zan** (xotin). Mazdakchilar; ilgari surgan bu xil g'oyalardan shuni anglash mumkinki, ular ijtimoiy adolat tushunchasini birinchi o'ringa qo'yib, bunda yer-mulk, boyliklarni aholi o'rtasida barobar taqsimlashni talab qilganlar. Ular davlat hokimiyati tomonidan fuqarolarning daxlsizligi va qonuniy huquqlarini himoya qilinishini, ayollar tengligini yoqlaganlar. Biroq o'sha davrda, sinfiy tabaqalanish tobora kuchayib, mulkiy tengsizlik avj olayotgan bir paytda mazdakchilik g'oyalari-ning hayotga tatbiq etilishi mumkin emas edi. Shu bois ham, Mazdak qo'zg'oloni tez orada hukmron tuzum kuchlari tomonidan bostirildi. Mazdak va uning ko'plab tarafdorlari qo'lga olinib qatl etiladi. Shunga qaramay, Eron va Turon aholisining keng qatlamlari orasida Mazdak g'oyalari saqlanib, ularning haq, adolat yo'lidagi kurashlariga xizmat qildi.

Ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o'zgarishlar	♦ Eng asosiy o'zgarish — yerga egalik qilish munosabatlarining vujudga kelishi. ♦ Yirik mulkdorlar — dehqon xo'jaliklari salmog'ining kuchayishi. ♦ Dehqonlarga qaram — ijarador — kadivarlar tabaqasining ortib borishi. ♦ O'ziga tegishli yerlarda erkin xo'jalik yurituvchi kashovarlar tabaqasining mavjudligi.

Eftaliylar davrida aholining bir qismi ko'chmanchi chorvadorlar bo'lib, ular chorvachilik, yilqichilik bilan shug'ullangan. Suv havzasi, daryo bo'ylariga yaqin hududlarda dehqonchilik rivoj topib bordi. Jumladan, Xorazm, Sug'd, Chag'oniyon va Toshkent vohasida dehqonchilik madaniyati salmoqli o'rin tutgan. Darg'om, Zog'ariq, Bo'zsuv kanallari singari suv inshootlari dehqonchilik tarmoqlarini rivojlantirishga xizmat qilgan.

Bu davrda yangi tipdagi ko'rkam va gavjum shahar-qal'a ko'rinishidagi aholi manzilgohlari vujudga keldi. Xorazmdagi Berkut-qal'a, Bozorqal'a, Toshkentdagi Oqtepa mavzelari shular jumlasidandir. Bir necha oilalardan tashkil topgan mazkur manzilgohlar, qo'rg'onlar, qalin paxsa devorlar bilan o'ralgan. Ularda hukmron tabaqa kishilariga xos hashamatli, bezakli ark-qasrlar, ko'p xonali binolar bilan birga, oddiy fuqarolarga mos qilib qurilgan sodda ko'rinishdagi turar joylar ham o'rin olgan. Eftaliylar poytaxti Poykand o'z davrining eng ko'rkam, obod shaharlaridan sanalgan. Bu yerda hunarmandchilik, savdo-sotiq, qurilish ishlari ancha rivojlangan. Shahar Buyuk Ipak yo'lida joylashganligidan, unda turli mamlakatlarning savdo karvonlari xilma-xil mollari bilan kelib savdo qilganlar. Buning uchun shaharda ko'plab bozoru rastalar, karvonsaroylar mavjud bo'lgan. Mamlakatning savdo-sotiq ishlarida Eronning tanga pullari bilan bir qatorda, buxorxudotlar tangasi, sug'diy va xorazm tangalari ham keng muomalada bo'lgan. Eftaliylar Eron, Hindiston, Xitoy va uzoq Vizantiya davlatlari bilan ham qizg'in savdo-sotiq aloqalarida bo'lganlar. Bu esa ularga foyda, manfaat keltiribgina qolmay, ayni chog'da o'sha davlatlar bilan o'zaro yaqinlashuvlarida muhim rol o'ynagan.

Eftaliylar davrida madaniyat ham o'sdi. Varaxsha shahri obidalari, Termiz yaqinidagi Bolaliktepadan topilgan saroy, uning devorlariga ishlangan betakror tasvirlar, o'ymakorlik va ganchkorlik namu-

nalari — bular ajdodlarimizning yuksak hadiiy mahoratidan yorqin dalolatdir.

Masalan, bu davrning moddiy madaniyatiga oid yodgorlik namunasi — Xorazmdagi Tuproqqal'a uning tuzilishi to'g'ri burchakli bo'lib (500×360 m), gumbazsimon yo'lakli va burjli mudofaa devori bilan o'ralgan. Devorning janubiy qismidagi darvozadan ibodatxona tomon asosiy ko'cha o'tgan. Ko'ndalang tushgan ko'chalar shaharni 10 ta mavzega bo'lgan. Tuproqqal'aning shimoli-g'arbiy qismida maxsus ko'tarma supa ustiga xom g'ishtdan saroy qurilgan. Unga yonma-yon ark binosi joylashgan. Bundan tashqari 100 ga yaqin turarjoy, xo'jalik binolari va 8 ta saroy zali mavjud bo'lgan. Qal'a-ning janubi-sharqiy burchagidagi 4 ta xonada teri va yog'ochga yozilgan Qadimgi Xorazm yozuvidagi 80 dan ortiq hujjatlar topilgan.

Bu davrda, o'lkamizda yozuv madaniyati ham rivoj topgan. Aholi o'rtasida keng tarqalgan sug'd yozuvi bilan birga undan bir qadar farq qiluvchi xorazm va eftaliy yozuvlari ham qo'llanilgan. Bu yozuvlarda ajdodlarimiz hayotiga oid ko'plab qimmatli bitiklar, ma'lumotlar bayon qilingan. Shuningdek, eftaliylar davri qo'shiqlari va eposlari A. Firdavsiyning mashhur «Shohnoma»sida ham o'z ifodasini topgan.

Sharqda qadimdan nishonlanib kelingan Navro'z va unga xos xalq marosimlari Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlarda va hududlarda keng bayram qilingan. Eftaliylar shaharlarida mangu olov uylari — otashkadalar bo'lib, ular zardushtiylik dinining muqaddas maskanlari sifatida aholi tomonidan ziyorat etilgan. Xullas, eftaliylar davrida o'lkamiz odamlari o'ziga xos boy madaniy va ma'naviy turmush tarzini yaratib, undan bahramand bo'lganlar.

2. Turk xoqonligi. Xoqonlik davrida O'rta Osiyo xalqlarining iqtisodiy va madaniy hayoti

Turkiy elatlarning keng sharqiy hududlarda qadim-qadim davrlardan buyon yashab, o'zlaridan munosib madaniy iz qoldirib kelganligini juda ko'plab tarixiy manbalar ham tasdiqlaydi. Xitoy manbalari, mashhur «O'g'iznoma», O'rxun-Enasoy yozuvlari, Kultegin bitiklari bunga ishonchli guvohdir. Oltoy, Tuva hamda ularga tutash hududlarda turli turkiy qabilalar, chunonchi, ashin, arg'un, o'g'iz, to'qqiz o'g'iz, o'ttuz tatar, qarluq, kitan, turk, uyg'ur, to'qri (toharlar), duba (tuba — tuva) va boshqalar yashardilar.

VI asr boshlarida Oltoy o'lkasida siyosiy jarayonlar faollashadi. O'sha paytda hozirgi Mo'g'uliston va qisman Xitoyning shimoliy hududlari ustidan Jujan xonligi hukmronlik qilardi. VI asr boshlarida Oltoydagi turkiy qavmlar orasida ashin urug'ining mavqeyi olib borgan. Ashin urug'iga mansub *Asan* va *Tuu* 460–545-yillarda boshqa urug'larni o'zlariga bo'ysundirdilar va Oltoyda turkiy qabilalar ittifoqiga asos soldilar. Tuuning o'g'li *Bumin Tele* qabilasini ham bo'ysundirdi. Bumin Jujan xonligiga tobelikdan chiqish uchun kurashdi va 551-yilda Jujan xonining qo'shinlarini yengib, ularni o'ziga bo'ysundirdi. Bumin 552-yilda xoqon deb e'lon qilinadi va yangi davlat — *Turk xoqonligiga asos soldi*. Uning poytaxti Oltoydagi *O'tukan* shahri edi. Xoqonlik tez orada kuchayib, uning dovrug'i ortib borgan. U ko'p bor Xitoyga yurishlar qilib, uning bir qancha hududlarini bosib olgan. Xitoy podsholigi Turk xoqonligiga har yili o'lpon tariqasida o'ttiz bo'lakdan iborat ipak mato berib turishga majbur bo'lgan.

553-yilda Buminxon vafot etgach, hokimiyatga uning katta o'g'li Mug'onxon (553–572) o'tirdi. *Mug'onxon* 558-yilda jujanlarga so'nggi bor qaqshatqich zarba berib, o'z davlati hukmronligini Tinch okeanigacha bo'lgan hududlarda mustahkamlaydi. Uning amakisi *Istami* (unga «yabg'u» — bahodir unvoni ham berilgan) bo'lsa, bu davrda xoqonlik hududini g'arbga tomon kengaytirib, Yettisuv, Qoshg'ar va boshqa hududlarni egallaydi.

563–567-yillar davomida Istami yabg'u qo'shinlari eftaliylar davlatiga ketma-ket zarbalar berib, O'rta Osiyo va Kaspiy dengizigacha bo'lgan yerlarni egallashga muvaffaq bo'ldi. Buning oqibatida eftaliylar davlati qulaydi *Turk xoqonligi* O'rta Osiyo yerlarini ishg'ol etgach, uning hududlari bevosita Eron chegarasiga tutashdi.

Xoqonlik Eron bilan yaxshi qo'shnichilik, savdo-sotiq aloqalarini o'rnatishga intildi. Shu maqsadda, Eron shohi *Xusrav I Anushirvonga* turk malikasi uzatiladi, Eronga elchilar yuboriladi. Biroq, Turk xoqonining Eronga ikki bor yuborgan elchilari faoliyati muvaffaqiyatsiz chiqqach, Eronning xoqonlik bilan murosaga bormasligi, ma'lum bo'ladi. Buning boisi Eron shohining O'rta Osiyo hududlariga da'vogarligida edi. Bu esa, shubhasiz, bir necha bor xoqonlikning Eron bilan urushlar olib borishiga sabab bo'ldi. *Istami* qo'shinlari Eron shohi Xusrav I ni yengdi. Eron shohlari Turk xoqonligiga 400 ming Vizantiya tillasi hajmida tovon to'lashga majbur bo'ldi. Mug'onxon va uning avlodlari g'arbda Qora dengizga qadar hududlarni zaht etib o'zlariga bo'ysundirganlar.

Turk xoqonligi 568–569-yillarda o'sha davrning qudratli davlati — Vizantiya bilan iqtisodiy va savdo-sotiq aloqalarini o'rnatishga intilib, sug'd savdogari *Maniax* boshchiligidagi elchilarni u yerga yuborgan. Elchilar imperator *Yustinian II* qabulida bo'lgan. Shundan so'ng Vizantiyannig *Zemarx* boshliq elchilari xoqonlik davlatiga kelgan. Bu har ikkala davlat o'rtasida o'zaro ishonch va savdo-tijorat munosabatlarini o'rnatishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Turk xoqonlari O'rta Osiyoda hukmronlik qilsa-da, biroq o'zlarini bu hududga ko'chib kelmaganlar. Ular Yettisuv va boshqa hududlardagi bosh qarorgohlarida qolib, bo'ysungan hududlarni mahalliy hukmdorlar orqali boshqarib, ulardan olinadigan soliq — o'lponlar va to'lovlar bilan kifoyalanganlar. Bundan ko'rinadiki, Turk xoqonligi davrida bu hududdagi mavjud mahalliy davlat tuzilmalari, ularning boshqaruv tizimlari saqlanib, ichki siyosat bobidagi mustaqil faoliyatlari davom etgan. Xoqonlik istisno hollardagina o'lkaning ijtimoiy-siyosiy hayotiga, tashqi siyosat, xalqaro savdo-sotiq masalalariga aralashgan.

Xitoy manbalarida ta'kidlanganidek, Zarafshon, Amudaryo va Qashqadaryo volalarida bu davrda 9 ta mustaqil hokimlik mavjud bo'lgan: *Samarqand, Ishtixon, Maymurg*, Kesh, Naqshab, Kushon, Buxoro, Amul va Andxoy* shular jumlasidandir. Ayniqsa, *Samarqand, Buxoro, Xorazm va Choch* (Toshkent) hokimliklari o'zlari-ga ancha mustaqil bo'lganlar. Buxorxudotlar zarb etgan tanga pul-lar keng muomalada bo'lgan. Shu bilan birga, bu nishatan mustaqil hokimliklar o'rtasida o'zaro kurash, ichki ziddiyatlar ham to'xtov-siz bo'lib turgan. Bu esa mahalliy aholi hayoti, turmushini nochor ahvolga duchor etgan. Masalan, 585–586-yillarda Buxoroda zodag-on dehqon va boy savdogarlarga qarshi *qo'zg'olon ko'tarilgan. Unga Abro'y* boshchilik qilgan. Xoqon Qoracho'rin qo'shinlari qo'zg'olon-ni bostirib, qo'zg'olonchilarni, qattiq jazolagan.

Bo'ysundirilgan hududlarni mahalliy hokimlar orqali boshqarish tartibi xoqonlikni zaiflashtira bordi. Natijada VI asrning 80-yillari oxirlarida Turk xoqonligi ikki qismga — *Garbiy Turk xoqonligi* (uning tarkibiga O'rta Osiyo, Sharqiy Turkiston hududlari kirgan) va *Sharqiy Turk xoqonligiga* (uning tarkibiga Mo'g'uliston hududlari kirgan) bo'linib ketdi.

VII asrda G'arbiy xoqonlikda shaharlar rivojlanishi, Eron va Xitoy bilan qizg'in savdo-sotiq va diplomatik aloqalar kuzatilgan. Xitoyda Tan sulolasi (618–907-yillar) hukmronligi davrida G'arbiy Turk

xoqonligi bilan Xitoy o'rtasida foydali aloqalar keng yo'lga qo'yildi. Masalan, 627–644-yillarda O'rta Osiyodan Xitoyga 9 marta savdo karvonlari yuborilgan. VII asrning 30-yillarida xoqonlik hududlarini kezgan xitoylik sayyoh *Syuan Tsin* Issiqko'l, Chu vodiysi, Choch, Samarqand, Buxoro kabi joylarning ancha gavjum va obod bo'lganligini qayd etadi. Tan sulolasi 659-yilda Sharqiy Turk xoqonligini o'ziga bo'ysundirdi.

Turk xoqonligining sharqiy yerlaridan farqli o'laroq G'arbiy hududda aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzi, madaniy darajasi nisbatan yuqori bo'lgan. Negaki, sharqiy hududlarda yashagan ko'pchilik ko'chmanchi turkiy elatlarda urug'-qabilachilik munosabatlari hamon kuchli saqlangan. Aholining quyi tabaqasi *budun yoki qora budunlar* deb atalgan. Urug'-qabilaning nomdor vakillari «*beklar*» deb yuritilgan. Jamoani xoqon va zodagonlar kengashi — «*Qurultoy*» boshqargan. G'arbiy Turk xoqonligi yerlarida esa bu davrda dehqonchilik, bog'dorchilik va uzumchilik sohalari yuksak darajada rivojlangan. O'lkaning Farg'ona, Xorazm va Zarafshon vohalarida ko'plab suv ayirg'ichlar, kanallar suv havzalari bunyod etilgan.

Farg'ona va Sug'dda aholining bir qismi tog'-kon ishlari bilan ham mashg'ul bo'lgan. Bu yerlarda oltin, mis, temir eritish, ulardan kerakli asbob-anjomlar ishlash yaxshi yo'lga qo'yilgan. Shuningdek, ilqda qo'rg'oshin, kumush, Shahrisabzda esa qizil tuz qazib olingan.

Xoqonlik davrida shaharlar hayoti birmuncha rivoj topgan. Buxoro, Samarqand, Ishtixon, Toshkent, Isfara, Qubo (Quva), Koson kabi shaharlar o'sha davrning ancha taraqqiy etgan hunarmandchilik va savdo-sotiq markazlari hisoblangan. Buyuk Ipak yo'li bu shaharlarning xalqaro savdoda faol ishtirok etishini ta'minlagan. O'rta osiyolik qo'li gul hunarmandlar, to'quvchilar, zargarlar, miskar-utemirchilar, ko'ncchi-yu qurolsozlar ishlab chiqargan nafis, xaridor-gir buyumlar, asbob-anjomlar turli yurtlarga yuborilgan. Mahalliy hunarmandlar ishlab chiqargan rangli shishalar, zotdor otlarga xalqaro miqyosda talab katta bo'lgan. Bu davrning o'ziga xos muhim o'zgarishlaridan yana biri — bu O'rta Osiyo kulolchiligi hunarining yuksak san'at darajasida rivojlanganligidir.

Bu davrda ham yurtimizda moddiy va ma'naviy-madaniyatning yangi-yangi betimsol namunalari yaratildi. Turli olimlar, mutaxassislar bahsiga sabab bo'lgan *Turk-ruin, O'rxun-Enasoy yozuvi, Kul-*

tegin bitiklari, Bilga xoqon yodnomasi va shu singari noyob topilmalar turk yozma madaniyatining qadimiyligi va rang-barangligidan guvohlik beradi. 1970-yilda Almati yaqinidagi «Issiq» degan joydan topilgan va fanga «Issiq yozuvi» nomi bilan kirgan turkiy qavmlar yozuvi ham tarixga oid qarashlarimizni yanada boyitadi. Endilikda topilgan noyob ashyoviy dalillar asosida turkiy yozuvning tarixi miloddan avvalgi II—I asrlarga borib tutashishi ma'lum bo'ldi.

Turonzaminda, turkiy yozuv bilan bir qatorda, Sug'd va Xorazm yozuvlari ham keng qo'llanilgan. Sug'd yozuvi 22 ta belgidan iborat bo'lib, chapdan o'ngga qarab yozilgan. Shaharlarda sug'd-turk ikki tilliligi rasmiy odat bo'lganligi haqida Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk» (XI asr) asarida ham qayd etib o'tilgan. Shuningdek, u boshsiz buyuk bo'lmas, sug'dsiz turk bo'lmas, deb ta'kidlab o'tgan. Bu yozuvlarda ulug' ajdodlarimizning katta tarixi, boy madaniyatiga oid ma'lumotlar aks etgan. Yana shu narsa diqqatga sazovorki, o'sha davrlarda ulug' ajdodlarimiz o'z navqiron nasllari to'g'risida ham muttasil qayg'urganlar. Shu boisdan, o'smir 5 yoshga to'lishi bilan uni bilim olishga yo'llab, dastavval, xat-savod va hisob-kitobni o'rganishga jalb qilganlar. Bolalar o'smir-balog'at yoshiga yetgach esa, ularni dunyo tanish, savdo-tijorat ishlarini o'rganish uchun maxsus vakillar homiyligida xorijiy ellarga yuborganlar.

Turk xoqonligida yashagan chorvador aholi shomonlik diniga, ya'ni yovuz va ezgu ruhlarga, ularning inson hayotiga ta'sir ko'rsatishiga ishonganlar, ularga e'tiqod qilganlar. Bu esa ularda turli xil osmon va yer jismlari — Quyosh, Oy, Yer, suv, hayvonlar va boshqa narsalarga sig'inishni keltirib chiqargan. Osmon xudosi *Tangri* turk qavmlarining eng oliy xudosi hisoblangan. Hozirda ham «Tangri» iborasi Alloh nomiga nisbat sifatida qo'llaniladi.

O'rta Osiyo xalqlari orasida tasviriy san'at o'ziga xos uslubda rivojlangan. Bu haqida Varaxsha xarobalaridan topilgan saroy devorlari peshtoqlariga bitilgan rang-barang, nafis va jozibador suratlar (qurollangan yoxud ov qilayotgan jangchilar, oq fillar, tuyalar, otlar va boshqa hayvonlar, parrandalar) guvohlik beradi.

Shunday qilib, Turk xoqonligi o'z davrida keng hududlarga yoyilgan eng yirik davlat bo'lgan. Uning hukmdorlari Xitoy, Eron va Vizantiya bilan bo'lgan munosabatlarda uzoq yillar o'z ta'sirini o'tkazganlar. Xoqonlik davri moddiy va ma'naviy-madaniyati, uning nodir namunalari Turonzamin xalqlarining to'laqonli turmush tarzi-

ni aks ettirib qolmasdan, ular bobokalonlarimiz dahosining teranligidan ham shahodat beradi.

3. O'rta Osiyo xalqlari arablar istilosi va hukmronligi davrida

VI asrning o'rtalariga qadar Arabiston yarim orolida yashagan qabila, urug'larning hayot tarzi qoloq bo'lib, ularning mutlaq ko'pchiligida ibtidoiy-patriarxal tuzum munosabatlari hukm surgan. Ko'chmanchi badaviy oilalari, urug'lari o'z chorva mollari uchun yer-suv, o'tloq qidirib keng sahrolar bo'ylab kezib yurganlar. Faqatgina yarim orolning Qizil dengizga tutash Hijoz vohasi va Janubiy Yamanda arab qabilalari, asosan, o'troq hayot kechirgan, savdo-sotiq, hunarmandchilik ham ancha rivoj topgan edi. Ayniqsa, Hijozning bosh shahri — Makka xalqaro karvon savdosining muhim markazi hisoblangan. Makkalik quraysh qabilasi savdogarlarining turli mintaqalar bilan bog'langanligi, savdo-tijorat va hunarmandchilik ishlarining kuchayib borishi pirovardida tarqoq arab qabila, urug'larini birlashtirish va markazlashgan kuchli davlat tuzishda yetakchi o'rin egallashiga imkoniyat yaratdi. Makka aholisi tevaragida ko'chmanchi arab qabilalarining birlashuvi jarayoniga turtki bergan yana bir muhim omil — bu shu yerlik quraysh qabilasining hoshimiylar urug'idan chiqqan payg'ambarimiz **Muhammad sallalohu alayhi vasallam** nomi bilan bog'liq holda keng yoyila boshlagan **islom dini va ta'limoti bo'ldi**.

Muhammad binni Abdulloh (570–632) hayotining oxirlariga kelib 630-yilda ko'p sonli arab qabilalarining islom bayrog'i ostida birlashuvi negizida yagona davlatga asos soldi. Muhammad (s.a.v.) 632-yilda vafot etgach, uning eng yaqin safdoshi Abu Bakr Siddiq xalifa deb e'lon qilindi. Shu tariqa, Arab xalifaligi tashkil topdi.

**Payg'ambar
noiblari —
to'rt choriyorlar**

- ◆ Hazrat Abu Bakr Siddiq (632–634)
- ◆ Hazrati Umar (634–644)
- ◆ Hazrati Usmon (644–656)
- ◆ Hazrat Ali (656–661)

Mazkur choriyorlar hukmronligi davrida xalifalik tarkibiga Shom, Iroq, Yaman va boshqa hududlar qo'shib olindi.

Umaviylar davrida (661–755) arab xalifaligi hukmronligi shu qadar katta hududlarga yoyildiki, uning tarkibiga g'arbda Misr, shimoliy Afrika yerlari, Andalusiya (hozirgi Ispaniyaning janubi), shi-

tegin bitiklari, Bilga xoqon yodnomasi va shu singari noyob topilmalar turk yozma madaniyatining qadimiyligi va rang-barangligidan guvohlik beradi. 1970-yilda Almati yaqinidagi «Issiq» degan joydan topilgan va fanga «Issiq yozuvi» nomi bilan kirgan turkiy qavmlar yozuvi ham tarixga oid qarashlarimizni yanada boyitadi. Endilikda topilgan noyob ashyoviy dalillar asosida turkiy yozuvning tarixi miloddan avvalgi II—I asrlarga borib tutashishi ma'lum bo'ldi.

Turonzaminda, turkiy yozuv bilan bir qatorda, Sug'd va Xorazm yozuvlari ham keng qo'llanilgan. Sug'd yozuvi 22 ta belgidan iborat bo'lib, chapdan o'ngga qarab yozilgan. Shaharlarda sug'd-turk ikki tilliligi rasmiy odat bo'lganligi haqida Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk» (XI asr) asarida ham qayd etib o'tilgan. Shuningdek, u boshsiz buyuk bo'lmas, sug'dsiz turk bo'lmas, deb ta'kidlab o'tgan. Bu yozuvlarda ulug' ajdodlarimizning katta tarixi, boy madaniyatiga oid ma'lumotlar aks etgan. Yana shu narsa diqqatga sazovorki, o'sha davrlarda ulug' ajdodlarimiz o'z navqiron nasllari to'g'risida ham muttasil qayg'urganlar. Shu boisdan, o'smir 5 yoshga to'lishi bilan uni bilim olishga yo'llab, dastavval, xat-savod va hisob-kitobni o'rganishga jalb qilganlar. Bolalar o'smir-balog'at yoshiga yetgach esa, ularni dunyo tanish, savdo-tijorat ishlarini o'rganish uchun maxsus vakillar homiyligida xorijiy ellarga yuborganlar.

Turk xoqonligida yashagan chorvador aholi shomonlik diniga, ya'ni yovuz va ezgu ruhlarga, ularning inson hayotiga ta'sir ko'rsatishiga ishonganlar, ularga e'tiqod qilganlar. Bu esa ularda turli xil osmon va yer jismlari — Quyosh, Oy, Yer, suv, hayvonlar va boshqa narsalarga sig'inishni keltirib chiqargan. Osmon xudosi *Tangri* turk qavmlarining eng oliy xudosi hisoblangan. Hozirda ham «Tangri» iborasi Alloh nomiga nisbat sifatida qo'llaniladi.

O'rta Osiyo xalqlari orasida tasviriy san'at o'ziga xos uslubda rivojlangan. Bu haqida Varaxsha xarobalaridan topilgan saroy devorlari peshtoqlariga bitilgan rang-barang, nafis va jozibador suratlar (qurollangan yoxud ov qilayotgan jangchilar, oq fillar, tuyalar, otlar va boshqa hayvonlar, parrandalar) guvohlik beradi.

Shunday qilib, Turk xoqonligi o'z davrida keng hududlarga yoyilgan eng yirik davlat bo'lgan. Uning hukmdorlari Xitoy, Eron va Vizantiya bilan bo'lgan munosabatlarda uzoq yillar o'z ta'sirini o'tkazganlar. Xoqonlik davri moddiy va ma'naviy-madaniyati, uning nodir namunalari Turonzamin xalqlarining to'laqonli turmush tarzi-

ni aks ettirib qolmasdan, ular bobokalonlarimiz dahosining teranligidan ham shahodat beradi.

3. O'rta Osiyo xalqlari arablar istilosi va hukmronligi davrida

VI asrning o'rtalariga qadar Arabiston yarim orolida yashagan qabila, urug'larning hayot tarzi qoloq bo'lib, ularning mutlaq ko'pchiligida ibtidoiy-patriarxal tuzum munosabatlari hukm surgan. Ko'chmanchi badaviy oilalari, urug'lari o'z chorva mollari uchun yer-suv, o'tloq qidirib keng sahrolar bo'ylab kezib yurganlar. Faqatgina yarim orolning Qizil dengizga tutash Hijoz vohasi va Janubiy Yamanda arab qabilalari, asosan, o'troq hayot kechirgan, savdo-sotiq, hunarmandchilik ham ancha rivoj topgan edi. Ayniqsa, Hijozning bosh shahri — Makka xalqaro karvon savdosining muhim markazi hisoblangan. Makkalik quraysh qabilasi savdogarlarining turli mintaqalar bilan bog'langanligi, savdo-tijorat va hunarmandchilik ishlarining kuchayib borishi pirovardida tarqoq arab qabila, urug'larini birlashtirish va markazlashgan kuchli davlat tuzishda yetakchi o'rin egallashiga imkoniyat yaratdi. Makka aholisi tevaragida ko'chmanchi arab qabilalarining birlashuvi jarayoniga turtki bergan yana bir muhim omil — bu shu yerlik quraysh qabilasining hoshimiylar urug'idan chiqqan payg'ambarimiz **Muhammad sallalohu alayhi vasallam** nomi bilan bog'liq holda keng yoyila boshlagan **islom dini va ta'limoti bo'ldi**.

Muhammad binni Abdulloh (570–632) hayotining oxirlariga kelib 630-yilda ko'p sonli arab qabilalarining islom bayrog'i ostida birlashuvi negizida yagona davlatga asos soldi. Muhammad (s.a.v.) 632-yilda vafot etgach, uning eng yaqin safdoshi Abu Bakr Siddiq xalifa deb e'lon qilindi. Shu tariqa, Arab xalifaligi tashkil topdi.

Payg'ambar noiblari — to'rt choriyorlar	◆ Hazrat Abu Bakr Siddiq (632–634) ◆ Hazrati Umar (634–644) ◆ Hazrati Usmon (644–656) ◆ Hazrat Ali (656–661)

Mazkur choriyorlar hukmronligi davrida xalifalik tarkibiga Shom, Iroq, Yaman va boshqa hududlar qo'shib olindi.

Umaviylar davrida (661–755) arab xalifaligi hukmronligi shu qadar katta hududlarga yoyildiki, uning tarkibiga g'arbda Misr, shimoliy Afrika yerlari, Andalusiya (hozirgi Ispaniyaning janubi), shi-

moli-sharqda Kichik Osiyoning katta qismi, Eron va Shimoli-Gʻarbiy Hind sarhadlari kirar edi.

ISLOM DINI TA'LIMOTI	Yakkaxudolilik gʻoyasi:	Alloh yagona, Muhammad uning yerdagi Rasuli (elchisi)
	Umuminsoniy gʻoyalari:	Insonparvarlik, birodarlik, doʻstlik, qar-doshlik ogʻa-inilik, mehr-muruvvat, ilmparvarlik, mehnatsevarlik, poklik, toʻgʻrilik, rostgoʻylik, diyonatlilik, sharm-xayolilik, ibolilik va boshqalar.
	Islomning asosiy tamoyillari:	♦ Allohning yagonaligi, Muhammad (s.a.v) uning paygʻambari ekanini tan olish; ♦ Muqaddas kitoblarga ishonish; ♦ Barcha paygʻambarlarni eʼtirof etish; ♦ Farishtalarni eʼtirof etish; ♦ Oxirat, taqdirga ishonish.
	Islomning asosiy ruknlari:	♦ Kalimai shahodat; ♦ 5 vaqt namoz oʻqish; ♦ Ramazon oyida 30 kun roʻza tutish; ♦ Zakot berish; ♦ Haj ziyorati.

VII asrning ikkinchi yarmiga kelib xalifalik eʼtibori Oʻrta Osiyo yerlarini bosib olishga qaratildi. 651-yilda arablar jangsiz Marv shahrini egallaydilar, soʻngra Amudaryogacha boʻlgan hududlar istilo qilindi. Arablar bu hududlarni Xuroson, deb ataydilar. Bu viloyat arab xalifasi tomonidan tayinlanadigan noib orqali boshqarilgan. Noib qarorgohi Marvda joylashgan. Arablar Amudaryodan shimoldagi boy viloyatlarni istilo etishga tayyorgarlik koʻrdilar. Bu yerlarni arablar Movarounnahr, yaʼni daryoning narigi tomoni, deb ataganlar. Vatanimiz sarhadlarida arablar istilosi jarayoni ikki bosqichda amalga oshirilganligini taʼkidlab oʻtmoq joiz. Uning birinchi bosqichi VII asrning ikkinchi yarmiga toʻgʻri keladi. Bu davrda ayrim arab lashkarboshilari qoʻshini Amudaryo atrofidagi hududlarga bir necha bor hujumlar uyushtirib, bu yerlarning boyliklarini talab, maʼlum oʻlja-larni qoʻlga kiritib, ortga qaytganlar. Bundan koʻzda tutilgan asosiy maqsad — bu hududlarni yaqin kelajakda bosib olishga tayyorgarlik koʻrish edi. Masalan, arab lashkarboshilari *Ziyod ibn Abusoʻfiyoning* 654-yilda Maymurgʻga, 667-yilda Chagʻoniyonga, 673-yilda uning oʻgʻli *Ubaydulla ibn Ziyodning* Amudaryodan oʻtib Poykand, Romi-

ton yerlarini egallashi, so'ngra Buxoro hukmdorini yengib, o'z foydasiga sulh tuzib, katta xazina, boyliklarni qo'lga kiritishi va nihoyat, 675—676-yillarda **Said ibn Usmonning** yangidan Buxoro va Samarqand tomon qo'shin tortib kelishi va mahalliy hukmdorlarni yengib, katta boylik va ko'p sonli asirlar bilan Arabistonga qaytib ketishi — bular O'rta Osiyo hududlarini egallash borasidagi dastlabki urinishlar edi.

O'lkamizni bosib olishning ikkinchi, hal qiluvchi bosqichi VIII asrning birinchi choragiga to'g'ri keladi. Xususan, 705-yilda **Qutayba ibn Muslimning** Xuroson noibi etib tayinlanishi bilan uning zimmasiga butun O'rta Osiyo hududlarini uzil-kesil bosib olish vazifasi yuklanadi. Qutayba 707-yilda Amudaryodan o'tib Poykandni egallash sari harakatlanadi. Arablar mahalliy aholi qarshiligini yengib shaharni qo'lga kiritadilar, uning boyliklarini talaydilar. Kesh, Nasaf ham og'ir janglar bilan fath etiladi. 710-yilda Qutayba mahalliy hukmdorlarning o'zaro kelishuvi va ittifoqiga izn bermay, Sug'dning bosh shahri — Samarqandni bosib olishga tayyorgarlik ko'rdi. Shu orada Xorazm shohi Chag'on o'z ukasi Nurzod boshchiligida ko'tarilgan xalq qo'zg'olonidan qo'rqib, 711-yilda yordam so'rab Qutaybaga murojaat qiladi. Qutayba qulay vaziyatdan foydalanib Xorazmga yurish qildi. Qo'zg'olon bostirildi, Nurzod o'ldirildi. Biroq Xorazmshoh bundan hech narsa yutmadi. Aksincha, u o'z mustaqilligini yo'qotib, xalifalikka tobe bo'lib, qoldi. Chag'onning qo'shini Qutaybaning harbiy yurishlarida ishtirok etishga majbur etildi.

712-yilda Qutayba Samarqandga hujum qildi. Bu paytda Samarqand hukmdori G'urak edi. G'urak arab qo'shinlariga qarshi jang qildi, ammo kuchlar teng bo'lmaganligi sababli taslim bo'ldi. Qutayba bilan **G'urak** (710—737) o'rtasida tuzilgan shartnomaga binoan u arablarga bir yo'la 2 ming, yiliga esa 200 ming dirham hisobiga boj to'lash, 30 ming baquvvat yigitlarni qul o'rnida berishi ko'zda tutilgan edi. Buning ustiga Samarqandning eng gavjum mavzesi — Afrosiyob kelgindi arab aholisi uchun turar joy sifatida berildi. Uning tub aholisi esa o'z joyidan mahrum etildi. Arab qo'shini 713-yilda Sirdaryo orqali yurish boshlab O'rta Osiyoning sharqiy hududlarini egallashga kirishdi. Qutayba shu yurishi davomida Choch viloyati, Harg'ona vodiysini egallaydi, ko'p o'tmay, o'lkaning boshqa hududlari ham birin-ketin ishg'ol qilindi. Shu tariqa, qirg'in-barot janglar oqibatida arablar Movarounnahr deb nom bergan Vatanimiz

hududlari bosib olindi. Bosib olingan hamma viloyatlarga arablar-dan amirlar tayinlandi.

Arablar istilochilar sifatida bu hududda mahalliy aholiga nisbatan mislsiz zulm va zo'rvonlik o'tkazdilar. Xalq tomonidan asrlar davomida yaratilgan noyob moddiy va ma'naviy boyliklar, osori-atiqalar talandi, yakson qilindi. Mahalliy yozuvlarda bitilgan son-sanoqsiz nodir kitoblar, qo'lyozmalar yondirildi. Zardushtiylik va buddizm dinining ko'plab ibodatxonalari, muqaddas qadamjolari kunpayakun etildi.

Ulug' bobokalonimiz Beruniy o'zining «O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida alam bilan ta'kidlaganidek, arablar mahalliy din, san'at, adabiyot namoyandalarini, olimlarni o'ldirdilar, asarlarini esa olovda yondirdilar, so'ngra ular ajdodlarimizning bebaho boyligi hisoblangan mahalliy yozuvlar, tarixiy hujjatlarni yo'q qildilar. Bularning o'rniga arablar aholidan olingan mo'may daromadlar, to'lovlar evaziga masjid-u madrasalar, xonaqolar, maqbaralar harpo etib, odamlarni ularga da'vat etdilar. Yurtimiz jilovini qo'lga olgan arab hukmdorlari xalqqa turli xil soliq solganlar.

IX asr arab tarixchisi **Xo'rdodbekning** ko'rsatishicha, xalifalikka faqat xiroj solig'i hisobiga Sug'd viloyati 326 ming, Farg'ona 280 ming, Shosh 607 ming, Ustrushona 50 ming dirham soliq to'lagan.

Buxoroga belgilangan xiroj solig'i miqdori bulardan ham ko'p bo'lgan. Shu boisdan istilochilar «kuch xirojda», deb bejiz aytmaganelar.

Mahalliy aholi ko'zda tutilgan soliqlarni muntazam to'lab borishga majbur etilgan.

Arab xalifaligi xazinasiga to'lanishi majburiy bo'lgan soliq turlari	◆ xiroj (yer solig'i) — daromadning uchdan bir qismi miqdorida yig'ilgan; ◆ ushr — davlat idora ishlari uchun daromadning 10 foizi miqdorida olingan; ◆ zakot — mol-mulkning 2,5 foizi miqdorida olingan; ◆ juzya (jon solig'i) — oziq-ovqat, xomashyo yoki pul hisobida yig'ilgan; ◆ aholidan olinadigan markazlashgan soliqlar hajmi daromadning qariyb yarmini tashkil etardi; ◆ bulardan tashqari, aholiga mahalliy va mavsumiy soliq va majburiyatlar ham yuklangan edi.

O'lka aholisini islomlashtirish jarayoni g'oyat murakkab kechgan. Arab ma'murlari ko'p hollarda zo'rlik va kuch ishlatish yo'li bilan mahalliy xalq vakillarini islomni qabul qilishga undaganlar. Islom dini va uning ruknlarining mahalliy xalq orasida yoyilishi nihoyatda qiyin, murakkab kechgan. Bu jarayonda behisob qurbonlar berilgan. Arablarning o'zlarini xo'jalar, sahobalar, sayyidlar, oqsuyaklar deb atab, mahalliy xalqqa nisbatan mensimaslik bilan qarashlari ham mahalliy aholida ularga nisbatan nafrat tuyg'usini kuchaytirgan.

Arablarning o'z yurtlaridan ko'p minglab qabila, urug'larni O'rta Osiyoga ko'chirib keltirib eng yaxshi joylarga joylashtirish, mahalliy oilalarni o'z yer-mulkidan mahrum etishlari ham ularga qarshi ommaviy noroziliklarning kuchayib borishiga sabab bo'lgan. Masalan, dastlabki paytlarda quraysh qabilasining 5 mingdan ziyod aholisi Samarqandga joylashtirilgan. Buxoro, Marv, Poykand va boshqa shaharlarda ham masjid va madrasalar qurish bahonasi bilan yerli aholi chetga surib chiqarilib, ularning yerlariga ham arab qabilalari joylashtirilgan. Buning asl sababi shundaki, bosqinchilar bu begona hududda kuchli ijtimoiy tayanch nuqta yaratish yo'li bilan o'z hukmronligini kuchaytirishga uringanlar.

Arablarning Vatanimiz hududida yurgizgan zo'ravonlik va mustamlakachilik siyosati, shubhasiz, yerli aholi turli ijtimoiy qatlamlarining keskin norozililgiga sabab bo'ladi. Buning natijasida arablar hukmronligi davomida o'lkaning turli hududlarida xalq g'alayonlari yuzaga kelib, alanganlab bordi.

O'rta Osiyoda arablarga qarshi xalq qo'zg'olonlari	◆ Sug'diyonada 720—722-yillarda G'urak va Devashtich boshchiligidagi. ◆ Samarqand, Buxoro, Xuttolonda 725—729-yillarda. ◆ Tohariston va Sug'dda 736—737-yillarda. ◆ Xuroson va Movarounnahrda Abu Muslim boshchiligidagi 747—750-yil larda. ◆ Muqanna qo'zg'oloni 776—784-yillarda. ◆ Rofe ibn Lays qo'zg'oloni 806—810-yillarda.

720—723-yillarda Sug'diyonada yuz bergan G'urak (Samarqand hukmdori) va Devashtich (Panjikent hokimi) boshchiligidagi qo'zg'olon arablar hukmronligiga qarshi yo'nalgan dastlabki shiddatli xalq harakatlaridan biri bo'lgan. Unda arablar siyosati va zulmidan

g'azabga kelgan o'n minglab mahalliy xalq vakillari ishtirok etgan. Yangi tayinlangan va zolimlikda nom chiqargan Xuroson noibi **Said Xaroshiy** katta muntazam harbiy kuch bilan mazkur qo'zg'olonni shafqatsizlarcha bostirishga muvafiq bo'ladi. Qo'zg'olon rahbarlaridan biri — Devashtich ham ushlanib qatl etiladi.

725–729-yillar davomida xalifalikning og'ir soliq siyosatiga qarshi Samarqand, Buxoro, Xuttalon viloyatlarida ko'tarilgan qo'zg'olonlar ham xalq ozodlik kurashida sezilarli iz qoldirdi. Qo'zg'olonchilarning ancha qismi arab ma'murlari siyosatiga norozilik bildirib, islom dinidan chiqadilar. Kesh atrofida yuz bergan mahalliy aholining arablar bilan to'qnashuvi chinakam jang-u jadal tus olgan. 736–737-yillarda Tohariston va Sug'dda yangidan ko'tarilgan kuchli qo'zg'olon o'z safiga aholining turli ijtimoiy qatlamlarini jalb etgandi. Faqat Xuroson va Movarounnahrning yangi hukmdori, usta diplomat Nasr ibn Sayyor (738–748)ning uddaburon siyosati, nizoli masalalarni hal etish borasidagi tadbirlari tufayligina qo'zg'olon harakatlarini bartaraf etish, o'lkada muvozanatni bir qadar saqlash mumkin bo'ldi. Bunda u mahalliy aholiga, ayniqsa, uning nufuzli qatlamiga muayyan yon berishga majbur bo'ldi. Jumladan, u arablarning mahalliy aholi bilan qon-qardoshlik aloqalarini kuchaytirishga intildi. O'zi ham buxorxudot Tug'shodaning qiziga uylandi. Islomni qabul qilgan kishilar juz'yadan ozod etildi va barcha musulmonlar huquqiy jihatdan tenglashtirildi. Xiroj solig'i to'lash barcha uchun baravar, deb e'lon qilindi.

VIII asrning 40-yillarida xalifalikda toj-u taxt uchun kurash boshlanadi. 748-yilda Abu Muslimning Xurosonda ko'targan qo'zg'oloni, uning 749-yilda xalifalik poytaxtini egallashi natijasida Umaviy Marvon II taxtdan ag'dariladi. 749-yilda abbosiylar xonadonidan **Abul Abbos Saffon** taxtga ko'tariladi. Abbosiylar sulolasi 749–1258-yillarda xalifalikda hukmkonlik qiladi. Biroq, abbosiylar davrida ham mehnatkash aholining ahvoli yaxshilanmadi. Shu boisdan xalq qo'zg'olonlari tez-tez ko'tarilib turdi.

Muqanna qo'zg'oloni Vatanimiz xalqlarining arablar asoratiga qarshi olib borgan kurashi tarixida alohida o'rin tutadi. **Tarixda «oq kiyimlilar»** nomi bilan mashhur bo'lgan bu qo'zg'olonga o'z zamonasining har tomonlama yetuk kishisi, xalq dardi, qayg'usi va maqsadlarini chuqur tushungan, asl ismi **Hoshim ibn Hokim, ammo Muqanna** (ya'ni, yuziga niqob kiygan ma'noda) nomi bilan tanilgan shaxs rahnamo bo'ldi. Muqanna umaviylar sulolasi inqiroziga kuchli

ta'sir ko'rsatgan *Abu Muslim* qo'zg'olonida ham faol ishtirok etgan. Muqanna hayotning katta mashaqqatli yo'lini bosib o'tgan, oddiy kir yuvuvchidan kichik lashkarboshi, keyin vazirlik darajasiga ko'tarilgan (757–759). 759-yilda Xuroson Amiri Abdujabborning xalifaga qarshi isyonida qatnashgani uchun zindonga tashlangan. Zindondan qochib 769-yilda Marvga keladi va xalq harakatiga boshchilik qiladi. U ijtimoiy tenglik, erkin hayot va adolat g'oyalarini o'ziga singdirgan taniqli siymo bo'lgan. Shuning uchun ham uning yangidan xalq kurashiga bosh bo'lishi bu harakatning keng quloch yozishiga, uzoq muddat davom etishiga (unga tayyorgarlik ko'rish jarayonlarini ham hisobga olganda 14 yilni o'z ichiga oladi) sabab bo'libgina qolmay, ayni chog'da, arab hukmron doiralari uchun ham kutilmagan oqibatlarni vujudga keltirib, ularga katta hayotiy saboqlar berdi. Qo'zg'olon 776-yilda Marvda boshlangan bo'lsa-da, u tez orada Movarounnahrning keng hududlariga yoyildi. Muqanna qo'zg'oloni davomida Samarqandu Buxoro, Naqshab-u Kesh hududlari aholisi ham faol harakatga keldi. Uni Iloq, Ohangaron, Shosh, Farg'ona vodiysining ko'p sonli aholisi ham quvvatlab chiqadi. Qo'zg'olonning bosh g'oyasi — muqaddas yurtni ajnabiy hukmronlardan ozod qilish, uning mustaqilligini kurashib qo'lga kiritish g'oyasi bo'lgan. Mana shu yuksak vatanparvarlik tuyg'usi qo'zg'olonchilarga ma'naviy madad bag'ishlagan, ularni uzoq vaqt davomida arablarning katta harbiy kuchlari bilan mardonavor kurash olib borishiga sabab bo'lgan. «Oq kiyimlilar» qo'zg'oloni yurtimizning ozodlik kurashi tarixida katta dovrug' taratdi, arab bosqinchilarini larzaga soldi, ularga sezilari zarbalar berdi.

780–783-yillarda qo'zg'olon harakatlari so'nggi hal qiluvchi pallaga kiradi. Bu davrda Muqannaning asosiy kuchlari Qashqadaryoning Kesh volhasida to'plangan edi. Qo'zg'olonning bosh tayanch nuqtasi Som qal'asi ham shu joyda bo'lgan. Albatta, bu vaqtga kelib xalifalik qo'shinlari katta ustunlikka ega bo'lib, ular mahalliy aholining yuqori tabaqalarini o'z tomoniga jalb etib, qo'zg'olonchilarni tobora siqib borayotgan edi. Muqanna Somda mustahkamlanib, o'z tarafdorlari bilan so'nggi nafasigacha kurashdi. Pirovardida esa dushman qo'lida mag'lub bo'lmay, o'zini yonib turgan olovga otib halok bo'ladi. Bu voqea, Beruniy ma'lumotiga ko'ra, 784-yilda yuz beradi.

Muqanna qo'zg'oloni yengilgan bo'lsa-da, biroq u buyuk xalq qudratini, agar u birlashsa, uyushsa nimalarga qodirligini to'-

la namoyon etdi. Qo'zg'olon ayni chog'da xalifalikning Movarounnahrda mustamlakachilik va bosqinchilik ildizlariga ham qaqshatqich zarba berdi. Eng muhimi, Muqanna erk va ozodlik uchun talpinayotgan yurtimiz kishilarida vatanparvarlik tuyg'usini uyg'otdi, ularni ajnabiy zolimlarga qarshi yanada shiddat bilan kurash olib borishga da'vat etdi. Buning samarasi esa IX asrning boshlariga kelib yurtimiz ustidan xalifalik hukmronligining uzil-kesil ag'darilishi va bir qator mustaqil milliy davlatlarning yuzaga kelishida to'la namoyon bo'ldi.

Arablar istilosi va hukmronligi Vatanimiz hududida qanchalik murakkab ijtimoiy-siyosiy oqibatlariga sabab bo'lmasin, shu bilan birga, yakkaxudolilik g'oyasi, ilg'or ijtimoiy-siyosiy, falsafiy qarashlarni o'zida mujassam etgan **islom dini** va ta'limotining o'lkamizda asta-sekin ildiz otib borishi ulug' ajdodlarimiz hayoti va tafakkurida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Butun arab dunyosini birlashtirish, uning ma'naviy qudratini kuchaytirishda yetakchi omil rolini o'ynagan islom dini va uning muqaddas kitobi — **Qur'oni Karim** g'oyalari va oyatlarining mahalliy xalqlarning ongi, shuuriga ijobiy ta'sir etdi. Shu ma'noda Prezident Islom Karimov «Biz ota-bobolarimizning muqaddas dini bo'lgan islom dinini qadrlaymiz, hurmat qilamiz, odamzod ruhiy dunyosida iymon-e'tiqodni, insoniy fazilatlarini mustahkamlashda uning o'rni va ta'sirini yuksak baholaymiz»²⁵, deb bejiz ta'kidlamagan.

Nazorat savollari

1. Eftaliylar davlatining yuzaga kelishi, hududiy kengayishi to'g'risida nimalarni bilasiz?

2. Eftaliylar davrida yerga egalik qilish munosabatlarida qanday o'zgarishlar bo'ldi?

3. Eftaliylar davriga oid moddiy va ma'naviy yodgorliklar namunalaridan so'zlab bering.

4. Mazdakchilar qanday g'oyalarni ilgari surganlar?

5. Turk xoqonligiga qachon asos solingan?

6. Turk xoqonligi davrida O'rta Osiyo hududidagi davlat boshqaruvi tizimi qanday bo'lgan?

7. Arabistonda islom dini qanday omillar ta'sirida yuzaga keldi?

²⁵ Karimov I.A. Asarlar to'plami. 7-jild: «O'zbekiston». 1999. 300-bet.

8. Arab istilochilarining O'rta Osiyoga yurishlari haqida so'zlang.

9. Arab bosqinchilariga qarshi yurtimiz zaminida qanday xalq qo'zg'olonlari yuz bergan?

10. Qur'oni Karim g'oyalarining hayotiyligi va yashovchanligining boisi nimada, deb o'ylaysiz?

VI bob. IX–XII ASRLARDA O‘ZBEK DAVLATCHILIGI: IJTIMOIIY- IQTISODIY HAYOT. UYG‘ONISH DAVRI, ILM-FAN, MADANIYAT RAVNAQI

Tayanch so‘z va iboralar: *Tohiriylar. Somoniylar. Davlat bosh-qaruvi. Qoraxoniylar. G‘aznaviylar. Saljuqiylar. Xorazmshohlar. Uyg‘onish davri. Ilm-fan. Badiiy adabiyot. Hadisshunoslik. Tasavvuf ta’limoti.*

1. Tohiriylar va somoniylar

Arablarining O‘rta Osiyo hududlaridagi deyarli bir yarim asrlik hukmronlik davri bu hududning erksevar xalqlarining o‘z eli, vatani-ning mustaqilligi yo‘lidagi jo‘shqin kurashini, intilishini so‘ndira olmadi.

Darhaqiqat, IX asr boshlariga kelib, arab xalifaligida yuza-ga kelgan siyosiy tanglik, Xuroson va Movarounnahrda kechayot-gan ziddiyatli jarayonlar, xalq qo‘zg‘olonlari mazkur o‘lka xalqlari uchun xalifalik tobeligidan qutilish, yurt mustaqilligini qo‘lga kiri-tish yo‘lida qulay imkoniyatlarni vujudga keltirgan edi. Xususan, xalifa Horun ar-Rashid (786–809) vafotidan so‘ng xalifalik taxtini egallash uchun uning o‘g‘illari — *Amin* va *Ma’mun* o‘rtasida kes-kin kurash boshlangan edi. Bir necha yilga cho‘zilgan bu siyosiy mojaro nafaqat xalifalik markazini tang ahvolga solib qo‘ydi, bal-ki unga tobe bo‘lgan hududlardagi voqealar rivojiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.

Ma’mun katta qo‘shin tuzib, unga xurosonlik Tohir ibn Husayn-ni boshliq etib tayinladi. Ray yaqinidagi jangda Tohir ibn Husayn al-Amin qo‘shinini yengdi va Bag‘dodga yurish boshladi. Tohir 813-yilda yana g‘olib kelib Bag‘dodni ham qo‘lga kiritdi. Ma’mun xalifa-lik taxtini egalladi. Lekin 819-yilga qadar Bag‘dodga bormay, Marv-dan turib hokimiyatni boshqardi. Uning buyrug‘i bilan Tohir ibn Husayn Iroq hokimiyati va Bag‘dod harbiy garnizoni boshlig‘i bo‘ldi (819-yilga qadar). Ma’mun Marvdaligidayoq olimlar guruhini o‘z saroyida to‘plagan edi. U 819-yilda Marv shahri saroyida to‘plangan olimlarni o‘zi bilan Bag‘dodga olib ketgan. Shu tariqa, xalifa Horun ar-Rashid asos solgan («Bayt ul-Hikma» — «Bilim uyi») olimlari-

ning ilmiy-ijodiy faoliyati yanada kuchaydi. Bu fan markazining negizini turkistonlik olimlar tashkil etganlar.

Ma'mun xalifalik oldidagi katta xizmatlari evaziga Tohir ibn Husaynni 821-yilda Xurosonga noib etib tayinladi. Shu tariqa, rasman abbosiylar xalifaligiga tobe bo'lgan tohiriylar davlati vujudga kelib, 873-yilga qadar davom etgan. Uning poytaxti avval Marv, keyinroq Nishopur bo'lgan. Dastlab, Movarounnahrning ko'pgina viloyatlari ham uning tasarrufida bo'lgan. Buning boisi shuki, ikkala o'lkaning noiblik markazi Xurosonning Nishopur shahri bo'lgan. Tohir ibn Husayn boshqaruv jilovini qo'lga kiritgach, undan yurt mustaqilligini, uning ravnaqi va qudratini oshirishga kirishdi.

Tohir ibn Husayn o'z davlatining mustaqilligini tiklash maqsadida 822-yilda xalifa nomini xutba namozidan chiqariyb tashlashga amr qildi. Biroq tez orada uning sirli o'limi bu borada katta ishlar qilinishiga imkon bermadi. Uning vorislari *Talha ibn Husayn (822–828)*, *Abdulloh ibn Tohir (828–844)*, *Tohir II ibn Abdulloh (844–862)*, *Muhammad ibn Tohir (862–873)* davrlarida tohiriylar davlatining mustaqilligi bir qadar ta'minlandi. Tohiriylar ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotni, mulkiy munosabatlarni rivojlantirish, qishloq xo'jaligini tartibga keltirish, suv resurslaridan foydalanishni yaxshilash uchun suv inshootlari barpo etish, shuningdek, fuqarolardan olinadigan soliqlarni mo'tadillashtirishga ahamiyat berdilar. Poytaxt *Abul Abbos Abdulloh* davrida Marvdan Nishopurga ko'chiriladi. Jumladan, *Abdulloh ibn Tohirning* chiqargan bir farmonida «dehqonlarni ranjitmaslik» ta'kidlangan, ammo buningsiz xazina-ga yetarli miqdorda soliq tushmasligi ham alohida uqtirilgan. Biroq shunga qaramay, tohiriylar hukmdorlar amalda dehqonlarni emas, balki ko'proq yirik mulkdorlar, savdogarlarning manfaatlarini himoya qildilar. Shu bois, tohiriylar davrida oddiy aholi, ayniqsa, dehqonlar og'ir asoratda yashash, haddan ziyod soliq-o'lponlar to'lashga majbur etilgandi. Shuning uchun ham mamlakatning Seyiston va boshqa viloyatlarida dehqon g'alayonlari yuzaga kelib, kuchayib borgan.

Xurosonning sharqiy hududlarida hunarmandlarning soliqlardan noroziligi tufayli yuzaga kelgan *safforiylar harakati* va dehqonchilik vohalaridagi g'alayonlar qo'shilib, keng miqyosda yoyildi. Bu harakatlarning yetakchilariga aylangan, asli kelib chiqishlari hunarmand — miskar bo'lgan aka-uka Yoqub va Amir ibn Layslar 873-yilda Nishopurni egallab, tohiriylar sulolasini ag'darib tashlashga muvaf-

faq bo'ldilar. Buning natijasida *Yoqub ibn Lays as-Saffor* asos solgan *safforiylar (miskarlar)* davlati tashkil topdi (873–901-yillar).

Biroq yangi hukmdor Yoqub ibn Lays shaxsiy hayotda qanchalik oddiy turmush tarziga amal qilib yashamasin, o'z armiyasining jangovarligini kuchaytirish, askarlarni maosh bilan ta'minlashga urinmasin, mehnatkash xalqning og'ir soliqlar to'lashi, boshqa to'lovlar va majburiyatlarni o'tashi avvalgidek o'zgarmay qolaverdi. Bu hol oxir-oqibatda safforiylar sulolasi hukmronligining ijtimoiy-iqtisodiy ildizlarini qaqshatib, uni halokatga mahkum etdi.

Movarounnahrda somoniylar davlatining yuzaga kelish jarayoni ham IX asr boshlariga to'g'ri keladi. Bunda ham xalifa Ma'mun o'ziga sodiqlik bilan xizmat qilgan balxlik turkiy hukmdorlardan *Somonxudot*²⁶ *avlodlari* (uning nabiralari)ga Movarounnahr hududlarini boshqarish huquqini topshirdi. Chunonchi, *Nuh* Samarqandga, *Ahmad* Farg'onaga, *Yahyo* Shosh va Ustrushonaga hokimlik qildilar.

IX asr o'rtalariga kelib *Ahmad* va uning katta o'g'li *Nasr Somoniylar* Movarounnahrning ko'pchilik hududlarini birlashtirishga muvaffaq bo'ladilar. *Nasr I Ahmad Somoniy* (864–892) davrida Movarounnahr mavqeyi yanada kuchayib bordi. Samarqand davlat poytaxti edi. Xurosonda tohiriylar sulolasi ag'darilgach (873), uning tarkibiga kirgan Buxoro yerlari ham somoniylar tasarrufiga olindi. Nasr ukasi Ismoil Somoniyni Buxoroga noib etib tayinlaydi (874) va somoniylar hukmronligi endilikda deyarli Movarounnahrning barcha hududlariga yoyiladi. Ammo ko'p o'tmay, Ismoil o'z hokimiyatini kuchaytirib olgach, o'zining vassallik mavqeyini tan olmay, Nasrning hokimiyati xazinasiga to'laydigan yillik daromad miqdorini keskin kamaytiradi.

Buning natijasida aka-uka somoniylar o'rtasida uzoq muddatli o'zaro kurashlar boshlandi. Oqibatda 888-yilda ular o'rtasida katta urush kelib chiqib, unda Ismoil g'olib chiqdi va hokimiyatni o'z qo'lga oldi. Akasi Nasr vafotidan so'ng, *Ismoil Somoniy* Movarounnahrning yagona hukmdoriga aylandi (888–907-yillar). Ismoilning 893-yilda Yettisuvdagi dashtlik qabilalarga qarshi olib borgan muvaffaqiyatli yurishi Tarozi shahrini egallab, katta o'lja va asirlar bilan qaytishi ham somoniylar qudrati yuksakligidan yaqqol dalolat beradi. Ismoil Somoniy davlatining qudrati oshib borayotganidan

²⁶ Balx, Samarqand yoki Termiz atrofida joylashgan Somon qishlog'i oqsoqoli.

choʻchigan, uni zaiflashtirishni va oʻz taʼsirini qayta tiklashni koʻzlagan Bagʻdod xalifasi Muʼtazid (892–902) Xurosondagi Safforiylar hukmdori Amir ibn Laysga (879–901) Xuroson bilan birga Movarounnahr ustidan hukm yuritish huquqi berilgani haqida farmon chiqaradi va uni Ismoilga qarshi gij-gijlaydi. Bu esa 901-yilda katta urushga sabab boʻldi. Urush natijasi esa somoniylar foydasiga hal boʻlib, buning oqibatida Xuroson yerlari somoniylar qoʻl ostiga oʻtadi. Shu tariqa xalq xalifalik istibdodidan xalos boʻldi.

Ismoil Somoniy bu hududda kechgan uzoq yillik milliy davlatchilik tajribasiga tayanib, markaziy davlat boshqaruvi tizimini va shunga muvofiq keladigan mahalliy idora organlarini vujudga keltirdi. Bu tizim Ahmad ibn Ismoil (907–914), Nasr ibn Ahmad (914–943), Nuh ibn Nasr (943–954) davrida ham takomillashib bordi.

Nuh ibn Nasr davrida Buxoroning Registon maydonida amir qasri qarshisida saroy qurilib, barcha devonlar unga joylashtirildi. Mahkama xizmatchilari muayyan bilimga ega boʻlgan, arab va fors tilini puxta bilgan zodagon va ruhoniylardan tanlangan. Pochta-aloha xizmatidan boshqa hamma devonlarning viloyatlarda vakillari boʻlib, ular ham markaziy devonga, ham viloyat hokimiga boʻysungan. Har bir shaharda shahar boshligʻi rais maʼmuriyati mavjud boʻlgan. Davlatda islom dinining taʼsiri gʻoyat katta boʻlganligidan, oliy diniy mansab — Shayx ul-islomning davlat ishlaridagi roli yuqori darajada eʼtirof etilgan.

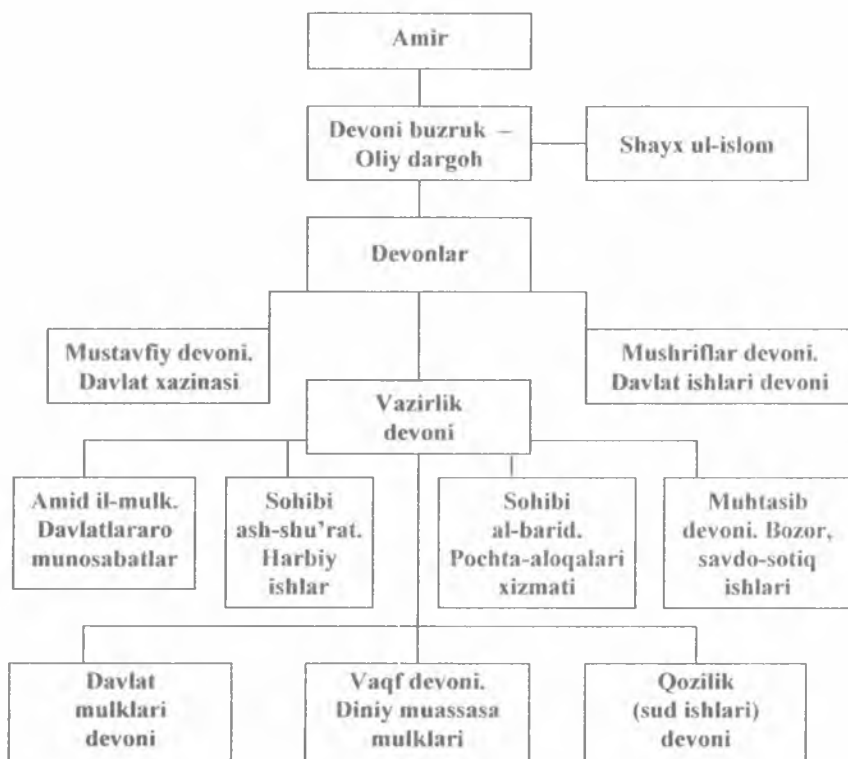
Somoniylar davrida qishloq xoʻjaligi, mahalliy ishlab chiqarish, hunarmandchilik, savdo-sotiq munosabatlari, shaharlar hayoti ancha yuksaldi. Oʻlkaning Shosh, Fargʻona va Xorazm vohalarida turli xil gʻalla ekinlari yetishtirish, bogʻdorchilik, sohibkorlik, polizchilik, paxta yetishtirish ancha kengayib bordi. Koʻplab suv inshootlari barpo etildi. «Ariqlar haqida» qonun qabul qilindi. Qishloq ahli mavjud xomashyo mahsulotlaridan turlicha ishlov berish yoʻli bilan har xil matolar ishlab chiqara boshladi. Jumladan, Zandana qishlogʻida sifatli, tilla rang «zandanachi», deb nom olgan boʻz toʻqish (u chetga ham chiqarilgan), Samarqand yaqinidagi Vador qishlogʻida sargʻish tusli chiroyli, yumshoq, pishiq «vodoriy» deb nomlangan matolar tayyorlash yoʻlga qoʻyilgan. Bu yerdagi toʻqilgan matodan mamlakatlarning oliy amaldorlari ham kiyim tiktirishda foydalanganlar.

Shaharlarda koʻplab hunarmandchilik korxonalari, oʻnlab karvonsaroylar, bozor rastalari mavjud boʻlib, doimiy ravishda ishlab turgan. Shahar maqomiga ega boʻlish uchun mazkur joyda kami-

da 32 xil kasb-hunar turlari bo'lishi kerakligi o'sha davr uchun xos bo'lgan.

Somoniylar davrida Samarqand, Buxoro, Marv, Shosh, Isfijob, shuningdek, Farg'ona, Xorazm vohasi shaharlari savdo-sotiq va hunarmandchilik markazlari sifatida ravnaq topgan.

Somoniylarning boshqaruv tizimi

Buyuk Ipak yo'li bu shaharlarni xalqaro karvon savdosi bilan tutashtirib, ular yetishtirgan barcha noyob mato-yu mahsulotlarning jahon bozoriga chiqishini ta'minlagan. Metall ishlash, nodir metallardan, chunonchi, oltin, kumush, mis va boshqa ma'danlardan qimmatli, bezakli buyumlar, asbob-anjomlar tayyorlash shaharlarda keng rivojlangan. Uch joyda (Buxoro, Samarqand, Farg'ona) kumush pullar zarb etilgan. Shoshda charm mahsulotlari, Farg'ona va Iloqda qurol-yarog' tayyorlash yuqori darajada bo'lgan. Shuning-

dek, Farg'ona vodiysi, Ohangaron, Samarqand, Nurota tumanlari-ning tog'li hududlarida kon-ruda ishlab chiqarish taraqqiy etgan. Ip yigirish, to'quvchilik va to'qimachilik (gilamlar, poyondoqlar va b.) hunarlari rivojlangan bo'lib, bu soha yumushlariga xotin-qizlar ham jalb qilingan.

Somoniylar davlatida yer egalari	◆ Mulki sultoni (davlat tasarrufidagi yerlar) ◆ Mulkiy yerlar (xususiy yerlar) ◆ Mulki xos (oliy martabali ruhoniylar va sayyidlar tasarrufidagi yerlar) ◆ Vaqf yerlari (diniy muassasalarga tegishli) ◆ Jamoa yerlari

Somoniylar davrida davlat boshlig'i o'z farzandlari, yaqinlariga, amirlar, hokimlar, lashkarboshilarga ularning xizmatlari evaziga tuman, shahar, hatto viloyatlarni ham in'om qilgan. Bunday mulk ***iqto***, ularning egalari ***iqtodor*** deb atalgan. Iqtodorlar o'ziga in'om etilgan hududlarda yashovchi aholidan olinadigan soliqlarning bir qismini o'ziga olish evaziga daromad olgan. Aholi iqtodorga bug'doy, paxta, quruq meva, gazmol yoki pul shaklida soliq to'lagan. Iqtodan foydalanish muddati davlat boshlig'iga bog'liq bo'lgan. Avvallari iqto vaqtincha berilgan, iqtodor bunday mulkdan mahrum ham etilgan, ayrimlari esa iqtodan umrbod foydalanganlar.

Kam yerli yoki yersiz aholi katta yer egalaridan yerlarni ijara- ga olib mehnat qilganlar. Ular ***barzikor*** — ***qo'shchilar*** deb atalgan. Barzikor ijaraga olgan yerda o'z urug'i va qo'shi bilan dehqonchi-lik qilsa, hosilning 1/3—1/5 hissasiga, urug' va qo'sh yer egasi hiso- bidan bo'lsa, hosilning 1/10—1/12 hissasiga ega bo'lgan. Somoniylar davlati muayyan tarixiy bosqichlarda ijtimoiy-siyosiy va boshqa sohalarida qanchalik yuksalish, muhim o'zgarish jarayonlarini bosh- dan kechirmasin, biroq keyinchalik asta-sekin tushkunlik, parokan- dalik sari yuz tutgan. X asrning ikkinchi yarmidan boshlab, xususan, keyingi somoniy hukmdorlar: Abdumalik ibn Nuh (954—961), Man- sur ibn Abdumalik (961—976), Nuh ibn Mansur (976—997), Man- sur ibn Nuh (997—999), Abdumalik ibn Mansur (999—1000) davri- da mamlakatda ham, mahalliy feodal beklar, amaldorlar o'rtasida ham, hukmdor sulola vakillari o'rtasida ham o'zaro ichki nizolar, ziddiyatlar to'xtovsiz kuchayib boradi. Davlatning harbiy tayanchi hisoblangan turk askarlaridan iborat qo'shin safida ham birdamlik, hamjihatlik yetishmasdi. Bu esa somoniylar saltanatini jiddiy tanglik-

ka duchor etdi. Masalan, lashkarboshi Alptegin somoniylarni uzoq yillar himoya qilib kelgan. Uning itoatida 30 ming qo'shin bo'lib, zarur bo'lganda 100 ming suvoriy to'play olardi. Shu boisdan ham somoniylar bilan Alptegin o'rtasidagi ixtilof va ishonchsizlik oxir-oqibatda somoniylarni inqirozga olib keldi. Shuningdek, mahalliy hukmdorlarda o'zboshimchalik, bosh-boshdoqlik xatti-harakatlarining avj olishi, ularni jilovlashga markaziy hokimiyatning o'jizligi ham davlatning yanada zaiflashuviga sabab bo'ladi. Xalq norozilik harakatlari shu qadar alangalanib bordiki, hatto Amir Abdumalik vafoti bahonasida 961-yilda Buxoro harbiy askarlari tomonidan boshlangan g'alayon amir saroyini talash, uni yakson qilish bilan tugallandi.

Bunday jiddiy nizolar, ziddiyatli jarayonlar oqibatida somoniylar davlati zaiflashib, inqirozga yuz tutadi.

2. Qoraxoniylar

Yettisuv, Sharqiy Turkiston o'lkalarida IX asr ikkinchi yarmida turli turkiy qavmlar, elatlarning o'zaro birikuvi natijasida va qo'shiluvi davomida qoraxoniylar davlati tashkil topdi. Mazkur davlatga asos solgan siymo **Abdulkarim Sotuq Bug'roxon (859–955)** yag'molar qavmiga mansub bo'lgan. Bu davlat hukmdorlari «arslonxon» yoki «qoraxon» unvonlari bilan yuritilgan. Qoraxon so'zining lug'aviy ma'nosi esa turkiy qabilalarda «ulug'», «buyuk» degan tushunchalarni anglatgan. Qoraxon «Tamg'achxon» ham deb yuritilgan.

Bu davlatning qudrati yuksalib, u tez orada katta hududlarni o'z qo'l ostiga kirita boradi. Uning poytaxti Sharqiy Turkistonning Bola-sog'un shahri bo'lgan. Abdulkarim Bug'roxon vafotidan keyin uning vorislari davrida Markaziy Tyanshan va Yettisuv o'lkalari, egallanadi. Endilikda qoraxoniylar somoniylar hukmronlik qilayotgan Movarounnahr yerlarini ham butunlay egallashga kirishadilar. Bu davrda somoniylar davlati chuqur ichki ziddiyatlar, sinfiy ixtiloflar orqasida tanglik holatiga tushib qolgan edi. Bundan foydalangan qoraxoniylar hukmdorlari — **Hasan va Nasr Bug'roxonlar** yetakchiligidagi qo'shin somoniylar qarshiligini qiyinchiliksiz yengib, (992–996- va 999-yillarda) Buxoroni egallaydi, somoniylar sulolasining so'nggi vakili Ismoil al-Muntasir (1000–1005) hukmronligi barham topdi. Oqibatda butun Movarounnahr hududlari qoraxoniylar tasarrufiga o'tadi. Shu tariqa, qoraxoniylar hukmronligi katta hududlarga yoyi-

ladi. Qoraxoniylar davlatining boshqaruv tizimi mahalliy-hududiy boshqarish tartibiga asoslangan. Xonlik hududlari nihoyatda bepoyon bo'lganligidan, har bir yirik hudud yoki viloyat eloqxonlar (mahalliy hukmdorlar) tomonidan nisbatan mustaqil tarzda idora qilingan (masalan, Samarqand, Buxoro, Yettisuv va b.). Eloqxonlar tegishli miqdordagi yillik xiroj yoki to'lovlarni markaziy hokimiyat hukmdori — Tamg'achxonga yuborib, amalda o'z mulklarini mustaqil boshqarganlar.

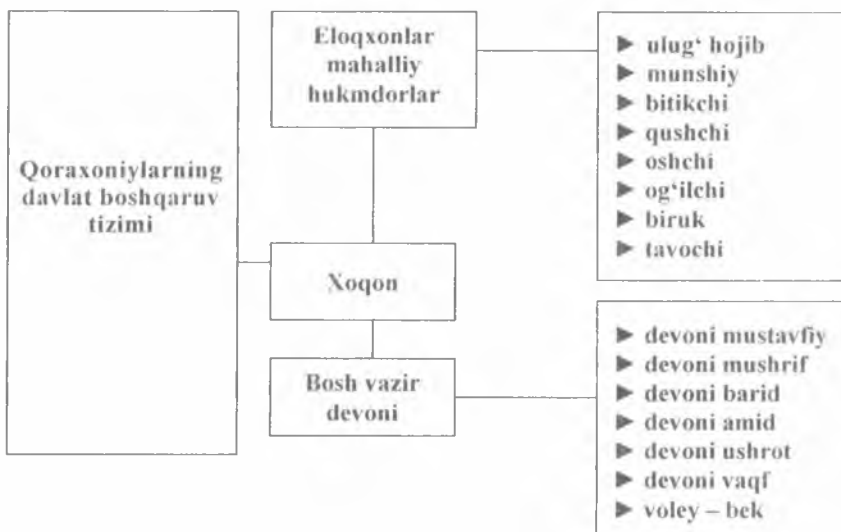
XI asr o'rtalariga kelib qoraxoniylar hokimiyati ikkiga bo'linib ketadi:	◆ Markazi Samarqand bo'lgan Movarounnahrning katta hududlarini o'zida jam etgan g'arbiy xonlik. ◆ Markazi Bolasog'un bo'lgan Talas, Isfijob, Shosh (Toshkent), Sharqiy Farg'ona, Yettisuv va Qoshg'ar yerlarini tarkibiga olgan sharqiy xonlik

Qoraxoniylarning Movarounnahrda hukmronligi murakkab ijtimoiy-siyosiy vaziyatda, turli sulolaviy urushlar, ziddiyatli jarayonlar girdobida kechgan. Ayniqsa, xonlikning muhim hayotiy markazlari hisoblangan Samarqand, Buxoro, Balx va Termiz kabi hududlarni qo'lga kiritish uchun saljuqiylar, qoraxitoylar bilan ko'p bor urush harakatlari olib borilgan. Xususan, saljuqiylarning so'nggi podshohi **Sulton Sanjar** (1118—1157) harbiy qismi bu joylarga kelib joylasha boshlaydi. Bu esa Hindistonning keyingi tarixiy taqdiriga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Qoraxoniylarning Movarounnahrda hukmdori **Ars-lonxon** (1102—1130)ning zaiflashib qolganligidan va mahalliy ruhoniylar fitnasidan foydalaniib, Samarqand va uning atroflarini bosib oladi. Shundan so'ng qoraxoniylar sulolasiga mansub mahalliy xonlar amalda Sulton Sanjarga tobe bo'lib qoladilar. Biroq ko'p o'tmay, bu hududlar sharqdan qayta bostirib kelgan qoraxitoylar ta'siriga tushib qoladi.

Qoraxoniylar davrida Movarounnahrning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida bir qator muhim o'zgarishlar yuz beradi. Birinchidan, qoraxoniylar o'lkani zabt etgach, bu yerda ko'p asrlardan buyon hukm surib kelgan yerga egalik qilishning muhim shakli — dehqon mulkchiligini tugatib, bu mulklarni davlat tasarrufiga oladilar. Bu mulklar, o'z navbatida, qoraxoniylarga tobe bo'lgan sodiq amaldorlar, harbiy lashkarboshilar, davlat xizmatchilari yoki ularga yon bosgan yuqori ruhoniylar, din peshvolariga mulk qilib beriladi. **«Dehqon» tushunchasi** shu vaqtdan boshlab, amalda, yerni ishlovehi, unda mehnat qilib kun kechiruvchi ijtimoiy toifa maqomiga tushadi.

Ikkinchidan, qoraxoniylar davriga kelib yer-mulkka egalik qilishning «*iqto*» va *iqtodorlik* munosabatlari yanada chuqur ildiz otadi. Iqtodorlar o'z tasarrufidagi hududlarda yashovchi aholidan olinadigan soliqlar evaziga katta daromadlar olganlar.

Qoraxoniylarning davlat boshqaruv tizimi

Uchinchidan, O'rta Osiyo hududlarining qoraxoniylar davlati tarkibiga o'tishi yerli *aholi etnik tarkibida ham muhim o'zgarishlarni* vujudga keltiradi. Qoraxoniylar hokimiyatining bu hududga yoyilishi, ayni zamonda, sharqiy hududlardan turkiy qavmlar, elatlarning bu yerlarga kelib, o'rnatib, o'troqlashuviga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu esa, shubhasiz, *o'zbek xalqining etnik shakllanish jarayoniga* ta'sir etadi. Ayni chog'da turkiy tilning iste'mol doirasi to'xtovsiz kengayib bordi.

Shu bilan birga, bu tilning mahalliy xalq, elatlarning adabiy tili sifatidagi mavqeyi va maqomi ham tarkib topib bordi. *Go'zal va nafis qadimgi turkiy, ya'ni eski o'zbek adabiyotining* yuksak badiiy namunalari hisoblangan *Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib va Ahmad Yugnakiylarning* betakror ijodiyoti bunga yorqin dalil bo'la oladi.

3. G'aznaviylar

961-yilda somoniy hukmdor Abdumalik vafotidan so'ng G'azna mulkiga asli turkiy qavimga mansub bo'lgan salohiyatli lashkar-boshi *Alptegin* noib bo'ladi. Somoniylar davrida yetuk harbiy lashkarboshi darajasiga erishgan *Sabuktegin* 977-yilda somoniylar davlati ichida davom etayotgan o'zaro nizolardan foydalanib, Qobul daryosi havzasidagi yerlarni ham G'azna viloyatiga qo'shib, mustaqil davlat tuzishga muvaffaq bo'ladi. U tez orada Xurosonga egalik qilish huquqini ham qo'lga kiritadi.

Qoraxoniylar somoniylar hukmronligini qulatib, Movarounnahrni egallaganlariga qadar, Amudaryoning janubida Sabuktegin va uning vafotidan so'ng o'g'li Mahmud davrida g'aznaviylar mavqeyi va davlat boshqaruv tizimi kuchayadi.

G'aznaviylarning eng yuksalgan, qudratli saltanatga aylangan davri *Sulton Mahmud (998–1030)* davrlariga to'g'ri keladi. Taxtga chiqqach, Sulton Mahmud katta qo'shin tuzib, uni o'sha davrning eng zamonaviy qurol-aslahalari bilan, yetarli maosh bilan ta'minlab, juda ko'plab bosqinchilik yurishlar amalga oshirdi. U XI asr boshlarida qoraxoniylar bilan shimoliy chegara sifatida Amudaryoni belgilab olgach, o'zining asosiy e'tiborini janubda — Hindistonga, g'arbda — Xuroson va unga chegaradosh hududlar tomon qaratadi. Faqat Hindistonga 17 bor yurish qilib, u yerdan katta miqdordagi o'lja va boyliklar olib keladi. Birgina 1019-yilda Kanuadja shahrini egallab, olib kelingan o'lja — katta miqdordagi oltin, kumush va qimmatbaho buyumlardan tashqari 350 ta fil va 57 ming asir — qulni tashkil etgan. U 1008-yilda qoraxoniylar bilan tuzilgan shartnomani buzib, Amudaryo shimolidagi Chag'oniyon va Xuttalon viloyatlarini bosib oladi. 1010–1011-yillarda esa Mahmud katta qo'shin bilan jang qilib G'ur viloyatini egallaydi. 1017-yilga kelib esa, Mahmud G'aznaviyning nigohi geografik jihatdan g'oyatda qulay nuqtada joylashgan, boy hudud — Xorazmga qaratiladi. U xorazmshohlar saltanatidagi qaltis siyosiy vaziyatdan, xususan, Xorazmshoh Ma'munning o'limidan foydalanib, u yerga katta qo'shin yuborib, osonlik bilan Xorazmni tobe qiladi. Ayni paytda, shuhratparast Sulton Xorazm Ma'mun akademiyasining bir qator atoqli namoyandalari, shu jumladan, Abu Rayhon Beruniyni G'aznaga ko'chirib keladi. Uning so'nggi istilochilik yurishlaridan biri 1029-yilda Eronning Ray shahrini egallash bo'ladi.

Mahmud G'aznaviyning harbiy yurishlari oqibatlaridan biri shu bo'ldiki, shimoliy Hindiston hududining bosib olinishi natijasida turkiy aholining ancha qismi bu joylarga kelib joylasha boshladi. Bu esa Hindistonning keyingi tarixiy taqdiriga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Mahmud davrida g'aznaviylar davlati hududlari benihoya kengayib, mamlakat shaharlarida, ayniqsa, G'aznada katta inshootlar, salobatli ko'plab masjid-u madrasalar, kutubxona-yu shifoxonalar, ilm maskanlari barpo etilgan bo'lsa-da, biroq ko'pchilik aholining moddiy-maishiy ahvoli nochor bo'lgan, turli xil soliq va majburiyatlardan odamlarning tinkasini quritgan.

1011-yilda Xuroson o'lkasida boshlangan ocharchilik minglab odamlarning nobud bo'lishiga olib kelgan. Shu bois, Mahmud G'aznaviy davlati tashqaridan go'yo qudratli ko'ringani bilan aslida ichdan yemirila boshlaydi. Uning vafotidan keyin ko'p o'tmay, bu salтанat tushkunlik sari yuz tutadi.

Sulton Mahmud vafotidan keyin oq Xorazm o'z mustaqilligini tiklashga erishadi. Shuningdek, saljuqiylar turklarning Xuroson hududlarini egallash uchun harakatlari kuchayadi. Agar Mahmud davrida uning roziligi bilan Xurosonning ayrim hududlariga saljuqiylar qabilalari kelib joylashgan bo'lsa, endilikda ular butun Xurosonni ishg'ol qilishga kirishadilar. O'lkaning g'aznaviylar siyosatidan, haddan ziyod soliq-to'lovlar asoratidan norozi bo'lgan mahalliy aholisi ham saljuqiylarni qo'llab-quvvatlab chiqadi. Bu esa ikki o'rtadagi harbiy to'qnashuvlarning pirovard yakuniga hal qiluvchi ta'sir o'tkazadi. G'aznaviylar qo'shini bilan saljuqiylar o'rtasidagi birinchi katta urush 1035-yilda Nisa shahri yonida bo'lib o'tadi. Bu jang saljuqiylar g'alabasi bilan yakunlanadi. Ko'p o'tmay, saljuqiylar o'z g'alabalarini mustahkamlab, Xurosonning ancha qismini, jumladan, Nishopurni qo'lga kiritadilar (1038).

1040-yil bahorida Dandanakon yonida (Saraxs bilan Marv oralig'i) bo'lgan hal qiluvchi so'nggi jangdan keyin Mas'ud G'aznaviy qo'shini qaqshatqich zarbaga uchrab, butun Xuroson o'lkasidan mahrum bo'ladi. Ko'p o'tmay, Mas'ud ukasi Muhammad tomonidan qatl qilinadi (1041). Tez vaqt ichida hokimiyatni egallagan Mas'udning o'g'li Mavdud ham bir necha bor kuch to'plab saljuqiylar bilan urush olib borgan bo'lsa-da, ammo o'z qo'shinini mag'lubiyatdan saqlab qola olmaydi. 1059-yilda g'aznaviylarning muhim tayanchi bo'lgan Balxning saljuqiylar qo'lga o'tishi bilan g'aznaviylar davlati tugatildi.

G'aznaviylar sulolasi	◆ Sabuktegin (977–997-yy.) ◆ Mahmud G'aznaviy (998–1030-yy.) ◆ Mas'ud G'aznaviy (1030–1041-yy.) ◆ Mavdud G'aznaviy (1041–1048-yy.) va boshqalar.

4. Saljuqiylar

Saljuqiylar bu etnik nom emas, turkiy o'g'iz qabilalaridan bo'lib ular Sirdaryoning quyi etaklarida, Orol havzasida yashab, ko'proq ko'chmanchi hayot kechirganlar. «O'g'iznoma» kitobida naql qilinishicha, o'g'iz urug'lari, qavmlari juda qadimiy tarixga ega bo'lib, ularga ilk bor O'g'izxon nomli buyuk shaxs boshchilik qilgan. IX asr oxiri – X asr o'rtalariga kelib Orolbo'yi va Kaspiy dengizi shimolida O'g'iz urug'lari ittifoqi shakllangan. X asr oxirlarida Sirdaryo etagida poytaxti Yangikent bo'lgan ***o'g'izlar davlati tashkil topadi***. XI asr o'rtalariga kelib bu davlat shimoliy sharqdan bostirib kelgan qipchoqlar zarbasiga uchraydi. Natijada, o'g'iz urug'larining bir qismi shimolga – dashtli hududlarga, bir qismi old Osiyo mamlakatlariga chekinadi, yana bir qismi esa hozirgi Turkmaniston hududiga o'tib, yerli aholiga qo'shilishib, turkmanlar nomi bilan atalib ketadi. Tarixchi Rashiddin, shuningdek, Mahmud Qoshg'ariy, Abul G'oziyarning ma'lumotlariga qaraganda, o'g'izlar 22 yoki 24 qabiladan, chunonchi, chavdir, emreli, ichdir, yazir, salir, qoradoshli, bayot, koyi, taturga va boshqalardan tashkil topgan.

Sirdaryoning quyi oqimida paydo bo'lgan o'g'iz davlatining dastlabki yobg'usi (podshosi) ***Saljuqbek*** (taxminan IX asr oxiri – X asr o'rtalari) bo'lgan. Uning avlodlari ***To'g'rulbek, Dovudbek, Chag'ribek*** va ***Shakarbeklar*** o'z davrlarida saljuqiylar shuhratini yuksakka ko'tardilar. Hozirgi Turkiya turklari, Iroq, Eronda yashovchi turkmanlar, shuningdek, gagauzlar, ozarbayjon xalqlarining shakllanishida saljuqiy turklarning roli va ta'siri alohida ahamiyatga ega.

Xurosondagi saljuqiylar sulolasi hukmdorlari	◆ To'g'rulbek (1038–1063) ◆ Alp-Arslon (1063–1072) ◆ Malikshoh (1072–1092)... ◆ Sulton Sanjar (1118–1157)

Somoniylar hukmronligi davrida ularning ruxsati bilan saljuqiy qabilalar Zarafshon vohasiga, Nurotaning tog'li yerlariga kelib o'rnashib, chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Keyinroq Movarounnahr hududlari qoraxoniylar sulolasi tomonidan egallanib, ularning chorvador xo'jaliklari bu yerlarni band etgach, saljuqiylarning yashash sharoitlari mushkullashadi. Shu bois, ular g'arbga tomon siljishga majbur bo'ladilar. XI asrning 20–30-yillariga kelib saljuqiy urug'-qabilalarning hozirgi turkman yerlari orqali g'aznaviylar tasarrufidagi Xuroson o'lkasiga kirib borishi faollashadi. 1038-yilda Saraxsda, 1040-yilda Dandanakonda bo'lib o'tgan hal qiluvchi urushlar davomida saljuqiylar g'aznaviylarni yengib, butun Xuroson yerlarini egallab, o'z davlati markazini shu hududga ko'chiradilar. Shu tariqa, **Nishopur** shahri saljuqiylar poytaxtiga aylanadi. Saljuqiylar hukmdori To'g'rulbek egallangan Movarounnahr va Xuroson hududlarini o'z avlodlari — Chag'rulbek va Dovudbeklar tasarrufida qoldirib, o'zi g'arbga tomon harbiy yurishlarini davom ettiradi. **To'g'rulbekning 1038–1063-yillarni o'z ichiga olgan hukmronlik davri** Old Osiyo va Kichik Osiyoning katta hududlarini qo'lga kiritilganligi bilan tavsiflanadi.

Bu davr mobaynida saljuqiylar Gurgon, Tabariston, Xorazm, Ozarbayjon, Kurdiston hududlarini, hozirgi g'arbiy Eron viloyatlarining bir qismini, shuningdek, Fors, Kermon viloyatlarini egallaydilar. 1055-yilda esa xalifalik markazi Bag'dod ishg'ol qilinadi. Ayni paytda, Vizantiyaning Kavkazdagi ta'siriga ham kuchli zarba beriladi. Shunday qilib, To'g'rulbek kuchli saljuqiy sultonligiga asos soladi. Uning vorisi **Alp-Arslon (1063–1072)** ham jahongirlik yurishlarini davom ettiradi. Uning davrida O'rta Yer dengiziga qadar bo'lgan Kichik Osiyo yerlari egallanadi. Endilikda saljuqiylar saltanati Movarounnahrda to O'rta Yer dengiziga qadar bepoyon hududlarga yoyiladi.

Alp-Arslon mamlakat poytaxtini Nishopurdan Marvga ko'chiradi. U o'z podsholigi davrining katta qismini yana sharqqa — Movarounnahrning qoraxoniylar ta'sirida bo'lgan joylarini egallashga qaratadi. Shu maqsadda u Xorazm yerlarini, so'ngra Jand, Sabronni qo'lga kiritadi. Keyinroq Chag'oniyo va Xuttalon viloyatlarini bosib olish uchun qo'shin tuzadi. Biroq Alp-Arslon 1072-yilda 200 minglik qo'shin bilan Amudaryo kechuvidan o'tish chog'ida kutilmagan-dal xalok bo'ladi.

Saljuqiylar davlati qudratining Movarounnahr va Xurosondagi eng kuchaygan davri **Malikshoh (1072–1092)** davriga to'g'ri keldi. Gap shundaki, xuddi shu yillarda Malikshoh va uning tadbirkor, dono vaziri **Nizomulmulk** tomonidan mamlakat hayotining ko'plab sohalarida juda muhim ijobiy o'zgarishlar amalga oshiriladi. Avvalo, saljuqiylar davlatining Movarounnahrdagi maqomi yanada mustahkamlanadi. Malikshoh muhim strategik ahamiyatga molik Balx va Termiz hududlarini qoraxoniylardan qaytarib oladi. Shuningdek, qoraxoniylar hukmdori **Shamsulmulk** vafotidan so'ng vujudga kelgan qulay vaziyatdan foydalanib, 1089-yilda katta qo'shin tortib Buxoro va Samarqandni egallaydi va **yangi xon — Ahmad** asirga olinadi. Garchand tez orada Ahmad qoraxoniylar xonligi taxtiga qaytarilgan bo'lsa-da, biroq amalda qoraxoniylar saljuqiylarga tobe bo'lib qoladi.

Malikshoh davrida davlat hokimiyatining kuchayishida dono vazir Nizomulmulkning (1017–1092) xizmati alohida ahamiyatli bo'ldi. Katta huquq va keng vakolatlarga ega bo'lgan birinchi vazir markaziy hokimiyatni kuchaytirishga, davlat amaldorlarining mas'uliyati, javobgarligini oshirishga, davlatning moliya, soliq va boshqa boshqaruv tizimlarini takomillashtirishga alohida ahamiyat beradi. U o'zining bu boradagi yuksak salohiyati va tajribasini umumlashtirib, mashhur **«Siyosatnoma» asarini** yozadi. Bu kitob katta shuhrat va e'tirof qozonib, mana, necha asrlardirki, sharq va g'arb mamlakatlari davlat arboblari, vazirlari uchun siyosat bobida muhim dasturulamal qo'llanma vazifasini bajarib kelmoqda.

Nizomulmulkning rahnamoligi va tashabbusi bilan Bag'dod, Nishopur, Hirot, Balx, Marv kabi shaharlarda oliy madrasalar ochilib, ularda juda ko'plab o'qimishli yoshlarning ta'lim-tarbiya olishi yaxshi yo'lga qo'yildi. Mamlakat shaharlarining hunarmandchilik va savdo-sotiq, karvon savdosi markazlari sifatidagi mavqeyi kuchayib, xalqaro Ipak yo'lining ro'li ortib bordi.

Bu davrda **«iqto»²⁷** tizimi kuchli rivojlangan bo'lib, uning bilan bog'liq mulkiy munosabatlar qishloq xo'jaligi sohasida yetakchi mavqe egallagan.

Saljuqilarning eng so'nggi hukmdori **Sulton Sanjar (1118–1157)** davrida bu davlatning ham yuksalishi, ham halokatga yuz tutishi o'zi-ga xos murakkab, ziddiyatli davr bo'lganidan darak beradi.

²⁷ Iqto — O'rta asrlarda hukmdor tomonidan katta xizmatlari evaziga in'om qilingan chek yer.

Negaki, bu yillarda saljuqiylar hukmronligi Xuroson va Movarounnahrda yanada mustahkamlandi. Qoraxoniylar hukmdorlari amalda ularga tobelik maqo'miga tushib qolgan edi. Ayniqsa, 1130-yilda Sanjar tomonidan bu sulolaning asosiy hayotiy markazlari Samarqand, Buxoroning egallanganligi (garchand bular yana qoraxoniylarga qaytarib berilgan bo'lsa-da) omili ham fikrimizni isbotlaydi. Bu davrda Xorazm yerlari ham amalda saljuqiylar ta'sirida bo'lib, xorazmshohlar, masalan, Quthiddin Muhammad Otsiz rasman ularga itoat etardilar.

XI asrning 40-yillariga kelib saljuqiylar davlatining mavqeyi susaya boshlaydi. Bunda, ayniqsa, sharqdan bostirib kelgan **qoraxitoylar** bir vaqtning o'zida ham qoraxoniylarga, ham saljuqiylar saltanatiga katta xavf soladi. Sulton Sanjar va qoraxoniylar xoni Mahmudning birlashgan qo'shini 1141-yilda Samarqand yaqinidagi **Katvon cho'lida** qoraxitoylar bilan bo'lgan hal qiluvchi jangda qaqshatqich mag'lubiyatga uchragach, Movarounnahr yerlari qoraxitoylar qo'li ostiga o'tadi. Saljuqiylar katta hududlarga egalik qilish huquqidan mahrum bo'ladi.

Qoraxitoylar esa Movarounnahrni ishg'ol etish barobarida, bu yerdagi sulolalar hukmronligini yiqitmay, ularni o'zlariga vassal qilish, muntazam boj, xiroj olib turish sharti bilan kifoyalandilar.

Shuning uchun ham qoraxoniylar, xorazmshohlar va boshqalar Bolasog'unda turuvchi qoraxitoylar hukmdori **Gurxonga** kelishilgan miqdordagi xiroj-o'lponni yuborib turishga majbur edilar.

Sulton Sanjarning keyingi taqdiri ham favqulodda holatda kechdi. U 1153-yilda Balx viloyatining tog'li hududida ko'chib yuruvchi **o'g'uz qabilalarining** g'alayonlarini bostirish chog'ida kutilmaganda asirga tushib qoladi. U uch yil davomida o'g'uzlar qo'lida asirda bo'ladi. Bu vaqt ichida o'g'uzlarning Xuroson va Movarounnahrning janubi-sharqiy yerlariga bosqinlari tez-tez takrorlanib turadi.

Faqat 1156-yildagina Sulton Sanjar tutqunlikdan qutulishga muvaffaq bo'ladi va bir yildan so'ng vafot etadi. Uning o'limi bilan bir vaqtda o'z davrida qudratli bo'lgan markazlashgan saljuqiylar davlati-yu, uning shon-u shuhrati ham so'nadi. Bu davrga kelib Kermön o'z mustaqilligiga erishadi. Fors va Ozarbayjon hududlarida mustaqil davlatlar paydo bo'ladi. Xuroson ham saljuqiylar tobeligidan chiqadi. Arab xalifaligi o'zining avvalgi mustaqilligini tiklaydi.

Ayni chog'da Kichik Osiyo hududida saljuqiy turklarning uzil-kesil joylashuvi jarayoni kuchayadi hamda ularning mustaqil davlat tuzilmalari vujudga kela boshlaydi. Bular, keyinchalik, *Usmonli turklar* davlatining tarkib topib, mustahkamlanishida muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

5. Xorazmshohlar

Xorazm vohasi o'zining qulay strategik mavqeyi, rivojlangan hudud bo'lganligidan Markaziy Osiyo mintaqasida kechgan muhim tarixiy jarayonlarda alohida o'rin tutib, o'z muayyan ta'sirini o'tkazib borgan. Xorazmshohlar sulolasi nomi bilan hukmronlik qilgan hukmdorlar xonadoni tarixdan ma'lum.

XI asrning boshlarida yuz bergan tarixiy jarayonlar taqozosi bilan Xorazm davlati tanazzulga uchrab, zaiflashib, mintaqaning boshqa sulolalari, chunonchi, avval boshda g'aznaviylar hukmronligi (1017–1041) 1043-yilda saljuqiylar boshqaruvi ta'siriga tushib qolgandi. Shuningdek, XI asrning 40-yillarida sharqdan bostirib kelgan ko'p sonli qoraxitoylar ham Xorazm yerlarini ishg'ol etib, bu hududlardan belgilangan miqdordagi xiroj to'lovlarini olish huquqini qo'lga kiritgandilar. Binobarin, XI asrning ikkinchi yarmiga kelib Xorazm oldida mustaqillikka erishish vazifasi ko'ndalang bo'lib turardi. Xususan, saljuqiy hukmdorlardan *Malikshoh I (1072–1092)* davrida katta obro'-martabaga erishgan *harbiy lashkarboshi Anushteginni 1077-yilda Xorazmga noyib etib tayinlaydi*. Anushtegin vafotidan so'ng Xorazmda uning vorisi Qutbiddin Muhammad 1097–1127-yillarda noyiblik qiladi. Qutbiddin Muhammad saljuqiylar hukmronligini tan olgan holda, Xorazmni idora qiladi, o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy yuksalishi uchun ham muhim imkoniyatlar topa biladi.

Xorazm mustaqilligini ta'minlash, uning sarhadlarini kengaytirishda Qutbiddin Muhammadning o'g'li *Alovuddin Otsiz (1127–1156)* ning roli alohida e'tiborga molik. Negaki, u qoraxoniylar kuchsizligidan va saljuqiylar zaifligidan foydalanib, o'z davlati qudratini yuksaltira bordi. Uning 1141-yilda oltin tangalar zarb ettirib, muomalaga chiqarishi ham Xorazm mustaqilligining muhim belgisi bo'lgan. Alovuddin Otsiz qoraxitoylar bilan kelishib, ularga har yili 30 ming dirham miqdorida o'lpon to'lash sharti bilan amalda o'z davlatining ichki mustaqilligini ta'minlaydi.

Xorazmning mustaqil davlat sifatidagi ravnaqi, hududlarining benihoya kengayib borishida **Alovuddin Takashning** ham oʻrni va roli katta boʻlgan.

Uning hukmronlik davrida (1172–1200) Xorazm vohasida katta ijobiy oʻzgarishlar yuz berdi. Yangidan qad rostlagan shaharlarining obodonlashuvidan tashqari ularning savdo-sotiq, hunarmandchilik, karvon savdosi bobidagi dovrugʻi yanada ortdi, qishloq xoʻjaligi, ziroatchilik tarmoqlari rivojlandi, koʻplab kanallar, suv inshootlari barpo etildi.

Xorazmshohlar (Anushteginlar) sulolasi	◆ Anushtegin Garchoi (1077–1097) ◆ Qutbiddin Muhammad (1097–1127) ◆ Alovuddin Otsiz (1127–1156) ◆ El-Arslon (1156–1172) ◆ Sultonshoh Mahmud (1172) ◆ Alovuddin Takash (1172–1200) ◆ Alovuddin Muhammad (1200–1220) ◆ Jaloliddin Manguberdi (1220–1231)

Bunday ijobiy jarayonlar **Alovuddin Muhammad Xorazmshoh (1200–1220)** davrida ham davom ettirildi. Ayni zamonda, oʻziga xos markaziy va mahalliy davlat boshqaruvi tizimi vujudga keltirilib, takomillashtirib borildi. Bu esa mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotini mustahkamlash, uning ichki taraqqiyotini taʼminlash hamda izchil tashqi siyosat olib borishda muhim ahamiyatga ega boʻldi. Anushteginlarning davlat boshqaruvi ham ikki tizimdan: dargoh va devonlar majmuyidan iborat boʻlgan.

Dargohda **ulugʻ hojib mansabi** alohida oʻrin tutgan. U hukmdorning xos kishisi sanalib, lozim boʻlgan hollarda vazirlar faoliyatini ham nazorat qilgan. Hojiblar hukmdor nomidan davlat ahamiyatiga daxldor muhim masalalarda muzokaralar olib borganlar. Dargohdagi yana bir oliy lavozim **sohibi ustozdor** hisoblangan. Xazina mablagʻlari butunlay uning tasarrufida boʻlgan. Dargoh hayotiga oid koʻplab asosiy masalalar ustozdor nazorati ostida hal etilgan. Davlatdagi **tashtdor** lavozimi ham muhim sanalib, u sultonning sirdosh kishisi hisoblangan. Tashtdor hukmdorning maxfiy sirlaridan ogoh boʻlib, doimo u bilan bahamjihat holda faoliyat yuritgan. Oliy lavozimlardan yana biri — **qissador** boʻlib, u sulton nomiga kelgan arz, shikoyatlarni yigʻib, oʻrganib, ularni hukmdor hukmiga havola qilib borgan. Dargohdagi xizmat turlari ichida **chashnigir** — sultonga beriladigan

ovqat, ichimliklarni tekshiruvchi, **jomador**, **davatdor** (kotib), **sharobdor**, **bayroqdor** (amiri alam), xizmatkorlar boshlig'i **maliki havas** kabi vazifalar ham alohida ko'zga tashlanib turadi. Ijroiya ishlari devonlar (vazirliklar) tomonidan amalga oshirilgan. Ayniqsa, bunda **bosh vazir** katta mavqega ega bo'lib, u faqat hukmdorga bo'ysungan. Mansabdorlarni ishdan olish, ishga tayinlash, maosh, nafaqa tayinlash, xazina va soliq tizimini nazorat qilish, mahalliy vazirlar hisobotini olish va shu kabilar uning vakolatida bolgan²⁸.

Devonlar ham o'z vakolatlari doirasida faoliyat yuritganlar. Masalan, **insho** yoki **tug'ro** devoni rasmiy hujjatlar, yozishmalarni tuzish bilan shug'ullangan. Shuningdek, moliya ishlari bilan **istifo** devoni, davlat nazorati tadbirlari bilan **ishrof** devoni, harbiy ishlar bilan **devoni arz** yoki **jaysh** shug'ullangan. Sulton xonodoni hayotiga, iqtisodiyotiga tegishli yana bir muhim devon mavjud bo'lib, u **devoni xos** nomi bilan atalgan.

So'nggi xorazmshohlar davrida harbiy sohaga alohida ahamiyat berilgan. Bunda bir necha yuz minglik qo'shından tashqari oliy hukmdorning maxsus shaxsiy gvardiyasi (Haros) katta mavqega ega bo'lgan. Sulton Muhammadning shaxsiy gvardiyasi 10 ming nafar kishidan tashkil topgan. Harbiy qismlarda **harbiy nazoratchi**, **sipohsalar**, **sohibi jaysh** (viloyat qo'shini boshlig'i), **amir ul-umaro**, **malik** (10 ming qo'shin boshlig'i), **chovush** (chopar), **josus** (razvedkachi), askar qozisi kabi mansablar ham mavjud bo'lgan.

Takash va Muhammad xorazmshohlarning katta qo'shin tuzib boshqa mamlakatlar, ellarni bosib olish, ularni o'z tasarruflariga kiritish borasida olib borgan ko'p yillik istilochilik yurishlari, bir tomondan, xorazmshohlar saltanati shuhratini oshirib, uning hududlarini benihoya kengaytirishga olib kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan esa, bu hol pirovard oqibatda bu davlatning chuqur ichki tushkunlikka, tanazzulga yo'liqishiga ham sabab bo'ladi. Jumladan, Takash XII asrning 80–90-yillardagi istilochilik yurishlari davomida Saraxs, Nishopur, Ray, Marv kabi muhim shaharlarni o'z tasarrufiga olgan. Takash vafotidan so'ng davlat hukmdori bo'lgan Alovuddin Muhammad Xorazmshoh davrida ham mamlakat hududlari kengayishda davom etadi. Bu vaqtga kelib xorazmshohlar davlati hududlari janubi-g'arbga qarab Xormuz, Fors qo'ltig'i, Iroq yerlariga qadar yoyiladi. Uning tarkibiga 400 dan ziyod, shaharlar kirardi.

²⁸ Bunyodov Z. Anushtegin xorazmshohlar davlati. — T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1998. 124-bet.

Xorazmshoh Bagʻdod xalifaligini qoʻlga kiritish uchun ham intilgan. Bu esa butun musulmon olamining unga nisbatan qahr-u gʻazabiga sabab boʻlgan.

Muhammad Xorazmshoh 1211-yilda qoraxitoylarni uzil-kesil quvib, Xorazm dovrugʻini koʻtarganidan soʻng u oʻziga ortiqcha bino qoʻyib, oʻzini *«Iskandari soniy»*, *«Allohning yerdagi soyasi»*, deb ulugʻlashni buyuradi. Garchand Xorazmshoh oʻzini qanchalik koʻklarga koʻtarmasin yoxud bosqinchilik urushlari olib bormasin, biroq mamlakatning chuqur ichki ziddiyatlar va tanazzulga duchor boʻlgan edi. Shohning katta qoʻshin tuzib, toʻxtovsiz olib borgan besamar urushlari, buning asoratli oqibatlari, eng avvalo, mamlakat xalqining tinkasini quritayozgandi. Buning ustiga, mahalliy hokimlar, bek-amaldorlarning oʻzboshimchalik bilan xalq boshiga solayotgan behad jabr-zulmi, bunga javoban yuz berayotgan xalq gʻalayonlari (masalan, 1206—1207-yillarda Buxoroda, 1212-yilda Samarqandda koʻtarilgan qoʻzgʻolonlar) saltanatning ichdan yemirilishiga sabab boʻlmoqda edi. Oliy hokimiyat ichidagi kuchli muxolifatchilik harakati, xususan, Xorazmshoh bilan uning onasi *Turkon Xotun* tarafdorlari oʻrtasidagi ochiq-oshkor tarzdagi siyosiy kurash ham Xorazm davlatining beqarorlik holatini yaqqol koʻrsatardi.

Xorazmshohlar davlatida kechayotgan bu xildagi chuqur tanazzul holatlaridan toʻla xabardor boʻlgan sharqdagi boshqa bir qudratli moʻgʻul davlati hukmdori Chingizxon Movarounnahr sarhadlari tomon istilochilik urushlarini boshlashga chogʻlanayotgan edi.

6. Xalq hayotida yuz bergan uygʻonish davri. **Madaniy taraqqiyot, ilm-fan ravnaqi**

Moddliy madaniyat. Turonzamin ulus va elatlari istiqomat qilgan hududning arablar istilosi va asoratidan xalos etilishi, oʻz mustaqillik maqomiga ega boʻlishi yurtimizning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga sezilarli ijobiy taʼsir etdi. Somoniylar, qoraxoniylar, gʻaznaviylar, saljuqiylar va xorazmshohlar sulolalari hukmronlik qilgan IX—XII asrlarda Movarounnahr sarhadlarida yashagan ulus-elatlar oʻrtasida nisbatan tinchlik, totuvlik va hamjihatlik vujudga keldi. Natijada, oʻlkada moddiy ishlab chiqarish, madaniy rivojlanish jarayoni ancha tezlashdi, shaharlar hayoti yuksaldi, savdo-sotiq, hunar-

mandchilik o'sdi, aholi farovonligi barqarorlashdi. Bu davrda xalqimiz hayotida uyg'onish yuz berdi.

IX–XII asrlarda Movarounnahrda moddiy madaniyat o'ziga xos uslub va shakllarda to'xtovsiz rivojlandi. Xalq ichidan chiqqan mahalliy ustalar, me'morlar, naqqoshlar, kulollar, zargarlar, miskarlar tomonidan yurt dovrug'ini olamga tanitgan ajoyib me'morchilik obidalari, san'at namunalari bunyod etildi.

Ilm-fan ravnaqi. Somoniylar, g'aznaviylar, saljuqiylar, xorazmshohlar sulokalariga mansub ma'rifatparvar hukmdorlarning ilm-fan va madaniyatga doimiy rag'bat berishlari orqasida ko'plab iste'dod sohiblarining salohiyati, ijodi o'sib, yuksalib borgan. O'sha davr hukmdorlari tashabbusi bilan bunyod etilgan va faoliyat ko'rsatgan kutubxonalarda noyob, qimmatbaho kitoblar, qo'lyozmalar to'plangan, bulardan hozirgi avlod kishilari ham bahramand bo'lmoqdalar.

Ibn Sinodek buyuk zotni hayratlantira olgan somoniylar saroyi qoshidagi boy **kutubxona** ham mana shunday ilm maskanlaridan biri bo'lgan. O'rta Osiyo xalqlari ma'naviy-madaniyatining o'sishida **islom madaniyatining** ahamiyati katta bo'ldi. Islom faqat dingina emas, balki yangi ma'naviy yo'nalish sifatida ham butun madaniy jarayonga, barcha musulmon mamlakatlari orasida ijtimoiy-madaniy va ma'rifiy aloqalarning kuchayishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Bu davrda ma'naviyatda hurfikrlik, har qanday bilim, **ilm-fanga** hurmat, diniy oqimlar erkinligi ustuvorlik qilgan. **Diniy va dunyoviy ilmlar** o'zaro uzviy bog'liq holda rivojlangan. Qadimgi yunon, hind va boshqa yurtlar an'alaridan, bilim manbalaridan ham keng ijodiy foydalanildi.

Uyg'onish davri me'morchiligining noyob obidalari	◆ Ismoil Somoniy maqbarasi (Buxoro, X asr) ◆ Registon majmuyi (Buxoro, X asr) ◆ Arab ota maqbarasi (Samarqand yaqinidagi Tim qishlog'i, X asr) ◆ Sulton Sanjar maqbarasi (Marv, XII asr) ◆ Qoraxoniylar maqbarasi (O'zgan, XI asr) ◆ G'aznaviylarning yozgi saroyi majmuyi (G'azna, XI asr) ◆ Minorayi Kalon (Katta minora) (Buxoro, 1127-y.)

IX asr boshlarida Xorazmda vujudga kelib keng faoliyat ko'rsatgan mashhur «*Ma'mun akademiyasi*» ilm-fan ravnaqiga ijobiy ta'sir etdi. *Abu Rayhon Beruniy*, *Abu Ali ibn Sino*, *Abu Nasr Mansur ibn Iroq* singari ilm peshvolari ham dastlab shu fan maskanida ulg'ayib, kamolot bosqichiga ko'tarilganlar.

IX–XII asrlarda Movarounnahrda ilm-fan yuksaldi, hozirgi zamon fanining ko'plab tarmoqlari va yo'nalishlariga chinakam poydevor yaratildi. Xususan, matematika, algebra, astronomiya, tibbiyot, geologiya, geodeziya, jug'rofiya, falsafa singari dunyoviy fanlarning tamal toshi, shu davrda qo'yildi.

Buyuk matematik, astronom va geograf olim *Muhammad Muso al-Xorazmiy (783–850)* nomi fan tarixida alohida o'rin tutadi. Olim o'zining «Aljabr val Muqobala», «Hind hisobi haqida kitob», «Quyosh soatlari haqida risola», «Astronomik jadvallar» singari asarlari bilan «Algebra» faniga asos soldi. Uning arifmetika risolasi hind raqamlariga asoslangan bo'lib, hozirgi paytda biz foydalanayotgan o'nlik hisoblash sistemasining Yevropada tarqalishiga sabab bo'ldi. Allomaning «al-Xorazmiy» nomi «algoritm» shaklida fanda abadiy muhrlanib qoldi. Olimning «Kitob surati ul-arz» nomli geografiyaga doir asari shu qadar fundamental ahamiyatga egaki, u arab tilida ko'plab geografik asarlarning yaratilishiga zamin yaratdi. Uning «Sharq geografiyasining otasi», deb nomlanishi ham shundan. Xorazmiy yaratgan «Zij» Yevropada ham, Sharqda ham astronomiya fanining rivojlanishi yo'llarini belgilab berdi. Alloma qalamiga mansub «Kitob at-tarix» («Tarix kitobi») asari Movarounnahr, Xuroson va Kichik Osiyo xalqlarining VIII–IX asrlarga oid tarixini to'laqonli yoritishda muhim qo'llanmadir. Al-Xorazmiyning arab ilmiy dunyosining yirik markazi — Bag'doddagi Ma'mun akademiyasida ishlagan davrlari uning iste'dodining yuksak cho'qqiga chiqqan davri bo'ldi. U shu akademiyaning rahbari sifatida ilm ahliga ibrat ko'rsatdi.

O'rta osiyolik buyuk allomalar orasida *Ahmad al-Farg'oniy (797–865)* nomi alohida ko'zga tashlanib turadi. Olimning to'liq ismi Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg'oniy bo'lib, aslida Farg'onaning Quva shahrida tavallud topgan. Ilm yo'lida zahmat chekib ko'p yurtlarni kezzan. Umrining ko'p qismini xorijiy ellarda, xalifalik markazlarida o'tkazgan. U butun hayoti va faoliyatini fanga bag'ishladi. Ahmad al-Farg'oniy yetuk astronom, matematik va geograf olim sifatida shuhrat topgan. Juda ko'plab fundamental asar-

lar muallifi, Bagʻdoddagi *Bayt ul-Hikma (akademiya)*ning nomdor namoyandalaridan biri hisoblanadi.

Al-Fargʻoniy ilmiy salohiyatining mahsuli boʻlgan «Astronomiya asoslari haqida kitob», «Asturlab yasash haqida kitob», «Al-Fargʻoniy jadvallari», «Oyning Yer ostida va ustida boʻlish vaqtlarini aniqlash haqida risola», «Yetti iqlimni hisoblash haqida», «Al-Xorazmiy «Zij»ining nazariy qarashlarini asoslash» nomli kitoblari haqli ravishda jahon fani xazinasining noyob durdonalari sanaladi. U Gʻarb olimlari orasida «Alfraganus» nomi bilan mashhur.

Jahon fani va sivilizatsiyasiga hissa qoʻshgan buyuk allomalarimiz	♦ Muhammad Ibn Muso al-Xorazmiy (783–850) ♦ Ahmad al-Fargʻoniy (797–865) ♦ Abu Nasr Forobiy (873–950) ♦ Abu Bakr Muhammad Narshaxiy (899–959) ♦ Abu Abdulloh Xorazmiy (vafoti 997-y.) ♦ Abu Rayhon Beruniy (973–1048) ♦ Abu Bakr al-Xorazmiy (935–993) ♦ Abu Ali ibn Sino (980–1037) ♦ Mahmud az-Zamaxshariy (1075–1144) ♦ Mahmud Chagʻmini (XII–XIII asr boshlari)

Jahon fani ravnaqiga benazir hissa qoʻshgan uygʻonish davri daholari orasida buyuk yurtdoshimiz *Abu Nasr Forobiy (873–950)* siymosi fan osmonida yorugʻ yulduzdek charaqlab turadi. Oʻzining qomusiy bilimlari, ayniqsa, falsafa sohasidagi ulkan xizmatlari bilan u «Al-Muallim as-soniy» — «Ikkinchi muallim» (Aristoteldan keyin), «Sharq Arastusi» nomi bilan mashhurdir.

Ilm-u urfonga oshuftalik, insoniyat baxt-u saodati yoʻlida oʻzni baxshida etishlik Forobiyni oʻz tugʻilgan ona yurti — Forob (Oʻror) ni oʻsmirlik chogʻidanoq tark etib, oʻsha davrning eng mashhur ilm maskanlari hisoblangan Eron va Arabiston shaharlariga borib, bir umr ilm-fan bilan mashgʻul boʻlishga undaydi. U tabiiy va ijtimoiy fanlarga oid 160 dan ziyod asar yaratgan. Ayniqsa, falsafa ilmini rivojlantirishga katta hissa qoʻshgan.

Forobiyning Aristotel (Arastu) asarlarini, xususan, «Metafizika», «Etika», «Ritorika», «Sofistika» singari shoh asarlarini chuqur ilmiy sharhlash, mazmun-mundarijasini teran yoritib berishdagi xizmatlari benazirdir. Forobiyning «Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi», «Falsafa izohlar», «Fozil odamlar shahri» singari asarlari allo-

maning qiziqish doirasi va ma'naviy olamining nechog'lik kengligi, teranligidan dalolat beradi.

O'rta asrlar davri sharoitida Vatanimiz sharafini o'zining beqiyos dunyoviy asarlarida ulug'lagan, astronomiya, fizika, matematika, geologiya, geodeziya, geografiya, mineralogiya, tarix singari fanlar yo'nalishida ulkan kashfiyotlar qilgan qomusiy bilim sohiblaridan yana biri **Abu Rayhon Beruniy** (973—1048)dir. Asli Xorazm yurtidan bo'lgan allomaning butun hayoti to'laligicha ilm-fanga bag'ishlangan.

Uning qalamiga mansub noyob asarlar orasida bizning davrimizgacha saqlanib, o'z behaho ahamiyatini yo'qotmay, bugungi avlod uchun o'rganish manbayi bo'lib kelayotganlari ham talaygina. Bular jumlasiga **«Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar»**, **«Xorazmning mashhur kishilari»**, **«Hindiston»**, **«Mas'ud qonuni»**, **«Mineralogiya»**, **«Saydona»**, **«Astrologiyaga kirish»**, **«Astronomiya kaliti»**, **«Jonni davolovchi quyosh kitobi»**, **«Foydali savollar va to'g'ri javoblar»**, **«Ibn Sino bilan yozishmalar»** singari tarixiy kitoblarni kiritish mumkin. Beruniy asarlari ko'p asrlardan buyon sharq-u g'arbda keng tarqalgan bo'lib, ular yuksak qadr topgan. Alloma merosi uning bugungi mustaqil yurtida, minnatdor avlodlari nigohida, doimiy e'tibori va e'zozidadir.

Abu Ali ibn Sino (980—1037) ham o'z davrining yetuk allomasi, fan fidoyisi sifatida mashhurdir. Ibn Sino asarlari umumiy sonining 450 dan oshishi ham buning dalilidir. Biroq bulardan atigi 160 ga yaqini bizgacha yetib kelgan, xolos. Alloma nomini dunyoga tanitgan omil, bu uning tibbiyot sohasidagi kashfiyotidir. Ibn Sinoning arab tilida yaratgan **5 jildli «Al-Qonun» («Tib qonunlari»)** asari tibbiyotga oid dasturilamaldir. 5 mustaqil kitobdan iborat bu asarni ko'zdan kechirarkanmiz, allomaning yuksak tabiblik salohiyatiga, kasalliklarni aniqlash, ularni davolash borasidagi mahoratiga, bilimdonligiga tan beramiz. Jumladan, «Qonun»ning ikkinchi kitobida 800 ga yaqin dorilarning shifobaxsh xususiyatlari hayon etilganligi buning yaqqol isbotidir.

Abu Ali ibn Sino ilm-fanning boshqa sohalarida ham barakali ijod qilgan. Uning **«Donishnoma»**, **«Insof kitobi»**, **«Najot kitobi»**, **10 jildli «Arab tili kitobi»** yoxud badiiy ijodga oid **«Tayr qissasi»**, **«Salomon va Ibsol»** asarlari buning yorqin ifodasidir.

Tarix iknida benazir bo'lgan **Muhammad Narshaxiy (899—959)** o'zining **«Buxoro tarixi» («Tarixi Narshaxiy»)** asarida arablarning

O'rta Osiyoni zabt etib, kirib kelishi, mashhur Muqanna qo'zg'oloni, shuningdek, somoniylar davridagi davlat boshqaruv tizimi, pul munosabatlari, soliq tizimi, Buxoro davlatining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga oid ko'plab qiziqarli ma'lumotlar aks etgan.

Ko'hna Xorazm farzandi Mahmud az-Zamaxshariy (1075–1144) nomi ham fan osmonidagi yorqin yulduzlar qatorida turadi. Buyuk mutafakkir arab grammatikasi, lug'atshunoslik, adabiyot, aruz ilmi, jug'rofiya, tafsir, hadis va fiqh (qonunshunoslik)ga oid 50 dan ziyod noyob asarlar muallifidir. Uning «Al-Mufasssal», «Muqaddimat ul-adab», «Asos al-balog'a» («Notiqlik asoslari»), «Xutbalar va va'zlar bayonida oltin shodalar», «Ezgular bahori va yaxshilar bayoni», «Aruzda o'lchov (me'zon)», «Nihoyasiga yetgan masalalar», «Nozik iboralar», «Qur'on haqiqatlari va uni sharhlash orqali so'zlar ko'zlarini ochiish» kabi asarlari butun Sharq va arab dunyosida qadrlanib kelinadi.

Shuningdek, **Ismoil Jurjoni, Mahmud Chag'miniy, Burhoniddin al-Marg'inoniy** kabi allomalarimiz yaratgan boy ilmiy-ma'naviy meros ham Vatanimiz shuhratini olamga taratdi.

Shunday qilib, O'rta Osiyo hududida yuz bergan Uyg'onish davrida ko'plab favqulodda iste'dod sohiblari yetishib chiqdiki, ular jahon fanining turli yo'nalishlarida betakror kashfiyotlar, durdona asarlar yaratdilar. Bu bilan ular Vatanimiz shonu-sharafini yuksaklarga ko'tardilar hamda kelgusi avlodlar uchun bitmas-tuganmas meros qoldirdilar.

IX–XII asrlar adabiy jarayonining rivojiga katta hissa qo'shgan, badiiy so'z qadrini yuksakka ko'targan daho adiblar to'g'risida so'z yuritganda **Ahmad Yugnakiy, Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Abu Abdulloh Rudakiy, Abulqosim Firdavsiy, Nosir Xusrav** singari aziz siymolar nomlari ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi. Ularning har birining manguликка muhrlangan hayotbaxsh ijodi necha asrlar osha hamon kishilar qalbiga estetik huzur, quvonch bag'ishlab, ularni yuksak orzu, maqsadlar sari ilhomlantirib keladi.

Turkiy (eski o'zbek el) adabiyotining asoschilaridan sanalgan **Mahmud Qoshg'ariy (XI asr)** ijodi O'rta Osiyo uyg'onish davri madaniy taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Allomadan bizga qadar yetib kelgan yagona asari «Devonu lug'otit-turk» («Turk tilining lug'ati») asari to'g'risida, turkiy tillarni qiyosiy va tarixiy usullar bilan tahlil qilgan, o'ziga xos xususiyatlarini ochib bergan, tur-

kiy soʻzlarning etimologiyasini aniq va toʻgʻri izohlab bergan, turkiy xalqlar, keyingi avlodlarga armugʻon etgan.

Mahmud Qoshgʻariyga zamondosh *Yusuf Xos Hojib (XI asr)* nomini yurtlararo, xalq munosabatlarida mashhur qilgan ishi uning *«Qutadgʻu bilik» («Baxt va saodatga eltuvchi bilim»)* asaridir. Ushbu kitob turkiy xalqlar, elatlar hayoti haqida yozilgan asar boʻlib, unda davrning juda koʻp oʻta muhim muammolari, axloq, odob va maʼrifat masalalari katta mahorat bilan yoritilgan. *Bu kitobni chinliklar «Adab ul-muluk», mochinlar — «Oyin ul-mamlakat», sharq eli ulugʻlari «Ziynat ul-umaro», eronliklar «Shohnomayi turkiy», turonliklar — «Qutadgʻu bilik», boshqalar «Pandnomayi muluk» deb ataganlar.*

Turkiy (eski oʻzbek el) adabiyoti rivojining ilk sarchashmalarida turgan oʻtmishdosh adiblarimizning yirik namoyandalaridan biri *Ahmad Yugnakiydir (XII asr oxiri — XIII asr birinchi yarmi)*. Adibning *«Hibat ul-haqoyiq» («Haqiqatlar tuhfası»)* asari (484 misradan iborat)ni koʻzdan kechirar ekanmiz, unda inson shaxsiyati, uning taʼlimi, tarbiyasi bilan bogʻliq juda koʻplab oʻtkir, dolzarb masalalarning oʻrin olganligini, ularni toʻgʻri, xolis va ehtiros bilan yoritilganligini koʻramiz. Adib Ahmad Yugnakiy bilimning inson hayotidagi beqiyos oʻrnini ulugʻlash barobarida odamlarni bilimli, maʼrifatli boʻlishga daʼvat etadi.

Oʻrta Osiyo xalqlari uygʻonish davri adabiyotini ayni chogʻda forsiyzabon ijodkorlar ijodi bilangina qoʻshib tasavvur etish mumkin. Bu oʻrinda somoniylar davrining tengi yoʻq zukko shoiri *Abu Abdulloh Rudakiy (858–941)*ning asarlari alohida ahamiyat kasb etadi. Baʼzi olimlarning fikricha, Rudakiy bir million uch yuz ming misragacha sheʼr yozgan. Biroq, afsuski, shoirning boy adabiy merosidan bizgacha atigi ming bayt sheʼriy asarlar yetib kelgan, xolos.

Rudakiy asarlari, odamlarni yurt, Vatanni sevishga, unga farzandlik burchi bilan astoydil xizmat qilishga daʼvat etadi. Uning ruboiylarida ifodalangan teran falsafiy fikrlar, hayotiy lavhalar bugungi avlod kishilari uchun ham ibrat boʻla oladi.

Bu davr adabiyotining daho sanʼatkorlaridan yana biri *Abulqosim Firdavsiy (934–1030)*dir. Uni olamga mashhur qilgan asar allo-ma yaratgan «Shohnoma»dir. Bu shoh asarda Eron va Turon xalqlarining ming yilliklar qaʼriga borib taqaladigan koʻhna tarixi, jang-u jadallari, mislsiz jasorati, qahramonliklari katta mahorat bilan ifo-

dalangan. 60 000 baytdan iborat bunday yirik epik asarning dunyoga kelishi Firdavsiyning badiiy ijoddagi ulkan jasoratidir. Shoir Movarounnahr, Xuroson va Eronning tarixiga murojaat qilib, xalq og'zaki ijodi durdonalarini chuqur o'rganib, ularni o'z zamonasining yetilgan dolzarb masalalari, vazifalari bilan uyg'unlashtirib, shunday buyuk asar yaratdiki, mana necha asrlardirki, bashariyat ahlining doimiy nazarida bo'lib kelmoqda.

Islom madaniyati. IX–XII asrlar davri nafaqat dunyoviy fanlarning yuksalib borishi bilan, shu bilan birga, islomiy madaniyat va ma'naviyatning shakllanib, chuqur ildiz otib borishi, yetuk olimu ulamolarning yetishib chiqib, Vatanimiz sha'nini olamaro ulug'laganligi bilan ham tavsiflanadi. Garchand islom dini Arabistonda vujudga kelgan bo'lsa-da, biroq yangi ilohiy ta'limot Turkiston zaminida ravnaq topdi, takomilga erishdi. Turkiston musulmon dunyosiga Xorazmiy, Buxoriy, Termiziy, Nasafiy, Samarqandiy kabi taxalluslar bilan ijod qilgan ko'plab noyob iste'dod sohiblarini yetishtirib berdi. Biz tilga olayotgan tarixiy davrning yana bir muhim jihati shundaki, bunda islom dini va uning asosiy tamoyillarini har tomonlama chuqur tadqiq etish hamda rivojlantirishga o'z hissasini qo'shgan, tasavvuf va tariqat ilmida benazir bo'lgan vatan-dosh allomalimiz faoliyatiga ham bir nazar tashlab o'tmog'imiz joiz bo'ladi.

Yurtimizda yetishib chiqqan islom olamining buyuk siymolari	◆ Ismoil al-Buxoriy (810–870). Hadis ilmining asoschisi. ◆ Abu Iso at-Termiziy (824–892). Hadis ilmi peshvolaridan. ◆ Abu Mansur Moturidiy (vafoti 945-y.). Moturidiya tariqati asoschisi. ◆ Abu al-Mu'yn an-Nasafiy (1027–1114). Kalom ilmi yirik namoyandasi. ◆ Xoja Ahmad Yassaviy (1041–1167). Yassaviya tariqati asoschisi. ◆ Abdulloh G'ijduvoni (1103 – XII asr ikkinchi yarmi). Tasavvuf ilmi asoschilaridan. ◆ Najmiddin Kubro (1145–1221). Kubraviya tariqati asoschisi. ◆ Bahouddin Naqshband (1318–1389). Naqshbandiya tariqati asoschisi. ◆ Xoja Ahror Valiy (1404–1490). Naqshbandiya tariqatining yirik namoyandasi.

Avvalo, tasavvuf — bu odamlarni halollikka, poklikka undovchi barcha musulmonlarning o'z halol mehnati bilan kun ko'rishini, boshqalar kuchidan foydalanmaslikni, ijtimoiy adolat qoidalariga rioya etishni targ'ib etuvchi ta'limotdir. Ulug' ajdodlarimiz — Xoja Ahmad Yassaviy, Abduxoliq G'ijdivoniy, Najmiddin Kubro, Bahovuddin Naqshband, Xo'ja Ahror Valiylar ana shu ruhdagi g'oyalarni ilgari surgan edilar.

Zero, «Yassaviya», «Kubraviya», «Naqshbandiya» tariqatlarida insonlar Alloh yo'lida, haq yo'lida tinimsiz toat-ibodat, tavba-tazarru qilish barobarida halol-u pok mehnat qilish, doimiy sa'y-harakatda bo'lishlari kerakligi ta'kidlanadi. Jumladan, «Yassaviya» ta'limotida poklik, halollik, to'g'rilik, mehr-shafqat, halol mehnati bilan hayot kechirish, Alloh visoliga yetishish yo'lida insonni botinan va zohiran har tomonlama takomillashtirish kabi ilg'or umuminsoniy qadriyatlarning ifodalanganini ko'ramiz.

Nazorat savollari

1. Xalifalikning Xuroson va Movarounnahrda hukmronligini tugatilishiga, qanday omillar sabab bo'lgan?

2. Ismoil Somoniyning davlat boshqaruvi islohoti qanday maqsadlarni ko'zda tutgan edi?

3. Somoniylar sulolasi inqirozining asosiy sabablarini aytib o'ting.

4. Qoraxoniylar davlatining yuzaga kelish jarayoni qanday tarixiy sharoitda kechdi?

5. Qoraxoniylar hukmronligi davrida mintaq xalqlarining turmush tarzi, etnik tarkibida qanday o'zgarishlar ro'y berdi?

6. G'aznaviylar sulolasining tez yuksalib, tez inqirozga yuz tutganligi sabablarini tushuntirib bering.

7. Saljuqiylar sulolasining vujudga kelishi va hududiy joylashuvi haqida nimalarni bilasiz? Xaritadan foydalanib ko'rsating.

8. Malikshoh davrida qanday muhim o'zgarishlar yuz berdi?

9. Saljuqiylar saltanati inqirozining asosiy sabablarini tushuntirib bering.

10. XI asrdan boshlab Xorazmning yangidan mustaqillikka erishuvi va yuksalib borishiga qanday omillar turtki bergan?

11. IX–XII asrlarda yurtimizda moddiy va ma'naviy-madaniyat-

ning yuksalishiga qanday tarixiy shart-sharoitlar va omillar ta'sir ko'rsatgan?

12. Jahon fani va sivilizatsiyasi ravnaqiga salmoqli hissa qo'shgan O'rta Osiyolik allomalardan kimlarni bilasiz?

13. Turkiy (eski o'zbek) adabiyot rivojiga hissa qo'shgan buyuk adiblar ijodi to'g'risida nimalarni bilasiz?

14. Imom Buxoriy va Imom at-Termiziylarning hadis ilmini rivojlantirishdagi xizmatlarini gapirib bering.

**VII bob. MO'G'ULLAR ISTILOSII VA ZULMIGA QARSHI KURASH.
JALOLIDDIN MANGUBERDI –
VATAN HIMOIYACHISI**

Tayanch soʻz va iboralar: *XIII asr boshlarida Mo'g'uliston. Chingizxon. Mo'g'ullar bosqini. Jaloliddin Manguberdi. Temur Malik. Chig'atoy ulusi. Soliq va o'lponlar. Mahmud Yalavoch. Torobiy qo'z-g'oloni. Mas'udbek. Ulusning bo'linishi. Ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Madaniy hayot.*

1. Chingizxon boshchiligida mo'g'ullarning Movarounnahrda bosqini. Ozodlik kurashi. Jaloliddin Manguberdi

Oʻz dovyurakligi, ustomonligi, makkorligi bilan mashhur boʻlgan Temuchin (1155–1227) XII asrning oxirlariga kelib nafaqat, moʻgʻullarning koʻp sonli urugʻ-qabilalarini, shu bilan birga, ular bilan yonma-yon yashab kelgan koʻplab turkiy elatlar, chunonchi, jaloyirlar, oyratlar, qaraitlar, naymanlar, qoraxitoylar, qirgʻizlar, uygʻurlar, qarluqlar va boshqalarni ham birin-ketin boʻysundirib, kuchli davlatga asos soldi. Bu davlat harbiylashgan tizimga asoslanganligi bilan ajralib turardi. Qoʻshinlarga: oʻn jangchiga bir boshliq-oʻn boshi, shuningdek, yuz boshi, ming boshi va tuman boshilar boshchilik qilardi. Tuman deganda, oʻn minglik qoʻshingina emas, balki shu qoʻshin safini doimiy toʻldirishi kerak boʻlgan butun bir tuman, yaʼni besh-oʻn ming oʻtovli yoki 50 mingga yaqin aholisi boʻlgan hudud nazarda tutilardi. Har bir shunday tumanga tayin qilingan tumanboshi faqat oʻn ming jangchining qoʻmondoni boʻlibgina qolmay, ayni zamonada oʻz tasarrufidagi minglab fuqarolarning taqdirini ham hal etuvchi hokimi mutlaq hisoblanardi. Mazkur tumandagi barcha sudlov, jinoiy javobgarlik va fuqarolik ishlari ham toʻlaligicha uning tasarrufida boʻlgan.

Temuchin tumanlarda hokimiyat boshqaruvini oʻzining oʻgʻillari va eng yaqin kishilariga topshiradi. Jumladan, uning yaqin safdoshlaridan Subitoy, Xubiloy, Jebe, farzandlari: Joʻjixon, Chigʻatoy, Oʻqtoy, Tulixonlar birinchi boʻlib tuman sohiblari boʻlganlar.

Temuchinning moʻgʻullarning ulugʻ xoqoni sifatidagi oʻrni va mavqeyini har jihatdan mustahkamlash, bunga qonuniy tus berishda

1206-yili poytaxt Qoraqurumda bo'lib o'tgan umummo'g'ul qurultoyi alohida ahamiyatga molik bo'ldi. Qurultoyda Temuchin barcha mo'g'ul-tatar xonlarining ulug' xoni (qooni), deb e'lon qilindi va unga Chingizxon laqabi berildi. Qurultoy tomonidan qabul qilingan «Yaso» hujjati (mo'g'ullar davlatining asosiy qonunlari majmuasi) ulug' xon hokimiyatini yanada mustahkamladi. «Yaso» yangi paydo bo'lgan hukmron tabaqa — tarxonlarga katta imtiyozlar berilishini ko'zda tutardi.

Chingizxon ulug' xoqon, deb e'lon qilingan birinchi kundayoq o'zining eng yaqin kishilaridan 95 nafarini bahodur, mingboshilar etib tayinlaydi va bir necha ming kishiga tarxonlik yorliqlari beriladi. Chingizxon, ayni paytda, 10 ta oliy hokimiyat lavozimlarini ta'sis etadi va mingta «dovyurak» jangchilardan tarkib topgan shaxsiy gvardiya tuzadi (keyinchalik uning soni 10 ming kishiga yetkaziladi). Butun mamlakatda kuchli temir intizom, qattiqqo'l tartib o'rnatilib, jangovar harbiy safarbarlik ishlari avj oldirib borildi. Bu hol Chingizxonning xorijiy ellarni zabt etishdan iborat o'z oldiga qo'ygan yovuz, agressiv maqsadlarini tez orada amalga oshirishga imkon yaratib berdi.

XIII asr boshlariga kelib Chingizxon qo'shni davlatlar va xonliklarni birin-ketin bosib olishga kirishadi. Agar 1206-yilga qadar bepoyon Gobi sahrosidagi qavm-qabilalar itoatga keltirilgan bo'lsa, **1206–1211-yillar davomida Sibir va Sharqiy Turkiston** xalqlari (buriyat, yoqut, oyrot, qirg'iz va uyg'urlar) bo'ysindiriladi. Mo'g'ul sarkardasi **Xubiloy Yettisuvning shimoliy hududlarini ishg'ol etib, bevosita xorazmshohlar davlati chegaralariga yaqinlashib** boradi. 1211-yilda uyg'urlar yeri istilo etilgach, **Chingizxon Xitoyga hujum boshlaydi**. 1215-yil boshlariga kelib Shimoliy Xitoy poytaxti **Pekin ishg'ol etiladi**. 1217-yilda Xuanxe daryosining shimolidagi barcha yerlar mo'g'ullar tasarrufiga olinadi. Ayni chog'da, **1218-yilga kelib g'arb tomonda Yettisuv hududining qolgan qismi** ham egallanib, mo'g'ullarga tobe bo'ladi. Endilikda Chingizxonning bosh maqsadi — **xorazmshohlar qo'shinini tor-mor keltirib**, uning yerlarini o'z qo'l ostiga kiritish edi.

Bu davrda xorazmshohlar davlatining ichki ijtimoiy-siyosiy hayoti g'oyatda murakkab, ziddiyatli kechayotgandi. Bu davlat tashqaridan qudratli saltanat tarzida ko'rinsa-da, uning hukmdori Muhammad Xorazmshoh o'zini «Iskandari soniy», «xudoning yerdagi soyasi» deb bilsa-da, haqiqatda esa **xorazmshohlar sulolasi ichdan yemirilish-**

ga, tanazzulga yuz tutgan edi. Avvalo, oliy hokimiyat boshqaruvida chuqur ixtiloflar hukm surardi. Bir tomondan, Muhammad yurgizayotgan rasmiy siyosatga nisbatan uning onasi Turkon Xotun va uning qavmlaridan iborat nufuzli siyosiy kuchlar doimiy muxolifatchilik munosabatida bo'lib kelardi.

Ikkinchi tomondan, mahalliy hududlar beklari va hokimlari ham markaziy hokimiyat bilan hisoblashmay, o'zboshimchalik qilar, xalqqa haddan ziyod jabr-zulm o'tkazardi. Uchinchidan, xalqning hokimiyatdan noroziligi ko'plab g'alayonlarni keltirib chiqarmoqda edi. Bunday qaltis vaziyat, shubhasiz, mamlakat birligiga raxna solib, uni tobora zaiflashtirayotgan edi.

Chingizxon qo'shni davlatdagi barcha sir-u sinoatlardan to'liq xabardor edi. U Xorazm davlatidan Mo'g'ulistonga qatnaydigan bir guruh yirik savdogarlardan iborat o'z josuslik mahkamasini tashkil qilib, ular xizmatidan foydalanib kelardi. Mahmud Yalavoch, Hasan Xoja, Yusuf O'troriy singari kishilar shular sirasiga kirardi. Shu bois, Chingizxon va uning o'rdasi xorazmshohlar davlatida kechayotgan barcha ziddiyatli voqealardan, uning zaif nuqtalaridan xabardor edi. 1218-yili Chingizxon amiri bilan Xorazm davlatiga 500 tuyada qimmatbaho sovg'alar, tillo-kumush bisotlar, savdo mollari ortilgan, asosiy tarkibi musulmon savdogarlaridan iborat **450 kishilik karvon yuboriladi**. Karvon O'troga keladi. O'tror hokimi Inolchiq (G'oyrxon) karvon ahlining mo'g'ul josuslari ekanini fahmlab, Xorazmshohning maxsus farmonini kutmay, uni yo'q qilishga buyruq beradi. Shu tariqa, karvon butunlay talanib, qirg'in qilinadi. Chingizxon uchun endi Movarounnahrda bostirib kirish fursati yetgan edi. Bu vaqtga kelib Chingizxon va uning lashkarboshilari tasarrufida 200 ming kishilik jangovar qo'shin tayyor holga keltirib qo'yilgandi.

Chingizxon qo'shinining hujumi xavfi yaqinlashib kelayotganligini Muhammad Xorazmshoh va uning arkoni davlati ham yaxshi bilardi. Shoh muayyan harbiy tayyorgarliklar ko'rish, shaharlarning mudofaa istehkomlarini mustahkamlash, qo'shinlar safini ko'paytirish harakatida bo'ldi. Biroq, asosiy harbiy strategik masalalarda u o'ta nodonlik va kaltabinlik qiladi. U o'zining sarkarda o'g'li Jalolidin, Xo'jand hokimi, dovyurak bahodir Temur Malik singari yetuk kishilarning harbiy kuchlarni asosiy nuqtalarga to'plab, dushmanga hal qiluvchi zarbalar berish kerakligi to'g'risidagi to'g'ri, dono maslahatlariga ham quloq solmadi. Sulton o'z qo'shinlarini turli shaharlarda alohida holda joylashtirish va mudofaadan iborat xato taktikani

ma'qul ko'rdi. 1219-yilda Chingizxonning son-sanoqsiz qo'shinlari mamlakatga bostirib kira boshlagach, Xorazmshoh mamlakat taqdirini o'z holiga tashlab, yaqin xesh-u aqrabolari bilan janubga tomon siljishni ma'qul ko'rdi. Bunday holat tez orada butun mamlakatni fojiali oqibatlarga olib keldi.

Mo'g'ullarning birinchi hujumiga duchor bo'lgan hudud O'tror bo'ldi. Chingizxon va uning lashkarining o'trorliklardan alohida qasdi bor edi. Negaki, Chingiz yuborgan savdo karvoni xuddi shu yerda saranjom qilinganligi ularning yodidan ko'tarilmagandi. Chig'atoy va O'qtoyning son-sanoqsiz kuchlari shahar qal'alariga bosqin uyushtirgan kezlarda o'trorliklar ularga qarshi mardonavor jang qildilar. Shahar aholisi G'oyrxon va Qorachor bahodirlar yetakchiligida tengsiz dushman bilan uzoq vaqt jon berib, jon olishdilar. Shahar mudofaasi 5 oydan ziyod davom etdi. Xalq qarshiligi to'xtovsiz davom etdi. Biroq oxir-oqibatda shahar dushman tomonidan egallandi.

Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» kitobida ta'kidlangani-dek: «... O'trorning butun aholisini sahroga haydab chiqdilar va qatli om qildilar... O'tror hisorini qo'lga kiritib, yer bilan barobar qildilar. Tirik qolganlardan, raiyat va hunarmandlarning ba'zilarini hibsga oldilar, ba'zilarini esa qul qilib haydadilar»²⁹.

Mo'g'ul bosqinchilari Movarounnahrning boshqa hududlarida ham ko'z ko'rib, quloq eshitmagan yovuzliklarni sodir etdilar. Buning yaqqol ifodasini ularning gullab-yashnagan Buxoro, Samarqand, Xo'jand singari shaharlar va ularning aholisiga nisbatan qilgan behad yovuzliklari misolida ham ko'rish mumkin. Masalan, Chingiz qo'shini 1220-yilning fevralida musulmon Sharqining yirik islom markazlaridan sanalgan Buxoro ustiga halo-qazodek yopirilib keladi.

Buxoro xalqi bir necha kun davomida dushmanga matonat bilan qarshilik ko'rsatadi. Bu esa Chingizxonni darg'azab etadi. Natijada, u shaharni yakson qilish, boyligini talash, xalqini qirg'in qilishga buyruq beradi. Buxoro qamali 12 kecha-yu kunduz davom etdi. Mo'g'ullar yondirilgan, kuli ko'kka sovurilgan shaharni egallagach, ko'ngillariga kelgan noma'qulchiliklarni amalga oshirdilar, shahar himoyachilari butunlay qirib tashlandi.

Chingizxon qo'shinlari 1220-yil mart oyida eng yirik va obod shaharlaridan biri **Samarqandni** qo'lga kiritish uchun barcha makorona tadbirlarni qo'lladilar. Atrof joylarni oldin bosib olib, shaharni tashqi dunyodan ajratishga harakat qiladi. Boshqa bahodirlar

²⁹ Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. — T.: «Cho'lpon». 1994. 142-bet.

qo'shinidan qo'shimcha kuchlar chorlab, uch kunlik qattiq jangdan so'ng Chingizxon qo'shini shaharga yorib kirishga va uni butunlay o'ziga bo'ysundirishga erishadi.

Mo'g'ul istilochilariga qarshi ulug' ajdodlarimizning qahramonona kurashida Xo'jand himoyachilari ko'rsatgan favqulodda jasorat alohida o'rin tutadi. **Temur Malik** boshchiligidagi mudofaa kuchlari qariyb 5 oy davomida ko'ksini qalqon etib, yovuz dushman hamlasini daf' etib, behisob qurbonlar berib o'z yurtini himoya qildilar, ilojsiz qolgan paytdagina olov ichida yonayotgan shahar qal'asini tark etdilar. Shunda ham Temur Malik bir qism dovyurak, qo'rqmas jangchilari bilan Sirdaryoga yo'nalib, maxsus orolda joylashib dushmanga zarba beradi. Nihoyat, ular maxsus kemalarda mo'g'ullar hujumiga bardosh berib, yo'l-yo'lakay jang qilib, Xorazm sari harakatlanadilar. Xalq qahramoni Temur Malikning bundan keyingi vatanparvarlik faoliyati Xorazm va ona yurtning boshqa hududlarini himoya qiluvchilar safida davom etdi.

Mamlakatning Buxoro, Samarqand, Xo'jand singari yirik markazlarining qo'ldan ketishi Xorazmshoh va uning arkoni davlatini shu qadar larzaga soldiki, buning natijasida, hukmdor o'z saltanatining janubi-g'arbiy hududlari bo'ylab chekinib bordi. O'zining kaltabin siyosati, qat'iyatsizligi, qo'rqqoligi orqasida kechagi «qudratli» hukmdor endilikda ojiz-u notavon bir kimsaga aylanib qoldi. Ilojsiz qolgan shoh oxiri Kaspiy dengizidagi Ashura oroliga qochadi. O'sha yerda katta o'g'li **Jaloliddinni** taxt vorisi etib tayinlab, 1220-yilning dekabrda xor-u zorlikda vafot etadi.

Jaloliddin Manguberdi Gurganchga yetib kelib, shahar mudofaasiga kirishadi. Lekin Gurganchdagi Qipchoq amirlari Turkon Xotunning akasi Xumorteginni sulton deb e'lon qilib, Jaloliddin Manguberdiga qarshi suiqaqd uyushtirmoqchi bo'ladilar. Bundan xabar topgan Jaloliddin Temur Malik boshchiligidagi 300 suvoriy bilan Gurganchni tark etib, Xurosonga ketishga majbur bo'ladi.

1221-yil boshlarida Jo'ji, Chig'atoy va O'qtoy askarlari Gurganchga hujum boshlaydilar. Gurganch jangi 7 oy davom etdi, hadsiz-hisobsiz qurbonlar berildi. Barcha erkaklar, bolalar qilichdan o'tkaziladi. Hech kimga shafqat ko'rsatilmadi. Shaharning o'zini yer bilan yakson qilish uchun Amu to'g'oni ochib yuboriladi, Gurganch suv ostida qoladi. Shahardagi uzoq asrli ma'naviyat durdonalari, qimmatli qo'lyozmalar, kitoblar saqlanib kelinayotgan kutubxonalar, yer bilan yakson etiladi. Muhammad Xorazmshohning o'g'illari: O'z-

loqshoh va Oqshohlar ham mo'g'ullar tomonidan asir olinib, qiy-nab o'ldiriladi. Podshoh bilan ko'p yillar muxolifatchilikda bo'lib, yurtning chuqur ziddiyatlarga yo'liqishiga sababchi bo'lgan. Turkon Xotun qismati ham fojiali yakun topadi. U ham mo'g'ullar tomoni-dan asir olinib, behisob mol-u dunyosi talanib, o'zi Mo'g'ulistonga haydab ketiladi.

Movarounnahrning asosiy shaharlarini bosib olgan, behisob boy-liklarga ega bo'lgan mo'g'ullar 1221-yil davomida Xuroson o'lka-si hududlari tomon hujum boshlab, birin-ketin Balx, Termiz, Marv, Nishopur, Hirot, Mozandaron singari shaharlar, qal'alarini bosib oldilar. Biroq, mo'g'ul bosqinchilari Movarounnahr va Xuroson yer-larini osonlikcha qo'lga kiritgan emaslar. Ular bu yerlarda mahal-liy xalq va uning qo'rquv bilmas, sheryurak farzandlarining tillarda doston bo'lgulik mardlik jasoratlariga duch keldilar, katta talafotlar berdilar. Shu o'rinda Xorazmshohning to'ng'ich o'g'li, jasur lash-karboshi **Jaloliddin Manguberdi** mo'g'ullar istilosi boshlangan kun-danoq doimo yurt himoyachilari tomonida turdi, ularga rahnamo bo'ldi. Ona Vataniga bo'lgan cheksiz mehr hissi, farzandlik burchi uni elga mashhur qildi.

Jaloliddin Manguberdi ancha yillar ilgari G'azna, Valiyon, Guch, Bust va Hindiston hududlarigacha bo'lgan yerlarga hokim etib tayinlangan edi. Shu bois, G'azna tomon yurdi, yo'lda ko'pgi-na qo'shin boshliqlari Sulton Jaloliddinga qo'shildi. Sulton Jalolid-din Niso, Qandahorda mo'g'ullar qo'shinini tor-mor etib, G'azna-ga yetib keldi. Jaloliddin Manguberdi katta qo'shin to'plab, **Valiyon qal'asi, Parvon tekisligida** mo'g'ul qo'shinlari bilan jang qilib, ular-ni tor-mor etadi.

Chingizxon Jaloliddin Manguberdiga qarshi shaxsan o'zi qo'shin tortadi. 1221-yil 25-noyabrda Sind (Hind) daryosi bo'yida tengsiz jang bo'ladi. Bu jangda Jaloliddin Manguberdi ko'rsatgan jasorat-ga mo'g'ul hukmdorining o'zi ham tan berib, lol qolgan. «Qaysi tomonga ot choptirmasin, tuproqni qonga bo'yar edi. Agar bu jang-ni Zolning o'g'li ko'rsa edi, u Sulton Jaloliddinning qo'lini o'pgan bo'lardi»³⁰.

Chingizxon lashkari, uning jang maydonidagi asosiy kuchlari parokanda holiga tushib qolgandi. Biroq pistirmadagi 10 ming nafar sara lashkar jangni Chingizxon foydasiga hal qiladi. Nochor, tang

³⁰ Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. — T.: «Cho'lpon». 1994. 182–184-betlar.

ahvolga tushib qolgan Jaloliddin qora to'riq otiga minib, so'nggi bor mo'g'ullarga hamla qilib, so'ng ot jilovini ortga tortadi. Sovutini yelkasidan tashlab, otiga qamchi bosadi va balandlikdagi qoyadan o'zini Sind daryosiga otadi. Jaloliddin bahaybat daryo to'liqlarini shiddat bilan kesib o'tib narigi sohilga o'tib oladi. Uning 4000 jangchisi ham bunga muvaffaq bo'lishadi. Hozirgi paytda ham Sind daryosining bir tomoni «*Ot sakrar*», narigi tomoni «*Cho'li Jaloliy*» deb ataladi.

Jaloliddin o'zining botir jangchilari bilan yana *o'n yil* davomida goh Afg'on va Hind, goh Eron yoki Kavkazorti hududlarida paydo bo'lar, yangidan xalq lashkarlarini jamlab, mo'g'ul bosqinchilari zulmi va hukmronligiga qarshi tinimsiz jang qilar, xalq erki, ozodligi yo'lida sabot bilan kurashardi.

1230-yil 10-avgustda Arzinjon yaqinidagi jangda Jaloliddin Manguberdi kuchlari mag'lubiyatga uchradi. Jaloliddin Manguberding kuchsizlanganidan foydalangan mo'g'ullar katta qo'shin bilan Ozarbayjonga bostirib kirib Marog'a, Tabrizni egallab (1231-yil) Jaloliddin Manguberдини ta'qib etishgan. Mayofariqin viloyatidagi qishloqlaridan birida mo'g'ullar tungi hujum natijasida Jaloliddin Manguberding oz sonli qo'shinini tor-mor keltiradilar. Jaloliddin Manguberding o'zi esa ta'qibdan qutilib, Kurdiston tog'lariga chiqib ketadi. Bu yerda qaroqchi kuchlar qo'liga asir tushib, fojiali ravishda halok bo'lgan.

Jaloliddinning el-ulus, vatan ozodligi va mustaqilligi yo'lidagi fi-doyiligi, mislsiz jasorati manguликка daxldordir. Istiqlol nashidasi-ni surayotgan mustaqil O'zbekistonda ulug' ajdodlar ruhining e'zozlanayotgani, jumladan, Jaloliddin Manguberdi qutlug' tavalludining 800 yillik yubileyi mamlakatimiz miqyosida keng nishonlanganligi ham buning yaqqol ifodasidir. 2000-yilda O'zbekistonda «Jaloliddin Manguberdi» ordeni ta'sis etildi.

Shunday qilib, mo'g'ul istilochilari qisqa davr ichida goh be-adad qirg'inliklar keltirish, goh mahalliy xalqlar orasida g'ulg'ula, xavf-xatar solish yoxud ular orasidagi xiyonatkor, sotqin unsurlarni ishga solish orqasida Movarounnahr va Xuroson yerlarini egallab, bu hududlarga mislsiz moddiy va ma'naviy zarar yetkazib, o'z hukmronligini o'rnatishga muvaffaq bo'ldilar.

Kechagina gullab-yashnagan vodiylar, yam-yashil, obod qishloqlar, suv inshootlari, to'g'onlar yakson etildi, ekin maydonlari suvsizlikdan qovjirab qoldi.

Islom Karimov: «Bu yurt tengsiz allomalar, aziz-avliyolar, podshohu sarkardalar, botir va pahlavonlarni ko'p ko'rgan. Ular orasida milliy qahramonimiz Jaloliddin Manguberding betakror nomi yulduzdek charaqlab turadi». (I.A.Karimov. Asarlar to'plami. 8-jild, 75-bet)

Sarkarda yubileyi munosabati bilan Urganchda Jaloliddin Manguberdiga bag'ishlab me'moriy majmua va bog' tashkil qilindi

Bahodir, sarkarda, davlat arbobi Jaloliddin Manguberdi qiyofasida chizilgan

2000-yilda Jaloliddin tavalludining 800-yilligi nishonlandi «Jaloliddin Manguberdi» ordeni ta'sis etildi

Shahobiddin an-Nasaviy: U bug'doyrang, o'rta bo'ylik, turkiy qiyofalik va turkiyda gapiradigan odam edi. Uning mardligi, jasurligiga kelsak, «... u sherlar orasida eng zo'r sher edi, qo'rqmas chavandoz, lashkarlar orasida eng botir edi. U haqqo'ylikni, adolatni ulug'lardi.

Chingizxon: «Otdan dunyoda hali bunday o'g'il tug'ilmagan. U sahroda sher kabi g'olib jangchi, daryoda esa nahang (akula) kabi botir. «Otaga shunday o'g'il zarurki, u ikki girdob – olov va suv girdobidan ozodlik maydoniga chiqa oldi!»
(Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. – T.: «Cho'lpon». 1994. 183–184-betlar.

Buyuk Ipak yo'lining shuhrati so'ndi, shaharlar hayoti fayzsiz bo'lib qoldi. Xalqning ko'p asrlik ma'naviy bisoti, noyob osori atiqalari, qadriyatlarini oyoqosti qilindi.

2. Chig'atoy ulusining tashkil etilishi, uning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayoti

Chingizxon o'z hukmronligining so'nggi davrlariga kelib, 1224-yilda o'z qo'l ostiga kiritgan barcha hududlarni avlodlari o'rta-sida taqsim qiladi. Chunonchi, Irtish daryosi sohillaridan g'arbga tomon to «mo'g'ullar otining tuyog'i yetgan joygacha» bo'lgan yerlar, Sirdaryoning quyi oqimi va Xorazmning shimoli-g'arbiy qismlari to'ng'ich o'g'li Jo'jiga, Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Movarounnahr yerlari uning ikkinchi o'g'li Chig'atoyga berildi. Uchinchi o'g'il Q'qtoygacha esa G'arbiy Mo'g'uliston va Tarbag'atov yerlari ajra-

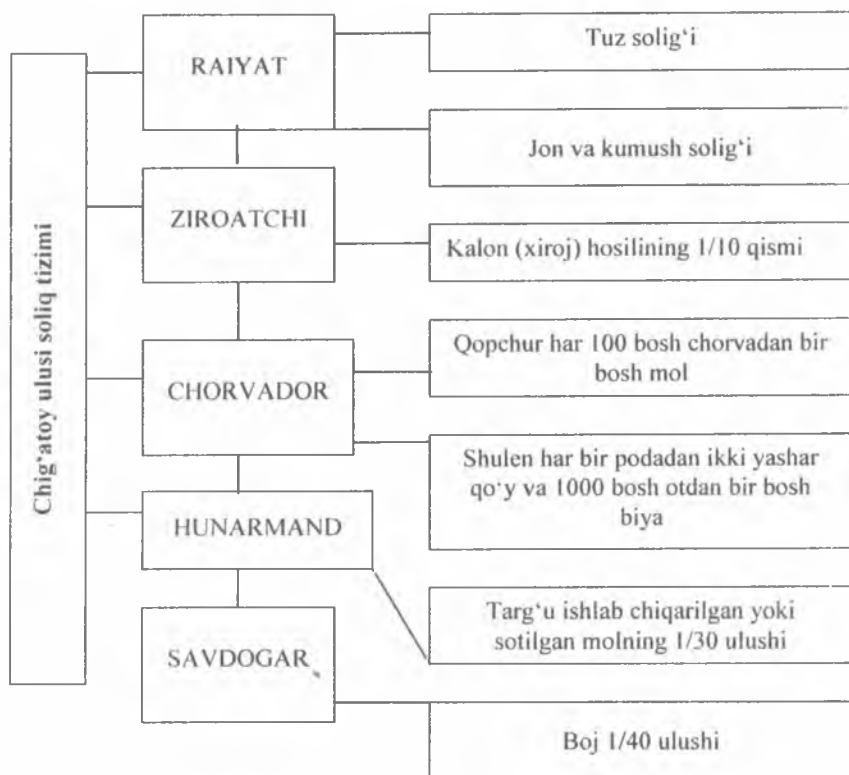
tildi. Kenja o'g'il va voris Tuliga Mo'g'uliston, Xitoy va Qirg'iziston yerlari meros qilib berildi. Keyinchalik, Chingizxonning jahongirlik yurishlarini davom ettirib, Sharqiy Yevropaning katta qismini bosib olib, Oltin O'rdaga asos solgan nabirasi Botuxon hukmronligi davrida (1227—1256) Movarounnahrning qator hududlari ham uning ta'sirida bo'lgan.

Shunday qilib, Chingizxon avlodlari o'rtasidagi meros taqsimlanishi natijasida Movarounnahr, Sharqiy Turkiston va Yettisuv o'lkalari Chig'atoy va uning vorislariga o'tib, u Chig'atoy ulusi nomi bilan atala boshlandi. Endilikda mo'g'ul hukmdorlari Movarounnahr o'lkasini boshqarishga kirishar ekanlar, ular qanday qilib bo'lmasin, uning xalqini yanada itoatda tutish, bu yerdan mo'g'ul zodagonlari uchun ko'proq soliq va o'lponlar undirish, qo'shimcha majburiyatlar yuklash harakatida bo'ladilar.

Mo'g'ullar Movarounnahrni idora etishda mahalliy amaldorlar xizmatidan ustomonlik bilan foydalandilar. Bular Mahmud Yalavoch, Badriddin Amid, Hasan Xoja, Ali Xoja, Yusuf O'troriy, Qutbiddin Habash Amid singari mo'g'ul hukmdorlari bilan yaqindan hamkorlik qilgan mahalliy amaldorlar edilar. Shu boisdan ham Chig'atoy ulusi hukmdori Chig'atoy (1224—1242) davrida Movarounnahrni boshqarish mahalliy yirik savdogar, diplomat, sotqinlik evaziga mo'g'ullar ishonchini qozongan Mahmud Yalavochga berilgani tasodifiy emas. U xoqon nomidan raiyatni boshqaradi. Uning qarorgohi (poytaxti) Xo'jand edi. Harbiy hokimiyat, aholini ro'yxatdan o'tkazish, soliq yig'ish ishlari dorug'achi va tamg'ach, deb ataluvchi mo'g'ul amaldorlari qo'lida bo'ladi. Mo'g'ul bosqoqlari ixtiyoridagi ko'p sonli jangchilar Mahmud izmiga bo'ysundirilgan. Aholidan markaziy hokimiyat xazinasi uchun ko'plab soliqlar undirilgan.

Bundan tashqari, aholi turli-tuman to'lovlar berishga majbur etilgan. Masalan, aholi savdo yo'llaridagi bekatlar (yomlar) uchun go'sht, un, guruch, ot-ulov berishga ham majbur etilgan. Bosib olingan mamlakat hunarmandlari «din tugun», deb atalgan maxsus o'lpon to'lab turganlar.

Mo'g'ullarning Movarounnahr hududini bosib olib, ship-shiydam etib, talon-taroj qilishi, so'ngra mahalliy aholini haddan ziyod soliq, o'lpon va to'lovlar to'latish yo'li bilan zulm-asoratga duchor yetishi, pirovard oqibatda xalqning ko'tarilishiga, o'z erki, mustaqilligi uchun qo'zg'olonga sabab bo'ladi. 1238-yilda Buxoro yaqini

dagi Torob qishlog'ida boshlangan oddiy g'alvir yasovchi hunarmand Mahmud Torobiy boshchiligidagi xalq qo'zg'oloni shu tariqa yuz bergan edi. Kelgindi mo'g'ul zodagonlarining mahalliy yuqori tabaqa vakillari bilan til biriktirib, bechorahol xalqni talab, boylik orttirayotganligi, shohona aysh-u ishrat qurayotganligi, oddiy fuqaroning turmushi tobora nochorlashib borayotganligi Mahmud va uning maslakdoshlarini g'azabga keltiradi va qo'lga qurol olib, mo'g'ullar zulmini ag'darib tashlash uchun kurashga undaydi. Uning tevaragiga ming-minglab alamzada oddiy mehnat kishilari to'planadi. Buxoro atrofidagi qishloqlar aholisi bilan ko'payib borgan qo'zg'olonchilar Buxoroga kelib, mo'g'ul amaldorlarini, shuningdek, mahalliy zodagonlar, sadrlarni yengib, shaharni egallaydilar. Buxoro sadrlari Mahmud Torobiy hokimiyatini tan olib, uni xalifa deb e'lon qilishga majbur bo'ladilar.

Mahmud Torobiy Buxoroni egallagach, hukmron kuchlar hokimiyatini cheklaydi va oddiy xalq manfaatlarini ko'zlaydigan bir qator tadbirlar o'tkazadi. Qo'zg'olonchilar zarbidan Karmanaga qochgan mo'g'ul bosqoqlari va mahalliy amaldorlar qo'zg'olonni bostirish uchun yangidan katta kuch to'playdilar va Buxoroga yurish boshlaydilar. Ammo bu davrga kelib katta kuchga aylangan qo'zg'olonchilarning qo'li baland keladi 10 mingdan ziyod mo'g'ul askarlari qirib tashlanadi. Qo'zg'olonchilar mo'g'ullarni Karmanagacha quvib boradilar. Biroq mana shu hal qiluvchi olishuvda qo'zg'olon rahnamolari — Mahmud Torobiy va Shamsiddin Mahbubiyar halok bo'ladi. Tez orada qo'zg'olonga qarshi yuborilgan Eldiz No'yon va Chekan Qurchi boshchiligidagi mo'g'ul qo'shinlari Karmana yaqinidagi Malik rabotida qo'zg'olonni bostiradi. Bu jang-u jadal to'qnashuvda 20 mingdan ziyod qo'zg'olonchilar halok bo'ladi. Garchi bu xalq qo'zg'oloni mag'lub etilsa-da, biroq u Movarounnahr erksevar xalqining ozodlik va mustaqillik yo'lidagi mardonavor kurashi, qat'iyatini to'la namoyon etdi. Ayni chog'da, Torobiy qo'zg'oloni mo'g'ul hukmdorlariga mahalliy xalq bilan munosabatlarini qayta ko'rib chiqish, siyosiy va taktik yo'llarni o'zgartirish uchun muhim saboq bo'ldi. Mahalliy xalq orasida ancha obro'sizlanib qolgan Mahmud Yalavochning mo'g'ul hukmdorlari tomonidan Movarounnahrdan olinib, Pekinga hokim etib tayinlanishi, uning o'rni katta o'g'li Mas'udbekka berilishi ham qo'zg'olonning muhim saboqlaridan biri bo'ldi.

Mas'udbek (1238—1289 yil.) bir tomondan, hukmron mo'g'ul xonlari, aslzodalari bilan umumiy til topishga harakat qilib, ularning manfaatlari, qiziqishlariga mos keladigan siyosat yuritgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, mo'g'ul xonlari o'rtasidagi toj-u taxt, hukmronlik uchun yuz bergan o'zaro ixtiloflardan ustalik bilan foydalanib, o'lkada savdo-sotiqni jonlantirish, iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirishga intildi.

Movarounnahr hududlarida yuz bergan bu xildagi ijobiy o'zgarishlarda Chig'atoy ulusi xoni Kaydu tashabbusi bilan mo'g'ul no'yonlari va shahzodalarning 1269-yilda Talas vodiysida bo'lib o'tgan qurultoyi va undagi tarixiy kelishuvning roli va ta'siri katta bo'ldi.

Mas'udbek yuritgan siyosat va uning natijalari	♦ Mo'g'ul zodagonlarining yurtida qilgan o'zboshimcha xatti-harakatlariga chek qo'yildi. ♦ O'lkada nisbiy tinchlik, yaratuvchilik jarayoni hukm surdi. ♦ 1271-yilda o'tkazilgan pul islohoti va bir xil vazndagi sof kumush tangalarning zarb etilishi o'lkaning iqtisodiy-moliyaviy ahvolini, savdo-tijorat ishlarining ancha yaxshilanishiga turtki berdi. ♦ Buxoro, Samarqand, Shosh, Termiz, Farg'ona shaharlarining yangidan tiklanishi, ularning savdo-sotiq va hunarmandchilik markazlari sifatidagi mavqeyi ko'tarildi. ♦ Islom dini va uning peshvolari nufuzi tiklandi. Islomning Movarounnahrning rasmiy dini sifatidagi mavqeyi ortib bordi. ♦ Mo'g'ullar va bir qator turkiy qavm, elatlarning Movarounnahrda kelib o'troqlashuvi va muqim yashashga moslashuvi jarayoni faollashdi.

Mazkur qurultoy barcha mo'g'ul xonlari, aslzodalariga qayerda yashashlaridan qat'iy nazar mahalliy aholi hayoti, turmush tarziga aralashmaslik, belgilab qo'yilgan soliq, to'lovlar bilan qanoatlanish, ekin maydonlarini payhon qilmaslik majburiyatini yukladi. Ularni Movarounnahr yerlariga ko'chib, asta-sekin o'troq hayotga o'tib borishga da'vat etdi.

XIII asrning ikkinchi yarmiga kelib mo'g'ullarning mahalliy aholiga, ularning turli ijtimoiy qatlamlariga nisbatan munosabatlari ham keskin o'zgarib bordi. Mo'g'ul hukmron doiralariining bir qismi yerlik aholining yirik mulkdorlari, ruhoniylari, savdo-sotiq, hunarmand tabaqalari bilan umumiy til topib, o'z qarashlarini o'zgartirib, musulmon ruhoniylariga xayrixohlik va hurmat bilan munosabatda bo'la boshladilar.

Chig'atoy ulusida islom rasmiy davlat dini maqomiga ega bo'ldi. Shuningdek, mo'g'ul qabilalari, elatlari bilan birga XIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab ko'plab turkiy urug'-qavmlar ham Movarounnahrda kelib o'rnatilish boshladi. Jumladan, barloslar Qashqadaryoda, jaloyirlar Ohangaron vodiysida, arlotlar Afg'oniston shimolida, qavchinlar Tojikiston janubida, turkiylashgan mo'g'ullar urug'i so'fiylar Xorazmda joylashib, chuqur tomir otib bordi. Bu esa turkiy xalqlar, elatlarning o'lkadagi mavqeyining yanada mustahkamlanishiga, turkiy til va uning shevalari ta'sirining ortib borishiga sabab bo'ldi.

XIV asrdan boshlab Chig'atoy ulusida mo'g'ul xonlari boshqaruv sohasida ham muhim o'zgarishlar yuz beradi. Bu o'zgarishlar, dastavval, Chig'atoy xonlaridan *Duvaxon* (1274–1306), uning o'g'il-lari *Kebekxon* (1318–1326), *Tarmashirin* (1326–1334) nomlari bilan bog'liq. Jumladan, Duvaxon davrida katta vakolatga ega bo'lgan Mas'udbekning sa'y-harakatlari bilan shaharsozlik rivojlanganligi, savdo-sotiq ahli katta naf ko'rganligi, qishloq xo'jaligi ancha yuk-salغانligi ko'zga tashlanadi. *Kebekxon esa o'z qarargohini* mo'g'ul hukmdorlari orasida birinchi bo'lib *Movarounnahr*ga ko'chir-di. Qashqadaryo vohasidagi Nasaf shahridan uncha uzoq bo'lma-gan joyda uning buyrug'i bilan saroy (mo'g'ulcha ma'nosi «qarshi») bunyod etilib, *Qarshi nomi bilan poytaxtga aylantirilishi* o'sha davri-ning muhim voqealaridan bo'lgan.

Kebekxonning muhim xizmatlaridan yana biri — bu uning pul va ma'muriy-hududiy sohalarda o'tkazgan islohotlardir. Xususan, 1321-yilda o'tkazilgan pul islohotida Xuroson, Eron va Oltin O'rda-dagi amaldagi pul tizimi hisobga olingan edi. Og'irligi 8 grammlik katta kumush tanga va 1 grammlik kichik tanga zarb etildi. Kat-ta tanga «*dinor*» deb, kichik tanga «*dirham*» deb atalgan. Yangi pul birligi «Kepak» nomi bilan mashhur bo'lgan. Islohotning dastlabki yillarida Kebek nomi bilan mashhur bo'lgan bu tangalar ko'p miq-dorda Samarqand va Buxoroda zarb qilinib, muomalaga chiqaril-gan. Bu ikki xil qimmatga ega bo'lgan kumush tangalar keyinchalik boshqa hukmdorlar tomonidan ham chiqarilgan. Masalan, Tar-mashirin davrida *O'trorda* ko'plab kumush tangalar chiqaradigan zarbxona muntazam ishlab turgan. Kebekning pul islohoti tashqi va ichki savdoning rivojlanishi uchun qulay shart-sharoit yaratishga xiz-mat qildi.

Ma'muriy islohotga ko'ra, *Movarounnahr hududlari viloyatlarga, viloyatlar tumanlar* (mo'g'ullar tartib qilgan 10 ming askar beradi-gan, aholisi 40–50 ming nafar bo'lgan, hozirgi tumanlarimizga qiyos etsa bo'ladi — *izoh*)ga bo'lindi. Jumladan, Samarqand viloyatida 7 ta, Farg'ona viloyatida 9 ta tuman tarkib topgan. Kebekxonning o'l-kada tinchlik, osoyishtalik va totuvlik o'rnatish borasidagi siyosati-ni. Tarmashirin izchil davom ettirdi. U islom dinini qabul qilib, uni davlatning rasmiy dini darajasiga ko'tardi. Kebekxon yo'nalishida siyosat yurgizgan mo'g'ul xonlarining navbatdagi vakili *Qozonxon* (1334–1346) ham Movarounnahr hududlari birligini saqlash, tub joy

aholi manfaatlarini himoya qilish uchun mahalliy mo'g'ul va turk amirlari, no'yonlarining olib borayotgan bir yoqlama kurashlarini bartaraf etishga intildi. U o'zi uchun qarorgoh sifatida Qarshi bilan Buxoro oralig'ida (hozirgi Muborak tumani hududida) mashhur *Zanjirsaroy qal'asini* qurdirdi. Biroq markazdan qochuvchi kuchlarning, dastavval, ko'chmanchi mo'g'ul amirlarining kuchayib borayotgan ta'siri va fitnasi oqibatida 1346-yilda Qozonxon qatl etiladi. Shundan so'ng hokimiyat tepasiga kelgan Amir *Qazog'on* (1347–1358) mo'g'ul zodagonlari manfaatlarini yoqlab siyosat yurgizdi. Uning o'zi ham bir joyda muqim yashamasdan ko'p vaqtini bosqinchilik yurishlarida o'tkazardi. Buning oqibatida uning davrida mahalliy aholi tub manfaatlarini bilan mo'g'ul hukmdorlari manfaatlarini bir-biriga tobora zid kela bordi. Bu esa Movarounnahrda yana siyosiy vaziyatning keskinlashuviga, hokimiyatga intiluvchi kuchlarning faol harakatga kelishiga sabab bo'ldi.

XIV asrning 40-yillarida *Chig'atoy ulusi ikki qismga*: Yettisuv, Sharqiy Turkistondan iborat Mo'g'ulistonga va Movarounnahrda bo'linib ketdi. 1348-yilda Chig'atoy naslidan bo'lgan *Tug'luq Temur* Mo'g'uliston hokimi etib ko'tarildi. Movarounnahrda hokimiyatni egallagan Amir *Qazog'on* 1358-yilda o'ldiriladi.

Bunday sharoitda Movarounnahr yurtini birlashtirish, mahalliy hukmdorlarning o'zboshimchalik, boshboshdoqlik harakatlari-ga chek qo'yish, jafokash xalqni mo'g'ullar zulmi va istibdodidan butkul xalos etish va unda qudratli markazlashgan davlat barpo etish-dan iborat yuksak vazifa tarixiy zaruriyat taqozosi bilan kun tartibiga qo'yildi. Uni muvaffaqiyatli uddalash esa *ulug' bobokalonimiz Amir Temurga* nasib etdi.

3. XIII–XIV asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo xalqlarining madaniy hayoti

Bosqinchi yovlar azaldan yuqori sivilizatsiya o'chog'i sanalgan, ulug' ajdodlarimiz aql-zakovati va donishmandligi bilan yaratilgan yuksak moddiy va ma'naviy-madaniyat, betakror obidalar, osori-atiqalar makoni bo'lgan bu azim yurti qanchalik xonavayron etmasinlar, biroq xalq irodasini, uning buyuk bunyodkorlik, ijodkorlik salohiyatini so'ndira olmadi. Aksincha, bu yurtning mag'rur va erk-sevar kishilari, bir tomondan, muqaddas Vatan tuyg'usini dillariga

mustahkam jo aylab, ozodlik va mustaqillik yo'lida jonbozlik bilan kurash olib borgan bo'lsalar, ikkinchi tomondan esa, ular asriy xalq an'analari, udumlariga sodiq qolib, yaratuvchilik ishlari bilan mashg'ul bo'lganlar. Zero, o'lmas xalq dahosi bu davrda ham yangi-yangi salohiyatli ijodkorlar avlodini yetishtira bordi. Shu boisdan sahroyi mo'g'ullar xarobazorga aylantirgan kultepalar o'rnida ko'p o'tmay, yangidan ko'rkam shaharlar, me'morchilik obidalari qad rostlab, hayot yana yangidan izga tushib bordi. Mahalliy xalq orasidan yetishib chiqqan ajoyib me'morlar, naqqosh-u hunarmandlar sa'y-harakati, mahorati bilan betakror moddiy madaniyat namunalari yaratilib, bundan o'lka hayoti o'zgacha fayzu manzara kasb etib bordi. Bu davrda bunyod etilib, gavjum savdo-sotiq, hunarmandchilik markazlariga aylana borgan *Andijon, Qarshi, Urganch*, qaytadan ta'mirlanib, chiroy ochgan, oldingi mavqeyini tiklagan *Samarqand, Buxoro, Shosh, Termiz* singari shaharlar, ularning o'ziga xos me'morchilik qiyofasi shundan dalolat beradi. Ko'hna Urganchda qad ko'targan, balandligi 62 metrni tashkil etagan ulug'vor minora XIII asr arxitekturasining noyob yodgorligi hisoblanadi. Samarqanddagi Shohizinda majmuyi Buxorodagi Bayonqulixon, Ko'hna Urganchdagi Najmiddin Kubro, To'rabekxonim, Muhammad Bashar maqbaralari Xo'janddagi Tubaxon maqbarasi va boshqalar XIV asrning nodir me'moriy yodgorliklari sirasiga kiradi.

Xalq amaliy san'ati, kulolchilik namunalari, sirli naqshinkor sopolli idishlar, shu jumladan, ko'zalar, chinni buyumlar, uy-ro'zg'or ashyolari, binolar peshtoqiga bitilgan, san'at darajasidagi nas-taliq bitiklari — bular O'rta Osiyo moddiy madaniyatining XIII—XIV asrlarda ham rivojlanishda davom etganligidan darak beradi. Bu davrda ilm-fan, ayniqsa, tarixshunoslik rivojida ham muayyan yutuqlar qo'lga kiritildi.

**XIII—XIV asrlarda
yetishib chiqqan
badiiy adabiyot
namoyandalari**

- ♦ Jaloliddin Rumiy (1207—1273) («Masnaviyi ma'naviy»)
- ♦ Muslihiddin Sa'diy Sheroziy (1219—1293) («Guliston», «Boston»)
- ♦ Qutb («Xusrav va Shirin»)
- ♦ Xorazmiy («Muhabbatnoma»)
- ♦ Sayfi Saroyi («Suhayl va Guldursin»),
- ♦ Xusrav Dehlaviy (1253—1325) («Xamsa»)

O'lkada badiiy adabiyot ham sezilarli taraqqiy etdi. Jumladan, XIII asrning ikkinchi yarmi hamda XIV asrning birinchi yarmida yashab, ijod etgan yurtdosh daho shoirimiz **Pahlavon Mahmud** ijodi bu jihatdan ibratlidir. Uning tug'ilgan yili noma'lum bo'lib, vafot etgan davri manbalarda 1322-yil deb ko'rsatiladi. U hunarmand oilada dunyoga kelgan. O'zi ham po'stin do'zlik bilan shug'ullangan, o'z zamonasining ilg'or, ma'rifatparvar kishilaridan bo'lgan. Pahlavon Mahmud nomi bilan zikr qilingan barcha tazkiralarda u g'azal, ruboiy janrlarida samarali ijod qilgan shoir sifatida tilga olinadi. Biroq Mahmudni elga mashhur etgan, avlodlar ehtiromiga sazovor qilgan omil, bu, eng avvalo, uning otashnafas **ruboiylaridir**. Shoirning ijtimoiy, falsafiy qarashlari ham uning ruboiylari mazmunida aks etgan.

Umuman, Pahlavon Mahmud she'riyatida keng ma'nodagi hayotiy voqealar, insoniy kechinmalar, chuqur axloqiy, falsafiy qarashlar ifodalanganki, bu hol shoirning o'z davrining ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga faol munosabatda bo'lganidan dalolat beradi.

XIII asr oxiri va XIV asrning birinchi choragida Turkistonda kechgan adabiy jarayonni Nosiriddin Burhoniddin o'g'li Rabg'uziy ijodisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ayniqsa, uning qalamiga mansub «Qissasi Rabg'uziy» asari adib nomini asrlar osha sarbaland etib kelmoqda. Bu asar ilk o'zbek nasrining dastlabki namunasi sifatida qimmatlidir. Rabg'uziy asaridagi dunyoviy ruh bilan sug'orilgan ko'plab she'riy parchalar g'azalchilik janrining keyingi rivoji uchun ham katta ahamiyat kash etadi.

Bu davrda tarixnavislik ham taraqqiy topdi. Juzjoniyning «Tabaqoti Nosiriy» («Nosir turkumlari»), Juvayniyning «Tarixi jahonkushoy» («Jahon fotihi tarixi»), Rashididdin Fazlullohning «Jome at-tavorix» («Tarixlar to'plarni») kabi asarlari o'sha davr tarixiga doir qimmatli manbalar hisoblanadi.

Shunday qilib, XIII–XIV asrlar davomida Movarounnahr hududi mo'g'ullar hukmronligi bilan bog'liq tarzda qanday ziddiyatli, murakkab jarayonlarni o'z boshidan kechirmasin, uning ko'lina madaniyati, ilm-urfonni an'anaviy ravishda o'ziga yo'l topib, rivojlanishda davom etadi. Xalq dahosi, ijodkorligi, uning salohiyatli namoyandalari sa'y-harakatlari, tashabbuslari ila sayqal topib, yangi-yangi qirralar kashf etib boradi. Bu esa, shubhasiz, o'lka xalqlari ma'naviy merosi, qadriyatlarining mazmunan boyib, yuksalishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Nazorat savollari

1. Chingizxon shaxsi to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Chingizxon 1219-yilgacha qanday hududlarni istilo etgan edi? Xaritada belgilab ko'rsating.
3. Muhammad Xorazmshoh davlatining ichki ahvoli qanday edi?
4. Movarounnahr shaharlari qanday mudofaa qilindi?
5. Jaloliddin Manguberddning mo'g'ullarga qarshi kurashlardagi beqiyos jasorati haqida so'zlab bering.
6. Jaloliddin Manguberdi yubileyi yurtimizda qachon nishonlangan?
7. Chig'atoy ulusi qanday vujudga keldi, u qanday tarzda boshqarildi?
8. Mo'g'ullar mahalliy aholiga qanday soliq va to'lovlar soldi?
9. Mahmud Torobiy qo'zg'oloni to'g'risida tushuncha bering.
10. Torobiy qo'zg'oloni nima uchun mag'lubiyatga uchradi?
11. Mas'udbek Movarounnahrda qanday islohotlar o'tkazdi?
12. Kebekxon o'lkada qanday o'zgarishlarni amalga oshirdi?
13. Nima sababdan XIV asrning 40–60-yillariga kelib Chig'atoy ulusi iqtisodiy tushkunlik, hududiy parchalanishga yuz tutdi?

VIII bob. AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA IJTIMOIY-SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

Tayanch soʻz va iboralar: *Siyosiy tarqoqlik. Amir Temur. Amir Temur – markazlashgan davlat asoschisi. Amir Temur yurishlari. Temur tuzuklari. Movarounnahr. Xuroson. Shohrux Mirzo. Mirzo Ulugʻbek. Husayn Boyqaro. Madaniyat. Ulugʻbek akademiyasi. Alisher Navoiy.*

1. Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi. Markaziy davlat boshqaruvining takomillashuvi

Amir Temur Vatanimiz tarixida, oʻzbek davlatchiligi taraqqiyotida beqiyos xizmat koʻrsatgan shaxs. Amir Temur jahon xalqlari tarixida buyuk davlat arbobi, mashhur sarkarda sifatida eʼtirof topgan yorqin siymodir. Afsuski, Amir Temur nomi sobiq mustamlakachilik va mustabid tuzum davrida qoralanib, avlodlar nazaridan chetga surilib kelindi. Biroq oʻzbek davlatchiligini qayta tiklagan, buyuk davlat darajasiga koʻtargan, jahonga shuhrat taratgan Amir Temurning tarixiy xizmatini jahon afgor ommasi nazaridan yashirish, uni qatagʻon zanjirida ushlab turish vaqti oʻtdi. Istiqlol tufayli oʻz ona tariximizni xolisona yoritish, tarixiy haqiqatni qaror toptirish barobarida Amir Temur bobomizning nomini, nuroniy qiyofasini tiklash baxtiga muyassar boʻldik. Yurtboshimiz Islom Karimov tashabbusi bilan 1996-yilning Amir Temur yili deb eʼlon qilinishi va shu yili buyuk bobokalonimiz tavalludining 660-yilligining mamlakatimizda hamda UNESCO tashabbusi bilan butun dunyo miqyosida keng nishonlanishi — bu hozirgi minnatdor avlodlarning, qolaversa, jahon ahlining bu buyuk zotga, uning ulugʻvor ishlariga bildirgan cheksiz hurmati va eʼzoi ramzidir.

Adolat va insof bilan tangri yaratgan bandalarini oʻzimdanda rozi qildim. Gunohkorga ham, begunohga ham rahm qilib, haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim. Xayr-ehson ishlarim bilan odamlar koʻnglidan joy oldim.

Amir TEMUR

Amir Temurning shaxsiy fazilatlari	◆ ma'rifatparvarlik, ilmparvarlik; ◆ donishmandlik; ◆ raiyatparvarlik; ◆ adolatparvarlik; ◆ kechirimlilik; ◆ olijanoblik; ◆ mardlik, bahodirlik; ◆ qattiqqo'llik; ◆ irodalilik; ◆ jasurlik; ◆ sobitlik, vazminlik, chidamlilik; ◆ sabr-bardoshlilik, insoflilik; ◆ mehribonlik, muruvvatpeshalik.

«Hamisha xalq g'amini, yurt g'amini o'ylab yashagan Sohibqiron yovlar oyog'i ostida toptalgan o'lkani dunyoning eng qudratli saltanatiga aylantirgan edi. Kelinglar, aziz do'stlar, barchamiz yakdil bo'lib, halol mehnatimiz, aql-u zakovatimiz, Vatanga muhabbatimiz bilan O'zbekistonni jahon havas qiladigan buyuk davlatga aylantiraylik. Bu yo'lda bobokalonimizning: «Adolat va ozodlik — dasturingiz, rahbaringiz bo'lsin!» degan dono o'gitlari doimiy shiorimiz bo'lsin».

Islom KARIMOV

Amir Temur turkiy barlos urug'ining biy (urug' oqsoqoli)laridan bo'lmish Muhammad Tarag'ay va Buxoro shariat qonunlari sharhlovchisining qizi Takina Mohbegimlarning farzandi bo'lib, 1336-yilda Shahrisabzga yaqin Xo'ja Ilg'or qishlog'ida tavallud topgan. Uning to'liq ismi Sohibqiron Amir Temur ibn Amir Tarag'ay ibn Amir Barkuldir. Temur siyosiy kurash maydoniga kirib kelgan XIV asrning 60-yillarida mo'g'ullarning Chig'atoy ulusi hukmronligi davom etayotgan edi. 1346-yili Chig'atoy ulusi xoni Qozonxon Amir Qazog'on tomonidan o'ldiriladi. 1358-yilda Amir Qazog'on ham o'ldiriladi, ulusda parokandalik jarayoni kuchayadi. O'lkaning turli hududlarida mustaqillik da'vosi bilan ish ko'rayotgan 10 ga yaqin mahalliy bekliklar, chunonchi, Xorazmda so'fiylar, Qashqadaryoda barloslar, Ohangaron vodiysida jaloyirlar, Buxoroda sadrlar, Termiz atrofida sayidlar amirlarining va hokazo kuchlarning ajratuvchilik harakatlari yurt butunligiga jiddiy xavf tug'dirayotgandi. Ulus o'ntacha mustaqil bekliklarga bo'lingan bo'lib, ularning beklari o'rtasida

doimo nizo, janjal bo'lardi. Buning ustiga o'z hukmronligini mustahkamlash maqsadida 1360-yilda Movarounnahrda katta qo'shin tortib kelgan Mo'g'uliston xoni Tug'luq Temur³¹ xuruji ham dard ustiga chiqqon bo'lgan edi. Bunday qaltis vaziyatda siyosiy kurash maydonida hozir bo'lgan yosh Temurbek oldida nihoyatda ehtiyotkorlik, aql-zakovat bilan ish ko'rish, o'z atrofiga yurtparvar, vatanparvar kuchlarni to'plash, so'ngra qulay imkoniyat tug'ilishi bilan yurt dushmanlariga qaqshatqich zarba berish vazifasi turardi.

Temurbek uddaburonlik bilan o'ziga xos taktika qo'llab, o'zining bosh orzu-maqсадlaridan voz kechmagan holda, vaziyat taqozosi bilan vaqtdan yutish, ishonchli kuch topish uchun vaqtincha 1361-yilda Tug'luq Temur xizmatiga kiradi. Biroq bir yil muddat o'tar-o'tmay Balx hokimi, Amir Qazog'onning nabirasi Amir Husayn bilan do'stlashib, u bilan birgalikda yurt birligi va ozodligini tiklashga kirishadi. U 1362—1364-yillarda mo'g'ul qo'shinlariga bir necha marta zarba beradi.

Tug'luq Temurning o'g'li Ilyosxo'ja 1365-yil bahorida Movarounnahrda yurish qiladi. Chinoz atrofida, Sirdaryo bo'yidagi «Loy jangi»da Amir Temur va Amir Husayn qo'shinining Ilyosxo'ja boshliq — mo'g'ul qo'shinidan kutilmaganda yengilishi Amir Temur uchun juda katta saboq bo'ldi. Ilyosxo'ja qo'shinlari Samarqandga tomon yurdi. Mahalliy aholi mudofaaga ko'tarildi, bu harakat **sarbadorlar harakati** nomi bilan mashhur. Harakatga tolibi ilm vakili **Mavlonozoda**, jun tituvchilar oqsoqoli **Abu Bakr Kalaviy** va mohir mergan **Xo'rdaki Buxoriylar** boshchilik qiladilar. Jome masjidida to'plangan 10 mingga yaqin aholi Mavlonozoda da'vati bilan mo'g'ullarga qarshi kurashda faol qatnashadilar. Ilyosxo'ja Samarqandda katta zarbaga uchrab Movarounnahrda chiqib ketishga majbur bo'ladi. Samarqandda hokimiyat sarbadorlar qo'lga o'tadi. Ular xalq turmushini yaxshilashga qaratilgan tadbirlar ko'radilar, mo'g'ullarga tarafdorlik qilganlarning yer va mulklari musodara etiladi.

Samarqand sarbadorlari g'alabasidan xabar topgan Amir Husayn va Amir Temur 1366-yil bahorida Samarqandga keladilar. Amir Husayn hiylasi bilan sarbadorlar boshliqlari qo'lga olinib, o'ldiriladi. Amir Temurning sa'y-harakatlari tufayligina Mavlonozoda tirik qoladi. Amir Husayn Movarounnahrda Amir Temurni qoldirib o'zi Xurosonga ketadi.

³¹ Bu yerda gap Chig'atoy ulusining bo'linishi natijasida tashkil topgan Mo'g'uliston nomi bilan atalgan xonlik hukmdori to'g'risida boryapti.

Amir Temurning keyingi jo'shqin faoliyati davomida uning Amir Husayn bilan ittifoqi mustahkam bo'lmadi. Tabiatan shuhratparast, hokimiyatparast shaxs bo'lgan Amir Husayn qanday qilib bo'lmasin Amir Temurga pand berish, unga xiyonat qilishdan qaytmaydi. Sharafiddin Ali Yazdiy aytganidek, «Ularning o'rtalarida sadoqat va do'stlik munosabati yaqinlik va qarindoshlik aloqasi bilan qat'iy qilingan edi. Ammo Amir Husaynning ko'ngli makr va g'addorlik o'y-xayolidan bo'shamasdi» (Sh. Yazdiy. «Zafarnoma». 207-bet).

Xalqimizda «birovga choh qazisang, o'zing yiqilasan» deyilganidek, Amir Husayn ham o'zi qazigan chohga o'zi yiqildi. Vaziyat taqozosi bilan Amir Temur Amir Husayn o'rnashib olgan Balxga 1370-yilning bahorida qo'shin tortib boradi va uni mahv etadi. Shundan so'ng Amir Temur Movarounnahrning yagona hukmdori bo'lib qoldi. Samarqand mamlakat poytaxtiga aylandi. Yurtni boshqarish jilovini qo'lga kiritgan Amir Temur oldida hali g'oyatda katta, murakkab vazifalar ko'ndalang bo'lib turardi. Eng asosiysi, mamlakat hududlarini birlashtirish, yagona markazlashgan davlat tuzishdan iborat bosh vazifani hal etish kerak edi. Busiz mamlakat taraqqiyotini olg'a bostirish, uning dovrug'ini jahon miqyosiga ko'tarish mumkin emasdi. Shu boisdan, dastlab Sirdaryo va Amudaryo oralig'idagi hududlar diplomatik yo'l bilan birlashtirildi.

Amir Temur sharqiy hududlarni mo'g'ullar ta'siridan ozod etish uchun 1370-yil oxiri va 1371-yil boshida Sharqiy Turkiston tomon yurish qiladi. Mo'g'ul xoni Kepak Temurga qaqshatqich zarba beradi, Farg'ona mulki va boshqa bir qator hududlar egallanadi. Ko'p o'tmay, Afg'oniston shimolidagi Shibirg'on viloyati ham uning tasarrufiga olindi.

Tarixiy manbalarda Amir Temurning Mo'g'uliston tomon 7 marta harbiy yurishlar qilgani tilga olinadi. Uning qudratli mo'g'ul hukmdorlaridan sanalgan Amir Qamariddin bilan olib borgan ko'p yillik urushlari mamlakatining sharqiy hududlarini mo'g'ullar asoratidan xalos qilish, yurt tinchligi, osoyishtaligini qaror toptirishga qaratilgan edi. O'z tasarrufida Qoshg'ar, Issiqko'l va Yettisuv vohasini birlashtirgan hamda 1369-yili Ilyosxo'jani taxtdan ag'darib, Mo'g'uliston xoni bo'lib ko'tarilgan Qamariddin bilan 1370–1389-yillar davomida Amir Temur hayot-mamot janglari olib bordi. Bu jang-u jadallar oqibatida Movarounnahrqa qarashli asosiy sharqiy hududlar uning tarkibiga qo'shib olindiki, bu hol yurtimiz hududida markazlashgan davlatning vujudga kelishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi.

**Amir Temur
tomonidan
markazlashgan
qudratli
davlatga asos
solinishi**

- ♦ 1361–1365-yillar Mo'g'uliston xoni Tug'luq Temurning o'gli Ilyosxo'jaga qarshi urushi
- ♦ 1370-yili Amir Husaynga qarshi Balxga yurish va uni bartaraf etishi.
- ♦ 1370–1371-yillarda Farg'ona, O'tror, Yassi, Toshkent, Hisor, Badaxshon, Qunduz bo'ysundirildi.
- ♦ 1381-yili Hirot, Seyiston, Mozandaron, Saraxs, Sabzavor bo'ysundiriladi.
- ♦ 1371–1389-yillarda jami 7 marta Mo'g'uliston hukmdori Amir Qamariddinga qarshi jang-u jadallar olib borildi va sharqiy, shimoliy hududlar yurtga birlashtirildi.
- ♦ 1371-, 1373-, 1375-, 1379-, 1388-yillarda Xorazmdagi so'fiylar sulolasi hukmdorlari: Husayn, Yusuf va Sulaymon so'fiylarga qarshi olib borilgan urushlar va Xorazmning yurt tarkibiga qo'shib olinishi.

Jadvaldan ko'rinib turganidek, Amir Temur o'z saltanati tarkibiga Xorazm mulkini ham qo'shib olish uchun ko'p sa'y-harakatlarda bo'ladi. Chingizxon tomonidan Jo'ji ulusiga berilgan Xorazm yerlari Oltin O'rdadan mustaqil bo'lib, hokimiyat tepasida Qo'ng'iro't so'fiylari turardi. Keyinroq ikkiga bo'linib, janubiy qismi Chig'atoy ulusiga bo'ysundirilgan edi, ammo Qo'ng'iro't so'fiylari janubiy qismni ham fath etadi. Amir Temur esa butun Xorazmni o'z ulusining tarkibiy qismi, deb hisoblar edi. Shu bois, Xorazmni o'z tasarrufiga olish uchun bir necha marta yurish qiladi.

1388-yilda bo'lgan so'nggi Xorazm yurishi natijasida Sulaymon so'fiy hukmronligi ag'darilib, bu o'lka Amir Temur saltanati tarkibiga uzil-kesil qo'shib olindi. Shunday qilib, Amir Temur bir necha yillar davom etgan qonli kurashlar, muhim tadbirlar, kezi kelganda diplomatik aloqalarni muvaffaqiyatli qo'llash natijasida mamlakatni mo'g'ullar zulmidan ozod etdi, siyosiy tarqoqlik, o'zaro nizolarni bartaraf qildi. Movarounnahr va Xuroson hududlari birlashtirilib, yagona markazlashgan davlat harpo etishga muvaffaq bo'lindi.

Amir Temur kuchli, markazlashgan davlat harpo etish barobarida o'z qudratini jahonga mashhur qilish, hududlarini kengaytirish maqsadida XIV asrning 80-yillaridan e'tiboran xorijiy yurtlar tomon ko'plab harbiy yurishlar uyushtiradi. Uning 1386–1388-yillardagi «uch yillik», 1392–1396-yillardagi «besh yillik» va nihoyat 1399–1404-yillardagi «yetti yillik» yurishlari xuddi shu maqsadlarga qaratilgandi. Bu harbiy yurishlar davomida Eron, Kavkazorti hududlari, Shimoliy

Hindiston, Suriya, Iroq yerlari, Kichik Osiyoning talay qismi egal-
lanadi. Shu tariqa qudratli saltanat vujudga kelib, uning dovrug'i
butun olamni tutdi. Biroq kezi kelganda shuni ta'kidlash joiz-
ki, Sohibqironning ko'plab jahongirlik yurishlariga faqat bir yoqla-
ma nuqtayi nazardan baho berib bo'lmaydi. Negaki, bu yurishlar
goho mamlakat hududlariga tajovuz qilgan ajnabiy kuchlarga zar-
ba berish, goho muqaddas islom ta'limoti g'oyalarini, ularni tahqir-
lovchilaridan himoya qilish yoxud Sohibqiron yurtiga muttasil dush-
manlik qilib kelgan xorijiy davlatlarga nisbatan *so'nggi chora* sifati-
da amalga oshirilgan. Jumladan, Amir Temurning Oltin O'rda xoni
To'xtamishga qarshi bir necha marta (1389-, 1391-, 1395-yy.) olib
borgan jang-u jadallari, eng avvalo, yurt osoyishtaligi, uning hududiy
yaxlitligini ta'minlash maqsadiga yo'naltirilgan edi. Ayniqsa, To'xta-
mishning Xorazm yerlariga da'vosi bunda muhim sabablardan biri
bo'lgan. Amir Temur tomonidan Oltin O'rdaning mahv etilishi esa,
tabiiyki, uning tarkibiga kirgan hududlarning, chunonchi, rus knyaz-
liklarining mustaqillikka erishuvida alohida ahamiyatga ega bo'lgan-
ligi ham tarixiy faktidir.

Shuningdek, Sohibqiron qo'shinining Turkiya sultoni Boyazid
kuchlari bilan 1402-yilda Anqara yaqinida bo'lib o'tgan hayot-ma-
mot urushi ham, avvalo, turk sultonining qaysarligi, manmanligi,
murosasizligi, adolat talabiga qo'l siltaganligi tufayli *yuz bergan*. Bu
beomon jangni o'z foydasiga hal etgan Amir Temur esa ayni paytda,
o'z qudratini nafaqat Sharqda, balki G'arbda ham namoyish etishga
musharraf bo'ladi. Shu buyuk g'alabadan so'ng G'arbiy Yevropaning
Angliya, Fransiya, Ispaniya singari nufuzli davlatlari va ularning
hukmdorlari Amir Temur bilan yaqindan aloqa bog'lash, hamkor-
lik qilish, ayniqsa, savdo-sotiq munosabatlarini o'rnatishga faol yo'l
tutganliklari buning yaqqol dalilidir. Darhaqiqat, Amir Temurning
naqadar uzoqni ko'ra bilish salohiyatini uning Yevropa hukmdorla-
ri — Fransiya qiroli Karl VI (1380—1422), Angliya qiroli Genrix IV
(1399—1413), Kastiliya va Leon qiroli Genrix III (1390—1407) bilan
diplomatik aloqalari va yozishmalaridan ham bilsa bo'ladi. Jumla-
dan Fransiya qiroli Karl VI ga yo'llagan maktubida savdo aloqalarini
yo'lga qo'yishni taklif qilib «Dunyo savdo ahli bilan obod bo'lajak»,
degan fikrni bildirgan edi. Fransiya qiroli 1403-yil 15-iyunda yozgan
javob xatida taklifni mamnuniyat bilan qabul qilganini bildiradi. Bu
davrga kelib, Buyuk Ipak yo'li shuhratining yanada ortishi davomida
Movarounnahr va Xuroson dunyoning turli mamlakatlari bilan har

jihatdan yaqindan bogʻlanib, xalqaro karvon savdosining eng muhim markaziga aylandiki, bu esa Vatanimizning iqtisodiy, madaniy va maʼnaviy yuksalishiga katta ijobiy taʼsir koʻrsatdi.

Amir Temur qudratli saltanatni barpo etar ekan, uni odillik bilan idora qilish, boshqaruv tizimini yanada takomillashtirishga ham alohida ahamiyat berdi. U oʻzbek davlatchiligining somoniylar, qoraxoniylar, gʻaznaviylar, saljuqiylar, xorazmshohlar davrida tarkib topib, rivojlanib borgan tizimi, tartib-qoidalari, huquqiy asoslarini yangi tarixiy davrning talab-ehtiyojlariga moslab yanada takomillashtirdi, ularga yangicha ruh, mazmun va sayqal berdi.

Amir Temur oʻzigacha shakllangan oʻzbek davlatchiligining asoslariga izchil amal qilish bilan birga ularni mazmunan boyitishga jiddiy hissa qoʻshdi.

Amir Temur milliy davlatchilik asoslarini rivojlantirishda, jamiyat rivojida barcha ijtimoiy tabaqalar faoliyatini nazarda tutish va ularning manfaatlarini taʼminlashga alohida eʼtibor berdi. Shundan kelib chiqib, Amir Temur dunyo tarixida birinchi boʻlib jamiyat ijtimoiy tarkibini 12 tabaqaga ajratib, ularning har birining alohida mavqeyi, manfaatlarini, shunga muvofiq keladigan davlat va jamiyatning oʻzaro munosabatlarini belgilab bergan.

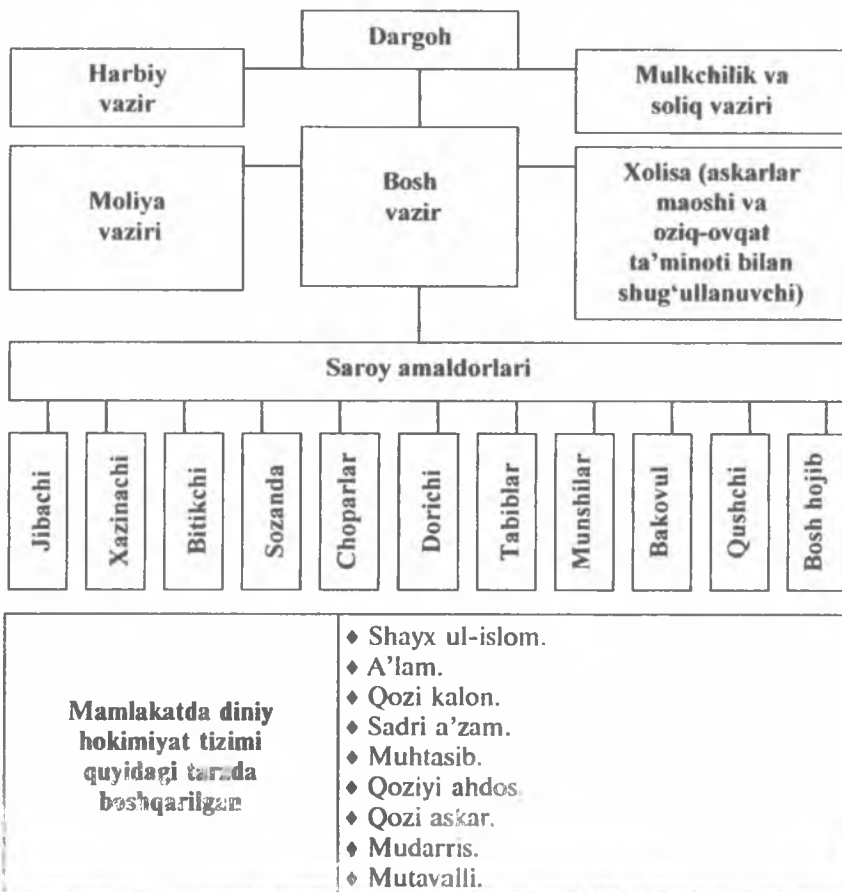
Uning davrida boshqaruv ikki idoradan, yaʼni dargoh va vazirliklardan iborat boʻlgan. Dargoh tepasida oliy hukmdorning oʻzi turgan. Mamlakat va davlat ahamiyatiga molik masalalar uning koʻrsatmasi bilan hal etilgan.

Dargoh faoliyatini boshqarish, uning vazirliklari, mahalliy hokimiyat idoralari va umuman saltanatda kechayotgan jarayonlar bilan bogʻliq ishlar oliy devon zimmasida boʻlgan. Oliy devonda har kuni 4 vazir, yaʼni ijroiya idoralari nomidan bosh vazir, harbiy vazir, mulkchilik va soliq ishlari vaziri, moliya vaziri hozir boʻlib, oʻziga xos ravishda hukmdorga hisob berib turgan.

Sohibqiron Amir Temurning davlat boshqaruviga xos eng muhim xususiyatlaridan biri unda adolat meʼzoniga alohida ahamiyat berilganligidir. U har doim «Kuch — adolatda!» deb taʼkidlar va unga amal qilardi. Uning davlat boshqaruvi tizimi masalalariga bagʻishlangan mashhur tuzuklarida ham har bir ishda adolat meʼzoniga amal qilishlik, nohaqlik, adolatsizlikka nisbatan murosasizlik gʻoyasi chuqur ifodalanganligi bejiz emas. Zero, xoh moliya-soliq tizimida, xoh savdo-tijorat sohasida yoxud mulkiy masalalarda boʻlsin, hamma narsada odilona, qonunchilik qoidalari, talablariga asosla-

nib ish yuritish Amir Temurning qat'iyat va izchillik bilan o'tkazgan davlatchilik siyosatining asosiy me'zoni bo'lgan. O'z amali, mansabini suiiste'mol qilish, poraxo'rlik, maishiy buzuvchilik kabi og'ir jinoyatlar sanalib, ularni sodir etuvchilar qattiq jazolangan. Amir Temur tuzuklariga asos qilib olingan davlatchilik siyosatining muhim jihati yana shundan iboratki, uning davrida har bir sohaga kadrlar tanlash, lavozimlarga tayinlashda ularning iqtidoru qobiliyatiga, bilimu iste'dodiga, nasl-nasabiga alohida e'tibor berilgan. Davlatga sadoqat bilan xizmat qilgan xodimlar doimo rag'batlantirilib, martabalarini oshirib borilgan.

Davlatning siyosiy boshqaruv tizimi

2. Temuriylar davrida Movarounnahr va Xuroson

Garchand Amir Temur qudratli saltanat barpo etib, uning hududlarini Sharq-u G'arbga, Shimol-u Janubga kengaytirib, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy jihatlardan yuksaltirib, dovrug'ini olamga mashhur qilgan bo'lsa-da, biroq uning vafotidan keyin mamlakat tanazzulga uchrab bordi. Buning asosiy sababi avvalo shundaki, Amir Temur tasarrufiga kirgan ellar va yurtlar shu qadar xilma-xil, uzoq masofalarga cho'zilgan bo'lib, ularni yagona bir markazdan turib uzoq vaqt boshqarish murakkab edi. Buning ustiga ulardagi mavjud turli-tuman muxolifatchi kuchlar ertami-kech o'z hududiy mustaqilligi uchun harakat qilishlari tabiiy edi.

Sohibqiron saltanatini zaiflashtirish va parchalanishga olib kelgan muhim omillardan yana biri — temuriy shahzodalar o'rtasida tojtaxt uchun boshlanib ketgan va bir necha yillarga cho'zilgan o'zaro besamar urush-u nizolar bo'ldi. Amir Temur Xitoy yurishiga otlangan bir paytda, O'trorda 1405-yil 18-fevralda kasallanib vafot etgan paytda, uning 4 o'g'lidan 2 nafari (*Mironshoh* va *Shohrux Mirzolar*) va 19 ta nevara, 15 chevara, shuningdek, qizlari — *Og'a begim*, *Sulton Baxt begim* va Og'a begimning o'g'li *Sulton Husayn Mirzolar* qolgan edi. Amir Temur vasiyatiga ko'ra, uning o'rnini Qobul, Qandahor va Shimoliy Hind yerlarini boshqarib turgan nabirasi *Pirmuhammad* (Jahongir Mirzo o'g'li) egallashi kerak edi. Biroq shahzoda *Xalil Sulton* (Mironshoh o'g'li)ning o'zboshimchalik bilan Samarqandni egallab, o'zini hukmdor deb e'lon qilishi, tabiiyki, boshqa shahzodalarning ham qo'zg'alishiga, saltanatning darz ketishiga olib keldi. Buning oqibatida tez orada g'arbiy hududlarning ancha qismi mustaqil bo'lib ajralib ketdi. Ozarbayjon tomonda turkmanlarning *oq quyunli* va *qora quyunli* sulolalarining Temur saltanatiga bo'ysunmaslik va unga nisbatan qarshilik harakati kuchaydi. *Amir Xudaydod* va *Shayx Nuriddinlar* esa Movarounnahrning turli hududlarida bosh ko'tardilar. Faqat qat'iyatli, shijoatli *Shohrux Mirzo* bu qonli nizolar, urushlarga barham berib, Xuroson va Movarounnahrda hokimiyat jilovini qo'lga kiritadi. U 1409-yilda Movarounnahrda vaziyatni o'z foydasiga hal etib, uni katta o'g'li Ulug'bekka topshiradi, o'zi esa Xuroson hukmdori bo'lib qoladi (1396—1447).

Mirzo Ulug'bekning asl ismi Muhammad Tarag'ay bo'lib, u 1394-yilda Sultoniyada tavallud topgan. Bobosi Amir Temur unga katta mehr bilan qarab yoshligidan o'z tarbiyasiga olgan. Ulkan tug'ma

iste'dod, aql-zakovat sohibi bo'lgan Ulug'bek (Sohibqiron xonadonida uni shunday nom bilan erkalashgan) davlat boshqaruvini puxta egallashdan tashqari, diniy va dunyoviy bilimlarni ham yetarli darajada o'zlashtirgan. U Movarounnahr taxtini egallaganida endi 15 yoshga to'lgan edi. Mirzo Ulug'bek hukmronligi (1409–1449) temuriylar saltanatining an'anaviy rivoji va muhim ijtimoiy o'zgarishlar yo'lidan ilgarilab borishida alohida davrni tashkil etadi. Negaki, bunda donishmand hukmdorning sa'y-harakatlari, to'g'ri yo'naltirilgan siyosati tufayli mamlakat daxlsizligi, tinchligi va osoyishtaligi nisbatan ta'minlandi. Bu esa uning iqtisodiy, madaniy va ma'naviy ravnaqiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'sha davr tarixchilarining yakdil fikricha, Ulug'bek bobosi davridagi boshqaruv tizimini, barcha tartib-qoidalarni to'la saqlashga harakat qilgan. Soliq va moliya siyosatida ham bunga amal qilgan. To'g'ri, Ulug'bek Amir Temur singari jang-u jadallarga qiziqmadi. Bu sohaga uning ortiqcha rag'hati ham bo'lmagan. Faqat zaruriyat taqozo qilgandagina u harbiy yurishlarga otlangan. Masalan, 1414-yilda Farg'ona hukmdori *shahzoda Ahmad* itoatdan bosh tortishga uringan paytda, u katta qo'shin tortgan va bu yurishi bilan nafaqat Ahmadni bo'ysundirib qolmay, ayni chog'da Sharqiy Turkiston yerlarini ham o'z davlati tarkibiga qo'shib olishga muvaffaq bo'lgan.

1425-yilga kelib Ulug'bek Mirzo Issiqko'l tarafga yurish qilib, u yerdagi isyon ko'targan mahalliy muxolifatchi kuchlarni bartaraf etib, mamlakatning sharqiy chegaralarini ancha mustahkamlashga erishadi. Biroq hukmdorning 1427-yilda Sirdaryoning quyi oqimidagi Sig'noq va uning atrofida hududiy da'volar bilan bosh ko'targan *Dashti Qipchoq* aslzodalaridan sanalgan *Baroqxonga qarshi* yurishi uning uchun kutilmaganda muvaffaqiyatsiz yakun topdi. Bu mag'lubiyat Ulug'bekni hokimiyatdan mahrum bo'lishiga ham olib kelayozgandi. Otasi Shohruxning katta qo'shin bilan yetib kelishigina uni yana o'z hukmronligini qayta tiklashiga imkon berdi. Shundan so'ng Ulug'bek Mirzo urush harakatlaridan ko'ra ko'proq mamlakat ishlari, uning ichki siyosati masalalari bilan shug'ullanishga e'tibor qaratdi. Shu boisdan ham endilikda uning faoliyatida mamlakat obodonchiligi, yurt tinchligi, farovonligi, ilm-fan ravnaqiga oid masalalar asosiy o'rin egallaydi. Mamlakatda savdo-sotiq, hunarmandchilik va ziroatchilik avvalgidek rivojlanishda davom etadi. Ko'plab sun'iy sug'orish inshootlari barpo etiladi. Mamlakat Buyuk Ipak yo'li orqali xalqaro karvon savdosida faol ishtirok etadi. Samarqand, Buxoro,

Shahrisabz, Shosh va boshqa shaharlarda ko'plab hashamatli madrasalar, masjid-u maqbaralar, karvonsaroylar qad rostlaydi. Uning bevosita rahnamoligida Samarqandda qurilgan tengi yo'q me'moriy inshoot — **rasadxona** o'sha davr ilm-fani va texnikasining eng so'nggi yutuqlarini o'zida mujassam etgan edi.

Ulug'bekning 1428-yilda o'tkazgan **pul islohoti** ham mamlakatda savdo-sotiq va pul muomalasini, moliya siyosatini yo'lga qo'yishda muhim voqea bo'lgan. Ulug'bek muomalaga chiqargan yangi vazndagi tanga pullar o'z qadri, qimmatini bilan iqtisodiy hayotni jonlantirish, savdo-sotiqni rivojlantirishda alohida rol o'ynadi. Uning davrida ham yuqori tabaqa vakillariga, harbiy sarkardalar, oliy ruhoniylarga avvalgidek alohida imtiyozlar berish tartibi hukm surdi. Bundan tashqari davlatning katta ma'naviy tayanchi hisoblangan diniy muassasalar ixtiyorida ham ulkan miqyosdagi vaqf yerlari to'plangan edi.

Temuriylar davrida aholi to'laydigan turli-tuman soliqlar orasida **xiroj (yer solig'i)** alohida ajralib turardi. Dehqonlar yetishtirgan hosilning kamida uchdan bir qismi xiroj solig'iga to'langan. Bundan tashqari **ushr** (daromadning o'ndan bir qismi), **tamg'a** (savdo-sotiq, hunarmand ahlidan olinadigan soliq), **zakot**, **tutun solig'i**, **bog' solig'i**, **uloq** (davlat xizmatidagilar uchun), **dorug'ona** (harbiy qo'riqchilar uchun), **mirobona** (suv yetkazib beruvchilar uchun), **yasoq** (chorva mollari uchun), **begor** (davlat hisobiga ishlab berish: saroy qurilishi, ariq, kanallar qazish uchun) va boshqa soliq va majburiyatlari joriy etilgandi.

Ulug'bek o'z davlat siyosatida qanchalik oqil va izchil siyosat yuritishga, ilm-fan ahliga, din peshvolariga homiylik qilish, savdo-tijorat va hunarmand ahliga rag'bat ko'rsatishga harakat qilmasin, unga qarshi **muxolifatchi kuchlar** ham anchagina edi. Ulug'bek katta yer egalari uchun oddiy fuqarolarga nisbatan suiiste'molchiliklarini cheklash tadbirlarini ko'rganda, ular «taxtdagi olim»ga qarshi chiqdilar. Ruhoniylar orasidagi jaholatparast unsurlar Ulug'bekni islom diniga zarar keltiruvchi «betavfiq hukmdor», deb tashviqot yuritdilar. Shu tariqa, jaholatparastlar ilmga, o'z manfaatini xalq manfaatidan ustun qo'yuvchilar esa taraqqiyotga qarshi chiqdilar. Ulug'bek mamlakatdagi turli ijtimoiy-siyosiy guruhlar o'rtasidagi ichki ziddiyatlarni, oxirigacha bartaraf eta olmadi. Mamlakat qo'shinining jangovar holatda bo'lmaganligi va turli joylarga sochilganligi esa Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining bu yerlarga tez-tez bostirib kelib, yurtini talashi uchun keng yo'l ochib bergandi. Xususan, 1447-

yilda Shohrux Mirzo vafoti munosabati bilan Ulug'bekning ota taxtiga da'vogarlik qilib Xurosonga yurishi, jiyani Alouddavla va boshqa merosxo'rlar bilan hokimiyat talashishi, Abulxayrxon boshliq dashti qipchoqliklarning Movarounnahr yerlarini g'orat qilishi va nihoyat, qora kuchlar ig'vosi tufayli o'z o'g'li Abdullatif bilan boshlangan nizoning katta jangga aylanib, unda *Ulug'bekning* mag'lub bo'lishi — bular nafaqat, Ulug'bekning *fojiali o'limi* bilan yakun topib qolmay, ayni paytda, temuriylar sulolasi inqirozini yanada chuqurlashtirishga olib keldi. Ulug'bek akademiyasi vayron qilindi, kutubxonadagi kitoblar yondirildi, olimlar boshi oqqan tomonga ketishga majbur bo'ldilar.

Ulug'bek o'limidan so'ng tez orada oqpadar Abdulatifning o'ldirilishi, undan keyin Samarqand hokimiyati tepasiga kelgan *Abu Said Mirzo* (1451–1469)ning davlatni boshqarish o'rniga asosiy vaqtini Eron va Xuroson hududlarida harbiy yurishlar bilan o'tkazishi, uning vafotidan so'ng Movarounnahrda hukmronlik qilgan avlodlari — *Sulton Ahmad* (1469–1494), *Sulton Mahmud* (1495–1497) *Boysunqur Mirzo* va *Sulton Ali Mirzo* (1498–1500) davrida yurtning yanada ichki ziddiyatlaru tanazzulga yuz tutishi pirovard-oqibatda eemuriylar hukmronligining barham topishiga olib keldi.

XV asrning 90-yillari boshlarida Farg'ona mulkida Umarshayx Mirzo vafotidan so'ng, hokimiyat jilovini qo'lga olgan uning o'g'li navqiron va shijoatli *Bobur Mirzo* (1483–1530)ning temuriylar saltanatini tiklash va saqlab qolish yo'lida Muhammad Shayboniyxonga qarshi olib borgan bir necha yillik jang-u jadal harakatlari ham natijasiz tugadi. Shundan so'ng, buyuk orzulari sarobga aylangan, vujudini umidsizlik qoplagan Bobur Mirzo afg'on va hind yerlari sari bosh olib ketishga majbur bo'ldi.

Xurosonda XV asrning ikkinchi yarmida Abu Said Mirzo o'limidan so'ng (1469) hokimiyatga kelgan *Husayn Boyqaro (1438–1506)* davrida, bu o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida ko'plab muhim o'zgarishlar-u siljishlar yuz berdi. Buning boisi shundaki, temuriy shahzodalar ichida jasur va tadbirkor, salohiyatli va ma'rifatli hukmdor bo'lgan Husayn Boyqaro o'zining salkam 40 yillik hukmronligi davrida Xurosonda katta xayrli ishlarni amalga oshirish, saltanat qudratini ko'tarishga muvaffaq bo'ldi. Bu ulug'vor ishlar va sa'y-harakatlarda uning maktabdosh do'sti, buyuk donishmand, o'zbek mumtoz adabiyotining asoschisi *Alisher Navoiy* hazratlari (1441–1501)ning o'rni beqiyosdir.

Alisher Navoiyning Boyqaro saroyida birinchi vazir sifatida katta mavqe va nufuzga ega bo'lishi, albatta, ko'plab muhim davlat masalalarini oqilona, raiyat foydasiga hal etishda qo'l kelgan. Ayniqsa, poytaxt **Hiro**t va uning tevarak-atroflarida faol obo-donchilik ishlari olib borilishini ro'yobga chiqarishda, ko'plab salo-batli me'morchilik obidalari, xalq xo'jalik inshootlarini barpo etish-da bu ikki ulug' zotning bahamjihat sa'y-harakatlari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan. Tarixchi Xondamirning ma'lumot berishi-cha, Husayn Boyqaro davrida bunyod etilgan yirik inshootlarning soni 40dan ortadi. Hirotda bunyod etilgan o'nlab ko'rkam mas-jid-u madrasalar (shu jumladan, 403 gumbazi, 130 ta ravoqi va 44 ta ustuni bo'lgan ulkan jome' masjidi), shifoxona-yu hammomlar, ilm maskanlari, suv inshootlari — bular Xuroson davlatida kechgan kat-ta bunyodkorlik ishlaridan yaqqol nishonadir. Choshmag'ul mavze-sida A. Navoiy tashabbusi bilan Turuqband suv omborining qurilishi Mashhad va uning atroflarini obi-hayot bilan ta'minlashda benazir ahamiyatga ega bo'lgan.

Biroq Husayn Boyqaro davrida ham Xurosonda ichki ziddiyat-larning kuchayib borishi, bek-amaldorlarning fitnalari, sotqinligining avj olishi, yosh shahzodalar o'rtasida nizolarning kelib chiqishi oqibatida Xuroson davlati ham XV asr oxirlariga kelib inqirozga yuz tutdi. Ayniqsa, Husayn Boyqaroning sevimli nabirasi, shahzo-da Mo'min Mirzoning fojiali o'limidan keyin podsho bilan uning o'g'illari o'rtasidagi nizolar to'xtovsiz kuchayib bordiki, uni barta-raf etishning sira iloji topilmadi. Hatto, bu ishga qo'l urib, ota-bo-lalar o'rtasidagi dushmanlikka nuqta qo'yish, ularni murosaga kelti-rib, saltanat birligi, tinchligi va osoyishtaligini qaror toptirishga urin-gan **Alisher Navoiydek** buyuk zotning sa'y-harakatlari ham behuda ketdi. Bu esa Movarounnahr hududlarini egallab, Xuroson sarhadla-riga ko'z tikib turgan **Muhammad Shayboniyxon** beklari va amirla-ri uchun qo'l keldi. XVI asr boshlariga kelib, ya'ni Husayn Boyqaro vafotidan so'ng (1506), Xuroson yerlari tomon yurish boshlagan Shayboniyxon qo'shini Badiuzzamon va Muzaffar Mirzo qo'shin-larini birin-ketin yengib, tez orada butun Xuroson o'lkasini o'z qo'l ostiga kiritib oladi.

Shu tariqa, qariyb bir yarim asr davom etgan, o'z davrida, Vata-nimiz nomini shon-u shuhratga burkagan, uni ijtimoiy taraqqiyot-ning yuksak cho'qqilariga olib chiqqan, ulug' ajdodlarimiz tarixida o'chmas iz qoldirgan temuriylar saltanati hukmronligi taqdir taqo-

zosi bilan halokatga mahkum bo'ldi. Biroq bu murakkab, ziddiyatli tarixiy jarayon keyinchalik yangi-yangi avlodlar uchun juda ko'plab hayotiy masalalarning mag'zini chaqish, istiqlolni tiklash yo'lida bitmas-tuganmas saboq bo'lib xizmat qildi.

3. Amir Temur va temuriylar davri madaniyati

Moddiy madaniyat. Markaziy Osiyo uyg'onish davri xalqlari sivilizatsiyasi va madaniyati ravnaqining yuqori cho'qqisi hisoblangan temuriylar davri nafaqat shu mintaqa doirasida, balki umumjahon miqyosida ham o'ziga xos yuksak bosqich bo'ldi. Uning qudratli aksadosi asrlar osha avlodlar qalbi va tafakkurini hamon nurlantirib kelmoqda.

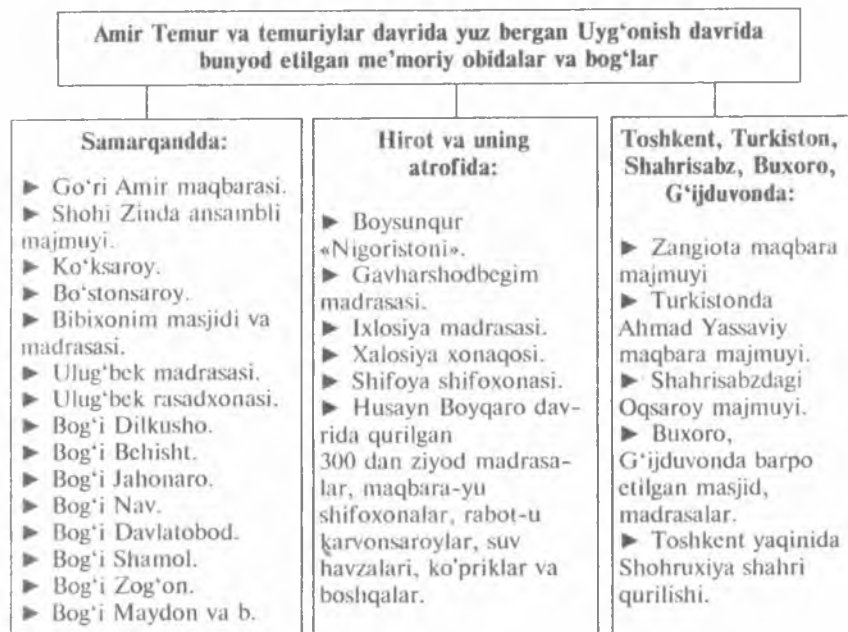
Ona tariximizning mana shu muhim bosqichida xalq dahosi, qudrati bilan betimsol moddiy va ma'naviy-madaniyat namunalari, mislsiz osori atiqalaru, monumental me'moriy obidalar bunyod etildi. Ilm-fan yuksaldi. Bunday yuksalish Amir Temur va uning avlodlarining ilm-fan, ma'rifat ravnaqiga alohida rag'bat, katta sa'y-harakat bog'laganliklari natijasi bo'ldi.

Xususan, Amir Temur siymosiga to'xtaladigan bo'lsak, uning o'zi yuksak ma'rifatparvar hukmdor sifatida xalq ichidan chiqqan qanchadan qancha noyob iste'dodlar, ilmu-urfon va din ahlari, me'mor-u hunarmandlarni parvarishlab o'stirish barobarida mamlakat obodonligi, ravnaqi uchun ham doimiy harakatda, izlanishda bo'ladi.

Uning davrida Samarqand va yurtning boshqa hududlarida qad rostlagan serhasham saroylar, bog'-rog'lar, masjid-u madrasalar, rabot-u karvonsaroylar, ko'priklar, suv havzalari va boshqa inshootlar Sohobqiron salohiyati va faoliyatining nechog'lik ko'p qirraliligidan dalolatdir.

Xurosonning obod o'lka sifatida gullab-yashnashi ham temuriylar davriga to'g'ri keladi. Shohrux Mirzo va uning vorislari tomonidan barpo etilgan 150 dan ziyod mashhur obidalar, jumladan, «Bog'i Zog'on», «Bog'i Jahon» qal'a maskanlari, «Gavharshodbegim» madrasasi, Boysunqur «Nigoristoni» (Badiiy akademiyasi) yoxud Husayn Boyqaro davrida (1469—1506) uning do'sti, she'riyat mulking sul-toni *Alisher Navoiy* rahnamoligida Hirot va uning atrofida qurilgan 300 dan ziyod noyob bino va inshootlar: masjid, madrasa, maqbara, xonaqoh, hammom-u shifoxonalar, saroylar, istirohat bog'-

lari, rabot-u karvonsaroylar, suv havzalari, ko'prik, korizlar — bular hammasi temuriylar zamonasi madaniy yuksalishining ishonchli tasdig'idir.

Ilm-fan ravnaqi. Temuriylar ma'naviy-madaniyati to'g'risida gap borganda, dastavval, ona yurtimizda Uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi bo'lgan bu oltin asrda ilm-fanning nechog'lik ravnaq topganligi hamda uning jahon ilmu-urfoni taraqqiyotiga qo'shgan behaho hissassi haqida har qancha g'ururlansak arziydi.

Bu davrning yana bir muhim yutug'i — bu ijtimoiy fanlar, xususan, tarixshunoslik sohasida katta tadqiqotlarning yaratilganligidir. Bu xayrli ishlarning yuzaga chiqishida ham temuriy hukmdorlar tashabbusi va rahnamoligi beqiyos bo'lgan. Jumladan, Amir Temurning «Tuzuklari», Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi», Bobur Mirzoning «Boburnoma»si ijtimoiy fanlar rivojiga katta ta'sir ko'rsatganligi shubhasizdir. Temuriylar davrida salmoqli iz qoldirgan alloh olimlardan *Nizomiddin Shomiy* va Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Hofiz Abruning «Zubdat at-tavorix», Abdurazzoq Samarqandiyning «Matlai sa'dayn va Majmai bahrayn» («Ikki sao-

datli yulduzning chiqish va ikki dengizning quyilish joyi»), Ibn Arabshohning «Amir Temur tarixi», Mirxondning yetti jildli «Ravzat us-safo» («Poklik bog'i»), Xondamirning «Makorim ul-axloq» («Yaxshi fazilatlar»), «Habib us-siyar fi-axboru afod ul-bashar» («Xabarlar va bashariyat odamlaridan dilga yaqin siyratlari») asarlari o'sha zamon tarixshunoslik ilmining yuksaklik darajasini o'zida ifoda etadi. Ularning har birida nafaqat u yoki bu hukmdorlarning davlat siyosati yoxud harbiy yurishlari, shaxsiyatlariga oid ma'lumotlar aks etib qolmay, balki shu bilan birga, o'sha davrning barcha murakkab, ziddiyatli jarayonlari, tarixiy voqealar, hodisalar silsilasi ham ishonarli tarzda yoritilganligi ayon bo'ladi.

Ulug'bek akademiyasi olimlari ijodidan namunalar	Mirzo Ulug'bek qalamiga mansub asarlar:	♦ «Ziji Ko'ragoniy». Bu asarda 1018 ta yulduzning o'rnini, holati aniqlangan. Jahondagi 683 ta geografik joylarning Samarqand kengligiga nisbatan koordinatlari belgilangan. «To'rt ulus tarixi».
	Qozizoda Rumiylar asarlari:	♦ «Risola fil-hisob» («Hisobga doir risola»). ♦ «Sharhi Mulahhas fil-hay'yat» («Astronomiya asoslariga sharh») ♦ «Risalat ul-jayb» («Sinus haqida risola»). ♦ Taftazoniyning «Miftah ul-ulum» («Ilmlar kaliti») asariga sharh.
	G'iyosiddin Jamshid asarlari:	♦ «Suslam us-samo» («Osmon narvoni») ♦ «Risalat ul-atvor val-jayb» («Vatarlar va sinus haqida risola»).
	Ali Qushchi asarlari:	♦ «Risola dar ilmi hisob». ♦ «Risolai qusur». ♦ «Risola dar handasa». ♦ «Risola dar falakiyot». ♦ «Risola dar ilmi hay'yat». ♦ «Risolai mantiq».

Temuriylar davrida xattotlik, tasviriylar san'ati va musiqa madaniyati rivoj topdi. Bu sohada **Mirali Tabriziy, Shayx Muhammad, Junaid Naqqosh**, temuriylar davri **xattotligi va naqqoshligi** maktabining atoqli vakillari: **Sultonali Mashhadiy, Abdujamil Kotib, Darvesh Muhammad Toqiy, Mirali Qilqalam, Sulton Muhammad Nur** va boshqalarning ijodi benazirdir. Masalan, nastaliq xatining mislsiz ustozlari, «Qiblat ul-kuttab» (Kotiblar peshvosi) unvoni sohibi Sultona-

li Mashhadiy Alisher Navoiy va Husayn Boyqaroning ko'plab beba-ho qo'lyozmalarini kitobot holiga keltirishda katta zahmat chekkan. Bundan tashqari, Nizomiy, Farididdin Attor, Xo'ja Hofiz, Sa'diy Sheroziy, Husrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy singari mumtoz adabiyotimiz daholarining ko'plab asarlari ham uning betinim sa'y-harakatlari bilan ko'chirilib, avlodlarga armug'on etilgan.

Tasviriy san'atda Shamsiddin Muhammad ibn Abdulhay, Shayx Turoniy, Abdulla Hiraviy, Ustoz Gung, Ustoz Jahongir nomlari alohida ko'zga tashlanib turadi. Ular chizgan yorqin tas-virlar, portretlar, tabiat manzaralari yoxud jang tafsilotlari o'zi-ning tabiiyligi, tiniqligi bilan kishini hayratga soladi.

Amir Temurning nabirasi (Shohrux Mirzoning o'g'li) Boysun-qur Mirzo homiyligida bunyod topgan o'ziga xos ***Badiiy akademiya rolini o'ynagan, uning «Nigoriston»da*** ijod qilgan ko'plab mo'yqa-lam sohiblari tomonidan mukammal tarzda ishlangan son-sanoqsiz rangli tasvirlar, miniatura namunalari, kitob bezaklari, chunonchi, hind xalqi eposi «Kalila va Dimna», Sa'diyning «Guliston», Firdav-siyning «Shohnoma», Nizomiyning «Xamsa» va boshqa asarlar-ga ishlangan tasviru bezaklar hanuzga qadar ham o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Musavvirlik san'atining tengi yo'q yulduzi Kamoliddin Behzod (1455–1536) ijodi ham temuriylar davri san'atining yuqori cho'qqi-si hisoblanadi. Uning mo'yqalarniga oid hadsiz-hisobsiz rangin tas-virlar, chunonchi, Yazdiyning «Zafarnoma», Jomiyning «Salomon va Ibsol», Sa'diyning «Bo'ston» va «Guliston», Nizomiyning «Xamsa» asarlariga ishlangan miniatura namunalari yoxud Hirotidagi «Bog'i Behisht», «Ov qilayotgan Bahrom Go'r», «Tuyalar jangi» tasvirlari va shunga o'xshash rassomlik asarlari bu tug'ma ijodkor iste'dodining yuksak mahorati namunalaridir.

Temuriylar davri madaniy hayotida ***musiqa san'ati*** ham alohida o'rin tutgan. Alisher Navoiy «Mezon ul-avzon» asarida xalq qo'shiq-chiligining sakkiz turi rivojlanganligini qayd etadi. Bular — tuyuq, changchi, turkiy, muhabbatnoma, mustahzod va shu kabilar. Amir Temur davrida san'at va musiqa olamida mashhur bo'lgan siymolar-dan biri Abduqodir Go'yanda (1334–1435) bo'lib, uning hayoti-ning katta qismi Samarqandda kechgan. Temuriylar davri musiqa san'atida Hirot ijodiy muhitining o'rni benihoya katta bo'lgan. Hirot musiqashunoslari o'z ijodlarida Navoiyning she'r va g'azallaridan keng ijodiy foydalanganlar.

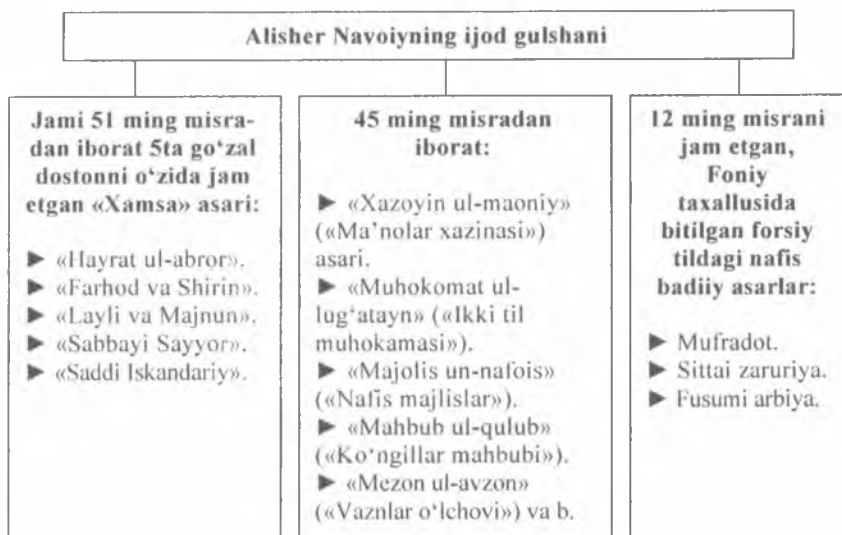
Badiiy adabiyot. Amir Temur va temuriylar davri madaniy muhitining yorqin sahifasini turkiy (eski o'zbek) adabiyotning ravnaqisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Negaki, sarchashmalari ancha olis davrlardan boshlangan bu adabiyot bu vaqtga kelib yanada sayqal topib, uning badiiy imkoniyatlari yangi ufqlar kashf etib, yuksak rivojlanishga erishdi. Buning natijasida yangi-yangi nomdor shoiru adiblar ijod maydoniga kirib kelib, o'z betakror, umrboqiy asarlari bilan badiiy tafakkur xazinasiga salmoqli hissa qo'shdilar.

O'zbek mumtoz adabiyotining tamal toshini qo'ygan Mavlono *Lutfiy* (1366–1465)dan boshlab Haydar Xorazmiy (XIV asr oxiri – XV asr boshlari), uning zamondoshlari *Durbek, Gadoiy, Atoiy, Sak-kokiy* singari zabardast turkigo'y shoirlar ijodining ravnaqi tufayli mumtoz adabiyotimiz yangi marralarga ko'tarildi va uning xilma-xil janrlarida bir-biridan go'zal va nafis badiiy asarlar yaratildi.

Lutfiyning turkiy devoni, Xorazmiyning «Mahzan ul-asror» (Sir-lar xazinas), Durbekning «Yusuf va Zulayho» asarlari yoxud Gadoiy va Atoiyning ishq-muhabbat, inson shaxsi va uning yuksak orzu-armonlari, intilishlarini kuylagan otashnafas she'r-g'azallari, qasidalari – bular mumtoz o'zbek adabiyoti rivojining muhim yutug'idir. Mazkur asarlarda o'zbek tilining jarangdorligi, uning badiiy imkoniyatlarining benihoyaligi, qolaversa, uning xalqchilligi, yuksak estetik qudrati va ta'sirchanligi o'zgacha mahorat bilan ifodalanganligini ko'ramiz.

O'zbek adabiyotning yanada yuksak darajaga ko'tarilib, keng e'tirof topishida ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri *Alisher Navoiy* (1441–1501) ijodi alohida o'rin tutadi. She'riyat mulkingning sultoni Navoiy o'ziga qadar bo'lgan turkigo'y shoirlar ijodi erishgan yutuqlarni o'zida mujassamlashtiribgina qolmay, balki ayni zamonda o'zining serqirra ijodi bilan bu adabiyotning yuksak kamol topishi va dovrug'ining ko'tarilishiga mislsiz ulush qo'shdi.

Navoiy «Xamsa»siga kirgan «Hayrat ul-abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sabbayi sayyor», «Saddi Iskandariy» dos-tonlarining har biri o'zining bebaho ma'naviy qudrati, badiiy yuksakligi, til boyligining mukammalligi bilan ajralib turadi. Eng muhimi, o'zbek tilida ilk bor «Xamsa» bitishdek g'oyatda mashaqqatli vazifani sharaf bilan ado etgan Navoiy dahosi har qancha tahsin-ga sazovor.

Ulug' mutafakkir asarlarini mutolaa qilar ekanmiz, ularda aks etgan, ilgari surilgan chin insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, hayotga oshuftalik, keng ma'nodagi ishq-muhabbat g'oyalari o'quvchini o'ziga maftun etadi. Bu ham Navoiy ijodining umrboqiy-ligidan, umumbashariy qadriyatlar ruhi bilan chuqur sug'orilgan-ligidan yaqqol dalolatdir. Shu bilan birga, bu davrda fors-tojik adabiyoti ham an'anaviy tarzda rivojlanishda davom etdi. Bu adabiyot dovru'g'ini baland ko'targan, yuksak badiiy ijod namunalarini yaratgan **Kamol Xo'jandiy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Binoiy, Hiloliy va Vosifiy** singari daho so'z san'atkorlari nomini alohida tilga olib o'tish joiz. Ularning yuksak badiiy tafakkur ila yaratilgan umrboqiy asarlari mana necha asrlardirki, tarix va davrlar sinovidan o'tib, qanchalab avlodlar ongi, shuurini tolqinlantirib kelmoqda.

Shunday qilib, Amir Temur va temuriylar davri Vatanimiz xalqlarining hayotiy taqdirida, ularning ijtimoiy taraqqiyotning yuksak marralariga ko'tarilib borishi davomida o'chmas iz qoldirgan alohida bir tarixiy bosqich bo'ldi. Eng muhimi, bu davr Amir Temurdek buyuk siymoni tarix maydoniga chiqardi.

Bu zoti sharif va uning avlodlarining mislsiz sa'y-harakatlari, bunyodkorlik faoliyati tufayli Movarounnahr va Xuroson o'lkalari ulkan o'zgarishlarga yuz tutdi. Mo'g'ullarning bir yarim asrlik bosqini va zulm-asoratidan butunlay xalos bo'lgan ona yurtimiz

qudratli saltanat darajasiga ko'tarildi. Ayni chog'da, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy jihatlardan yuksalib, jahonga dovrug' taratdi. Ulug' ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy-madaniyatning yuksak namunalari, dur-u javohirlari mana necha asrlardirki, jahon ahlini hayratga solib, minnatdor avlodlar ardog'ida e'zozlanib kelmoqda.

Nazorat savollari

1. Amir Temur shaxsini ta'riflab bering.
2. Amir Temur qanday vaziyatda siyosiy kurash maydoniga kirib keldi?
3. Amir Temurning buyuk tarixiy xizmatlari nimada?
4. Amir Temur davrida shakllangan markaziy davlat boshqaruvi tizimi qanday tamoyilarga asoslangan edi?
5. Amir Temurning xorijiy ellarga uyushtirgan harbiy yurishlardan ko'zlagan maqsadlari nimalardan iborat bo'lgan?
6. Mirzo Ulug'bek shaxsi to'g'risida nimalarni bilasiz?
7. Mirzo Ulug'bek amalga oshirgan ichki davlat siyosatining muhim jihatlari nimada?
8. Temuriylar sulolasi inqirozining asosiy sabablarini ta'riflab bering.
9. Husayn Boyqaro davrida Xuroson davlatining iqtisodiy va madaniy yuksalishining muhim omillarini tushuntirib bering.
10. Qanday omillar Amir Temur va temuriylar davri moddiy va ma'naviy-madaniyatining ravnaqini ta'minlagan?
11. Temuriylar davrida bunyod etilgan moddiy madaniyat namunalari qatoriga nimalarni kiritish mumkin?
12. Movarounnahrda ilm-fan ravnaqini ta'minlagan omillar to'g'risida so'lab bering.
13. Ulug'bek akademiyasining yutug'i va yuksak shuhratini ta'riflab bering.
14. Temuriylar davrida tarixshunoslik fani bo'yicha qanday asarlar yaratildi?
15. Temuriylar davridagi xattotlik, tasviriy va musiqa san'ati ravnaqi to'g'risida nimalarni bilasiz?
16. Alisher Navoiy o'zbek mumtoz adabiyotining asoschisi ekanligini ta'riflab bering.

IX bob. TURKISTON HUDUDLARINING XONLIKLARGA BO'LINIB KETISHI, UNING SABABLARI VA OQIBATLARI

Tayanch soʻz va iboralar. *Dashti Qipchoq. Shayboniylar. Xiva xonligi. Qo'ng'irotlar. Buxoro xonligi. Abdullaxon II. Ashtarxoniylar. Buxoro amirligi. Mang'itlar. Qo'qon xonligi. Minglar. Toshkent bekligi. Davlat boshqaruvi. Davlat lavozimlari. O'zaro va ichki kurash. Qoloqlik sabablari.*

1. Turkistonning uch xonlikka bo'linishi

Vatanimiz tarixi o'zbek davlatchiligi taraqqiyoti bir tekisda o'tmaganligi, uning rivojida zafarli va inqirozli davrlar bo'lganidan guvohlik beradi. Sohibqiron Amir Temur asos solgan saltanat eng yirik va qudratli davlat bo'lganligi jahonga ma'lum. U o'z vorislariga nafaqat qudratli davlatni, shuningdek, saltanat qurish va davlatni boshqarish qonun-qoidalarini bayon etilgan mashhur tuzuklarni qoldirgan edi: «... farzandlarim va avlodimdan bo'lganlarning har biri, — deb yozgan edi u o'zining tuzuklarida, — unga muvofiq ish yuritsin... Bu tuzuklardan o'z saltanat ishlarini boshqarishda qo'llanma sifatida foydalanaylar, toki mendan ularga yetadigan davlat va saltanat zararu tanazzuldan omon bo'lg'ay»³². Ammo Amir Temur, uning dasturi va vasiyatlariga amal qilishmadi. Taxt, hokimiyat ilinjida avj olgan o'zaro va ichki kurash, jang-u jadallar davlatni zaiflashtirib, mamlakatni inqirozga va parokandalikka olib keldi. Oqibatda Turkiston uch xonlikka bo'linib ketdi.

Buxoro xonligi. XVI asr boshlarida zaiflashib borayotgan temuriylar saltanatiga Dashti Qipchoq hukmdori Muhammad Shohbaxt Shayboniy hujumi boshlandi. Shayboniyxon 1500–1501-yillarda Samarqand va Buxoroni, 1504-yilda Farg'ona va Hisor viloyatini, 1505-yillarda Urganchni, 1506–1507-yillarda Xuroson poytaxti Hirot hamda Balxni, shuningdek, Marv, Astrobod va Nishopur shaharlarini zabt etdi. Toshkent, Farg'ona, Sirdaryo va Xorazm yerlari, Afg'onistonning Qandahor, Zamindovur viloyatlari egallandi va Muhammad Shayboniyxonga qaram bo'lib qoldi. Shayboniyxonning

³² Temur tuzuklari. — T.: 1991. 53-bet.

Xurosondaligidan foydalangan qozoq sultonlari Movarounnahrda bir necha marta bostirib kirib, uni talon-taroj qiladilar. 1508–1509-yillarda Shayboniyxon Xurosondan qaytib kelib, qozoq sultonlariga zarba beradi va Dashti Qipchoq ichkarisiga quvib boradi. Bu yurishlar natijasida Sig'noq, Yassi, Sabron shaharlari qayta qo'lga kiritiladi. Shunday qilib, Movarounnahr va Xuroson birlashtirildi va **shayboniylar sulolasi** hukmronligi qaror topdi. Muhammad Shayboniyxon «Imom uz-zamon, xalifat ur-rahmon» unvonini olib, o'z qo'lida dunyoviy va diniy hokimiyatni birlashtirdi.

Shayboniyxon janubda Eronning ichki viloyatlariga yurish qiladi. Mashhad va Tus shaharlarini egallab orqaga qaytadi. Eron shohi Ismoil Safaviy katta qo'shin bilan yetib keladi. Shayboniyxon Movarounnahrda yordamchi qo'shinlar kelishini kutmasdan jangga kirishga majbur bo'ladi. 1510-yilda Marv yaqinida bo'lgan jangda Shayboniyxon qo'shinlari yengiladi, xonning o'zi ham halok bo'ladi.

Textga Shayboniyxonning amakisi, Mirzo Ulug'bekning qizi Robiya Sultonbegimning o'g'li Ko'chkhunchixon (1510–1530) chiqdi. Biroq shayboniy sultonlar, beklar jipslashib Ismoilshohga qarshi kurashish o'rniga Shayboniyxon tirikligidayoq suyurg'ol sifatida taqsimlab berilgan viloyatlar va yerlarga egalik qilish bilan o'ralashib qoldilar, ular o'rtasida o'zaro kelishmovchilik, ziddiyatlar avj oldi. Bundan foydalangan Ismoilshoh tez orada Xuroson va Xorazm o'lkalari, Shimoliy Afg'onistonni bosib oladi. Poytaxti Samarqand bo'lgan Movarounnahrda esa shayboniylar hukmronligi saqlanib qoladi.

Movarounnahrda yuz yilgacha davom etgan Shayboniylar davrida ham tinchlik bo'lmadi, qirg'inborot urushlar, o'zaro ichki kurashlar davom etdi. Buxoro viloyati noibi bo'lib kelgan **Ubaydullo sulton** 1533-yilda Shayboniylar davlatining oliy hukmdori etib ko'tariladi. Ubaydulla sulton Samarqanddagi Ko'chkhunchixon avlodlari qarshiligi sababli oliy hokimiyatni Buxoroda turib boshqaradi va **Buxoroni davlat poytaxti** deb e'lon qiladi. Shayboniy Ubaydullaxon (1533–1540) davrida Buxoroning mavqeyi ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan kuchaydi. Shu tariqa, Shayboniylarning Movarounnahrda tashkil etgan davlati **Buxoro xonligi**, deb atala boshlandi. Ammo tarqoqlik davom etardi, Movarounnahr XVI asr o'rtalarida ham mustaqil hokimliklardan iborat edi. Buxoroda Abdulazizxon, Samarqandda Abdulatifxon hukmdor edilar. Tarqoqlikka barham berish, mamlakatni birlashtirish dolzarb bo'lib turgan bir paytda, Abdulla ibn

Iskandarxon ibn Jonibek (Abdullaxon II) sulton maydonga chiqdi, uni katta mavqega ega bo'lgan jo'ybar shayxlari qo'llab-quvvatladi, Abdullaxon II Buxoro taxtini egallaydi. 1557–1561-yillarda amakisi Pirmuhammad, 1561–1583-yillarda otasi Iskandarxon oliy hukmdor deb e'lon qilingan bo'lsa-da, amalda hukmdor Abdullaxon II edi.

Abdullaxon II siyosiy tarqoqlikka qarshi uzoq yillar urush olib borib, 1574-yilda Shahrisabz, Qarshi, Hisor viloyatlarini, 1578-yilda Samarqandni, 1582-yilda Toshkent, Shohruxiya, Ohangaron va Sayramni, 1583-yilda Farg'onani, 1584-yilda Badaxshonni, 1588-yilda Hirotni, 1595-yilda Xorazmni zabt etib, mamlakatni birlashtirish ishini uddaladi, **Buxoro xonligini** kuchli va markazlashgan davlatga aylantirdi.

Shayboniylar davlat tizimi

Shayboniylar sulolasining qudratli vakili Abdullaxon II davrida o'zbek davlatchiligi yana bir bor yuksak darajaga ko'tarildi. Iqtisodiy hayot ancha jonlandi.

Abdullaxon II karvon yo'llarini qayta jonlantirish, sardobalar, karvonsaroylar qurish va ta'mirlashga ahamiyat berdi. 1577-yilda Buxoroda yirik savdo rastasi — Abdullaxon timi qurildi. Hunarmandchilikning tikuvchilik, kulolchilik, temirchilik, qurolsozlik, zargarlik va boshqa sohalari rivojlandi. Mahallalarda maktablar ochildi, ba'zi xonadonlarda uy ta'limi joriy etildi. Bolalar maktabda ikki yil o'qigach, o'quvchilar madrasaga o'tkazilardi. Samarqandda Shayboniyyon madrasasi, Buxoroda Abdullaxon, Toshkentda Baroqxon va Ko'kaldosh madrasalari qurildi va faoliyat yuritdi. Muhammad Shayboniyyon, Abdullaxon kutubxonalarida o'z zamonasining tarixiy va badiiy asarlari, tibbiyot, matematika, astronomiya sohasidagi kitoblar to'plangan edi.

Abdullaxon II davrida Buxoro xonligining xalqaro nufuzi ham

ko'tarildi. Buxoro xonligining Hindiston, Eron, Rossiya bilan diplomatik va savdo aloqalari rivojlandi. Jumladan, Abdullaxon II Hindistonga Akbarshoh huzuriga 4 marta o'z elchilarini yuboradi. O'z navbatida Akbarshoh elchilari ham Buxoroga kelib, Abdullaxon qabulida bo'ladilar.

G'animlar Abdullaxon II ga qarshi uning o'g'li Abdulmo'min ni qayraydi, Abdullaxon II bilan uning o'g'li Abdulmo'min o'rtasida taxt masalasida kelishmovchilikdan foydalangan qozoq xonlaridan Tavakkalxon Toshkent viloyati yerlariga bostirib kiradi. Unga qarshi 1598-yilda safarga otlangan Abdullaxon II Samarqandga yetganda vafot etadi. Abdullaxon II o'rniga taxtga ko'tarilgan Abdulmo'min 6 oycha hukmdor bo'ldi, u otasining amirlaridan biri Abdulvose' tomonidan otib o'ldirildi. Taxtga chiqqan so'nggi Shayboniy Pirmuhammad ham 1601-yilda Samarqandda ashtarxoniylardan Boqi Muhammad bilan bo'lgan jangda halok bo'ladi. Shayboniylar sulolasi barham topadi.

1601-yildan e'tiboran Buxoro xonligida hokimiyat ashtarxoniylar (Joniylar) sulolasi qo'lga o'tadi. 150 yilcha (1601–1756) hukmronlik qilgan ashtarxoniylar sulolasi davrida Buxoro xonligida tinchlik, osoyishtalik bo'lmadi. Xonlik viloyatlarida hukmronlik qiluvchi amirlar va beklarning o'zboshimchaligi, markaziy hokimiyat amaldorlari o'rtasidagi o'zaro kelishmovchiliklar, ur-yiqitlar mamlakat tinkasini quritib borardi.

Buni ashtarxoniylar sulolasidan Buxoro taxtiga ko'tarilgan o'n bitta xondan ikkitasining taxtdan ag'darilgani, beshtasining o'ldirilgani ham yaqqol ko'rsatadi.

Shayboniylar sulolasi (1500–1601)	♦ Muhammad Shayboniixon	1500–1510.
	♦ Ko'chkhunchixon	1510–1530.
	♦ Abu Saidxon	1530–1533.
	♦ Ubaydullaxon	1533–1540.
	♦ Abdullaxon I	1540
	♦ Abdulazizxon (Buxoroda)	1540–1550.
	♦ Abdulatifxon (Samarqandda)	1540–1551.
	♦ Navro'z Ahmadxon (Baroqxon)	1551–1556.
	♦ Pirmuhammadxon I	1557–1561.
	♦ Iskandarxon	1561–1583.
	♦ Abdullaxon II	1583–1598.
	♦ Abdulmo'minxon	1598– (6 oy).
	♦ Pirmuhammadxon II	1598–1601.

Ashtarxoniylar davrida davlat boshqaruvi o'z tuzilishi, mohiyati jihatidan shayboniylar davridagidan farq qilmas edi. Davlatning ichki va tashqi siyosatiga doir masalalar xon ixtiyori bilan hal qilinardi.

Ashtarxoniylar sulolasi (1601–1756)	◆ Boqi Muhammadxon	1601–1605
	◆ Vali Muhammadxon	1605–1611 (taxtdan haydaladi)
	◆ Imomqulixon	1611–1642
	◆ Nodir Muhammadxon	1642–1645 (taxtdan haydaladi)
	◆ Abdulazizxon	1645–1680
	◆ Subhonqulixon	1680–1702
	◆ Ubaydullaxon II	1702–1711 (o'ldiriladi)
	◆ Abulfayzxon	1711–1747 (o'ldiriladi)
	◆ Abdulmo'minxon (soxta xon)	1747–1751 (o'ldiriladi)
	◆ Ubaydullaxon III (soxta xon)	1751–1754 (o'ldiriladi)
	◆ Sherg'oz	1754–1756 (o'lqiriladi)

Davlat ma'muriy jihatdan viloyatlarga, viloyatlar tumanlarga bo'lib boshqarilgan. Viloyat hokimlari xon tomonidan tayinlangan. Yerga egalik qilishning mulki sultoniylar (davlat yerlari), xususiy mulk, vaqf yerlari shakllari mavjud edi. Xon davlat tasarrufidagi yerlarni, aholi yashaydigan qishloqlarni shahzodalarga, diniy ulamolarga **suyurg'ol** shaklida, saroy amaldorlari va harbiy qism boshliqlariga **tanho** shaklida in'om qilardi. Suyurg'ol egalari xon xazinasiga soliq to'lmas edi. Tanho qilingan yerlar esa tanhodorming xususiy mulki bo'lmay, o'sha yerlarda ishlayotgan dehqonlardan soliq olish huquqi berilar edi.

Chorvadorlar ham katta-katta yerlarni egallab, o'troqlashib bordilar. Natijada Qo'ng'irot, Mang'it, Nayman, Do'rmon va boshqa aholi yashaydigan yirik manzilgohlar vujudga keldi. Barcha mulk shakllariga xos xususiyat shunda ediki, ularda yersiz kambag'al dehqonlar ijara hisobiga mehnat qilganlar. Yerlarda bug'doy, arpa, jo'xori, loviya, mosh, sholi, paxta, sabzavot va poliz ekinlari ekilgan. Aholi chorva mollarini boqib, go'sht, sut mahsulotlari yetishtirgan. Savdo-sotiq ishlari ham bir qadar o'sib bordi. Tashqi savdoda Rossiya, Xitoy, Hindiston, Eron mamlakatlariga paxta, teri, jun va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari chiqarilgan. Xitoydan shoyi matolar, chinni idishlar, choy, dori-darmon, Hindistondan qimmatbaho toshlar, matolar, oltin iplar olib kelib sotilgan.

Xonlikda maktab va madrasa ta'limi ham bir muncha rivojlanib boradi. Buxoro xonligi shaharlarida **150 dan ortiq madrasa** faoliyat yuritgan. Adabiyot rivojiga Bedil, Sayido Nasafiy, Turdi, So'fi Olloyor, Mashrab kabi allomalar katta hissa qo'shdilar. Samarqand hokimi Yalangto'sh Bahodir o'z mablag'i hisobiga Samarqandda Registon ansamblini bunyod ettiradi.

Buxoro xonligining zaiflashib qolganligidan foydalangan Eron shohi Nodirshoh XVIII asrning 30—40-yillarida Buxoro xonligiga yurish qiladi. Nodirshoh Buxoro xonligida katta mavqega ega bo'lgan **mang'it urug'idan chiqqan otaliq Muhammad Hakimbiy** bilan shartnoma tuzadi va u Buxoro xonligining oliy hukmdori, deb tan olinadi. Abulfayzxon amalda hokimiyatdan chetlatib qo'yiladi, Hakimbiy Buxoroning to'la vakolatli hokimi etib tayinlanadi. 1743-yilda Hakimbiy, uning o'g'li Muhammad Rahim Nodirshoh xizmatiga kiradi. Nodirshoh 1747-yilda vafot etgach, Muhammad Rahim hokimiyatni o'z qo'lga olishga kirishadi.

Buxoro amirligi

Buxoro xonligida katta nufuzga ega bo'lgan mang'it qabilasining vakili Muhammad Rahim 1747-yilda Abulfayzxonni, so'ngra rasman xon, deb (soxta xon) e'lon qilingan uning o'g'li Abdulmo'minni va nabirasi Ubaydullo, Sherg'oziy sultonlarni o'ldirib, hokimiyatni o'z qo'lga oladi. Muhammad Rahim 1756-yilda taxtga o'tirib, o'zini Buxoro amiri deb e'lon qiladi va hokimiyatni mustaqil idora qiladi, **mang'itlar sulolasiga** asos soladi. Shundan e'tiboran, Buxoro xonligi **Buxoro amirligi** deb atala boshlandi. Amirlikda hokimiyat 1920-yilgacha **mang'itlar sulolasi** qo'lida bo'ldi.

Muhammad Rahim hukmronligini beklik — viloyatlardagi boshqa qavmlardan bo'lgan hokimlar tan olmadilar. Amir mang'itlarga tayanib, hokimiyatni markazlashtirishga intildi. Barcha qabilalarning hukmdorlarini Buxoroga yig'ib, ulardan markaziy hokimiyatga bo'y-sunishni talab qildi, aks holda, qattiq jazolanishi haqida ogohlantirdi. Viloyatlardagi ko'pgina hokimlar, bebosh amaldorlar hokimiyatdan chetlashtirilib, yer-mulki tortib olinib boshqa joylarga ko'chirildi. Ular o'rniga amir qabiladoshlaridan tayinlandi. Muhammad Rahim Buxoro minorasi yonidagi o'z qarorgohini maxsus qurdirgan arkka ko'chirdi. O'zboshimcha beklarni Arkka chaqirib qattiq jazoladi. Tarqoqlikni bartaraf etish maqsadida ko'pgina beklklarga — Samarqand, Jizzax, O'ratepa, Hisor, Boysun, Shahrisabzga qarshi qonli urushlar qildi, ko'pgina viloyatlar vayron bo'ldi. Muhammad Rahim

Nurotada istiqomat qiluvchi burgut qabilasi qo'zg'olonini bostirib, ularning harbiy istehkomlarini buzib tashlab, o'zlarini Buxoro tumaniga ko'chirdi. Miyonqal'a qipchoqlariga hujum qilib, istehkomlarini buzib tashlaydi, yo'lboshchilarini qatl etib, qolganlarini ko'chirib yuboradi.

Muhammad Rahim vafotidan keyin o'zaro urushlar yanada kuchaydi. Viloyat hukmdorlari mang'itlarning markaziy hokimiyatiga qarshi qo'zg'olonlar ko'tardi.

Kenagas, yuz, baxrin, burgut, saroy qabilalarining qo'zg'olonlari, ***hokimiyatga o'tirgan Doniyolbiyning*** ularni bostirish uchun qilgan urushlari minglab odamlarning yostig'ini quritdi. Doniyolbiy qo'shinlar xarajati uchun qo'shimcha soliqlar joriy etib aholi noroziligini oshirdi. Buxoro hunarmandlari va tijorat ahli 1784-yilda qo'zg'olon ko'tardi. Qo'zg'olonne bostirish jarayonida minglab odamlar qurbon bo'ldi.

Amir Ma'sum («Begunoh amir») deb nom olgan **Shohmurod** (1785–1800-yillar) tarqoqlikka qarshi kurashni davom ettirdi. Amir Shohmurod boshqaruv tartibini o'zgartirish, amaldorlar tarkibini yangilash choralari ko'rdi. Amir ikki yirik davlat arbobi – Davlat qushbegi bilan Nizomiddin qozi kalonni saroy, qo'shin va boshqa sohadagi amaldorlar huzurida o'z qo'li bilan o'ldirdi. Soliqlarni tartibga soldi. Buxoro aholisiga **tarxan yorlig'ini** topshirdi. Unga binoan aholi savdo daromadidan boj to'lashdan, hunarmandlar pul yig'imi-dan, majburiy mehnat va soliqlardan ozod etildi. Shuningdek, xiroj, nikoh puli, tarozi haqi va boshqa yig'imlar miqdori kamaytirildi.

Shohmurod davrida Buxoro amirligi nisbatan mustahkamlangan bo'lsa-da, o'zaro urushlar to'xtamadi. G'arbiy chegaralarda esa Xiva xoni qo'shinlari hujumga o'tar, ekinzor va bog'lar payhon qilinar, qishloqlar vayron bo'lar, odamlar va chorva mollari haydab ketilar edi.

Xiva xonligi

Xorazm XV asr oxiri –XVI asr boshida temuriy Sulton Husayn Boyqaro boshliq davlatning bir qismi edi. 1505-yilda Muhammad Shayboniyxon qo'shinlari Xorazmni egalladi va qo'ng'irod urug'idan Kepakbiy Xorazmga hokim etib tayinlanadi. Eron shohi Ismoil bilan jangda Muhammad Shayboniyxon halok bo'lganidan keyin Xorazm Ismoilshoh tomonidan zabt etiladi. Ismoilshoh Xorazmni o'z davlati tasarrufiga kiritgach, Vazir, Urganch va Xiva shaharlarini boshqarish uchun 3 ta dorug'a (hokim) tayinlaydi.

Xorazmda Ismoilshoh hukmronligi uzoqqa bormadi. Sal o'tmay, Ismoilshoh hukmronligiga qarshi harakat boshlanadi. Bu harakatga **Vazir shahri qozisi Umar qori** va Sayid Hisamiddin yetakchilik qiladi. Ular Shaybon avlodidan bo'lgan Berka sultonning o'g'li **Elbarsxon-ga** murojaat qilib, xon bo'lishni taklif qiladilar. Elbarsxon 1511-yilda qo'shin bilan kelib Vazir shahrini egallaydi. 1511–1512-yillardagi janglar natijasida, Urganch, Xiva, Hazorasp Ismoilshoh qo'shinaridan tozalanadi, Xorazmning mustaqilligi tiklanadi. Xorazmda Elbarsxon hokimiyati o'rnatiladi. Shunday qilib, 1512-yilda mustaqil **Xiva xonligi tashkil topadi**, Elbarsxon uning birinchi xoni bo'ladi. Xivada shayboniylar sulolasi hukmronligi 1770-yilgacha davom etadi. Xiva xonligi poytaxti Urganch edi. XVI asr oxiri – XVII asr boshlarida Amudaryo o'zanining o'zgarishi munosabati bilan Urganchning mavqeyi pasayadi, aholisi qulayroq joyga ko'chib borib joylashadi va bu yerda **Yangi Urganch** shahri paydo bo'ladi. Bu orada **Xiva** shahrining mavqeyi ko'tariladi. Arab Muhammadxon (1602–1623) davrida Xivaning mavqeyi kuchayib, xonlikning rasmiy **poytaxtiga aylanadi**. Xiva xonligi tasarrufiga Amudaryoning quyi oqimidagi vohalar, Mang'ishloq, Dahiston (Mashhad) va O'zboy atrofidagi ko'chmanchi turkman hududlari kirardi. Biroq, xonlikda tinchlik bo'lmadi. Uzoq yillar davomida xonlik tepasida turgan o'zbek qabilalari bilan turkman qabilalari, shuningdek, shahzodalar o'rtasida tinimsiz urushlar bo'lib turdi. Xiva va Buxoro hukmdorlari o'rtasida Murg'ob daryosi bo'ylari uchun, Marv uchun qirg'in-barot urushlar bo'lib turar, bu hududlar qo'ldan qo'lga o'tardi. Xonlikka shimoldan qalmoqlar, qozoqlar, Ural kazaklari tez-tez hujum qilib falokatlarni keltirardi.

XVIII asr o'rtalarida Eron shohi Nodirshoh, uning o'g'li Nasrullo Xiva xonligini bosib olib, o'z boshqaruvini o'rnatdi, turkman qabilalarini Xorazmdan Xurosonga ko'chirdi. Biroq Xiva xonligida tinchlik uzoqqa bormadi. Eron hukmdorlariga qarshi tez-tez g'alayonlar bo'lar, aholi boshi oqqan tomonga ketardi. Shunday vaziyatda xonlikdagi o'zbek qabilalaridan qo'ng'iroq urug'ining boshlig'i Muhammad Amin Inoq 1770-yilda hokimiyatni qo'lga oldi va Xiva xonligida yangi sulola – **qo'ng'iroqlar sulolasiga** asos soldi (bu sulola 1920-yilgacha hukm surdi). Muhammad Amin Inoq turkmanlar qo'zg'olonini bostirdi, Buxoro hukmdorining hujumini daf etdi va Xiva xonligidagi viloyat hokimlarini markaziy hokimiyatga bo'ysundirdi.

Qo'qon xonligi

Buxoro xonligi ichki kurashlar, markaziy hokimiyatning zaiflashuvi sababli XVIII asr boshlarida ikkiga bo'linib ketdi. Ashtarxoniylar hukmronligining zaiflashuvi oqibatida Farg'ona vodiysiga uning shimolida tashkil topgan Jung'arlar davlati tez-tez bosqin uyushtirib, yurtni talon-taroj qila boshladi. Bunday vaziyat Farg'onadagi ichki kuchlarning birlashuviga, mustaqil davlat tuzishga intilishini kuchaytirdi. Farg'ona vodiysining hududiy yaxlitligi va iqtisodiy imkoniyatlari uning Buxoro xonligidan ajralib chiqishiga qulay omil bo'lib xizmat qildi.

Chust yaqinidagi Chodak qishlog'ida yashovchi xo'jalar jamoasi (din peshvolari)ning mavqeyi XVIII asr boshlaridayoq Farg'onada ancha kuchayib, 1709-yilda o'z yer-mulklarini mustaqil deb e'lon qiladi va vodiya hokimiyatni qo'lga olishga intiladilar. Biroq, ularning hokimiyati boshqa urug'-qabilalar tomonidan tan olinmadi. Bir guruh harbiy zodagonlar Rishtonda qo'zg'olon ko'tarib, Buxoro xonligi tasarrufidagi Farg'ona hokimi Xo'ja Ashirqulni o'ldiradilar.

1709-yilda Qo'qon atrofida yashab turgan o'zbek qabilalaridan biri — minglar hokimiyatni o'z qo'llariga oldilar va o'z yetakchisi Shohruxbiyni hokimiyat tepasiga ko'taradilar. Shu tariqa, **Qo'qon xonligi** tashkil topadi, o'zaro ichki kurashlar botqog'iga botib qolgan Buxoro xoni Ubaydullaxon o'ziga qarashli hududning ajralib chiqib, alohida davlat tuzishiga qarshilik ko'rsata olmadi. Qo'qon xonligida ming urug'i sulolasi 1876-yilgacha hukmronlik qiladi. Qo'qon shahri chetida joylashgan Tepaqo'rg'on Qo'qon xoni Shohruxbiyning qarorgohiga aylantirildi. Tepaqo'rg'onda mustahkam qal'a, bozor va aholi yashaydigan mahallalar qurildi.

Qo'qon xonlari Farg'ona vodiysini, Xo'jand, O'ratepani birlashtirgach, Qo'qon xonligining mustaqilligi XVIII asr o'rtalarida Buxoro davlati tomonidan tan olindi. XVIII asr oxirlarida Qo'qon xonlari Toshkentni bo'ysundirishga kirishdilar.

1784-yilda Shayxontohur dahasi sobiq hokimining o'g'li **Yunusxo'ja Toshkentni Buxoro tobeligidan chiqariyb**, mustaqil siyosat yuritadi. Toshkent davlati o'ziga xos boshqaruv tizimiga ega edi. Yunusxo'janing to'rt maslahatchisi bo'lgan. Toshkent shahar nazorati va soliq yig'ish **Boshxo'janing** qo'lida bo'lib, savdo-sotiqni qozi va devonbegi nazorat qilishgan. Shariat qonun-qoidalari, narx-navo, o'lchovlar ustidan **rais lavozimidagi** amaldor nazorat olib borgan. Yunusxo'ja XVIII asr oxirlarida qozoq sultonlari hujumlarini barta-

raf etib, *Sayram, Chimkent, Turkiston, Qurama, Qorabuloq* shaharlarini Toshkentga bo'ysundirgan edi. Toshkent mavqeyining oshib borishi Qo'qon xonlariga yoqmadi. 1799-yilda Qo'qon hukmdori Norbo'tabiy Toshkentga yurish qildi, ammo Chirchiq bo'yidagi jangda mag'lubiyatga uchradi.

1805-yilda Qo'qon hukmdori *Olimbek xon unvonini* qabul qiladi va shu paytdan e'tiboran Farg'onada tashkil topgan davlat rasman *Qo'qon xonligi deb atala boshlandi*. Yunusxo'ja vafotidan keyin Qo'qon xoni Olimxon qo'shinlari yurish qilib, 1809-yilda Toshkentni va unga qarashli Chimkent, Sayram va boshqa hududlarini Qo'qon xonligiga bo'ysundiradi. Qo'qon xonligi hududiy jihatdan yirik davlatga aylanadi. Shunday qilib, asrlar davomida yagona hududda, yagona iqtisodiy va madaniy makonda yashab kelgan xalq, mamlakat uch qismga bo'linib ketdi. *Uchta davlat — Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari vujudga keldi*.

Xonliklar tarixi iqtisodiy va madaniy hayotning bir tekisda bormaganligidan, ayrim davrlarda siljish kuzatilsa-da, xonliklar o'rtasidagi o'zaro kurash avj olgan yillarda tanazzul hollari yuz berganligidan guvohlik beradi. Shayboniylar, xususan, Abdullaxon II davrida dehqonchilik ishlarini rivojlantirishga ahamiyat berildi. Zarafshon, Sirdaryo, Amudaryo, Chirchiq, Vaxsh, Murg'ob daryolari bo'ylarida ko'plab kanallar, anhorlar, ariqlar qazilib, atrofdagi yerlarga suv chiqarilgan, yangi ekinzorlar va bog'lar harpo etilgan. Birgina Qashqadaryo bo'ylaridagi yerlarga suv chiqaruvchi o'ndan ortiq kanallar qazilganligi va ishlab turganligi ma'lum. Abdullaxon II davrida qurilgan Zarafshon daryosidagi Karmana, Mehtar Qosim, Chahorminor, Jondor ko'prik suv ayirg'ichlari, Sangzar daryosidagi Tuyatortar kanali, Amudaryo-Chorjo'y kanali, Toshkent viloyatidagi Zaxariq, Nurota tog'lari suvlarini to'plovchi Abdullaxon Bandi suv omborlari yirik inshootlardan edi. Bu tadbirlar g'allachilik, paxtachilik, polizchilik, bog'dorchilik, uzumchilik kabi sohalarning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Xiva xonligida ham sun'iy sug'orish ishlariga katta e'tibor berilgan. XVI—XVII asrlarda harpo etilgan, uzunligi 143 km bo'lgan Shohobod, uzunligi 96 km bo'lgan Urmush, G'oziohod va boshqa o'nlab kanallar dehqonchilikning rivojlanishida muhim ahamiyat kash etgan.

Qo'qon xonligida ham ariq va kanallar tarmog'i kengaytiriladi. Namangan hududida Yangiariq kanali, Sirdaryodan O'ratepa tomon

sugʻorish tarmoqlari, koʻplab ariqlar qazildi, dehqonchilik ancha rivojlanadi.

Xonlikiarning asosiy boyligi, tirikchilik manbayi yer boʻlib, yerga egalik qilishning turli shakllari mavjud edi:

- **Mulki sultoni** — davlatga qarashli yerlar.

- **Mulki xolis** — xususiy yer mulklari (xon va uning yaqinlari, harbiy-maʼmuriy amaldorlar, yirik din peshvolariga iqto, suyurgʻol va tanho kabi shakllarda berilgan yerlar).

- **Vaqf** — diniy mahkamalar, xonaqohlar, madrasa va masjidlar-ga qarashli yerlar.

Qishloq jamoalari va dehqonlari egalik qiladigan yerlar.

Yerda mehnat qiladiganlarning koʻpchilik qismi oʻz yer maydo-niga ega boʻlmay, ijaraga olingan yerda ishlovchi kambagʻal qishloq aholisi edi.

Dehqonchilik. Bugʻdoy, arpa, sholi, joʻxori, makkajoʻxori, mosh, noʻxat, loviya, kunjut, suli, beda ekinlari yetishtirilgan. Shuning-dek, qovun, tarvuz, qovoq, bodring, piyoz, qalampir, sarimsoq eki-lib hosil olingan. Paxta, ipak mahsulotlari, bogʻdorchilik ham rivoj-lanib, olma, gilos, oʻrik, uzum, shaftoli, anjir, olxoʻri kabi mevalar yetishtirilgan.

Chorvachilik. Yaylovlarda qoʻy, echki, qoramol(sigir, hoʻkiz), ot va tuyalar boqilib, goʻsht-sut, jun, teri va boshqa mahsulotlar olin-gan.

Hunarmandchilik. Xonliklarning yirik shaharlari hunarmand-chilik markazlari boʻlib, ularda 60dan ortiq turdagi hunarmand-chilik buyumlari tayyorlangan. Paxta, ipak, jun, teri kabi mahal-liy xomashyolardan ip yigirish, gazlamalar toʻqish, tayyor kiyimlar tikish, kigiz va gilamlar tayyorlash, konchilik rivojlangan. Metall va yogʻochga ishlov berish, miskarlik, temirchilik, ganch oʻymakorli-gi, duradgorlik, kulolchilik, qandolatchilik, oshpazlik, novvoylik va boshqa hunarmandchilik tarmoqlari ancha kengayadi.

Savdo-sotiq. Xonliklarda savdo-sotiq iqtisodiyotning muhim tar-mogʻi edi. Shaharlarda, yirik qishloqlardagi bozorlarda dehqon-chilik, chorvachilik, hunarmandchilik mahsulotlari sotiladigan yoki ayirbosh qilinadigan doʻkonlar soni koʻpaygan. Tashqi savdo ham oʻsib borgan, chet mamlakatlar bilan savdo karvonlariga ega boʻlgan xon, saroy amaldorlari va viloyat hokimlarining ishonchli vakillari, badavlat kishilar savdo-sotiq ishlari bilan shugʻullanganlar. Turkiya, Eron, Hindiston, Xitoy kabi mamlakatlar bilan savdo-sotiq yoʻlga

qo'yilgan. Rossiyadan mis, cho'yan, temir, qo'rg'oshin kabi metallar keltirilgan.

Soliq. Xonliklarda raiyat (dehqon, chorvador, hunarmand, savdogarlar)ga turli-tuman soliqlar solingan, turli majburiyatlarga — kanal va ariqlar qazish, ularni tozalash, mudofaa inshootlarini qurish va boshqa ishlarga majbur etilgan.

Soliq turlari	♦ xiroj (yerdan olingan hosilning beshdan bir qismi); ♦ zakot (chorvador va savdogarlar uchun molning qiriqdan bir miqdorida); ♦ tamg'a (hunarmandlar va do'konlar maxsus soliq to'lagan); ♦ taxti joy — tagjoy (o'z mahsulotlarini ijaraga olingan do'konda sotuvchilar uchun); ♦ juzya (boshqa dinga mansub savdogarlar o'z mahsulotining beshdan bir qismini to'lagan); ♦ ixrojt (saroy xarajatlarini ta'minlash uchun yig'iladigan soliq); ♦ qo'nalg'a (elchilar, amaldorlar, choparlarni tekinga mehmon qilish); ♦ tarixiy manbalarda qayd etilishicha, xonliklarda 60 dan 90 gacha turdagi soliqlar undirilgan.

Xonliklarning madainiy-ma'rifiy hayotida bir qator tadbirlar amalga oshirilgan. Bu yirik shaharlarda bunyod etilgan masjid, madrasa, rabot, karvonsaroy, hammom, bozor va boshqa qurilish majmualarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Hozirgi kungacha qad ko'tarib kelayotgan Buxorodagi Mir Arab, Abdullaxon, Qulbobo, Ko'kaldosh, Kalon, Abdulazizxon, Ubaydullaxon kabi madrasa va masjidlar, Toshkentdagi Ko'kaldosh, Qaffoli Shoshiy, Baroqxon kabi madrasalar, Samarqanddagi Sherdor va Tillakori kabi madrasalari, Xivadagi Arab Muhammadxon, Sherg'ozixon, Muhammad Amin Inoq kabi madrasa va masjidlari xonliklar davrida qurilgan va yuksak mahorat bilan bezatilgan me'morchilik yodgorliklaridir. Ko'plab madrasalarda yoshlarni o'qitish, ta'lim-tarbiya ishlari yo'lga qo'yilgan. Maorif ikki bosqichdan iborat bo'lib, quyi bosqichda o'qish-yozishga o'rgatilgan. Yuqori bosqichda diniy ilmlar, shuningdek, grammatika, mantiq, aljabr, handasa, hisob amallari o'rgatilgan. Madrasani bitirganlar qozi, uning yordamchisi, masjid imomi lavozimlarida ishlaganlar, mudarrislik qilganlar.

Madaniy hayotga nazar tashlar ekanmiz, xonliklarning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotini tasvirlovchi ko'plab kitoblar yozilgan-

ligining guvohi bo'lamiz. XVI asrda yozilgan «Tavorixi guzida», «Nusratnoma», Mulla Shodiyning «Fathnoma», Binoiyning «Shayboniynoma», Muhammad Solihning «Shayboniynoma», Abdulloh Nasrullohiyning «Zubdat al-asror», Fazlulloh Ro'zbexonning «Mehmonnomayi Buxoro», Hofiz Tanish al-Buxoriyning «Abdullanoma» kabi asarlari xonliklar tarixini o'rganishda muhim manbalardir.

Buxoro xonligi tarixini o'rganishda o'sha zamonda yozilgan Mahmud ibn Valining «Bahr al-asror», Samandar Termiziyning «Dastur al-muluk», Muhammad Yusuf Munshiyning «Muqimxon tarixi», Mir Muhammad Amin Buxoriyning «Ubaydullaxon tarixi», Abdurahmon Tolening «Abulfayzxon tarixi», Xo'jamqulixon Balxiyning «Qipchoqxon tarixi», «Fathnomayi sultoni», «Mang'itlar xonadoni saltanati qisqacha tarixi» kabi asarlar muhim ahamiyatga ega.

Xiva xonligi tarixiga doir ko'pgina asarlar ham bizgacha yetib kelgan. Ular orasida Abulg'azi Bahodirxonning «Shajarayi turk» va «Shajarayi tarokima», Shermuhammad Munisning «Firdavs ul-iqbol yoki Iqbolnoma», Ogahiyning «Riyozi ad-davla», Yusuf Bayoniyning «Shajarayi Xorazmshohiy», «Xorazm tarixi», «Iqboli Feruziy» va boshqalar shular jumlasidandir. Arab va fors tillarida yozilgan bir qator asarlar ham o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Qo'qon xonligi tarixini o'rganishda «Tarixi Umarxon», «Muntaxab at-tavorix», «Tarixi Shohruxbiy», «Tarixi Jahonnamoy», «Tarixi jadidi Toshkand» kabi asarlar ham muhim manba hisoblanadi.

Xonliklarda yuzlab olimlar, shoirlar ijod qilganlar. Tibbiyot ilmini rivojlantirishga olim Sulton Ali katta hissa qo'shgan. U inson tanasi kasalliklari va ularni davolash to'g'risida «Dastur al iloj» va «Muqaddimayi dastur al-iloj» asarlarini yozgan. XVI asrda Buxoro xonlari huzurida tabiblik qilgan Muhammad Yusuf va Shoh Ali ko'z kasalliklari va ularni davolashga doir «Ko'z tabiblari uchun qo'llanma», «Ko'z kasalligiga oid asarlar sarasi» asarlarini yozganlar.

Xonliklarda shoirlar fozillar adabiyot sohasida ijod qilganlar. Buxoroda ijod qilgan Mirza Sodiq Munshiy 15 ming misra g'azal va masnaviylardan iborat «Devon» kitobini yaratadi. Fazliy, Mushrif, Mahmur, Gulxaniy va boshqa ko'plab qalam sohiblari Qo'qonda ijod qildilar. Qo'qonda adabiy muhitning rivojiga Umarxon va uning xotini Mohlar oyim — Nodira (taxallusi) katta hissa qo'shdilar. Ularning taklifi bilan saroy shoirlari Fazliy va Mushrif Qo'qon shoirlarining «Majmuat ush-shuaro» nomli tazkirasini yaratdilar, unga ko'plab ijodkorlarning she'rlari kiritilgan edi.

Ma'rifatparvar shoira va davlat arbobi Nodira «Komila» taxallusi bilan 19 (328 misra) g'azaldan iborat devon yozgan. Devonda Nodiraning 180 she'ri jamlangan. Uning «Maknuna» taxallusi bilan yozilgan 333 g'azaldan iborat devoni Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda. Bugungi kunda biz Nodiraning o'zbek va fors-tojik tilida yaratgan 10 ming misraga yaqin lirik merosiga egamiz.

Musiqa va **qo'shiqchilik san'ati** ham ancha rivoj topib bordi. Puf-lab yoki urib chalinadigan torli musiqa asboblari, milliy qo'shiq-chilik, milliy raqs aholi o'rtasida keng tarqalib bordi. Qo'shiqchi-likda terma, lapar, yalla, maqom janrlari keng qo'llanilgan. Hofizlar, baxshi dostonchilar xalq tomonidan e'zozlanar edi. To'y va sayillar-da «Go'ro'g'li», «Kuntug'mish», «Shohsanam va G'arib», «Tohir va Zuhra» kabi o'zida vatanparvarlik, mardlik, sevgi, mehr, insof va diyonat g'oyalarini mujassamlashtirgan dostonlar zo'r maroq bilan kuylanar va tinglanar edi. Shuningdek, xalq orasida qiziqchilik, mas-xarabozlik, askiyabozlik, qo'g'irchoq o'yini, dorbozlik san'ati ham keng tarqalgan edi.

2. XIX asrning birinchi yarmida o'zbek xonliklarining jug'rofiy-siyosiy o'rni, davlat boshqaruvi va ijtimoiy-siyosiy hayoti

Buxoro amirligi. Buxoro amirligi o'zbek xonliklari orasida o'zi-ning hududiy o'rni, aholisi va tabiiy resurslari jihatidan muhim mav-gega ega edi.

XIX asrga kelib, Buxoro amirligining hududi qariyb 200 ming kvadrat kilometrni tashkil etdi. Uning chegaralari janubda Amu-daryoning so'l qirg'og'idan boshlanib, Sirdaryoga qadar cho'zilgan qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. Amirlik sharqda Pomir tog'lari, g'arbda Xiva xonligi chegaralarigacha bo'lgan hududni ishg'ol etgan. Buxoro va Samarqand kabi yirik shaharlar joylashgan Zarafshon vodiysi amirlikning markaziy qismi hisoblanardi. Qashqadaryo va Surxondaryo volhalari, hozirgi Tojikiston hududidagi Vaxsh, Kafir-nihon, Panj daryolari vodiysida joylashgan shahar va qishloqlar, ho-zirgi Turkmaniston hududidagi Murg'ob daryosi volhalaridagi yerlar Buxoro amirligiga qarar edi.

Buxoro amirligining **poymaxti** Sharqda eng nufuzli shahar sifa-tida e'tirof etilgan **Buxoroyi Sharif** edi. Yirik shaharlardan Samar-qand, Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Termiz, Sherobod, Hisor, Dushan-

be, Ko'lob va boshqalar amirlik tasarrufida bo'lgan. Marv va Chorjo'y shaharlari uchun Buxoro amirligi bilan Xiva xonligi o'rtasida, Jizzax, O'ratepa va Xo'jand shaharlari uchun Buxoro amirligi bilan Qo'qon xonligi o'rtasida tez-tez urushlar bo'lib, bu shaharlar qo'ldan qo'lga o'tib turardi.

XIX asrning birinchi yarmida *Buxoro amirligida 2 millionga yaqin* aholi yashardi. Aholi amirlikning sersuv vohalarida yashab, jazirama issiq, suvsizlik hukmronlik qiluvchi Qizilqum saholari va cho'llari kimsasiz yastanib yotardi. Zarafshon vodiysida 300–350 ming, Qashqadaryo vohasida 500 ming, Surxondaryo vohasida 200 ming, Sharqiy Buxoroda 500 mingcha aholi yashardi. Amirlikning yirik shaharlari — Buxoroda 60 ming, Samarqandda 50 mingga yaqin aholi istiqomat qilgan.

Aholi etnik jihatdan ko'pgina elatlardan iborat bo'lib, ularning qariyb 57 foizi o'zbeklar edi. O'zbeklar bir qancha qabilalardan tashkil topgan bo'lib, ular orasida mang'it, saroy, qo'ng'iro't, jabg'u, qarluq, qalmoq, nayman, qipchoq, ming, yuz qabilalari ko'pchilikni tashkil etardi. Ular asosan Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalaridagi shahar va qishloqlarda yashardi.

Buxoro amirligining Hisor, Dushanbe, Sharqiy Buxorodagi Vaxsh, Kafirnihon va Panj daryolari vodiylarida asosan tojiklar yashar edi. Amirlikning janubiy va g'arbiy qismida turkmanlar, shimoli-sharqiy tomonida qozoq va qirgizlar yashardi. Shuningdek, amirlik hududida afg'onlar, eroniylar, arablar, yahudiylar, hindlar va boshqa etnik guruhlar mavjud edi. Aholining aksariyat ko'pchiligi qishloqlarda istiqomat qilardi. Ular *dehqonchilik, chorvachilik* bilan shug'ullanardi. Sug'oriladigan yerlarda paxta, bugdoy, sholi, jo'xori, bog' va poliz mahsulotlari, shuningdek, uzum, olma, nok, shaftoli, o'rik, gilos, anjir, qovun, tarvuz yetishtirilardi. Meva-chevalar quritilib shirinlik o'rnida ishlatilardi. Chorvachilikda qo'ychilik, qorako'l qo'ychiligi, *hunarmandchilikda* gilamdo'zlik, o'ymakorlik, zardo'zlik, tegirmonchilik, ko'ncilik, to'quvchilik, temirchilik, kulolchilik, beshikchilik, sandiqchilik, etikdo'zlik, moyjuvozlik, sovungarlik keng tarqalgan edi.

Amirlik iqtisodiy hayotida qoloqlik, turg'unlik hollari mavjud edi, aholining turmushi past darajada edi. Yerga egalik shakli ming yillar davomida o'zgarmay kelar, aholiga solinadigan **o'lpon va soliq-lar** haddan tashqari ko'p edi. Aholi sotib olish qobiliyatining pastligi hunarmandchilikning rivojlanishiga to'sqinlik qilardi. Buxoro amir-

ligi monarxiya tipidagi davlat bo'lib, amir cheklanmagan hokimiyatga ega edi.

Mang'itlar sulolasi (1756–1920)	♦ Muhammad Rahim	1756–1758
	♦ Doniyolbiy (otaliq)	1758–1785
	♦ Shohmurod	1785–1800
	♦ Haydar	1800–1826
	♦ Nasrullo	1827–1860
	♦ Muzaffar	1860–1885
	♦ Abdulahad	1885–1910
	♦ Olimxon	1910–1920

XIX asr boshlariga kelib, amirlikda *xizmatkor amaldorlar tabaqasi* shakllandi. Faqat amir saroyining o'zida 300ga yaqin amaldor xizmat qilardi. Bu tabaqa davlat xazinasidan maosh olar, amirga batamom qaram bo'lib, ularni amirning o'zi tayinlar yoki egalab turgan lavozimidan olib tashlar edi. Amaldorlar amir farmoyishini bajaribgina qolmay, uning istak-xohishi va ko'nglini topa bilishlari, unga doimo xushomad qilishlari kerak edi. Shu bois, saroyda xushomadgo'ylik, amir shaxsini ulug'lash rasm bo'lib qoladi. Amir va uning oilasigagina emas, balki quyi mansabdagilar yuqori amaldorlarga ham xushomadgo'ylik qilardilar. O'z mavqeyi, turmushi, oilasining omonligi, mulki uchun qo'rqish, ertangi kunga ishonmaslik kabi og'ir vaziyat vujudga keladi. Qisqasi, mansabdorning taqdiri to'lig'icha yuqori amaldor qo'lida bo'lib, mansabni sotish, poraxo'rlik keng tarqalgan edi.

Amirlikdagi eng katta saroy mansablari va unvonlari

Qushbegi — dargoh vaziri, ya'ni bosh vazir lavozimi edi. Davlatning barcha boshqaruv idoralari unga itoat etar edi. Bir so'z bilan aytganda, barcha ijroiya hokimiyat qushbегining qo'lida edi. Viloyat va tuman hokimlari ham qushbegi tavsiyasiga binoan tayinlanar edi. Qushbegi xon istiqomat qilib turgan arki oliyda yashagan.

Devonbegi — moliya-xazina ishlarini boshqargan. Soliq va jarimalarning undirilishi ustidan nazoratni ham devonbegi amalga oshirgan. Devonbegi arki oliyning bir chetida yashagan.

Ko'kaldosh — butun amirlik hududida amirga va amirlikka nisbatan do'stona yoki dushmanlik munosabatida bo'luvchilar haqidagi ma'lumotlarni to'plab hukmdorga yetkazib turgan.

Mushrif lavozimida ishlagan amaldorlar amirga in'om etilgan buyumlarni hamda harbiy anjomlarni ro'yxatga olish bilan mashg'ul bo'lgan. Soliq tushumlarini ham maxsus daftarga yozib borgan.

Mirshab — tungi qorovullar boshlig'i vazifasini bajargan.

Dodxoh — fuqarolarning arz va shikoyatlarini tinglovchi, hal etuvchi mansabdor bo'lgan, bularni kerak bo'lsa, amir yoki qushbegiga yetkazib turgan.

Inoq — bu lavozimda ishlagan amaldorlarning vazifasi amir far-moyishlarini bek va boshqa tabaqadagi mahalliy mansabdorlarga yetkazishdan iborat bo'lgan.

Miroxo'r — amirning ovchi qushlarini tasarruf qiluvchilarni nazorat qilgan, xon ovlarini uyushtirish ishiga mutasaddi bo'lgan.

Dasturxonchi — amir huzurida uyushtiriladigan ziyofatlar uchun mas'ul amaldor.

To'qsoba — amir tug'i sohibi bo'lgan harbiy mansabdor.

Parvonachi — biror shaxsning biror lavozimga tayinlanganligi haqidagi yorliqni o'sha shaxsga yetkazuvchi amaldor.

Sadrlar — vaqf mulklarini boshqaruvchi mansabdorlar. Vaqf muassasasining boshliqlari bo'lgan mutavallilar sadrlarga bo'y-sunganlar. Sadrlarning vazifa va huquqlari vaqf yorlig'i shartlarida qayd etib qo'yilgan. Sadrlar vaqf xo'jaligi daromadining ma'lum qismini olganlar.

Shayx ul-islom — musulmon jamoasi boshlig'i. Qozilik ishlari-da hamda kundalik hayotda qonunlarga rioya etilishini ta'minlovchi amaldor. Bu lavozim avloddan avlodga meros bo'lib ham o'tgan.

Qozi kalon (katta qozi) — davlatning oliy qozisi (sudyasi). Amir aralashmaydigan barcha qozilik ishlariga rahbarlik qiluvchi oliy davlat lavozimi. Qozi kalon «Shariat pano», deb atalardi. Qozi kalon huzurida a'lam va 12 muftiydan iborat devon tuzilgan. Uning vazifasi jinoiy ishlarni har tomonlama ko'rib chiqishdan iborat bo'lgan.

Muftiy — qozi kalon murakkab, deb hisoblagan turli diniy-huqu-qiy masalalar bo'yicha, shariat qonunlariga asoslanib fatvo chiqar-gan. Bu fatvo uning yoki bir necha muftiyning muhri bilan tas-diqlangach, qoziga berilar edi. Qozi bu fatvoga asoslangan holda hukm chiqargan.

Amaldorlarga amir nazariga tushgan xizmatlari uchun *otaliq, eshik og'asi* kabi e'tiborli unvonlar berilgan. Amirning, uning o'g'il-larining ham otalig'i bo'lgan. Amaldorlar harbiy yurishlarda ham qatnashgan.

Amir yig'inida amaldorlarning amaliga qarab o'z o'rni bo'lgan. Shunga ko'ra ular xonning o'ng va so'l tomonida, unga yaqinroq va uzoqroq yerda o'tirgan.

Amirlikda amaldorlardan tashqari **diniy ulamolar** ham katta mavqega ega edi. Ular o'zlarini Muhammad payg'ambarning avlodlarimiz, deb hisoblovchi **sayidlar** hamda choryor xalifalar — Abubakr, Umar, Usmon va Ali avlodlaridanmiz, deyuvchi **xo'jalardan** iborat edi. Ular katta yer-suvga, savdo do'konlariga, hunarmandchilik ustaxonalariga ega edilar. Amirlikda **jo'ybor shayxlari** alohida mavqega ega bo'lib, XIX asrda ular Buxoroda 16 mahalla bo'lib yashagan.

Sudlov ishlarida shariat qonun-qoidalariga rioya etilishini ta'minlashda shayxulislom, a'lam va qozilar amirning eng yaqin yordamchilari edi. Amirlikda eng katta mansabdorlardan biri **Qozi kalon** hisoblangan. Uning mahkamasida har bir viloyatdan bittadan qozi ish olib borgan. Ularni amirning o'zi tayinlagan. Qozi din masalalari, oila, meros, jinoiy ishlarga oid masalalar bo'yicha hukmlar qabul qilgan.

Buxoro amirligi 27 beklik: Karmana, Xatirchi, Ziyovuddin, Nur-ota, Qarshi, Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Yakkabog', G'uzor, Boysun, Sherobod, Denov, Karki, Chorjuy, Hisor, Ko'lob, Qorategin, Darvoz, Baljuvon, Sho'g'non-Rushon, Qo'rg'ontepa, Qobodiyon, Kalif, Bo'rdalik, Qobodyon bekliklaridan iborat bo'lgan. Har bir beklikni amir tomonidan tayinlab qo'yiladigan hokimlar — beklar idora qilgan. Hokim huzurida yuzlab mahalliy ma'murlar xizmat qilgan. Manbalar amirlikda mahalliy ma'murlar soni 30 000 kishini tashkil etganligidan guvohlik beradi. Hokim va uning xizmatkorlariga maosh davlat xazinasidan berilmas edi, ular mahalliy aholidan olingan turli-tuman soliq va to'lovlar hisobiga tirikchilik qilishgan. Hokimlar, soliq yig'uvchilar, qozilar xohlagancha ish yuritardilar, ularning faoliyatini belgilovchi qonun-qoidalar yo'q edi. Ularning suiiste'molchiliklari xalq gardaniga og'ir yuk bo'lib tushardi.

XIX asrning 30-yillarida **amir qo'shinida** 19 mingga yaqin yollangan askarlar bo'lib, ular turli shahar va istehkomlarda harbiy xizmatni o'taganlar. Qo'shin askarlari asosan, o'q-yoy, nayza, qilich, xanjar, oybolta kabilar bilan qurollangan. Manbalar amir qo'shinida piltali miltiqlar va kichik to'plar ham bo'lganligidan guvohlik beradi.

Amir qo'shinining jangovarlik darajasi past edi. Askarlar harbiy mashqlarga nisbatan ko'proq mehnat bilan band bo'lardi. Sipohlikka 15 yoshdan 70 yoshgacha bo'lgan erkaklar olinardi, qo'shin

safida keksayib qolganlar ham ko'pchilikni tashkil qilgan. Amirlikning yillik daromadi 2 300 000 so'm bo'lgani holda, uning 1 mln 300 ming so'mi qo'shinni saqlashga sarflanardi. Sipohlarga oziq-ovqat yetishmas, kiyimi yupun edi. XIX asr o'rtalarida askarlar soni, piltali miltiq va to'plar ham anchagina ko'paygan. Qo'shinda yuzboshi, mingboshi, singari harbiy lavozimlar bo'lib, umumiy qo'mondonlikni lashkarboshi boshqargan. Amirlikning *qo'shini muntazam bo'lmay*, zaruriyat bo'lganda to'planardi, ularni to'plash qiyin kechardi. Bu amirlikning zaif tomonlaridan biri edi.

Xiva xonligi. Manbalarda ko'rsatilishicha, XIX asrning birinchi yarmida Xiva xonligining hududi 19 ming kvadrat milni tashkil etgan. Xonlik janubda Eron bilan, sharqda Buxoro amirligi, g'arbda Kaspiy dengizi, shimolda qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. Suvsiz, cheksiz Qoraqum, Qizilqum sahrolari Xiva xonligini hududiy jihatdan boshqa mamlakatlardan ajratib turardi. Quyi Amudaryo bo'yi Xiva xonligining markaziy qismini tashkil etardi. Amudaryo sohillarida joylashgan Xiva, Urganch, Qiyot, Ko'hna Urganch, Hazorasp, Qo'ng'iro't, Xo'jayli, Kurdar (hozirgi Chimboy) shaharlari xonlikning yirik shaharlari edi. O'rta Osiyoning eng boy savdo markazlaridan biri bo'lgan *Xiva shahri xonlikning poytaxti hisoblangan*. Shahar ikki qismdan — *Ichon-qal'a* (shaharning ichki qismi) va *Dishon-qal'a* (shaharning tashqi qismi)dan iborat bo'lgan. Ichon-qal'ada xon qarorgohi va harami, 17 ta masjid, 22 ta madrasa, karvonsaroy va bozor joylashgan bo'lib, ular asosan XIX asrda barpo etilgan. *1842-yilda Dishon-qal'a qurilib, devor bilan o'rab olinadi*. Dishon-qal'ada hunarmandlar, savdogarlar, mardikorlar, qisman dehqonlar ham istiqomat qilganlar.

Xiva xonligida taxminan *800 mingga yaqin kishi yashagan*. Aholining ko'pchilik qismi o'zbeklar bo'lib, ulardan eng kuchli va ko'p sonlilari qo'ng'iro't, nayman, qiyot, uyg'ur, nukuz, qangli, qipchoq qabilalari edi. O'zbek qabilalari, asosan, Amudaryo tarimoq yoygan qismida, kanallar bo'ylarida joylashgan.

Aholining anchagina qismini (taxminan 1/4 qismi) *turkmanlar* tashkil etgan. Turkmanlar qadimgi o'g'izlarning avlodlari bo'lib, forscha gaplashuvchi mahalliy xalqlar, o'zbeklar bilan qorishib ketgan.

Qoraqalpoqlar yashaydigan Amudaryoning quyi havzasi va Orol dengizining janubiy qirg'oqlari *Xiva xonligi tasarrufida edi*. Qoraqalpoqlar bu hududdagi sho'rxok yerlarni mashaqqatlar bilan o'z-

lashtirib tirikchilik qilishgan. Dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik, ovchilik qoraqalpoqlarning asosiy mashg'uloti bo'gan.

Xonlikning shimoliy qismida qozoqlar, shuningdek, qisman fors-lar, arablar va boshqalar ham yashagan.

Muhammad Rahim I (1806—1825-yillar) davrida xonlikdagi o'zaro urushlar biroz tinchidi, xonlikni birlashtirish nihoyasiga yetdi. Qoraqalpoqlar hamda turkmanlarning chorvador qabilalari ham bo'y-sundirildi. Mamlakatda o'tkazilgan soliq islohoti, bojxona joriy etilishi, **oltin pul zarb etilishi** xo'jalik ishlariga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. O'z vaqtida yig'ib olingan soliqlar xonlik daromadini oshirdi.

O'rta Osiyodagi qo'shni davlatlar singari Xiva xonligi ham monarxiya tipidagi davlat edi. Davlat tuzumi Buxoro amirligiga o'xshardi. Oliy hokimiyat xon qo'lida bo'lib, uning huquqi chegaralanmagan — hokimi mutlaq edi. Xiva xonligida **qulchilik rasmiy jihatdan hamon** mavjud edi. Dishon-qal'ada qul bozori bo'lib, qullar sotilguncha ushlab turuvchi maxsus bino mavjud bo'lgan. Qul savdosi ayrim toifadagi odamlar uchun daromadli edi, qul sotish bilan ko'proq turkmanlar shug'ullanar edi. Ular Eron, Afg'oniston, Badaxshonga hujum qilib, qishloq aholisini qul qilib, bozorda sotardi.

Xonlikda eng nufuzli lavozim **bosh vazir yoki qushbegi** bo'lib, u soliqlarni to'plash va xonning topshiriqlarini bajarish bilan shug'ullangan.

Saroyda **otaliq, rais, qozi kalon, shayx ul-islom, mirobboshi, mir-shabboshi, to'pchiboshi, yasovulboshi** kabi amaldorlar xon xizmatida bo'lgan. Devonbegi xon devonini boshqargan. Xazinachi xonlikning kirim va chiqim hamda sarf-xarajatlarini yurtar, bu haqda xon yoki bosh vazirga hisob berar edi.

Xonlikdagi eng **katta mansab va unvonlar inoq, otaliq, biy** hisoblangan. Bunday lavozimga ko'tarilganlar xonga eng yaqin odamlar bo'lib, soliqlardan ham ozod qilingan. Bunday unvonlar xon farmoni orqali e'lon qilingan va yorliqlar berilgan. Saroyda mirzaboshi, munshiy, mahramboshi kabi mansabdorlar ham faoliyat ko'rsatgan.

Ma'muriy-hududiy jihatdan Xiva xonligi Hazorasp, Gurlan, Xonqa, Ko'hna Urganch, Qo'shko'pir, Pitnak, G'azovot, Qiyot, Shohabboz, Shovot, Toshhovuz, Ambor-manoq, Urganch, Xo'jayli, To'manoy, Qo'ng'irot kabi beklik yoki viloyatlarga bo'lingan.

Bekliklarni xon tomonidan tayinlangan beklar, noibliklarni noiblar idora qilgan. Bek va noiblar huzurida ularga xizmat qiluvchi ko'pdan ko'p amaldorlar bo'lgan.

Qo'ng'irotlar sulolasi 1770–1920	♦ Muhammad Amin Inoq	1770–1790
	♦ Avaz Inoq	1790–1804
	♦ Eltuzarxon	1804–1806
	♦ Muhammad Rahimxon I	1806–1825
	♦ Olloqulixon	1825–1842
	♦ Rahimqulixon	1842–1845
	♦ Muhammad Alimxon	1846–1855
	♦ Abdullaxon	1855–1856
	♦ Sayid Muhammadxon	1856–1864
	♦ Muhammad Rahimxon II	1864–1910
	♦ Asfandiyorxon	1910–1918
	♦ Sayid Abdullaxon	1918–1920

Xiva shahri shaxsan xonning va bosh vazirning izmida bo'lgan. Shahar ichki tartiblari va osoyishtaligi mirshabboshi, jinoiy ishlarni ko'rish va jazo tayinlash shahar qozisi, poytaxtni tasodifiy hujumlardan himoyalash To'pchiboshi va Ichan-qal'a, Dishon-qal'a qutlovi (komedanti) zimmasida bo'lgan.

Xiva xonligida taxminan 40 ming otliqdan iborat qo'shin bo'lib, qo'shinga lashkarboshi qo'mondonlik qilgan. Askarlik xizmatida bo'lganlar soliqlardan ozod etilgan. Yurishda qatnashgan har bir suvoriy 5 oltin tanga olgan. Xonning ko'rsatmasiga binoan, o'zini ko'rsatgan harbiy lavozimdagilarga 10, 20, 50, 100 va undan ham ko'proq miqdorda oltin tanga berilgan. Biylarga 50–100 tanga, yuzboshilarga 10–20 tanga maosh berilgan. Tinchlik paytlarida askarlar xo'jalik ishlari bilan shug'ullanganlar.

Xon qo'shinlari Buxoro qo'shinlari kabi qilich, o'q-yoy, nayza bilan qurollangan. Ozchilik askarlarda pilta miltiqlar ham bo'lardi, oz miqdorda to'plar ham bo'lgan.

Qo'qon xonligi. XIX asrning birinchi yarmida Qo'qon xonligi hududiy jihatdan O'rta Osiyodagi yirik davlat edi. Qo'qon xonligi sharqda Sharqiy Turkiston, g'arbda Buxoro amirligi bilan, shimolda uchala qozoq juzlarini batamom o'ziga bo'ysundirib olgan Rossiya bilan chegaradosh bo'lgan. Xonlikning janubiy chegaralari Qorategin, Ko'lob, Darvoz, Sho'g'non singari tog'li hududlarni o'z ichiga olar, bu hududlar uchun Buxoro amirligi bilan qonli urushlar bo'lar, ular qo'ldan qo'lga o'tib turgan.

Qo'qon xonligi hududi Buxoro amirligi va Xiva xonligidan farqli o'laroq, sersuv daryolari, so'lim vodiylari, serhosil yerlari ko'p edi. Xonlikning markazi Qo'qon, Marg'ilon, O'zgan, Andijon, Naman-

gan kabi yirik shaharlar joylashgan *Farg'ona vodiysi* edi. Toshkent, Chimkent, Turkiston, Avliyoota, Pishpak, So'zak, Oqmachit kabi yirik shaharlar ham Qo'qon xonligi tasarrufida bo'lgan.

Qo'qon xonligida aholi nisbatan zich joylashgan bo'lib, taxminan 3 millioncha kishi yashardi. Xonlikning poytaxti Qo'qonda 80 000, Toshkent shahrida 60 000 aholi yashagan.

Qo'qon xonligi aholisining ko'pchilik qismini o'zbeklar, shuningdek, tojiklar, qirg'izlar, qozoqlar, uyg'urlar, qoraqalpoqlar tashkil qilgan. Bular bilan yonma-yon yahudiylar, tatarlar, hindlar va boshqa elatlarning vakillari ham yashagan.

Qo'qon xonligida davlat boshqaruvi Buxoro va Xivanikiga o'xshash bo'lgan. Xon huquqi hech nima bilan chegaralanmagan hokimi mutlaq bo'lgan. *Xondan keyingi ikkinchi shaxs vazir hisoblanib*, u muhim davlat masalalarini xon bilan kelishgan holda hal etgan. Markaziy davlat boshqaruvida *qushbegi, otaliq, devonbegi, mingboshi, shayxulislom, qozi kalon, parvonachi, shig'ovul, sarkor, inoq, das-turxonchi, amin, yasovulboshi* kabi amaldorlar xizmat qilgan.

Saroy qoshida maxsus *kengash tuzilgan* bo'lib, uning tarkibiga eng oliy mansabdor shaxslar kirgan. Xon — kengashning raisi, masalani hal qiluvchi shaxs bo'lgan.

Qo'qon xonligida qo'shinni, aslahaxonani, harbiy ishlarni mingboshi boshqargan. Qo'shinda beshyuzboshi, yuzboshi va o'nboshi harbiy lavozimlari bo'lgan. Qo'shinning bir qismi muntazam xizmatda bo'lib, markaziy hokimiyat ixtiyorida bo'lgan. Xon gvardiyasi deb atalgan bu harbiy qismda qipchoqlar, qirg'izlar va tojiklar katta o'rin tutgan. Urush paytlarida xon tajribali zobitni lashkarboshi qilib tayinlagan. Harbiy xizmatdagilarga bir ot va egar-jabduq berilar edi.

Yuzboshiga bir yilga 147 so'm, ellikboshiga 98 so'm, o'nboshiga 65 so'm, oddiy sarbozga 48 so'm maosh to'lanardi. Markaziy hokimiyat tasarrufida bo'lgan 10 ming kishiga yaqin suvoriylar qismi harbiy xizmatchilariga davlat xazinasidan maosh to'langan. Harbiy qo'shin qilich, nayza, piltali miltiq bilan qurollantirilgan. Shuningdek, qo'shinda to'plar ham bo'lgan.

Qo'qon xonligi 15 beklikka (harbiy okrugga) bo'lingan bo'lib, ularning yarmidan ko'piga xonning o'g'illari yoki qarindoshlari hokimlik qilgan. Hokimlar o'z hududidagi harbiy kuchlar qo'mondoni hamda fuqarolik boshqaruvining boshlig'i bo'lgan. Hokimlar xonning birinchi da'vatidanoq o'z qo'shinlari bilan belgilangan joyga yetib kelishi shart bo'lgan.

Qo'qonda Minglar sulolasi (1710–1876)	♦ Shohruxbiy	1710–1721
	♦ Abdurahimbiy	1721–1733
	♦ Abdulkarimbiy	1733–1750
	♦ Abdurahmon	1750–1751
	♦ Erdonabiy	1751–1752
	♦ Bobobek	1752–1753
	♦ Erdona (ikkinchi marta)	1753–1766
	♦ Sulaymon	1766
	♦ Norbo'tabiy	1766–1801
	♦ Olimxon	1801–1810
	♦ Umarxon	1810–1822
	♦ Muhammad Alixon	1822–1841
	♦ Sheralixon	1842–1845
	♦ Murodxon	1845
	♦ Xudoyorxon	1845–1858
	♦ Mallaxon	1858–1862
	♦ Xudoyorxon (ikkinchi marta)	1863
	♦ Sulton Sayyidxon	1863–1865
	♦ Xudoyorxon (uchinchi marta)	1865–1875
	♦ Nasriddinbek	1875–1876

Shu tariqa, xon ancha qo'shin to'plash imkoniyatiga ega bo'lgan. Qo'qon xoni zarurat bo'lganda, oziq-ovqat ortilgan 12 ming aravaga ega bo'lgan 60 mingtacha sipohni (askar, jangchi)ni yig'a olgan.

3. Xonliklarda o'zaro va ichki kurashlarning avj olishi, uning oqibatlari

Qo'qon xoni *Muhammad Alixon (1822–1841)* taxtga o'tirgandan boshlab 1834-yilgacha Qorategin, Ko'lob, Darvoz viloyatiga to'xtovsiz yurishlar qilib, ularni Qo'qon xonligiga bo'ysundirdi. 1826–1831-yillar davomida esa bir necha marta Qoshg'arga bostirib bordi, xitoyliklar bilan urush qildi, ming-minglab kishilarning qirilib ketishiga sababchi bo'ldi.

Muhammad Alixon o'z atrofida gilarining ta'siriga tushib, hatto o'z otasining eng obro'li a'yonlarini ta'qib qildi, xon hokimiyati bilan mahalliy amaldor-zodagonlar o'rtasida tarkib topgan ittifoqni buzdi. Ularning ayrimlari qatl etildi, surgun qilindi, ba'zilar Buxoroga qochib ketishdi. Omon qolganlar xondan norozi bo'lganlarini o'z atrofiga to'plab, xonni taxtdan qulatishga tayyorlana bosh-

ladilar. Xonning yengiltakligi, aysh-ishratga berilishi aholini o'ziga qarshi qilib qo'ydi. Ruhoniylar xonni axloqsizlikda, shariatga qarshi jinoyatlarda ayblab, unga qarshi ochiq targ'ibot olib borishdi.

Xondan norozi bo'lganlar 1839-yilda o'z elchilarini Buxoro amiri Nasrullo huzuriga yuborib, yordam so'raydi. Bu vaqtda Buxoro amiri bilan Qo'qon xoni o'rtasida Jizzax, O'ratepa va Xo'jand uchun urush borayotgan edi. Amir Nasrullo Qo'qon qo'shinini tor-mor etib, Jizzax, O'ratepa va Xo'jandni o'z tasarrufiga kiritib Qo'qon sari otlandi. Ayni paytda, 1841-yilda Muhammad Alixonning zulmiga qarshi Qo'qon shahar aholisi qo'zg'olon ko'tardi. Xon O'rda-dan qochib ketdi. Qo'zg'olonchilar talabiga binoan bir necha aybdor shaxslar qatl etildi.

Xalq Buxoro amiri Nasrulloning Qo'qonga hujum qilmoqchi bo'lganligini eshitgach, qo'zg'olonni to'xtatdi. Buxoro amiri o'z qo'shinlari bilan Qo'qonga yaqin joylashgan Beshariqqa kelganda, Muhammad Alixon elchilar orqali amir Nasrulloga qimmatbaho sovg'alar yuborib, Xo'jandni amirga topshiradi va o'zini Buxoro amirining noibi deb tan oladi. Amir Nasrullo esa Buxoroga qaytib ketadi. O'z taxtini saqlab qolgan Muhammad Alixon o'ziga yoqmagan kishilarni yana ta'qib etish, qatl qilishni davom ettirdi. Poytaxtda yana norozilik kuchayib, qo'zg'olon boshlanadi. Nihoyat, 1841-yil noyabr oyida Muhammad Alixon taxtdan voz kechishga majbur bo'ladi. Uning ukasi Sulton Mahmud xonlik taxtiga chiqadi. 1842-yili Buxoro amiri Nasrullo Qo'qonga qarshi o'z qo'shinlarini safarbar etadi. Qo'qon qo'shinlari tor-mor etiladi. Qo'qon xonligi Buxoro amirligiga bo'ysundirildi. Qo'qonning taslim bo'lishiga xonlikdagi parokandalik va xalqning o'z hukmdoridan noroziligi sabab bo'ldi. Muhammad Alixon o'z a'yonlari bilan tutib olindi va amir Nasrullo buyrug'iga binoan qatl etildi. Hatto xalqning sevimli shoirasi Nodirabegimga ham shafqat qilinmadi.

Amir Nasrulloning Qo'qon xonligidagi hukmronligi uzoqqa cho'zilmadi. Amirning Qo'qondagi noibi Ibrohim dodxohning Qo'qon xonligi aholisini ilgaridan undirib kelingan soliqlarga qo'shimcha ravishda Buxoro amirligida joriy etilgan soliqlarni ham majbur qilishi natijasida butun Qo'qon xonligi hududida 1842-yili katta qo'zg'olon ko'tarildi. Uning oqibatida amirning Qo'qondagi noibi va bekklari hokimiyati ag'darildi.

Buxoro amirligi hokimiyatiga qarshi kurashda Qo'qon aholisining qo'zg'olonini tashkil etgan mahalliy kuchlar Farg'ona vodi-

sida ko'chib yurgan qipchoqlar madadiga tayangan edilar. Qo'qon xonligining mustaqilligi tiklandi. Taxtga Norbo'tabiyning jiyani ***Sherali o'tqazildi***. Qo'qon xonligi mustaqilligini tiklashda ming urug'iga katta madad bergan qipchoqlar xonlik siyosiy hayotida katta mavqega ega bo'lib oldilar. ***Qipchoqlar yo'lboshchisi Musulmonqul*** qo'shin boshlig'i, bosh vazir, bosh maslahatchi etib tayinlandi. Amalda davlat boshqaruvi ishlari uning qo'lida to'plangan edi. Eng mas'uliyatli davlat ishlari lavozimlariga qipchoq zodagonlari tayinlandi.

Qo'qondagi mag'lubiyatga chiday olmagan Buxoro amiri Nasrullo yana Qo'qonga yurish qildi. Qo'qon shahri 40 kun qamal qilindi. Ayni paytda, ***Xiva xoni Olloqulixon Buxoro amirligiga qarashli*** Chorjo'yga hujum boshladi. Amir Nasrullo Buxoroga qaytishga majbur bo'ldi. 1843-yilda Hazorasp yaqinida Buxoro va Xiva qo'shinlari o'rtasida katta jang bo'ldi. Amir Nasrullo mag'lubiyatga uchradi. Bundan foydalangan Qo'qon xonligi Xo'jand bilan Toshkentni yana o'z tasarrufiga kiritdi.

Sheralixon hukmronligi davri aholidan soliq undirish kuchayishi bilan ajralib turadi. Bu hol mehnatkash aholining noroziligini keltirib chiqardi. Bundan tashqari davlat ishlarida ***muhim lavozimlarni egallab olgan qipchoqlar*** davlat hayotining har bir sohasida o'z hukmronliklarini o'tkazishga, boshqa o'zbek qavmlari, qirg'iz va tojiklarning mamlakat hayotidagi ta'sirini kamaytirishga urindilar. Qipchoqlarning Qo'qonga ko'chib kelishi yanada kuchaydi. Ular mahalliy aholining uy-joyini, mol-mulkini zo'ravonlik bilan egalab ola boshladilar. Natijada xonlikda qipchoqlarga nisbatan norozilik kuchayib bordi. ***Sheralixon*** bu vaziyatni tushunib yetdi va ***Musulmonquldan qutulish payiga tushdi***. ***Musulmonqul*** xonning niyatini sezib qoladi va unga qarshi ***fitna uyushtiradi***. Bu fitnani amalga oshirish uchun qulay fursat ham yetgan edi. Fitna rejasiga ko'ra, Musulmonqul soliqlarning haddan tashqari og'irligidan norozi bo'lib qo'zg'olon ko'targan O'sh aholisining qo'zg'olonini bostirish uchun qo'shin bilan jo'nab ketishi, ayrim siyosiy kuchlarning vaziyatdan foydalanib, Samarqandda yashayotgan marhum Qo'qon xoni Olimxonning o'g'li Murodxonni olib kelib Qo'qon taxtiga o'tkazilishi nazarda tutiladi. Qipchoqlardan norozi bo'lgan mahalliy aholining Murodxonni qo'llab-quvvatlashiga Musulmonqul ishonar edi. Musulmonqul O'shdan qaytgach, «davlat to'ntarishida» ishtirok etganlarning barchasini jazolashi, shu yo'l bilan o'zining barcha raqiblari-dan qutulmoqchi, qipchoqlarning to'la hukmronligini o'rnatmoqchi

edi. Amalda ham shunday bo'lib chiqdi. Bu mash'um niyatdan xabari yo'q Murodixon Isfara hokimining taklifiga ko'ra Qo'qonga keladi va taxtga da'vo qiladi. Bu bo'layotgan katta «siyosiy o'yin»ning tagida nima yotganini tushunib yetgan Sheralexon Murodixon foydasi taxtdan voz kechadi. Tez orada Murodixon buyrug'i bilan Sheralexon o'ldiriladi. Musulmonqulga esa o'z lavozimida qolganligi haqidagi farmon jo'natiladi. Mash'um niyati amalga osha boshlagan Musulmonqul o'z qo'shinlari bilan Namanganga keladi. Avval o'zining 12 yashar qizini marhum Sheralexonning o'g'li Xudoyorxonga nikohlab beradi. 13 yoshli Xudoyorxon bu davrda Namangan hokimi edi. Musulmonqul Qo'qonga kelib Murodixon va uni qo'llab-quvvatlaganlarni fitnachi sifatida ayblab, ularni qatl ettiradi. ***Kuyovi Xudoyorxonni taxtga o'tqazadi.*** Xudoyorxon yosh bo'lganligi tufayli amalda xonlikni qaynotasi Musulmonqul boshqaradi. Shunday qilib, ***xonlikda amalda qipchoqlar hukmronligi davri boshlanadi.***

Endilikda qipchoqlar Qo'qonga yoppasiga ko'chib kelaboshladilar, mahalliy aholini shahardan haydab chiqaradilar. Ularning uy-joylariga egalik qilib oladilar. Sug'orish inshootlarini qo'lga kiritdilar, aholi endi suv uchun qipchoqlarga soliq to'laydigan bo'ldi. Bularning bari o'z navbatida xonlikda hukmronlarga qarshi qo'zg'olon ko'tarish xavfini tug'dirdi. Bunday vaziyatda ***Musulmonqul*** o'z mavqeyini yo'qotmaslik uchun ruslar bilan aloqa o'rnatishga intiladi va rus qo'mondonligi vakili ***V.V. Velyaminov-Zernov bilan maxfiy ravishda uchrashadi.*** ***Bu hol Xudoyorxonni qattiq cho'chitib qo'yadi.*** Ana shunday sharoitda xon birdan bir to'g'ri yo'lni tanlaydi. Bu yo'l — qaynotasi Musulmonqul va ***qipchoqlar hukmronligiga xotima berish*** edi. U shunday yo'l tutdi ham. Biroq bu niyat juda shafqatsizlik bilan amalga oshirildi. ***1852-yil 9-oktabr*** — Qurbon hayiti kuni u Toshkentdan chaqirilgan qo'shin bilan ***qipchoqlar qirg'inini*** uyush-tirdi. Uning bu harakatini mahalliy aholi qo'llab-quvvatladi. Qaynotasi Musulmonqul asir olinib, Qo'qonga keltirildi va qatl etildi. Qipchoqlarning mol-mulk-lari musodara qilindi va mahalliy aholiga sotildi. 1854-yilda qipchoqlar Andijon va Marg'ilonda qo'zg'olon ko'tardi, Buxoro amiri qo'zg'olonchilarga madad beradi. 1855-yilda yana qo'zg'olon ko'tarildi. Toshkent, Chimkent, Turkiston shaharlarida ham qo'zg'olonlar bo'ladi.

Musulmonqul hukmronligiga xotima berilgan, qo'zg'olonlar bostirilgan bo'lsa-da, ichki nizolar bu bilan barham topmadi.

Xudoyorxon aholidan soliq yig'ishni kuchaytiradi, aholining no-

roziligi oshib boradi. Xalqning noroziligidan foydalanib, xonning ukasi Mallaxon qo'shin to'plab, 1858-yilda xon tarafdorlarini tormor keltirdi va Qo'qonni egalladi. Xudoyorxon Buxoroga qochib ketdi. Mallaxonga ham fitna tayyorlandi va 1862-yilda Mallaxon o'ldirildi. Shohmurod xon deb e'lon qilindi. Mallaxonning tarafdorlari qatl etildi.

Alg'ov-dalg'ov avj olgan bir paytda Toshkent hokimi Qanoat o'z jonini saqlab qolish maqsadida Xudoyorxonni Toshkentga taklif qiladi. Xudoyorxon Toshkentga keladi va Buxoro amiri yordamida 1862-yilda Qo'qon taxtini egallaydi. Biroq lashkarboshi Alimqul Xudoyorxonga qarshi urush boshladi, Xudoyorxon yana Buxoroga qochishga majbur bo'ldi. Alimqul Mallaxonning o'g'li Sulton Sayyidxonni Qo'qon xoni deb e'lon qildi. Ammo bu bilan Qo'qon xonligida siyosiy barqarorlik tarkib topmadi. Xudoyorxon 1865-yilda uchinchi marta taxtni egallaydi. Taxt uchun o'zaro ichki kurashlar avj oldi.

Buxoro amirligida ham zodagonlar va beklarning mol-mulk, taxt, amal talashib o'zaro ziddiyatlari kuchaydi, qirg'in-barot urushlar bo'ldi. 1827—1860-yillarda amirlik qilgan Nasrullo shafqatsiz hukmdor edi. U taxtga chiqqach, o'z yo'lida to'siq bo'lmasin deb, akalari Husaynni zaharlab o'ldirdi, Umarni qatl ettirdi. Nasrullo taxtni egallashda, o'ziga yordamlashganlarni ham tirik qoldirmadi. Taxtga o'tirgan kunidan boshlab, bir oy davomida har kuni 50—100 kishini qatl qilib turdi. Shu bois, amir Nasrulloqa «qassob amir» deb laqab qo'yilgan edi.

Amir Nasrullo amirlikdagi parokandalikni to'xtatish uchun shafqatsiz urushlar qildi, bo'ysunmagan shahar va qishloq aholisini qilichdan o'tkazardi. Bunga o'zlarini mustaqil deb hisoblovchi Shahrisabz bekligiga qarshi olib borilgan qonli urushlar misol bo'la oladi. Amir Nasrullo Shahrisabzga 32 marta hujum qilib, oxiri 1856-yilda uni zabt etdi.

O'zbek xonliklari o'zaro urushlar girdobiga botib, katta kuchlarni behuda qurbon qildilar, mamlakat boyligini besamar ishlarga sovdirdilar. Vaqtini aysh-ishrat, kayf-u safoda o'tkazdilar. Natijada, Turkiston jahon taraqqiyoti jarayonidan tobora chetda qola boshladi, ilg'or davlatlardan orqada qoldi.

Prezident Islom Karimov xonliklar davri tarixiga yangicha nazar tashlar ekan, tarixchi mutaxassislarga quyidagi savollar bilan murojaat qiladi: «Nega jahonga Ahmad Farg'oniy, Muhammad Xorazmiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Imom Buxoriy, Amir Temur,

Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur kabi buyuk siymolarni bergan bu millat XVII–XIX asrlarga kelib, to shu choqqacha erishgan yuksalish darajalaridan tushib ketdi? Nega so'nggi uch asr mobaynida boshimiz qoloqlikdan chiqmay qoldi? Ajdodlarimizning qattiq qarshiligiga qaramay, chor Rossiyasining o'lkamizni nisbatan oson zabt etishida ana shu qoloqlikning ham o'rni bo'lmaganmikan?»³³

Darhaqiqat, XVII–XIX asr jahon tarixiga moddiy va madaniy yuksalish davri bo'lib kirganligi ma'lum. Xususan, Yevropadagi bir qator mamlakatlarda ishlab chiqarish sezilarli darajada o'sdi, zavod-fabrikalar qurilib, yangi texnik uskunalar bilan jihozlandi, temiryo'llar qurildi, qit'alararo dengiz yo'llari ochildi, mehnat unumdorligi oshdi, odamlarning moddiy va madaniy turmush darajasi ko'tarildi. O'rta Osiyo xonliklari ana shunday ijobiy jarayondan chetda qoldi, qoloqlikka yuz tutdi.

O'zbek xonliklari hayotidagi qoloqlikka bir qator omillar sabab bo'ldi. Xonliklarning asrlar davomida o'zgarmay kelayotgan davlat idora usuli, tor doiradagi hukmdorlar zulmi taraqqiyotga g'ov bo'lib olgan edi.

Asrlar davomida bir butun bo'lib kelgan mamlakatning, bir iqtisodiy va madaniy makonda yashab kelgan aholining uchga bo'linib ketishi, xonliklar o'rtasidagi urushlar, har bir xonlik ichidagi parokandalik, boshboshdoqlik va o'zaro hokimiyat uchun tinimsiz davom etgan ichki kurash, ig'vo-fasodning avj olishi, o'zaro nizo-janjallar, urushlar viloyat va tumanlarni, qolaversa, butun mamlakatni xonavayron qildi.

Xonliklar o'rtasidagi o'zaro urushlar, etnik nizolar qabilalar ko'chishini keltirib chiqarar yoki ular zo'rlik bilan yashab turgan joylaridan ko'chirilardi. Bu jarayon etnik guruhbozlikni keltirib chiqarardi, qabilalarning etnik aralashuviga, bir butun xalq bo'lib qovushishiga, jipslashishiga xalaqit berardi. Davlat darajasida ham, viloyatlar darajasida ham yagona xalq, yagona Vatan tushunchasining qadri anglab olinmadi. Xalqni birlashtirish g'oyasi ostida uyush-tira oladigan yo'l boshchi topilmadi.

Aholi xon va beklarning, lavozimdagi amaldorlarning zo'ra-vonligidan, o'zboshimchaligidan, suiiste'mollaridan, g'ayriqonuniy soliq va to'lovlardan azob chekardi. Turmush darajasi past bo'lib, aholi iste'mol uchun eng zarur bo'lgan tor doiradagi oddiy buyumlar va mahsulotlar bilan qanoatlanardi. Ishlab chiqarishning faqat

³³ Karimov I.A. Asarlar to'plami. 7-jild. 136–137-betlar.

iste'molga yo'naltirilganligi iqtisodiyotning o'sishi uchun turtki bera olmasdi.

Xonlar va saroy amaldorlari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojiga xalaqit berayotgan ishlab chiqarish usulini himoya qilardi. Asosiy boylik bo'lgan yerga mulkchilikning eski usuli bir necha asrlardan beri o'zgarmasdan kelardi. Xonliklarda hukmdor yerning birdan bir egasi bo'lib, yer ishlovchilarga — dehqonlarga xatlab, ijara tarzida biriktirilgan edi. Dehqon yer egasi emas, yerdan olingan hosilning egasi edi. Shu bois, dehqon yerni asrab-avaylashga, uning unumdorligini oshirishga intilmasdi, manfaatdor emasdi. Dehqon yer egasi bo'lmagani uchun boshqa joylarga ketaverardi. Dehqonchilik nochor ahvolda edi. Yerga ishlov berish o'sha-o'sha bir juft ho'kiz, so'qamoch darajasida qolib ketgan edi. Irrigatsiya inshootlariga ahamiyat pasayib, sug'oriladigan yer maydonlari qisqarib borardi.

Xonliklarda sanoat ishlari rivojlanmadi. Oltingugurt, rangli metallar, marmar, toshko'mir, neft, gaz kabi tabiiy boyliklar to'la bo'lgan konlar bo'lsa-da, ularni izlab topish, qazib olish, kon-tog' ishlari yo'lga qo'yishga befarqlik qilindi. O'lkada yetarli darajada yirik daryolar bo'lsa-da, ularda baliqchilikni rivojlantirish, kemasozlik yo'lga qo'yilmadi.

Tovar-pul munosabatlari rivojlantirilmadi. Daromad iste'mol va qo'shin xarajatlarini zo'rg'a qoplardi, pul, oltin-kumush xon va amaldorlarning xazina to'plash manbasi bo'lib qolgan edi, iqtisodiyot rivoji uchun sarflanmasdi, o'lik mol sifatida saqlanardi, kapitalga aylanmasdi.

Xonliklarning savdo munosabatlarida hamon ayirboshlash tarzi davom etardi. O'rta Osiyo jahon bozoridan ajralib qolgani ustiga, yagona ichki bozor ham tashkil topmagan edi.

O'zbek xonliklaridagi ijtimoiy-siyosiy beqarorlik, iqtisodiy va harbiy nochorlik, parokandalik, o'zaro nizo va urushlar, oxir-oqibat, ularning mustamlakaga aylanishiga olib keldi.

Nazorat savollari

1. Muhammad Shayboniyxonning Movarounnahr va Xurosonni nisbatan oson egallashiga nimalar sabab bo'ldi?
2. Shayboniylar qachon va qanday shaharlarni zabt etdi?
3. Nima sababdan shayboniylar Xurosonni qo'lda ushlab turolmadi?

4. Nima uchun Turkiston uch xonlikka bo'linib ketdi?
5. Buxoro xonligining tashkil topishi haqida so'zlab bering, bu haqda referat yozing.
6. Xiva xonligi qanday muhitda, qachon tashkil topdi?
7. Abdullaxon II davrida Buxoro xonligining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
8. Ashtarxoniylar kim, ular Buxoro xonligida hokimiyatni qachon qo'lga kiritdilar?
9. Qachon va nima uchun Buxoro xonligi amirlik deb ataladigan bo'ldi?
10. Qo'qon xonligining tashkil topish tarixini, hokimiyatni qanday sulola boshqarganini bilasizmi?
11. Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklari tarixiga doir qanday asarlar yozilgan?
12. XVI—XIX asrlarda barpo etilgan qanday tarixiy me'moriy yodgorliklarni bilasiz?
13. Nima sababdan xonliklarda o'zaro va ichki kurashlar uzoq yillar davom etdi?
14. Xonliklarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi qoloqlikning sabablarini bilasizmi?
15. Xonliklar o'rtasidagi o'zaro kurash qanday oqibatlarga olib keldi?

**X bob. O'ZBEK XONLIKLARINING ROSSIYA IMPERIYASI
TOMONIDAN BOSIB OLINISHI. MUSTAMLAKACHILIK ZULMIGA
QARSHI MILLIY OZODLIK HARAKATI. JADIDCHILIK**

Tayanch so'z va iboralar: *«Sharqni egalla» siyosati. Rossiya harbiy ekspeditsiyalari. Angliya—Rossiya raqobati. Harbiy istehkomlar. Oqmasjid qal'asi. Toshkentga hujum. Mulla Alimqul. Turkiston general-gubernatorligi. Fon Kaufman. Zirabuloq jangi. Samarqand qo'zg'oloni. Xivaga yurish. Gandimiyon shartnomasi. Qo'qon xonligining tugatilishi. Boshqaruv tizimi. Mustamlakachilik siyosati. Toshkent qo'zg'oloni. Dukchi eshon. 1916-yilgi qo'zg'olon. Jadidchilik. Mahmudxo'ja Behbudiy.*

**I. O'zbek xonliklarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi.
Mustamlakachilik idora usulining joriy etilishi**

Turkiy xalqlar yashaydigan bepoyon hududlarni bosib olish Rossiya podshohlarining azaliy orzusi bo'lib, bu boradagi amaliy harakat Ivan Grozniy zamonidan boshlangan edi. U Qozon (1552), Ash-tarxon (1556), Sibir (1581—1590) xonliklarini bosib oladi va endi o'zbek xonliklari to'g'risida ma'lumotlar to'plashga kirishadi. Shu maqsadda, 1558—1559-yillarda Antoni Jenkinson boshliq elchilarni Buxoroga yuborilib, josuslik ma'lumotlari to'plangani tarixdan ma'lum. Rossiya hukumati XVII asr davomida 9 marta elchi yuborib, Buxoro va Xiva xonliklarining iqtisodiy va harbiy ahvolini o'rganadi.

«Sharqni egalla» siyosati. Rossiya podshohi Pyotr I zamonidayoq «Sharqni egalla» siyosati yuritiladi. Bu siyosatning tarkibiy qismlaridan biri o'zbek xonliklarini egallash edi. Xiva, Buxoro, Qo'qon xonliklarining g'arbiy, shimoliy va sharqiy chegaralarida harbiy istehkomlar qurish, xonliklarni Rossiya tobeligiga olish maqsadida katta harbiy ekspeditsiyalar uyushtirildi. 1715-yilda sharqiy chegaralarda Buxgolts rahbarligida, 1716—1717-yillarda Xiva xonligida Bekovich-Cherkasskiy rahbarligida harbiy ekspeditsiyalar tajovuzkorona harakat qildilar. 1721—1724-yillarda Florio Beneveni boshliq elchilar Buxoroda josuslik faoliyatini yuritdi. XVIII asr davomida Rossiya

davlati qozoqlarning Kichik Juz, O'rta Juz, Katta Juz hududlarini o'ziga bo'ysundirib, ularning hududida o'zbek xonliklariga bostirib borishda foydalanish maqsadida 46 ta katta va 96 ta kichikroq harbiy qal'a va istehkomlar qurdiradi, ularga qo'shinlarini joylashtiradi.

Angliya—Rossiya raqobati. XIX asrda yirik mustamlakachi davlatlar tomonidan Afrika, Osiyo, Amerika va Okeaniya mamlakatlari bo'lib olish uchun kurash yanada kuchaydi.

XVIII asr o'rtalarida ikki yirik mustamlakachi imperiya — Buyuk Britaniya va Rossiya davlatlari manfaatlari Turkistonda to'qnashdi. Ikki davlat bir-biridan yashirin ravishda O'rta Osiyoga kirish, xonliklardagi hukmron sulolalar bilan til topishish yo'llarini qidiradi, shu maqsadda harbiy missiyalar yubordi. Angliya Hindiston tomondan, Rossiya qozoq cho'llari va Sibir tomondan harakat qiladi, o'zbek xonliklarini o'z ta'sir doirasiga olish, o'z manfaatlari yo'lida xonliklarning boyliklari, tabiiy resurslaridan foydalanish, o'z mustamlakasiga aylantirishga intiladi. Shu bois, ingliz—rus raqobati kundan kunga kuchayib boradi.

Hindiston va Afg'oniston orqali o'zbek xonliklari bilan savdosotiq, diplomatik aloqalar olib borayotgan Buyuk Britaniya Rossiyaning o'zbek xonliklariga kirib kelayotganidan xavfsiramoqda edi. Rossiyaning Qo'qon, Buxoro, Xiva xonliklarini bosib olish rejalaridan xabardor bo'lgan Angliya hukumati Rossiya rejalarini barbod qilish choralari ko'rdi. Ost-Indiya kompaniyasi tomonidan josuslik ma'lumotlari to'plash maqsadida yuborilgan E.K. Meyendorf 1824-yildayoq Buxoroda bo'lgan, ammo maqsadiga erisha olmay, shu yerda halok bo'lgan edi. 1831—1833-yillarda mazkur kompaniya leytenant Aleksandr Berns Hindistondan Afg'onistonga, undan Buxoroga go'yo sayyoh sifatida keladi. U yig'ilgan dalillar va shaxsiy kuzatuvlar asosida uch jildlik «Buxoroga sayohat» nomli kitob yozib, unda, jumladan: «O'zbeklar... mening kim ekanimni bilmaganlaridan barcha narsalar xususida, hukmdorlari siyosatidan tortib bozordagi ahvol haqida ham tortinmay so'zlashdilar», — deb yozadi.

Angliya hukumati Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarini Rossiyaga qarshi ittifoqqa uyushtirishga harakat qiladi. 1841—1842-yillarda Angliya hukumati mayor **Konollini** Xivaga, polkovnik **Stoddartni** Buxoroga maxsus missiya bilan yubordi. Ular Xiva xoni va Buxoro amiri huzurida bo'lib, Rossiya tajovuzidan saqlanish uchun uchala xonlik bir-birlariga yordamlashishini, kuchlarni birlashtirishni, ittifoq tuzishni taklif qilib, rus qo'shinlariga qarshi kurashish uchun

qo'shin bilan yordam berishga va'da qiladilar. Biroq ularning rasmiy hujjatlari bo'lmagani sababli Amir Nasrullo ularni zindonga tashlatdi. Bularni qutqarish uchun Angliya tomonidan Turkiya homiyligida mayor **Volf** Buxoroga yuboriladi, ammo uning 1843–1845-yillarda Buxorodagi urinishidan ham natija chiqmadi, zindondagilar qatl etildi, Volfning o'zi zo'rg'a qochib qutiladi. Shuningdek, 1843-yilda Xivaga kelgan kapitan **Ebbot** ham Angliya manfaatlari yo'lida ishlagani ma'lum.

Buyuk Britaniyaning O'rta Osiyoga kirish va uni egallashga intilishi Rossiyaning tashvishiga soldi. U xonliklarga bevosita chegaradosh bo'lganidan foydalanib, harbiy harakatlarni boshlab yubordi.

Xonliklarning shimoli-g'arbiy hududida Orenburg general-gubernatori V.A. Perovskiy katta qo'shin bilan hujumga shaylanib turardi. U 1834-yilda Kaspiy dengizi qirg'og'idagi Mang'ishloqda harbiy istehkom qurib, unga Novo-Aleksandrovskeya deb nom berdi. 1845-yilda Orenburg va Yoyiq, 1847-yilda Sirdaryoning Orol dengiziga quyilish joyidagi Raim qal'asi bosib olinadi. Perovskiy qo'shinlari 1853-yilda Qo'qon xonligining strategik ahamiyatga molik bo'lgan Oqmasjid qal'asini bosib oladi va u yerda mustahkam o'rtnashadi.

Xonliklarning shimoli-sharqiy tomonida esa G'arbiy Sibir general-gubernatori G. Gosford hujumga tayyorlanish uchun 1847-yilda Yettisuvdagi Ulutov yaqinida ikkita harbiy istehkom, 1848-yilda Qorabuloq qal'asini, 1854-yilda Olmati ovuli yonida Verny istehkomini qurib, harbiy kuchlarni joylashtiradi. 1860-yilda Qo'qon xonligi hududiga qarashli harbiy istehkomlarga hujum qilib, To'qmoq, Pishpak va boshqa qal'alarni birin-ketin bosib ola boshladi.

Perovskiy va Gosfordlarning harbiy harakatlari amalda Rossiyaning *O'rta Osiyoga e'lon qilinmagan bosqinchilik yurishining boshlanishi edi.*

O'zbek xonliklarini bosib olish masalasi podshoh **Aleksandr II** tomonidan 1859- va 1861-yillarda o'tkazilgan saroy kengashida muhokama qilinadi. Birinchi navbatda, Qo'qon xonligini bir yoqlik qilish, unga qarshi harbiy harakatlarni boshlashga qaror qilinadi. O'rta Osiyo uchun kechgan o'zaro raqobatda Rossiya ustunlik qildi. Angliya Rossiyaning O'rta Osiyoni egallashga qaratilgan harbiy harakatlarini to'xtatib qololmadi.

Rossiya imperiyasi bosqini. 1864-yil may oyida *Qo'qon xonligi hududiga* sharq tomondan polkovnik **Chernyayev** qo'mondonligidagi Rossiya qo'shinlari, g'arbdan polkovnik **Verevkin** qo'shinlari bos-

tirib kirdi. Ular tomonidan Qo'qon xonligining muhim va tayanch shaharlari *Avliyoota, So'zoq, Turkiston shaharlari egallandi*. Bosqinchilar 1864-yil 14-iyulda Chimkentga yurish boshladilar. Bu orada, *Qo'qon xoni Sayyidxon va lashkarboshi Mulla Alimqul* bor kuchlarini to'plab, Chimkent atrofida jangga tayyorlandilar.

Mulla Alimqul o'z qo'shinlarini bosqinchilar egallagan shaharlarni ozod qilish uchun jangga tayyorlayotgan bir paytda Buxoro amiri Muzaffarning Qo'qon xonligi hududlariga bostirib kirganligi to'g'risida xabar olindi. Mulla Alimqul o'z qo'shinlari bilan Qo'qon himoyasiga o'tlanishga majbur bo'ladi. Vaziyat Chernyayevga qo'l keldi, uning qo'shinlari Orenburg otryadlari bilan Sayramda qo'shilib, 1864-yil 14-sentabrda Chimkentga yangidan yurish uyushtirib, 22-sentabrda shaharni bosib oladi.

Chernyayev 1864-yil 2-oktabr kuni Toshkentga hujum boshladi. Toshkent Qo'qon xonligining eng yirik, muhim strategik ahamiyatga molik shahari bo'lib, uzunligi 25 chaqirim, eni 2–3 metr, balandligi 5–7 metr bo'lgan devor bilan o'rab olingan edi. Devor tepasining kengligi 2 m bo'lib, mudofaa minoralari, o'q otadigan shinaklari bo'lgan, devor atrofi suv to'ldirilgan zovur bilan o'rab olingan edi.

Toshkent mudofaachilarining mardona harakati tufayli Chernyayev qattiq mag'lubiyatga uchradi, u 72 zobit va askarini yo'qotib, Chimkentga qaytishga majbur bo'ldi. Mag'lubiyatga uchrab Chimkent tomon chekingan dushman kuchlaridan mayor Serov boshchiligidagi harbiy qismni Alimqul qo'shini 1864-yil noyabrda *Iqon qishlog'i* atrofida qurshovga oladi. Serovga 170 dushman askari ikki zambarak bilan kelib qo'shilsa-da, dushman ustidan sarkarda Alimqul g'alaba qozonadi. Bu g'alaba *Iqon jangi* nomi bilan tarixda o'chmas iz qoldirgan.

Chernyayev 1864–1865-yil qishini harbiy tayyorgarlik bilan o'tkazdi, uning qo'shinlari Sibir va Orenburgdan yetib kelgan qurol-yarog', yangi batalyonlar, sapyorlar rotalari bilan to'ldirildi. 1865-yil bahoridan *Chernyayevning yangi hujumi boshlandi*. 28-aprel kuni Chirchiq daryosi qirg'og'idagi Niyozbek qal'asini egallab, Toshkentni suv bilan ta'minlab turuvchi Kaykovuz anhoriga Chirchiq daryosidan suv chiqarib beruvchi to'g'onni buzib tashlab, shahar aholisini suvsiz qoldiradi. *Amirlashkar Alimqul katta qo'shin bilan Qo'qondan Toshkentga yetib keladi*. Toshkent uchun shiddatli janglar bo'ldi. 9-may kuni Salar arig'i bo'yida katta jang bo'ldi. *Alimqul og'ir yaralanib halok bo'ladi*. Nihoyat shahar himoyachilarining qarshiligi sindirilib

di. 15-iyun kuni Chernyayev Toshkentni zabt etdi. Orenburg general-gubernatorligi tarkibida Turkiston viloyati tuzildi, uning harbiy-gubernatori etib M. Chernyayev tayinlanadi.

Chernyayev 1866-yil yanvarda **Jizzaxga** hujum qiladi va mag'lubiyatga uchraydi. O'zboshimchaligi uchun Chernyayev Sankt-Peterburgga chaqirib olinadi. Uning o'rniga **general D. Romanovskiy** tayinlandi.

Romanovskiy Sibir va Orenburgdan yordam olib **Buxoro amirligiga qarshi yurish boshladi**. Rossiya qo'shinlari tomonidan Qo'qon xonligi hududlari bosib olinayotgan paytda Buxoro amiri tomoshabin bo'lib turgan bo'lsa, endi Buxoro amirligi hududlariga hujum boshlangan paytda Qo'qon xoni Xudoyorxon sukut saqlab turdi. Vaholanki, u Amir Muzaffar homiyligida Qo'qon taxtini uchinchi marta egallagan edi. 1866-yil may oyida Erjarda bo'lgan jangda Amir Muzaffar qo'shinlari yengildi, **amir Jizzaxga qochdi**. Romanovskiy yurishni Xo'jand tomonga yo'naltirdi, 1866-yil 19–22-may kunlari bo'lgan qattiq janglar natijasida **Xo'jandni egalladi**. 1866-yil avgustda Orenburgdan general-gubernator Krijanovskiy Toshkentga keldi va Romanovskiy bilan birgalikda Buxoro amirini tobe qilish harakatini boshlaydi. Katta qo'shin tortib, 1866-yil oktabrda **O'ratepa viloyati Zomin qal'asini bosib okdi. Jizzax uchun qattiq jang bo'ldi**. Jizzax shahri balandligi 4 metr, eni 3 metr bo'lgan ikki qavat devor bilan o'rab olingan bo'lib, qal'aga o'xshardi. Shaharda 10 ming himoyachi askar, 53 to'p bor edi. Himoyachilar shaharga kirib chiqadigan darvozalarni tuproq bilan ko'mib tashlab, yo hayot, yo o'lim deb jang qildilar. 11–18 oktabr kunlari bo'lgan jang natijasida bosqinchilar Jizzaxni egalladi. Himoyachilardan 6000 kishi halok bo'ldi, 2000 kishi asirga olindi. Istilochilar atigi 100 ga yaqin kishi yo'qotdi. Bosqinchilar huvullab qolgan shaharni talon-taroj qildilar.

Rossiya imperatori Aleksandr II ning 1867-yil 11-iyuldagi farmoniga binoan **Turkiston general-gubernatorligi va uning tarkibida Turkiston harbiy okrugi tuzildi**. General-gubernator va okrug qo'mondoni etib general-adyutant **K.P. fon Kaufman** tayinlandi. Unga biror-bir davlatga urush e'lon qilish, sulh tuzish, harbiy-ma'muriy, moliyaviy-iqtisodiy, fuqarolik ishlarini mustaqil hal qilish huquqlari beriladi. Shuning uchun u «yarim podsho» deb atalardi. Bu tadbir Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni bosib olish yo'lidagi harakatida yangi bosqich bo'ldi. Fon Kaufman Samarqand tomon yurish boshladi. 1868-yil 1-may kuni shahar yaqinidagi Cho'ponota tepa-

ligida Buxoro amiri qo'shinlari bilan jang qilib, ularni mag'lubiyatga uchratdi, Samarqand 2-may kuniyoq, deyarli jangsiz dushmanga taslim bo'ldi.

Buxoro amiri o'z qo'shinlarini to'plab, dushmani daf etish uchun Samarqand tomon yurdi. Fon Kaufman bu xabarni eshitib Buxoro tomon yurdi. Ikki tomon qo'shinlari ***Zirabuloqda 1868-yil 2-iyunda*** to'qnashdi, qattiq jang bo'ldi, amir qo'shinlari tor-mor etildi. Bu orada istilochilarga qarshi ***Samarqandda qo'zg'olon ko'tarildi***. Shahrisabz, Kitob beklari Jo'rabek va Bobobek hamda amirning o'g'li Abdumalik To'ra 27-may kuni Samarqandga qo'shin bilan yetib kelib, qo'zg'olonchilar bilan birgalikda fon Kaufman tomonidan Samarqandda qoldirilgan polkovnik Nazarov va mayor Shtempel boshliq harbiy qismlar bilan qattiq jang qildilar. Jang 8 kun davom etdi. 500 kishidan iborat dushman kuchlaridan 275 tasi o'ldirildi va yarador qilindi. Samarqanddagi voqealardan xabar topgan fon Kaufman zudlik bilan Samarqandga qaytib keldi va 8-iyun kuni shaharni to'plardan yoppasiga o'qqa tutishga, aholini beomon otish, shaharni yondirishga buyruq beradi. Aholi qirg'in qilindi, masjidlar va tarixiy yodgorliklar yondirildi, qadimiy noyob moddiy va ma'naviy obidalar Peterburgga olib ketildi.

1868-yil 23-iyunda Kaufman ***bilan amir Muzaffar o'rtasida sulh bitimi imzolandi***. Buxoro amirligi Rossiya imperiyasining ***vas-saliga***, ya'ni xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil aloqalar qila olmaydigan davlatga aylantirildi. Sulhga binoan Xo'jand, O'ratepa, Jizax, Samarqand, Kattaqo'rg'on shaharlari ***Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritildi***, amir oltin hisobida 125 ming tilla (500 ming rubl) tovon to'lash, rus savdogarlari uchun amirlikda qulay sharoit yaratish majburiyatini oldi. Bunday bosqinchilik, talonchilik sulhi aholi yuqori tabaqa vakillarining nafratini kuchaytirdi. Abdumalik, Jo'rabek va Bobobek kuchlari nafaqat bosqinchilarga, shuningdek, Amir Muzaffarga qarshi ham qaratildi. ***Ular Abdumalikni amir deb e'lon qildilar***. Amir Muzaffar endi bosqinchilarga emas, fon Kaufman yordamida o'z vatandoshlariga qarshi urushga kirdi va 1870-yil avgustda ularni kuch bilan bostirib, o'z taxtini saqlab qoldi. Shahrisabz va Kitob beklilari ham amirlik tarkibida qoldi.

Rossiya hukumati o'zining O'rta Osiyodagi bosqinchilik harakati bilan G'arb mamlakatlari, jumladan, Angliya bilan munosabatlarni keskinlashtirmaslik choralarini ham ko'rdi. Rossiyaning Londondagi elchisi F.I. Brunov va Angliya tashqi ishlar vaziri lord Klarendon

o'rtasida bo'lgan muzokaralar bunga misol bo'la oladi. Ular O'rta Sharqda Rossiya bilan Angliya yerlari o'rtasida bir-biriga tutashmaydigan betaraf hudud masalasini muhokama qildilar. 1873-yilda Angliya va Rossiya o'rtasida Afg'onistonning Angliya ta'sirida bo'lishi, uning shimoliy qismi va Amudaryo bo'ylari «**betaraf hudud**» bo'lib qolishi to'g'risida **bitim imzolanadi**. Bu bitim Rossiya imperiyasiga Xiva xonligi taqdirini hal qilishga kirishish uchun qulay imkoniyat yaratdi.

Xiva xonligiga yurish. Fon Kaufman 1873-yil bahorida 12 mingdan ortiq zobit va askar, 56 ta to'p-zambaraklar bilan Xiva xonligiga yurish boshladi. Ayni paytda, Xivaga qarshi Orenburg, Mang'ishloq, Krasnovodsk, shuningdek, Kavkaz okrugi qo'shinlari ham yurishga kirishgan edi. Bu yurishlarga umumiy qo'mondonlik qilish Kaufman zimmasiga yuklatildi. Xiva xoni **Muhammad Rahimxon** boshqinchilarga qarshi o'z qo'shlinlarining Muhammadmurod devonbegi boshchiligidagi bir qismini Chorjo'y tomonga, yana bir qismini Eltuzar Inoq boshchiligida Qo'ng'iro't tomonga, yana bir qismini amir To'ra boshchiligida Hazoraspga, Inoqbek boshchiligidagi qismni Xo'jayliga safarbar etdi. Xon Rossiya qo'shinlariga bas kelolmasligini anglab yetgan edi. Amudaryo bo'ylarida qirg'in-barot janglar bo'ldi. 1873-yil 18-may kuni Kaufman otryadlari Amudaryodan o'tib, Hazoraspgi egalladi, Qo'ng'iro't va Xo'jayli shaharlari, Mang'it qal'asi zabt etilib, ayovsiz talandi. Istilochi qo'shinlar Xivaga yaqinlashib qolganda Muhammad Rahimxon poytaxtni tashlab chiqadi va Izmiqsho'r tarafdagi turkman ovuliga yashirinadi. Xivalik **Otajon to'ra Kaufman** huzuriga borib, shaharni vayron etmaslikni so'raydi. Kaufman shaharni zabt etib, Otajon to'raga xonni topishni buyuradi va xon xazinasi, moddiy-ma'naviy boyliklarni qo'lga kiritadi.

1873-yil 12-avgustda Xivaga yaqin Gandimiyon qishlog'ida Kaufman bilan Rahimxon uchrashuvi bo'ladi va tarixda **Gandimiyon shartnomasi** deb nom olgan shartnoma imzolanadi. Shartnomaga muvofiq **Xiva xonligi Rossiyaning vassaliga aylantirildi**. Amudaryo quvi oqimining o'ng tomonidagi yerlar Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritildi, xonlikka oltin hisobida 2 million 200 ming so'm **tovon to'lash** yuklatildi. Rossiya savdo-sanoatchilari Xiva xonligida bojsiz savdo qilish, xonlik hududida yer olish, sanoat korxonalari qurish huquqini oldi. Xon o'zini Rossiya podshosining itoatkor xizmatkori deb tan olishga majbur bo'ldi.

Qo'qon xonligining tugatilishi. Kaufman Xiva xonligi taqdirini

hal qilgach, Qo'qon xonligini tugatishga kirishdi. Bu vaqtda Qo'qon xonligida hokimiyat uchun ichki kurash avjiga chiqqan edi. 1868-yil 13-fevralda Kaufman va Qo'qon xoni *Xudoyorxon* o'rtasida *shart-noma* imzolangan bo'lib, xonlikning istilochilar bosib olgan hududlari Rossiya tasarrufiga o'tganligi e'tirof etilgan edi. Rossiya savdogarlariga Qo'qon xonligining barcha hududlarida hech qanday moneliqsiz faoliyat yuritish, karvonsaroylarga ega bo'lish huquqi berilgan edi. Bu shartnomadan qoniqmagan Qo'qon xonligidagi kuchlarning Xudoyorxondan noroziligi ortib boradi. Buning ustiga xonlik hududi qisqarganligi ro'kach qilinih, xazinani to'ldirish uchun yangi-yangi soliqlar joriy etildi. Xudoyorxon bosqinchilarga o'zini yaqin tutar, Qo'qon bilan Rossiyani bir davlat deb hisoblardi. *1873-yilda Farg'ona vodiysida* Xudoyorxonga qarshi *qo'zg'olon boshlandi*. Qo'zg'olonchilarning bir qismiga qirg'izlarning boston urug'idan chiqqan mulla Is'hoq Hasan o'g'li boshchilik qildi. Uni Qo'qon xoni Olimxonning nevarasi Po'latxon deb e'lon qilinadi va Naymanga kelib qo'zg'olonga rahbarlik qila boshlaydi. Ayni paytda, xonlikda Xudoyorxonning o'g'illari Nasriddinbek va Muhammad Aminbek, Sherali dodxoh, Abdurahmon oftobachi va boshqalar ham bosh ko'taradilar. Ular bir tomondan, Rossiya imperiyasi bosqinchilariga qarshi, ikkinchi tomondan, Kaufmanga batamom tobe bo'lib qolgan Xudoyorxonga qarshi kurash boshlagan edilar. Xalq qo'zg'olonchi kuchlarga ergashadi. Qo'zg'olonchilar 1875-yil 9-oktabrda Qo'qonni egallaydilar. *Xudoyorxon* qo'zg'olonni bostirishga ojizlik qilib, *Qo'qondan Toshkentga qochib ketadi*. Taxtga uning o'g'li *Nasriddinxon* (1875—1876) o'tiradi.

Kaufman Xudoyorxonning 40 aravadagi qimmatbaho boyliklarini musodara qilib, o'zini Orenburgga surgun qiladi. Xudoyorxon imperiya ma'murlari hiylasini anglab yetgach, bir amallab bandilikdan qochib, hajga ketadi va uning hayoti ayanchli yakun topadi. Xudoyorxon qochgach, qo'zg'olonchi kuchlar kimni xon qilib ko'tarish masalasida ikkiga bo'linib ketadi. Ayrim kuchlar Nasriddinbekni, boshqalari Po'latxonni taxtga chiqarmoqchi bo'ladi, ziddiyat yanada kuchayib boradi.

Kaufman xonlikdagi ichki kelishmovchilikdan foydalanib, uni batamom bosib olish uchun 1875-yil avgustda katta qo'shnlarni urushga safarbar etadi. Xonlikni bosib olishda generallar M.D. Skobelev, Golovachev va boshqa zobitlar jonbozlik ko'rsatdilar. Nasriddinbek, lashkarboshi Abdurahmon oftobachi bosqinchilarga taslim

bo'lib, ular tomonga o'tdilar. 1876-yil fevralda xalq qo'zg'olonlari qon bilan bostiriladi. Po'latxon 1876-yil 1-martda dorga osildi, uning safdoshlari ayovsiz jazolandi. 1873—1876-yillardagi Farg'ona vodiysidagi qo'zg'olonlar xalq ozodlik harakati edi. Buni o'sha davrda Kaufman ham xalq qo'zg'oloni deb e'tirof etgan.

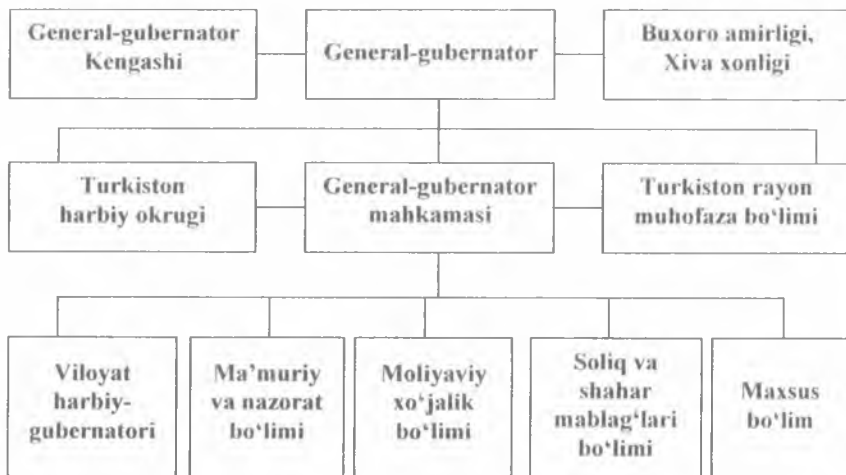
1876-yil fevralida Rossiya imperatori **Aleksandr II** ning maxsus farmoni bilan **Qo'qon xonligi tugatildi**, uning o'rniga **Farg'ona viloyati tuzilib**, Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiritildi. Viloyatga M.D.Skobelev harbiy-gubernator etib tayinlandi. Tez orada Oloy vodiysi ham uning tasarrufiga olindi. Shundan so'ng, bosqinchilar turkmanlar yashaydigan hududlarni istilo qilishga kirishdilar. 1877-yilda **Qizil Arvot**, 1881-yilda **Ashxobod**, 1884-yilda **Marv bosib olindi**. Bosib olingan yerlarda **Kaspiyorti viloyati tuzilib**, u Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiritildi. Shunday qilib, Rossiya imperiyasi **20 yil davom etgan qonli urush** bilan butun O'rta Osiyoni bosib oldi. Bosib olingan o'lkada, mustahkam va batamom o'rnashib olish maqsadida chet mamlakatlar bilan chegaralarni aniqlash choralari ko'rdi. 1881-yilda **Rossiya—Eron chegara** konvensiyasi imzolaniib, yangi Rossiya mulklari va Rossiya—Eron o'rtasidagi chegara belgilandi. 1885—1887-yillarda Rossiya va Angliya hukumatlari tomonidan **Rossiya—Afg'oniston chegarasi**, 1895-yilda esa Pomirdagi chegaralar belgilanadi. Bu Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi bosqinchilik harakatining yakunlovchi nuqtasi bo'ldi. Bosib olingan hududlar umumiy nom bilan Turkiston deb ataladigan bo'ldi.

Mustamlakachilik idora usuli. Rossiya harbiy vaziri, graf D. Mil-yutin, podsho maslahatchisi V.Girs 1867-yilda **«Turkiston o'lkasini boshqarish tartibi haqida Muvaqqat Nizom»** loyihasini tuzdilar, u Vazirlar Kengashi tomonidan tasdiqlandi va amalda kuchga kirdi. O'lkada mutlaq hokimiyat general-gubernator qo'lida to'plandi. General-gubernatorlik kengashi va to'rt bo'limdan iborat mahkama tuzildi. **Birinchi** bo'lim ma'muriy va nazorat, **ikkinchisi** moliyaviy-xo'jalik, **uchinchisi** soliq va shaharlar mablag'lari ishlarini boshqargan. **To'rtinchisi** maxsus bo'lim deb atalgan. General-gubernator bir vaqtda podshoh noibi, harbiy okrug qo'shinlari qo'mondoni, bosh mirshab, bosh prokuror bo'lgan. U **Buxoro amiri** faoliyatini Rossiya imperatori agentligi orqali, **Xiva xonini** esa Amudaryo bo'limi boshlig'i orqali nazorat qilib turgan.

Turkiston general-gubernatorligi **viloyatlarga**, viloyatlar **uye-zdlarga**, uyezdlar **uchastkalarga** bo'lingan. Viloyat harbiy-gubernator-

ligiga general darajasidagi, uyezd boshlig'iga polkovnik darajasidagi, uchastka boshlig'iga kapitan darajasidagi zobitlar tayinlangan. Mazkur ma'muriy tuzulmaning o'zagi **uyezd** bo'lib, uning boshlig'i general-gubernator tomonidan tasdiqlangan va katta vakolatga ega bo'lgan. Uyezd boshlig'i ma'muriy, politsiya, harbiy hokimiyatlarni o'zida birlashtirgan, odamlarga jarima solishi, 7 kungacha hibsdan saqlashi mumkin bo'lgan. Shuning uchun ular «**hokim to'ra**» deb ham atalgan. **Uchastka** boshliqlari ham odamlarga jarima solishi, 3 kungacha hibsdan saqlab turishi mumkin bo'lgan. Qishloqlarni boshqarish uchun uchastka boshlig'iga bo'ysunuvchi **bo'lis (volost)** va ovul ma'muriy boshqaruvi joriy etildi. 1–2 ming xonadon yashovchi hudud bo'lis, 1–2 yuz o'tovli hudud **ovul** deb ataldi. Mahalliy aholi orasidan bo'lis boshqaruvchisi (oqsoqol yoki mingboshi), qishloq oqsoqollari (yuzboshi, ellikboshi, o'nbooshi) hamda ovul oqsoqollari, ularning o'rinbosarlari saylanadigan bo'ldi. Ammo bu mahalliy boshqaruv tizimi Rossiya ma'muriyati izmida bo'lgan, nomigagina saylangan mahalliy aholi vakillari ularning qo'lida qo'g'irchoq bo'lganlar.

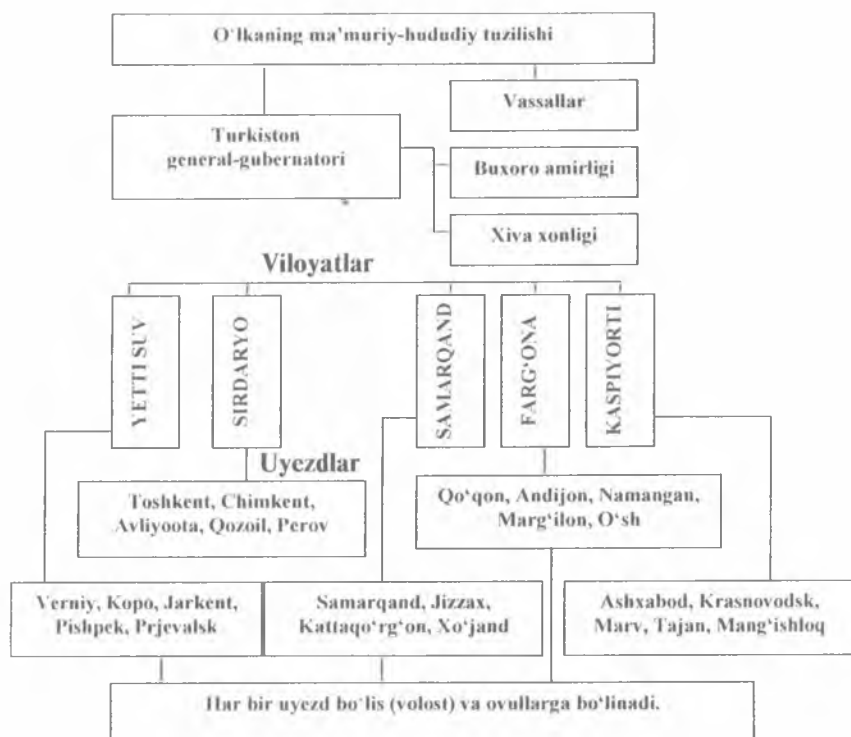
Turkiston general-gubernatorligi boshqaruvi

Mustamlakachilar Toshkent shahrini Turkiston general-gubernatorligining ma'muriy markazi etib tanlashdi. Shaharda 80 mingcha aholi yashardi, uning hududida 270 ta mahalla, 310 ta masjid, 17 ta madrasa, 11 ta hammom, 15 ta do'konli saroy va boshqa inshoot-

lar bo'lgan. Bosqinchilar Toshkentning sharqiy qismidan joy tanlab, tanlangan joydagi mahalliy aholini ko'chirib, Rossiyadan kelganlar yashaydigan uylar, ko'chalar, oromgohlar qurdilar. Shaharning bu qismi Yangi shahar deb ataldi. Shaharni hokim boshqargan.

Toshkent shahar Dumasi. Toshkent shahrini boshqarish Nizomi ishlab chiqildi va 1877-yilda Sankt-Peterburgda tasdiqlangach, kuchga kirdi. Nizomga ko'ra, Toshkent shahar Dumasi va boshqar-ma saylash nazarda tutilgan. Toshkent shahar Dumasi noiblarining uchdan ikki qismi Yangi shahardan, uchdan bir qismi Eski shahar aholisidan saylanadi, deb belgilangan edi. Ko'chmas mulki miqdori-ga qarab, saylovchilar uch toifaga ajratiladi. Mulkdorlik senzi nuq-tayi nazaridan kelib chiqqan holda, ko'chmas mulk qiymatining bir foizi hisobidan 3000, 1000, 500 so'mdan ziyod ko'chmas mulk ega-laridan uch toifali saylovchilar ro'yxati tuzildi.

Yetarli mulkka ega bo'lmagan ziyolilar, ishchilar, dehqonlar,

hunarmandlar saylov huquqidan mahrum bo'lib qoldilar. 1877-yilda Toshkent shahar hokimi raisligida har bir toifa bo'yicha saylovchilar yig'ini bo'lib o'tdi va Dumaga 71 noib (гласный) saylandi. Dumaga Toshkentning 80 mingdan ortiq aholi yashaydigan Eski shahar qismidan, ya'ni tub yerli aholidan atigi 21 nafar noib saylandi, aksariyat noiblar esa 4 mingga yaqin kishi yashaydigan yangi shahar qismidan saylandi. Bu holat boshqaruvning mustamlakachilik mohiyatini yaqqol ochib beruvchi dalildir.

Toshkent shahar Dumasi farmoyish beruvchi organ bo'lib, uni shahar hokimi oqsoqol boshqargan. Turkiston general-gubernatori tomonidan Duma oqsoqoli (голова) etib shahar hokimi polkovnik E.P. Pukalov tayinlandi. Noiblar orasidan ijro etuvchi hokimiyat-shahar boshqarmasi (mahkamasi) tuzildi.

Toshkent shahar Dumasi ma'muriy va o'quv binolari, yo'l qurilishi, obodonlashtirish, suv ta'minoti va boshqa shahar xo'jaligi bilan bog'liq ishlar bilan shug'ullanardi. Jumladan, **1892-yilda** shaharda **telefon aloqasining** yo'lga qo'yilishi, **1901-yilda** ot tortuvchi tramvay yo'lining, **1912-yilda** elektr toki bilan yuruvchi tramvay yo'lining barpo etilishi, **ko'chalarni yorituvchi elektr lampochkalarining** o'rnatilishi kabilarni Toshkent shahar Dumasining ijobiy ishlari qatoriga kiritish mumkin.

Turkiston general- gubernatorlari	♦ K.P. fon Kaufman	1867–1881
	♦ G.A. Kolpakovskiy	1881–1882
	♦ M.G. Chernyayev	1882–1884
	♦ N.O. Rozenbax	1884–1889
	♦ A.B. Vrevskiy	1889–1898
	♦ S.M. Duxovskiy	1898–1901
	♦ N.A. Ivanov	1901–1904
	♦ P.N. Tevyashov	1904–1905
	♦ D.I. Subbotich	1905–1906
	♦ N.I. Grodekov	1906–1908
	♦ P.I. Mishchenko	1908–1909
	♦ A.V. Samsonov	1909–1913
	♦ Flug, Marson	1913–1916
	♦ A.N. Kuropatkin	1916–1917

O'lkada tashkil etilgan politsiya va sud idoralari ham mustamlakachilik tartibini mustahkamlashga, mahalliy aholining har qanday norozilik harakatini bo'g'ish va bostirishga qaratilgan edi. Chorizm-

ning ma'muriy idora usuli o'lkani iqtisodiy o'zlashtirish, aholini ma'naviy jihatdan tobelikda saqlash, ruslashtirish siyosati bilan uyg'unlashtirilgan edi.

2. Mustamlakachilarning iqtisodiy, ma'naviy-madaniy siyosati va amaliyoti

Rossiya hukumati Turkistonni iqtisodiy jihatdan batamom bo'y-sundirish, uning boyliklarini tashib ketish, rus sanoatini xomashyo bilan ta'minlovchi o'lkaga va tayyor mahsulotlar sotiladigan bozorga aylantirish siyosatini yuritdi. Bu siyosatni Rossiya dvoryan-pomeshchiklari va burjuaziyasi qo'llab-quvvatladi, ular o'lkani zuluk kabi so'rishga kirishib ketdilar.

Rossiya to'qimachilik sanoati uchun keltirilayotgan Amerika paxtasi uchun yiliga 30—40 million so'm boj to'lab kelgan. Shu boisdan, Turkistonni paxta xomashyosi yetishtiradigan bazaga aylantirish Rossiya agrar siyosatining bosh maqsadi, deb belgilandi. Xonliklar davrida davlat mulki hisoblangan katta-katta yer maydonlari Rossiya davlati xazinasiga tegishli, deb e'lon qilindi. Vaqf mulklari ham asta-sekin davlat ixtiyoriga olindi. Xususiy mulk hisoblangan yerlar ham davlat mulkiga aylantirildi, ularni ilgarigi egalari merosiy ravishda foydalanishga berildi va soliq solindi. Ijaraga yer olib, undan amalda foydalanib kelayotgan xonadonlarga o'sha yerlar meros qilib birlashtirildi va ularga soliq solindi. Shu tariqa, o'lkaning barcha hosildor yerlari Rossiyaning daromad manbayga aylantirildi. Yer solig'i XIX asr oxirida 4 million so'mni tashkil etgan bo'lsa, 1916-yilda 38 million so'mdan oshib ketdi.

Podshoh ma'muriyati Turkistonning doimiy egasi bo'lish uchun **«ko'chirish» siyosatini qo'lladi**. Fon Kaufman tashabbusi bilan 1875-yildayoq Avliyoota tumanida Rossiyadan ko'chirib keltirilganlar hisobiga 8 ta rus qishlog'i vujudga keldi. 1886-yilda qabul qilingan «Turkiston o'lkasini boshqarish haqidagi Nizom»ga muvofiq rus dehqonlarini ko'chirib keltirish va joylashtirish kuchayib ketdi. Rossiya hukumatining **«Osiyo Rossiyasida bo'sh yotgan yerlardan»** foydalanish borasida yaratgan imkoniyatidan foydalangan kam yerli yoki yersiz rus xonadonlari, kazaklar ma'muriyatning ijozatisiz Turkistonga boyish maqsadida oqib kela boshladi. Shu tariqa, Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand viloyatlarida 1910-yilga kelib 124 ta rus qishlog'i vujudga keldi, ularda 70 mingga yaqin ko'chib kelganlar yashar-

di. Ko'chib kelganlar mahalliy aholiga qarashli sersuv va hosildor yerlarni ham egallay boshlaydilar, yer-suv masalasida ular o'rtasida norozilik, to'qnashuvlar bo'ldi. Rus ma'murlari ko'chib kelgan kazaklarga tayanish, mahalliy aholi g'alayon ko'targuday bo'lsa, ularning yordamida bostirish maqsadida, Turkistonda dehqonchilik qiluvchi rus kazaklarini qurollantirdi. Ular amalda chorizm uchun zaxira qo'shinga aylantirildi.

Mustamlakachilar o'lkada, xususan, Farg'ona viloyatida paxta plantatsiyalari tashkil etdi, sug'oriladigan ekin maydonlarini kengaytirdi. 1885–1916-yillarda paxta ekiladigan yer maydoni 40 ming tanobdan 550 ming tanobga ko'paydi. Hosildorlikni oshirish maqsadida 1884-yilda *tajriba-urug'chilik stansiyasi* ochildi. Tolasi sifatli urug'lik chigiti yaratildi. Paxtachilikda pishiq tolali va hosildor «*Amerika*» *navini ekish* keng tarqaldi, boshqa ekin maydonlari yildan yilga qisqartirib borildi. Qishloq xo'jaligida pilla yetishtirish ko'paytirildi, qand lavlagi, kartoshka, karam ekinlarini ekish o'zlashtirildi. Vinochilik, asalarichilik paydo bo'ldi. 1867–1896-yillarda Rossiya imperiyasi xazinasiga 150 million so'm sof daromad tushdi.

Podshoh ma'muriyati Turkistonni Rossiyaning bir qismiga aylantirish, uning janubiy chegaralarida harbiy istehkomlar qurish, boyliklarni va yetishtirilayotgan xomashyoni tashib ketish maqsadida temiryo'l qurilishini boshlab yubordi. 1880–1889-yillarda zudlik bilan Krasnovodsk, Ashxobod, Marv, Chorjo'y, Kushka, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Qo'qon, Andijon shaharlarini bog'lovchi *O'rta Osiyo temiryo'li qurildi*. 1890–1905-yillarda *Toshkent–Orenburg temiryo'li* qurilib, Turkiston Rossiyaning markazi bilan bog'landi. 1915-yilda *Buxoro–Qarshi va Termiz–Qarshi–Shahrisabz–Kitob temiryo'li* qurildi. Temiryo'llar qurilishi munosabati bilan Rossiyadan ko'plab ishchilar, injener-texnik xodimlar ko'chib kelishdi va ular qadimiy Turkiston shaharlariga joylashtirildi. Ular joylashtirilgan qism *Yangi shahar*, yerli aholi yashaydigan qism *Eski shahar* deb ataladigan bo'ldi. Yangi shaharlar, jumladan, Skobelev (hozirgi Farg'ona) shahri vujudga keldi.

Turkiston Rossiyaning markazi bilan temiryo'l orqali bog'langach, rus kapitali (sarmoyalari) o'lkaga oqib kela boshladi. Turkiston xomashyo bazasida savdo-sanoat yuritish, zavod-fabrikalar qurishga intiluvchilarga Rus-Osiyo banki, Moskva Savdogarlar banki, Rossiya Davlat banki pul qarz berib turdi. Natijada, bir qator zavodlar, savdo shohobchalari, oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi korxonalar

qurildi. Paxta va uni xarid qilish bilan shug'ullanuvchi 30 ta savdo shohobchasi vujudga keldi. 1913-yilda tuzilgan «Beshbosh» degan paxta-yog' shirkati Turkistonda **29 ta paxta zavodi qurdi**. Bu shirkat o'lkada yetishtirilgan paxtaning 30 foizini xarid qilar, 80 ming tonna paxta-tolasini tashib ketar, 160 ming tonna chigit tayyorlardi. Katta sarmoyador aka-uka Vodyayevlar Turkistonda **«Vodyayevlar savdo uyi»ni tashkil etib, 30 ta paxta zavodi qurdi**. Farg'ona vodiysidagi keng paxta dalalari, temiryo'llar, paxta tozalash zavodlari va Ivanovo to'qimachilik korxonalari Vodyayevlar nazoratidagi katta kombinat tarkibiga kiritilgan edi. Ular yiliga Farg'ona vodiysida yetishtirilgan 7—8 million pud paxtani Ivanovoga tashib ketardi.

Mustamlakachilar qanchalik boyib borsa, arzon ishchi kuchi bo'lgan mahalliy aholi shunchalik qashshoqlashib bordi. Dehqonlar og'ir shartlar asosida qarz olardi, qarzini to'lay olmay, o'ziga tegishli yerini sotib, yersiz qolardi, mardikorlik, chorakorlik qilishga majbur bo'lardi. Ular yer egalari qo'lida yollanib, batraklik qilishga yoki yangi ochilayotgan korxonalarga arzimagan ish haqi evaziga ishlashga majbur bo'lardi. Yerni Rossiya banklari yoki puldor mahalliy boy-lar sotib olardi. Shu tariqa, o'lkada 90—100 gektarcha sug'oriladigan yeri bo'lgan boy xo'jaliklari vujudga keldi. XX asr boshlaridagi ma'lumotlarga ko'ra o'lka aholisining 70 foizi kambag'al va qashshoqlar, 17 foizi o'rtahol, 13 foizi o'ziga to'q, boy oilalar hisoblanardi.

Rossiyalik sarmoyadorlar o'lkada paxta tozalash, yog' va spirt ishlab chiqarish, pivo, tamaki, un, qand, sovun, g'isht, ko'n, mis eritish, jun yuvish, ohak qizdirish zavodlari va oziq-ovqat korxonalari qurib, ulardan mo'may daromad olishni yo'lga qo'ydilar. 1908-yilda o'lkada **378 ta sanoat korxonalari faoliyat yuritgan** bo'lsa, 1917-yilda ularning soni Buxoro amirligi va Xiva xonligida qurilgan korxonalarni ham qo'shib hisoblaganda **1200 taga yetgan**.

O'lkada sanoat tarmoqlarining rivojlanishi aholining tabaqalanishiga ta'sir etib, **milliy burjuaziya savdo, sanoat, kredit-moliya, tadbirkorlik faoliyati natijasida daromad oluvchilar va ishchilar sinfi shakllana boshladi**. 1914-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, o'lkada 49,5 ming ishchi bo'lib, ulardan 25,5 mingi sanoatda, 24 mingi temiryo'l va unga xizmat qiluvchi ustaxonalarda ishlagan. Turkistonda paxta tozalash zavodlari, do'konlar, tegirmonlar, katta-katta bog' va uzumzorlarga ega bo'lgan **mahalliy burjuaziya tabaqasi ham faoliyat yuritdi**. Mahalliy aholiga mansub ishchilarga rossiyalik ishchilarga

nisbatan 2,5–3,5 baravar kam ish haqi to'langan. Dehqonmi, mar-dikormi, ishchimi – mahalliy aholi rus mujiklari va ishchilari oldi-da kamsitilardi.

Turkiston Rossiyaning jahon bozorlarida o'tmaydigan tovarla-ri sotiladigan bozorga aylantirildi. 1895-yilda Turkistonda Rossiya korxonalarida tayyorlangan 6 million so'mdan ortiqroq summada temir, mis, chinni buyumlar, gazlama, yog'och, choy, oziq-ovqat va boshqa buyumlar sotilgan bo'lsa, 1914-yilda sotilgan buyumlar salmogi 243 million so'mdan oshib ketdi. Sotilgan mahsulotlarning 40 foizini o'lkadan tashib ketilgan paxtadan Rossiya to'qimachilik korxonalarida to'qilgan gazlamalar tashkil etardi. Rossiya savdo-sa-noatchilari Turkistonda sanoat mahsulotlari sotishdan ham, Tur-kistondan xomashyo sotib olishdan ham katta daromad olardilar. Shunday qilib, Turkiston nafaqat, Rossiya davlatining, shuningdek, rossiyalik savdo-sanoatchilar manfaatiga xizmat qiladigan o'lkaga aylantirildi.

Rossiya imperiyasi Turkiston xalqini *ma'naviy-madaniy jihat-dan tutqinlikka solish*, o'zining uzoqqa mo'ljallangan manfaatiga bo'ysundirish siyosatini yuritdi. Uning mohiyati, mazmuni mahal-liy xalqni uning milliy, tarixiy ildizlaridan uzib tashlash, xalqning ma'naviy, madaniy, tarixiy merosini yo'q qilish, ruslashtirishdan iborat edi. Turkiston general-gubernatorligining Farg'ona viloyati harbiy-gubernatori Skobelev shunday deb yozgan edi: «Millatni yo'q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyatini, san'atini, tilini yo'q qilsang bas, tez orada o'zi tanazzulga uchraydi»³⁴. Turkis-tonda ana shunday yovuz qarashlarga mos siyosat va amaliyot yuri-tildi.

Turkistonning noyob tarixiy, ma'naviy, madaniy boylikla-ri talon-taroj qilindi. 1870-yilda Toshkentda ochilgan *kutubxona* va 1876-yilda tashkil etilgan *muzeyda* o'lkaning ma'naviy-madaniy hayotini aks ettiruvchi oltin, kumush, misdan yasalgan qimmat-baho buyumlar, gilamlar, amaliy san'at namunalari, tarixiy yod-gorliklar, arxiv hujjatlari, qo'lyozma kitoblar va boshqa osori-atiqal-lar to'plandi. Ular ko'rikdan o'tkazilib, qimmatbaho va nodir, deb baholanganlari *Peterburg va Moskvaga tashib ketildi*. San'at dara-jasida ishlangan Muhammad Rahim taxti, Amir Temur maqbara-sining naqshinkor darvozasi, undagi bitiklar, oynalar, oltin koshin-lar, Ahmad Yassaviy maqbarasidagi naqshinlar, katta qozon («Nazr-

³⁴ Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. — T.: «Sharq». 1998. 24-bet.

niyoz qozoni») turli tarixiy buyumlar, noyob kitoblar va boshqalar shular jumlasidandir.

Islom diniga e'tiqod, ruhoniylar, masjid va madrasalar oyoq osti qilina bordi. Rossiya ma'murlari musulmon muassasalari, madrasa ishlariga aralashib, ularning faoliyatini tobora cheklab bordi.

Maorif va madaniyat sohasida ruslashtirish siyosati yuritildi. Turkistonlik bolalarni ruslar bilan aralashtirib o'qitish va tarbiyalash g'oyasi ilgari surildi va 1884-yilda Toshkentda dastlabki **«rus-tuzem maktabi» ochildi**. XIX asr oxirida ularning soni yuztadan oshib ketdi. Bunday maktablarda rus va o'zbek muallimlari dars mashg'ulotlarini o'tadigan bo'ldi. Maqsad o'zbek yoshlariga rus tilini o'rgatish va rus turmush tarzini singdirish edi. Rossiya ma'murlari yerli aholi bolalarini «rus-tuzem maktablari»ga jalb qilish, qiziqtirish uchun o'lkadagi mahalliy ma'muriyat boshqaruvida rus tilini bilganlar ishlaydi, degan talabni qo'ydilar. Bu talabdan maqsad «yerlilarda mansabga qiziqib» rus tilini o'rganish, ruslashish manfaatini uyg'otish edi. Rus tilini bilgan mahalliy aholi vakillariga imtiyozlar yaratildi. Shu tariqa, o'lkada ish yuritish asta-sekin rus tiliga o'tkazila bordi.

Mahalliy aholiga Rossiyaning ulug'vorligini ko'rsatish, yevropa cha turmush tarziga qiziqtirish uchun Rossiyaning markaziy shaharlariga sayohatlar uyushtirildi. Katta yoshdagilarni, shuningdek, yoshlarni guruh-guruh qilib, Peterburg, Moskva va boshqa shaharlarga olib borib, oq podshohning qudratini, baland imoratlar, ishlab chiqarish korxonalarini ko'rsatishadi. Mustamlakachilar sayohatchilar o'z yurtiga qaytib borgach, Rossiyaning ulug'vorligi haqida vatan-doshlariga so'zlab beradi, Rossiya tarkibida bo'lganidan g'ururlanadi, degan maqsadda edilar. Bu tadbirlar ruslashtirish manfaatlarini ko'zlab uyushtirilardi.

Mustamlakachilarning yerli aholi turmushiga ma'naviy-ruhiy tazyiq o'tkazish dasturida o'lka xotin-qizlarini ruscha hayot tarziga o'rgatish masalasiga alohida o'rin berilgan edi. Shu maqsadda, shaharlarda xotin-qizlar ambulatoriyalari tashkil etilib, ularda rus shifokorlari faoliyat ko'rsatdi. Ambulatoriyalarda ayollarga zarur tibbiy maslahatlar, tibbiy yordamlar ko'rsatildi, bu ijobiy hol, albatta. Shu bilan birga, ayollarga ruscha turmush tarziga o'tish, ularning farzandlari tarbiyasiga ta'sir etish, pravoslavcha qarashlarning afzalligi, «paranji zulmidan xalos bo'lish, ochilish» zarurligi haqida tashviqot-targ'ibot ham qilinardi.

Mustamlakachi ma'murlar ruslashtirish siyosatini yuritsalarda,

rus tilini yaxshi o'zlashtirgan ziyolilarga shubha bilan qarardi, ular ustidan nazorat, tazyiq uyushtiriladi.

Xulosa qilib aytganda, maorif va madaniy hayotda ham Rossiya imperiyasining **mustamlakachilik siyosati** yaqqol namoyon bo'ldi. O'lkaning madaniy-ma'rifiy hayotini cheklab, o'z manfaatlariga bo'ysunduruvchi yo'l tutildi, buyuk davlatchilik **g'oyalari** Turkistonda zo'rlik bilan joriy etildi, milliy madaniyat va ma'naviy qadriyatlar toptaldi. To'g'ri, Rossiya imperiyasi Turkistonda kommunikatsiya va ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirish, milliy kadrlarni tayyorlash, ma'rifatchilik va aholini jahon madaniyatidan bahramand qilish kabi ijobiy tadbirlarni ko'rdi. Biroq mustamlakachilik siyosati va amaliyoti o'lkaning iqtisodiy, ma'naviy-madaniy taraqqiyotiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi. «Bu salbiy oqibat tas-hqaridan olib kirilgan sivilizatsiya natijalaridan ko'ra bir necha barobar ortiq edi»³⁵.

3. Mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy ozodlik harakati

Rossiya imperiyasining Turkistonda joriy etgan ma'muriy-boshqaruv tizimi, xalqning boshiga solingan siyosiy sirtmoq bo'ldi. Bosqinchilar, avvalo, Turkiston boyliklarini talon-taroj qildi, so'ngra o'lkani xomashyo bazasiga aylantirib, iqtisodiyotni o'z manfaatlariga yo'lida jilovlab oldi. Og'ir soliqlar, g'ayriqonuniy majburiyatlar aholini tobora qashshoqlashtirib yubordi. Mustamlakachilar mahalliy aholining milliy qadriyatlari, urf-odatlarini oyoq osti qilardi, ma'naviy zug'um kuchayib borardi.

Rossiya Turkistonni o'z mustamlakasiga aylantirgach, uning siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-madaniy zulmi kuchayib bordi. Mustamlakachilik zulmiga qarshi xalq noroziligi, nafrati oshib, qo'zg'olon ko'tarishiga sabab bo'ldi. Qo'zg'olonning harakatlantiruvchi kuchi dehqonlar, shahar hunarmand-kosiblari, kambag'allar bo'ldi. Bu harakatlarda vatanparvar ruhoniylar, milliy g'ururini yo'qotmagan boy-zamindorlar ham ishtirok etdilar.

1879-yilda 600 ga yaqin g'alayonchi Farg'ona viloyat boshqarmasi binosini qurshab olib, harbiy-gubernatordan Marg'ilon tumanidan olinayotgan soliqlarni kamaytirishni talab qiladi. G'alayonchilar avzoidan cho'chigan, vaziyatning jiddiyligini anglagan viloyat

³⁵ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bog'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. — T.: «O'zbekiston». 1997. 55-bet.

harbiy-gubernatori bo'lajak katta janjalning oldini olish maqsadida xalqqa yon bosib, ularning talablarini o'rganib chiqishga va'da beradi va g'ayriqonuniy soliq yig'uvchilarni aniqlab, ularni ishdan chetlashtirishga majbur bo'ladi.

1880–1883-yillarda mustamlakachilik zulmiga qarshi qator chiqishlar bo'lib o'tdi. Xo'jand, O'ratepa, Namangan, O'sh va Chustda ko'tarilgan qo'zg'olonlar bunga misol bo'la oladi. Manbalarda 1885–1892-yillarda Farg'ona viloyatida xalqning 205 marta siyosiy chiqishlari, harakatlari ko'tarilgani qayd etilgan.

Farg'onadagi vaziyatdan cho'chigan viloyat harbiy-gubernatori Vrevskiy, aholidan ko'z-quloq bo'lib turish uchun markaziy hukumatga maxfiy-siyosiy politsiya xizmati tashkil etish taklifini ilgari suradi. U Farg'ona viloyatining har bir tumanida maxfiy ayg'oqchilar tarmog'ini vujudga keltirishda o'z ixtiyoridagi mablag'dan foydalangani. O'lkaning oliy harbiy-siyosiy doiralari tobora kuchayib borayotgan norozilik to'linini pasaytirish yo'lida ta'sirchan vosita izlay boshladi. Qurolli kuchlar va politsiya xizmatini kuchaytirish tadbirlariga bir yilda 5,5 mln so'm sarflanardi. Holbuki, undan ham muhim hisoblangan temiryo'l uchun bor-yo'g'i 190 000 so'm ajratilganini hisobga olsak, Rossiya imperiyasi hukumatining xalq harakatidan naqadar xavotirga tushgani aniq bo'ladi³⁶.

Toshkent qo'zg'oloni. 1892-yilning yozida Turkiston markazi Toshkentda mustamlakachilarni talvasaga solgan va tarixga «vabo isyoni» yoki «toshotar voqeasi» sifatida kirgan qo'zg'olon bo'ldi. Iyun oyida Toshkentda vabo tarqaldi. Shahar ma'muriyati shoshilinch choralar ko'rdi. Vabo kasali bilan o'lganlarni shahar ichkarisidagi 12 ta qabristonga ko'mish man etildi, shahar tashqarisida 4 ta yangi qabriston ochilishi e'lon qilindi. Shahardan chiqish va kirish nazorat ostiga olindi. Shaharda «vabo kasaliga chalinganlar yo'q qilinarkan ekan!» degan mish-mishlar tarqaldi.

Toshkent shahar ma'muriyati tibbiyot nuqtayi nazaridan to'g'ri bo'lgan bu tadbirlar haqida aholi o'rtasida tushuntirish ishlari olib bormadi, musulmonchilik odatlari, marosim qonun-qoidalarini hisobga olmadi. Va'da qilingan 4 ta yangi qabriston o'rniga faqat bittasi ochildi. Boshqa kasallik bilan o'lganlarni shahar ichkarisidagi qabristonlarga ko'mish ishlarini rasmiylashtirish ham cho'zilib ketdi. Mansabini suiiste'mol qilish hollari kuchaydi. Odamlar noiloj, o'liklarni eski qabristonlarga olib borib ko'mishga majbur bo'ladi. Politsiya

³⁶ Qarang: O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. 344–348-betlar.

qoidaga xilof ish tutganlarni topib hibsga ola boshladi. Qabrlar ochilib, o'lganlarning ruhi haqorat qilindi.

Shaharning eng taniqli kishilaridan hisoblangan Azizyor Eshon, Abulqosimxo'ja, bozor oqsoqoli Ziyomuhammad va boshqa kishilar boshchiligidagi mingga yaqin kishi 24-iyunda shahar boshlig'i mahkamasi tomon yo'l oldilar. Ularga hokim to'ra — shahar boshlig'i polkovnik S.R. Putinsev va eski shahar oqsoqoli Muhammad Yoqub to'qnash kelishdi. Qamchisini o'ynatib kelgan oqsoqol xalqning so'zlarini, arz-dodini tinglash o'rniga unga dag'dag'a qila boshladi. Xalq uning boshiga toshlar yog'dirdi. Mashhur «Toshotar» voqeasi boshlanib ketdi. Oqsoqol otdan tushib, hokimning idorasiga qochib yashirindi. Polkovnik Putinsev esa, o'zining sodiq qulini panohiga olib, xalqni tinchitishga urindi. Xalq undan oqsoqolni berishni talab qildi. Putinsev ham muzokara o'rniga kuch ishlatishni afzal ko'rib, to'pponchasini g'ilofidan chiqariyb, dag'dag'aga o'tdi. Sabr kosasi to'lgan xalq, uzoq o'ylab o'tirmay, hokimga hujum boshladi. Putinsev va uning mirshablarini do'pposladilar, xaloyiq mahkamani ham ostin-ustun qildi.

Qurollangan askarlar yetib kelgach, xalq ayamay o'qqa tutildi. Noiloj qolgan olomon Anhor suviga o'zini tashlaydi, ko'p kishilar halok bo'ldi va yaralandi. O'lganlar va yaradorlarning miqdori haqida aniq ma'lumotlar saqlanmagan. Chunki xalq jasadlar va yaradorlarni yig'ib olib ketgan. Keyingi kunlari Anhordan topilgan mayitlar soni 80 taga yetgan. Qo'lga olingan 60 kishi turli muddatlarga qamoq jazosi va surgunga hukm qilindilar. Mustamlakachilarning zo'ravonligi xalq ozodlik harakatini to'xtatib qololmadi.

Andijon qo'zg'oloni. Turkistonda ko'tarilgan ozodlik harakati-ning eng yirigi 1898-yilgi Andijon qo'zg'olonidir. Qo'zg'olonga Andijon yaqinidagi Mingtepa qishlog'ida yashovchi Muhammad Ali eshon boshchilik qiladi. U otasining kasbini davom ettirib, duk yasardi. Shuning uchun ***Muhammad Alini Dukchi eshon*** deb atashardi. Muhammad Ali Buxoroda o'qigach, Makkaga hajga borgan, so'ngra, Farg'ona viloyatidagi Sultonxon To'ra eshon xizmatida bo'ladi. Uning vafotidan keyin o'zi eshon bo'ladi. Uning maqsadi rus hukmronligidan qutilish, Farg'onada o'z kishisini xon qilib ko'tarish edi. Uning atrofida kambag'allar to'plana bordi, bog'lar yaratdi, suvsiz yerlarga suv chiqardi. Muhammad Ali eshon o'z muridlari bilan kengashib, mustamlakachilarga qarshi Andijon, Marg'ilon va O'shda joylashgan harbiy lagerlarga hujum qilish rejasini tuzadi.

1898-yil 17-may kuni Muhammad Ali eshon xaloyiqni qo'zg'olonlonga da'vat qiladi. Shu kuni xufton paytida, har kim qo'liga tushgan narsani olib, Andijon shahariga jo'nadilar. Eshon boshliq qo'zg'olonchilar Qo'nji qishlog'iga kirishganda ularga yana 200 kishi qo'shiladi. Qo'zg'olonchilar Qoraqo'rg'on va O'qchidan o'tib, Qo'yliga yaqinlashganida ularga mingboshi G'oyibnazar o'z yigitlari bilan shuningdek, Andijonga yaqinlashganlarida ularga boy savdogar Ali-boy qurollangan 190 yigiti bilan qo'shiladi. Qo'zg'olonchilar soni 2000 kishiga yetadi. Qo'zg'olonchilar Andijondagi mustamlakachilarning harbiy garnizoniga bostirib kiradi va kazarmaning piramidalarida turgan 30ga yaqin miltiqni o'lja olib, birinchi qatordagi soldatlar ustiga tashlanishadi. Ularga ichkaridagi soldatlar qarshilik ko'rsatadilar. Yarim soat davom etgan otishmadan so'ng, qo'zg'olonchilar 11 nafar o'lgan va 8 nafar yarador bo'lgan sheriklarini tashlab chekinadilar. Harbiy garnizondagilardan 22 kishi o'ldiriladi, 24 nafari yarador bo'ladi.

Andijonda, ayniqsa, rossiyaliklar yashaydigan yangi shaharda mustamlakachi amaldorlardan tortib to oddiy fuqarogacha vahimga tushib, uylariga berkingan va musulmonlar yalpi hujumini kutgan. Hatto tumanboshi polkovnik Koishevskiy ham ko'chaga chiqishdan qo'rqib, uyida berkinib yotadi. Eski shahar oqsoqoli Xolbahodir mingboshi uning oldiga kelganidagina, u voqeaning tinch tugaganini biladi va darhol askar chaqiradi. Ular yangi shahardan boshlab ko'ziga ko'ringan musulmonlarni otadi. Bu voqealardan mutlaqo bexabar, ertalab ishlashga chiqqan minglab dehqon va hunarmandlar mustamlakachilar o'qidan nobud bo'lishadi. Harbiy qo'shinlar shaharni o'rab olib, qo'zg'olonni harbiy kuch bilan shafqatsizlarcha bostiradi.

Mustamlakachilar Muhammad Ali eshonni tutish uchun Mingtepaga yurdilar, yo'lda duch kelgan kishini otib o'ldirib, Mingtepaga bostirib kirdilar, uch soatcha otishma va tintuv o'tkazdilar. Nihoyat, eshon Arslonbob yaqinidagi Toshko'prikda qo'lga tushirildi. Podshoh Nikolay II buyrug'iga binoan qo'zg'olonchilardan shafqatsiz o'ch olindi. Eshon va uning muridlari, tanish-bilishlari, maslakdoshlariga nisbatan dahshatli qatag'on uyushtirildi. 1898-yil 12-iyunda Muhammad Ali eshon va uning yaqin maslakdoshlaridan 5 nafari osib oidirildi, yuzlab kishilar qamoq jazosiga hukm etildi, 18 kishi Sibirga surgun qilindi. Jami 388 kishi jazoland.

Dukchi eshon qo'zg'oloni izziz ketmadi. Butun Farg'ona vodi-

sida mustamlakachilarga qarshi harakat davom etdi. Yakkatut, Namangan, Beshariq, Marg'ilon va boshqa tuman va qishloqlarda bosqinchilarga qarshi harakatlar bo'ldi. 1898-yilgi qo'zg'olon mustamlakachilarga qattiq zarba berdi, uning negizlarini titratdi. Qo'zg'olonchilar Vatan ozodligi uchun kurash tarixi sahifalaridan munosib o'rin egalladilar.

1916-yil xalq qo'zg'oloni. Birinchi jahon urushi, unda ishtirok etayotgan Rossiya imperiyasini tobora holdan toydirmoqda edi. O'n ming askarlar jangda qurbon bo'ldilar. Talvasaga tushgan Rossiya Oliy Bosh qo'mondonlik shtabi Harbiy vazirlikdan, «armiya ehtiyojlari uchun salmoqli miqdorda kuch ajratishni», zudlik bilan talab qildi. Bu kuchni Harbiy vazirlik mustamlakalardan to'plashga umid bog'ladi. Natijada, Rossiya imperatori Nikolay II 1916-yil 25-iyunda Turkiston, Sibir va Kavkazdagi 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan erkaklarni front orqasidagi xizmatlar uchun safarbar qilish to'g'risida farmon chiqardi.

Turkiston general-gubernatoriga zudlik bilan farmonni amalga oshirish buyurilib, Sirdaryo viloyati zimmasiga 87 ming, Samarqandga 38 ming, Farg'ona zimmasiga 50 ming kishi yuborish majburiyati yuklandi. O'lkada safarbar qilinuvchilarning ro'yxatlari tuzila boshlandi. Xalq bu tadbirga «mardikorlikka» olish deb nom berdi. Mahalliy ma'muriyat mardikorlikka chaqirishni boylik orttirish vositasiga aylantirdi. Boylarning o'g'li pul bilan qutulib qolar, kambag'al oilalar esa yolg'iz o'g'lidan, boquvchisidan ayrilar edi. Bu hol xalqning kuchli noroziligiga olib keldi. Petrograddan ha'zi tabaqadagilar ***to'von evaziga mardikorlikdan ozod qilinishi*** mumkinligi to'g'risida qo'shimcha ko'rsatmalar yetib kelganidan keyin mahalliy xalq noroziligi qo'zg'olonga aylanib bordi. 4-iyulda Xo'jand shahrida norozilik namoyishi boshlanib ketdi. Unda dehqonlar, mardikorlar, chorakorlar, ayollar — jami 3000dan ortiq kishi qatnashib, namoyish ***«Mardikor bermaymiz!»*** shiori ostida o'tdi. Politsiya namoyishni bostirishga kirishdi, ular ustiga tosh yog'ildi. Harbiy qismdan soldatlar yetib kelib, politsiyachilar bilan birgalikda namoyishni bostirdi, ikki kishi o'ldi, bir kishi yarador bo'ldi. Xo'jand voqeasi haqidagi xabar butun Turkistonga yoyildi. Bu voqeadan g'azablangan Samarqand uyezdining ***Urgut qishlog'ilik*** 2000tacha dehqon 5-iyulda volost boshqaruvining mahkamasi oldida to'plandi. Mahkama xodimlari kaltaklandi. O'sha kuni Samarqand uyezdining Siyob, Xo'ja Ahror va Angar volostlarida ham namoyishlar bo'lib o'tdi.

11-iyulda Toshkentda katta g'alayon boshlanib ketdi. Hunarmandlar, ishchilar, shahar kambag'allari va shahar atrofidagi dehqonlar **Beshyog'ochdagi** politsiya boshqarmasi tomon yo'l oldilar. Bu yerda qo'zg'olonchilarning katta guruhi to'plandi. Namoyishchilar «bolalarimizni bergandan ko'ra o'zimiz o'lganimiz yaxshiroq, podsho o'lib ketsin!» deya maydonni larzaga keltirib qichqirdilar. Mahalliy aholi faollaridan Yo'lchi Ibrohimov (ko'nchi), G'ulom Kamolov (g'isht teruvchi), ishchi ayol Zuhraibibi Musayeva va boshqalar xalqni podshoh hukumatiga qarshi qat'iy kurash boshlashga da'vat etdilar. «Ur, politsiyachilarni!» degan qichqiriqlar bilan boshqarmaga hujum qildilar. Qamal va otishma boshlanganidan bir soat keyin yordamga jazo qo'shini yetib keldi. Kazak qismlari 5 kishini otib o'ldirishdi, 15 kishi yarador bo'ldi.

Qo'zg'olonning faol ishtirokchisi Zuhraibibi ham kurashning oldingi safidagi to'qnashuvda tosh otayotib halok bo'ladi. Qo'zg'olonchilar chekinishdi. Sal keyinroq yana chinakam jang boshlanib ketdi. Endi podshoh askarlari chekinishga majbur bo'ldilar, ular boshqarma ichiga kirib olib, barrikada qurib himoyalandilar. Podpolkovnik Savitskiy boshliq jazo otryadi, uning ketidan kelgan general Galkin kuchlari jangga kirib qo'zg'olonni bostirishga erishdilar. Toshkent atrofidagi qishloqlarda dehqonlarning g'alayonlari politsiya va qo'shinlar bilan to'qnashuvga aylandi. Bunday to'qnashuvlar 12-iyulda Yangibozor, To'ytepa qishloqlarida, 14-iyulda Troitsk, Xonobod va Piskent qishloqlarida ham bo'lib o'tdi.

Noroziliklar Rossiyaning asosiy paxtakor rayoniga aylantirilgan Farg'ona vodiysida tobora kuchaya boshladi. G'alayonlar Qo'qon shahri, Rishton qishloqlarida ham bo'lib o'tdi. Ularning barchasi ayovsiz bostirildi.

9-iyul kuni Andijon jome masjidida podshoh farmoni o'qib eshitirildi. Aholi yashin tezligida maydonni to'ldirdi. Xalq «hozir hamma mingboshilar va amaldorlarning boshini kesib tashlaymiz va mulukini yer bilan yakson qilamiz!» deb tahdid solib, safarbarlikni bekor qilishni talab qilishadi. Politsiya va kazaklarga hujum boshlandi. Jazolovchilar qo'zg'olonchilar o't ochib 3 kishini o'ldirib, 12 kishini yarador qildilar.

Skobelev uyezdida xalq g'alayonlari, 10-iyul yakshanba kuni Eski Marg'ilondagi chiqishlar bilan boshlandi. To'plangan kishilar soni 25 mingtagacha yetgan. Qattiq to'qnashuvda ikki mirshab o'ldirilgan, bir necha oqsoqol kaltaklangan. Xalq bilan yomon munosabatda

bo'lgan boylar ham o'ldirilgan. Boylarning uylari va ma'muriy binolar vayron qilinib, podsho rasmi yirtilib, oyoq ostiga tashlangan. Bu yerga jazo polki yetib kelib, qo'zg'olonchilarga qarshi o't ochib, 63 kishini o'ldirib, ko'pchilikni yarador qilgan.

1916-yilgi qo'zg'olonning eng kuchli nuqtasi *Jizzax qo'zg'oloni* bo'ldi. Jizzax shahri aholisi 13-iyul kuni safarbarlikka chaqirilganlar ro'yxatini talab qilib, oqsoqol va mingboshi mahkamasiga to'plandilar. Oqsoqolni o'ldirib, mingboshi mahkamasini vayron qildilar, ro'yxatni topib olib, yondirib tashladilar. Nazir Hoji eshon Jizzax begi deb e'lon qilinadi. Qo'zg'olonni bostirish uchun yetib kelgan jazo otryadi katta zarbaga uchradi. Qo'zg'olonchilar safi kengayib bordi. Nazir Hoji eshon boshchiligida qo'zg'olonchilar yangi shahar tomon yurdilar. Jazo otryadi bilan qo'zg'olonchilar o'rtasida bo'lgan to'qnashuvda ikkala tomondan ham ko'p qurbonlar bo'ldi. Qo'zg'olonchilar telefon simlarini uzib, neftli baklarni yondirib, binolarni vayron qildilar. Lomakino bekatida temiryo'l ko'prigi, relslar buzib tashlandi. Obruchevo, Kurapotkino, Rostovsovo temiryo'l bekatlari ham vayron qilindi, 6ta temiryo'l ko'prigi buzib tashlandi. *Bog'don volostida ham Abdurahmon jevachi* boshchiligidagi kuchlarning g'alayonlari boshlanib, ular Jizzax tomon yurdilar. 21-iyul kuni Jizzax yaqinida qo'zg'olonchilar bilan jazo otryadi o'rtasida *to'qnashuv sodir bo'ldi*. Pulemyotdan o'qqa tutilgach, qo'zg'olonchilar yengildi. Abdurahmon jevachi, Nazir Hoji eshonlar qo'lga olinib, o'lim jazosiga hukm qilindi.

Turkiston general-gubernatori Jizzax qo'zg'olonini bostirish uchun polkovnik Ivanov boshchiligida oltita to'pi bor 13 rota askar, 300 kishilik kazak otryadi, 2 artilleriya qismi va 3 rota sapyorlarni safarbar etadi. Jazo otryadi qo'zg'olonni shafqatsizlarcha bostirdi. Omon qolgan Jizzax aholisi jazirama cholg'a haydaldi. Jizzax ishi bo'yicha 1000 kishi hibsga olindi, 151 kishi sud qilinib, turli muddatlarga qamaldi.

1916-yilgi qo'zg'olon butun Turkistonga yoyildi, dehqonlar va kambag'allar qo'zg'olonni harakatga keltiruvchi asosiy kuch bo'ladi. Qo'zg'olon bostirilgan bo'lsa-da, mustamlakachilar ham anchagina kuchlaridan ajraldilar. Shuning uchun ham 1916-yil 13-dekabrda IV Davlat Dumasida so'zga chiqqan A.F. Kerenskiy «Urush frontlariga yangi bir front — Turkiston fronti qo'shildi», — deb vaziyatga jiddiy va xolis baho bergan edi.

General-gubernator imperatorga yo'llagan mutlaqo maxfiy axborotida 97 rus askari o'ldirilib, 86 tasi yarador bo'lganini va 76 askar

bedarak yo'qolganini, 7 rus amaldori, rus aholisidan 2325 kishi o'ldirilib, 1384 kishi bedarak yo'qolganini yozgan. Ammo u Turkiston frontida o'z talafotini aniq yozgani holda vahshiyona o'ldirilgan mahalliy aholi hisobini bermaydi. Haqiqatan esa Turkiston aholisidan 673 ming kishi o'ldirilgan, 300 mingdan ortiq aholi xorijga chiqib ketgan.

Qo'zg'olon o'lkadagi Rossiya mustamlakachilik tizimining tagi bo'sh zaminda ekanligi va uning ustunlari qimirlay boshlaganini hamda Turkiston xalqlarining vatanparvarligi, g'ururi so'nmaganligini amalda namoyon etdi.

4. Jadidlar harakatining vujudga kelishi, ularning islohotchilik faoliyati

Turkistonda o'rnatilgan mustamlakachilik zulmi XIX asr oxiri — XX asr boshlarida yanada kuchaydi, mahalliy xalqni iqtisodiy jihatdan talash, ezish bilan birga, ularni jaholatda tutib turish, ma'naviy qashshoqlantirishga intilar edi. Mustamlakachilar shu maqsadda o'l-kaga chinovniklar, harbiylar, bankirlar, savdo-sanoatchilar, muhandis-texniklar, ruhoniylar, ilmiy kuchlar, ishchilardan iborat malaylarini safarbar etgan edi. Zolimlar qanchalik urinmasin, mahalliy aholining hurlik, ozodlik uchun intilishini so'ndirolmadi, milliy-ozodlik harakati kuchayib bordi. Tarixiy vaziyat millat ravnaqini o'ylovchi ziyolilar, mahalliy burjuaziya vakillari, ulamolar orasidan xalqni uyg'otish, milliy ongini oshirish, birlashtirish uchun kurashuvchi kuchlarni tayyorlab yetishtirdi, jadidlar harakati vujudga keldi. Jadidlarning asosiy g'oya va maqsadlari Turkistonni o'rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, xalqqa ma'rifat tarqatish, Buxoro va Xivada parlament, demokratik respublika tizimini o'rtanish orqali ozod va farovon jamiyat qurilishdan iborat edi.

Sharq bilan G'arbni taqqoslab, musulmonlar va turkiylar dunyosi, xususan, Rossiya tasarrufiga olingan musulmonlarning jahon taraqqiyotidan uzilib qolayotganini grim-tatar farzandi **Ismoil Gaspirali (1851–1914)** birinchilardan bo'lib angladi. U turkiy xalqlar ma'naviyat-ma'rifat orqali taraqqiy topgan mamlakatlar darajasiga ko'tarish harakatini boshlab berdi. Ismoil Gaspirali maorifni isloh qilish, maktablarda dunyoviy fanlarni o'qitish masalasini ko'tardi. U 1884-yilda Qrimdagi Boqchasaroy shahrida jadid maktabiga asos soldi.

bo'lgan boylar ham o'ldirilgan. Boylarning uylari va ma'muriy binolar vayron qilinib, podsho rasmi yirtilib, oyoq ostiga tashlangan. Bu yerga jazo polki yetib kelib, qo'zg'olonchilarga qarshi o't ochib, 63 kishini o'ldirib, ko'pchilikni yarador qilgan.

1916-yilgi qo'zg'olonning eng kuchli nuqtasi *Jizzax qo'zg'oloni* bo'ldi. Jizzax shahri aholisi 13-iyul kuni safarbarlikka chaqirilganlar ro'yxatini talab qilib, oqsoqol va mingboshi mahkamasiga to'plandilar. Oqsoqolni o'ldirib, mingboshi mahkamasini vayron qildilar, ro'yxatni topib olib, yondirib tashladilar. Nazir Hoji eshon Jizzax begi deb e'lon qilinadi. Qo'zg'olonni bostirish uchun yetib kelgan jazo otryadi katta zarbaga uchradi. Qo'zg'olonchilar safi kengayib bordi. Nazir Hoji eshon boshchiligida qo'zg'olonchilar yangi shahar tomon yurdilar. Jazo otryadi bilan qo'zg'olonchilar o'rtasida bo'lgan to'qnashuvda ikkala tomondan ham ko'p qurbonlar bo'ldi. Qo'zg'olonchilar telefon simlarini uzib, neftli baklarni yondirib, binolarni vayron qildilar. Lomakino bekatida temiryo'l ko'prigi, relslar buzib tashlandi. Obruchevo, Kurapotkino, Rostovsovo temiryo'l bekatlari ham vayron qilindi, 6ta temiryo'l ko'prigi buzib tashlandi. *Bog'don volostida ham Abdurahmon jevachi* boshchiligidagi kuchlarning g'alayonlari boshlanib, ular Jizzax tomon yurdilar. 21-iyul kuni Jizzax yaqinida qo'zg'olonchilar bilan jazo o'traydi o'rtasida *to'qnashuv sodir bo'ldi*. Pulemyotdan o'qqa tutilgach, qo'zg'olonchilar yengildi. Abdurahmon jevachi, Nazir Hoji eshonlar qo'lga olinib, o'lim jazosiga hukm qilindi.

Turkiston general-gubernatori Jizzax qo'zg'olonini bostirish uchun polkovnik Ivanov boshchiligida oltita to'pi bor 13 rota askar, 300 kishilik kazak otryadi, 2 artilleriya qismi va 3 rota sapyorlarni safarbar etadi. Jazo otryadi qo'zg'olonni shafqatsizlarcha bostirdi. Omon qolgan Jizzax aholisi jazirama cholg'a haydaldi. Jizzax ishi bo'yicha 1000 kishi hibsga olindi, 151 kishi sud qilinib, turli muddatlarga qamaldi.

1916-yilgi qo'zg'olon butun Turkistonga yoyildi, dehqonlar va kambag'allar qo'zg'olonni harakatga keltiruvchi asosiy kuch bo'ladi. Qo'zg'olon bostirilgan bo'lsa-da, mustamlakachilar ham anchagina kuchlaridan ajraldilar. Shuning uchun ham 1916-yil 13-dekabrda IV Davlat Dumasida so'zga chiqqan A.F. Kerenskiy «Urush frontlariga yangi bir front — Turkiston fronti qo'shildi», — deb vaziyatga jiddiy va xolis baho bergan edi.

General-gubernator imperatorga yo'llagan mutlaqo maxfiy axbotida 97 rus askari o'ldirilib, 86 tasi yarador bo'lganini va 76 askar

bedarak yo'qolganini, 7 rus amaldori, rus aholisidan 2325 kishi o'ldirilib, 1384 kishi bedarak yo'qolganini yozgan. Ammo u Turkiston frontida o'z talafotini aniq yozgani holda vahshiyona o'ldirilgan mahalliy aholi hisobini bermaydi. Haqiqatan esa Turkiston aholisidan 673 ming kishi o'ldirilgan, 300 mingdan ortiq aholi xorijsa chiqib ketgan.

Qo'zg'olon o'lkadagi Rossiya mustamlakachilik tizimining tagi bo'sh zaminda ekanligi va uning ustunlari qimirlay boshlaganini hamda Turkiston xalqlarining vatanparvarligi, g'ururi so'nmaganligini amalda namoyon etdi.

4. Jadidlar harakatining vujudga kelishi, ularning islohotchilik faoliyati

Turkistonda o'rnatilgan mustamlakachilik zulmi XIX asr oxiri — XX asr boshlarida yanada kuchaydi, mahalliy xalqni iqtisodiy jihatdan talash, ezish bilan birga, ularni jaholatda tutib turish, ma'naviy qashshoqlantirishga intilar edi. Mustamlakachilar shu maqsadda o'lkaga chinovniklar, harbiylar, bankirlar, savdo-sanoatchilar, muhandis-texniklar, ruhoniylar, ilmiy kuchlar, ishchilardan iborat malaylarini safarbar etgan edi. Zolimlar qanchalik urinmasin, mahalliy aholining hurlik, ozodlik uchun intilishini so'ndirolmadi, milliy-ozodlik harakati kuchayib bordi. Tarixiy vaziyat millat ravnaqini o'ylovchi ziyolilar, mahalliy burjuaziya vakillari, ulamolar orasidan xalqni uyg'otish, milliy ongini oshirish, birlashtirish uchun kurashuvchi kuchlarni tayyorlab yetishtirdi, jadidlar harakati vujudga keldi. Jadidlarning asosiy g'oya va maqsadlari Turkistonni o'rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, xalqqa ma'rifat tarqatish, Buxoro va Xivada parlament, demokratik respublika tizimini o'rtanish orqali ozod va farovon jamiyat qurilishidan iborat edi.

Sharq bilan G'arbni taqqoslab, musulmonlar va turkiylar dunyosi, xususan, Rossiya tasarrufiga olingan musulmonlarning jahon taraqqiyotidan uzilib qolayotganini qrim-tatar farzandi **Ismoil Gaspirali (1851–1914)** birinchilardan bo'lib angladi. U turkiy xalqlar ma'naviyat-ma'rifat orqali taraqqiy topgan mamlakatlar darajasiga ko'tarish harakatini boshlab berdi. Ismoil Gaspirali maorifni isloh qilish, maktablarda dunyoviy fanlarni o'qitish masalasini ko'tardi. U 1884-yilda Qrimdagi Boqchasaroy shahrida jadid maktabiga asos soldi.

«Jadid» arabcha soʻz boʻlib «yangi» degan maʼnoni bildiradi. Ismoil Gaspirali oʻzi tashkil etgan maktab oʻquvchilari uchun oʻquv dasturi tuzdi va darsliklar yozdi. U 40 kun ichida 12 oʻquvchining savodini chiqariyb, tezda shuhrat qozondi. «Tarjimon» gazetasini chiqarib, oʻz gʻoyalarini yoydi. 1898-yilda «Rahbari muallimin yoki muallimlarga yoʻldosh» kitobini nashr etib, jadid maktablari-ning qurilishi, dars oʻtish mazmuni, jihozlanishi, sinov va imtihonlar olish usullarini bayon etib berdi.

Ismoil Gaspirali gʻoyalari Turkistonga ham kirib keldi. U 1893-yilda *Turkistonga kelib*, ilgʻor ziyolilar bilan uchrashdi, Buxoroda amir huzurida boʻlib, bitta jadid maktabi ochishga rozilik oldi. Turkistonlik ziyolilar jadidchilikni yoqlab maorifni isloh qilish, «Usuli jadid» maktablarini tashkil etishga kirishdilar. 1898-yilda Qoʻqonda Salohiddin domla, 1899-yilda Andijonda Shamsiddin domla va Toshkentda Mannon qori jadid maktabiga asos soldilar. 1903-yilda Turkistonda 102ta boshlangʻich va 2ta oʻrta jadid maktablari faoliyat koʻrsatdi.

Turkiston jadidlariga Mahmudxoʻja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy va boshqa oʻnlab milliy ziyolilar rahnamolik qildilar. Ular dastlab maorifni isloh qilish yoʻlidan bordilar. XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Buxoro, Samarqand, Toshkent, Fargʻona, Qoʻqon, Namangan, Xiva va boshqa shaharlarda dastlabki jadid maktablari ochildi. «Usuli jadid» maktablari tarmogʻi kengayib bordi, ularda diniy taʼlimot bilan birga tibbiyot, hikmat, kimyo, nujum, handasa kabi dunyoviy bilimlar oʻrgatildi, savod chiqarish tezlashtirildi.

Talabalarga Turkiston, turkiylar tarixini oʻrgatishga alohida eʼtibor berildiki, bu ularning milliy ongini uygʻotishga, jamiyatni etnik jihatdan birlashtirishga xizmat qilardi. **M. Behbudiyning** «Oʻz urugʻi otini bilmagan, yetti otasini tanimagan qul — manqurtdir!» degan soʻzlari talabalarni milliy oʻzligini anglashga chaqirar edi. Munavvar qorining «Adibi avval», «Adibi soniy», M. Behbudiyning «Kitobat ul-atfol», «Bolalar maktubi», «Muxtasar tarixi islom», «Jugʻrofiya», **A. Avloniyning** «Adabiyot», «Birinchi muallim», «Turkiy gulustoni», «Maktab gulustoni» kabi darsliklari milliy maktab va milliy tarbiyani yuqori saviyaga koʻtarishga xizmat qildi. Jadid maktablarida har tomonlama bilimli, maʼnaviy yetuk, oʻz xalqining tarixini va dunyo ishlarini yaxshi oʻzlashtirgan kadrlar tayyorlab chiqarildi.

Jadidlar yoshlarni chet ellarga oʻqishga yuborish tashabbusi bilan

chiqdilar. Boy tabaqaning ilg'or vakillari jadidlarning bu harakatini ma'qullab, mablag bilan ko'maklashdilar. Ko'pgina umidli yoshlar Germaniya, Misr, Turkiya va Rossiyaning markaziy shaharlariga o'qishga yuborildi. 1910-yili Buxoroda mudarris Hoji Rafiy va boshqalar «Bolalar tarbiyasi» xayriya jamiyatini tashkil etib, 1911-yilda 15ta, 1912-yilda 30ta talabani Turkiyaga o'qishga jo'natdi. 1909-yilda Munavvar qori tuzgan «Jamiyati xayriya» ham moddiy jihatdan kam ta'minlangan talabalarga yordam berar, yoshlarni chet elga o'qishga yuborishga yordamlashar edi.

Jadidlar Turkistonda milliy matbuotga asos soldilar. 1906-yil 27-iyunda Toshkentda jadidlarning dastlabki gazetasi — *«Taraqqiy»* nashr etiladi. Munavvar qori 1906-yilda *«Xurshid»* (*«Quyosh»*) gazetasi tashkil etib, unga o'zi muharrirlik qildi. Gazeta xalqning o'z haq-huquqlarini tanishiga, milliy uyg'onishga xizmat qildi. Ammo mustamlakachi ma'murlar tezda gazetani chiqarishni man qildilar. M. Behbudiy 1913-yilda *«Samarqand» gazetasi* va *«Oyina» jurnali*ni chiqara boshladi. U *«Nashriyoti Behbudiya»* xususiy nashriyotini, uning huzurida «Kutubxonai Behbudiya»ni tashkil etdi. Gazeta va jurnalda millat va ona yurt dardi, xalqni ma'rifatli qilish, erkinligini ta'minlash masalalariga bag'ishlangan dolzarb maqolalar chop etilardi. Ular Rossiya imperiyasi tasarrufidagi turkiy xalqlarga, Eron, Afg'oniston, Hindiston, Turkiyagacha borib yetardi.

Taraqqiyparvar o'zbek ziyolilarining yetakchisi Asadullaxo'ja o'g'li Ubaydullaxo'ja 1913-yilda *«Taraqqiyparvar»* deb nom olgan ziyolilarning firqasini tuzadi va 1914-yilda firqaning *«Sadoi Turkiston»*, *«Sadoi Farg'ona»* gazetalari chiqariladi. Bu gazetalar sahifalarida e'lon qilingan maqolalar ommani mustabid tuzumga qarshi qo'zg'atishga xizmat qildi.

Jadidlar *milliy teatr*ga ham asos soldilar. Munavvar qori rahnamoligida 1913-yilda musulmon drama san'ati havaskorlari jamiyati — «Turon» teatr truppasi tuzildi. 1914-yil 27-fevralda Toshkentdagi «Kolizey» teatri binosida *o'zbek milliy teatrining birinchi rasmiy ochilish marosimi bo'ladi*. Munavvar qori o'zbek milliy teatrining birinchi pardasini ochar ekan shunday degan edi: «Turkiston tilida hanuz bir teatr o'ynalmag'onligi barchangizga ma'lumdir... Teatrning asl ma'nosi «ibratxona» yoki «ulug'lar maktabi» degan so'zdir. Teatr sahnasi har tarafi oynaband qilingan bir uyga o'xshaydurki, unga har kim kirs a o'zining husn va qabihini, ayb va nuqsonini ko'rib ibrat olur». O'sha kuni sahnada *M. Behbudi*ning *«Padarkush»* pyesasi namoyish etildi.

Unda islom dinining Turkistondagi buzilishlari tasvirlanib, tamoshabin e'tiborini najot yo'li maorif, maorifni esa «poklangan din» bera oladi, degan g'oyaga qaratadi. «To'y», «Zaharli hayot», «Juvonboz», «Baxtsiz kuyov» pyesalarida xotin-qizlarning huquqsizligi, ko'pxotinlik, majburiy nikoh oqibatlari kabi muammolar yoritiladi. Milliy teatr san'ati odamlarga millatda mavjud bo'lgan qusurlar va ijobiy tomonlarni tushunturuvchi oyna bo'lib xizmat qildi.

Jadidlar matbuoti va teatrida ayrim mutaassib ruhoniylarning poraxo'rligi, axloqsizligi ham qattiq tanqid ostiga olindi. **Abdurauf Fitrat** «Munozara» nomli asarida Buxoro ulamolarining nodonligi va poraxo'rligini ochib tashladi. «Hind sayyohining sarguzashtlari» asarida esa Buxoro, Qarshi va boshqa shaharlardagi iqtisodiy tanazzulga ayrim ruhoniylarning o'z mavqeyini suiiste'mol qilganliklarini asosiy sabab qilib ko'rsatdi. Jadidchi jurnalist va dramaturglar nashavandlik, kashandalik, zinogarlik, fohishalik kabi illatlarni qoralashdi.

Jadidlar ijtimoiy va hududiy birlik to'g'risidagi masalalarni ko'tarib, xalqni milliy va diniy birlikka, jipslashishga, hududiy birlikka chaqirdi, ijtimoiy ongini XX asr darajasiga ko'tarishga intildilar.

Jadidlarga, bir tomondan, mutaassib ruhoniylar, ikkinchi tomondan, mustamlakachi ma'murlar qarshilik ko'rsatdilar. Mutaassib ruhoniylar jadidlar ko'targan barcha yangiliklarga qarshi chiqishdi. Ular jadidlarni padarkushlar, maktablari haqida esa: «Bu xil maktabda o'quvchi-talabalar birinchi yili gazeta o'qiy boshlaydi, ikkinchi yili ozodlikni talab qilishadi, uchinchi yili esa janobi oliylarini taxtdan ag'darib, turmaga tiqib qo'yishadi», — der edilar. Mutaassiblar tarixni tasvirlash, o'qitish be'manilik, dahriylik deb hisoblashdi. M. Behbudiy ularni fosh qilar ekan, «Qur'oni Karim» ham, Muhammad payg'ambar (s.a.v.)ning hadislarini ham tarixga daxldor ekanligini, «Qur'oni Karim»ning chorak qismi tarixiy ma'lumotlardan iboratligini asoslab beradi.

Mustamlakachi ma'murlar jadidlar harakatini jilovlash choralarini ko'rdilar. Ular ustidan nazorat o'rnatilib, gazeta va jurnallari man etilar, nashriyotlari buzib tashlanar, kitob do'konlari, qiroatxonalar yopib qo'yilar edi. Ayniqsa, 1905—1907-yillardagi Rossiya inqilobidan keyin qatag'on kuchaydi. Bu inqilobdan mahalliy burjuaziya va zamindorlarning bir qismi qo'rqib ketib, mustamlakachi ma'murlar panohiga intildilar. Jadidlardan o'ng qanot ajralib chiqib, reaksiya lageriga qo'shildilar. Qadimchilar deb atalgan bu guruh Rossiyaning obro'si bizning obro'yimiz, xudodan qo'rq, podshohni hurmat

qil, podshohning amiri fuqarolar uchun vojibdur, deb chiqdilar. Ular islohotlarga qarshi chiqib, qadimgi tartiblarni himoya qildilar. Ular panturkizm — turkiy xalqlarni Turkiya davlati qoʻli ostida birlashtirish, panislomizm — islom dinidagi barcha xalqlarni birlashtirish gʻoyalari soyasida qolib ketdilar.

Jadidlar tobora olgʻa yurdilar. Mustamlakachilarning jadidchilik harakatiga nisbatan qoʻllagan zoʻravonlik choralari jadidlarni maʼnaviy-maʼrifiy islohotdan siyosiy qarshilik koʻrsatish darajasiga koʻtarilishiga olib keldi. ***Dastlabki siyosiy uyushma va partiyalar vujudga keldi.***

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda maydonga kelgan ***jadidchilik madaniy-maʼrifiy, milliy, ijtimoiy-siyosiy harakat edi.*** U oʻsib, mustamlakachilarga qarshi koʻtarilgan ***milliy-ozodlik harakatining mafkurasiga aylandi.***

Nazorat savollari

1. Oʻzbek xonliklarida josuslik ishlari bilan shugʻullangan Rossiya elchilari, ekspeditsiyasi haqida nimalarni bilasiz?

2. Rossiya imperiyasi nima uchun xonlik chegaralarida harbiy istehkomlar qurdi? Shunday istehkomlar qayerlarda barpo etilgan?

3. Oʻrta Osiyo masalasida ingliz—rus raqobati qanday bordi?

4. Rossiya imperiyasi bosqini qanday hoshlandi?

5. Chimkentdagi janglar qanday bordi?

6. Toshkent mudofaasi haqida nimalarni bilasiz?

7. Amir lashkar Alimqul jasorati haqida soʻzlab bering.

8. Jizzax mudofaasi, jang natijalarini bilasizmi?

9. Turkiston general-gubernatorligi qachon tuzildi, uning hududlarini bilasizmi?

10. Zirabuloq jangi haqida nimalarni bilasiz?

11. Samarqand qoʻzgʻoloni haqida soʻzlang.

12. Kaufman bilan Amir Muzaffar oʻrtasida qachon shartnoma tuzildi, uning shartlarini bilasizmi?

13. Kaufmanning Xiva xonligiga yurishi, uning natijalari haqida soʻzlang.

14. Gandimiyon shartnomasi qachon tuzildi, uning shartlarini bilasizmi?

15. Qoʻqon xonligida koʻtarilgan qoʻzgʻolonlarning sabablari, rahbarlari, natijalarini bilasizmi?

16. Qo'qon xonligining taqdiri nima bo'ldi?
17. Mustamlakachilar qanday idora usulini joriy etdilar?
18. Mustamlakachilarning iqtisodiy siyosati va amaliyoti haqida nimalarni bilasiz?
19. Mustamlakachilar ma'naviy-madaniy sohada qanday siyosat yuritdilar?
20. Milliy ozodlik harakati, deganda nimani tushunasiz, uning sabablari nimada?
21. Toshkent qo'zg'olonining sabablari, natijalarini bilasizmi?
22. Andijon qo'zg'oloni haqida nimalarni bilasiz?
23. Qanday voqea 1916-yilda Turkistonda qo'zg'olon ko'tarilishiga turtki bo'ldi, uning asosiy sababi nimada edi?
24. Jizzax qo'zg'oloni haqida nimalarni bilasiz?
25. 1916-yilgi qo'zg'olonning ahamiyati nimada?
26. Jadidlar harakati nima va u Turkistonda qachon boshlangan?
27. Kimlar Turkistonda jadidlar harakatiga rahnamolik qildilar?
28. Mahmudxo'ja Behbudiy faoliyati haqida so'zlang.
29. Munavvar qori Abdurashidxonov faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
30. Jadidlar qanday gazeta va jurnallarni nashr etganlar?
31. Jadidlar qanday g'oya va maqsadlarni ilgari surishgan?

XI bob. TURKISTONDA SOVET HOKIMIYATINING O'RNATILISHI VA UNGA QARSHI QUROLLI HARAKAT

Tayanch soʻz va iboralar: *1917-yil fevral inqilobi. Ikki hokimiyatchilik. Jadidlarning faollashuvi. «Shoʻroyi Islomiya». «Shoʻroyi Ulam».* Turkiston oʻlka musulmonlari shoʻrosi. Oktabr davlat toʻntarilishi. Turkiston Xalq Komissarlari Soveti. Shovinistik siyosat. Turkiston Muxtoriyati. TASSR. Qurolli harakat. Qoʻrboshi. Yosh xivaliklar. Xiva xonligining agʻdarilishi. XXSR. Yosh buxoroliklar. Buxoro amirligining agʻdarilishi. BXSr.

1. Rossiyada 1917-yil fevral inqilobi. Uning Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotiga taʼsiri. «Shoʻroyi Islomiya», «Shoʻroyi Ulam»

1917-yilgi fevral inqilobi va Turkiston

Rossiyada 1917-yil fevralida burjuademokratik inqilob sodir boʻldi, koʻp asrlik Romanovlar sulolasi hukmronligi agʻdarildi. Monarxiya siyosiy tuzumining barham topishi Rossiya imperiyasi va uning turli hududlarida ham ijtimoiy-siyosiy vaziyatning keskin oʻzgarishiga olib keldi. Buning natijasida Rossiyada tarixda kamdan kam uchraydigan hodisa — ikki hokimiyatchilik vujudga keldi:

- ♦ *burjuaziya vakillaridan iborat Muvaqqat hukumat;*
- ♦ *ishchi, askar, dehqon deputatlari Sovetlari.*

Burjuaziya Muvaqqat hukumati mamlakatni yuqoridan turib boshqaradigan organ sifatida faoliyat yuritib, asta-sekinlik bilan hokimiyat murvatlarini oʻz qoʻliga olishga intildi. Ishchi, askar, dehqon deputatlari Sovetlari — Petrograd Soveti esa hokimiyatni quyidan boshqarishda qatnashib bordi.

Rossiya imperiyasining mustamlakachilik asorati taʼsirida boʻlib kelgan Turkiston oʻlkasi hayotida ham sezilarli tarixiy voqealar sodir boʻldi. Mustamlakachilik boshqaruv organi — Turkiston general-gubernatorligi tugatildi. Uning oʻrniga Rossiya Muvaqqat hukumati-ning 1917-yil 7-apreldagi qaroriga binoan kadet N.N.Shchepkin raisligida 9 kishidan (4 nafari tub yerli aholi vakillari) iborat Rossiya

Muvaqqat hukumatining *Turkiston Qo'mitasi* tashkil etildi. Viloyatlarda harbiy-gubernatorlik tizimi barham topib, viloyat komissarlari instituti vujudga keldi. Shuningdek, Rossiyada faoliyat yuritayotgan bolsheviklar, mensheviklar va eserlar partiyalarining Turkistondagi mahalliy tashkilotlari yetakchiligida o'lkaning bir qator yirik shaharlarida ishchi, askar deputatlari Soveti tashkil topdi. Tez orada mahalliy aholi vakillaridan iborat musulmon ishchi va askar deputatlari Sovetlari ham tuzila boshlandi. Muvaqqat hukumatning 1917-yil may oyi boshlarida chiqargan farmoniga binoan, Turkistondan jalb qilingan mardikorlar o'z ona yurtlariga qaytib kela boshladi.

Yurt istiqboli va istiqloli uchun qayg'uruvchi vatanparvar, hurriyatparvar kuchlar harakat qila boshladi va tashkiliy jihatdan uyusha bordi. Bu jarayonda ozod va mustaqil Turkiston uchun ko'p yillar fidoyilik bilan kurashib kelgan jadidlar harakatining rahnamolari alohida o'rin tutdi. Ular mahalliy aholining siyosiy ongini o'stirish, hal qiluvchi kurashlarga yetaklab borish maqsadida o'lkaning ko'plab shaharlarida vaqtli matbuot nashrlari – gazeta va jurnallar chiqara boshladilar. Masalan, Toshkentda «Xurshid», «Sadoi Turkiston», «Turk eli», «Najot», «Kengash», «Sho'royi Islom», Samarqandda «Oyina», «Hurriyat», Buxoroda «Turon», «Buxoroi sharif», Qo'qonda «Sadoi Farg'ona», «Tirik so'z» nomli matbuot nashrlari o'z sahifalarida markazdagi siyosiy vaziyatni, joylardagi ahvolni, o'tkir ijtimoiy-siyosiy masalalarni yoritishda, mahalliy aholi ommasini siyosiy-g'oyaviy jihatdan tayyorlab borishda muhim rol o'ynadi.

Abdulla Avloniy tomonidan Toshkentda 1917-yil apreldan chiqarila boshlagan «Turon» gazetasining ilk sonida «*Yashasin xalq jumhuriyati!*» shiori birinchi bor yangragan edi. Unda aniq maqsad-maslak: «Musulmonlar orasida ko'p yillardan buyon davom etgan umunga zo'rlik, bid'at odatlarni bitirmak, kelajakda bo'ladigan jumhuriy idoraga xalqni tayyorlamoq» g'oyasi ilgari surilgan edi. Shuningdek, *Munavvar qorining* «Najot» gazetasining 1917-yil 26-mart sonida bosilgan «Hurriyat berilmas, olinur!» degan xitobi ham jadidlarning xalq ozodligi va istiqloli yo'lida jiddiy kurashga bel bog'laganliklaridan dalolat berardi.

**Sho'royi
Islomiya**

Turkiston jadidlari faqat targ'ibot-tashviqot-chilik ishlari bilan cheklanib qolmasdan, shu bilan birga, siyosiy tashkilotlar, partiyalar tuzish, ularning faoliyatini islohotchilik maqsadlari sari yo'naltirish bilan ham jiddiy shug'ullanib bordilar. Chunonchi, 1917-yil 14-martda

Toshkentda *«Sho'royi Islomiya»* tashkiloti tuzildi. Hur va demokratik Turkiston uchun kurash, uning asosiy g'oyasi va bosh maqsadi edi. 15 kishidan iborat rayosat tarkibidan Munavvar qori Abdurashidxonov (yetakchi), Abduvohid qori, Mirkomilboy Mo'minboyev, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Salimxon Tillaxonov singari yurt rahnamolari o'rin olgan edilar.

O'lkaning turli joylarida *«Sho'royi Islomiya»ning* quyi sho'balari tuzilib, ular aholi orasida qizg'in faoliyat yuritdilar. Shuningdek, «Sho'royi Islomiya» ta'sirida joylarda turli nomda tashkilotlar tuzildi. Toshkentda «Turon», «Ittihodi taraqqiy», Andijonda «Ozod xalq», «Hurriyat», «Ma'rifat», Samarqandda «Mirvaj ul-Islom», «Klub Islomiya», Kattaqo'rg'onda «Ravnaq ul-Islom», «Guliston» va boshqalar shular jumlasidandir. M. Behbudiyning «Haq olinur, berilmas!», Munavvar Qorining «Hurriyat berilmas, olinur!» shiorlari ularning chinakam kurash bayrog'iga aylangan edi.

Turkiston istiqloli uchun kurashga bel bog'lagan va «Sho'royi Islomiya» ta'sirida faoliyat yuritgan jadidlarning bir qismi *«Qadimchilar»* nomi bilan atalardi. 1917-yil iyuniga kelib «Qadimchilar» «Sho'royi Islomiya» tarafdorlari bilan uzil-kesil aloqani uzib, *«Sho'royi Ulamo»* tashkilotini tuzdilar (uning rahbarlari: Sherali Lapin, Abdumalik hoji Nabiyev va boshqalar).

Bo'linishning asosiy sabablari Turkistonning milliy mustaqilligi-ga erishish yo'lidagi ikki xil qarama-qarshi taktik kurash masalasi edi.

Mutaassib qarashlar nuqtayi nazaridan yondashgan *«Qadimchilar»* o'lka mustaqilligini hukmron mustamlakachilarga qarshi faqat g'azovot, ya'ni qurolli kurash yo'li bilan qo'lga kiritishni yoqlardilar. Jadidlarning ilg'or namoyandalari esa Rossiyada yuzaga kelgan qulay inqilobiy shart-sharoitlardan foydalanib, yurt mustaqilligini siyosiy vositalar orqali, behuda qon to'kmasdan, bosqichma-bosqich qo'lga kiritishni istardilar. Ularning demokratik *Rossiya Federatsiyasi tarkibida Turkiston Muxtoriyati* tuzish talabi ham shu maqsadni ko'zda tutardi.

O'lkaning milliy kuchlari o'rtasida yuz bergan bu ajralish va g'oyaviy ixtiloflar, shubhasiz, ularning harakat birligiga jiddiy putur yetkazardi. Ayniqsa, «Sho'royi Ulamo»ning nashri — «Al-Izoh» jurnali sahifalarida millatning ilg'or kuchlariga, vatanparvar milliy ziyolilarga nisbatan adovat urug'ini yoyishga alohida urg'u berildi. Bu esa aslida shovinistik kuchlar tegirmoniga suv quyish edi. Chunki

bundan o'lkada faoliyat yuritayotgan yot-begona siyosiy kuchlar o'z maqsadlari yo'lida foydalandilar.

Turkiston o'lka Musulmonlar Sho'rosi

Turkistonda demokratik harakatlarning o'sib borishida, turli ijtimoiy qatlamlar va tabaqalarni istiqlol uchun kurash bayrog'i ostida birlashtirishda 1917-yilda bo'lib o'tgan Umumturkiston musulmonlari qurultoylari va ular ishlab chiqqan dasturiy hujjatlar, tashkiliy tadbirlarning roli katta bo'ldi.

«Sho'royi Islomiya» tashkiloti tashabbusi bilan 1917-yil 16- aprel-da Toshkentda *Umumturkiston musulmonlarining I qurultoyi* chaqirildi. Qurultoy ancha vakolatli anjuman bo'lib, unda Turkistonning ko'plab atqli kishilari qatnashadilar. Ular orasida M.Cho'qayev, M.Abdurashidxonov, M.Behbudiy, U.Asadullaxo'jayev, Sh. Lapin, T.Norbo'tabekov, A.Z. Validiy, S.Yusupov, I.Shoahmedov va boshqalar bor edi. Qurultoy kun tartibiga 16 ta masala qo'yilishining o'zi ham uning katta ahamiyatidan darak berardi. Qurultoyda o'lkaning bo'lajak davlat qurilishiga alohida to'xtalib, Turkistonga keng muxtoriyat huquqini beradigan demokratik Rossiya Federatsiyasi tuzish g'oyasi ilgari surildi. Qurultoyda — *Turkiston o'lka Musulmonlari Sho'rosini* tuzish to'g'risida qaror qabul qilindi. Turkiston o'lka musulmonlar sho'rosining birinchi yig'ilishida uning markaziy organi — *Markaziy Sho'ro tuzildi*. Mustafo Cho'qayev Markaz Raisi, Munavvar qori rais muovini, Ahmad Zakiy Validiy kotib, M.Behbudiy, U.Asadullaxo'jayev va boshqalar a'zolar etib saylandilar. Markaziy sho'ro zimmasiga o'lkadagi barcha tarqoq, o'z holicha ish yuritayotgan, nizom va dasturlariga ega bo'lmagan uyushma va tashkilotlarni birlashtirish, faoliyatini muvofiqlashtirish vazifasi yuklandi. Buni uddalashda Markaziy sho'roning *joylarda tashkil etilgan sho'ba (bo'lim)lari* muhim rol o'ynadi. Jumladan, *Toshkent sho'basini* M. Abdurashidxonov, *Samarqand sho'basini* M. Behbudiy, *Farg'ona sho'basini* esa Nosirxonto'ra Kamolxonto'ra o'g'li boshqardi. Shu tariqa, Turkistonda *uchta hokimiyat* organi vujudga keldi:

- ♦ *Rossiya Muvaqqat hukumatining Turkiston Qo'mitasi;*
- ♦ *Ishchi, askar deputatlari Soveti;*
- ♦ *Turkiston o'lka Musulmonlari Sho'rosi, uning markaziy organi.*
- Markaziy sho'ro.

O'lka xalqlarining rahnamolari bo'lgan jadidlar, ruhoniyaat arboblari o'z sa'y-harakatlarida mahalliy, hududiy manfaatlar, qiziqishlar

bilan cheklanib qolmay, boshqa mintaqalardagi musulmonlar ommasi, ularning ilg'or vakillari bilan ham yaqindan hamjihat bo'lishga intildilar. Shu maqsadda ular 1917-yilning 1–2 mayida Moskva-da bo'lib o'tgan Butun Rossiya Musulmonlari I Qurultoyida ishtirok etdilar. Unda musulmonlar manfaatini himoya qiluvchi davlat qurilishi shaklan milliy-hududiy, Federatsiya asosidagi demokratik respublika bo'lishi ta'kidlandi. Qurultoyda *Butun Rossiya Musulmonlari Sho'rosi*, uning *Ijroiya Qo'mitasi* ta'sis etildi. Ijroiya qo'mitasiga o'lkamiz vakillaridan *U. Asadullaxo'jayev* va *I. Shoahmedovlar* a'zo etib saylandilar.

Turkiston vakillari ishtirok etgan va 1917-yilning 21–31-iyul kunlari *Qozon shahrida* bo'lib o'tgan Butun Rossiya Musulmonlarining *II qurultoyi* ham Rossiya musulmon aholisining ozodlik va mustaqillik sari harakatlanish yo'lini aniqlashtirish va muvofiqlashtirishda muhim qadam bo'ldi. Unda Turkiston, Kavkaz va Qrimda davlat boshqaruvini mehnatkashlarning o'zlari hal etishi, musulmonlar kurashini tashkil etish uchun *Butun Rossiya Harbiy Sho'rosi* ta'sis etish to'g'risida qarorlar qabul qilindi.

1917-yilning 17–20-sentabr kunlari Toshkentda bo'lib o'tgan *Umumturkiston musulmonlari vakillarining II qurultoyi* o'lka xalqlari hayotida muhim rol o'ynadi. Unda 500 nafar vakil ishtirok etdi. Qurultoyda tarkibi 12 kishilik *Turkiston o'lka Qo'mitasi*, 24 kishilik *«Mahkamai Shariya» (parlament)* tashkil etildi. Qurultoyning maxsus qarorida ularning Rossiya davlati Konstitutsiyasiga muvofiq keladigan shariat qonunlari asosida faoliyat yuritishi ta'kidlangan edi. Qurultoyda «Sho'royi Islomiya», «Sho'royi Ulamo», «Turon», «Ittihod» va shu kabi boshqa mahalliy milliy tashkilotlarni birlashtirib, ular negizida yagona *«Itifoqi Muslimin» («Musulmonlar Itifoqi»)* siyosiy partiyasini tuzish g'oyasi ilgari surildi. Qurultoyda M. Behbudiy otashin nutq so'zlab, hammani birlikka, jipslashishga da'vat etdi. *«Ulug' Turkiston» gazetasi* qurultoy ruhini aks ettirib, Turkistonning o'z ichki ishlarini mustaqil hal etishga qodir bo'lgan o'lkaning mahalliy va milliy muxtoriyatini tuzish g'oyasini asosiy o'ringa qo'ygan edi.

Shunday qilib, Turkistonning ilg'or ziyolilari milliy istiqloлга erishish yo'lida o'lkadagi barcha sog'lom, vatanparvar kuchlarni birlashtirib, jipslashib harakat qilishga da'vat etgandilar. Biroq afsuski, Turkistonda ayricha faoliyat yuritgan, o'z nafsiga berilgan hamda muxolifatchilik ustuvor bo'lgan ayrim mahalliy, milliy tashkilotlar

mana shu yuzaga kelgan imkoniyatlardan foydalana olmadilar. Bu esa, shubhasiz, vaziyatni ustomonlik bilan o'z izmiga burib yuborishga intilayotgan bolsheviklarga qo'l keldi.

2. Turkistonda Sovet hokimiyatining o'rnatilishi, uning shovinistik siyosati

Rossiya Muvaqqat hukumatining mamlakatni jahon urushidan olib chiqa olmaganligidan, agrar va milliy masalalarni hal etolmayotganligidan bolsheviklar ustomonlik bilan foydalandilar. Bolsheviklar ilgari surgan «Butun hokimiyat sovetlarga!», «Yer dehqonlarga», «Xalqlarga tinchlik» shiorlari ularning hokimiyatga kelishlarida, asqotdi. Rossiya poytaxti Petrogradda 1917-yil 24–25-oktabrda davlat to'ntarishi sodir bo'ldi. Uni Lenin boshchiligida bolsheviklar partiyasi zo'rlik bilan amalga oshirdi. 1917-yil 25-oktabrda bolsheviklar tomonidan Petrogradda Butun Rossiya Sovetlarining II Qurultoyi chaqirilib, unda Lenin boshliq Sovet hukumati — **Xalq Komissarlar Soveti tuzildi**. «Sulh» va «Yer to'g'risida» Dekretlar qabul qilindi. Sovet hukumati nafaqat markazda, balki chor Rossiya imperiyasi tasarrufidagi barcha hududlarda ham o'z hokimiyatini o'rnatish harakatida bo'ldilar.

Turkistonda Sovet hokimiyatining o'rnatilishi

Bolsheviklar Markazda siyosiy hokimiyatni qo'lga kiritgach, Turkistonda ham Sovet hokimiyatini qaror toptirishga intildilar. Turkistonda Sovet hokimiyatini o'rnatish g'oyatda murakkab jarayonda kechdi. Negaki, bu zamin aholisi bolsheviklar partiyasi dasturida nazarda tutilgan sotsialistik o'zgarishlar orqali hamma narsani umumlashtirish va milliyalashtirishni yoqtirmasdi. Mahalliy xalq o'zining tarixan tarkib topgan, asrlar davomida shakllangan o'ziga xos turmush tarzini, yashash sharoitini, xo'jalik yuritish, idora qilish tartib-qoidalarini bir lahzada tubdan o'zgartirishni xohlamasdi. Ayniqsa, bolsheviklarning ateistik ruhdagi mafkurasi, uning hujumkor yo'nalishi islom qadriyatlari doimo e'zozlanib kelingan bu yurt odamlarining ruhiyati va dunyoqarashi bilan singisha olmasdi. Biroq begona maslak va g'oyalar bolsheviklar partiyasi hamda uning Turkistondagi yalovbardorlari tomonidan kuch va zo'rlik bilan o'lka xalqlariga majbur qilindi.

Toshkentda faoliyat ko'rsatayotgan, asosiy tarkibi yevropalik aholi vakillaridan iborat harbiy qismlar, ishchi otryadlari mahalliy

bolshevistik tashkilotlar boshchiligidagi qurolli qo'zg'olon yo'li bilan Sovet hokimiyatini qaror toptirishga kirishdilar. Bolshevik V.S. Lya-pin boshchiligidagi inqilobiy qo'mita tuzildi va qo'zg'olon boshlandi. 1917-yil 27-oktabr oqshomida Toshkentda boshlangan qo'zg'olon natijasida 1-noyabrga kelib **Muvaqqat hukumatning Turkiston Qo'mitasi ag'darildi**. General Korovichenko va Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi a'zolari qamoqqa olindi. **Toshkentda Sovet hokimiyati o'rnatildi**. Turkiston o'lkasida Sovet hokimiyatini o'rnatish jarayoni qonli, fojiali voqealar bilan bog'liq holda kechdi. Jumladan, Farg'ona viloyatida Sovet hokimiyatini o'rnatish jarayonida Marg'i-londa 7 ming, Andijonda 6 ming, Namanganda 2 ming begunoh kishilar qirg'in qilindi. Samarqand, Kattaqo'rg'on, Yangi Buxoro, Termiz va boshqa shaharlarda ham Sovet hokimiyati o'rnatildi.

Turkistonda Sovet hokimiyati organlarini tuzish vaqtida ham bolshevik yo'lboshchilarning ulug' davlatchilik va shovinistik siyosati to'la kuch bilan namoyon bo'ldi. 1917-yil 15–22-noyabr kunlari Toshkentda Turkiston ishchi, askar va dehqon deputatlari Sovetlarining III o'lka qurultoyi hokimiyat masalasini o'zboshimchalik va beryoqlamalik bilan hal etdi. Unda bolshevik Kolesov boshchiligidagi Turkiston Xalq Komissarlari Soveti tuziladi. Uning tarkibiga 7 bolshevik va 8 ta so'f eser vakillar kiritildi, butun o'lka aholisining 95 foizini tashkil etuvchi yerli millat aholisidan esa birorta ham vakil kiritilmadi.

Vaholanki, oktabr o'zgarishi rahnamosi Lenin imzo chekkan «Rossiya xalqlari huquqlari Deklaratsiyasi», «Ezilgan va ekspluatatsiya qilinuvchi xalq huquqlari Deklaratsiyasi», «Rossiya va Sharq musulmonlariga» xitobnomasi hamda boshqa hujjatlarda millatlar-ning ozodligi, erki, huquqlari rasman e'tirof etilgan edi. Amalda esa ulug' davlatchilik siyosati yuritildi.

Sovetlar mahalliy aholining asriy orzularini ro'yobga chiqarishni emas, balki aksincha, uni har sohada kamsitish, milliy va diniy qadriyatlarini tahqirlash yo'lidan bordilar. Sovet hokimiyatining mahalliy aholining xususiy mulklarini tortib olish, hamma narsani sovetlar manfaatlari yo'lida umumlashtirib, amalga oshirgan g'ayritabiiy faoliyati pirovard-oqibatda, o'lka xalqlarining keskin norozilik harakatlarining kuchayishiga sabab bo'ldi.

3. Turkiston Muxtoriyati

Turkiston Muxtoriyati

Sovet hokimiyati Turkiston jilovini qo'lga olib, o'zining avval e'lon qilgan balandparvoz va'dalaridan voz kechib, o'lka xalqlariga nisbatan olib borgan ikkiyuzlamachilik va munofiqlik siyosatiga javoban yurtning millatparvar rahnamolari faol harakatga keldilar. 1917-yil 26-noyabrda Qo'qonda ***O'lka musulmonlarining IV favqulodda qurultoyi*** chaqirildi. Unda Turkiston o'lkasining 5 viloyatidan 200 nafardan ziyodroq vakillar ishtirok etdi. Qurultoy ishida «Sho'royi Islomiy», «Sho'royi Ulamo», Musulmon Harbiylari Sho'rosi, o'lka yahudiylari jamiyati namoyandalari ham qatnashdilar. Qurultoyda ***Turkiston Muxtoriyati tuzildi***. Bu xususda qabul qilingan qarorda shunday deyiladi:

«Turkistonda yashab turgan turli millatga mansub aholi Rossiya inqilobi da'vat etgan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash xususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya Respublikasi tarkibida hududiy jihatdan muxtor deb e'lon qiladi, shu bilan birga, muxtoriyatning qaror topish shakllarini Ta'sis majlisiga havola etadi». Shundan so'ng qurultoy «Turkistonda yashab turgan milliy ozchilik aholi huquqlarining muttasil himoya qilinishini tantanali ravishda e'lon qiladi».

Yangidan tarkib topayotgan davlat ***Turkiston Muxtoriyati*** deb ataladigan bo'ldi. Qurultoyda Turkiston Muxtoriyatining hokimiyat organi — ***Muvaqqat Kengash*** tuzildi. Muvaqqat Kengash tarkibi 12 kishidan iborat etib belgilandi. Dastlab unga quyidagi nomzodlar kiritildi:

M. Tinishpayev — Bosh vazir, ichki ishlar vaziri³⁷;
Islom Shoahmedov — Bosh vazir o'rinbosari;
Mustafo Cho'qayev — Tashqi ishlar vaziri (keyinroq Bosh vazir);
Ubaydulla Xo'jayev — Harbiy vazir;
Yurali Agayev — Yer va suv boyliklari vaziri;
Obidjon Mahmudov — Oziq-ovqat vaziri;
Abdurahmon O'razayev — Ichki ishlar vaziri o'rinbosari;
Solomon Gersfeld — Moliya vaziri.

³⁷ Qozoq taraqqiyparvarlari 1917-yil dekabrda Orenburgda syezd o'tkazib «Alash-O'rda» Avtonom Respublikasini tuzdilar, uning hukumati tarkibiga M. Tinishpayev saylanadi. Shu munosabat bilan M. Tinishpayev «Alash O'rda» poytaxti Semipalatinskka ketadi.

Hukumat tarkibiga yevropalik aholi orasidan yana to'rtta vakil kiritilishi belgilab qo'yilgan edi.

Qurultoyning yana bir katta xizmati, bu uning tomonidan Turkiston **Milliy Majlisi (parlamenti)** tuzilganligi bo'ldi. Unga «Sho'royi Ulamo» tashkiloti rahbari **Sherali Lapin Rais** etib saylandi.

Milliy Majlis tarkibiga Muvaqqat Kengash a'zolaridan tashqari o'sha davrning atoqli arboblari: T. Norbo'tabekov, S. Sharifxo'jayev, Nosirxonto'ra Kamolxonto'ra o'g'li, M. Behbudiy, Alixonto'ra Shokirxonto'ra o'g'li, Sobirjon Yusupov, Odiljon Umarov singari yurt peshvolari ham saylangan edilar.

Shunday qilib, o'lkaning mo'tabar millatparvar zotlaridan iborat milliy hokimiyat tashkil etilib, uning zimmasiga ulug'vor vazifalar yuklandi. Eng muhimi, Turkiston xalqining erki, mustaqilligini asta-sekin tiklash — bu xalqchil hukumatning bosh vazifasi edi. Shu boisdan ham o'lkaning millionlab fuqarolari Turkiston Muxtoriyati e'lon qilinganligini katta qoniqish ruhi bilan qarshi oldilar. 1917-yil dekabr oyi boshlarida Toshkent, Namangan, Jalolobod, Qo'qon, Samarqand shaharlari aholisi mitinglar, namoyishlar uyushtirib, muxtoriyatni qizg'in qo'llab-quvvatlab chiqdilar. Biroq o'lkada o'rnashib olgan va asosiy boshqaruv jilovini qo'lda ushlab turgan **Turkiston Sovet hukumati va uning joylardagi hokimiyat mahkamalari Turkiston Muxtoriyati va uning tarafdorlarini tezroq yo'q qilish payiga tushdilar.** 1917-yil 13-dekabrda Toshkentda Muxtoriyatni yoqlab o'tkazilgan katta mitingni zo'rlik bilan tarqatib yuborilishi, bugina emas, unda sovet kuchlari otgan miltiq va pulemyotlar sadosi ostida ko'plab qurbonlar berilishi (eski shaharlik 16 kishi otib o'ldirilgan edi) — bu Turkiston Muxtoriyatiga nisbatan uyushtirilgan dastlabki suyuqasd edi.

1917-yil 25-dekabr kuni Qo'qonda **o'lka musulmon ishchi, askar va dehqonlarining I favqulodda qurultoyi** ish boshladi. Unda 200 ga yaqin kishi ishtirok etdi. Qurultoy muxtoriyatni har tomonlama quvvatlash, unga moddiy va ma'naviy madad ko'rsatish shiori ostida o'tdi. Qurultoyda Turkiston Muvaqqat Kengashi tarkibini musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlari Qurultoyi vakillari hisobiga to'ldirish to'g'risida qaror qilindi. Qurultoy o'zining so'nggi ish kuni 27-dekabrda Petrogradga, Xalq Komissarlari Soveti Raisi V.I. Lenin nomiga telegramma yo'lladi. Unda Turkiston Muxtoriyatini e'tirof etish, Toshkent Xalq Komissarlari Sovetiga hokimiyatni Turkiston Muxtoriyati Muvaqqat Kengashiga topshirish to'g'risida farmoyish berish so'ralgan edi.

Lenin va uning safdoshlari esa ochiq va yashirin tarzda Toshkentda faoliyat yuritayotgan Turkistondagi Sovet hukumati oldiga **Milliy Muxtoriyatni tugatishni vazifa qilib qo'yadi**. Turkistondagi Sovet hokimiyati o'lka muxtoriyati faoliyatini cheklash, uni butunlay barham toptirishga qaratilgan xoinona yo'l tutdi. 1918-yil 19–26-yanvarda bo'lib o'tgan Turkiston o'lka Sovetlarining IV syezdi Turkiston Muxtoriyati hukumatini, uning a'zolarini qonundan tashqari holatda deb hisobladi va ularning boshliqlarini qamoqqa olishga qaror qildi. Buning ustiga, Turkiston Muxtoriyati o'zini-o'zi yetarli darajada himoya qilish imkoniyatiga ega bo'lolmadi. Muxtoriyatchilar orasida ko'pgina muhim hayotiy masalalarda birlik, hamjihatlik, jipslik mavjud emasdi. Unga moddiy, ma'naviy hamda harbiy, moliyaviy madad ko'rsata oladigan real kuchlar va imkoniyatlar yo'q edi. 1918-yil 18-fevralda «Ulamo» jamiyati tashabbusi bilan Muxtoriyatda to'ntarish sodir etildi. **Mustafo Cho'qayev boshchiligidagi hukumat ag'darildi**. Hukumat boshqaruvi Qo'qon shahar militsiyasi boshlig'i Kichik Ergashga o'tadi.

Turkiston Sovet hukumati 1918-yil 14-fevralida Farg'ona viloyati hududida **favqulodda harbiy holat joriy etdi**. Uning Qo'qondagi mahalliy hokimiyati — ishchi va askar deputatlari Soveti 17-fevralda muxtoriyat vakillarini taslim bo'lishga da'vat qildi. Ayni vaqtda, Toshkentdan Perefilev boshchiligidagi qurollangan ko'p sonli qizil qo'shin olib kelindi va ular darhol ishga solindi. Qo'qondagi ashaddiy millatchi **arman dashnoqlari**³⁸ ham bu bosqinga jalb qilindi.

19–21-fevral kunlari Qo'qon xalqi ustiga balo-qazo yog'ildi. Shahar o't ichida yondi. Shu tariqa Turkiston Muxtoriyati mag'lubiyatga uchradi.

Eng dahshatlisi shuki, bu xunrezlik tagida hech bir gunohi bo'lmagan ming-minglab Qo'qon fuqarosi mislsiz jabr tortdi, behisob qurbonlar berdi. Qo'qonda sovetlar sodir etgan qonli fojiani Sovet davlati arboblardan biri D. Manjara keyinroq shunday e'tirof etgandi: «Milliy siyosatda yo'l qo'yilgan xatolarimiz tufayli Qo'qon Muxtoriyati vujudga keldi. Uni yo'qotish paytida yana bir xatoga yo'l qo'ydik. Qurol-yarog'i deyarli bo'lmagan muxtoriyatchilar joylashgan Eski shaharni qamal qilish o'rniga, biz to'plardan o'qqa tudik, keyin dashnoqlarning qurolli to'dalarini ishga soldik. Natijada, talon-

³⁸ Dashnoq — 1890-yilda Tiflisdagi tashkil etilgan «Dashnak sutyun» («Ittifoq») arman millatchilari partiyasi a'zosi.

taraj, nomusga tegish, qirg'in boshlandi. Bundan muxtoriyatchilarga aloqasi bo'lmagan tinch aholi katta zarar ko'rdi».

Sovet hokimiyati o'zining avvaldan rejalashtirgan sotsialistik yo'nalishdagi iqtisodiy va siyosiy qayta qurishlar yo'lini izchil amalga oshirishga kirishdi. Chunonchi, yer to'g'risidagi dekret asosida yerga bo'lgan xususiy mulkchilikni tugatish boshlandi. Shu maqsadda, joylarda yer qo'mitalari tuzildi. Jumladan, 1918-yil kuzida Sirdaryo viloyatida 51 ta, Samarqand viloyatida 50 ta, Yettisuvda 25 ta shunday qo'mitalar tashkil etildi. Biroq dehqonlar Sovet ma'murlarining yer qo'mitalarini tuzish harakatini keskin norozilik bilan qarshi oldilar. Shunga qaramasdan, bolsheviklar bu yo'lni qat'iy amalga oshirishda davom etdilar. Buning natijasida, o'lkadagi ko'plab yirik mulklar, xususiy yerlar musodara etildi va davlat tasarrufiga o'tkazildi.

TASSRning tuzilishi

Sovet hukmdorlarining yana bir hiylakorligi va ustomonligi shunda ko'rinadiki, ular Turkiston Muxtoriyati tajribasidan muhim xulosa chiqarib, bu hududda o'ziga xos Sovet muxtor respublikasini tuzish yo'lini tutdilar. Bundan ko'zda tutilgan bosh maqsad — Turkistonning kela-jakda mustaqil, suveren davlat bo'lib, ajralib chiqib ketishiga izn bermaslik edi. Sovetlar ishlab chiqqan rejaga ko'ra, 1918-yilning 20-apre-lidan 1-mayigacha Toshkentda bo'lib o'tgan o'lka Sovetlarining V qurultoyida Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi (TASSR) tuzildi va RSFSR tarkibiga kiritildi. Sinfiylik tamoyillariga asoslangan o'ziga xos davlat boshqaruvida hokimiyat funksiyalari butunlay sovetlar va ularning organlari ixtiyorida edi. Qurultoyda respublikaning hokimiyat organlari: Markaziy Ijroiya Qo'mitasi (MIQ) va Xalq Komissarlari Soveti (XKS) saylandi. MIQning jami 36 a'zosidan atigi 9 nafari mahalliy millat vakillari edi. Avtonom res-publika MIQning Raisi etib bolshevik P.A. Kobozev saylandi. Bolshe-vik F.I. Kolesov boshchiligidagi 16 kishidan iborat tuzilgan XKS tarki-biga ham 3 nafar mahalliy aholi vakillari kiritilgan edi, xolos.

1918-yil iyunda 2 ming nafar bolsheviklarni o'z safida birlash-tirgan ***Turkiston Kompartiyasi tuzildi.*** 1919-yil martda Turkiston Kompartiyasi huzurida Turor Risqulov raisligida O'lka Musulmon-lari byurosi tuziladi. Musbyuroning organi — «Ishtirokiyun» gazeta-si nashr etila boshlandi, unda Turkiston ma'murlarining shovinistik siyosati fosh etila bordi.

1918-yil oktabrda bo'lgan o'lka Sovetlarining VI qurultoyida TASSR Konstitutsiyasi qabul qilindi. Unda Turkistonni RSFSRning

«ajralmas, tarkibiy qismi» ekanligi, o'lka xalqlarining barcha hayotiy masalalari uning mas'ulligida ekanligi qonunlashtirildi.

Turkistonda Sovet hokimiyatining tobora kuchayishi, uning yakka hukmronligining ortib borishi, o'lka hayotining hamma jabhalarining qattiq markazlashtirilishi, qattiqqo'l iqtisodiy tadbirlarning o'tkazilishi faqat mahalliy aholi qatlamlarining keskin noroziligiga sabab bo'lib qolmasdan, boshqa siyosiy muxolifatchi kuchlarni ham harakatga keltirdi. 1919-yil 19-yanvarda harbiy komissar K. Osipov uyushtirgan isyon natijasida, ***Toshkentda 14 nafar Turkiston Xalq Komissarlarining otib o'ldirilishi*** ham buning aniq ifodasi bo'lgandi. Ammo tezlikda o'zlarini o'nglab olishga ulgiran bolsheviklar vaziyatni o'z foydalariga o'zgartirib, Sovet hokimiyatini yana saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. Hokimiyat organlari yangi kadrlar bilan to'ldirildi. Rahbarlik lavozimlariga mahalliy millat vakillari ham jalb etila bordi.

Moskva Sovet Turkistonida o'z ta'sirini kuchaytirish, uni har tomonlama o'ziga qaram qilish maqsadida 1919-yil kuzida Toshkentga alohida favqulodda vakolatlar berilgan Turkkomissiya (Sh. Eliava — Rais, V. Boki, F. Goloshchekin, V. Kuybishev, M. Frunze, Ya. Rudzutak)ni yubordi. Uning zimmasiga katta vazifalar yuklangan edi. Uning butun faoliyati TASSR sovet va partiya qurilishi ishlarini jadal sur'atlar bilan olib borish, yangi tuzumni chuqur ildiz otirish edi.

Bu davrda mahalliy xalq orasidan chiqqan, sovet va partiya qurilishida ancha tajriba orttirgan, chiniqqan T. Risqulov, N. To'raqulov, A. Rahimboyev, N. Xo'jayev, Q. Otaboyev, A. Ikromov, S. Segizboyev kabi yurt arboblari u yoki bu rahbarlik mansablarida faoliyat yuritgan bo'lsalar-da, ammo ularning inon-ixtiyori moskvalik hukmdorlar tizginida bo'lgan.

4. Xorazm va Buxoroda demokratik harakatlarning o'sib borishi. Xiva xonligi va Buxoro amirligining yemirilishi

Rossiyada 1917-yilda yuz bergan fevral inqilobiy o'zgarishi chorizmning yarim mustamlaka o'lkalari hisoblangan Xiva xonligi va Buxoro amirligida ham aks-sado bermay qolmadi. Avvalo, bu tobe davlatlarning Rossiya ta'siridan xalos bo'lishiga intilishi ko'zga tashlansa, ikkinchi tomondan, mahalliy xalqning demokratik erkinliklar va huquqlarga ega bo'lish sari harakatlari faollashdi.

Xorazmda «*Yosh xivaliklar*» harakati xonlikdagi siyosiy vaziyatni o'zgartirish va bir qator demokratik o'zgarishlarni yuzaga chiqarishga otlandilar. Yosh xivaliklar yetakchilari ishlab chiqqan manifestda konstitutsion monarxiya tuzish, xonning vakolatlarini cheklash, iqtisodiyot, ta'lim va madaniy hayot jabhalarini isloh qilish talablari ilgari surilgandi. Xivada ijtimoiy-siyosiy vaziyat keskin tus olayotganidan cho'chigan Asfandiyorxon 1917-yil 5-aprel kuni manifestni imzolashga majbur bo'ldi. Manifest talablariga ko'ra, xonlikda konstitutsion monarxiya tuzumi o'rnatildi. Ayni paytda, tarkibi 30–50 kishidan iborat ruhoniylar va savdo-sanoat ahli vakillaridan saylangan *Majlis va Nozirlar Kengashi* tuziladi. Ular xalq vakilligi boshqaruvi organlari sifatida xon hokimiyati vakolatlarini ma'lum darajada chekladi. Manifestga muvofiq yosh xivaliklarning taniqli rahbari *Bobooxun Salimov Majlis Raisi, Matmurodov esa Nozirlar Kengashi Raisi* etib saylandilar. Xon xazinasi va uni tasarruf qilish ustidan nazorat o'rnatildi. Xon temiryo'llar qurish, pochta-telegraf o'rnatish, yangi jadid maktablari ochish to'g'risida va'dalar berdi. Biroq Xiva xoni va uning atrofidagi mutaassib kuchlar bu demokratik o'zgarishlarni yo'qqa chiqarish, eski tartiblarni qayta tiklash payida bo'ladilar.

1917-yil iyunda Asfandiyorxon Rossiya Muvaqqat hukumatining Xivadagi vakili, general Mirbadalov yordamiga tayanib, Matmurodov boshliq «Yosh xivaliklar» rahbarlarini qamoqqa oladi. Bu partiyaning faoliyati qonunga xilof, deb e'lon qilinadi. «Yosh xivaliklar»ning ko'plari qo'lga olinib jazolanadi. Qolganlari xonlik hududini tark etadilar.

Xiva xonligining tugatilishi

1917-yil kuzida Rossiyada ro'y bergan oktabr o'zgarishi, Turkistonda mustabid Sovet hokimiyatining o'rnatilishi davomida *Xivada ham demokratik harakat yangi bosqichga* qadam qo'ydi. Demokratik kuchlar, aholining kambag'al tabaqalari faol harakatga kela boshladi. (Qo'ng'iroq, Ko'hna Urganch, Xo'jayli, Taxta, Porsu bekliklari). Buning ustiga mamlakatni boshqara olmay qolgan xonning 1918-yil yanvarida turkmanlar sardori *Junaidxonni Xivaga chaqirishi* va uni Bosh Qo'mondon etib tayinlashi ham vaziyatni yanada chigallashtirib yubordi. *Junaidxon tez orada Asfandiyorxonni qatl ettirib*, o'rniga uning tog'asi, irodasiz Said Abdulloni nomiga xon qilib ko'tarib, amalda *yakka hukmdor bo'lib oldi*. Junaidxonning harbiy diktaturasi zulmidan og'ir aziyat chekkan ko'plab aholi qo'shni Turkistonga qochib o'ta boshladi. Ularning ko'plari sovetlar tayyorlagan Qizil

Qo'shinlar safini to'ldirib bordi. Bularning hammasi sovetlarga qo'l keldi. Amudaryo bo'limi (To'rtko'l)da N.Shaydakov va N.Shcherbakov boshchiligidagi shimoliy va janubiy harbiy guruhlar tuzilib, **xonlik tuzumini ag'darishga shay qilib qo'yildi**. Darhaqiqat, Turkiston Sovet rahnamolari yo'l-yo'riqlari asosida harakatga kelgan qizil qo'shinlar va shuningdek, o'zbek va turkman aholisidan tashkil topgan qo'zg'olonchi dastalar **1919-yil dekabri** oxirlaridan Junaidxon rejimiga qarshi harbiy yurish boshlaydilar. Bu kuchlar Junaidga ketma-ket zarbalar berib, birin-ketin xonlik hududlarini qo'lga kiritib bordilar. **1920-yil 2-fevralda Xiva egallandi**.

Junaidxon qolgan-qutgan qo'shini bilan Qoraqum sahrosiga chekinadi. **Qo'g'irchoq xon Said Abdullo taxtdan voz kechadi**. Shu tariqa, sovetlar kuchi bilan **Xiva xonligi ag'darildi** va 5 kishidan iborat Inqilobiy Qo'mita tuzildi. Uning tarkibiga «**Yosh xivaliklar**» va turkman urug'-qabilalaridan vakillar kiritildi. Inqilobiy Qo'mita Raisi etib «Yosh xivaliklar» rahbari **D. Sultonmurodov** saylandi. Tez orada «Yosh xivaliklar» ishlab chiqqan **manifest e'lon qilindi**.

1920-yilning 27–30-aprel kunlari Xivada bo'lib o'tgan xalq vakillari **Butun Xorazm qurultoyi** xonlik tugatilganligi va **Xorazm Xalq Sovet Respublikasi** tuzilganligini e'lon qildi. Qurultoy XX asrning muvaqqat **Konstitutsiyasini qabul qildi**. Qurultoy, shuningdek, 15 kishidan iborat hukumat — **Xalq Nozirlar Kengashini** sayladi.

«Yosh xivaliklar» rahbarlaridan **Polvonniyoz Yusupov** uning birinchi raisi bo'ldi.

Manifestda nazarda tutilgan tadbirlar	♦ Xon va uning hukumati tomonidan mamlakatni mutlaq boshqarishni butkul barham topdirish. ♦ Xiva xoniga, shahzodalar va vazirlarga tegishli bo'lgan mablag'lar va mulklarni xalq mulki deb e'lon qilish. ♦ Kambag'allar hayotini yaxshilash yo'lida yirik zamindorlar yerlaridan foydalanish. ♦ Bolalarni bepul o'qitish uchun xonlikning hamma joyida maktablar ochish. ♦ Shaharlar va aholi manzilgohlarida bepul shifoxonalar va sog'lomlashtirish muassasalari ochish. ♦ Xiva xoni va beklari tomonidan kambag'al aholidan tortib olingan yerlar, mulk va boshqa narsalarni qaytarib berish. ♦ Majburiy mehnatga jalb qilish (begor)ni butunlay yo'q qilish.

1920-yil iyunda Rossiya bolshevik rahbarlari ko'magida Xorazm Kompartiyasi tashkil etilib, uning hukmronlik mavqeyi oshib bordi. Sovet Rossiyasi ayni paytda, yangi tug'ilgan Xorazm Xalq Sovet Respublikasini o'z ta'sir doirasiga olish maqsadida 1920-yil 13-sentabrda XXSR bilan Ittifoq shartnomasi tuzdi. Bu shartnoma bilan birga ikkala respublika o'rtasida imzolangan harbiy-siyosiy va iqtisodiy kelishuvlar asosida Xorazm Xalq Sovet Respublikasiga Sovet Rossiyasi tomonidan tegishli harbiy, iqtisodiy va madaniy yordam ko'rsatish ko'zda tutilgan edi. Biroq «katta og'a»ning bunday yordami zamirida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi ichki ishlariga aralashish, uning siyosatini o'z manfaatlariga bo'ysundirish maqsadlari yotardi. Faqatgina 1921-yil davomida Xorazm Xalq Sovet Respublikasida uch marta (mart, sentabr, noyabrda) hukumat o'zgarishi yasalib, uning Moskvaga ma'qul kelmagan tarkibi o'zgartirildi. O'z xalqining milliy manfaatlarini ko'zlab siyosat yuritgan **P. Yusupov, M. Ibniyaminov, O. Muhammadrahimov bosh** bo'lgan hukumat tarkibi bekor qilindi, uning rahbarlari asossiz qoralandi, so'ngra turli jazolarga tortildi.

1923-yil oktabrida bo'lib o'tgan IV Butun Xorazm Sovetlari qurultoyi Xorazm Xalq Sovet Respublikasini **Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasi** deb e'lon qildi va respublikaning yangi Konstitutsiyasini qabul qildi. Unda Xorazmda sovetlar rahbarligida amalga oshirilgan jiddiy o'zgarishlar tufayli bu respublika endilikda o'z taraqqiyotining yangi, sotsialistik bosqichiga kirganligi alonida ta'kidlandi. Konstitutsiya yerga bo'lgan xususiy mulkchilikni bekor qildi, barcha yerlar umumxalq mulki deb e'lon etildi. Vaqf mulklari maorif nozirligi ixtiyoriga olindi. Xorazm xalqlarining xohish-irodasiga zid tarzda amalga oshirilgan bu xil tadbirlar va eng asosiysi, respublika boshqaruvi tobora Sovetlar hukmronligi qo'l ostiga o'tishi, pirovardida voila aholisining umumiy noroziligining kuchayib borishiga sabab bo'ldi.

Buxoro amirligining ag'darilishi

sal davlat edi.

Ichki siyosatda mustaqil bo'lgan amirning mutlaq hokimiyati hukm surib, bundan oddiy xalq ommasiga behad zulm tortib kelardi. XX asr boshlarida bu yerda ham amirlik tuzumiga qarshi demokratik harakatlar yuzaga kela bordi. Mamlakatning ilg'or, taraqqiypar-

Buxoro amirligida ham ijtimoiy-siyosiy vaziyat Xiva xonligiga o'xshash tarzda kechdi. Amirlik ham Rossiyaga tobe, vas-

var ziyoli yoshlaridan tashkil topgan «*Yosh buxoroliklar*» tashkiloti bu harakatlarga yetakchilik qildi. o'z saflarida Abduvohid Burhonov, Fayzulla Xo'jayev, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Muhtidin Mansurov, Po'latxo'ja Usmonxo'jayev kabi yurt fidoyilarini birlashtirgan «*Yosh buxoroliklar*» *harakati* keng xalq manfaatlarini foydasiga muhim siyosiy o'zgarishlarni ro'yobga chiqarishga intildi. Yosh buxoroliklar ishlab chiqqan islohotlar loyihasida mamlakatda konstitutsion monarxiya tuzumi o'rnatish, ijtimoiy-siyosiy erkinliklar joriy qilish, maorif ishini yaxshilash masalalariga alohida urg'u berilgandi.

Keng xalq ommasi tazyiqi va yosh buxoroliklarning islohot talablari asosida amir 1917-yil 7-aprelida ha'zi yon berishlar bilan *manifest* chiqarishga majbur bo'ldi.

Manifestda berilgan va'dalar	◆ Soliqlarni tartibga solish. ◆ Turli ijtimoiy tabaqalar vakillaridan iborat Majlis tashkil qilish. ◆ Maorif, tibbiyot, sud tizimlarini yaxshilash. ◆ Ma'muriy boshqarish ishlarini takomillashtirish.

Biroq amirlikning mutaassib, hukmron doiralari tish-tirnoqlari bilan bunga qarshilik ko'rsatdilar. Ular islohot tarafdorlariga nisbatan ochiqdan ochiq shahar ko'chalarida qirg'in uyushtirdilar. Ko'plab islohotchilar Buxoroni tark etishga majbur bo'ldilar.

Turkistonda mustabid Sovet hokimyatining o'rnatilishi Buxoro amirligi uchun ham jiddiy siyosiy vaziyatni vujudga keltirdi. Bolsheviklar chegaradosh Buxoroni ham o'z mo'ljaliga oldilar. Xususan, 1918-yil martida «Kolesov voqeasi» nomi bilan tarixga kirgan qonli voqea bunga aniq misol bo'ladi. Turkiston Sovet Respublikasi Hukumati Raisi F.I. Kolesov Buxoroga ochiq tazyiq o'tkazib, 1918-yil 2-martida Kogon temiryo'li yoqalab qizil qo'shinlar intervensiyasini uyushtirdi. Bunga javoban Buxoro amiri xalqni g'azovotga chorlab, o'z qo'shinlari va g'azabga kelgan aholini urushga safarbar etdi. Oqibatda, Kolesov sharmandalarcha mag'lub bo'ladi. Bu esa amir va uning arkoni davlatiga barcha demokratik kuchlardan qonli o'ch olish uchun bahona bo'ldi. Ayniqsa, «Yosh buxoroliklar» ayovsiz qirg'in qilindi. Bolsheviklarning bu avantiyurasi «Yosh buxoroliklar» uchun g'oyatda qimmatga tushdi. F.Xo'jayevning guvohlik berishicha, bu qirg'inda «Yosh buxoroliklar», ularning tarafdorlaridan 1,5 ming kishi qurbon bo'lgan.

Sovet mutasaddilari Buxoroda sun'iy inqilob tayyorlash, buning uchun Turkistondan panoh topgan ko'p sonli buxorolik muhojirlarni ishga solish, ulardan ko'plab inqilobchi kuchlar yetishtirish va ularni tashkillashtirish harakatida bo'ldilar. 1918-yil sentabrida Toshkentda Buxoro muhojirlari tomonidan Buxoro Kompartiyasi va uning Markaziy Qo'mitasi tuziladi (uning raisi A. Yoqubov, o'rinbosari M. Qulmuhammedov). 1920-yil yanvarida Toshkentda F. Xo'jayev boshchiligida «Yosh buxorolik inqilobchilar partiyasining Turkiston Markaziy byurosi» tashkil etiladi va Turkkommissiya, RSFSR hukumati tomonidan e'tirof qilinadi.

«Yosh buxoroliklar» partiyasi ishlab chiqqan **dasturda** tez vaqt ichida despotik tuzumni tugatish, mamlakatda demokratik respublika tuzish va keng xalq ommasining tub manfaatlarini ko'zlab ko'plab ijtimoiy-demokratik o'zgarishlarni amalga oshirish vazifalari bayon etilgan edi.

«Yosh buxoroliklar» tashabbusi bilan 1920-yil iyundan Toshkentda chiqa boshlagan **«Uchqun» gazetasida** ham ilg'or demokratik g'oyalar ilgari surildi. Buxoro xalqi amirning hokimi mutlaq tuzumini ag'darib tashlash uchun faol kurashga da'vat etib borildi.

Sovet hokimiyatining asl maqsadi Buxoro amirligini ag'darish edi. Uning rasmiy hujjatlari, ko'rsatmalarida amirlikka qarshi kurash quyidan, mahalliy kuchlar tomonidan boshlanishi uqdirilgan edi. Shu bilan birga, amirlikni ag'darish uchun zarur harbiy tayyorgarlik ham ko'rildi. **Frunze boshliq** Turkiston fronti qo'mondonligi tomonidan 1920-yil iyun o'rtalaridayoq zamonaviy qurol-aslahalar bilan qurollangan Qizil Qo'shinlar Buxoro chegaralariga keltirib qo'yilgan edi. Ayni paytda, amirlikni ag'darish uchun M. Frunze, V. Kuybishev, N. To'raqulov, N. Husainov, F. Xo'jayevlardan iborat **Harbiy-inqilobiy** byuro tashkil etildi.

1920-yil 29-avgustda **Chorjo'yda** amir tuzumiga qarshi g'ala-yon boshlandi va **Beshim Sardor** boshchiligidagi kuchlar avvaldan belgilangan kelishuvga binoan, darhol Sovet hukumatidan «yordam so'rab» murojaat qildi. Bu Sovet Qo'shinlarining Buxoroga qarshi urush harakatlari boshlashiga bahona bo'ldi.

Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, Sovet Qo'shini ixtiyorida shu davrda 10 ming qizil askar, 40 ta to'p, 230 ga yaqin pulemyot, 10 ta zirhli avtomobil, 5 ta zirhli poyezd va 12 ta samolyot bor edi. Shuningdek, Turkiston fronti qo'shini bilan birga hujum harakatlarida 5 mingga yaqin buxorolik «inqilobchi tuzilmalar» ham ishtirok etdilar.

Amir lashkari son jihatidan ko'p bo'lgani bilan (20 mingga yaqin), biroq uning qurollanish darajasi qizillarga nisbatan ancha zaif edi. Hujumga tashlangan Sovet Qo'shinlari amirlikning *Chorjo'y, Qarshi, Kitob, Shahrisabz* va boshqa hududlarini egallab, Buxoro tomon siljib bordilar. Shahar ko'p bor havodan bombardimon qilindi. Uning ko'plab noyob osori-atiqalari, tarixiy obidalarini vayron etildi.

Amir Olimxon 1920-yil 2-sentabrda *Buxoroni tark etishga majbur bo'ldi*. Poytaxt Sovet Qo'shinlari tomonidan egallangach, *hokimiyat Muvaqqat Butun Buxoro Inqilobiy Qo'mitasi qo'lga o'tdi*.

1920-yil 14-sentabrda BKP MQ va Muvaqqat Butun Buxoro Inqilobiy Qo'mitasining birlashgan majlisi bo'ldi. Majlisda A. Muhitdinov boshchiligidagi qonun chiqaruvchi oliy organ Butun Buxoro Inqilobiy Qo'mitasi va *Fayzulla Xo'jayev raisligida Xalq Nozirlar Kengashi (hukumat) tuzildi*. O'sha yilning 6–8-oktabr kunlarida I Butun Buxoro qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda *Buxoro Xalq Sovet Respublikasi* tashkil etilganligi e'lon qilindi.

1921-yil 4-martda Moskvada BXSР va RSFSR o'rtasida Ittifoq shartnomasi va iqtisodiy bitim imzolandi. Bu esa Rossiya Federatsiyasi va uning Turkistondagi vakolatli namoyandalariga Buxoro Respublikasi ichki ishlariga bevosita aralashish, u yerdagi o'zgarishlarni nazorat etish va uni aniq sotsialistik maqsadlar sari yo'naltirish uchun keng imkoniyatlar ochib berdi. Shuningdek, Buxoro Xalq Sovet Respublikasining asosiy rahbar tashkiloti — Buxoro Kompartiyasi, RKP(b)ning viloyat tashkiloti maqomida faoliyat yuritdi.

RKP(b) MQ 1922-yil mayida «Turkiston—Buxoro ishlari haqida» qaror qabul qildi. Unda O'rta Osiyoda, jumladan, Buxoroda jadallik bilan «sotsialistik tuzumni mustahkamlash» qat'iy uqtirildi. Shuningdek, RKP(b) MQning 1923-yil 12-iyunda qabul qilgan Buxoro masalasiga doir maxsus qarori ham bu davlatning ichki ishlariga qo'pollik bilan aralashish edi. Negaki, unda Buxoroning rivojlanish jarayonini «sotsialistik izga» burib yuborish maqsadi ko'zda tutilgandi. Buxoro xalqining tub milliy manfaatlari yo'lida fidoyilik bilan faoliyat yuritgan, inqilobiy harakatlarning faol ishtirokchilari bilan bo'lgan A. Fitrat, M. Aminov, Otaxo'jayev, Yoqubzoda va boshqalar Moskva vakillarining talabi bilan respublika hukumati tarkibidan chetlatildi.

Buxoro XSRning 1921-yil sentabrda qabul qilingan Konstitutsiyasi ham RSFSR Konstitutsiyasi andozasida tuzilgan edi. Hukmron Markaz tashabbusi bilan 1923-yil martida O'rta Osiyo Iqtisodiy

Kengashining tuzilishi va uning tarkibiga Buxoro XSRning ham jalb qilinishi, uning iqtisodiy mustaqilligining asta-sekin qo'ldan boy berilishiga sabab bo'ldi. Moskva tazyiqi ostida bu hududda sotsialistik o'zgarishlar izchil amalga oshirildi. 1924-yil sentabrda bo'lib o'tgan V Butun Buxoro qurultoyi BXSRni *Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi* deb e'lon qildi.

5. Turkistonda Sovet tuzumiga qarshi qurolli harakat

Qurolli harakatning yuzaga kelish sabablari

Turkistonning yaqin o'tmishi tarixida yorqin sahifa ochgan, fojiali voqealarga to'lib-toshgan Sovet hokimiyatiga qarshi ko'tarilgan bu qurolli harakatning mazmun-mohiyatini sovet mustamlakachilari muttasil buzib, soxtalashtirib keldilar. U sovet tarix-shunosligida «bosmachilar harakati», «aksilingilobiy kuchlar bosqini», «bir to'da yurt buzg'unchilari harakati» singari nomlarda ta'riflab kelindi. Biroq xalqimizda «oyni etak bilan yopib bo'lmaydi» deyilganidek, ulug' ajdodlarimizning Vatan, elu yurt erki, ozodligi va mustaqilligi uchun olib borgan bu mardona kurashi to'g'risidagi *tarixiy haqiqat milliy istiqlof sharofati bilan to'liq tiklanib*, o'z haqqoniy, xolis bahosini topdi. Bu harakat sovetlar mafkurasi to'qib chiqargan shunchaki «bosmachilar» harakati emas, balki Sovet hokimiyatining zo'ravonlikka asoslangan siyosati va amaliyotiga qurolli qarshilik ko'rsatish harakatidir.

Xo'sh, bu harakatning Turkiston zaminida yuzaga kelishining muhim ijtimoiy omillari, sabablari nimalardan iborat edi? Nega 1918-yil bahoridan Farg'ona vodiysida boshlangan bu qurolli harakat asta-sekin alanga olib, Turkiston (O'zbekiston)ning keng hududlari bo'ylab yoyildi?

Xalqimiz 1917-yilda sodir etilgan fevral va oktabr o'zgarishlariga katta umidvorlik bilan ko'z tikkandilar. Ular ilg'or jadidchilik harakati rahnamoligida Rossiyada rivojlanib borayotgan inqilobiy-demokratik harakatlardan foydalanib, erk, ozodlikni qo'lga kiritmoqchi, o'lka xalqlarini mustaqillikka olib chiqmoqchi bo'lgandilar. Makkor bolshevik yo'l boshchilarning oktabr o'zgarishi arafasida va undan keyin e'lon qilgan millatlar erki, mustaqilligini tan olgan rasmiy hujjatlari Turkiston xalqlarida o'z orzu-umidlarimiz ro'yobga chiqadi, milliy mustaqilligimiz qaror topadi, degan umid tug'dirgan edi.

♦ Biroq Sovet hokimiyati o'rnatilib, mustahkamlana borgan sayin bolsheviklar dohiylarining ikkiyuzlamachilik, munofiqlik qiyofasi ham ochilib bordi. Ularning bergan balandparvoz va'dalaridan qaytishi, mahalliy xalqlarni siyosiy faoliyatdan oshkora chetlatishi, joylarda sovet tuzumini o'rnatishda zo'ravonlikning avjga minishi mahalliy aholi noroziligining oshishiga sabab bo'ldi.

♦ Mahalliy xalqqa butunlay yot kommunistik mafkurani hayroq qilib olgan Sovet hokimiyati amaldorlarining aholining milliy qadriyatlari, udumlari, diniy e'tiqodini tahqirlash, masjid, madrasalar, ziyoratgoh joylarni *oyoq osti qilish*, noyob ma'naviy bisotlarni talash, dindorlarni *ta'qibu quvg'in* ostiga olish kabi nomaqbul ishlari aholi nafratini kuchaytirdi.

♦ O'lka xalqlarining xohish-irodasi bilan vujudga kelib, ularning milliy manfaatlari yo'lida ilk qadamlar qo'yib borayotgan Turkiston Muxtoriyatini qonga belanishi, yurt farzandlarining qirg'in qilinishi, Qo'qon shahri va uning atrofidagi qishloqlar aholisining ayovsiz xunrezlik va talon-tarojga duchor etilishi butun Turkistonni mustabid Sovet hokimiyatiga qarshi oyoqqa turg'izdi.

♦ Sovet hokimiyatining aholi xususiy mulkini tortib olish va davlat tasarrufiga olishga qaratilgan iqtisodiy siyosati odamlarning sovet tuzumiga nisbatan kuchayib borayotgan nafrat-g'azabiga so'nggi tomchi bo'lib qo'shildi.

Yuz minglab millatparvar, vatanparvar yurt kishilarini qo'lda qurol bilan sovetlar zo'ravonligiga qarshi kurashi mana shu zaylda boshlanib ketdi.

**Farg'ona vodiysida
qurolli harakat**

O'lkada boshlangan Sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatning eng dastlabki qaynoq markazlaridan biri Farg'ona vodiysi bo'ldi. Bu harakatga xalq orasidan yetishib chiqqan, uning g'am-alami, orzu-armoni, maqsad-intilishlariga hamdard va sherik bo'lgan *Kichik va Katta Ergashlar, Madaminbek, Shermuhammadbek, Xolxo'ja Eshon, Islom Pahlavon, Rahmonqul, To'ychi, Aliyor qo'rboshi* singari taniqli rahnamolar yetakchilik qildilar. 1918-yil bahoridan vodiyniing turli joylarida 40 dan ziyod qo'rboshi dastalari faoliyat ko'rsata boshladi. Jumladan, Madaminbek Skobelev (Farg'ona) uyezdida, Shermuhammadbek Marg'ilon atroflarida, Omon Polvon, Rahmonqul Namangan uyezdida, Parpi qo'rboshi Andijon atrofida, Kichik va Katta Ergashlar Qo'qon atrofida, Jonibek qozi O'zgan tomonda, Muhiddinbek Novqatda harakat qilmoqda edilar. Kichik

Ergash Qizillar Qo'shini bilan bo'lgan jang-u jadalda halok bo'lganidan so'ng (1918-yil fevral), Qo'qon uyezdi tevaragidagi qurolli harakatga Mulla (Katta) Ergash boshchilik qila boshladi. U o'zining faol harakati, xalq rahnamosiga xos sifatleri bilan tez orada butun vodiydagi ozodlik kurashining taniqli yetakchisiga aylandi. 1918-yil kuziga kelib, uning qo'l ostida har birida 20 dan 1800 nafargacha yigiti bo'lgan 70 ta qo'rboshi guruhleri harakat qilayotgandi. Ulardagi jangchilarning umumiy soni 15 mingtaga yetadi. Madaminbekning 5 ming, Shermuhammadbekning 6 ming, Xolxo'janing 3 mingdan ziyod, Parpi qo'rboshining 3,6 ming, Jonibekning 5,7 ming, Muhiddinbekning 4,5 ming jangovar yigitlari ozodlik kurashiga otlangan edilar. Umumiy maqsad va vazifalarni birgalikda aniqlash, asosiy harakatlarni muvofiqlashtirish yo'li bilangina tish-tirnog'igacha qurollangan Sovet Qo'shinlarini yengish, yurt mustaqilligini qo'lga kiritish mumkin edi. Shu bois, bu jang-u jadallar davrida **qo'rboshilarning bir necha bor qurultoylari chaqirilib**, ularda muhim hayotiy masalalar muhokama qilindi. Dastlab, shunday qurultoy **1918-yil martida** Qo'qon uyezdining **Bachqir qishlog'ida** o'tkazildi. Unda Katta Ergash butun Farg'ona vodiysi **harakatining rahbari** etib saylandi. Unga qo'shinlarning Bosh Qo'mondoni — «Amir al-Musulimin» unvoni berildi. **Madaminbek va Shermuhammadbek esa uning o'rinbosarlari etib saylandilar.**

Harakat ko'lami o'sib, kengayib borishi, uning saflariga yangi ijtimoiy tabaqa vakillarining qo'shilishi, tabiiy sur'atda, uning oldiga ulkan mas'ul vazifalarni qo'yib, yangi muammolarni keltirib chiqarib bordi. Ularni hal etish esa kurash rahnamalaridan katta matonat, kuchli iroda, yuksak harbiy mahorat, tashkilotchilik qobiliyati va uzoqni ko'ra bilish salohiyatini namoyon qilishni taqozo etardi. Farg'ona qo'rboshilari orasida **Madaminbek Ahmadbek** o'g'ligina mana shunday noyob fazilatlar sohibi ekanligi bilan ajralib turardi. Navqiron yoshda bo'lishiga qaramasdan, katta hayot va kurash tajribasiga boy, yurt kezgan, yuksak harbiy sarkardalik iste'dodiga ega Madaminbek (1892—1920) tez orada vodiy kurashchilari sardoriga aylandi. Sovetlarning rasmiy hujjatlaridan birida ta'kidlanishicha, «O'z oldiga Sovet hokimiyatini ag'darish va Farg'ona Muxtoriyatini tiklash vazifasini qo'ygan Madaminbek tadbirkor siyosatchi va uddaburon tashkilotchi fazilatlariga ega edi».

Darhaqiqat, Madaminbek o'zining qattiqqo'l siyosati, tashkilotchilik faoliyati va eng muhimi, o'lkada kechayotgan ijtimoiy-siyo-

siy va harbiy vaziyatni to'g'ri baholay olishi bilan ajralib turardi. Buning ustiga mavjud vaziyatga muvofiq keladigan amaliy harakatlarni qo'llay olishi, safdoshlariga o'z ta'sirini o'tkaza olishi ham uning ko'p o'tmay, butun Farg'ona qo'rboshilarning nufuzli rahbariga aylantirgan edi. 1919-yilning o'rtalariga kelib, uning yigitlari soni 25 mingdan oshdi. Skobelev, Marg'ilon, Andijon, Namangan, O'sh kabi hududlarda harakat qilayotgan taniqli qo'rboshilar, ularning jangchilari Madaminbekning yashil bayrog'i ostiga birlashayotgan edilar. Madaminbekning xalq lashkarlari, 1919-yilning birinchi yarmida Sovet Qo'shinlariga qarshi bir qator sezilarli zarbalar berdilar. Chunonchi, 1919-yil yanvarda Marg'ilon, fevralda Skobelev va Chust shaharlarining vaqtincha egallanishi, mahalliy xalq manfaatiga javob beradigan bir qator muhim amaliy tadbirlarning o'tkazilishi uning obro'sini yanada ko'tarib yubordi. 1919-yil aprel oyida Madaminbek yigitlari Namangan va Qo'qon shaharlari atroflaridagi janglarda g'olib keldilar. Madaminbek turli siyosiy oqimdagi kishilarni birlashtira oldi. Shuning uchun ham «hech qaysi qo'rboshi uningchalik kuch-qudratga ega bo'lmagan edi», deb yozgandi uning muxoliflaridan biri o'sha kezlarda.

Sovet hokimiyatiga qarshi harakatning ijtimoiy tarkibini kuzatar ekanmiz, bunda aholining sovet tuzumidan norozi bo'lgan, turli-tuman ijtimoiy qatlamlari, chunonchi, dehqonlar, hunarmandlar, kosiblar, batraklar, mardikorlar, ziyolilar, dindorlar, ruhoniylar, mahalliy boylar, u yoki bu darajada faol ishtirok etganligi ayon bo'ladi.

Xususan, Sovet hokimiyati organlarining mahalliy aholiga nisbatan yuritgan o'ta millatchilik, shovinistik va bosqinchilik siyosati xalqni bu tuzum dushmaniga aylantirdi va o'z erki, huquqi, ozodligini himoya qilib kurashga qalqitdi. Farg'ona fronti qo'mondoni **M. Frunze** ham: «... bu yerdagi Sovet hokimiyati ilk tuzilishi davrida rus va yerli ishchi, dehqon ommalarini o'ziga tortish o'rniga, mehnatkash xalqni o'zidan uzoqlashtirish uchun qo'lidan kelgancha harakat qildi. Ishlab chiqarishning natsionalizatsiya qilinishida faqat burjuazianing mulki emas, balki **o'rtahol** dehqonlarniki ham tortib olindi... Bu yerda harakat qilgan Qizil Askar qismlari, inqilobni himoya qilgan ba'zi rahbarlar yerli mehnatkash xalqning tub manfaatlari bilan hisoblashmadi, uning arzu dodiga quloq solmadi. Bosmachilar harakati shu asosda vujudga keldi. Bosmachilar — oddiy qaroqchilar emas. Unda ularni tez yo'q qilish mumkin bo'lardi», deb e'tirof etgan edi.

TASSR XKK Raisi K. Otaboyev 1922-yil iyulda Turkiston MIQ IV plenumida so'zlagan nutqida bu harakatni xalq qo'zg'oloni sifatida baholagan edi: «Biz 4 yil davomida bu harakatga hatto to'g'ri baho berishni ham bilmadik, u xalq qo'zg'oloni bo'lgani holda bosmachilik deb atadik. Bosmachilik mohiyatan «talonchilik» degan ma'noni anglatadi, bizning ushbu harakatga bergan noto'g'ri ta'rifimiz masalani hal etishda noto'g'ri yondashuvlarga olib keldi. Va alal-oqibat 4 yil davomida biz bu harakatning biron-bir jihatini tugata olmadik».

Sovet rahbarlarining bu e'tiroflari sovetlarga qarshi harakatning nechog'lik o'lkaning hayotiy qon tomirlariga daxl qilganini, uni larzaga keltirganini yaqqol tasdiqlaydi.

Farg'onaning bechorahol xalqi o'z xaloskorlarini qo'llab-quvvatlashda davom etdi. Harakat safi doimo yangi kuchlar hisobiga to'lib bordi. Vodiy qo'rboshilarining birlashish, qo'shilish sari harakatlari ham sezilarli tus olib bordi. 1919-yil kuziga kelib, Madaminbek lashkarlarining jangovar harakatlari keng hududlarga yoyildi. Bu davrga kelib, Monstrovning rus krestyan (dehqon)laridan tashkil topgan ancha ta'sirli harbiy qismlari Madaminbek kuchlari bilan birlashdi. Bu hol xalq kurashining, nafaqat, ijtimoiy tarkibiga, balki ayni chog'da, milliy tarkibiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatar, uning maqsad-vazifalariga yangicha yondashishni taqozo etardi. Gap shundaki, bunga qadar sovetlarga qarshi harakat saflarida o'zbeklar, tojiklar, qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlar, uyg'urlar va qoraqalpoqlar singari yerli millat kishilari kurashib kelayotgan bo'lsalar, endilikda unga sovetlar siyosatidan keskin norozi bo'lgan rus dehqonlari ham qo'shilgan edilar. Harakat tarkibidagi bu o'zgarish 1919-yil oktabrda Pomirning Ergashtom ovulida Madaminbek tarafdorlari tashabbusi bilan tuzilgan «Farg'ona Muvaqqat Muxtoriyat hukumati» tuzilishida ham o'z ifodasini topgandi. Hukumat tarkibi 24 kishidan iborat bo'lib, uning 16 vakilini musulmonlar va 8 nafarini ruslar tashkil etardi. Farg'ona hukumati boshlig'i va Musulmon Qo'shinlari Bosh qo'mondoni etib Madaminbek saylangan edi. Biroq afsuslanarli jihati shundaki, mazkur Muvaqqat hukumat o'z faoliyatini amalda uddalay olmadi. Buning boisi, birinchidan, uning mutasaddilarining boshi urush harakatlaridan chiqmadi. Ikkinchidan, u biror-bir xorijiy davlat bilan diplomatik aloqa o'rnatish imkoniyatiga ega bo'lolmadi. Bu esa, tabiiyki, uning o'z qobig'iga o'ralib, amaliy faoliyat yuritishiga imkon bermadi.

1919-yil oktabr oyi oxirlarida Andijonga yaqin Oyimqishloqda

to'plangan vodiy qo'rboshilarning qurultoyida vodiyda harakat qilayotgan 150taga yaqin jangovar qismlarni o'z ta'sirida ushlab turgan 4 yirik lashkarboshi: Madaminbek, Ergash, Shermuhammadbek, Xolxo'ja Eshon qo'shinlarini birlashtirishga kelishildi. Qurultoyda Islom Qo'shinlarining Bosh Qo'mondoni — «Amir al-Muslimin» etib Madaminbek saylandi. Biroq bu kelishuv, ahdlashuv ham mustahkam bo'lib chiqmadi. Ular o'rtasidagi sansalorlik, o'zaro ichki ziddiyatlar o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmadi. Masalan, Xolxo'ja tez orada o'z kuchlarini ajratib, mustaqil faoliyat ko'rsata boshladi. Vodiydagi jangovar harakatlarning keyingi borishi tashabbusning ko'proq tajovuzkor Sovet Qo'shinlari qo'liga o'tishiga, xalq ozodlik kurashining pasayib, so'nib borishiga olib keldi. O'lkada mustahkam o'rnashib olishga ulgurgan bolsheviklar hokimiyati Markazdan yetarli darajada harbiy kuch, qurol-yarog' olib, son-sanoqsiz harbiy mutaxassislarni jalb qilib, ularni Farg'ona frontiga yo'llash, xalq lashkarlaridan qonli o'ch olishga safarbar qildi. 1920-yil boshlarida Sovet Qo'shinlari Ergash, Madaminbek, Shermuhammadbek va Xolxo'ja kuchlariga sezilarli zarbalar berdi. Jumladan, 1920-yil yanvarda qizillar Ergash kuchlariga zarba berib, uning tayanch markazi Bachqirni egalladi. Xuddi shu vaqtda Sovet Qo'shini Monstrovning dehqonlar armiyasini tor-mor etib, Gulcha qal'asini ishg'ol etdi. Monstrovning o'zi asir olindi. Shuningdek, fevralda Garbuva—Qoratepa—Shahrixon yo'nalishida Qizil Qo'shinlar Shermuhammadbek lashkariga kuchli zarba berdi. Buning natijasida Shermuhammadbek yengilib, Oloy vodiysi tomon chekindi. Ayni paytda, Qizillar Norin va Qoradaryoning qo'shilish joyida Madaminbek askarlariga qarshi muvaffaqiyatli jang qilib, unga katta talafot yetkazdilar.

Sovet Qo'shinlari qo'mondonlari vodiydagi harakatni siyosiy kelishuv yo'li bilan to'xtatish choralarini ham ko'rdilar. Ular qo'rboshilarga vakil yuborib, sulh tuzishni taklif qildilar. Og'ir, murakkab voqealar sharoitida ba'zi qo'rboshilarning sovetlar tomoni bilan kelishuv yo'lini tutishi tushunarlidir. Chunonchi, Madaminbek 1920-yil martda Sovet qo'mondonligi bilan muzokara olib boradi va sulh imzolab o'z harakatlarini to'xtatadi. Bu sulh shartlariga asosan Madaminbek va uning 1200 nafardan ziyod askar yigitlarining daxlsizligi, o'z qurol-yarog'lariga ega bo'lishi, kerak bo'lganda, ularning vodiya tinchlik, barqarorlik o'rnatishda faol ishtirok etishi ta'kidlangan edi. Garchand, sulhning bir qator shartlari keyinroq Sovet qo'mondonligining makkorona xatti-harakati bilan o'zgartirilgan bo'lsa-da,

biroq **Madaminbek** bu kelishuvga, uning mahalliy xalq uchun foydali, manfaatli bo'lishiga ishongan edi. Shu bois, u o'zining boshqa safdoshlariga ham sovetlar bilan muzokaralar olib borib, shunday yo'l tutishni maslahat beradi. Biroq **Shermuhammadbek va Xolxo'ja** o'z huzurlariga muzokara uchun kelgan yurtning bu mard o'g'lonini sotqinlik va xoinlikda ayblab, uni qatl ettiradilar. Sodir etilgan bu fojiali voqea vodiy qo'rboshilari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning qanchalik mo'rt, omonat bo'lganligidan guvohlik beradi.

Garchand, Farg'onada Sovet hokimiyatiga qarshi kurash bundan keyin ham yangi-yangi kuchlar bilan qo'shilishib, turli tarzda davom etsa-da, biroq u, avvalgidek keng qamrovli jangovar, hujumkor yo'nalish kasb etolmadi. 1920–1923-yillar davomida vodiy hududlari bo'ylab olib borilgan xalq ozodlik kurashlariga aka-uka Shermuhammadbek va Nurmuhhammadbek, ulardan so'ng, Islom Pahlavon va Rahmonqullar yetakchilik qildilar. Ularning har birining mislsiz jasorati, qahramonligi, haq va ozodlik yo'lidagi fidoyiligi xalq xotirasida muhrlanib qoldi. Vodiyda boshlangan sovetlarga qarshi harakat keyinchalik Turkistonning boshqa hududlariga ham yoyildi.

Sovet tadbirlari va boshqaruvidan norozi bo'lgan, diniy va ma'naviy qadriyatlari tahqirlangan **Xorazm ahlining** turli ijtimoiy qatlamlari ham bosh ko'tardilar. Bu Sovet hokimiyatining ashaddiy dushmani **Junaidxonga qo'l keldi**. Uning jangovar otryadlari safi yangi kurashchilar hisobiga muttasil ko'payib bordi. Masalan, 1922-yil aprel oyida Junaidxon qo'shinlari Porsu va uning atroflarini qizil askarlardan ozod qilishdi. Ko'hna Urganch hududida ham shiddatli janglar olib borildi. 1923-yil dekabrda Pitnak, Hazorasp, Bog'ot, Xonqa tumanlarida ham dehqonlarning ommaviy qo'zg'olonlari yuz berdi.

1924-yil yanvar-fevralda Xiva, Pitnak va Hazorasp atroflari xalq isyonkorlarining shiddatli kurash o'choqlariga aylandi. Bunda Junaidxon va **Og'ajon Eshonlarning** ko'p ming kishilik kuchlari hukmron Sovet istihdodiga qarshi mardonavor kurashlar olib borganlar. 1920-yillarning ikkinchi yarmidan 1930-yillarning boshlarigacha Xorazm vohasida Ahmadbek, Durdi, Murodxon, O'roz Geldi, Xudoyberdi, Rajab Qora singari **20ga yaqin qo'rboshi** guruhleri jangovar harakatlar olib bordilar, mislsiz qurbonlar berdilar. Biroq kuchlar nisbati teng bo'lmaganligi orqasida tish-tirnog'igacha qurollangan Sovet Qo'shinlari ularni mag'lubiyatga uchratdi. Sovetlar Xorazmda o'z hukmronligini qaror toptirishga muvaffaq bo'ldi.

Buxoroda ham sovetlarning zo'ravonlik siyosati mahalliy xalqlar-

ning qarshiligiga uchradi. Qarshilik ko'rsatish harakati tarafdorlari o'n yillar davomida sovetlar zo'ravonligiga qarshi mardonavor kurash olib bordilar. Bu harakatga Ibrohimbek, Davlatmandbek, Doniyor-bek, Mulla Abduqahhor, Fuzail Mahsum singari xalq xaloskorlari rahnamolik qildilar.

Masalan, G'arbiy Buxoroda Mulla Abduqahhor (1884–1924) yetakchiligidagi harakat safiga 20 ga yaqin qo'rboshi dastalari (O'rmon Polvon, Metan Polvon, Naim Polvon, Shukur Xo'ja, Jo'ra Amin, Said Mansur, Murod Meshkob va boshqalar) birlashgan edi. Bu xalq lashkarlari G'ijduvon, Shofirkon, Vobkent, Romiton tumanlari va *Nurota tog'larida* faol harakat qilganlar. Mulla Abduqahhor kuchlari xalqning keng ijtimoiy tabaqalaridan doimiy madad olib, to 1924-yil kuzigacha ona yurt dushmanlariga qarshi to'xtovsiz kurash olib borgan. Uning o'zi ham Qizilqumda qizillar bilan bo'lgan tinimsiz janglarda halok bo'ladi.

Sharqiy Buxoroda sovetlar hokimiyati zo'ravonligiga qarshi yo'nalgan harakat 1930-yillar o'rtalarigacha davom etdi. Sharqiy Buxoro hududlari bo'ylab keng yoyilgan harakatlarning taniqli rahnamosi *Ibrohimbek* (1889–1932) bo'lib, uning umumiy qo'l ostida o'n minglab xalq qasoskorlari jamlangan edi. Fuzail Mahsum, Davlatmandbek, Qulmuhammadbek, Sulton Sadr, Fazliddin Qozi kabi o'nlab qo'rboshilar o'z jangovar yigitlari bilan jon fido etib kurashdilar. Biroq o'lkada mustahkam o'rnashib olgan sovetlar hokimiyati va uning yaxshi qurollangan muntazam qizil qo'shinlari, oxir-oqibatda bu harakatni bostirishga muvaffaq bo'ldi. Xususan, 1931-yil iyunda Ibrohimbek lashkari mag'lubiyatga uchratilib, uning o'zi qo'lga olinishi bilan Sharqiy Buxoro yerlaridagi qarshilik ko'rsatish harakati barham topdi.

**Qurolli harakat
mag'lubiyati sabablari
va oqibatlari**

Turkistonda Sovet hokimiyatiga qarshi ko'tarilgan qurolli harakat mag'lubiyatining ko'plab asosli sabablari bor, albatta.

♦ Eng asosiy sabablardan biri – bu Vatan kurashchilarining ulug'vor maqsadlar sari aholining barcha tabaqalarini jipslashtirishga qodir bo'lgan yagona milliy g'oyaga tayanmaganligida edi. Harakat yagona dastur asosida tashkil etilmadi.

♦ Qo'rboshchilar siyosiy kurashda toblangan ilg'or jadid namoyandalari harakatga faol jalb qila olmadilar.

♦ Harakatning bir markazda tutib boshqarilmaganligi, joylarda harakat qilgan kuchlar o'zlarining tor hududiy chegaralari bilan o'ra-

lashib qolganligi, mahalliy qo'rboshilarning o'z manfaatlariga berilishi, dunyoqarashi torligi, cheklanganligi, manmanlik kasaliga chalinganligi, bir-birlari bilan kelisholmasligi, o'zboshimcha xatti-harakatlarga intilishi kabi hollar oxir-oqibatda, bu kurashning borishiga jiddiy salbiy ta'sir qildi.

♦ Qurolli harakatga qalqan kuchlarning yetarli moddiy-ta'minot bazasiga, qurol-aslaha zaxiraga ega bo'lmaganligi ham o'z ta'sirini ko'rsatdi.

♦ Tashqi dunyo bilan aloqa qilish, chetdan yordam, harbiy madad olish imkoniyati bo'lmadi.

♦ O'lka zo'ravoni bo'lib olgan sovetlar esa o'z qo'shinini yetarli darajada zamonaviy qurol-yarog'lar va harbiy kuchlar bilan ta'minlay olgan edi. 1919-yilda uning tasarrufida 115376 nafar jangchi, shuningdek, 1112ta pulemyot, yuzlab to'plar, bronepoyezdlar, o'nlab samolyotlar va boshqa zamonaviy qurollar mavjud edi. Harbiy kuchlar nisbatidagi bunday ustunlik kurash taqdirini qizillar foydasi-ga hal bo'lishiga olib keladi.

♦ Ayyorlikda pixini yorgan sovet mutasaddilari har bir vaziyatdan ustomonlik bilan foydalandilar. Ular kerak bo'lsa, o'zlari yo'l qo'ygan qo'pol xatolarini tuzatish uchun dehqonlarga yer berish, ularni afv etish, soliqlar miqdorini bir qadar kamaytirish, Madaminbek singari taniqli qo'rboshilar bilan muzokaralar olib borish, o'zaro yon berish orqali mahalliy aholi noroziligini yumshatish, ularni o'z tomoniga og'dirib olish tadbirlarini ham qo'lladilar. Bu tadbirlar qurolli harakat istiqboliga salbiy ta'sir o'tkazmasdan qolmadi, albatta.

Bu xalq harakati millionlab yurtdoshlarimiz hayoti va qismatida o'chmas fojiali iz qoldirdi. Ba'zi aniqlangan rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, u milliondan ziyod mahalliy millat kishilarining aziz umrlariga zomin bo'ldi. Minglab oilalarning o'z ona-zaminini tark etib, begona yurtlarga bosh olib ketishlariga sabab bo'ldi. Qolaversa, qancha son-sanoqsiz odamlar mana shu milliy fojia bois sobiq Ittifoqning uzoq chekka hududlariga surgun va badarg'a qilindi.

Biroq bu xalq harakati beiz ketmadi. U yurtdoshlarimizga katta, ibratli saboqlar berdi, ularning kurash tajribasining boyishida muhim ta'sir ko'rsatdi. Zero, ona-O'zbekistonimizning istiqloлга yuz tutib, dorulamon zamonlarga musharraf bo'lishida, bugungi baxtiyor avlod kishilarining mustaqillik oliy ne'matidan to'la bahra olishida o'sha 20–30-yillarda bobokalonlarimiz qilgan ulkan sa'y-harakatlar, to'kkan qutlug' qonlar, bergan bemisl qurbonlarning ibratini

oz muncha emas. Ularning yorqin, porloq xotirasi hozirgi minnatdor avlod kishilarining yodida, shuuri hamisha saqlanadi, iftixor tuyg'usi bilan eslanadi.

Nazorat savollari

1. 1917-yilgi fevral inqilobi Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida qanday o'zgarishlarni yuzaga keltirdi?

2. «Sho'royi Islomiya» tashkiloti qanday maqsadlar yo'lida tashkil etilgandi? Uning faoliyati haqida nimalarni bilasiz?

3. Qanday kuchlar «Sho'royi Ulamo» tashkilotini tuzdilar?

4. Nima sababdan «Sho'royi Islomiya» va «Sho'royi Ulamo» o'rtasida bo'linish yuz berdi?

5. Umumturkiston musulmonlari I qurultoyida qanday masalalar hal qilindi?

6. Umumturkiston musulmonlari II qurultoyi haqida nimalarni bilasiz?

7. Turkistonda Sovet hokimiyati qay tarzda yuzaga keldi?

8. Turkistonda tuzilgan birinchi Sovet hukumati — Xalq Komissarlari Soveti tarkibini siz qanday baholaysiz?

9. Turkiston Muxtoriyati tuzilishini taqozo qilgan asosiy omillar deb nimalarni bilasiz?

10. Turkiston Muxtoriyati zimmasiga qanday tarixiy vazifalar yuklangan edi?

11. Turkiston Muxtoriyatini halokatga olib kelgan asosiy sabablar nimalardan iborat?

12. Turkiston Avtonom (Muxtor) Sovet Sotsialistik Respublikasining tuzilishi qanday maqsadlarni ko'zda tutardi?

13. Nima uchun Farg'ona vodiysi sovetlar zo'ravonligiga qarshi qurolli harakatning asosiy markazlaridan biriga aylangan?

14. Qarshilik harakatining taniqli namoyandalari kimlar?

15. 1917-yilgi fevral va oktabr o'zgarishlari ta'sirida Xiva va Buxoroda ijtimoiy-siyosiy vaziyat qay tarzda rivojlanib bordi?

16. «Yosh xivaliklar»ning maqsadi nimalardan iborat edi?

17. Xiva xonligi qanday yo'sinda tugatildi?

18. «Yosh buxoroliklar» kimlar? Ularning rahnamalaridan kimlarni bilasiz?

19. Buxoro amirligi qanday ag'darildi?

20. Xiva xonligi va Buxoro amirligi o'rnida qanday respublika-lar tuzildi?

**XII bob. SOVET HOKIMIYATINING O'ZBEKISTONDA AMALGA
OSHIRGAN IJTIMOY-SIYOSIY, IQTISODIY, MA'NAVIY-
MADANIY TADBIRLARI VA ULARNING MUSTAMLAKACHILIK
MOHIYATI
(1920–1940-YILLAR)**

Tayanch soʻz va iboralar: *Shovinistik milliy siyosat. Milliy davlat chegaralanishi. Oʻzbekiston SSR. Yer-suv islohoti. Industrlashtirish. Yoppasiga jamoalashtirish. Xalq xoʻjaligini qayta tiklash. Sanʼat. Sanoat. Transport. Paxta yakkahokimligi. Orol fojiasi. Madaniy-maʼnaviy siyosat, xalq taʼlimi. Ilm-fan. «Hujum» harakati. Adabiyot.*

**I. Markaziy Osiyoda oʻtkazilgan milliy-davlat chegaralanishi.
Oʻzbekiston SSRning tuzilishi**

**Milliy
siyosat**

Turkiston xalqlari oʻz milliy davlatchiligini tiklash va rivojlantirishga intildi. 1920-yil yanvarida boʻlib oʻtgan Turkiston Kompartiyasining V oʻlka konferensiyasida Turkiston ASSR MIQ Raisi T. Risqulov soʻzga chiqib, «Yagona Turkiston gʻoyasi»ni ilgari surdi, asosan, turkiy xalqlardan iborat Turkiston ASSRni Turk Respublikasi, Turkiston Kompartiyasini Turk Kompartiyasi deb oʻzgartirishni taklif qildi. Bu takliflar konferensiyada, shuningdek, oʻlka ijtimoiy-siyosiy hayotida, RKP(b) Markazqoʻmi, uning siyosiy byurosi, Sovet hokimiyati doiralarida turli bahslarga sabab boʻldi.

T. Risqulov, N. Xoʻjayev va boshqalardan iborat delegatsiya Moskvaga borib, Sovet hukumati oldiga Turkkomissiyani tugatish, Turkistonga oʻz qurolli kuchlariga ega boʻlish huquqini berish, Sharq mamlakatlari bilan aloqa oʻrnatishda Turkiston hukumatiga mustaqillik berish kabi talablarni qoʻydilar. «Turkiston masalasi» bir necha bor markazda, RKP(b) Markaziy Qoʻmitasi siyosiy byurosi-ning 1920-yil mart-iyun oylaridagi majlislarida muhokama qilindi. RKP(b) Markaz qoʻshini siyosiy byurosi turkistonlik delegatsiya iltimosnomasiga ijobiy baho bermadi. Buning aksicha, Sovet hukumati va partiya rahbariyati oʻlkadagi vaziyatni zudlik bilan bartaraf etish uchun shoshilinch tarzda «RKP(b)ning Turkistondagi asosiy vazifalari toʻgʻrisida» degan nom ostida bir necha qarorlar qabul qildi. Jumladan, oʻlka hayoti ustidan nazoratni kuchaytirish, Sovet hoki-

miyati negizlarini mustahkamlashga qaratilgan «Turkistonda hokimiyatni tashkil etish to'g'risida» maxsus qaror qabul qilindi. Unda Turkistonda Butun Rossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasi, RSFSR Xalq Komissarlari Soveti va RKP(b) Markaziy Qo'mitasining doimiy vakolatxonasi bo'lishi zarur, deb ko'rsatildi. Unda, shuningdek, federal hukumat bilan Turkistonda mahalliy davlat hokimiyati organlarining vazifalari doirasi aniq-ravshan belgilab qo'yildi. Shunday qilib, o'lka xalqlarining o'z taqdirini o'zi belgilash, o'z milliy davlatchiligini o'z xohishlaricha, huquqiy asosda tashkil qilish borasidagi yana bir urinishi barham topdi.

SSSRning tashkil etilishi

Bolsheviklar boshliq sovetlar hokimiyati sobiq imperiya hududlarida vujudga kelgan mustaqil sovet respublikalari jilovini o'z qo'liga olish maqsadida Sovet Respublikalari Ittifoqini tuzishga, ularni RSFSR atrofiga jipslashtirishga asosiy e'tibor qaratdi. RSFSR hukumati 1918–1920-yillarda yangi sovet respublikalariga diplomatik, siyosiy-iqtisodiy, harbiy, moliyaviy ta'sir o'tkazib bordi.

1922-yil 26-dekabrda *Butun Rossiya Sovetlarining X* syezdi sovet respublikalarini yagona Sovet davlatiga birlashtirishni zarur deb topdi. Syezd o'zi saylagan delegatsiyaga USSR, BSSR va ZSFSR delegatsiyalari bilan birgalikda «Sovet Sotsialistik Respublikalari Ittifoqini tashkil etish to'g'risidagi Deklaratsiya» loyihasini ishlab chiqish va Ittifoq Shartnomasini tayyorlashni topshirdi.

1922-yil 29-dekabrda Moskvada to'rt respublika vakolatli delegatsiyalarining konferentsiyasi bo'lib o'tdi. Konferentsiya SSSRni tuzish to'g'risida RKP(b) Markaziy Qo'mitasi plenumi tasdiqlagan Deklaratsiya va Shartnoma loyihasini muhokama qilib, uni ma'qullaydi. 30-dekabrda uni to'rt respublikaning vakolatli delegatsiyalari imzoladilar.

1922-yil 30-dekabrda Moskvada Butunittifoq sovetlarining I syezdi o'z ishini boshladi. Syezd *RSFSR, USSR, ZSFSR va BSSR* sovetlari syezdlari saylagan vakolatli delegatlari imzolagan SSSRni tuzish to'g'risidagi Deklaratsiya loyihasini ko'rib chiqib, Deklaratsiya va *Ittifoq Shartnomasini tasdiqlaydi*.

Syezd yangi ittifoq — SSSRning yuqori hokimiyat organlari — Markaziy Ijroiya Qo'mitasini va hukumatini tuzdi. SSSR MIQ 4 nafar rais (har bir respublikadan bittadan) — RSFSRdan M.I. Kalinin, Ukrainadan G.I. Petrovskiy, Belorussiyadan A.G. Chervyakov, ZSFSRdan N.N. Narimanovdan iborat MIQ Rayosatini sayladi.

V.I. Lenin SSSR hukumati — Xalq Komissarlar Soveti Raisi etib tasdiqlandi. Shunday qilib, **1922-yil 30-dekabrda SSSR tuzildi.**

Bu Ittifoqqa asos solgan dasturilamal hujjatlar va g'oyalar tenglik, barobarlik tushunchalarini aks ettirmasin, biroq amalda u hukmron Markaz uchun butun-butun xalqlarning taqdir-qismati, inon-ixtiyorini tamomila o'z tasarrufiga bo'ysundirishga xizmat qilgan tuzoq ro'lini o'tab keldi.

Markaziy Osiyoda milliy-davlat chegaralanishi

Ma'lumki, Markaziy Osiyo hududida qadim-qadimdan tili, dini, tarixi, madaniyati, an'analari bir-biriga juda yaqin qardosh va qondosh xalqlar yashab kelgan. Bu yerda istiqomat qilgan o'zbeklar, turkmanlar, tojiklar, qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlarning xo'jalik hayoti, turmush tarzi, udumlari ham bir-biriga o'xshash bo'lib, ular ham shu muqaddas ona-zaminni o'zlarining asl Vatanlari deb bilganlar.

Biroq Sovet hokimiyati arboblari tarixan bir yagona hududda yashab kelgan birodar xalqlarni bir-biridan ajratib tashlash, ularning birlashib, yagona davlat tuzishlariga izn bermaslik uchun barcha choralarni ishga soldi. Turkistonni milliy o'ziga xoslik, til birligi asosida bo'lib tashlash g'oyasi ilgari surildi. Markaz buyrug'ini bajarishga da'vat etilgan Turkiston ishlari bo'yicha Turkkomissiya zimmasiga o'lkada, milliy-davlat chegaralanishini o'tkazish va shu asosda, bu hududda, bir qator sovet milliy va muxtor respublikalarini tashkil qilish vazifasi yuklangan edi.

Markaz mo'ljallayotgan milliy siyosatning mazmuni, mohiyatidan xabardor bo'lgan Turkistonning ilg'or ziyolilari, uzoqni ko'ra bilgan donishmand arboblari o'lka birligi, yaxlitligini, uning qardosh xalqlari jipsligini zo'r berib himoya qilishga urindilar. Biroq o'lka jilovini qo'lda mahkam tutgan bolshevik mutasaddlar ularning haqqoniy fikrlarini hisobga olmadilar. Aksincha, yagona va mustaqil Turkiston g'oyasi uchun kurashgan vatanparvar kuchlar, milliy ziyolilar millatchilikda, turkparastlikda va Sovet hokimiyatiga qarshilikda ayblandilar. Shunday qilib, Markaziy Osiyoni milliy-hududiy jihatdan alohida respublikalarga bo'lib tashlash masalasi bir necha bor Markazda, Turkiston, Buxoro, Xorazm Respublikalarida, ularning Kompartiyalari plenumlarida, shuningdek, ularning faoliyatini muvofiqlashtirib turuvchi organ — RKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosi plenumida muhokama etilib, mahalliy xalqqa kuchli bosim o'tkazib borildi. Shu bilan birga, 1922–1923-yillarda mahalliy millatlarning bir

qator rahbar xodimlari Sovet hokimiyatining Turkiston, Buxoro va Xorazm Respublikalarida olib borilayotgan milliy siyosatiga ochiqdan ochiq norozilik bildirib boshladilar. Ammo ularning qarashlari noto'g'ri topilib, o'zlari faol siyosiy hayotdan chetlatila boshlandi. RKP(b) MQ, uning O'rta Osiyo byurosi Turkiston, Buxoro va Xorazm Kompartiyalari faoliyatiga tazyiq o'tkazib, milliy-hududiy chegaralash o'tkazish siyosatini ma'qullab qaror qabul qilishlariga erishib bordi.

Milliy-hududiy chegaralanish masalasi 1924-yil 5-aprelda RKP(b) MQ siyosiy byurosida, 11-mayda RKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosida ko'rib chiqildi. Unda O'rta Osiyo Respublikalarida milliy-hududiy chegaralash loyihasini tayyorlovchi maxsus komissiya tuzildi. Loyiha RKP(b) O'rta Osiyo byurosining 1924-yil 2-iyundagi yig'ili-shida muhokama etilib, ma'qullandi.

Bundan norozi bo'lgan mahalliy aholi vakillari, xususan, Xorazm Respublikasining bir guruh mas'ul xodimlari, chunonchi, XKP MQ kotibi Odinayev, Ichki ishlar noziri Abdusalomov, Turkiston va Buxoro vakillari: S. Xo'janov, S. Asfandiyorov va boshqalar yagona Turkistonni bo'lib tashlash maqsadga muvofiq emas, deb e'tiroz bildirdilar. Shuningdek, 1924-yil 8-mayda RKP(b) Markaziy Qo'mitasiga «Xorazmda milliy masalani hal etish to'g'risida xat» kelib tushdi. Bu xatda ham Xorazm Respublikasini bo'lib yuborish maqsadga muvofiq emasligi aytilgan edi. Ha, o'lka xalqlari milliy chegaralanish siyosatiga qat'iy qarshi edilar, biroq mahalliy xalqlarning talab va takliflari inobatga olinmadi. Aksincha, 1924-yil 12-iyulda RKP(b) MQ siyosiy byurosi «O'rta Osiyo Respublikalarida milliy chegaralanish to'g'risida»gi masalaga yana qaytib, uni o'tkazish to'g'risida qaror qabul qildi. 1924-yil 25-sentabrda RKP(b) MQ siyosiy byurosi 9- va 11-oktabrda RKP(b) Markaziy Qo'mitasi bu masalani ko'rib chiqib, milliy chegaralanishni rasmiylashtirishni maqsadga muvofiq, deb topdi. Bu qaror 14-oktabrda SSSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi tomonidan ham ma'qullandi. *Nihoyat, 1924-yilning 27-oktabrida bo'lib o'tgan SSSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi II sessiyasida O'rta Osiyoda milliy-davlat chegaralanishi o'tkazish tadbirlari to'la ma'qullandi.*

Shunday qilib, Markaziy Osiyo hududidagi Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm Respublikalari *o'rnida oltita milliy davlat birlashmalari tashkil etildi.*

◆ O'zbekiston SSR.

◆ Turkmaniston SSR.

- ♦ O'zbekiston SSR tarkibida Tojikiston ASSR.
- ♦ Qirg'izlar yashagan hududlar RSFSR tarkibida Qoraqirg'iz (Qirg'iziston) muxtor viloyati.
- ♦ Qozoqlar yashaydigan tumanlar RSFSR tarkibida Qozog'iston ASSR.
- ♦ Qoraqalpoqlar yashaydigan hududlar Qozog'iston ASSR tarkibida Qoraqalpoq muxtor viloyati.

Natijada, yagona Turkiston xalqlari bir-biridan sun'iy ravishda uzoqlashtirildi. Bu hol sovetlarga o'lkada o'z hokimiyatini mustahkamlash uchun katta imkoniyatlar yaratib berdi.

O'zbekiston SSR

1924-yilda Milliy chegaralanish natijasida ***O'zbekiston SSR tashkil etildi.*** O'zbekiston SSR hududida butun hokimiyat O'zbekiston SSR Sovetlarining ta'sis qurultoyiga qadar Muvaqqat Inqilobiy Qo'mita ixtiyoriga berildi. Sobiq Buxoro Respublikasi Hukumati Raisi, taniqli davlat arbobi ***Fayzulla Xo'jayev*** O'zbekiston SSR Inqilobiy Qo'mitasi Raisi etib tasdiqlandi. O'zbekiston SSR tarkibiga quyidagi hududlar kiritildi:

- ♦ sobiq Turkiston ASSRdan 9 ta uyezd, 133 tuman va 7 qishloq okrugi;

- ♦ sobiq Buxoro Respublikasining 9 ta tumani;
- ♦ sobiq Xorazm Respublikasining 23 ta tumani.

O'zbekiston SSR tashkil etilgan paytda uning hududi 312 394 kv. km ni, aholisi 4 mln 447 ming 55 kishini tashkil etar edi. 1926-yil ma'lumotlari bo'yicha milliy tarkibiga ko'ra aholining 74,2 foizini o'zbeklar, qolganlarini esa boshqa xalqlar vakillari tashkil etar edi.

1924-yil 5-dekabrda Inqilobiy Qo'mita butun O'zbekiston xalqiga murojaat qilib, O'zbekiston SSR tuzilganligini, uning tarkibiga Tojikiston ASSR kiritilganligini ma'lum qildi. Milliy chegaralanish bilan bir vaqtda, iqtisodiy bo'linish ham o'tkazildi. Sobiq Turkiston, Buxoro, Xorazm Respublikalariga tegishli barcha boyliklar yangi milliy respublikalar o'rtasida qayta taqsimlandi. Bu ishlar Sovet hukumati tomonidan maxsus tuzilgan ***O'rta Osiyo tugatish komissiyasi*** boshchiligidagi amalga oshirildi.

1925-yil 13—17-fevral kunlari Buxoroda O'zbekiston SSR Sovetlarining I qurultoyi bo'lib o'tdi. «Xalq uyi»da Butuno'zbek Sovetlari I qurultoyi ochildi. Qurultoy ***«O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilganligi to'g'risidagi Deklaratsiya»ni*** qabul qildi. Qurultoyda Davlat hokimiyati oliy organlari tuzilganligi rasmiylashtirildi. O'zbekiston SSR Sovetlari MIQ raisi lavozimiga farg'onalik dehqon,

«Qo'shehi» uyushmasi rahbarlaridan biri Yo'ldosh Oxunboboyev saylandi. O'zbekiston SSR hukumati — Xalq Komissarlari Kengashi Raisi lavozimiga Fayzulla Xo'jayev tasdiqlandi. Samarqand shahri O'zbekiston SSRning poytaxti etib belgilandi. 1930-yilda poytaxt Toshkentga ko'chirilgan.

Milliy chegaralanish davrida O'rta Osiyoda faoliyat ko'rsatib kelgan partiya, komsomol va xo'jalik tashkilotlarida ham bir qator tashkiliy o'zgarishlar amalga oshirildi. Sobiq Turkiston, Buxoro va Xorazm Kommunistik partiyalari, komsomol va xo'jalik tashkilotlari, kasaba uyushmalari qayta tashkil etildi.

O'zbekiston Kompartiyasi I ta'sis syezdi 1925-yil 8—12-fevralda Buxoroda bo'lib o'tdi. Syezdda O'zbekiston Kommunistik (bolsheviklar) partiyasi tashkiliy jihatdan rasmiylashdi. Uning Markazqo'mi saylandi. V.I. Ivanov va A. Ikromov (1927-yildan birinchi kotib) Markaziy Qo'mitaning Mas'ul kotiblari etib saylandilar. Shu yili O'zbekiston komsomoli (O'zLKSM), respublika Kasaba uyushmalari, ularning rahbar organlari ham tuzildi.

1925-yil may oyida O'zbekiston SSR Sovet Sotsialistik Respublikalar Ittifoqi (SSSR) tarkibiga kiritildi. SSSR Konstitutsiyasi, uning asosiy qonun-qoidalari O'zbekiston SSR hududida ishlaydigan bo'ldi. 1927-yilda qabul qilingan O'zbekiston SSRning birinchi va 1937-yildagi ikkinchi Konstitutsiyasi ham amalda SSSR Konstitutsiyasining ko'chirma nusxasi edi. Chunki O'zbekiston qog'ozda «suveren» respublika bo'lib, amalda Markazga tobe bir o'lka edi, xolos. U o'z xalqining milliy manfaatlariga oid biror-bir dolzarb, hayotiy ahamiyatga molik masalani mustaqil hal eta olmasdi. Bino-barin, Respublikaning ichki va tashqi siyosatiga daxldor barcha masalalar faqat Markaz xohish-irodasi bilangina hal etilardi. Hatto, O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishiga oid masalalar ham Ittifoq hukumati tasarrufida edi. Masalan, 1929-yilda Tojikiston ASSR O'zbekiston SSR tarkibidan chiqarilib, Tojikiston SSR-ga aylantirildi hamda SSSR tarkibiga olindi. Shuningdek, 1936-yilga kelib, avval Qozog'iston ASSR, keyin RSFSR (1932—1936-yil) tarkibida bo'lgan Qoraqalpog'iston muxtor viloyati Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasiga aylantirilib, O'zbekiston SSR tarkibiga kiritildi. Shunday qilib, qog'ozda suveren respublika sifatida shakllantirilgan hukmron sovet imperiyasi tarkibiga kirgan O'zbekiston SSR amalda Markazga to'la bo'ysunuvchi, arzon xomashyo mahsulotlari yetkazib beruvchi o'lka bo'lib qolaverdi.

2. Sovetlarning O'zbekistonda yuritgan iqtisodiy siyosati, uning mustamlakachilik mohiyati

XX asr 20-yillari boshlariga kelganda o'lka hayoti, yerlik aholining maishiy-turmush tarzi nochor ahvolda edi. I jahon urushining og'ir asoratlari, yangi sovet tuzumini o'rnatishda bolshevik hukmdorlarning mahalliy aholiga nisbatan qo'llagan zo'rlik siyosati oqibatida sanoat izdan chiqqan, transport va aloqa vositalari ishlamayotgan, ekin maydonlari payhon bo'lib ketgandi. O'lkada ochlik, qashshoqlik, ommaviy ishsizlik hukm surardi.

Buning ustiga sovetlar hokimiyati tomonidan ishlab chiqilib hayotga zo'rlik bilan joriy etilgan *oziq-ovqat razvyorstkasi dehqonlarning ortiqcha g'allasini qat'iy belgilangan narxini to'lab tortib olish* va u bilan uyg'unlashgan *«harbiy kommunizm»* siyosati o'lka hayotini yana ham mushkul ahvolga solib qo'ydi.

«Yangi iqtisodiy siyosat»

1921-yil mart oyida bo'lib o'tgan RKP(b) X syezdi belgilab bergan «Yangi iqtisodiy siyosat» (NEP)ni joriy etishga qaror qilinadi. Bu siyosatning muhim bo'g'inlari oziq-ovqat razvyorstkasini oziq-ovqat solig'i bilan almashtirish, savdo-sotiqni erkinlashtirish, sanoatda, *mayda hunarmandchilik va boshqa sohalarida xususiy tadbirkorlikka ruxsat berish, bozorni tartibga solish, yollanma mehnat cheklanishini bekor qilishdan iborat bo'ldi.

«Yangi iqtisodiy siyosat»ning bosh maqsadlaridan biri — bu dehqon xo'jaligini oyoqqa turg'izish, uni rivojlantirish edi. Negaki, busiz sanoatni ham, xalq xo'jaligining boshqa sohalarini ham yuksaltirib, yetarli xomashyo bazasini yaratib bo'lmasdi. Oziq-ovqat solig'i talabiga ko'ra, ekish mavsumi oldidan yakka dehqon xo'jaligi bilan davlat o'rtasida mahsulot yetkazib berish majburiyati to'g'risida shartnoma tuziladigan bo'ldi. Bu esa dehqonlarni yerdan ko'proq hosil olish uchun astoydil mehnat qilishga, o'z mehnatidan manfaatdor bo'lishga undardi. Dehqonning ortiqcha g'allasi tortib olinmaydigan bo'ldi, o'zi yetishtirgan mahsulotni bozorda erkin sotish huquqi berildi.

1921-yil aprelda Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi oziq-ovqat, yem-xashak va xomashyo razvyorstkasini mahsulot solig'i bilan almashtirish to'g'risida qaror qabul qildi. Unda 1921–1922-yillar uchun soliq miqdori belgilandi. Turkiston mehnatkashlaridan olinadigan soliq markaziy rayonlardan farqli o'laroq yil oxirida yig'ib olingan hosil miqdoriga qarab emas, balki ekilgan yer-

ning har desyatnisi, shuningdek, qoramol va mayda mollar hisobidan olinadigan bo'ladi. Bu esa Turkiston dehqonlarning kamsitilishini bildirardi.

Bundan tashqari, Sovet hukumati o'lkada, birinchi navbatda, o'zi uchun zarur bo'lgan tarmoqlarni, chunonchi, paxta, qand lavlagi, tamaki va boshqa texnik ekinlarni rivoilantirishga alohida e'tiborni qaratdi. Yordam ko'rsatish bahonasida 300 000 dan ortiq ishchi va dehqon oilalari Rossiya markaziy rayonlaridan Turkistonga keltirilib joylashtirildi.

«**Yangi iqtisodiy siyosat**» asosida sanoatni xo'jalik hisobiga o'tkazish jarayoni amalga oshirib borildi. Bu esa sanoat korxonalari ishlab chiqarishining biroz bo'lsa-da, jonlanishiga olib keldi. Mayda va o'rta sanoat korxonalari, yirik kooperativ tashkilotlari va ularning birlashmalari *tadbirkorlarga ijaraga berildi*. O'lkada yangi sanoat korxonalari, temiryo'llar qurildi. *Xilkovo sement zavodi, Farg'ona pillachilik fabrikasi, Toshkent guruch zavodi, Qizilqiya, Xilkovo temiryo'l shoxobchalari* shular jumlasidandir.

O'lkada, ayniqsa, paxtachilik va u bilan bevosita bog'liq bo'lgan paxta tozalash korxonalari tez sur'atda o'sdi. Bu Markaz to'qimachilik sanoatining o'zbek paxtasiga talab-ehtiyoji ortib borayotganiga ko'p jihatdan bog'liq edi. Natijada, paxta ekiladigan maydonlar 1924-yilda 1921-yilga nisbatan 3 barobar ko'paydi. Ishlab turgan sanoat korxonalari soni 144 taga yetdi. Birgina paxta tozalash sanoatida yalpi mahsulot ishlab chiqarish 1923-yildagi 23,9 mln so'mdan 1924-yilda 57,8 mln so'mga yetdi. Bundan ko'rinadiki, Yangi iqtisodiy siyosat asosida Turkiston sanoati tiklanib, sezilarli darajada rivojlana boshladi. Biroq partiya va Sovet hukumati: ««Yangi iqtisodiy siyosat» Turkistonda sinfiy kurashning keskinlashuviga olib kelmoqda, mahalliy boylar, milliy burjuaziya qoldiqlari, yirik savdogarlar, musulmon ruhoniylari va boshqa ekspluatator unsurlar jonlanmoqda», — deb ularga qarshi mafkuraviy tashviqot va targ'ibot ishlarini kuchaytirib yubordi. Bu hol o'lkada «Yangi iqtisodiy siyosat» yo'lidan chekinishga olib keldi. Dehqonga berilgan imtiyozlar qaytarib olindi. Ular qishloq xo'jalik artellariga birlashtirila boshlandi. Sanoatni milliyalashtirish jarayoni avj oldirildi. Ayniqsa, 20-yillarning oxirlariga kelib Ittifoqning, shu jumladan, O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy hayotida *ma'muriy-buyruqbozlik boshqaruvi* tizimining kuchayishi natijasida «Yangi iqtisodiy siyosat» o'z mazmuni va mohiyatini tobora yo'qota bordi.

XX asrning 20-yillari o'rtalaridan e'tiboran sovetlarning butun diqqat-e'tibori mamlakatni industrlashtirishga qaratildi. VKP(b) XIV syezdida (1925) mamlakatni industrlashtirish sotsializmni barpo etishning bosh strategik vazifasi deb belgilandi. Hukmron Markaz bu asosiy vazifani mamlakatning barcha mintaqalarida, jumladan, O'zbekistonda ham jadal sur'atlarda amalga oshirishga kirishdi.

Industrlashtirish jarayoni O'zbekistonni Markaz ta'siriga olish, uning hukmiga yanada bo'ysundirish uchun qulay imkoniyatlar yaratardi. Gap shundaki, zamonaviy sanoat tarmoqlarini vujudga keltirish, ishga tushirish respublikaning iqtisodiy taraqqiyoti uchun g'oyatda katta ahamiyat kasb etardi. Biroq bu jarayon juda ko'p miqdordagi moliyaviy resurslar, pul mablag'lari, xilma-xil texnik jihozlar, ilmiy-texnika salohiyati, ko'p sonli yuqori ma'lumotli muhandis-texnik xodimlar, malakali ishchi kadrlar va hokazo omillar bilan bog'liq edi. Bunday salohiyatga O'zbekiston mutlaqo ega emas edi. Negaki respublika bu davrga kelib, xalq xo'jaligi tarmoqlarini qaytadan tiklashga arang erishib borayotgan edi. Shu bois, bu mintaqada industrlashtirish jarayonining tashabbuskori va tashkilotchisi bevosita Markaz va Kommunistik partiya bo'ldi. Bu o'rinda aytish joizki, Ittifoq hukumatining rejasida O'zbekistonda zamonaviy yirik industrial tarmoqlari emas, balki ko'proq xomashyoni qayta ishlaydigan sanoat korxonalari, tog'-kon sanoatini rivojlantirishga asosiy urg'u berilgandi. Negaki, bu hudud Markaz uchun ko'proq xomashyo mahsulotlari yetkazib berishga ixtisoslashtirilishi kerak edi. Shu bois ham asosiy e'tibor paxtachilik va u bilan bevosita bog'liq tarmoqlarni rivojlantirishga qaratilgandi. O'zbekistonda 1925-yilda atigi 21 sanoat tarmog'iga taalluqli 149 ta korxona mavjud edi, xolos. Ular ham asosan qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashga moslashgan edi.

Industrlashtirish davrida respublikada 17 ta paxta tozalash zavodlari barpo etildi. Shuningdek, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Marg'ilon va Shahrisabzda pillachilik fabrikalari, Farg'ona va Toshkent to'qimachilik, Chirchiq elektrokimyo kombinatlari, Toshkent mashinasozlik zavodi va shu singari korxonalar qurildi. O'sha davr rasmiy ma'lumotlariga ko'ra O'zbekistonda birinchi besh yillik: (1928—1932)da 289 ta va ikkinchi besh yillik (1933—1937) davrida 189 ta sanoat korxonalari barpo etilgan. Ularning mahsulot ishlab chiqarish hajmi ham yil sayin ortib bordi. **Chirchiq, Olmaliq, Bekobod, Angren, Yangiyo'l, Quvasoy** kabi sanoat shaharlari vujudga keldi. 1925—1940-yillar davomida respublikada qurilgan **GESlar soni**

49taga yetdi. Toshkent—Angren temiryo‘li, Toshkent—Termiz Katta avtomobil yo‘li qurildi.

Ikkinchi jahon urushiga qadar O‘zbekistonning sanoat salohiyati 1445ta yirik va o‘rtacha sanoat korxonalari va 19 mingga yaqin kichik korxonalarni o‘z ichiga olardi. Garchand, sanoat qurilishi ancha ko‘zga ko‘rinarli tarzda rivojlanib, muayyan yutuqlarga erishgan bo‘lsa-da, biroq bu sohada ko‘plab jiddiy muammolar, nuqsonlar mavjud edi. Avvalo, yuqoridan tazyiq o‘tkazish amaliyoti, rahbarlikning ma‘muriy-buyruqbozlik usullari O‘zbekiston sanoati tarmoqlarida chuqur ildiz otgan edi. Jumladan, respublika metallurgiyaning rangli va nodir metallar, oltingugurt, volfram, molibden, paxta tolas, xom ipak bilan ta‘minlovchi mintaqasiga aylantirildi.

Markaz amri bilan O‘zbekistonning xomashyo, tabiiy resurslari ayovsiz ekspluatatsiya qilingan holda uning o‘ziga xos iqtisodiy manfaatdorligi hech qanday nazar pisand qilinmasdi. O‘zbekistonda qurilgan sanoat korxonalarining talay qismi Ittifoq ixtiyoriga bo‘ysunardi. Binobarin, ularning ishlab chiqargan mahsulotlari va undan keladigan tushumlar ham Markaz xazinasini boyitishga xizmat qilardi.

O‘zbekistonda industrlashtirishning muhim bir xarakterli tomoni shundaki, bu jarayon davomida malakali ishchi kuchi yetishmaganligidan, xususan, RSFSR hududidan bu yerga juda ko‘plab odamlar oqimi kirib keldi. Ular hisobiga respublikaning ishchilar sinfi saflari to‘ldirib borildi. Jumladan, 1926-yildan to 1940-yilga qadar O‘zbekiston aholisi yangi kelganlar hisobiga 750 ming kishiga yoki 10 %dan ortiqroqqa ko‘paydi. SSSRning markaziy tumanlaridan aholini sun‘iy tarzda ommaviy ko‘chirib kelinishi, ko‘p jihatdan xalq xo‘jalik mulohazalari bilan emas, balki ko‘proq siyosiy mulohazalar taqozosi bilan respublika ishchi va xizmatchilariga g‘oyaviy, ma‘muriy bosim o‘lkazish maqsadida amalga oshirilgan edi.

Shunday qilib, industrlashtirish yillarida, partiya va Sovet hukumatining so‘zi bilan amaliy ishi o‘rtasida yakdillik va uyg‘unlik bo‘lmadi. Xalq ommasining o‘n yillar davomida to‘kkan peshona teri, amalga oshirgan tinimsiz mehnati, chekkan zahmati, fidokorligi unga farovonlik keltirmadi.

3. O'zbekistonda yer-suv islohoti, dehqon xo'jaliklarini jamoalashtirish va uning oqibatlari

Azaldan sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik madaniyati maskani hisoblangan Turkiston xalqlari uchun yer-suv, undan foydalanish masalasi favqulodda ahamiyat kasb etardi. Negaki, o'lka aholisining anchagina qismi yersiz edi. Buning ustiga ko'plab serhosil, unumdor yerlar Rossiya imperiyasidan ko'chirib keltirilgan rus oilalari foydasiga majburan olib berilgan edi. Rossiya imperiyasining Turkistondagi bu mustamlakachilik siyosati yersiz, batrak dehqonlarning ahvolini tanglashtirib yuborgan edi. Shu bois ham mahalliy yerli aholi yangi *Sovet hokimiyatining «Yer dehqonlarga!»* degan va'dalari, da'vatlariga umid bog'lab, uning yer to'g'risidagi dastlabki dekretining amalga oshuviga ko'z tikib kelayotgandi. Sovet hukumati ko'psonli dehqon aholisini o'z tomoniga qaratib olishni ko'zlab *«Yer to'g'risida»gi Dekretni* qabul qilgan bo'lsa-da, ammo uni amalga oshirishdan ko'zlagan maqsadlari boshqacha edi. Sovetlarning yer-suv islohoti masalasida tutgan siyosatining pirovard maqsadi *xususiy yer-mulkarni* musodara qilish, milliylashtirish orqali yerga xususiy mulkchilikni tugatib, yirik — sotsialistik xo'jaliklarni qaror toptirish edi. Turkistonda shu maqsadlarni ko'zlab yer-suv islohoti o'tkazishga kirishildi.

Yer-suv islohoti

Turkiston sovetlarining XI syezdida (1920) o'lkada yer-suv islohoti masalasi ko'rib chiqildi, bu sohadagi asosiy vazifalar belgilandi. Bunga ko'ra aholi qo'lidagi katta yerlarni musodara qilish, mehnatkash aholini sovetlar tevaragiga jipslashtirish zarur, deb topildi. Shu maqsadda, joylarda, qishloq va ovullar aholisining yersiz, kambag'al qismini birlashtiruvchi *«Qo'shchi» uyushmalari* tuzila boshlandi. «Qo'shchi» uyushmalari kommunistlarning dehqonlar orasidagi tayanchiga aylanib, yer-suv islohotini o'tkazishda partiyaga katta yordam ko'rsatib bordi. Turkiston ASSR hududida 1921—1922-yillar davomida yer-suv islohotining birinchi bosqichi yirik yer-suv egalari qargari qarshi keskin kurash shiori ostida o'tkazildi. Masalan, Samarqand viloyatida 350 ta katta yer egalari 13 ming desyatina yerlar tortib olindi. Respublika bo'yicha boy va o'ziga to'q aholidan 1,7 mln desyatina yer tortib olindi, ularning 117 ming desyatini yersiz kambag'allarga berildi, qolgan katta qismi asosida «Qo'shchi» uyushmalari tuzildi. Bu Sovet hokimiyatining kambag'allarni o'z tomoni-

ga og'dirib olishga qaratilgan harakati edi. O'rtahol dehqon xo'jaliklari saqlab qolindi.

1925-yil dekabrda bo'lib o'tgan O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasining Favqulodda sessiyasi «*Yer va suvni milliy lash-tirish, davlat tasarrufiga olish to'g'risida*» *Dekret* qabul qildi.

Dekretga binoan *quyidagi tarzda yerlar batamom musodara qili-nishi kerak edi:*

- ♦ qayerda turishidan qat'iy nazar Farg'ona viloyatida 40 desyati-nadan, Toshkent va Samarqand viloyatlarida 50 desyatinadan ortiq sug'oriladigan yeri bo'lgan mulk egalariining yerlari, jami jonli va jonsiz mulki bilan;

- ♦ qishloq va ovullarda yashamagan, o'zlari va oila a'zolaridan biro'rtasi ham yerda ishlamaydigan shaxslarga qarashli yerlar, bosh-qqa mol-mulki bilan;

- ♦ vaqf yerlari, xo'jayinlari noma'lum yerlar.

Yer-suv islohotining ikkinchi bosqichi qishloqda asosiy kuch bo'lgan *o'rtahol dehqonlar* bilan aloqani mustahkamlash shiori ostida o'tdi. Farg'ona viloyatida 7 desyatina, Toshkent va Samarqand vilo-yatida 10 desyatina gacha yeri bor o'rtahol dehqonlar mulki saqla-nib qoladigan bo'ldi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad ularni Sovet hokimiyatining tayanchiga aylantirish edi.

1926-yil dekabrda yuqorida nomlari qayd etilgan uch viloyat-da o'tkazilgan yer-suv islohoti tajribasi respublika miqyosida umum-lashtirilib, uni qolgan viloyatlarda ham o'tkazishga qaror qilindi. *Islohot Zarafshon viloyatida boshlanib, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlarida ham davom ettirildi.*

Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazmda 20 gektar sug'oriladigan va 45 gektar lalmikor va bahorikor yerga ega bo'lgan katta yer egala-rining ortiqcha yerlari musodara qilindi. *1929-yilda yer-suv islohoti Qoraqolpag'istonda ham o'tkazildi.*

Yer-suv islohoti natijasida O'zbekistonda jami 4801 «pomesh-chik» tipidagi xo'jaliklar tugatildi. 13036 ta badavlat mulkdorlarning ortiqcha *yerlari tortib olindi*. Respublika davlat yer fondiga 474 393 desyatina yer qo'shildi. Qishloq aholisini *qishloq xo'jalik artellariga birlashtirish* kuchayib bordi. 1929-yilda artellar soni 1665 taga yetdi. Jamoa xo'jaligi hisoblangan artellarga 30 ming kishi a'zo bo'lgan edi.

20-yillarda o'tkazilgan yer-suv islohoti davrida badavlat dehqon-larning yerlari, vaqf yerlari, ruhoniylarga tegishli yerlar davlat tomo-

nidan tortib olingan edi. *Yer bilan birga hamma ot-ulov va asbob-uskunalar ham musodara qilindi.* Umuman, 1925—1929-yillarda boylar, yirik savdogarlar va ruhoniylarning 45 mingga yaqin xususiy xo'jaliklari batamom tugatildi. Ko'pgina xo'jaliklar tasarrufidagi ortiqcha yerlar ham tortib olingan edi. Bu yerlar qayta taqsimlanib, ularning katta qismi yersiz yoki kam yerli dehqon xo'jaliklariga mulk qilib berildi.

Buning natijasida, batrak-kambag'allar toifasi islohotdan oldin barcha dehqonlarning 76 foizini tashkil etgan bo'lsa, islohotdan so'ng ularning soni 39 foizgacha qisqardi. Ularning xo'jalik turmushi yaxshilanib, o'sib borganligi bois, *o'rtahol dehqonlar salmog'i 17 foizdan 52 foizga ko'tarildi.* Shu tariqa, qishloqda tovar — g'alla yetishtiruvchi mayda ishlab chiqaruvchilarning salmog'i ko'payib bordi. Bu islohot jarayonida respublikada jamoa xo'jaliklari, ya'ni kolxozlar tashkil etildi. Biroq ularning hali xo'jalik va moliyaviy zaifligi, ishlab chiqarish ko'rsatkichlarining pastligi ko'zga tashlanib turardi.

20-yillar oxirlariga kelib respublika qishloq xo'jaligi, ayniqsa, paxtachilik sohasining Markaz hukumatiga qaramligi, paxta yakkahokimligi kuchaydi. Chunonchi, 1927—1928-xo'jalik yilida o'lkadan Markazga olib ketilayotgan tovarlar umumiy qiymatining 77,8 foizini paxtachilik mahsulotlari tashkil etgan. Buning ustiga, sovet mamlakati ehtiyoji uchun yetishtirib berilayotgan o'zbek paxtasining xarid narxi dunyo bahosidan ancha kam belgilangan.

Sovet hokimiyatining 19—20-yillarda qishloqda yuritgan bir qadar mo'tadil siyosatidan bahra olib, yer-suv islohotidan naf topib, o'z xo'jaliklarini anchayin oyoqqa turg'azib, o'rtahollar darajasiga ko'tarilib olgan o'zbek dehqonlari hayoti va qismati, taassufki, tez orada hukmron partiya boshlab yuborgan *ommaviy kollektivlashtirish* jarayoni girdobiga g'arq bo'ldi. Ommaviy kollektivlashtirish jarayoni qishloq ahli hayotini ag'dar-to'ntar qilib yubordi.

Yoppasiga kollektivlashtirish. VKP(b) XV syezdi (1927) belgilab bergan qishloqda kollektivlashtirish siyosati va uni izchil amalga oshirish butun mamlakatda bo'lgani singari O'zbekiston va uning xalqi uchun ham asosiy amaliy vazifaga aylangandi. Totalitar hokimiyat qishloqda kollektivlashtirish siyosatini zo'rlik, o'zbo-shimchalik va ma'muriy-buyruqbozlik usullari bilan o'tkazishga kirishdi.

Markaz buyrug'i va ko'rsatmasini bajarishni o'zlari uchun katta sharaf deb bilgan, unga ko'r-ko'rona asoslangan rahbarlar dehqon-

larni zudlik bilan kolxozlarga kiritish uchun «jon kuydirdilar», ayniqsa, 1929-yilning ikkinchi yarmi va 1930-yil boshlaridan mavjud reallik bilan hisoblashmay, omonat jamoa xo'jaliklari (kolxoz) tuzish mavsumi avj oldirildi. Masalan, O'zbekiston partiya va Sovet hukumatining 1930-yil 17-fevraldagi «Kollektivlashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida»gi qarorida respublikaning 17 ta tumani-da yoppasiga jamoalashtirish vazifasi belgilangan edi. Ko'p joylarda quloqlarni tugatish shiori ostida o'rtahol hattoki kambag'al dehqon xo'jaliklariga nisbatan ham zulm o'tkazildi. 1929-yil oktabrga qadar respublikadagi dehqon xo'jaliklarining 3,4 foizi kolxozlarga kirgani holda, 1930-yil martiga kelganda dehqon xo'jaliklarining 47 foizi kolxozlashtirilgan edi. 1931-yil oxirida bu ko'rsatkich 68,2 foizga yetdi.

Ko'p qishloq tumanlarida hokimiyat organlarining zo'ravonligi, o'zboshimchaligiga aholi keskin norozilik bildirib, turli harakatlarni uyushtirishga majbur bo'ldi. 1929–1930-yillarda dehqonlarning sovet tuzumiga nisbatan ommaviy norozilik harakatlarida faqat Qashqadaryo okrugidan 14 ming nafar kishi qatnashgan. Bunday ommaviy norozilik harakatlari shu davrda respublika bo'yicha 240 marta sodir bo'lgan.

Quloqlashtirish

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, jamoalashtirish boshlarida O'zbekistonda shartli ravishda «quloq» xo'jaligiga kiritish mumkin bo'lgan xo'jaliklarning salmog'i umumiy dehqon xo'jaliklarining 5 foizidan kamrog'ini tashkil etgan, xolos. Biroq ommaviy jamoalashtirish boshlanishi bilan 15 foizdan ortiq xo'jaliklar» quloqlashtirish'ga duchor bo'ldi.

Respublikaning o'ziga to'q, bozorga tovar, g'alla yetishtirib berishga qodir son-sanoqsiz dehqon xo'jaliklari bor narsasidan mahrum bo'lib, haqsiz-huquqsiz holda, o'z oila a'zolari bilan uzoq hududlarga (Sibir, Ukraina, Qozog'iston) yoki yangi o'zlashtirilayotgan cho'lli, to'qayzor, qamishzor yerlarga *badarg'a qilindilar*. O'zbekistondan Ukraina, Sibir va Shimoliy Kavkazga 3871 «quloq oilasi» surgun qilindi. *1933-yilda surgun qilingan «quloq» xo'jaliklari soni 5500taga yetdi*. Ming-minglab qishloq oilalari bunday xavf-xatarning bo'lishini oldindan his qilib, o'z kindik qonlari to'kilgan muqaddas zaminni tark etib, uzoq begona yurtlarga bosh olib ketishga majbur bo'ldilar. Ularning ko'plari uzoq yillar, xorijiy yurtlarda umrguzaronlik qilib, ona yurt sog'inchi bilan unga talpinib yashab o'tdilar. Faqat O'zbekiston milliy mustaqillikka erishgandan so'nggina orzu-

armonlari ushalib, yangidan Vatanning mo'tabar tuprog'ini tavof qilish baxtiga musharraf bo'ldilar.

Ma'muriy tazyiq, oshkora zo'ravonlik, iqtisodiy terror usullari kabi ta'sir choralari orqasida «Kolxoz qurilishi» rivojlantirib borildi. 1932-yil oxiriga kelib O'zbekistonda jamoalashtirilgan xo'jaliklar barcha dehqon xo'jaliklarining 81,7 foizini birlashtirgan edi. **800 ming dehqon xo'jaliklari negizida 9734ta kolxoz va 94ta sovxoz tashkil etilgandi.** Bu jarayon keyingi yillarda ham davom ettirildi. 1937-yilda dehqon xo'jaliklarining jamoalashtirish darajasi 95 foizga yetgan bo'lsa, **1939-yilda u 99,2 foizni tashkil etdi.** Ommaviy kollektivlashtirish jarayonida O'zbekiston bo'yicha **60 mingdan ortiqroq kishi «quloqlar»ga mansublikda ayblanib qatag'on qilindi.** Shunday qilib, 30-yillar davomida O'zbekistonda zo'ravonlik yo'li bilan «Qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish», «quloqlarni sinf sifatida tugatish» siyosati uzil-kesil hal qilindi.

«SSSRning paxta mustaqilligini ta'minlash», asosan, O'zbekiston xalqi zimmasiga yuklatilgan edi. 1935-yilda O'zbekistonda 1 mln tonna paxta tayyorlangan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1939-yilda 1,5 mln tonnani, 1941-yilga kelib esa 1 mln 656,2 ming tonnani tashkil etdi. Bu butun Ittifoq bo'yicha tayyorlangan paxtaning 60 foizidan ziyodrog'ini tashkil qilardi. 30-yillar davomida respublika qishloq xo'jaligi tizimida **paxta yakkahokimligi** mustahkam o'rin egallab bordi. Jumladan, agar 1933-yilda paxta mahsuloti respublika yetishtirib tayyorlab beradigan qishloq xo'jalik mahsulotlari umumiy hajmining 81,5 foizini tashkil etgan bo'lsa, 1937-yilga kelib bu ko'rsatkich 93,4 foizga yetdi.

Texnikaviy ta'minot. O'zbekistonda dehqon xo'jaliklarini ommaviy tarzda jamoalashtirish ishlari ayni chog'da yangi xo'jaliklarga moddiy-texnik baza bo'lib xizmat qiladigan mashina-traktor stansiyalari (MTS) ni tashkil etish bilan uzviy bog'liq holda olib borildi. O'zbekistonda dastlabki mashina-traktor stansiyasi 1929-yilda Andijon viloyatining Asaka tumanida tashkil etilib, u yangidan tuzilgan jamoa xo'jaliklariga texnik yordam ko'rsatgan edi. Asta-sekin ularning soni ortib bordi. **1931-yilga kelib MTSlar** qishloq tumanlarida **48ta** tashkil etilib, qishloq ahlining dala yumushlariga xizmat ko'rsatdi. MTSlarning yirik dehqon xo'jaliklariga nafi katta bo'lganligidan, ularning safi respublikada to'xtovsiz ortib bordi. Jumladan, 1937-yilda MTSlar soni 163 taga, **1941-yilga kelganda esa 189taga yetdi.** Garchand yirik jamoa yerlarini ishlab berish, qo'l mehnatini

yengillashtirish, qishloqqa texnika olib kirish, texnika ilmidan qishloq mehnatkashlarini xabardor qilishda MTSlar muhim ro'l o'ynagan bo'lsa-da, biroq jamoa xo'jaliklarining davlatga tobeligini yanada kuchaytirdi. Buning asosiy sabablaridan biri shundaki, yirik ishlab chiqarish vositalari MTSlar orqali tobora davlat qo'lida to'plana bordi. MTSlar jamoa yerlarini natural haq evaziga ishlab berar, bu haqning miqdori esa yuqoridan, davlat organlari tomonidan belgilanar edi.

Irrigatsiya va melioratsiya ishlari. O'zbekiston qishloq xo'jaligi, ayniqsa, uning yetakchi tarmog'i paxtachilik sohasining tezkor rivojlanishidan manfaatdor bo'lgan Sovet hukumati respublikada irrigatsiya va melioratsiya tizimini yaxshilash va takomillashtirishga jiddiy e'tibor berib bordi. Shu maqsadda, 1922-yildayoq respublikada irrigatsiya tizimini qayta tiklash va yanada rivojlantirishning asosiy vazifalari belgilab berildi. Xususan, O'zbekiston hukumati tarkibida **Suv va qishloq xo'jaligi Xalq Komissarligi**, uning huzurida esa suv xo'jaligi bosh boshqarmasi, joylarda viloyat, tuman, uchastka suv qo'mitalari tashkil etildi. Ularga davlat yordami ko'rsatib borildi. Jumladan, 1922-yilda irrigatsiya ishlariga 6 mln. oltin rubl hisobida mablag' ajratildi. **Yangi kanallar, ariqlar qurildi.** Ko'plab yangi yerlar o'zlashtirildi.

O'zbekiston SSR tashkil topgandan so'ng, yangi yerlarni o'zlashtirish, kanallar qazish ishlari yanada avj oldi. **Ikkinchi jahon urushigacha bo'lgan davrda** Respublikada Darg'om, Norpoy, Sovoy, Dalvarzin, Log'an kanallari kabi ko'plab suv inshootlari qurildi. Dalvarzin, Sovoy, Uchqo'rg'on, Mirzacho'l, Chirchiq—Ohangaron vodiylarida, Zarafshon daryosi havzasida, shuningdek, Qashqadaryo va Surxondaryoda irrigatsiya tarmoqlari ancha yaxshilandi.

1939-yilda O'zbekiston KP(b) Markaziy Qo'mitasi va Respublika hukumati hashar yo'li bilan Katta Farg'ona kanalini qurish to'g'risida qaror qabul qildi. O'sha yilning 1-avgustidan 160 ming kolxozchi kanal qurilishini boshlab yubordi. Uzunligi 270 kilometr bo'lgan bu kanal, asosan, qo'l mehnati bilan 45 kun ichida qurildi.

Katta Farg'ona kanali Farg'ona vodiysining asosiy qon tomiri bo'lib qoldi. Vodiya 60 ming gektar cho'lli yerlar o'zlashtirilib, 500 ming gektar yerni suv bilan ta'minlash imkoniyati yaratildi. Shuningdek, Ikkinchi jahon urushidan oldingi yillarda Shimoliy va Janubiy Farg'ona kanallari, Toshkent kanali, Kampirrovot suv to'g'oni, Qoraqalpog'istonda Qizketgan kanali, sig'imi 1 mln kub metr

bo'lgan Kattaqo'rg'on suv ombori va ko'plab boshqa suv inshootlari harpo etildi. Dehqonlarning fidokorona mehnati tufayli 1937–1940-yillarda respublikadagi sug'oriladigan yer maydonlari qo'shimcha 200 ming gektardan ko'paydi.

4. XX asrning 20–30-yillarida O'zbekistonning ma'naviy-ma'daniy va ma'rifiy hayoti

Xalq ta'limi

20-yillar boshlariga kelib O'zbekiston hududida madaniy qurilishning eng dolzarb vazifalaridan sanalgan sovet ta'lim tizimini shakllantirish ishlari boshlab yuboriladi.

Sovet hokimiyati O'zbekistondagi murakkab vaziyatni, mahalliy xalq kayfiyati va ruhiyatini, uning o'ziga xos milliy an'analari, islomiy qadryatlarini bir qadar hisobga olib, bu yerda eski va jadid usulidagi maktablar, madrasalarning ham faoliyat yuritishiga monelik ko'rsatmadi. Buning natijasida bu o'quv dargohlari navqiron avlodga ta'lim berish, ulug' bobokalonlar merosi va sharqona odob, axloq ruhida tarbiyalashda o'z ulushini qo'shib bordi. Lekin sovetlarning bu vaqtinchalik taktikasi uzoqqa bormadi. Ular o'lka hayotiga moslashib olgach, 20-yillar o'rtalaridan e'tiboran o'zbek xalqi ma'naviy hayotining ko'p zamonlar uzviy qismi bo'lib kelgan *eski maktab va madrasa ta'lim-tarbiya tizimini barham toptirdi*.

1920-yil 17-sentabrda Turkiston ASSR hukumati o'lkada 8 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan kishilarni o'qitish va savodxon qilish to'g'risida *dekret* qabul qildi. Bundan ko'zda tutilgan maqsad mahalliy xalqni tobora sovetlar siyosati va mafkurasi ta'siriga olish edi. Shularni hisobga olib respublikaning turli hududlarida ko'plab *savodsizlikni tugatish kurslari* tashkil etildi. Ularga turli yoshdagi kishilar jalb qilinib, savodlarini chiqardilar. Jumladan, 1-besh yillik (1928–1932-yy.)da O'zbekistonda jami 700 ming kishi savodsizlik kurslarini tugatgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2-besh yillik (1933–1937-yy.) davrida 1 mln 400 ming kishini tashkil qildi.

Respublikada *boshlang'ich ta'lim* tizimining joriy etilishi, keyinroq esa *7 yillik ta'limga* o'tilishi ham xalq ta'limi sohasida muhim o'zgarishlardan bo'ldi. Maktab qurilishi, uning malakali o'qituvchi kadrlar bilan ta'minlanishi, o'quvchilar soni yil sayin o'sib bordi. Ma'lumotlarga ko'ra, agar 1924–25-o'quv yilida O'zbekiston-

da 160ta sovet tipidagi maktablar tashkil qililib, ularda 17209 nafar o'quvchi ta'lim olgan bo'lsa, 1941-yilga kelib bunday maktablar soni 5504taga va ularda ta'lim olayotgan o'quvchilar soni esa 1 mln 315 ming nafarga yetgan.

Sovet hukumati ta'lim tizimini, yangi avlod tarbiyasini to'liq ravishda o'z izmiga bo'ysundirish maqsadida arab alfavitiga asoslangan eski o'zbek yozuvini ham isloh qilishga kirishdi. Shu maqsad-da 1928-yilda **arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tildi**. Birgina eski o'zbek yozuvini o'zgartirishda qo'llanilgan shoshma-shosharlik respublika xalq ta'limining keyingi taqdiri uchun salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi.

Yangi tashkil etilgan ta'lim maskanlarining moddiy bazasi zaif bo'lib, zarur jihozlar bilan ta'minlanmadi. Milliy respublikalardagi ta'lim jarayoni Moskvadan tayyorlab yuboriladigan dasturlar, darsliklar-u o'quv qo'llanmalari asosida olib boriladigan bo'lib qoldi. Bu esa xalq ta'limining milliy mazmuniga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatdi. 30-yillarga kelib respublikaning maktab ta'limiga mafkuraviy tazyiq o'tkazish, muallimlar tarkibini elak-elak qilish atayin kuchaytirildi.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim

Sovetlarning xalq ta'limi sohasida yuritgan siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri, bu oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimini shakllantirish hamda rivojlantirish edi.

Turkistonda oliy ta'limni tashkil etish g'oyasini, dastavval, o'lka-ning ilg'or jadid namoyandalari ilgari surganlar. Xususan, ular tashabbusi bilan 1918-yil may oyida Toshkentda ilk bor **Milliy universitet ochilib**, u ilmga chanqoq ko'plab mahalliy yoshlarni o'z bag'riga olgan edi. Biroq har narsada o'zini ko'rsatishga intilgan sovetlar yurtparvar jadidlar tashabbusini bo'g'ib, 1920-yil sentabrda **Toshkentda Turkiston Davlat universitetini tashkil etdilar**. Keyinchalik, **O'rta Osiyo universiteti** maqomini olgan bu oliygoh o'lkada oliy ta'limni rivojlantirish, yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash o'chog'i bo'ldi. Biroq bu o'quv dargohi professor-o'qituvchilarining mutlaq tarkibi yevropalik millat vakillaridan iborat edi. Shu bois, unda o'qitish rus tilida olib borilardi. Bu esa mahalliy millat yoshlariga jiddiy qiyinchiliklar tug'dirardi. Shuning uchun ham universitet talabalari safida ularning salmog'i juda ozchilikni tashkil etardi.

30-yillarda bu bosh oliy o'quv yurti negizida ko'plab turli xil yo'nalishlardagi oliy o'quv yurtlari, jumladan, **politehnika, moliya-iqtisod, tibbiyot, qishloq xo'jalik, to'qimachilik institutlari, Samarqand**

Davlat universiteti va boshqalar tashkil etildi. Shuningdek, bu davrda yuqori malakali pedagogik kadrlarga talab o'sib borganligidan, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Nukus, Xiva, Urganch, Farg'ona va Namangan singari shaharlarda *pedagogika va o'qituvchilar tayyorlash institutlari* tashkil etildi. Natijada, 1932-yilga kelib respublikadagi jami *oliy o'quv yurtlari soni 31taga yetdi*. Ulardagi talabalar soni 12,2 ming nafarni tashkil etdi. Talabalarning soni 1937-yilda 15,5 mingga, 1941-yilda esa 18 mingtaga yetdi.

O'zbekistonning bu davrdagi ta'lim tizimida *o'rta maxsus ta'lim* o'quv yurtlari faoliyati ham alohida o'rin egallaydi. 20-yillarda respublikada 6 ta qishloq xo'jalik texnikumi, 1 ta tibbiyot texnikumi, 16ta hunar-texnika maktabi tashkil qilindi. Ularda 6800 nafar yoshlar o'qidi. Shuningdek, shu vaqtda 5ta pedagogika texnikumi, 2ta pedagogika bilim yurti, bitta xotin-qizlar bilim yurti mavjud bo'lib, ularda ko'plab bilimli, malakali pedagog kadrlar tayyorlandi. XX asrning 40-yillari boshlariga kelib O'zbekistonda *maxsus bilim yurtlari soni 92taga yetgan* bo'lib, ularda 12,6 ming nafar yoshlar ta'lim oldi.

Fan. Respublikada ilm-fan han birmuncha ravnaq topdi. Yurtning ko'plab iqtidorli, zakovatli yoshlari o'zlarini ilm-fanga bag'ishlab, asta-sekin uning cho'qqilariga ko'tarilib bordilar. 30-yillarga kelib o'zbek fanining turli yo'nalishlarida o'z yuksak salohiyatini namoyon etib, o'z ilmiy maktabiga asos solgan Qori Niyoziy, Abdurahmon Sa'diy, Abdulla Avloniy, Yahyo G'ulomov, Po'lat Soliyev, Toshmuhammad Sarimsoqov, Xalil Rahmatullin, Habib Abdullayev, Sobir Yunusov singari fan allomalari yetishib chiqdi. Ayni zamonda, respublikada ko'plab ilmiy tadqiqot institutlari, markazlari tashkil etilib, fanning turli dolzarb muammolari ustida izlanishlar olib bordilar. Bular jumlasiga Butunittifoq Paxtachilik ilmiy tadqiqot instituti (СоюзНИХИ), Madaniy qurilish va Huquq-tadqiqot insitutlari, Gidrometrologiya instituti, Astronomiya observatoriyasi va boshqalarni nisbat berish mumkin. Mazkur institutlar va ilmiy markazlarga jalb etilgan fan fidoyilari Ittifoq va Respublika ahamiyatiga molik ko'plab hayotiy muammolar, masalalarning yechimini topishda jiddiy tadqiqotlar olib bordilar. Ayniqsa, paxtachilik, uning tezpishar, sifatli navlarini yaratish sohasida muhim yangiliklar qilindi. Geolog olimlar sa'y-harakatlari bilan yangi konlar, turli xil ma'dan topilmalari kashf etildi. 1927-yilda Farg'ona vodiysida *Sho'rsuv neft koni* ochildi. Sement ishlab chi-

qarish uchun xomashyo qidirib topildi. Mis, oltin, kumush, qalay, marmar konlari topilib, ishga tushirildi.

Respublikada ijtimoiy fanlar, shu jumladan, tarix va arxeologiya sohalarida ham ancha ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. Yirik arxeolog olimlar: Ya. G'ulomov, S. Tolstov Xorazmda, M.Y. Masson Buxoroda va Samarqandda, V.A. Shishkin, O. Nabiyev, A.T. Okladnikovlar Ohangaron vodiysi va Termiz atrofida katta hajmdagi qazilma ishlarini olib bordilar. Boysunda eng qadimgi ajdodlarimiz nasliga oid neandertal odami qoldiqlari topilishi fanda muhim yangilik bo'ldi.

1940-yil 9-yanvarda O'zbekiston Xalq Komissarlar Soveti (XKS) huzuridagi Fan Qo'mitasi negizida SSSR fanlar Akademiyasining O'zbekiston filiali ta'sis etildi. O'sha kezlarda uning tarkibida 75 ta ilmiy tadqiqot institutlari va muassasalari mavjud edi. Ular 3024 nafar ilmiy xodimlarni o'z safiga birlashtirgandi. Bularning 109 nafari fan doktorlari, 510 nafari fan nomzodlari edilar. 1943-yil 4-noyabrda *O'zbekiston fanlar Akademiyasi* tashkil etildi, uning birinchi prezidenti etib taniqli olim T.N. Qoriniyoziy saylandi.

«**Hujum**» **harakati**. XX asrning 20-yillarida o'z mohiyati bilan o'zbek xotin-qizlarini tutqinlikdan ozod qilishga qaratilgan harakat boshlanadi. Ma'lumki, Turkiston xotin-qizlari hayoti asrlar davomida musulmonchilik qonun-qoidalari va an'analari asosida kechgan va o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan. Jumladan, ular aksariyat hollarda uy-ro'zg'or ishlari va farzand tarbiyasi bilan shug'ullanishgan. Sovet hukumati esa bunday turmush tarziga diniy xurofot sifatida qaradi. Shu bilan birga, ayollarning erkaklar bilan teng huquqliligi, ularning tor oila muhitidan ozod bo'lib, keng ijtimoiy-siyosiy hayotga tortilishi g'oyasi ilgari surildi.

Tabiiyki, jamiyat rivojlanib borar ekan, odamlarning ongi ham o'zgarib boradi. Turmush tarzi yangilanadi, u zamonga moslashadi. Shu ma'noda o'zbek ayollarini *paranjidan ozod qilish* yangi tuzum oldidagi muhim vazifalardan ekanligi tabiiy. Biroq bu masalani, eng avvalo, jamiyat fuqarolari orasida keng ko'lamli tushuntirish, ma'rifiy yo'llar orqali hal qilish mumkin edi. Jadidlar rahbarlari M. Behbudiy, F. Xo'jayev, A. Fitrat, A. Cho'lpon, A. Avloniylar ham bu masalani hal etishni o'z oldilariga muhim vazifa qilib qo'ygan edilar. Shu maqsadda tashkil etilgan respublika, viloyat, tuman, shahar sovet tashkilotlari qoshidagi xotin-qizlar bo'limlarida dastlab umuman to'g'ri ish olib borilgandi.

Buning natijasida xotin-qizlar ijtimoiy foydali mehnatga, jamoatchilik ishlariga faol tortila boshlandi. Uni o'zbek xotin-qizlari xursandchilik bilan kutib oldi. Chunki, ochiq yurish, ilm olish, erkaklar bilan teng huquqli bo'lish ularning ham asriy orzusi edi.

Biroq VKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosining 1926-yil sentabrda-gi maxsus qarori asosida bu harakatni sun'iy ravishda tezlashtirish-ga kirishildi. Oqibatda bu majburiy harakat **«Hujum»** nomini oldi. Biroq bu harakat, afsuski, shoshma-shosharlik, ma'muriyatchilik yo'li bilan mahalliy shart-sharoitlarni, xalq udumlari, urf-odatlarini e'tiborga olmasdan jadallashtirildi. Bunga hattoki, erkak kommunist-lar ham tayyor emas edilar.

Xotin-qizlarni ijtimoiy hayotga jalb qilish harakati dastlab ancha sezilarli yutuqlarga erishib bordi. 1927-yil bahoriga kelib 100 ming nafar ayol paranji tashladi. Ming-minglab ayollar korxonalarga, tur-li yumushlarga jalb etiladi. Ular orasidan ko'plab traktorchilar, bri-gadirlar, kolxoz raislari, klub va kutubxona mudirlari tayyorlandi. Jumladan, 1927—1929-yillarda sudlarning xalq maslahatchilari ora-sida o'zbek ayollari 563 kishiga yetdi. 1926-yilda birgina Toshkent va Farg'ona viloyatlari «Qo'shchi» uyushmalarining 4900 nafar ayol a'zolari bor edi. 1927-yil davomida 7169 nafar ayol kasaba uyushma-lariga a'zo bo'lib kirdi. 5916 ayol matlubot kooperatsiyalariga a'zo bo'ldi. 2343 nafar xotin-qizlar davlat organlariga saylandi.

1927—1928-yillarda «Hujum» harakati yanada keng quloqchilik yozdi. Paranj tashlagan ayollar uchun 32 ta savodsizlikni tugatish maktab-lari tashkil qilindi. 1927-yilda birgina Qo'qon okrugida bunday mak-tablar soni 75 taga yetkazildi. Toshkentning Eski shahar qismida 1409 o'quvchini qamrab olgan 35 ta ayollar maktabi faoliyat ko'rsat-di. Biroq bu borada qo'llanilgan zo'rlash, majburlash yo'li va usul-lari o'zining salbiy natijalarini bermasdan qolmadi. Joylarda xotin-qizlarni o'ldirish hollari ro'y berdi. 1927—1928-yillarda 2,5 ming-dan ortiq faol ayollar yovuz kuchlar qurboni bo'ldi. Ammo «Hujum» harakati qiyinchiliklar, chekinishlar bilan bo'lsa-da, hayotga tatbiq etib borildi. Buning natijasida, o'zbek ayoli ijtimoiy ishlab chiqarish-ga, hatto eng og'ir mehnat talab qiladigan ishlarga ham tortildi.

«Hujum» harakatining o'sib borishi davomida 1937-yilga kelib 273637 nafar o'zbek xotin-qizlari savodsizlikni tugatish kurslarini muvaffaqiyatli bitirdilar. ***Ayol ishchilar va xizmatchilar soni 1940-yilda 232 ming kishiga yetdi.*** Bu esa butun respublikadagi ishchilar-ni 40,7 foiziga teng edi.

Shu bilan birga, bu mavsumiy harakat ko'pgina salbiy oqibatlarining yuz berishiga ham sabab bo'ldi. «Hujum» harakatida faol ishtirok etib, butun ongli hayoti, faoliyatini sotsializm ishiga, uning soxta g'oyalari chinligiga ishongan qancha-qancha ilg'or xotin-qizlar keyinchalik qatag'on qurboni bo'ldilar.

Ma'naviy- madaniy hayot

Bu yillarda o'zbek xalqining olis asrlarga bo'rib qadaluvchi moddiy va ma'naviy-madaniyati durdonalari, osori-atiqalari, masjid-u madrasalar, maqbaralar ko'rinishidagi noyob me'moriy obidalariga zo'r berib hujum uyushtirildi. Binobarin, bu maskanlarning bora-bora qarovsiz, xarob ahvolga kelganligi tasodifiy emas. Ayniqsa, bunda xalqimizning dilidan chuqur joy olgan uzoq asrlik islomiy qadriyatlari zavol topganligi achinarlidir. Hatto bu razil maqsadga erishish uchun joylarda **«Xudosizlar jamiyatlari»** tuzilib, diniy tasavvurlarga, uning peshvolariga qarshi hujumkor ateistik kurash avj oldirildi. Buning oqibatida, yurt ziyolilari sanalgan qanchadan qancha ruhoiylar, ulamoyu fuzalolar ayovsiz ta'qib-u quvg'inlarga duchor etildi. Shunga qaramay, o'zbek xalqining ko'plab yurtparvar ziyolilari fidoyilik namunalarini ko'rsatib, barcha qiyinchiliklarga dosh berib respublika madaniy hayotida faol qatnashdilar.

1929-yilda O'zbek musiqali teatriga asos solindi. 1933-yilga kelib **Hamza nomidagi Akademik drama teatri** ish boshladi. Har qanday mafkuraviy tazyiqlarga qaramasdan milliy ruh ustuvor bo'lib qolaverdi. Xalqimiz orasidan Hoji Abdulaziz Abdurasulov, Ota G'iyos Abduq'aniyev, Madrahim Sheroziy, Domla Halim Ihodov, Abror Hidoyatov, Mulla To'ychi Toshmuhamedov, Shorahim Shoumarov, Soraxonim, Tamaraxonim, Lutfixonim, Mukarramaxonim singari nomdor san'atkorlar yetishib chiqdi. 1936-yilda **Toshkentda konservatoriya ochilishi** madaniy hayotda katta voqea bo'ldi. O'zbek musiqa madaniyatining zabardast vakillari — Yunus Rajabiy, Muxtor Ashrafiy, Tolihjon Sodiqov, To'xtasin Jalilov singari san'atkorlar ijodi xalq dilidan chuqur joy oldi.

1937-yili Moskvada o'tkazilgan birinchi o'zbek san'ati va adabiyoti dekadasi «Gulsara», «Layli va Majnun» operalari, «Farhod va Shirin» musiqali dramasi va boshqa sahna asarlari katta mahorat bilan namoyish etildi.

30-yillarda O'zbekistonda **kino san'ati shakllandi**. Uning yorqin ifodasi sifatida shu davrda yaratilib ekranlarga chiqarilgan «Asal»,

«Qasam», «Ravot qashqirlari», «Azamat» singari filmlarni tilga olib o'tish joiz. Ularni yaratishda Komil Yormatov, Nabi G'aniyev, Sulaymon Xo'jayev, Yo'ldosh A'zamov, Rahim Pirmuhamedov singari ajoyib o'zbek kino ustalarining xizmatlari benazirdir.

20–30-yillarda respublikada ko'plab madaniy inshootlar qurildi. 1932-yilda respublikada 707 ta kutubxona, 3087 ta klub, 409 ta kino qurilma, 32 ta teatr, 13 ta muzey mavjud edi.

1937–1940-yillarda O'zbekiston shahar va qishloqlari radiolash-tirildi. Yangidan 264 ta ko'chma va doimiy kino qurilmalari o'rnatilib, ularning soni 797 taga yetkazildi. 1941-yilda kitob nashr qilish 4375 nomga yetkazildi va 48 mln nusxani tashkil etdi. 40-yillar bosh-lariga kelib kutubxona, klub, badiiy havaskorlik jamoalari soni 2 baravar ko'paydi.

Adabiyot. Bu davrda o'zbek adabiyoti ham jiddiy hayotiy sinov-larni boshdan kechirdi. O'zining boy tarixiy an'analari ega bo'lgan bu adabiyot xalq ruhining ko'zgusi sifatida uning ma'naviy hayotida muhim rol o'ynadi. Biroq bu muhim soha faoliyati sovetlarning doi-miy nazorati ostida kechdi. Ularning nazarida adabiyot kuchli mafku-raviy qurol sifatida yangi tuzumni mustahkamlashga xizmat qilishi, millionlar ommasini shunga da'vat etmog'i kerak edi. Bu, albatta, har bir ijodkor zimmasiga jiddiy mas'uliyat yuklardi. Negaki, har bir shoir yoki adib sovet mafkurasi talablaridan chetlashguday bo'lsa, o'z xalqining boy tarixiy o'tmishi yoxud ulug' ajdodlari hayotidan asar yozguday bo'lsa, uning og'ir jazoga duchor bo'lishi hech gap emas edi, biroq har qanday, tazyiq-u ta'qiblarga qaramay, o'zbek adabi-yoti bu yillarda muayyan yutuqlarga erishdi. H.H. Niyoziy, S. Ayniy, A. Qodiriy, A. Cho'lpon, A. Fitrat singari katta avloq namoyandalari izidan G'.G'ulom, A. Qahhor, M. Oybek, H. Olimjon, U. Nosir, K. Yashin, R. Uyg'un, Mirtemir, G'ayratiy, Oydin, S. Abdulla sin-gari qalam ahli adabiy jarayonga kirib keldi. Ular o'zlarining serqir-ra ijodlari bilan o'zbek adabiyoti xazinasini boyitishga munosib hissa qo'shdilar. Bu o'rinda, A. Qodiriyning «O'tkan kunlar», «Mehrobdan chayon», A. Cho'lponning «Kecha va kunduz», S. Ayniyning «Odi-na», «Sudxo'rning o'limi», A. Fitratning «Abdulfayzxon», «Hind say-yohi bayonoti», Oybekning «Qutlug' qon», «Navoiy», A. Qahhorning «Sarob», G'.G'ulomning «Ko'kan», «Yodgor» singari badiiy g'oyasi yuksak asarlarini alohida qayd etish lozim.

5. Sobiq Ittifoqda ma'muriy-buyruqbozlik totalitar tizimning qaror topishi, qatag'on siyosati va oqibatlari

Totalitar tizimning qaror topishi. Partiya va davlat boshqaruvi murvatlarini o'z qo'liga olgan I.V. Stalin o'zining yakka hokimligini batamom qaror toptirish harakatida bo'ldi. Shu maqsadga erishish yo'lida u o'z atrofiga bir guruh xushomadgo'y, labbaychi kadrlarni to'plab, ularni ishga solib, partiyaning ko'plab tajribali, siyosiy jihatdan yetuk, arboblarni obro'sizlantirishga intildi. 20-yillarda «partiyaviy tozalashlar» bahonasida mamlakat hayotining u yoki bu muhim masalasida sog'lom, xolis fikr bildirgan kadrlar egallab turgan yuqori vazifalaridan chetlashtirildi.

1920-yillar oxirlariga kelib Stalin tomonidan ilgari surilgan «sotsializm mustahkamlanib borgan sari sinfiy dushman qarshiligi ham shunchalik kuchayib boradi», degan soxta g'oya butun mamlakat uchun halokatli oqibatlarga olib keldi. Shu tariqa, sobiq Ittifoqda 1917-yildan boshlab shakllana boshlagan totalitar siyosiy rejim 20-yillarning oxiri 30-yillarning boshlarida to'liq qaror topdi. Totalitar rejimning mazmun-mohiyati, belgilari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- ko'ppartiyaviylilik tugatildi, bitta partiya (VKP(b)) butun mamlakatda yagona hukmron partiyaga aylandi, uning qarorlari, ko'rsatmalari barcha hokimiyat organlari tomonidan so'zsiz bajarilishi majburiy bo'ldi;

- davlat boshqaruvi markazdan, diktator tomonidan ma'muriy-buyruqbozlik tarzida amalga oshirildi, mahalliy hokimiyat organlari amalda qo'g'irchoq bo'lib qoldi;

- ijtimoiy munosabatlar siyosiy, iqtisodiy, mafkuraviy, jismoniy zo'ravonlik asosida tartibga solindi, xususiy mulkni milliyalashtirish orqali shaxsning iqtisodiy erkinligi tugatildi, rejali iqtisodiyot qaror topdi;

- oshkoralik, turli xil fikr bildirish, muxolifatchilik harakatlari qat'iy man etildi;

- ommaviy axborot vositalari, ta'lim tizimi, ijodiy uyushmalar orqali targ'ibot-tashviqot ishlari kuchaytirilib, aholi rasmiy (kommunistik) mafkura nuqtayi nazaridan qayta ishlandi, ular ongiga mafkuraviy aqidalar singdirildi;

- siyosiy qatag'on shaxsning ongi va xatti-harakatlarini nazorat ostiga olish, mavjud tuzumga nisbatan xayrixohlik, sodiqlik, qo'llab-quvvatlash tuyg'usini singdirishning asosiy vositasiga aylandi;

– rasmiy mafkuraga mos bo'lmagan barcha nashriy mahsulotlarni yo'q qilishga, intellektual va ijodiy faoliyatni bo'g'ishga yo'naltirilgan senzura organi faoliyat yuritdi;

– siyosiy qatag'onni amalga oshirish uchun maxsus hokimiyat organlari, mehnat va axloq tuzatish lagerlari tarmog'i tuzildi va faoliyat yuritdi, birga ishlovchi, qo'ni-qo'shnilardan kuzatuvchi, ig'vogar chaqimchilar yollandi, aholi qo'rquv ostiga olindi.

Respublika huquqlarining cheklanisli. Mamlakatda totalitar tizimning qaror topishi, shubhasiz, milliy sovet respublikalari hayotiga ham daxl qilib, ularning butun inon-ixtiyorini Markaz tasarrufiga bog'lab qo'ydi. Bu O'zbekiston timsolida ham yaqqol ko'zga tashlandi. Avvalo, respublika hokimiyati boshqaruvining hamma bo'g'inlari to'liq ravishda, SSR Ittifoqi organlariga bo'ysundirildi. Shuningdek, bu yerdagi yagona rahbar tashkilot – O'zbekiston Kompartiyasi ham VKP(b)ning viloyat bo'limi maqo'mida faoliyat yurtitadi. Respublikaning Kasaba uyushmalari, Yoshlar tashkiloti (komsomol) va boshqa jamoat tashkilotlari ham Markazning shu xildagi tashkilotlari andozasiga ko'ra tuzilgan bo'lib, ularga to'liq bo'ysungan holda faoliyat yuritildi.

O'zbekiston mustaqilligining nechog'lik rasmiy va yuzaki mazmunga ega bo'lganligi uning yuksak qonuniy hujjatlarida ham o'z aksini topgan edi. Jumladan, O'zbekistonning 1937-yilda qabul qilingan Konstitutsiyasi ham mohiyat e'tibori bilan asosan, 1936-yil 5-dekabrda kuchga kirgan SSSR Konstitutsiyasining aynan nusxasi edi. Unda respublika mustaqilligi, fuqarolarining huquq-erkinliklari aksini topsa-da, biroq ular amaliyotda nechog'lik soxta, quruq safsata bo'lib chiqqanligi hammaga ayon.

Qatag'on siyosati, uning oqibatlari. Mustabid tuzum markazda va joylarda o'z mutlaq hokimiyatini shakllantirib, mustahkamlab borar ekan, bunda u o'ziga sodiq muayyan siyosiy va ijtimoiy kuchlarga tayanib ish yuritmog'i kerak edi. Shu maqsadda, Markaz hukumati yangi sotsialistik jamiyat qurilishi davomida O'zbekistonga o'zining ko'p sonli sadoqatli xodimlari, vakillarini rahbariy lavozimlarga yuborib turganligi bejiz emas. Markaz o'zbekistonlik milliy kadrlarning kundalik ishlariga «ko'z-quloq» bo'lish, ular faoliyatini tekshirish, taftish qilish barobarida sotsializm qurilishi yo'lida sadoqat bildirganlarni tanlash, ularni yuqori mansablarga ko'tarishni o'z e'tiboridan chetda qoldirmadi.

Markaz ishonchini qozonib, uning nufuzli namoyandalari bilan

yaqindan hamkorlik qilgan, kerak bo'lganda o'z xalqining manfaati, qiziqishlarini ko'zlab ish yuritgan mahalliy bilimdon kadrlar soni ham ko'payib borgan. Ammo Stalin yakkahokimligi kuchayib, totalitar tuzum bedodligi avj olib borgan sari bunday kadrlarni arziyasabab va bahonalar bilan qiynoq-qistovga olish, vazifalaridan chetlatish odatiy tusga kirib bordi.

Rahbar kadrlar, ayniqsa, o'z xalqi, yurtining milliy manfaatlarini himoya qilib, uning istiqbolini ko'zlab, o'zida kuch, iroda topib, bor haqiqatni aytishga jur'at qilgan millat vakillari birinchi navbatda, hukmron markaz uyushtirgan *qatag'onga duchor bo'ldi*. Buning yorqin ifodasini sovet mafkurachilari tomonidan o'zbek milliy kadrlari sha'nini bulg'ashga qaratilgan, atayin to'qib chiqarilgan *«18 lar guruhi»*, *«inog'omovchilar»*, *«qosimovchilar»* guruhlar misolida ko'rish mumkin. Ularning faoliyatiga oid tarixiy hujjatlarni ko'zdan kechirar ekanmiz, bu insonlar faoliyatida ularni ayblashga asos bo'ladigan yetarli ashyoviy dalillar bo'lmaganligiga to'la amin bo'lamiz. Ularning yagona «gunohi» — bu o'z millati dardi, tashvishi va manfaatini ko'zlab ayrim muhim muammolarni ko'targanligi va ularni hal etishga yuqorining e'tiborini jalb etganligi xolos.

Xo'sh, bu guruhlar tarkibi kimlardan iborat bo'lgan? Ular sovet mutasaddilari oldida qanday gunoh qilgan edilar?

Respublikaning taniqli arboblardan iborat *«18lar guruhi»* (I. Xidiraliyev, M. Saidjonov, O. Ashurov, R. Rahimboboyev, N. Eshonov)ga «yer-suv islohotiga qarshi chiqqan, boy-quloq va yer egalarining manfaatini himoya qilgan, mahalliychilik va millatchilik g'oyalarini ilgari surgan», degan soxta aybnoma qo'yildi. Aslida esa, ular hukmron markazning ulug' davlatchilik va shovinistik siyosatiga, milliy kadrlarga nisbatan bepisandlik, loqaydligiga qarshi chiqib, adolat va haqqoniylik tamoyillarini himoya qilganlar. Shu bois, rasmiy partiya organlari tomonidan mazkur guruh keskin qoralndi va uning a'zolari turli jazolarga giriftor etildi.

«Inog'omovchilik» guruhi to'g'risida gap borganda, unga qo'yilgan barcha ayblarning to'liq to'qib chiqarilganligi ayon bo'ladi. Ma'lumki, Rahim Inog'omov O'zKP(b) Markazqo'mi Matbuot bo'limi mudiri va O'z SSR Maorif Xalq Komissari vazifasida faoliyat yuritib kelgan. R. Inog'omov o'zining bir qator nutqlarida O'zbekiston Kompartiyasining mustaqil faoliyat yurita olmayotganligiga, markaz organlarining o'lka hayotidagi zo'ravonligiga ham alohida urg'u bergan. Respublikaning bir qator mas'ul xodimlaridan N. Mavlonbekov,

I. Isamuhammedov, M. Aliyev, Bobonazarov singari hammaslaxlar Inog'omov qarashlarini qo'llab-quvvatlab chiqqandilar. Bunday muxolifatchi chiqishlar hukmron partiya mutasaddilarining qahriga uchramasdan qolmasdi, albatta. Shu bois, 1926—1927-yillarda bu guruh faoliyati partiya tashkilotlarida bir nechta bor muhokama qililib, og'machi guruhbozlikda ayblandi. Inog'omov tarafdorlari vazifalaridan olinib, nomlari qoralandi.

«Qosimovchilik» guruhi ham 1929—1930-yillarda sovet hukmron rejimi tomonidan milliy kadrlarni, ziyolilarni qatag'on qilish, jazolash maqsadida atayin uyushtirilgan navbatdagi uydirma edi. O'zSSR Oliy Sudining Raisi lavozimida ishlagan S. Qosimov va uning yaqin maslakdoshlari: N. Alimov, Musaboyev, Sharipov, Sirojiddinov va boshqa jami 7 kishi 1929-yilning 2-yarmida «bosmachilik» harakatiga yon berganlikda ayblanib qamoqqa olindilar. Ular respublikadagi millatchi tashkilotlar bilan aloqa bog'laganlikda ayblandilar. Bu guruhning 4 nafar a'zosi asossiz ayblanib, otib tashlandi. Qolganlari esa ko'p yillik qamoq jazosiga hukm qilindi.

Mustabid tuzum hukmdorlari uchun O'zbekiston singari milliy Sovet Respublikasi rahbarlari, xodimlarini to'la itoatda tutishning birdan bir sharti — bu ularning mustaqil faoliyatiga izn bermaslik, vaqti-vaqti bilan silkitib turish, mahodo xato, kamchiliklari topilguday bo'lsa, shafqatsiz jazolash yo'li edi. Milliy kadrlar faoliyatiga nisbatan bunday noinsoniy, g'ayriqonuniy yondashuv oqibatida respublikada o'z ongli hayoti, jo'shqin faoliyatini sovetlarning yolg'on, soxta g'oyalari, sotsializm g'alabasi uchun bag'ishlagan, shu yo'lda jon fido etib kurashgan bir qator partiya va davlat rahbarlari qatag'on domiga g'arq bo'ldilar. O'zbekiston ravnaqi, xalqining baxtu saodati uchun fidoyilik ko'rsatgan *Akmal Ikromov, Fayzulla Xo'jayev, Abdulla Rahimboyev, Isroil Ortiqov, Abdulla Karimov* va boshqa o'nlab mahalliy rahbar kadrlarning qismati, pirovardida mana shunday fojia ila yakun topdi.

Mustabid tuzum hukmdorlari va ularning chaqqon dastiyorlarning yeng shimarib qilgan «sa'y-harakatlari» natijasida, 1937—1938-yillar davomida, O'zbekistonda bir qator yirik aksilinqilobiy tuzilmalar tuzilgan, faoliyat yuritmoqda, degan soxta ma'lumotlar to'plandi. Mana shunday soxta ma'lumotlar asosida respublika rahbarlari *A. Ikromov va F. Xo'jayev* boshchiligidagi «Burjua-millatchilik aksilinqilobiy tashkiloti markazi», Abdurauf Qoriyev rahbar bo'lgan «Musulmon ruhoniylarining millatchi isyonkor tashkiloti», «Aksi-

linqilobiy o'ng trotskiychi josuslar tashkiloti markazi», «Buxoro va Turkiston baxt-saodati» nomli aksilinqilobiy tashkiloti», I.Ortiqov boshliq «Yoshlarning aksilinqilobiy burjua-millatchilik tashkiloti», «Ingliz josuslik rezidenturasi», «Yapon josuslik-qo'poruvchilik rezidenturasi» kabi tashkilotlar Sovet hokimiyatiga qarshi faoliyat yuritmoqda, deb e'lon qilindi, ularni tuzishda gumon qilinganlar qatag'on qilindi.

Eng so'nggi ma'lumotlar, tarixiy hujjatlarni har tomonlama o'rganish, tahlil qilishlar, surishtirishlar bunday tashkilotlarning respublikada umuman bo'lmaganligini to'la tasdiqlamoqda. Demak, bunday aksilinqilobiy tashkilotlar qatag'on tuzumi buyurtmasi asosida markaz va uning jazo organlari tomonidan **atayin to'qib chiqarilgan** va hayotga izchil tatbiq etilgan. Buning orqasida ming-minglab begunoh insonlar shafqatsiz jazolangan, umrlari xazon bo'lgan. XX asr boshidan 40-yillargacha 450 ming vatandoshlarimizga nisbatan «jinoiy ish» ochilganligi ularning hayoti ostin-ustun bo'lib ketganligi faktdir.

Faqat 1937–1939-yillarda to'qib chiqarilgan soxta ayblov bo'yi-cha O'zbekistonda hammasi bo'lib 41 mingdan ziyod kishi qamoqqa olingan. Ulardan 6 ming 920 nafari otib tashlangan. Jami 37 mingdan ortig'i jazolangan.

Mustabid tuzum jallodlarining bu bedodligini hech narsa bilan oqlab bo'lmaydi. Yaqin milliy tariximizning bu qorong'i zulmati, xalqimiz dilida mangu o'chmas armon bo'lib qoldi. U faqat milliy istiqlol tufayligina to'la yuzaga chiqib, bundan yurtimiz fuqarolari chinakam ro'shnolik ko'rish baxtiga musharraf bo'ldilar.

Ziyolilarning qatag'on qilinishi. Stalincha siyosiy qatag'ondan jamiyatning sog'lom kuchlari, milliy ziyolilar eng ko'p aziyat chekdi, mislsiz qurbonlar berdi. Negaki, totalitar rejim mutasaddilari o'zlari jaholatparast kimsalar bo'lganligidan ilmu ma'rifat, ziyo ahlini qadrlash, e'zozlash o'rniga ularni xo'rlash, tahqirlash, kerak bo'lsa, yo'q qilishni o'zlariga kasb qilib olgandilar. Shu bois, vaqti-vaqti bilan ziyoli kadrlarni qirpichoqdan o'tkazish, saflarini «yaganalab» turish ular uchun odatiy hol bo'lib qolgandi. Masalan, butun hayoti va ijodini millat baxt-saodati, yurt istiqboli uchun bag'ishlagan Munavvar qori Abdurashidxonov shu davrda avj olgan sovetlar ig'vosi va bo'htonining aybsiz qurboni bo'ldi. Uning rahnamoligida millat ravnaqi va istiqloli yo'lida faoliyat yuritgan, xalqqa ziyo taratib kelgan «Milliy istiqlol» tashkilotining 87 a'zosi ustidan sud uyushtirildi. Ularning

49 nafari «Xalq dushmani», «burjua-millatchisi» degan ayblar bilan qoralanib, og'ir jazolarga hukm qilindi.

O'zbek adabiyotining ustunlari bo'lgan, noyob ijodi bilan xalq mehrini qozongan Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Usmon Nosir, Mahmud Botu (Xodiyev), Elbek (Mashriq Yunusov), G'ozii Yunus kabi ajoyib iste'dodlar quruq bo'htonu tuhmatlar asosida «xalq dushmanlari» sifatida jismonan yo'q qilinib, yorqin faoliyati so'ndirildi. Masalan, ulardan biri — professor G'ozii Olim Yunusov 50dan ziyod asarlar muallifi edi. Arab, fors, nemis, ingliz va barcha turkiy tillarni puxta bilardi. U hatto rus, arab va nemis tillarida Samarqand Davlat universiteti, Toshkent Pedagogika instituti hamda Til va adabiyot ilmiy tadqiqot institutida umumiy tilshunoslik va til bilimiga kirish kabi maxsus kurslardan ma'ruzalar o'qirdi. Biroq bunday iste'dodlar qatag'on jallodlari uchun sariq chaqalik qadr-qimmatga ega bo'lmagan. Mustabid tuzum farmonbardorlari, ayniqsa, bunda o'zbek xalqining milliy ongi, tafakkurini yoritish, uning o'zligini tanitishga fidoyilik qilgan, istiqlol darg'alari bo'lgan jadidizm namoyandalarini yo'q qilishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydilar. Bunga erishdilar ham.

O'zbekiston hukumatining tashabbusi va sa'y-harakati bilan 20-yillarda xorijga o'qishga yuborilib, yaxshi mutaxassislar, fan arboblari bo'lib yetishgan kishilar atayin qatli om qurbonlari bo'ldilar. Agar Germaniya yoki Turkiyada ta'lim olgan bo'lsalar, ularga o'sha mamlakatlarning josuslari degan ayb qo'yildi. Buning uchun ularning uyida, tintuv paytida, chet elda bosilgan kitob topilguday bo'lsa, shuning o'zi yetarli dalil edi. Axir ular chet el oliy o'quv yurtlarida o'qigan bo'lsalar, ularda shunday kitoblar bo'lishi tabiiy edi. Masalaning bunday mantiqiy jihatlari chalasavod jazo organlari vakillarini qiziqtirmagan. Xorijda ta'lim olib, professorlik unvoniga sazovor bo'lgan Ahmadjon Ibrohimov, Majid Ibrohim, Ibrohim Yorqin, Tohir Shokir, Abduvahob Is'hoq, Saida Shermuhammad qizi, Sattor Jabbor, Otajon Hoshim va boshqalar o'sha davrlarda millat faxri bo'lganlar. Ularga ham «xalq dushmani», «chet el josusi» qabilidagi tavqi la'nat tamg'asi bosilib qatli om etildilar. 1937–1939-yillarda davlat va jamiyat arboblari, yozuvchi, shoir va olimlardan 5758 kishi qamoqqa olinib, ulardan 4811 kishi otib tashlangan.

Stalincha totalitar-mustabid tuzum bedodligi va zulmning had-dan ziyod kuchayib borishi davomida nafaqat yurtparvar milliy kadr-lar, fidoyi ziyolilarning hayot tarzi, qismati zavol topdi, balki shu

bilan birga, millionlab yurt fuqarolarining oddiy insoniy qadr-qimmati, or-nomusi toptaldi, tahqirlandi. Gʻaddor tuzum zulmkorlari oʻz gʻayriqonuniy xatti-harakatlarini avj oldirib, bunda har bir insonning yurish-turishi, kundalik mashgʻuloti, muomalasidan tortib to uning qanday tafakkur yuritishigacha boʻlgan hamma jarayonlarni ham oʻz nazoratiga olishga intilganlar. Bundan koʻzlangan asosiy maqsad esa insonlar erki, irodasini jilovlash, uni muayyan chegara doirasida ushlab turish va shu yoʻl bilan badkirdor tuzum shaʼniga dogʻ tushirmaslik, uning soxta obroʻ-nufuzini asrash, avaylash edi.

Sovetlar oʻz siyosatidan sal ogʻish, unga zid keluvchi hollarga shafqatsizlik bilan munosabatda boʻlardi. Buning oqibatida kishilar dunyoqarashi, eʼtiqodini oʻz izmiga boʻysundirish, uni kommunistik axloq, ilmiy va ateistik tamoyillar ruhida shakllantirish uchun keskin kurash olib borgan sovet mafkurasining respublika mehnatkashlarining maʼnaviy hayotiga yetkazgan zarari behisob boʻldi. Shu yoʻl bilan xalq maʼnaviy-ruhiy hayotiga asrlar osha muhim hissa qoʻshib kelgan butun boshliq ruhoniylar tabaqasi yoʻq qilindi. Din peshvolari qattiq taʼqibga olindi. Shunday qilib, stalincha qatagʻon respublikamiz hayotining barcha sohalari uchun qonli fojialar, yoʻqotishlar bilan toʻlib-toshgan davr boʻldi. U millionlab odamlarning taqdir-qismatida asoratli iz qoldirdi.

Biz, milliy istiqlol davri kishilari yurtimiz ozodligi va mustaqilligi yoʻlida kurashib, qatagʻon qurbonlari boʻlgan aziz insonlar xotirasini doimo qalbmiz toʻrida saqlamogʻimiz zarur.

Prezident Islom Karimovning 2001-yil 1-maydagi Farmoni bilan har yili 31-avgust kunini «Qatagʻon qurbonlari» xotirasini nishonlash kuni, deb eʼlon qilinganligi quvonarlidir. Mazkur farmon asosida Toshkent shahrida «Qatagʻon qurbonlari xotirasi» muzeyi barpo etilgan, 2002-yil 31-avgust kuni ochildi. Muzey chor Rossiyasi va Sovet hukumati davrida Vatan ozodligi yoʻlidagi faoliyati hamda xatti-harakati uchun qatagʻon etilgan vatandoshlar xotirasini abadiylashtirish maqsadida tashkil qilingan.

Nazorat savollari

1. Hukmron markazning Markaziy Osiyoda amalga oshirgan milliy-hududiy chegaralash oʻtkazishda qanday maqsadni koʻzlagan?
2. Markaziy Osiyoda qanday respublikalar tuzildi?
3. Oʻzbekiston SSR tasarrufiga qanday hududlar kiritildi?

4. Yangi iqtisodiy siyosat qanday maqsadlarda amalga oshirildi?
5. O'zbekistonda o'tkazilgan yer-suv islohoti qanday natija berdi?
6. Dehqon xo'jaliklarini jamoalashtirish jarayoni qanday kechdi?
7. Industrlashtirish siyosati nima?
8. «Quloqlashtirish» nima?
9. O'zbekistonda qanday oliy o'quv yurtlari tashkil etildi?
10. Ilm-fanni rivojlantirish borasida qanday tadbirlar ko'rildi?
11. «Hujum» harakati qanday natija berdi?
12. Ma'naviy-madaniy hayotda qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?
13. Ma'muriy-buyruqbozlik, totalitar tizimning shakllanishi, unung oqibatlarini izohlab bering.
14. Totalitar rejimning mohiyati, belgilari nimalardan iborat?
15. Siyosiy qatag'onlik nima?
16. Mustabid Sovet hokimyatining O'zbekistonda yuritgan qatag'onchilik siyosati qanday oqibatlarga olib keldi?
17. Ziyolilarning qatag'on qilinishi haqida nimalarni bilasiz?

bilan birga, millionlab yurt fuqarolarining oddiy insoniy qadr-qimmati, or-nomusi toptaldi, tahqirlandi. G'addor tuzum zulmkorlari o'z g'ayriqonuniy xatti-harakatlarini avj oldirib, bunda har bir insonning yurish-turishi, kundalik mashg'uloti, muomalasidan tortib to uning qanday tafakkur yuritishigacha bo'lgan hamma jarayonlarni ham o'z nazoratiga olishga intilganlar. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad esa insonlar erki, irodasini jilovlash, uni muayyan chegara doirasida ushlab turish va shu yo'l bilan badkirdor tuzum sha'niga dog' tushirmaslik, uning soxta obro'-nufuzini asrash, avaylash edi.

Sovetlar o'z siyosatidan sal og'ish, unga zid keluvchi hollarga shafqatsizlik bilan munosabatda bo'lardi. Buning oqibatida kishilar dunyoqarashi, e'tiqodini o'z izmiga bo'ysundirish, uni kommunistik axloq, ilmiy va ateistik tamoyillar ruhida shakllantirish uchun keskin kurash olib borgan sovet mafkurasining respublika mehnatkashlarining ma'naviy hayotiga yetkazgan zarari behisob bo'ldi. Shu yo'l bilan xalq ma'naviy-ruhiy hayotiga asrlar osha muhim hissa qo'shib kelgan butun boshliq ruhoniylar tabaqasi yo'q qilindi. Din peshvolari qattiq ta'qibga olindi. Shunday qilib, stalinchka qatag'on respublikamiz hayotining barcha sohalari uchun qonli fojialar, yo'qotishlar bilan to'lib-toshgan davr bo'ldi. U millionlab odamlarning taqdir-qismatida asoratli iz qoldirdi.

Biz, milliy istiqlol davri kishilari yurtimiz ozodligi va mustaqilligi yo'lida kurashib, qatag'on qurbonlari bo'lgan aziz insonlar xotirasini doimo qalbimiz to'rida saqlamog'imiz zarur.

Prezident Islom Karimovning 2001-yil 1-maydagi Farmoni bilan har yili 31-avgust kunini «Qatag'on qurbonlari» xotirasini nishonlash kuni, deb e'lon qilinganligi quvonarlidir. Mazkur farmon asosida Toshkent shahrida «Qatag'on qurbonlari xotirasi» muzeyi barpo etilgan, 2002-yil 31-avgust kuni ochildi. Muzey chor Rossiyasi va Sovet hukumati davrida Vatan ozodligi yo'lidagi faoliyati hamda xatti-harakati uchun qatag'on etilgan vatandoshlar xotirasini abadiylashtirish maqsadida tashkil qilingan.

Nazorat savollari

1. Hukmron markazning Markaziy Osiyoda amalga oshirgan milliy-hududiy chegaralash o'tkazishda qanday maqsadni ko'zlagan?
2. Markaziy Osiyoda qanday respublikalar tuzildi?
3. O'zbekiston SSR tasarrufiga qanday hududlar kiritildi?

4. Yangi iqtisodiy siyosat qanday maqsadlarda amalga oshirildi?
5. O'zbekistonda o'tkazilgan yer-suv islohoti qanday natija berdi?
6. Dehqon xo'jaliklarini jamoalashtirish jarayoni qanday kechdi?
7. Industrlashtirish siyosati nima?
8. «Quloqlashtirish» nima?
9. O'zbekistonda qanday oliy o'quv yurtlari tashkil etildi?
10. Ilm-fanni rivojlantirish borasida qanday tadbirlar ko'rildi?
11. «Hujum» harakati qanday natija berdi?
12. Ma'naviy-madaniy hayotda qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?
13. Ma'muriy-buyruqbozlik, totalitar tizimning shakllanishi, unung oqibatlarini izohlab bering.
14. Totalitar rejimning mohiyati, belgilari nimalardan iborat?
15. Siyosiy qatag'onlik nima?
16. Mustabid Sovet hokimyatining O'zbekistonda yuritgan qatag'onchilik siyosati qanday oqibatlarga olib keldi?
17. Ziyolilarning qatag'on qilinishi haqida nimalarni bilasiz?

**XIII bob. IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA
O'ZBEK XALQINING FASHIZM USTIDAN QOZONILGAN
G'ALABAGA QO'SHGAN HISSASI**

Tayanch so'z va iboralar: *fashizm. Urushni keltirib chiqargan sabablar. O'zbekistondagi safarbarlik. Urush yillarida sanoat. Qishloq xo'jaligi. Fan. Maorif. Madaniyat. Baynalmilallik yordami. O'zbekistonlik jangchilarning jasoratlari. Xotira va qadrlash kuni.*

1. O'zbekistonning urush girdobiga tortilishi, moddiy va ma'naviy kuchlarning frontga safarbar etilishi

**O'zbekistonning urush
girdobiga tortilishi**

1939-yil 1-sentabrda fashistlar Germaniyasi qo'shinlarining Polshaga bostirib kirishi bilan jahon tarixidagi eng qonli, eng dahshatli qirg'in bo'lgan Ikkinchi jahon urushi boshlanib ketdi.

Ikkinchi jahon urushini agressiv davlatlar — fashistlar Germaniyasi, fashistlar Italiyasi va militaristik Yaponiya boshladilar. Ular orasida Germaniya fashistlari uyushtiruvchi, yetakchi rol o'ynadi.

Fashistlar bloki davlatlari tomonidan olib borilgan urush bosqinchilik, adolatsizlik urushi edi. Fashizmga qarshi urushgan davlatlar adolat uchun kurashdilar. Agressiya qurboni bo'lgan mamlakatlarda vatanparvar kuchlar, xalq tomonidan qarshilik ko'rsatish harakati boshlangach, urushning ozodlik xarakteri yanada kuchaydi.

Angliya va Fransiya hukmron doiralari birinchi jahon urushi-da qo'lga kiritgan hududlarni o'z tasarrufida saqlab qolishga, Gitler qo'shinlarini Sharqqa, Sovet Ittifoqi tomon yo'naltirishga intildilar.

Sovet davlatining tashqi siyosati fashistlar Germaniyasini Angliya va Fransiya-ga qarshi qo'yishga va ularning harbiy kuchlari zaiflashgan paytda zarba berishga qaratilgan edi. 1939-yil 23-avgustda sobiq SSSR bilan Germaniya o'rtasida 10 yil muddatga «Hujum qilmaslik to'g'risida» Shartnoma imzolandi. Shartnomaning maxfiy qo'shimcha bayonnomasiga muvofiq, Germaniya va SSSR o'zlarining ta'sir doiralari-ni bo'lib oladilar. Germaniya Boltiqbo'yi mamlakatlariga da'vo qilishdan voz kechadi. Germaniya 1939-yil 1-sentabrda Polshaga bostirib kirgach, Sovet davlati 1939-yil 17-sentabrda o'z qo'-

shinlarini G'arbiy Ukraina va G'arbiy Belorussiyaga kiritdi va bu hududlarni o'z tasarrufiga oldi. 1940-yil iyunda SSSR Boltiqbo'yi respublikalarini ham egalladi.

Ikkinchi jahon urushining dastlabki davridayoq fashistlar Germaniyasi G'arbiy va Markaziy Yevropada hukmronlikni qo'lga kiritdi. Germaniya va Italiya Yevropadagi 10 davlatni — Polsha, Chexoslovakiya, Yugoslaviya, Belgiya, Gollandiya, Lyuksemburg, Daniya, Norvegiya, Avstriya, Fransiya bosib oldi.

Fashistlar Germaniyasi Yevropaning harbiy, iqtisodiy resurslarini qo'lga kiritib bo'lgach, 1941-yil 22-iyun yakshanba kuni, tong saharda «Hujum qilmaslik to'g'risida»gi Shartnomani buzib, urush e'lon qilmasdan, Sovet Ittifoqiga xoinona hujum boshladi. Germaniya bilan hamkorlikda uning ittifoqchilari — Italiya, Finlyandiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya ham Sovet Ittifoqiga qarshi urushga kirishdilar.

Sovet xalqining fashizmga qarshi urushi boshlandi. SSSR tarkibidagi barcha respublikalar, shu jumladan, O'zbekiston ham urush girdobiga tortildi. Ikkinchi jahon urushi jahondagi 61 mamlakatni, Yer shari aholisining 80 foizini, ya'ni 1,7 milliard kishini o'z girdobiga tortdi.

Harbiy safarbarlik. Urushning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonning moddiy va ma'naviy kuchlarini urushga safarbar etishga kiritildi. O'rta Osiyo Harbiy okrugi front uchun jangchilar va zobitlar tayyorlaydigan o'choqqa aylantirildi. Bu okrug 1941-yil iyunidan 1942-yil oxirigacha bo'lgan muddatda harbiy safarbarlik asosida 109 ta harbiy qo'shilma tuzdi, harakatdagi armiyaga va Oliy Bosh qo'mondonlik qarorgohi zaxirasiga 86 diviziya va brigada jo'natdi.

1941-yilda O'zbekiston aholisi jami 6,5 million kishini tashkil etgan, ularning yarmini bolalar va keksalar tashkil etgan bo'lsa, yaroqli odamlarimizning 50–60 foizi, aniqrog'i 1 433 230 kishi urushga safarbar bo'lgan¹⁹. O'zbek xalqi, keksalar, ota-onalar dahshatli sinov paytida o'z farzandlarini frontga jo'natar ekan, ularga mard va botir askar bo'l, qahramonlarcha jang qil, g'alaba bilan qayt, deb nasihat qilib qoldilar.

O'zbekiston partiya va sovet tashkilotlari front orqasini mustahkamlash, xo'jalikni harbiy izga tushirish, barcha odamlarni mehnatga safarbar etish, ko'plab jangovar texnika, qurol-aslaha, o'q-dori-

¹⁹ I.A. Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. Asarlar to'plami. 3-jild. —T.: «O'zbekiston». 1996. 80-bet.

lar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish bo'yicha shoshilinch tadbirlarni amalga oshirdilar.

1941-yilning oxirigacha 300ga yaqin korxona harbiy izga solindi, jangovar texnika, qurollar, o'q-dori ishlab chiqarishga moslashtirib qayta qurildi. Bu korxonalarda frontga safarbar etilgan erkaklar o'rnini keksalar, xotin-qizlar egalladilar. Respublika Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari, hunar-texnika bilim yurtlari, fabrika-zavod, ta'limi maktablari urush davri talablariga mos kadrlar tayyorlashga yo'naltirildi. Yakka tartibda va brigada tariqasida hunar o'rgatish ishlari yo'lga qo'yildi. Respublikamiz qishloqlarining aholisi front va front orqasini oziq-ovqatlar bilan, sanoatni xomashyo bilan ta'minlash uchun oyoqqa turdi.

**Ko'chirib keltirilgan
korxonalarining
joylashtirilishi**

Urush bo'layotgan va dushman yaqinlashib kelayotgan hududlardan muhim sanoat korxonalarini, kolxoz, sovxoz va MTSlarning mulklarini, madaniy boyliklar va o'quv yurtlarini Sharqqa, jumladan, O'zbekistonga zudlik bilan ko'chirib keltirish, joylashtirish ishlari boshlanib ketdi. Fashistlar tomonidan vayron qilingan shaharlar va qishloqlarning aholisi, otionalari halok bo'lgan bolalar, million-million kishilar ulkan oqim bo'lib ko'chib kela boshladilar. Kishilik tarixida bunday katta ko'lamli mudhish voqea birinchi marta sodir bo'ldi. O'zbekistonga yuzga yaqin sanoat korxonasi, jumladan, 48ta mashinasozlik, metall ishlash, kimyo va boshqa harbiy texnika va mahsulotlar ishlab chiqaruvchi yirik zavodlarning asbob-uskunalari ko'chirib keltirildi, zudlik bilan harpo etilgan binolarga joylashtirildi va montaj qilindi. Ishchi, xomashyo jihozlari bilan ta'minlandi va front uchun mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Toshkentda joylashtirilgan Rostselmash zavodi «Katyusha» va minomyot snaryadlari, aviatsiya zavodi jangovar samolyotlar yetkazib bera boshladi.

O'zbek xalqi urushning dastlabki yillarida Rossiya, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya, Boltiqbo'yi respublikalaridan ko'chirilib keltirilgan kishilarni, shu jumladan, yetim bolalarni o'z bag'riga oldi.

1941-yil 3-dekabrda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining ko'chirilib keltirilgan fuqarolarni qabul qilish va joylashtirish yuzasidan maxsus qarori chiqdi. Xalq Komissarlari Soveti huzurida 1941-yil 10-iyulda tuzilgan maxsus Respublika Komissiyasi va mahalliy sovetlarning ijroiya qo'mitalari qoshida tuzilgan alohida bo'limlar kishilarni hisobga olish va joylashtirish bilan shug'ul-

landilar. Ko'chirib keltirilganlar shahar va qishloq tumanlariga joylashtirildi.

O'zbekiston bo'yicha 1942-yil bahorigacha ko'chirib keltirilgan 716 ming kishi qabul qilinib olindi, ishga joylashtirildi, ular uchun yashash sharoitlari yaratildi.

O'zbeklar ko'chirilib keltirilgan ota-onasiz bolalarga alohida g'amxo'rlik qildilar, 200 ming dan ko'proq yetim bolalarni o'z bag'riga oldilar. O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti qoshida bolalarga yordam ko'rsatish bo'yicha maxsus komissiya tuzildi. O'zbekiston Xalq maorifi Komissarligi tashabbusi bilan bolalarni qabul qilish-taqsimlash markazi tuzildi. Respublikamizning barcha viloyatlari, shahar va tumanlarida bolalarni qabul qilish punktlari ochildi, ularda o'qituvchilar kechayu kunduz navbatchilik qildilar. Militsiya bo'limlari qoshida 30 dan ortiq bolalar xonalari tashkil etildi.

1942-yil 2-yanvarda Toshkent shahrida xotin-qizlar yig'ilishi bo'lib, unda respublikamizdagi barcha ayollarga qarata murojaat qabul qilindi. Murojaatda etim bolalarni o'z tarbiyasiga olishga da'vat etildi. Ko'plab oilalar 4000 dan ortiq yetim bolalarni o'zlariga farzandlikka oldilar, topgan-tutganlarini ular bilan baham ko'rdilar.

O'zbekistonga G'arbiy viloyatlardagi janglarda yarador bo'lgan minglab askar va zobitlar ham olib kelinardi. Ularni qabul qilib olish, gospitalga joylashtirish, salomatligini tiklash ishlariga alohida mehribonlik qilindi. Respublikamiz sog'lomlashtirish markazlaridan biriga aylandi. 1941-yil 1-oktabrgacha O'zbekiston Sog'liqni saqlash Xalq Komissarligi tizimida 14950 o'ringa ega bo'lgan 47 gospital barpo etildi va zarur uskunalar bilan jihozlandi. Ayni paytda, Moskvadan, Kalinin, Rostov-Don va boshqa viloyatlardan 15900 o'ringa (krovatga) ega bo'lgan 48 gospital ko'chirib keltirildi, joylashtirildi va ishga tushirildi. Jami 39140 o'ringa ega bo'lgan 113 gospital yarador va hemor jangchilarga tibbiy xizmat ko'rsatdilar. Sog'ayganlar frontga yoki korxonalarda ishlashga jo'natib qo'yilardi. Nogiron bo'lib qolganlarga zarur yordam ko'rsatildi, holiga yarasha ish bilan ta'minlash choralari ko'rildi.

O'zbekistonliklar orasida mudofaa fondini tashkil etish, front uchun issiq kiyimlar to'plash harakati keng yoyildi. Ishchilar, kolxozchilar va ziyolilar shaxsiy jamg'armalarini, qimmatbaho buyumlarni mudofaa fondiga topshirdilar. Mudofaa fondiga 650 million so'm pul, 22 million so'mlik qimmatbaho buyumlar, 55 kilogramm-

ga yaqin oltin, kumush va boshqa qimmatbaho buyumlar to'plandi. Bu jamg'arma hisobiga respublikamizda tank kolonnalari, aviatsiya eskadrilyalari, bronepoyezdlar qurilib frontga jo'natildi. O'zbekistonlik jangchilarga eshelonlab issiq kiyimlar, mevalar jo'natib turdilar. Davlat harbiy zayomlariga yozilish yo'li bilan anchagina mablag'lar to'plandi. Aholidan issiq kiyimlar tayyorlash uchun jun, terilar yig'ib olindi. Aholiga davlat zayomi, pul-buyum lotereyasi sotish hisobiga 4,2 milliard so'm mablag' yig'ilib g'alaba manfaatlarini yo'lida foydalanildi.

Xullas, urushning dastlabki yiliyoq O'zbekistonning butun moddiy va ma'naviy kuchlari fashizmga qarshi g'alaba uchun safarbar etildi, hayot harbiy izga tushirildi, xalq Vatan himoyasiga otlandi.

2. O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi front xizmatida

Sanoat. Respublika sanoati urush manfaatlariga moslashtirilgan holda jadal rivojlantirildi, yangi tarmoqlar yaratildi. 1941-yil oxirlarida O'zbekistonning 300 sanoat korxonasi faqat harbiy mahsulot bera boshladi.

Respublika sanoat korxonalari quvvatining kengayishi, yangidan qurilgan zavodlarning ishga tushirilishi elektr energiyasi va yoqilg'i ishlab chiqarishni keskin oshirishni talab qildi. O'zbekiston partiya va hukumati Ittifoq hukumatiga xat yo'llab bu muammoni hal etishda ko'mak so'radi. Tez orada 1942-yil 10-noyabrda VKP(b) MQ va SSSR Xalq Komissarlari Soveti «O'zbekiston SSRda beshta gidroelektrostansiya qurilishi to'g'risida» qaror qabul qildi. O'zbekistonda metallurgiya zavodi qurish, ko'mir va neft qazib olishni ko'paytirish tadbirlari ham belgilandi.

1943-yilda O'zbekistonda eng yirik gidroelektrostansiya — Bekobodda Farhod GESi qurilishi boshlandi, qurilish zarur materiallar va ishchi kuchi bilan ta'minlandi. Farhod GESi qurilishi umumxalq qurilishiga aylandi, binokorlik ishlari hashar yo'li bilan bajarildi. 10 oylik fidokorona mehnat natijasida Sirdaryo jilovlandi.

Urush yillarida Bo'zsuv daryosi o'zanlarida Tovoqsoy, Oqqovoq, Salar, Quyi Bo'zsuv, Oqtepa, Qibray GESlari, shaharlar va yirik korxonalar yonida kichik GESlar ishga tushirildi. O'zbekistonda elektr energiyasi ishlab chiqarish qariyb 2,5 baravariga, ya'ni 1940-yilgi 462 mln kilovatt soatdan 1945-yilda 1187 mln kilovatt soatga ko'paydi. Urush davrida «*Angrenugol*» ko'mir konida yana uchta

shaxta va ochiq usulda ko'mir qazib olinadigan karyer bunyod etildi. O'zbekiston va Qirg'iziston chegarasida *Qizilqiya ko'mir koni* foydalanishga topshirildi.

1940-yilda O'zbekistonda atigi 3,4 mln tonna ko'mir qazib olingan bo'lsa, 1945-yili 103 mln tonna, ya'ni 30 marta ko'proq ko'mir qazib olindi.

Neft mahsulotlari ishlab chiqarishni keskin ko'paytirish tadbirlari ko'rildi. Neft-geologiya qidiruv tresti, neft tarmog'i qurilish-montaj tresti, neft qazib oluvchi 2 ta trest, neft qazib chiqarish asbob-uskunalarini ta'mirlash zavodi, neft mashinasozligi zavodi barpo etildi. Farg'ona vodiysida ishlab turgan «Andijon», «Polvontosh», «Changartosh», «Chimyon» neft konlarida mahsulot ishlab chiqarish kuchaytirildi. Yangi neft konlari, neftni haydash zavodi ishga tushirildi. Urush yillarida respublikada neft ishlab chiqarish 4 marta ko'paydi va 1945-yilda 478 ming tonnadan ortdi.

G'arbdan ko'chirib keltirilgan zavodlar bazasida *16ta stanoksozlik, to'qimachilik va mashinasozlik korxonalari tashkil etildi*. Respublikamizdagi urushdan oldin qurilgan ko'pgina zavodlar ham turli harbiy asbob-uskunalar, mashinalar, jangovar texnika ishlab chiqarishga moslab qayta qurildi.

O'z SSR XKS 1942-yil 17-iyunda *Bekobodda metallurgiya zavodi* qurish to'g'risida qaror qabul qildi. Metallurgiya zavodini qurish butun respublika mehnatkashlarining zarbdor ishiga aylandi. Sanoat korxonalari zarur mutaxassislar bilan, kolxoz va sovxozlar ishchi kuchi bilan ta'minlandi. *Zavod qurilishida 30 mingdan ko'proq kishilar ishtirok etdilar*. O'zbekistonning birinchi metallurgiya zavodi 1944-yil 5-mart kuni dastlabki metall mahsulotlarini bera boshladi va tez kunlarda zavodning birinchi navbati, 1945-yil fevraldan ikkinchi navbati ishga tushirildi.

Geologik-qidiruv ishlari natijasida ko'plab qora va rangli metall konlari ochildi. Urush yillaridayoq Langar, Ingichka, Qo'ytosh, Qoratepa, Olmaliq *rangli metall konlari*, Oqtosh boksit koni o'zlashtirildi. Ulardan qazib olingan volfram, molibden, mis, alyumin va boshqa mahsulotlarni qayta ishlash bilan bog'liq korxonalar qurildi. Kimyo, qurilish materiallari sanoati, to'qimachilik va poyabzal sanoati, oziq-ovqat sanoati, mahalliy sanoat tarmoqlarini rivojlantirish tadbirlari amalga oshirildi. Faqat *1943-yilda 12ta yog' zavodi, 3ta paxta tozalash zavodi, 4ta qand va 4ta konserva zavodlari* qurilib ishga tushirildi.

Shu yillarida, O'zbekistonda hammasi bo'lib **280 ta yangi sanoat korxonalari qurilib ishga tushirildi**. Sanoatning yangi tarmoqlari — aviatsiya, stanoksozlik, og'ir mashinasozlik, qora va rangli metallurgiya va boshqa tarmoqlari vujudga keldi.

Sanoatchilarimizning fidokorona mehnati tufayli O'zbekiston Sovet Armiyasining **qurol-aslahaxonasiga aylandi**. O'zbekiston frontga 2090 samolyot, 17 342 aviamotor, 2318 ming aviabomba, 1,7 mingdan ortiq minomyot, 22 mln mina, 560 ming snaryad, milliontacha granata, 330 ming parashyut, harbiy ehtiyojlar uchun 100 ming km dan ortiq maxsus sim, 125 ming km telefon kabellari va boshqa mahsulotlar yetkazib berdi. Bu o'zbekistonliklarning fashist bosqinchilarini tor-mor etishga qo'shgan ulkan hissasi sifatida jahon tarixidan munosib o'rin oldi.

Transport va aloqa. Respublikamizda transport va aloqa vositalarining to'xtovsiz va samarali ishlashini ta'minlashga e'tibor berildi. 1943-yil 25-yanvarda «Toshkent temiryo'li ishi to'g'risida» maxsus qaror qabul qilindi. Temiryo'l harbiy holatga o'tkazildi, unda ishlovchilar safarbar etilgan, deb hisoblandi, harbiy xizmatchilar kabi qattiq intizomga rioya etish majbur qilib qo'yildi.

1941—1945-yillarda temiryo'llar 2 barobar uzaydi. Toshkent—Angrenugol, Boysun—Otquloq—Turangli, Toshkent tovar stansiyasi **temiryo'llari** qurilib ishga tushirildi. Respublika avtotransportida tashilgan yuklar hajmi 1945-yilda 1940-yilga nisbatan 2,5 barobar o'sib, 2 116 ming km tonnadan 5 139 ming km tonnaga yetdi.

Aloqa, telefon, telegraf xodimlari ham urush talablariga moslashib ishladilar. Aloqa xodimlari O'zbekistonni Markaz bilan, Respublika rahbariyatini viloyat, shahar, tumanlar, yuzlab sanoat korxonalari bilan aloqasini yo'lga qo'ydilar. Toshkent—Samarqand—Ashxobod, Toshkent—Samarqand—Boku, Toshkent—Samarqand—Krasnovodsk, Toshkent—Samarqand—Buxoro telefon aloqa yo'llari qurildi. 1943-yilda qurib ishga tushirilgan 500 kilometrlik telefon yo'li Respublika poytaxtini Xorazm viloyati va Qoraqalpog'iston bilan bog'ladi.

Yirik korxonalarning o'zlarida ham 50—100 o'rinli telefon stansiyalari qurildi. Natijada xo'jaliklarga rahbarlik qilish, ularga o'z vaqtida ko'maklashish ishlari yaxshilandi.

Qishloq xo'jaligi. Urush respublika qishloq xo'jalik xodimlarini qattiq sinovdan o'tkazdi. Ular oldida sanoatni xomashyo bilan, aholini oziq-ovqat, kiyim-kechak bilan uzluksiz ta'minlashdek ulkan, murakkab vazifa turar edi. Vaziyatning murakkabligi shundan iborat

ediki, **birinchidan**, respublika qishloq xo'jaligi asosan paxta yetishtirishga yo'naltirilgan bo'lib, oziq-ovqat mahsulotlari Ittifoq fondidan keltirilardi. Urush boshlangach, oziq-ovqat keltirish to'xtadi, aholini boqish uchun ichki imkoniyatlar topish zarur bo'lib qoldi. **Ikkinchidan**, ko'chirilib keltirilgan aholi hisobiga shaharlar aholisining ko'payishi, oziq-ovqatga bo'lgan talabni yanada oshirdi. **Uchinchidan**, kuch-quvvatga to'lgan dehqonlar frontga va harbiy sanoatda ishlashga safarbar etilgan, dehqonchilikning mashaqqatli ishlari keksalar, ayollar, o'smirlar zimmasiga tushgan edi. **To'rtinchidan**, MTS va sovxozlarga G'arbdan yangi traktorlar, qishloq xo'jalik mashinalari va ularga ehtiyot qismlar keltirish to'xtab qoldi. Bugina emas, xo'jaliklardagi traktorlar, otlarning bir qismi Qizil Armiya ehtiyojlari uchun frontga olib ketildi.

Urush yillarida respublika dehqonchiligidan tarkibiy tuzilishi keskin o'zgardi. Paxtachilikni asosiy tarmoq sifatida saqlab qolgan holda, don, qand lavlagi, kanop, pilla, sabzavot-poliz mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirish tadbirlari ko'rildi. Birinchi navbatda, ekin ekiladigan maydonlarni kengaytirish, irrigatsiya quvvatlarini oshirish tadbirlari ko'rildi.

O'zKP(h) MQning birinchi kotibi *Usmon Yusupov* 1941-yil dekabrda bo'lgan MQning V plenumida O'zbekistonda g'alla masalasini hal qilish, o'zimizni-o'zimiz un-non bilan ta'minlashimiz kerak, degan vazifani ilgari surdi. Don ekiladigan, sug'oriladigan yer maydonlari kengaytirildi. Zarang yerlar, qo'riqlar, lalmikor yerlardan ham foydalanildi. 1942-yilda 1408,1 ming gektar, 1943-yilda 2090,2 ming gektar yerga g'alla va dukkakli ekinlar ekildi. Natijada, don mahsulotlarini yetishtirish ko'payib, 1941-yilgi 4,8 mln sentner o'rniga 1943-yilda 5,3 mln sentner don olindi.

Qishloq xo'jaligida O'zbekiston uchun yangi tarmoq — qand lavlagi yetishtirish yo'lga qo'yildi. Samarqand, Farg'ona, Toshkent, Qashqadaryo viloyatlari lavlagi yetishtirish bo'yicha ixtisoslashtirilib, 1942-yildayoq 65 ming gektarga, keyingi yillarda 70 ming gektardan ortiqroq hosildor yerlarga qand lavlagi ekildi. Respublika bo'yicha 1944-yilda davlatga 1 mln 373 ming sentner, 1945-yilda esa 1 mln 646 ming sentner qand lavlagi topshirildi. Qand lavlagini qayta ishlash, shakar-qand ishlab chiqarish uchun *Zirabuloq, Krasnogvardeysk, Qo'qon, Yangiyo'l qand zavodlari qurildi*. Urush yillarida O'zbekiston butun Ittifoqda ishlab chiqarilgan qandning to'rtidan bir qismini berdi. Respublikamiz qishloq xo'jaligi xodimlari urush yil-

larida davlatga 4 mln 806 ming tonna paxta xomashyosi, 1282 ming tonna don, 54,1 ming tonna pilla, 482 ming tonna kartoshka va sabzavot, 57,5 ming tonna meva va uzum, 36 ming tonna quruq meva, 159 ming tonna go'sht, 22,3 ming tonna jun yetkazib berdilar.

Urush yillarida ishchi va dehqonlar o'rtasida o'zaro hamkorlik, yordam yanada mustahkamlandi. Ular mustahkam jipslashib, frontni moddiy jihatdan ta'minlash orqali dushman ustidan qozonilgan g'alabaga salmoqli hissa qo'shdilar. O'zbekiston qishloq xo'jalik xodimlari urush yillarida dushmandan ozod etilgan viloyat, shahar, tuman, xo'jaliklarini qayta tiklashga ham ko'maklashdilar. Rossiya G'arbiy viloyatlari, Ukraina, Belorussiyada ko'plab korxonalar, temiryo'llar, kolxoz va sovxozlarni tiklashga moddiy jihatdan ham, mutaxassislarini safarbar etish yo'li bilan ham yordam berildi.

3. Urush yillarida fan, maorif va madaniyat

Fan. Urushning dastlabki kunlaridayoq SSSR fanlar Akademiyasining O'zbekiston filiali, respublikada ishlab turgan 75 ta ilmiy muassasalar, shu jumladan, 25 ta ilmiy tadqiqot institutlari, 23 ta ilmiy stansiya va boshqalar, barcha olimlar xo'jalikni harbiy izga solish bilan aloqador muammolarni hal etishga jalb etildi. Ularning zavodlar, fabrikalar, temiryo'l va avtomobil yo'llari, transport korxonalari bilan bevosita aloqalari o'rnatildi.

O'zbekistonlik olimlar Rossiyadan ko'chib kelgan yirik olimlar bilan yaqin aloqa bog'ladilar. Respublikamizda mavjud bo'lgan va ko'chirilib keltirilgan ilmiy muassasalarning tadqiqot yo'nalishi qayta ko'rib chiqildi, urush talablariga moslab o'zgartirildi.

Geolog olimlar tadqiqotlari natijasida qalay, volfram, molibden, o'tga chidamli metallar, nodir metallar va boshqa turdagi xomashyo konlari topildi va o'zlashtirildi. A.S. Uklonskiy boshchiligidagi geologlar guruhining Turangli temir konini topish, o'zbek metallurgiya kombinati qurulishini loyihalashtirish va ularni foydalanishga topshirishdagi xizmatlari katta ahamiyatga ega bo'ldi.

D.M. Bogdanov va muhandis G.S. Chikrizovlar Angrenda qidiruv ishlariga boshchilik qildilar va ko'mir konining boy resurslarini topib yangi shaxtalar qurishga ko'maklashdilar.

Dori-darmonlar tayyorlash borasidagi tadqiqotlar natijasida aholi ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan turli xil dori-darmonlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Toshkentda farmatsevtika zavodi qurilib ishga tushirildi.

Urush yillarida gumanitar fanlar ham ancha rivojlandi. Toshkentga ko'chib kelgan yirik tarixchi, arxeolog, huquqshunos, sharqshunos, adabiyotshunos olimlar o'zbekistonlik hamkasblari bilan O'zbekiston xalqlari tarixi, madaniyati va adabiyotining muhim masalalarini ishlab chiqdilar. V.V.Struve, V.A.Shishkin, I.K.Dodonov, V.Yu.Zohidov, X.Sh.Inoyatov, A.Yu.Yakubovskiy, M.E.Masson, S.P.Tolstov, Ya.G'.G'ulomov va boshqalar O'zbekistonning eng qadimgi va o'rta asrlar tarixi, moddiy madaniyati va ma'naviyati, O'rta Osiyo xalqlarining etnogenezi bo'yicha qator asarlar tayyorladilar. Ikki tomlik «O'zbekiston SSR tarixi»ning yaratilishi tarix fani-ning katta yutug'i bo'ldi.

Yozuvchi Aleksey Tolstoy rahbarligida rus va o'zbek olimlari birgalikda «O'zbekiston adabiyoti tarixi» asarini yaratdilar.

1942-yil 27-sentabrda SSSR hukumati O'zbekistonda fanlar Akademiyasini tashkil etish haqida qaror qabul qildi. 1943-yil 4-noyabrda O'zbekiston fanlar Akademiyasi ochildi, uning birinchi prezidenti etib taniqli olim T.N.Qoriniyozov saylandi. Mahalliy millat vakillaridan fan doktori va nomzodlari tayyorlash yo'lga qo'yildi. 1944-yilda O'zFA Prezidiumida aspirantura bo'limi tashkil etildi.

Ta'lim. Moskva, Leningrad, Kiyev, Xarkov, Voronej, Odessa va boshqa shaharlardan O'zbekistonga ko'chirilib keltirilgan 31 oliy o'quv yurti va 7 harbiy akademiya qabul qilib olindi. Ularning ba'zilar o'zaro yoki O'zbekiston oliy o'quv yurtlari bilan birlashdilar.

1945-yilda oliy o'quv yurtlari soni 1940-yilga nisbatan 3 taga ko'paydi. Ular 33 tani tashkil etdi, talabalar soni esa 19,1 mingdan 21,2 ming kishiga ortdi. Urush yillarida hammasi bo'lib 10 mingdan ko'proq oliy malakali va 3,7 mingga yaqin o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassis kadrlar tayyorlandi.

Xalq maorifi tizimida jiddiy qiyinchiliklar yuzaga keldi. Ko'plab maktablarning binolari gospitalar, yotoqxonalar, harbiy o'quv yurtlariga berildi. Maktablar birlashtirildi, ko'p smenali o'qish joriy qilindi. Respublika maktablarida ishlayotgan o'qituvchilarning 74,6 foizini erkaklar tashkil etardi. Ular frontga, ishlab chiqarish ishlariga safarbar etildi. Darsliklar, uskunalar, daftarlar yetishmas edi. O'zbekiston hukumati umumta'lim to'g'risidagi qonunni bajarish, yoshlarni o'qitish va tarbiyalash ishlari bilan muntazam shug'ullandi. Qisqa muddatli o'qishlar tashkil etilib, boshlang'ich sinflar uchun o'qituvchilar tayyorlandi.

Maktablarda ta'lim-tarbiya sifatini yaxshilash maqsadida o'quv-

chilar bilimini baholashning besh balli tartibi, boshlang'ich va yetti yillik maktablarni tamomlovchilar uchun bitiruv imtihonlari, o'rta maktabni tamomlovchilar uchun yetuklik attestati — guvohnomasi uchun imtihonlar topshirish majburiyati, maktab o'quv dasturlarini a'lo o'zlashtirgan va a'lo xulqli o'quvchilarni **oltin va kumush medallar bilan taqdirlash** joriy etildi. Bu dars mashg'ulotlari saviyasini ko'tarishga, o'quvchilar intizomini yaxshilashga olib keldi.

Ko'chirilib keltirilgan muassasalar o'z joylariga qaytib keta boshlagach, maktab binolari ham bo'shatila boshladi, boshqa ishga o'tgan o'qituvchilar, armiya safidagi o'qituvchilar maktabga qaytarildi, o'quvchilar o'z maktablari bag'riga qaytib, o'qishni davom ettirdilar. 1940—1941-o'quv yilida 5504 umumta'lim maktablarida 1368,9 ming o'quvchi o'qigan bo'lsa, 1945—46-o'quv yilida 4976 umumta'lim maktablarida 989,2 ming o'qituvchi ta'lim oldi.

Adabiyot va san'at. O'zbekiston madaniyati va san'ati xodimlari o'zlarining qaynoq ijodi bilan xalqni mardonavor jang qilishga, fido-korona mehnatga ruhlantirib g'alabaga munosib hissa qo'shdilar.

O'zbekistonga vaqtincha ko'chirib keltirilgan rus, ukrain, belorus, moldavan va boshqa millatlarga mansub yozuvchi va shoirlar ham respublikamiz hayotida faol qatnashdilar. O'zbekistonlik hamkasblari bilan hamkorlik qildilar. «Biz yengamiz» degan almanaxlar, «O'zbekiston shoirlari frontga!» degan antologiya ana shunday hamkorlik mevasi bo'ldi. Hamid Olimjon, Uyg'un, Sobir Abdulla, Nikolay Pogodinlar birgalikda «O'zbekiston qilichi» musiqali dramasini yaratdilar.

Urush yillarida yaratilgan Oybekning «Navoiy» va «Qutlug' qon» romanlari, Abdulla Qahhorning «Oltin yulduz» qissasi jamoatchilikning yuksak bahosiga sazovor bo'ldi.

She'riyatda ulkan yuksalish bo'ldi. Hamid Olimjonning «Qo'linga qurol ol», «Sharqdan G'arbga ketayotgan do'stga», «Jangchi Tur-sun» va «Roksananing ko'z yoshlari», G'afur G'ulomning «Sen yetim emassan», «Men — yahudiyman», «Men seni kutaman, o'g'lim» va «Bizning ko'chamizda ham bayram bo'lajak», Uyg'unning «Qasam», «Bir qadam orqaga chekinilmasin» va «Maktub», Maqsud Shayxzodaning «Ona kuzatmoqda» va «Kapitan Gastello» she'rlari fashizm kirdikorlarini fosh etib, g'alaba qozonishga chuqur ishonchni kuylab, xalqning jangovar ruhini ko'tardilar.

Urush yillarida sahna san'ati ham rivojlandi. Toshkentda va Andijonda yangi teatrlar ochildi, respublikamizda hammasi bo'lib 36 ta

teatr ishlab turdi. Teatrlarda urush mavzusiga bag'ishlangan «Davron ota», «Sherali», «O'zbekiston qilichi» musiqali dramalari, «Ulug'bek» va «Mahmud Torobiy» operalari, K.Yashinning «Bosqinchilarga o'lim», M.Shayxzodaning «Jaloliddin» pyesalari ko'rsatildi.

Toshkent badiiy filmlar studiyasi vaqtincha ko'chib kelgan yirik kinomatograflar bilan hamkorlikda «Ikki jangchi», «Nasriddin Buxoroda», «Vatanga sovg'a» nomli kinofilmlarni yaratdilar.

O'zbekiston san'ati xodimlari mehnatkash xalqqa, jangchilarga xizmat qilib, ularning ruhini ko'tarib turdilar. San'atkorlardan tuzilgan 30 dan ortiq brigadalar frontdagi jangovar harbiy qismlarning askar va zobitlari uchun 400 martadan ko'proq konsert berdilar. Respublika hududida joylashgan harbiy qismlarda 15 ming marta, gos-pitallarda 10 ming marta konsert uyushtirdilar. Ishchilar, paxtakorlar huzurida doimo xizmatda bo'ldilar. Bu tadbirlarda faol qatnashgan atoqli san'atkorlar — Halima Nosirova, Tamaraxonim, Abror Hidoyatov, Lutfixonim Sarimsoqova, Sora Eshonto'rayeva, Abbos Bakirov va boshqalar xalq hurmatiga sazovor bo'ldilar.

**O'zbek xalqining
badarg'a qilingan
xalqlarga g'amxo'rligi**

Stalin va uning atrofidagi yugurdaklari tomonidan urush yillarida ham kam sonli xalqlar, etnik guruhlariga nisbatan adolat-sizlik qilindi. Urushning dastlabki yillari-dayoq Volgabo'yi nemislari Avtonom respublikasi tugatildi. Uning 300 mingdan ortiq aholisi, «bosqinchilar ulardan yordam olishi mumkin», degan gumon bilan yashab turgan joylaridan Sibir va Qozog'iston viloyatlariga ko'chirib yuborildi.

1943-yil oxiri, 1944-yil boshlarida qalmoqlar, qorachoylar, chechenlar, ingushlar, bolqorlar, 1944-yil iyunda qrim-tatarlari, greklar, keyinroq mesxeti turklari yashab turgan joylaridan O'rta Osiyo va Sibirga badarg'a qilindi. Ular fashistlar bilan «hamkorlik» qilishda ayblanib, ommaviy qatag'on qilindi, yashirin va shoshilinch ravishda ko'chirildi. Ko'pchilik odamlar, bolalar yo'lda halok bo'ldilar.

O'zbekistonga 175 mingdan ortiq chechenlar, 157 ming ingushlar, 150 mingdan ortiqroq qrim-tatarlari, 4 500 bolqorlar, o'n minglab mesxeti turklari, greklar ko'chirilib keltirildi. O'zbek xalqi ularni beg'araz kutib oldi, ta'na toshi otmadi, ularni joylashtirishga, oziq-ovqat bilan ta'minlashga ko'maklashdi. O'zbek xalqi urush yillarida Vatanidan badarg'a qilingan xalqlarga moddiy va ma'naviy madad berdi. Respublika mahalliy hokimiyati ularga hosildor yerlardan tomorqa yer, uy qurish va xo'jalik yuritish uchun kredit mablag'lari

ajratdi. Ko'chirib keltirilganlar ming mashaqqatlar bilan yangi joylarga asta-sekin moslashdilar.

4. O'zbekistonlik jangchilarning fashizmni tor-mor etishdagi jasoratlari

Urushning dastlabki kunlaridayoq G'arbiy chegaralardagi harbiy qo'shilmalar tarkibida xizmat qilayotgan o'zbekistonliklar fashist bosqinchilarga qarshi jangga kirdilar. Chegarada joylashgan Brest qal'asining 50 dan ortiqroq millatga mansub jangchilari orasida o'zbeklardan Doniyor Abdullayev, Bobo Xalil Kashanov, Ahmad Aliyev, Nurum Siddiqov, Uzoq O'tayev va boshqalar bor edi. Ular qal'a himoyachilari bilan yelkama-yelka turib, dushmanning katta kuchlariga qarshi qariyb bir oy davomida so'nggi nafaslarigacha jang qildilar.

O'zbekistonlik jangchilar qatnashgan Brest, Smolensk, Kiyev, Odessa, Sevastopol va Leningradning qahramonona himoyasi fashistlar Germaniyasining «Yashindek tez urush» qilish rejasiga dastlabki zarba bo'ldi.

O'zbekistonliklar Moskva uchun janglarda

1941-yil kuz-qish oylarida Moskva ostonalarida hayot-mamot janglari bo'ldi. Moskva ostonalaridagi ana shu dahshatli janglarda o'zbekistonlik jangchilar ham sabot-matonat, yuksak harbiy mahorat ko'rsatdilar. Janubi-g'arbiy front tarkibidagi 353-tog'-o'qchi polki jangchisi **Qo'chqor Turdiyev** katta jasorat ko'rsatdi. U 1941-yil 25-oktabrda safdoshlari bilan razvedkaga, so'ngra «til» olib kelishga yuborildi. Otishmada barcha quroldoshlari halok bo'lgan Qo'chqor Turdiyevning bir o'zi dushmanning bir DZOTini va 9 askar va zobitini yo'q qilib, 3 tasini asirga olib keldi. Bu jasorati uchun Qo'chqor Turdiyev o'zbekistonlik jangchilar orasida birinchi bo'lib **Qahramon** unvoniga sazovor bo'ldi.

Toshkentda uzoq yillar xizmat qilgan general I.V. Panfilov Almati shahrida turkistonliklardan diviziya tuzdi. Uning komandirlari tarkibida Toshkent piyoda bilim yurti va O'rta Osiyo harbiy okrugining harbiy-siyosiy bilim yurtida ta'lim olgan 180 zobit bor edi. General I.V. Panfilov diviziyasi Moskva ostonalaridagi Volokolamsk yo'nalishida qattiq janglar qildi. Diviziya jang maydonida dushmanning 114 tankini, 26 ming askar va zobitlarini, 5 samolyot va boshqa ko'plab texnikasini yo'q qildi.

O'zbekistonda tuzilgan 258-o'qchi diviziyasi askarlari Moskva ostonalaridagi janglarda 9000dan ko'proq dushmanning askar va zobitlarini yer tishlatib, 137 aholi yashaydigan punktlarni ozod qilib, birinchilardan bo'lib Oka daryosiga chiqib oladi, ko'plab jangovar texnikani qo'lga tushiradilar.

Moskva himoyachilari orasida o'zbek qizi **Zebo G'aniyeva** ham bor edi. 1942-yil 21-may kunigacha 23 fashistni yer tishlatdi. 16 marta razvedkaga borib, dushman to'g'risida qimmatli ma'lumotlar olib keldi. Zebo G'aniyeva jasorati uchun «Qizil Bayroq» ordeni bilan mukofotlandi.

Moskva ostonalarida o'zbekistonlik merganlar — Is'hoqov 354 fashistni, Abubekov 229, Yusupov 132, Madaminov 123 fashist askar va zobitlarini yer tishlatdilar. 1753 nafar o'zbekistonlik jangchilar «Moskva mudofaasi uchun» medali bilan mukofotlandilar.

O'zbekistonliklar Stalingrad janglarida. O'zbekistonliklar 62- va 64-armiyalar safida turib, tarixiy Stalingrad jangida qahramonona jang qildilar. Janglar avjiga chiqqan paytda Stalingradga Samarqand va Farg'onada tuzilgan 90- va 94-o'qchi brigadalari yetib kelib jangga kirdilar. Bu brigadalar asosan o'zbek yigitlaridan tuzilgan bo'lib, komandirlari orasida S. Nuritdinov, V. Umarov, A. Murodxo'jayev, Norxo'jayev va boshqalar bor edi. 21-otliq askarlar diviziyasining jangovar ruhda jang qilishida diviziya komissari Mullajon Uzoqovning xizmati katta bo'ldi. O'zbekistonlik jangchilardan 2738 kishi «Stalingrad mudofaasi uchun» medali bilan mukofotlandi.

**O'zbekistonliklarning
«Tub burilishga»
qo'shgan hissasi**

1943-yil yozida Kursk yonida bo'lgan qattiq janglarda O'zbekistonda tuzilgan 62- va 69-o'qchi diviziya jangchilari jasorat ko'rsatdilar. O'zbekistonliklar 5-va 15-o'qchi diviziyalar hamda 5-gvardiyachi va 62-gvardiyachi o'qchi diviziyalar tarkibida ham jang qildilar. «Oryol» diviziyasi faxriy nomini olgan 5-o'qchi diviziya tarkibida farg'onalik **Ahmadjon Shukurov** ham bor edi. Zolotoryovka uchun qattiq janglarda Ahmadjon Shukurov matonat ko'rsatdi, dushmanning 110 askar va zobitlarini yer tishlatdi va 15 nafarini asir oldi. Bu jasorati uchun unga **Qahramon** unvoni berildi va Zolotoryovka qishlog'i o'sha paytdan boshlab **Shukurovka deh ataladigan bo'ldi**.

Kurskdagi porloq g'alabadan so'ng Qizil Armiyaning 2000 km uzunlikdagi frontda qudratli strategik hujumi boshlanib ketdi. Dneprni birinchi bo'lib kechib o'tganlar orasida G'ijduvon tumanidagi

Lavzekaron qishlog'idan chiqqan starshina Vali Nabiyeu, andijonlik Qambarali Do'smatov, qoraqalpoqlik Xudoybergan Shoniyozov, shofirikonlik Sharif Ergashev, Buxorodan chiqqan T.A.Tixonov va boshqalar bor edi. ***Dneprni kechib o'tishda***, uning o'ng qirg'og'ida gi istehkomlarni egallashda ko'rsatgan jasorati uchun jami 2348 jangchiga, shu jumladan, ***26 o'zbek yigitlariga Qahramon unvoni berildi***.

Kurskdagi g'alaba va dushmanning Dneprdun ulotqirib tashlanishi natijasida Ikkinchi jahon ***urushining borishida tub burilish yasal-di***, harbiy strategik tashabbus dushmandan batamom tortib olindi. Stalingraddagi g'alaba Gitler Germaniyasining yengilishi muqarrarligini ko'rsatgan bo'lsa, Kursk va Dneprdagi g'alaba nemis-fashist qo'shinlarini halokatga mahkum etdi.

O'zbekistonlik jangchilar Leningrad qamalini yo'q qilish, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya va Boltiqbo'yi respublikalarini dushmandan ozod qilish uchun bo'lgan janglarda ham qahramonlik namunalari ni ko'rsatdilar. 1944-yil kuz oylariga kelganda, dushman mamlakatdan butunlay haydab chiqarildi, SSSR chegaralari tiklandi.

O'zbekistonlik partizanlar. Dushmanni tor-mor etishda partizanlar harakatining o'rni va roli katta bo'ldi. Urushning dushman ustunlik qilgan dastlabki davrida butun-butun harbiy qismlar dushman qurshovida qolib ketdi, ko'plab askar va zobitlar noilojlikdan asirga tushib qoldilar. Harbiy asirlarning soni 5 mln kishidan ortiqroq bo'lib, ular orasida minglab o'zbekistonliklar ham bor edi.

Harbiy asirga olinganlar orasidagi komissarlar, komandirlar birinchilar qatorida otib tashlanar edi. Qolganlari harbiy lagerga tashlanardi, ularga qattiq azob berilar, ortiqcha yuk, keraksiz xo'randa deb o'ldirib yuborishar edi. Keyinchalik urush dushman o'ylaganchalik bo'lib chiqmagach, harbiy asirlardan tekin ishchi kuchi sifatida foydalana boshlandi. Dushman bosib olgan shahar va tumanlar aholisi Germaniyaga haydab ketildi. Ba'zi joylarda mehnatga layoqatli bo'lgan fuqarolarni Germaniyaga ishga yollab olib ketishga ham urindilar.

Germaniyaga haydab ketilgan sovet fuqarolari soni 4 mln dan ortiq edi. Harbiy asirlar, haydab ketilgan fuqarolar Osvensim, Mautxauzen, Buxinvald va boshqa o'nlab ***o'lim lagerlarida*** saqlandi, xo'rlandi va ko'plari halok bo'ldi.

Dushman ishg'ol qilgan tumanlar aholisining qamaldan chiqib olgan yoki harbiy asirlikdan qochgan jangchilar tog'larga, o'rmonlarga yashirilib, partizancha kurashga o'tdilar.

Partizanlar harakati Rossiyaning g'arbiy hududlarida, Ukraina va Belorussiyada keng tarqaldi. Partizanlar harakati Markaziy shtabi tayyorlab yuborgan harbiy mutaxassislar, razvedkachilar partizanlar orasiga borib, ularni yirik-yirik otryadlarga biriktirib, uyushgan holda dushmanga qarshi kurashga safarbar etdilar. Dushman qurshovidan chiqib olgan o'zbekistonlik jangchilar ham Rossiyaning g'arbi, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya Respublikalaridagi partizan qo'shinlarida ishtirok etdilar.

«Chekist» partizan otryadining razvedkachisi, qo'rqmas partizan **Mamadali Topiboldiyevning** nomi Belorussiyada mashhur bo'ldi. U dushmanning 67 askar va zobitlarini yo'q qilib, 180 tasini asirga oldi. M. Topiboldiyev ko'rsatgan jasorati uchun **Qahramon** unvoniga sazovor bo'ldi. Belorussiyaning Pisarevo qishlog'i o'zbek xalqining jasur o'g'loni nomiga Topiboldiyevka deb ataldi. Gomel atrofidagi «Temiryo'l urushi»da ishtirok etgan Jonibek Otaboyev, Bryansk atroflarida dushmanga to'satdan zarba bergan I. Musayev, A. Hokimov, I. Qosimov va boshqalarning nomlari urush solnomasidan o'chmas o'rin oldi.

O'zbekistonliklar Yevropa xaloskorlari. Q'zbekistonlik jangchilar Yevropa xalqlarini fashistlardan ozod etishda ham faol qatnashdilar.

Yevropa xaloskori, 57-gvardiyachi diviziyasining qo'mondoni general **Sobir Rahimov** Polshada shonli xotira qoldirdi. Uning diviziyasi Kavkazdan Sharqiy Prussiyagacha bo'lgan masofani qattiq janglar bilan bosib o'tdi. Ko'rsatgan harbiy jasorati uchun u to'rt marta «Qizil Bayroq» ordeni, «Suvorov» ordeni, «Qizil Yulduz» ordeni va ko'plab medallar bilan taqdirlandi. 1943-yil martda unga general-mayor unvoni berildi. 1943-yil may oyidan 1944-yil aprelgacha bo'lgan muddatda Moskvada Oliy harbiy akademiyada ta'lim oldi. Sobir Rahimov akademiyaning tamomlab, avval Belorussiyani ozod etishda, so'ngra Polshaning Grudzyandz, Gnev, Starograd, Dzyadovo shaharlarini ozod etish uchun bo'lgan janglarda sarkardalarga xos harbiy san'atini namoyish etdi. 1945-yil 26-martda Gdansk shahrini ozod etish uchun bo'lgan jangda qahramonlarcha halok bo'ladi.

Sobir Rahimovga o'limidan so'ng **Qahramon** unvoni berildi. Polsha xalqi general Sobir Rahimov nomini e'zozlab kelmoqda. Gdansk shahridagi ko'chalar, maktablarga general Sobir Rahimov nomi berilgan.

O'zbekistonliklar Yevropa mamlakatlarida avj olgan Qarshi-

lik ko'rsatish harakatida ham faol qatnashdilar. Ular dushmanning maxsus lagerlaridan qochib, Chexoslovakiya, Polsha, Yugoslaviya, Gretsiya, Fransiya'dagi «Qarshilik ko'rsatish harakati»ga qo'shilib jang qildilar. Samarqandlik G.G. Bulatov otryadi Polshada o'nlab ko'priklarni, temiryo'llarni portlatdi, dushmanning harbiy qismlari va jangovar texnikasi orilgan eshelonlarni ag'dardi. 1944-yil o'rtalarida Slovakiyada fashistlarga qarshi ko'tarilgan milliy qo'zg'olon-da o'zbekistonliklardan partizan otryadi komandiri V.F. Melnikov, R. Allamov, A. Narzullayev, R. Hamroyevlar ishtirok etdi. Yugoslaviyada ko'rsatgan jasorati uchun farg'onalik Uksanboy Xolmatov 3 marta Yugoslaviyaning mukofotlariga sazovor bo'ldi.

Fransiyada 37 millat va elatlarga mansub 2200 sovet harbiy asirlaridan tuzilgan partizanlar polki A.A. Kozaryan qo'mondonligida fransuz partizanlari bilan birgalikda jang qilib Ales, Vilfor, Sen-Sheli shaharlarini, Gar va Lozer departamentining qishloqlarini fashistlardan ozod qildilar. Bu janglarda samarqandlik Abdulla Rahmatov, Bulung'ur tumanidan Sariboy Shomurodov, toshkentliklar — Rahmon Rahimov, Nasib Amirov va boshqalar faol qatnashdi.

Fransiyaning janubini ozod etishda ko'rsatgan jasorati uchun qo'qonlik Hoshim Ismoilov, toshkentlik Tojiboy Ziyayev Janna d'Ark kresti ordeni bilan mukofotlandi.

O'zbekistonliklarning «Qarshilik ko'rsatish harakati»dagi ishtiroki Yevropa xalqlarining fashistlar asoratidan xalos qilish harakatiga qo'shgan muhim hissa bo'ldi.

Dushman o'ta makkor edi. Harbiy asirlar o'rtasida millatlarini bir-biriga qarshi gij-gijlash, kelib chiqishi nemislardan bo'lgan sovet fuqarolarini qulayliklar yaratish evaziga o'ziga xizmatkorlikka olish, Sovet hokimiyatiga nisbatan norozilik kayfiyatida bo'lgan ayrim musulmon etnik guruhlaridan siyosiy maqsadlarda foydalanishga ham urinib ko'rdi. Rozi bo'lmaganlarni ochlik va o'lim bilan qo'rqitar edi, bu usul asirlarga ko'proq ishlatilardi. Fashistlar Germaniya Vermaxtining 1942-yil dekabr oyidagi buyrug'ig'a binoan harbiy asirlardan «*Rus ozodlik armiyasi*», «*Turkiston legioni*», «*Volga-Ural legioni*» kabi harbiy qo'shilmalar tuzishdi, ulardan partizanlarga qarshi kurashda foydalanishdi ham. Chet el manbalarida bunday tuzilmalarga jalb etilganlar soni oz emas, ko'p emas, qariyb 1 mln kishiga yetganligi ko'rsatiladi. Bunga ehtimol, Stalinning asirlikka tushib qolganlarini vatan xoinlari deb hisoblagani ham o'z ta'sirini ko'rsatgan bo'lishi mumkin. Haqiqatda esa, ko'pgina har-

biy askarlar bunday legionlarga majburan **kiritilgan edi**, ular yashirin guruhlar tuzib partizanlar bilan aloqa **bog'lash yo'lini qidirganlar**. Masalan, 1944-yil yanvarida gitlerchilar «**Turkiston legioni**» otryadini Chernogoriyaga yugoslaviyalik partizanlarga qarshi jangga soladi. Otryadlarning birida 28 nafar o'zbek yigitlari S. Fayziyev, A. Ahmedov, Z.U. Husanov va boshqalar bor edi. **Zobit S. Fayziyev mahalliy aholi bilan aloqa bog'laydi va uning ko'rsatmasi bilan legionchilar fashist komandirlarini otib tashlab, qurol-aslahalari bilan toqqa, partizanlar tomoniga o'tadi.**

Gitlerchi fashistlarning sovet harbiy asirlarini o'z vatandoshlariga qarshi urishtirishga qaratilgan siyosiy **nayrangi**, «Turkiston legioni» tuzishga intilishlari ham barbod bo'ladi. Biroq omon qolgan asirlarning taqdiri ham og'ir kechadi. Ular o'z vataniga qaytib kelgach, gumon ostida bo'ldilar, ishga joylashishda, uy-joyli bo'lishda qiynaldilar. O'zbekistonlik harbiy asirlardan 15 mingdan ortiqrog'i yana lagerlarga, endi Sovet hukumatining lagerlariga tashlandi va ularga shafqatsizlarcha munosabatda bo'lindi. Bunday hollar Stalin va uning atrofidagilar yaratgan ishonchsizlik va gumonsirashning oqibati edi.

O'zbekistonliklarning urushning so'nggi pallasidagi jasoratlari

Urush o'zining so'nggi pallasiga kirdi. Berlin uchun qattiq janglar bo'ldi. Qahramonlar — Botir Boboyev, Tojiali Boboyev, Solih Umarov, «Shuhrat» ordenining to'liq kavalarlari Abdulla To'qmoqov va Said Nomozovlar Berlinni zabt etishda qahramonlarcha jang qildilar. «Berlin olinganligi uchun» medali bilan o'zbekistonlik jangchilardan 1706 kishi taqdirlandi. Fashistlar Germaniyasi tor-mor etildi. Germaniya ustidan qozonilgan **g'alaba uchun medali bilan 109 208 o'zbekistonlik jangchi taqdirlandi.**

O'zbekistonlik jangchilar Yaponiyaga qarshi urushda ham faol qatnashdilar. Ular 22-, 79-, 275-, 388-, 221-diviziya va boshqa harbiy qismlarning tarkibida jang qildilar. Shimoli-sharqiy Xitoy va Koreyani egallab turgan bir millionlik Kvantun armiyasi tor-mor etildi, Janubiy Saxalin, Kurill orollari yapon qo'shinlaridan ozod qilindi. Yaponiya tor-mor etildi.

Xulosa

O'zbekistonliklarning urushda ko'rsatgan mardligi va jasorati yuqori baholandi. 120 ming o'zbekistonlik jangchilar, jumladan, 70 ming o'zbek yigit va qizlari orden va medallar bilan mukofotlandi. 300ga yaqin askar

lik ko'rsatish harakatida ham faol qatnashdilar. Ular dushmanning maxsus lagerlaridan qochib, Chexoslovakiya, Polsha, Yugoslaviya, Gretsiya, Fransiya'dagi «Qarshilik ko'rsatish harakati»ga qo'shilib jang qildilar. Samarqandlik G.G.Bulatov otryadi Polshada o'nlab ko'priklarni, temiryo'llarni portlatdi, dushmanning harbiy qismlari va jangovar texnikasi orilgan eshelonlarni ag'dardi. 1944-yil o'rtalarida Slovakiyada fashistlarga qarshi ko'tarilgan milliy qo'zg'olon-da o'zbekistonliklardan partizan otryadi komandiri V.F.Melnikov, R.Allamov, A.Narzullayev, R.Hamroyevlar ishtirok etdi. Yugoslaviyada ko'rsatgan jasorati uchun farg'onalik Uksanboy Xolmatov 3 marta Yugoslaviyaning mukofotlariga sazovor bo'ldi.

Fransiyada 37 millat va elatlarga mansub 2200 sovet harbiy asirlaridan tuzilgan partizanlar polki A.A.Kozaryan qo'mondonligida fransuz partizanlari bilan birgalikda jang qilib Ales, Vilfor, Sen-Sheli shaharlarini, Gar va Lozer departamentining qishloqlarini fashistlardan ozod qildilar. Bu janglarda samarqandlik Abdulla Rahmatov, Bulung'ur tumanidan Sariboy Shomurodov, toshkentliklar — Rahmon Rahimov, Nasib Amirov va boshqalar faol qatnashdi.

Fransiyaning janubini ozod etishda ko'rsatgan jasorati uchun qo'qonlik Hoshim Ismoilov, toshkentlik Tojiboy Ziyayev Janna d'Ark kresti ordeni bilan mukofotlandi.

O'zbekistonliklarning «Qarshilik ko'rsatish harakati»dagi ishtiroki Yevropa xalqlarining fashistlar asoratidan xalos qilish harakatiga qo'shgan muhim hissa bo'ldi.

Dushman o'ta makkor edi. Harbiy asirlar o'rtasida millatlar-ni bir-biriga qarshi gij-gijlash, kelib chiqishi nemislardan bo'lgan sovet fuqarolarini qulayliklar yaratish evaziga o'ziga xizmatkorlikka olish, Sovet hokimiyatiga nisbatan norozilik kayfiyatida bo'lgan ayrim musulmon etnik guruhlaridan siyosiy maqsadlarda foydalanishga ham urinib ko'rdi. Rozi bo'lmaganlarni ochlik va o'lim bilan qo'rqitar edi, bu usul asirlarga ko'proq ishlatilardi. Fashistlar Germaniya Vermaxtining 1942-yil dekabr oyidagi buyrug'ig'a binoan harbiy asirlardan «*Rus ozodlik armiyasi*», «*Turkiston legioni*», «*Volga-Ural legioni*» kabi harbiy qo'shilmalar tuzishdi, ulardan partizanlarga qarshi kurashda foydalanishdi ham. Chet el manbalarida bunday tuzilmalarga jalb etilganlar soni oz emas, ko'p emas, qariyb 1 mln kishiga yetganligi ko'rsatiladi. Bunga ehtimol, Stalinning asirlikka tushib qolganlarini vatan xoinlari deb hisoblagani ham o'z ta'sirini ko'rsatgan bo'lishi mumkin. Haqiqatda esa, ko'pgina har-

biy askarlar bunday legionlarga majburan kiritilgan edi, ular yashirin guruhlar tuzib partizanlar bilan aloqa bog'lash yo'lini qidirganlar. Masalan, 1944-yil yanvarida gitlerchilar «Turkiston legioni» otryadini Chernogoriyaga yugoslaviyalik partizanlarga qarshi jangga soladi. Otryadlarning birida 28 nafar o'zbek yigitlari S. Fayziyev, A. Ahmedov, Z.U. Husanov va boshqalar bor edi. Zobit S. Fayziyev mahalliy aholi bilan aloqa bog'laydi va uning ko'rsatmasi bilan legionchilar fashist komandirlarini otib tashlab, qurol-aslahalari bilan toqqa, partizanlar tomoniga o'tadi.

Gitlerchi fashistlarning sovet harbiy asirlarini o'z vatandoshlariga qarshi urishtirishga qaratilgan siyosiy nayrangi, «Turkiston legioni» tuzishga intilishlari ham harbod bo'ladi. Biroq omon qolgan asirlarning taqdiri ham og'ir kechadi. Ular o'z vataniga qaytib kelgach, gumon ostida bo'ldilar, ishga joylashishda, uy-joyli bo'lishda qiynaldilar. O'zbekistonlik harbiy asirlardan 15 mingdan ortiqrog'i yana lagerlarga, endi Sovet hukumatining lagerlariga tashlandi va ularga shafqatsizlarcha munosabatda bo'lindi. Bunday hollar Stalin va uning atrofidagilar yaratgan ishonchsizlik va gumonsirashning oqibati edi.

**O'zbekistonliklarning
urushning so'nggi
pallasidagi jasoratlari**

Urush o'zining so'nggi pallasiga kirdi. Berlin uchun qattiq janglar bo'ldi. Qahramonlar — Botir Boboyev, Tojiali Boboyev, Solih Umarov, «Shuhrat» ordenining to'liq

kavalerlari Abdulla To'qmoqov va Said Nomozovlar Berlinni zabt etishda qahramonlarcha jang qildilar. «Berlin olinganligi uchun» medali bilan o'zbekistonlik jangchilardan 1706 kishi taqdirlandi. Fashistlar Germaniyasi tor-mor etildi. Germaniya ustidan qozonilgan *g'alaba uchun medali bilan 109208 o'zbekistonlik jangchi taqdirlandi.*

O'zbekistonlik jangchilar Yaponiyaga qarshi urushda ham faol qatnashdilar. Ular 22-, 79-, 275-, 388-, 221-diviziya va boshqa harbiy qismlarning tarkibida jang qildilar. Shimoli-sharqiy Xitoy va Koreyani egallab turgan bir millionlik Kvantun armiyasi tor-mor etildi, Janubiy Saxalin, Kurill orollari yapon qo'shinlaridan ozod qilindi. Yaponiya tor-mor etildi.

Xulosa

O'zbekistonliklarning urushda ko'rsatgan mardligi va jasorati yuqori baholandi.

120 ming o'zbekistonlik jangchilar, jumladan, 70 ming o'zbek yigit va qizlari orden va medallar bilan mukofotlandi. 300ga yaqin askar

va komandirlar qahramon unvoniga sazovor bo'lishdi, ularning 75 nafari o'zbeklar. 32 nafar o'zbekistonlik jangchi uchala darajadagi «Shuhrat» ordeni bilan mukofotlandi.

6 yil davom etgan, butun insoniyatga og'ir kulfatlar olib kelgan urush tamom bo'ldi. Urush insoniyatga juda qimmatga tushdi. 50 milliondan ortiq kishi halok bo'ldi, 90 milliondan ortiq kishi yarador va mayib bo'lib qoldi. Moddiy talafotlar qimmati 4 trillion dollardan oshib ketadi. Urush Yevropa, Afrika, Osiyo va Okeaniyada turli frontlarda olib borildi, fashizmni tor-mor etishda ko'p mamlakatlar qatnashdi. Biroq urushning asosiy og'irligi sovet kishilari zimmasiga tushdi. **27 millionga yaqin sovet kishilari urush alangasida halok bo'ldi.** 18 milliondan ortiq jangchilar yarador va nogiron bo'lib qoldilar.

O'zbekistondan urushga safarbar etilganlardan 263 005 kishi halok bo'ldi, 132 670 kishi bedarak yo'qoldi, 60 452 kishi urushdan nogiron bo'lib qaytdi. Bu urush tufayli eng kamida 400 000 oila bevosita ayriqliq azobiga duchor bo'ldi, ularning qarindosh-urug'lari nazarga olinasa, butun respublika aholisi motam libosini kiydi.

Urushga bormaganlarga ham oson bo'lmadi. Yuz minglab vatandoshlarimiz mehnat frontida zahmat chekdilar, qish qahratonida diydirlab, saraton olovida yonib, o'zi yemasdan, o'zi kiymasdan, topgan nasibalarini frontga jo'natib azob-uqubatlar chekdilar. Bir burda non tanqis bo'lgan paytlarda o'zbek xalqi urush tufayli uy-joy-siz qolgan yuz minglab oilalarga boshpana berdi, yetim bolalarning boshini siladi.

«Ikkinchi jahon urushiga qanday qaralmasin, bu urush qaysi g'oya ostida va kimning izmi bilan olib borilgan bo'lmasin, — deb ta'kidlaydi Prezidentimiz I.A. Karimov, — o'z vatani, el-yurtining yorug' kelajagi, beg'ubor osmoni uchun jang maydonlarida halok bo'lganlarni, o'z umrlarini bevaqt xazon qilgan insonlarni doimo yodda saqlaymiz»⁴⁰.

Fashizm ustidan qozonilgan g'alabaning olamshumul tarixiy ahamiyati shundaki, u ko'plab xalqlarni zo'ravonlikdan, zulmdan ozod etdi, erkin, demokratik rivojlanish uchun, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyot uchun yo'l ochib berdi. Ikkinchi jahon urushi butun insoniyatga katta tarixiy saboq bo'ldi. Eng muhim saboq shundan iboratki, urush boshlanmasdan oldin unga qarshi kurashmoq, uning

⁴⁰ Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. Asarlar to'plami. 3-jild. —T.: «O'zbekiston». 1996. 81-bet.

oldini olish tadbirlarini ko'rmoq zarur. Shu maqsadda jahondagi ko'pchilik mamlakatlar urushdan keyin Birlashgan Millatlar Tashkilotini tuzdilar. Bu xalqaro tashkilot tinchlikni mustahkamlash, xalqaro va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash masalalari bilan shug'ullanib kelmoqda.

Fashizm ustidan g'alaba qozonilgan 9-may kuni O'zbekistonda har yili «Xotira va qadrlash kuni» sifatida nishonlanmoqda. Respublika faxriylari uyushmasining tashabbusi bilan janglarda halok bo'lgan vatandoshlarimiz haqida arxiv materiallari to'planib, bu ma'lumotlar asosida «Xotira» turkumida 35 kitob nashr etildi. Har yili urushda qurbon bo'lganlarni xotirlash, biz bilan hozirgi kunlarda yonma-yon yashayotgan urush faxriylarini qadrlash, e'zozlash, hurmat-izzatini joyiga qo'yishdek insoniy ishlar yoshlarni vatanga muhabbat ruhida tarbiyalashda, mustaqil O'zbekistonning milliy xavfsizligini mustahkamlashda katta ahamiyatga ega.

Nazorat savollari

1. Nima uchun O'zbekiston urush girdobiga tortildi?
2. O'zbekistonda o'tkazilgan harbiy safarbarlik haqida nimalarni bilasiz?
3. Korxonalar, qishloq xo'jaligi hayotida qanday o'zgarishlar bo'ldi?
4. Mehnat safarbarligi, mudofaa fondi nima?
5. G'arbdan O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan korxonalar, aholi haqida nimalarni bilasiz?
6. Jangda yarador bo'lganlarni sog'lomlashtirish ishiga O'zbekiston qanday hissa qo'shdi?
7. O'zbekiston sanoatchilari fashizmni tor-mor etishga qanday hissa qo'shdilar?
8. Qishloq xo'jalik xodimlari g'alabaga qanday hissa qo'shdilar?
9. Transport xodimlari, aloqachilar mehnati haqida aytib bering.
10. O'zbekiston fanlar Akademiyasining tuzilishi va urush yillari-dagi faoliyatini haqida nimalarni bilasiz?
11. Yer osti xomashyo konlarini izlab topish va o'zlashtirishga rahbarlik qilgan olimlardan kimlarni bilasiz?
12. O'zbekiston partizanlari faoliyati haqida so'lab bering.
13. Urush O'zbekiston xalqi boshiga qanday kulfatlar keltirdi?
14. «Xotira va qadrlash kuni» qachon va nima maqsadda o'tkaziladi?

**XIV bob. SOVET DAVLATIDA MA'MURIY-BUYRUQBOZLIK
TIZIMINING KUCHAYISHI VA
INQIROZI DAVRIDA O'ZBEKISTON
(1946–1989-YILLAR)**

Tayanch so'z va iboralar: *Ma'muriy-buyruqbozlik. Totalitar tuzum. Qatag'onchilik. Ma'naviy-madaniy hayot. Ma'furaviy cheklashlar. Paxta yakkahokimligi. Sanoat. Transport. Aloqa vositalari. Turg'unlik. «Qayta qurish». Oshkoralik. «Paxta ishi». «Kadrlar to'dasi».*

**1. Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi zo'ravonligining kuchayishi.
Ziyolilarni qatag'on qilishning yangi to'liqini**

Urushdan keyin ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotda ma'muriyatchilik kuchaydi. Mamlakatni boshqarish partiya — davlat apparatida rahbarlik lavozimlarini egallagan tor doiradagi xodimlar tomonidan tayyorlanadigan, shaxsan Stalin imzosi bilan matbuotda e'lon qilinadigan farmon va qarorlar orqali amalga oshiriladigan bo'lib qoldi.

Respublikalarning, jumladan, O'zbekistonning iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy sohadagi muammolarni hal qilish huquqlari yanada cheklanib bordi. 1946-yil sentabrda VKP(b) MQ va SSSR hukumati-ning «Kolxozlarda qishloq xo'jalik ustavining buzilishini tugatish choralari to'g'risida»gi qarori e'lon qilindi. Qishloq xo'jaligiga aloqasi bo'lmagan 1300 tashkilotga yordamchi xo'jalik sifatida berib qo'yilgan 6 ming gektar yerni kolxozlarga qaytarish, kolxozlardagi boshqaruv apparati shtatidan 51 ming kishini qisqartirish kabi ijobiy ishlar bilan birga jiddiy xatoliklarga, adolatsizliklarga yo'l qo'yildi. Kolxozlar manfaatlarini himoya qilish bayrog'i ostida, respublika qishloqlarida istiqomat qilayotgan 50 ming kolxozchi oilasi foydalalanayotgan tomorqa yerlaridan 25 ming gektari ustavda belgilanganidan «ortiqcha», deb tortib olindi. Kolxoz hududida yashagan, ammo unga a'zo bo'lmagan 20 ming xo'jalikning go'yo, «qonunga xilof» ravishda egallagan 2,5 ming gektar yerlari ham tortib olindi. Qishloq aholisini yerdan mahrum etish jarayoni 50-yillarda ham davom etdi. Bu tadbirlar turmushi nochor bo'lgan qishloq aholisining ahvolini yanada og'irlashtirdi. Bunday adolatsizlikka hech kim qarshi chiqa

olmadi. Qishloq xo'jalik artelining odamlardan so'ramasdan tuzilgan nizomini o'zgartirishni, nizom qoidalarini qishloq aholisining manfaatlariga moslashtirishni respublika rahbariyati ham, qishloq aholisining o'zi ham ko'tarib chiqa olmadi. Negaki, totalitar tuzum hammani jilovlab olgan edi.

Totalitar tizimning eski kasali yana qaytalanib, urushdan keyin boshdan kechirayotgan benihoya og'ir iqtisodiy qiyinchilik, o'tkir ijtimoiy-siyosiy tanglik sharoitida norozilik, tushkunlik holatlariga izn bermaslik maqsadida qattiqqo'l siyosat yuritish yo'lini tutdi. 1946—1948-yillarda VKP(b) Markaziy Qo'mitasi tomonidan adabiyot, san'at, ilm-fan sohalarida o'tkazilgan bir qator anjumanlar, bahslar va ular yuzasidan qabul qilingan, mohiyatan «g'oyasizlik va kosmopolitizmga qarshi kurash ruhi» bilan sug'orilgan talay qarorlar va hujjatlar qatag'onning yangidan boshlanib, avj olishiga sabab bo'ldi.

O'zbekiston Kompartiyasi Markazqo'mining 1949-yil 25-iyundagi «O'zbekiston Sovet yozuvchilar soyuzining ishi to'g'risida»gi qarorida A.Qahhorning «Qo'shchinor chiroqlari» romani tanqid qilindi. Yozuvchilardan Oybek, Mirtemir, H.G'ulom, O'.Rashidov, M.Shayxzoda, M.Boboyev, A.Qayumov va boshqalar hadnom qilindi. «Sharq yulduzi», «Zvezda Vostoka» jurnallarining tahririyatlariga bir qator «yaramas» asarlarni chop etishga yo'l qo'ygan, degan jiddiy ayblar qo'yildi.

1948—1949-yillarda 20 dan ortiq yirik talantli olimlar, yozuvchi va shoirlar qamoqqa olinib, yopiq ravishda so'roq qilinib, millatchilikda ayblanib, 15—25 yilga ozodlikdan mahrum etildi va surgun qilindi. O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1950-yil 1-sentabrida qabul qilgan «O'zbekiston fanlar Akademiyasining ishi to'g'risida»gi qarorida bir qator iqtisodiyot, til va adabiyot sohalarida faoliyat olib borayotgan olimlar millatchilikda ayblandi.

O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1951-yil 8-apreldagi «O'zbekiston SSRda musiqa san'atining ahvoli va uni yanada rivojlantirish tadbirlari to'g'risida»gi qarorida o'zbek xalqining buyuk shoiri Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» dostonlari, «Tohir va Zuhra», «Alpomish» xalq dostonlarining afsonaviy folklor syujetlariga asoslangan *opera, balet va musiqali drama spektakllarini* yaratish va sahnalarda ko'rsatish *«zararli» ish deb baholandi*. Bunday spektakllarni sahnalashtirgan ijodiy xodimlar qattiq tanqid ostiga olindi. Shuningdek, ko'pgina konsert tashkilotla-

ri va musiqali teatr xodimlari «Eski, arxaik musiqani va juda g'amgin, mungli maqom namunalari»ni tarqatganligi uchun qoralandi. Qarorda «O'zbekistonning musiqa san'ati hayotdan orqada qolmoqda, o'zbek xalqini kommunistik ruhda tarbiyalash maqsad va vazifalariga to'la-to'kis xizmat qilmayotir», — deb ta'kidlandi.

1951-yil 10-avgustda respublika matbuotida «Ba'zi shoirlarning ijodidagi mafkuraviy buzg'unchiliklar to'g'risida» degan maqola e'lon qilindi. Unda Turob To'la, Kamtar Otaboyev, Mirtemir, A. Bobojonov, Sobir Abdulla, Habibiylarning asarlari kommunistik mafkuraga, xalqlar do'stligiga zid g'oyalarni ilgari suruvchi asarlar sifatida tanqid qilindi, ular millatchilikda ayblandi.

1951-yil 24-avgustda matbuotda e'lon qilingan «O'zbek Sovet adabiyoti vazifalaridan chetda» nomli maqolada Oybek, X. Zaripov, H. Yoqubov, I. Sultonov va boshqa adiblar mafkuraviy og'ishlarda qoralandi. M. Shayxzoda, Shukrullo Yusupov, G'ulom Alimov (Shuhrat)lar 1951-yilda «sovetlarga qarshi millatchilik faoliyati»da ayblanib, qamoqqa olindi va keyinchalik 25 yil ozodlikdan mahrum etishga hukm qilindilar.

1952-yil fevralda bo'lib o'tgan O'zbekiston Kompartiyasi MQning X plenumi ilmiy va ijodiy ziyolilarni quvg'in, ta'qib ostiga olishda yana bir turtki bo'ldi. Plenumda «Respublikada mafkuraviy ishlarining ahvoli va uni yaxshilash choralari to'g'risida»gi masala muhokama qilindi va tegishli qaror qabul qilindi. Plenumda faylasuf V. Zohidovning ilmiy ishlariga burjua-millatchilik xatolari yuklandi. Tarixchi A. Boboxo'jayev va iqtisodchi O. Aminov panturkizmni targ'ib qilishda ayblandi. Ular «siyosiy va ishchanlik sifatleri jihatidan egallab turgan lavozimlariga to'g'ri kelmaydigan shaxslar» deb hisoblandi va ishdan bo'shatildi. T. To'la va M. Shayxzodalarning she'r va qo'shiqlari «g'oyasiz va axloqsiz» asarlar deb baholandi.

O'zbek xalqining ma'naviy merosi, milliy qadriyatlari yana bir bor oyoqosti qilindi, bu sohada faoliyat yuritgan ijodkorlar qatag'on qilindi. Tarixiy o'tmish ham, zamonaviy hayot ham kommunistik mafkura, sinfiylik nuqtayi nazardan turib qo'pol ravishda buzib baholandi. Natijada ma'naviy hayotga, falsafiy va badiiy tafakkurga, madaniyatga katta zarar yetdi.

Stalin vafotidan keyin butun SSSRda bo'lganidek, O'zbekistonda ham shaxsga sig'inish oqibatlarini tugatish tadbirlari ko'ril-di. Qatag'on qilinganlar ishini qaytadan ko'rib chiqishga kirishildi. Ko'pgina jinoiy ishlar to'qib chiqarilgani, minglab odamlar nohaq

qamaliy, ozodlikdan mahrum etilgani aniqlandi va ular oqlandi. A.Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat va boshqa ko'plab yozuvchi va shoir-lar oqlandi. Minglab partiya, sovet, komsomol xodimlari nomla-ri poklandi. 50-yillarning boshlarida shubha ostiga olingan, har bir qadami nazorat qilinayotgan 60 nafardan ziyod yirik olimlar, adib-lardan «millatchi, sovetlarning dushmani», degan yorliqlar olib tash-landi, tuhmatlardan xalos bo'ldi. Biroq, afsuski, jamiyat ma'naviy hayotida voqe bo'lgan bu bir qadar ilqlik muhiti uncha uzoq davom etmadi.

Odamlar xohish-erkini bo'g'ib, inon-ixtiyorini o'ziga bo'ysun-dirib, hamma narsani hukmron tuzum manfaatlariga xizmat qildirib kelgan kommunistik mafkura va uning maddohlari ko'p o'tmay o'z zulmkorligini qaytadan kuchaytirishga kirishdi. Uning tig'i, avvalo, ijodkorlarga nisbatan qo'llanila boshlandi. Buning natijasida, respublika ilm-fani va madaniyatiga salmoqli hissa qo'shgan taniqli allo-malar, iste'dodli ijodkorlar ko'proq aziyat chekkanligi, taqdirning kutilmagan zarbalariga uchraganligi ayni haqiqatdir. Aftidan, totalitar tuzum mutasaddilari atoqli ziyoli arboblarni vaqti-vaqti bilan tav-basiga tayantirish, o'zlariga tiz cho'ktirishga majburlash yo'li bilan qo'llari uzunligini hammaga namoyish etib qo'ymoqchi bo'lgan bo'lsalar ajab emas. Buning uchun esa ular hech narsadan hazar qil-maganlar. Jumladan, geologiya-mineralogiya fanida nomi jahonga mashhur, respublikamiz hududida qanchalab neft-gaz, qimmatbaho ma'dan konlarini, ularning zaxiralarini kashf etgan, ko'p jildli asarlari AQSHdek mamlakatlarda nashr etilgan akademik *Habib Abdullayev* g'addor tuzum qahriga, quruq tuhmatlar kasriga uchrab, boshidan ne azoblarni kechirdi. Allomaning sovet totalitar tuzum hukmdor-lari oldida qilgan yagona «gunohi» — bu uning yurtparvarligi, milliy ziyoli kadrlar tayyorlashga jonli dili bilan harakat qilganligidir, xolos. Ayniqsa, u Respublika fanlar Akademiyasi prezidenti bo'lib ishlagan yillarda iste'dodli mahalliy yoshlar orasidan ko'plab kishilarni ilm-fan dargohlariga, aspirantura va doktoranturalarga o'qishga yuborib, ularning kelajakda yetuk olimlar bo'lib yetishishlari uchun rahnamo-lik ko'rsatgan.

Shuningdek, alloma o'zbek xalqining boy milliy ma'naviy mero-sini o'rganish va tiklash ishlariga ham muttasil bosh-qosh bo'lgan. Jumladan, A.Navoiy asarlarining 15 jildligi, Beruniy, Ibn Sino asar-larining arab tilidan o'zbek tiliga o'girilib, nashr etilishi singari xayr-li ishlarda ham H.Abdullayevning xizmatlari beqiyos. Shubhasiz, o'z

yurti, uning sog'lom avlodi tashvishi bilan yashagan, shu asnod faoliyat olib borgan H. Abdullayev partiya va davlat arboblari yoq-magan. Shu bois, uni obro'sizlantirish, faoliyatiga qora chiziqlar tortish uchun har xil ig'vo-fasod yo'llari ishga solingan. Buyuk iste'dod sohibiga qilingan bunday nohaq xuruj va ta'qiblar uning ijodi ayni barq urib turgan paytida hayotdan bevaqt 50-yoshda ko'z yumib ketishiga sabab bo'ldi.

Yana bir zabardast olim, akademik **Ibrohim Mo'minov** tarixiy haqiqatni ochishga qo'l urib, ulug' bobokalonimiz Amir Temur shaxsi va uning qilgan betimsol ulkan ishlari haqida to'g'ri, xolis fikrlar bildirib risola yaratganligi uchun hukmron tuzum zulmiga uchradidi. Moskvaning nufuzli nashrlari sahifalarida olimga qarshi ig'vo-yu bo'htonlardan iborat materiallari bosildi, nomi yomon otliq qilindi. Uning pokiza yuragi ham oxirigacha bardosh bera olmadi.

O'zbek arxeologiya fanining chinakam fidoyisi, akademik **Yahyo Gulomovning** ham o'lkamiz tarixini ilmiy, xolis va haqqoniy o'rganish, milliy tariximiz to'g'risidagi haqiqatni yuzaga chiqarish borasidagi ko'p qirrali faoliyati va barcha ilmiy izlanishlari ham yuqori sovet mahkamalari-yu, ularning konservativ fikrlovchi to'ra rahbarlarining qarshiliklari va to'siqlariga duch keldi.

Bu davrda o'zbek adiblari, shoirlari ijodi ham doimiy suratda sovet mafkurasining diqqat-e'tiborida bo'lgan. Shu bois, ularning har bir asari rasmiy senzuraning qat'iy nazoratiga olinar, yuz chig'iriqdan o'tib, nashrga tavsiya etilardi. Bordi-yu haqiqat g'oyasi bilan sug'orilgan ba'zi asarlar bosilib chiqquday bo'lsa, u holda ularning mualliflariyu muharrirlari boshi bilan javob berardilar. Masalan, 60-yillarda taniqli shoir **Erkin Vohidovning** birgina «O'zbekim» she'ri muallifga qanchalik tashvish keltirganligi bunga misol bo'la oladi. Yoki atoqli adib **Pirimqul Qodirovning** milliy tariximizning nomdor vakili, otashnafas shoir va adib, davlat arbobi, mohir sarkarda Z.M. Bobur hayoti va faoliyatidan hikoya qiluvchi «Yulduzli tunlar» romani ham feodal o'tmish namoyandasi timsolini aks ettiruvchi asar sifatida keskin qoralandi. Vaholanki, bu buyuk tarixiy siy-mo to'g'risida ko'plab xorijiy mamlakatlarda son-sanoqsiz tarixiy va badiiy asarlar bitilgan edi.

Shunday qilib, mustabid sovet tuzumi o'zining 70-yildan ziyodroq davom etgan hukmronligi davrida o'ziga qaram va tobe bo'lgan milliy hududlarda, jumladan, O'zbekistonda o'z qabohatini qanday yo'l bilan bo'lmasin, amalga oshirishga erishib bordi. Biroq vatani-

mizning sog'lom kuchlari har qanday murakkab vaziyatlarda ham sobiq tuzum zo'ravonlari zug'umi va xurujiga dosh berib, Vatan istiqboli yo'lida mardonavor harakatda davom etdilar.

2. Respublika ma'naviy-madaniy hayoti. Ma'furaviy cheklashlar

Xalq ta'limi. Maktab qurilishi, bolalarni maktabga jalb qilish anchagina kengaydi. 1956-yilda yetti yillik, 1975-yilda o'n yillik umumiy majburiy ta'lim to'liq amalga oshirildi. Biroq xalq ta'limida jiddiy nuqsonlar mavjud edi. Ta'limning mazmuni hayotdan orqada qolganligi yaqqol ko'rinadi. Birinchidan, maktab o'quvchilari-ning bilim saviyasi past edi. Ikkinchidan, o'n yil o'qib, maktabni tamomlab chiquvchilar biro'rta kasb-hunarni egallamagan, mehnat malakalariga ega emas edilar.

1965–1985 o'quv yillari orasida o'tgan 20-yil davomida barcha turdagi umumta'lim maktablari 8716 tadan 9188 taga ko'paydi, o'quvchilar soni esa 3055,8 ming boladan 6519,6 ming bolaga ko'paydi. 1965–1985-yillarda respublika maktablarida o'rta ma'lumot olganlar soni 5,7 million kishidan oshdi. Biroq ta'limda jiddiy muammolar hal etilmadi. Maktab sinf xonalarining soni qanchalik oshmasin, bolalar sonining tabiiy o'sishidan orqada qolaverdi. Maktab binolarining yetishmasligi, moddiy-texnik jihatdan zaifligi surunkali kasallikka o'xshardi.

1984-yilda Sovet hokimiyati yoshlarga ta'lim va tarbiya berish mazmunini yaxshilash maqsadida maktab va hunar-texnika bilim yurtlarini isloh qilishga qaror qildi. Maktablarda «Informatika va hisoblash texnikasi asoslari» kursini o'qitish, barcha maktablarni mikrokalkulyator, elektr hisoblash mashinalari, kompyuterlar bilan ta'minlash kabi vazifalar qo'yildi. Ammo respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli bu vazifaning bajarilishini ta'minlay olmadi. Maktab islohoti iqtisodiy va ijtimoiy tanglik tufayli orqada qolib ketdi. Ta'lim-tarbiya jarayonini jahon andozalari darajasiga ko'tarish tomon qilingan yana bir urinish samarasiz tugadi.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim. Urushdan keyingi yillarda oliy va o'rta maxsus ta'lim ancha o'sdi. 50-yillarda 3 ta oliy o'quv yurti-Andijon Meditsina instituti, Toshkentda Elektrotexnika-alloqa, Fizikultura institutlari, 60-yillarda 6 ta yangi oliy o'quv yurti – Andijon Paxtachilik instituti, Farg'ona Politehnika instituti, Samarqand Arxitektura-qurilish instituti, Termiz, Sirdaryo, Toshkent viloyat Peda-

gogika institutlari kabi oliy o'quv yurtlari tashkil etildi. 70-yillarda yana 5 ta oliy o'quv yurtlari — Nukus Davlat universiteti, Toshkent Avtomobil-yo'llar instituti, Pediatriya instituti va boshqalar ochildi.

1960-yilda 30 ta oliy o'quv yurtida mutaxassislar tayyorlangan bo'lsa, 1985-yilda ularning soni 42 tani tashkil etdi. 1961–1985-yillarda respublika oliy o'quv yurtlari 828 mingga yaqin muhandislar, iqtisodchilar, agronomlar, huquqshunoslar, o'qituvchilar, madaniyat va san'at xodimlarini yetishtirib berdi

Shuningdek, o'rta maxsus o'quv yurtlari tarmog'i ham kengaydi. 1960-yilda 75 ta o'rta maxsus o'quv yurtlari faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 1965-yilda ularning soni 249 taga yetdi. 1961–1985-yillarda 1 mln 135 mingga yaqin o'rta maxsus ma'lumotli kadrlar tayyorlandi. Ayni chog'da, bu tizim faoliyatida ham jiddiy nuqsonlar mavjud edi. Mutaxassislar tayyorlashda son jihatidan ko'p kadrlar tayyorlash birinchi o'rinda turdi. Kadrlar tayyorlash sifatini ko'tarish sohasidagi sa'y-harakatlar kutilgan natija bermadi.

Fan. Urush yillarida tashkil etilgan O'zbekiston fanlar Akademiyasi respublikada ilm-fan markazi bo'lib qoldi. 1945–85-yillarda ko'plab yangi ilmiy tadqiqot institutlari, laboratoriyalar, ilmiy stansiyalar tashkil etildi. 80-yillarning boshlariga kelib fanlar Akademiyasi tarkibida Qoraqalpog'iston ASSR filiali va 35 ilmiy tadqiqot muassasalari faoliyat ko'rsatdi. 38 ming ilmiy xodim, shu jumladan, 1215 fan doktori, 15664 fan nomzodi fanning turli sohalarida tadqiqot ishlari olib bordi.

Akademik O.S. Sodiqov g'o'zadan o'stiruvchi moddalar va boshqa preparatlar sintez qildi. H.A. Rahmatullin, U.O. Oripovlar aniq ekish maqsadida chigitni tuksizlantirishning mexanik va aerokimyoviy usullarini ishlab chiqdilar. Seleksioner olim S.M. Mirahmedov va boshqalar paxtaning «Toshkent-1», «Toshkent-2», «Toshkent-3», «Toshkent-4» singari hosildor, tezpishar, tolasi sifatli yangi navlarini yetishtirdilar. Sholining 20 dan, sabzavot va poliz ekinlarining 50 dan, meva, rezavor-meva va uzumning 60 dan ortiq navlari yetishtirildi.

O'zbekistonda geologiya fani katta yutuqlarga erishdi. H. Abdulayev, I. Hamiraboyev, I. Isomammedov, X.N. Boymuhamedov, K. Boboyev, A. Akramxo'jayev, X. To'laganov, G'. Mavlonov singari mashhur olimlar dunyo rudal petrografik provinsiyalari klassifikatsiyasi, elementlarning geokimyoviy klassifikatsiyasi, O'rta Osiyo litosferasining geologik-geofizik modellarini ishlab chiqdilar. Oltin,

gaz va neft qazib chiqaruvchi sanoat, shisha, keramika, abraziv materiallar sanoati tarmoqlarini barpo etishga, aholi manzillarida yer osti suvlaridan foydalanishni yo'lga qo'yishga ko'maklashdilar.

O'zbekistonda mashina va mexanizmlar nazariyasining rivojlanishi M.T.O'rozboyev, H.A. Rahmatullin, V.Q. Qobulov, H.H. Usmonxo'jayev, G.A. Koshevnikovlar nomlari bilan bog'liq. Ular mashina va mexanizmlar nazariyasi bo'yicha ilmiy maktabga asos sol-dilar.

Respublikada 1966-yilda Kibernetika instituti tashkil etilgach, akademik V.Q. Qobulov yetakchiligida sanoat va boshqa ishlab chiqarish korxonalarida kibernetika va hisoblash texnikasi vositalari asosida boshqarishning avtomatlashtirilgan sistemalari yaratildi va joriy qilindi.

Aniq va fundamental fanlarning boshqa yo'nalishlarida ham muhim kashfiyotlar, jiddiy yutuqlarga erishildi. Ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida ham birmuncha tadqiqotlar olib borildi. Arxeolog, etnograf, antropolog olimlarning izlanishlari natijasida o'zbek xalqining etnik tarkibi, etnogenezi shakllanishi tarixiga bag'ishlangan asarlar yaratildi. Biroq ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasidagi tadqiqot ishlari marksizm-leninizm doirasida qolib ketdi. Sotsializm g'alabasi, O'zbekistonning nokapitalistik taraqqiyot yo'li, rivojlangan sotsializm qurilganligini asoslash, millatlar va sinflarning yaqinlashuvi natijasida kishilarning yangi tarixiy birligi — sovet xalqining vujudga kelishi kabi behuda, samarasiz masalalar bilan o'ralashib qoldi.

Adabiyot. 50—80-yillarda adabiyotda roman va povest janrlari rivojlandi. O'tmish voqealari, mehnatkashlarning front orqasidagi mehnati Oybekning «Nur qidirib» va «Quyosh qoraymas», Sh. Rashidovning «Qudratli to'lqin», Shuhratning «Shinelli yillar», Said Ahmadning «Ufq», O. Yoqubovning «Er boshiga ish tushsa», H. G'ulomning «Toshkentliklar» romanlarida aks ettirildi.

Urushdan keyingi tiklash va tinch qurilish davri hayotini tasvirlovchi «Oltin vodiyan shabadalar» (Oybek), «Qo'shchinor chiroqlari» va «Sinchalak» (A. Qahhor), «G'oliblar» va «Bo'rondan kuchli» (Sh. Rashidov), «Ixlos» (I. Rahim) kabi romanlar va povestlar yaratildi. Yozuvchi Parda Tursunning «O'qituvchi» romani qishloq ziyolilari faoliyatini ochib berdi.

Primqul Qodirovning «Yulduzli tunlar», «Uch ildiz», O. Yoqubovning «Diyonat», Mirmuhsinning «Umid» asarlarida yosh zamon-doshlarimizning ma'naviy qiyofasi, hayoti va mehnati aks ettiril-

di. Rahmat Fayziyning «Hazrati inson» Oʻ. Umarbekovning «Odam boʻlish qiyin», Oʻ. Hoshimovning «Nur borki, soya bor» romanlarida odob-axloq masalalari yoritildi.

Oʻzbek sheʼriyatining 60–80-yillardagi taraqqiyoti A. Oripov, E. Vohidov, Sayyor, N. Narzullayev, B. Boyqobilov, E. Oxunova, O. Hojiyeva, H. Xudoyberdiyeva, O. Matjon va boshqa koʻplab shoir-larning ijodiy kamoloti bilan bogʻliq holda kechdi. Uygʻunning «Abu Rayhon Beruniy», O. Yoqubovning «Ulugʻbek xazinasi», M. Shayh-zodaning «Mirzo Ulugʻbek» kabi tarixiy mavzudagi asarlari yara-tildi.

Sanʼat. Oʻzbekistonda teatr va musiqa sanʼati birmuncha rivoj-landi. Hamza nomidagi teatr jamoasi Shekspirning «Otello» va «Yuliy Sezar», Uygʻunning «Navbahor», Abdulla Qahhorning «Sho-hi soʻzana», N. Hikmatning «Sevgi afsonasi», Uygʻun va I. Sulton-ning «Alisher Navoiy» asarlarini sahnalashtirdi.

Oʻzbek Davlat filarmoniyasining musiqiy jamoalari samarali faoliyat koʻrsatdi. Faqat T. Jalilov nomidagi Oʻzbek Davlat orkes-tri repertuaridan 1300ga yaqin asarlar oʻrin oldi. «Lazgi», «Shod-lik», «Goʻzal» xoreografik ansambllari ham oʻzbek va boshqa qar-dosh xalqlar ashula va raqslarini namoyish etdilar. «Bahor» Xalq raqs ansambli, «Yalla» vokal-cholgʻu ansambli jamoalarining konsertlari xalqqa manzur boʻldi.

Oʻzbek teatrining rivojlanishiga rejissorlardan M. Uygʻur, Ye. Bo-bojonov, A. Ginzburg, T. Xoʻjayevlar, aktyorlardan A. Hidoyatov, O. Xoʻjayev, A. Bakirov, S. Eshontoʻrayeva, Sh. Burhonov, N. Raha-mov, R. Hamroyev, Z. Muhammadjonov, B. Qoriyeva, Ya. Abdul-layeva, Gʻ. Aʼzamov, Yo. Ahmedov va boshqa sanʼatkorlar salmoqli hissa qoʻshdilar. Xalqimiz Oʻzbek sanʼati dovrugʻini baland koʻtar-gan H. Nosirova, M. Turgʻunboyeva, Tamaraxonim, G. Izmailova, S. Qobulova nomlarini hurmat bilan eʼzozlab kelmoqda.

1946–1985-yillar Oʻzbekiston kino sanʼatining yuksalish yil-lari boʻldi. N. Gʻaniyev yaratgan «Tohir va Zuhra» (1945), «Xoʻja Nasriddinning sarguzashtlari», «Fargʻona qizi» kabi kinofilmlar xalq olqishiga sazovor boʻldi.

60–70-yillarda Oʻzbek kino sanʼatiga yosh talantli rejissorlar, aktyorlar kirib keldi. Sh. Abbosov, A. Hamroyev, R. Botirov, E. Esh-mulhammedov, H. Ahmarov shular jumlasidandir. Sh. Abbosovning «Mahallada duv-duv gap» (1961), «Sen yetim emassan» (1963), «Toshkent — non shahri» (1970), «Abu Rayhon Beruniy» (1974),

A. Hamroyevning «Shiddat» (1971), R. Botirovning «Seni kutamiz, yigit» (1972), E. Eshmuhammedovning «Nafosat» (1967) va «Umid qushi» (1975) kabi filmlarida davr farzandlarining hayoti, iste'dodu izlanishlari tasvirlangan.

Tasviriy san'atda Ch. Ahmarov va O'. Tansiqboyevlar devoriy rasmlar, mozaika va manzara janri bo'yicha, V. E. Kaydalov va M. Nabiyevar portret janri bo'yicha muhim asarlar yaratdilar. Rassomlar, haykaltaroshlar va arxitektorlar birlashib, yirik monumental binolarni, maydonlarni ta'mirlash, naqshlar, rassomlik va haykaltaroshlik asarlari bilan bezatish an'anaga aylandi. Poytaxtning yirik jamoat binolari M. Usmonov rahbarligida ganch o'ymakorligi, Q. Haydarov va O. Fayzullayev rahbarligida yog'och o'ymakorligi bilan bezatildi.

O'zbek sirk ustalari — Toshkenboyevlar, Zaripovlar, Xo'jayevlar Madaliyevlar va masxaraboz-qiziqchi Akrom Yusupov va boshqalarning chiqishlari, nafaqat O'zbekistonda, shuningdek, boshqa mamlakatlarda ham muvaffaqiyat qozondi va tomoshabinlarga manzur bo'ldi.

Shunday qilib, Respublika madaniy-ma'naviy hayotida 1945—1985-yillarda muayyan yutuqlarga erishildi. Xalq maorifi, oliy va o'rta maxsus ta'lim tarmog'i, aholining umumiy savodxonlik darajasi o'sdi. Fan, adabiyot, san'at rivojlandi. Ma'naviy hayotda iste'dodli yoshlar o'rin olib bordi.

Mafkuraviy cheklashlar. Ikkinchi jahon urushidan keyingi O'zbekistonning ma'naviy-madaniy hayotiga nazar tashlar ekanmiz, bunda hukmron tuzum siyosati va mafkurasining bosimi tobora kuchayib borganligiga amin bo'lamiz. Negaki, kommunistik mafkura jamiyat ma'naviy hayotini o'z domiga tortishga, fuqarolarning ongi, dunyoqarashini o'z g'oyalari, qarashlari ruhida tarkib toptirib borishga harakat qildi. Bu ta'lim va tarbiya tizimida, ilm-fan sohasida yoxud adabiyot va san'atda birdek namoyon bo'ldi.

Kompartiya va Sovet hukumati O'zbekistonda go'yo xalq ta'limi tizimini rivojlantirish va takomillashtirish, uni jonli hayot, amaliyot bilan bog'lash bahonasi bilan haqiqatda, bu sohaning asl mazmun, mohiyatini mafkuraviylashtirish yo'lini tutdi. O'sha davrda xalq ta'limi tizimining hukmron markaz inon-ixtiyorida bo'lganligini Moskvadan tayyorlab yuborilgan, o'quv jarayonining barcha bo'g'inlariga taalluqli dasturu standartlar, darsliklaru qo'llanmalar va boshqa o'quv jihozlari ham to'liq tasdiqlaydi. Sovet mutasaddilari nima

sababdan bu muhim sohani o'z ta'sirida ushlaganligi va bundan ko'zlagan maqsadlari ma'lum. Shu bois, Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlab o'tganidek, «Eski qolipda, mustabid davrda yozilgan darsliklardan foydalanib, eski mafkuradan xalos bo'lmasdan bolalari-mizni yangicha fikrlashga o'rgatolmaymiz, axir». O'sha yillarda, ayniqsa, kadrlar tayyorlash sifati past edi. Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, ko'pchilik haqiqiy bilim olish yoki malaka orttirish maqsadida emas, amal-taqal qilib diplomli bo'lib olish ilinjida oliy o'quv yurtlariga kirardi.

Buning ustiga o'quv yurtlariga kirgan talabalar chinakam milliy ruhda chuqur bilim va tarbiya olish imkoniyatidan mahrum etilgandi. Negaki, bu ta'lim tizimi o'z mohiyat-e'tibori bilan hukmron tuzum siyosati va mafkurasi bilan yo'g'rilgan edi. U davrda yaratilgan barcha o'quv dasturlari, ta'lim andozalari, qo'llanmalar, darsliklar va boshqa o'quv jihozlari mana shu ruhda tayyorlanardi.

Markazda bir guruh «bilag'on» mutaxassislar tayyorlagan, milliy hududlar, u yerda yashovchi odamlarning o'ziga xos xususiyatlari, milliy o'zliklari, hayotiy tajribalari, an'analarini mutlaqo inkor etgan o'quv dasturlari, ta'lim hujjatlari butun SSSRdagi maktablar, o'quv yurtlariga to'g'ridan to'g'ri majbur etilardi. Shuningdek, o'quv yurtlarining o'quv rejaları va dasturlari turli sabablar ko'ra 60–70-yillarda uch marta o'zgartirildi. Har safar o'qitiladigan fanlar yangilari hisobiga ko'payib, o'quv materiallari hajmi oshib bordi, talabalarning mustaqil o'qib-o'rganishlariga ajratiladigan vaqt esa tobora kamayib bordi. Talabalarning uzoq muddatli qishloq xo'jalik ishlariga surunkali jalb etilishi ham o'quv jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmadi.

O'quv yurtlarida tanish-bilishchilik, qarindosh-urug'chilik, oshna-og'aynigarchilik, poraxo'rlik, ta'magirlik singari xavfli illatlarining ildiz otishi hollari ham bu tizim obro'siga jiddiy putur yetkazdi. Ayniqsa, bundan kadrlar tayyorlash sifati sezilarli zarar ko'rdi.

Ayni chog'da, hukmron tuzum tazyiqi ilm-fan sohasini ham chetlab o'tmadi. Katta mamlakat va uning turli milliy hududlarida faoliyat ko'rsatuvchi ilmiy muassasalar, ilmiy tadqiqot institutlari, ko'psonli iqtidorli, salohiyatli ilmiy kadrlarning inon-ixtiyori Moskva va uning keng tarmoq otgan ilmiy markazi tasarrufiga bo'ysundirilgandi. Bu kuchlar sobiq tuzum mutasaddilari buyurtmasini bajarib, ko'p zamonlar milliy respublikalarda ilmu fan ravnaqiga, uning zahmatkash fidoyilari mehnatining qadrlanishi, e'tirof topishiga to'sqinlik

qilardilar. Buning natijasida olimlarimizning ko'p yillik izlanishlari mahsuli bo'lgan qancha-qancha noyob kashfiyotlar, ixtirolar hayot yuzini ko'rmay, amaliyotga tatbiq etilmay qolaverdi. Buning ustiga ilm-fanda katta kashfiyotlar qilgan, o'z maktabini yaratgan respublikaning ne-ne mashhur allomalari ham sovet fanining bosh markazi — SSSR fanlari Akademiyasi nazar-e'tiboridan chetda qolaverdi. Sovet hukmronligining butun 70 yillik davri davomida sobiq SSSR FA tarkibiga O. Sodiqov, H. Abdullayev, S. Yunusov, E. Yusupov singari barmoq bilan sanarli o'zbek olimlar a'zo bo'lib saylanganligi fakti ham bunga jonli misol bo'la oladi.

Hukmron sovet mafkurasi tazyiqi va iskanjasi ta'sirida respublikaning **adabiy va madaniy jarayoni** jabhasi ham chetda qolmagan, albatta. O'zbek adabiyoti o'zining buyuk istiqlol sari asta-sekin ilgari lab borishi davomida tez o'zgaruvchan tarixiy jarayonlarning kutilmagan ne-ne sinovlariga, hukmron tuzumning zarbalariga duch kelganligi shubhasiz. Shu nuqtayi nazardan o'zbek ijodkorlari faoliyatiga baho beradigan bo'lsak, so'z san'atkorlari vaziyat taqozosi bilan hukmron tuzum siyosati va mafkurasi talablari va yo'l-yo'riqlarini bajarishga majbur etildilar. Shu bois, ular sinfiylik, partiyaviylikka, marksizm-leninizm aqidalariga asoslangan holda ijod qildilar. Ijod erkinligining bunday cheklanganligi, tabiiyki, ijod ahlining emin-erkin faoliyat yuritishiga xalaqit berar, ko'plab muhim ijtimoiy masalalarni haqqoniy, to'laqonli yoritishdan mahrum etardi.

Hukmron tuzum mafkurasining kuchli bosimi san'at asarlari va ularning ijodkorlari faoliyatida ham o'z ifodasini topmay qolmadi.

Sovet davrida yaratilgan asarlarning ko'pchiligida sobiq tuzumni ulug'lash, sotsialistik jamiyat afzalliklarini, uning «yangi zamon kishilari» uchun ochib bergan «milsiz» imkoniyatlarini ko'klarga ko'tarib maqtash ohanglari «ufurib» turardi. Bu hol amaliy, tasviriy san'at yoxud monumental san'at asarlariga ham birdek xos edi.

Chunonchi, Sovet hokimiyati davrida, O'zbekistonda yaratilgan mahobatli haykallarning asosiy qismi «Inqilob yo'l boshchisi» — Leninga bag'ishlanganligi aniq. Shuningdek, Lenin va kompartiya mavzularini keng rejada yoritish va ulug'lash respublikada ishlangan va ekranlarga chiqarilgan behisob kinofilmlarning bosh mazmuni, mohiyatini tashkil etgani buning isbotidir. Bunday filmlar sirasiga «Inqilob tongi», «Inqilob chavandozlari», «Yo'lchi yulduz», «Lenin yo'llanmasi bilan», «Olovli yo'llar» singari kino mahsulotlarini nisbat berish mumkin. Ularning bosh qahramonlari, «harakatlantiruvchi»

sababdan bu muhim sohani o'z ta'sirida ushlaganligi va bundan ko'zlagan maqsadlari ma'lum. Shu bois, Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlab o'tganidek, «Eski qolipda, mustabid davrda yozilgan darsliklardan foydalanib, eski mafkuradan xalos bo'lmasdan bolalarimizni yangicha fikrlashga o'rgatolmaymiz, axir». O'sha yillarda, ayniqsa, kadrlar tayyorlash sifati past edi. Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, ko'pchilik haqiqiy bilim olish yoki malaka o'ttirish maqsadida emas, amal-taqal qilib diplomli bo'lib olish ilinjida oliy o'quv yurtlariga kirardi.

Buning ustiga o'quv yurtlariga kirgan talabalar chinakam milliy ruhda chuqur bilim va tarbiya olish imkoniyatidan mahrum etilgandi. Negaki, bu ta'lim tizimi o'z mohiyat-e'tibori bilan hukmron tuzum siyosati va mafkurasi bilan yo'g'rilgan edi. U davrda yaratilgan barcha o'quv dasturlari, ta'lim andozalari, qo'llanmalar, darsliklar va boshqa o'quv jihozlari mana shu ruhda tayyorlanardi.

Markazda bir guruh «bilag'on» mutaxassislar tayyorlagan, milliy hududlar, u yerda yashovchi odamlarning o'ziga xos xususiyatlari, milliy o'zliklari, hayotiy tajribalari, an'alarini mutlaqo inkor etgan o'quv dasturlari, ta'lim hujjatlari butun SSSRdagi maktablar, o'quv yurtlariga to'g'ridan to'g'ri majbur etilardi. Shuningdek, o'quv yurtlarining o'quv rejalari va dasturlari turli sabablar ko'ra 60–70-yillarda uch marta o'zgartirildi. Har safar o'qitiladigan fanlar yangilari hisobiga ko'payib, o'quv materiallari hajmi oshib bordi, talabalarining mustaqil o'qib-o'rganishlariga ajratiladigan vaqt esa tobora kamayib bordi. Talabalarning uzoq muddatli qishloq xo'jalik ishlariga surunkali jalb etilishi ham o'quv jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmadi.

O'quv yurtlarida tanish-bilishchilik, qarindosh-urug'chilik, oshna-og'aynigarchilik, poraxo'rlik, ta'magirlik singari xavfli illatlarining ildiz otishi hollari ham bu tizim obro'siga jiddiy putur yetkazdi. Ayniqsa, bundan kadrlar tayyorlash sifati sezilarli zarar ko'rdi.

Ayni chog'da, hukmron tuzum tazyiqi ilm-fan sohasini ham chetlab o'tmadi. Katta mamlakat va uning turli milliy hududlarida faoliyat ko'rsatuvchi ilmiy muassasalar, ilmiy tadqiqot institutlari, ko'p sonli iqtidorli, salohiyatli ilmiy kadrlarning inon-ixtiori Moskva va uning keng tarmoq otgan ilmiy markazi tasarrufiga bo'ysundirilgandi. Bu kuchlar sobiq tuzum mutasaddilari buyurtmasini bajariib, ko'p zamonlar milliy respublikalarda ilmu fan ravnaqiga, uning zahmatkash fidoyilari mehnatining qadrlanishi, e'tirof topishiga to'sqinlik

qilardilar. Buning natijasida olimlarimizning ko'p yillik izlanishlari mahsuli bo'lgan qancha-qancha noyob kashfiyotlar, ixtirolar hayot yuzini ko'rmay, amaliyotga tatbiq etilmay qolaverdi. Buning ustiga ilm-fanda katta kashfiyotlar qilgan, o'z maktabini yaratgan respublikaning ne-ne mashhur allomalari ham sovet fanining bosh markazi — SSSR fanlari Akademiyasi nazar-e'tiboridan chetda qolaverdi. Sovet hukmronligining butun 70 yillik davri davomida sobiq SSSR FA tarkibiga O. Sodiqov, H. Abdullayev, S. Yunusov, E. Yusupov singari barmoq bilan sanarli o'zbek olimlar a'zo bo'lib saylanganligi fakti ham bunga jonli misol bo'la oladi.

Hukmron sovet mafkurasi tazyiqi va iskanjasi ta'sirida respublikaning **adabiy va madaniy jarayoni** jabhasi ham chetda qolmagan, albatta. O'zbek adabiyoti o'zining buyuk istiqlol sari asta-sekin ilgari lab borishi davomida tez o'zgaruvchan tarixiy jarayonlarning kutilmagan ne-ne sinovlariga, hukmron tuzumning zarbalariga duch kelganligi shubhasiz. Shu nuqtayi nazardan o'zbek ijodkorlari faoliyatiga baho beradigan bo'lsak, so'z san'atkorlari vaziyat taqozosi bilan hukmron tuzum siyosati va mafkurasi talablari va yo'l-yo'riqlarini bajarishga majbur etildilar. Shu bois, ular sinfiylik, partiyaviylikka, marksizm-leninizm aqidalariga asoslangan holda ijod qildilar. Ijod erkinligining bunday cheklanganligi, tabiiyki, ijod ahlining emin-erkin faoliyat yuritishiga xalaqit berar, ko'plab muhim ijtimoiy masalalarni haqqoniy, to'laqonli yoritishdan mahrum etardi.

Hukmron tuzum mafkurasining kuchli bosimi san'at asarlari va ularning ijodkorlari faoliyatida ham o'z ifodasini topmay qolmadi.

Sovet davrida yaratilgan asarlarning ko'pchiligida sobiq tuzumni ulug'lash, sotsialistik jamiyat afzalliklarini, uning «yangi zamon kishilari» uchun ochib bergan «misilsiz» imkoniyatlarini ko'klarga ko'tarib maqtash ohanglari «ufurib» turardi. Bu hol amaliy, tasviriy san'at yoxud monumental san'at asarlariga ham birdek xos edi.

Chunonchi, Sovet hokimiyati davrida, O'zbekistonda yaratilgan mahobatli haykallarning asosiy qismi «Inqilob yo'l boshchisi» — Leninga bag'ishlanganligi aniq. Shuningdek, Lenin va kompartiya mavzularini keng rejada yoritish va ulug'lash respublikada ishlangan va ekranlarga chiqarilgan behisob kinofilmlarning bosh mazmuni, mohiyatini tashkil etgani buning isbotidir. Bunday filmlar sirasiga «Inqilob tongi», «Inqilob chavandozlari», «Yo'lchi yulduz», «Lenin yo'llanmasi bilan», «Olovli yo'llar» singari kino mahsulotlarini nisbat berish mumkin. Ularning bosh qahramonlari, «harakatlantiruvchi»

kuchlari hamishagidek Lenin va uning yaqin safdoshlari, kompartiya rahnamolari edi. Bordi-yu bu asarlarga asosiy qahramon etib mahalliy inqilobchi yoxud ilg'or mehnat kishisi olingan taqdirda ham voqealarning o'sishi, rivoji davomida uning faoliyati «ulug' og'alar» g'oyaviy-tarbiyaviy ta'sirida ularga qorishib, singishib, sezilarsiz holga kelib qolardi. Sovetlar mamlakatida shakllantirilgan qudratli mafkuraviy vositalar — radio, televideniye, matbuot va boshqa ommaviy axborot kanallari to'lig'icha hukmron tuzum minbariga aylantirilib, ular vositasida xalq ommasining ongi, tafakkuri va dunyoqarashini zabt etish uchun tom ma'noda informatsion kurash olib borilgan.

Tuzum mafkurachilari va maddohlarining o'zbek zaminida qilgan qabohati, qoldirgan asorati yana shunda namoyon bo'ladiki, ular xalqimizning ming yilliklar qa'riga borib tutashuvchi bebaho ma'naviy qadriyatlari, umrboqiy udumlari va an'analarini yo'q qilish, uning imoni, e'tiqodini sustlashtirish va barham toptirishga zo'r berib harakat qildilar. Bu bilan ular yurtimiz fuqarolarini hukmron tuzumning har qanday topshirig'ini so'zsiz bajaradigan passiv, loqayd, manqurt kishilarga aylantirishga umid bog'lagan edilar. Ayniqsa, bunday xatti-harakatlar totalitar tuzum o'zining so'nggi nafasini kechirayotgan 80-yillarning ikkinchi yarmida avj oldirilgan. Ma'naviyatimiz dushmanlari hatto xalqimiz asrlar davomida e'zozlab, qadrlab kelgan milliy bayramimiz — Navro'z bayramini ham tortib olish payida bo'ldilar. Shu maqsadda uni taqiqlash darajasiga borib yetdilar. Shunga qaramay, imon-e'tiqodi but, buyuk ajdodlar udumlariga sodiq o'zbek xalqi o'z Navro'zini xoh oshkora, xoh pinhona bo'lsin, baholi qudrat nishonlash, u bilan bog'liq xayrli marosimlarni o'tkazishda davom etdi va bu orqali yorug', dorilamon zamonlar kelishiga umidvorlik tuyg'usi bilan intiqib yashadi.

Nihoyat, Mustaqillik davri kelib, boshqa bebaho milliy qadriyatlarimiz qatorida Navro'z ham o'z munosib maqomiga ega bo'ldi va xalqimizning eng sevimli bayrami sifatida nishonlanadigan bo'ldi.

Xullas, o'zbek xalqi totalitar tuzumning barcha makkorona nayranglari, zug'umiga dosh berib, o'z boshiga tushgan og'ir sinov-sinoatlarni mardonavor yengib, oxir-oqibatda g'olib chiqdi. Uning tabiatan bardoshliligi, e'tiqodida sobitligi, ma'naviy, islomiy qadriyatlarga sodiqligi, tarixiy xotirasining butunligi, qolaversa, buyuk bobobokalonlarimizning ma'naviy sarchashmalaridan to'yinganligi — bular hukmron tuzum zolimlarining har qanday nayrang va urinishlaridan ustun keldi.

3. O'zbekistonning iqtisodiy hayoti

Qishloq xo'jaligi. Garchi Ikkinchi jahon urushining sovetlar mamlakati foydasiga hal bo'lib, bundan keyin uning xalqlari oldida ijtimoiy taraqqiyotning yangi marralari ochilgandek ko'rinsada, biroq tez orada totalitar tuzumning ularga zug'umi, zo'ravonligi, ta'sir-tazyiqi yangidan kuchaya bordi. O'zbekiston iqtisodiyotini bir tomonlama rivojlantirish, uni mamlakatning asosiy paxta bazasiga aylantirish, bu hududda paxta yakkahokimligini kuchaytirish — Ittifoq hukmdorlarining bosh maqsadiga aylandi. SSSR XKS va VKP(b) MQning 1945-yil 15-iyuldagi «O'zbekistonda paxtachilikni qayta tiklash va yanada rivojlantirish choralari to'g'risida»gi va SSSR XKSning 1946-yil 2-fevraldagi «1946—1953-yillarda O'zbekistonda paxtachilikni qayta tiklash va yanada yuksaltirish rejasi va tadbirlari to'g'risida» qabul qilgan qarorlari ham shu maqsadga qaratilgan edi. Tub aholi manfaatlariga hamohang bo'lmagan, paxta yakkahokimligini kuchaytirishga yo'nalgan bu qarorlar O'zKP MQning 1945-yil sentabrida bo'lgan XII plenumida muhokama etilib, ijro etish uchun qabul qilindi.

O'zbekiston xalq xo'jaligini rivojlantirishga mo'ljallangan mablag'larning katta qismi paxtachilikka ajratildi va u bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarga sarflandi. Respublika traktor parklari sezilarli ko'paydi, kolxozlarga texnik xizmat ko'rsatuvchi MTSlar soni 245taga yetdi, ulardagi traktorlar soni 1950-yilda 29,5 mingtani, paxta terish mashinalari soni 3617 tani tashkil etdi. Respublika qishloq xo'jaligining yuk avtomobillar parki 1950-yilda 7934 ta yuk avtomobillari va avtosisternalarni tashkil qildi.

1950-yilga kelib amalga oshirilgan muhim tadbirlardan yana biri, bu mavjud kolxozlar (jamoalar xo'jaliklari)ning yiriklashtirilishi bo'ldi. O'zbekiston SSRda 1777ta mayda kolxozlarni yiriklashtirish natijasida 752ta yirik kolxozlar tashkil etildi.

Hukmron sovet mafkurasining zo'r berib yurt odamlari o'rtasida soxta vatanparvarlik, mehnatsevarlik, fidoyilik g'oyalarini yoyishi, doimiy mehnat safarbarligining o'tkazilishi va shu singari zo'rma-zo'raki tadbirlar natijasida, respublikada paxtachilik va boshqa sohalarda butun choralar bilan rivojlantirib borildi. Agar 1940-yilda gektaridan 14,9 sentner paxta hosili olingan bo'lsa, 1950-yilda respublika paxtakorlari 2282,4 ming tonna paxta xomashyosi yetishtirdilar, hosildorlik gektariga 20,1 sentnerni tashkil etdi.

50-yillardan boshlab Markaz amri bilan respublika mehnat ahlining butun e'tibori taqir va bo'z yerlarni o'zlashtirish va u yerlarda paxtachilik xo'jaliklarini yangidan tashkil etishga qaratildi. Sobiq KPSS MQ va SSSR Ministrlar Sovetining 1956-yilgi «Paxta yetishtirishni ko'paytirish uchun O'zbekiston SSR va Qozog'iston SSRdagi Mirzacho'l qo'riq yerlarini sug'orish to'g'risida»gi, 1958-yilgi «O'zbekiston SSR, Qozog'iston SSR va Tojikiston SSRdagi Mirzacho'lni sug'orish va o'zlashtirish ishlarini yanada kengaytirish va jadallashtirish to'g'risida»gi qarorlariga asosan Mirzacho'lda katta maydonlarda qo'riq yerlarni o'zlashtirish ishlari olib borildi.

Yangi yerlarni o'zlashtirish jarayoni yangi sovxozlar, ularning xo'jalik binolari, aholi yashaydigan posyolkalar bunyod etish bilan birga olib borildi. 1956–65-yillarda Mirzacho'lda 84 ming gektar yangi yer o'zlashtirildi, 16 ta paxtachilikka ixtisoslashgan, bitta bog'dorchilik-uzumchilik sovxozlari tashkil etildi. Shu yillarda o'zlashtirilgan joylarda 456 ming kv. metr turar joy binolari, o'nlab maktablar, bolalar bog'chalari, kasalxonalar, oshxonalar, madaniy maishiy muassasalar barpo etildi. 170 km temir va 759 km avtomobil yo'llari qurildi, 637 km elektr liniyalari o'tkazildi, xo'jaliklar, turar joy binolari gazlashtirildi. Mirzacho'l yerlarini sug'orish, meliorativ holatini yaxshilash tadbirlari amalga oshirildi. Janubiy Mirzacho'l kanali qurildi. 1957-yilda *Yangiyer* va 1961-yilda *Guliston shaharlari* vujudga keldi. 1963-yil 16-fevralda markazi Guliston shahri bo'lgan *Sirdaryo viloyati tashkil etildi*. Viloyatda paxta ekiladigan yer maydonlari 1956-yildagi 120 ming gektardan 1965-yilda 211 ming gektarga, paxta xomashyosi yetishtirish esa 243 ming tonnadan 441 ming tonnaga ko'paydi.

Markaziy Farg'ona, Qoraqalpog'iston ASSR, Surxondaryo, Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida ham sug'oriladigan yerlarni kengaytirish, irrigatsiya qurilishi ishlari keng ko'lamda olib borildi. Qoraqalpog'istonda yangi sholikorlik sovxozlari ishga tushdi. Buxoro viloyatida 1963-yilda *Amu-Qorako'l mashina kanali*, 1965-yilda *Amu-Buxoro mashina kanali* qurilib foydalanishga topshirildi. Natijada, Buxoro viloyatida 90 ming gektar yer, jumladan, 26 ming gektar yangi yer maydonlari sug'oriladigan, Qizilqum sahrosida maydoni 300 ming gektardan ortiq yaylovlarga suv boradigan bo'ldi.

1953–1963-yillarda *Markaziy Farg'ona cho'llarida* 72,4 ming gektar yer o'zlashtirildi, 16 ta yangi kolxoz va 2 ta yangi sovxoz tashkil etildi.

50–60-yillarda Kosonsoy, Qamashi, Farg‘ona, Pachkamar, Chorvoq, Quyimozor, Janubiy Surxon, Chimqo‘rg‘on, Toshkent, Ohangaron **suv omborlari**, suvdan tejab foydalanish maqsadida 545 km **beton ariqlar qurildi**.

Sobiq KPSS MQning 1966-yil may plenumining meliorativ ishlarni kengaytirish haqidagi qarori O‘zbekistonda yangi yerlarni o‘zlashtirish va sug‘orish ishlarini yanada kengaytirishga asos bo‘ldi.

Jizzax cho‘lida 70 ming gektardan ko‘proq yangi yerlar o‘zlashtirildi. O‘zlashtirilgan yerlarda **Mirzacho‘l** (1967), **Do‘stlik** (1970), **Zafarobod** (1973), **Arnasoy** (1977) tumanlari tashkil etildi. Sanoat korxonalari barpo etilgan, aholi zichroq yashaydigan posyolkalar bazasida **Paxtakor** (1974), **Do‘stlik** (1974), **Gagarin** (1974), **Ulyanovsk** (1974), **Ilich** (1980) shaharlari vujudga keldi. Jizzax cho‘lida 1454 ming kv·metr turar joy binolari, 21,9 ming o‘rinli maktablar, 6800 o‘rinli bolalar bog‘chalari, klublar, shifoxonalar, oshxonalar qurildi. **1973-yilda Jizzax viloyati tashkil etildi**.

Qashqadaryo, Surxondaryo, Andijon, Namangan, Farg‘ona, Samarqand, Xorazm viloyatlarida, Qoraqalpog‘iston ASSRda ham suv xo‘jaligi, yangi yerlar o‘zlashtirish ishlari keng miqyosda olib borildi. 70-yillarda Amudaryo suvi hisobiga eng yirik Tuyamo‘yin, Kampirovot daryosi bo‘yida Andijon, Namangan viloyatida Chortoq va Eskar, Samarqand viloyatida Qoratepa, Surxondaryo viloyatida Dehqonobod **suv omborlari bunyod etildi**. Katta Namangan, Parkent va boshqa **kanallar qurildi**.

Shunday qilib, O‘zbekiston hududida 1946–65-yillarda qariyb 600 ming gektar yangi sug‘oriladigan yerlar ishga tushirilgan bo‘lsa, 1966–85-yillarda 1,6 million gektar yangi yerlar o‘zlashtirilib foydalanishga topshirildi. 1985-yilda 10 milliard kubometr suvni to‘plovchi 23 suv ombori, 197 ming km uzunlikdagi kanallar, 900 ta sug‘orish tarmog‘i, 92 ming gidrouzellar ishlab turdi. O‘zlashtirilgan qo‘riq yerlarda 160 sovxoz tashkil etildi. 7,7 mln kv·metr turar joy, 37 ming o‘rinli maktabgacha yoshdagi bolalar muassasalari, 102 ming o‘rinli umumta‘lim maktablari barpo etildi.

Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnik bazasi mustahkamlandi. Xo‘jaliklarni elektr energiyasi bilan ta‘minlash, ularga traktorlar va boshqa qishloq xo‘jalik mashinalari, mineral o‘g‘itlar yetkazib berish ishlari ancha yaxshilandi. Masalan, 1985-yilda kolxoz va sovxozlarda 189 ming traktor, 37 ming paxta terish mashinasi va boshqa turdagi texnika vositalari bor edi.

Cho'llarni o'zlashtirish uchun ming-minglab odamlar safarbar etildi. Bu joylarni obodonlashtirish, paxta plantatsiyalarini ko'paytirish uchun yuz minglab aholi oilalari bilan yashab turgan so'lim maskanlarini tashlab, majburan ko'chirildi. Qanchadan qancha yoshlar, yigit-qizlar komsomol yo'llamnasi bilan bu dasht-biyobonli yerlarga kelib, og'ir mehnat mashaqqatini chekib, davlatga ko'proq «oq oltin» yetkazib berish uchun ter to'kdilar. Respublikada paxta yakka-hokimligining kuchayib borganligi faktini shunda ko'rish mumkinki, agar 1950-yilda 1,1 mln gektar yerga g'o'za ekilgan bo'lsa, 1985-yilga kelib bu ko'rsatkich 2 mln gektargacha yetdi. Paxta xomashyosi shu yillarda 2,3 mln tonnadan 5,4 mln tonnaga ko'paydi. Hosildorlik har gektar hisobiga 20,1 sentnerdan 27,0 sentnerga ko'tarildi.

Respublika qishloq xo'jaligida paxta yetishtirish salmog'ining ortib borishi davomida, o'zbek xalqi nomini zamonlar osha dunyoga mashhur qilgan muhim ziroatchilik sohalari: shirin-sharbat meva, poliz, sabzavot, sohibkorlik, donchilik va boshqa mahsulotlar yetishtirish asta-sekin kamayib, qisqariyb bordi. Eng achinarlisi shuki, xalqimizning azaliy mashg'uloti samarasi bo'lgan bu xil mahsulotlarning ko'pi bora-bora respublikamizga chetdan keltiriladigan bo'lib qoldi. Masalan, bug'doy, arpa yetishtirish imkoniyati katta bo'lgani holda, uni ekish uchun sug'oriladigan yerlar ajratilmas, shu bois, bu ekin turlari, asosan, lalmikor yerlarda yetishtirilardi. Hosildorlik ham gektar boshiga atigi 5—8 sentnerni tashkil etardi, xolos. 1985-yilda respublika bo'yicha atigi 387,9 ming tonna g'alla yetishtirilgan. Bu uning ehtiyojini mutlaqo qanoatlantirmas edi, albatta. Chorvachilik, parrandachilik, baliqchilik sohalarini rivojlantirishda respublikaning imkoniyat darajasi qanchalik keng va katta bo'lmasin, biroq bular ham sovetlar davrida yetarli foyda va daromad bilan ishlaydigan xo'jalik tarmoqlariga aylana olmadi.

Buning ustiga paxta maydonlarining meliorativ holatini yaxshilash, obi-hayot bilan ta'minlash borasida ham jiddiy muammolar kelib chiqib, ularning yillar davomida hal etilmay kelishi esa ko'plab noxush hollarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Atrof-muhitning buzilishi, suv havzalarining ifloslanishi, kasallik turlarining ortishi, yerlarning kimyoviy moddalar bilan zaharlanishi kabi holatlar vujudga keldi.

Ekin maydonlarining surunkali zararli kimyoviy o'g'itlar, aralash birikmalar bilan ishlanishi, nafaqat, yerlarni yaroqsiz holatga, tuproq eroziyasiga olib kelib qolmasdan, balki ayni paytda, ming-ming-

lab dala mehnatkashlarining umriga ham zavol bo'ldi, son-sanoqsiz kasalliklar vujudga kelib, keng tarqalishiga olib keldi.

Sanoat. Urushdan keyingi yillarda O'zbekistonda sanoatni tiklash va rivojlantirish masalasiga hukmron markaz «sotsializm va kommunizm jamiyati» qurishdan iborat dasturiy rejalariga asoslangan holda, mamlakatimizning boy xomashyo va mineral resurslaridan maksimum foyda olishni ko'zlab bu sohaga e'tibor qaratib bordi.

O'zbekiston iqtisodiyotining muhim bo'g'ini sanalgan sanoat urushdan keyingi 1946—1950-yillarda tiklandi va rivojlanib bordi. 150 dan ziyod yangi sanoat korxonalari qurilib ishga tushirildi. Quvvatiga ko'ra SSSRda uchinchi o'rinda turuvchi Farhod GESning birinchi va ikkinchi navbatlari qurib bitkazildi. I-Oqqovoq, I-Bo'zsuv, 2-Bo'zsuv va boshqa gidroelektr stansiyalari qurildi. Qora metallurgiya sanoati rivojlandi. O'zbek metallurgiya kombinatining «300» prokat stani va yupqa listli «700» prokat stani qurildi, marten va prokat sexlari loyihada belgilangan quvvatga yetdi. «Tashselmash», «O'zbekselmash», «Chirchiqselmash», Samarqanddagi «Krasniy dvigatel» va boshqa zavodlar paxtachilik bilan bog'liq mashinalar ishlab chiqarishni yo'lga qo'ydilar. 1950-yilda 4803 ta chigit seyalkalari, 7784 ta traktor kultivatorlari tayyorlandi. 1950-yilda 4641 ta SX-40 paxta terish mashinalari tayyorlandi. Paxta tozalovchi mashinalar ishlab chiqarish 1946-yilda 363 ta bo'lgan bo'lsa, 1950-yilga kelib ularning soni 1251 taga yetdi.

Shuningdek, yoqilg'i sanoati tiklandi va rivojlandi. Farg'ona vodiysida Moylisoy, Shahrison, Surxondaryoda Kakaydi va Lalmikor neft konlari ochilib foydalanishga topshirildi. Oltiariq neftni ishlash zavodi kengaytirildi. Neft ishlab chiqarish 1950-yilda respublikada 1,3 mln tonnadan oshib ketdi. Polvontosh—Asaka gaz quvuri qurildi.

Yengil sanoat o'sib bordi. Farg'ona va Qo'qonda yangi to'qimachilik kombinatlari, Toshkentda trikotaj fabrikasi, Buxoro, Samarqand va Namanganda ip yigirish fabrikalari qurilib ishga tushirildi. Agar 1941-yilda 107 mln metr ip-gazlama ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1950-yilda 161 mln metr ip-gazlama tayyorlandi.

1950—1985-yillar O'zbekiston tarixidagi murakkab davrlardan biridir. Bir tomondan, O'zbekiston xalqining fidokorona, bunyodkorlik mehnati tufayli respublika iqtisodiyoti anchagina rivojlandi. Ikkinchi tomondan, sobiq Ittifoqda hukmron bo'lgan totalitar tuzum, ma'muriy-buyruqbozlikning kuchayishi natijasida ijtimoiy, iqtisodiy

va ma'naviy hayotda bir qator muammolar, noxush holatlar to'planib, pirovardida inqirozli vaziyatni keltirib chiqardi.

Energetika va yoqilg'i sanoati. 50–80-yillarda elektr energiyasi tarmog'i kengaytirildi. 7-Shahrixon GESi, ikkita Namangan GESlari, ikkita Bo'zsuv GESlari, Chorvoq GESi, Xo'jakent GESi qurilib ishga tushirildi. Gaz bilan ishlaydigan Angren, Taxiatosh, Navoiy, Sirdaryo, 2-Angren GRESlari qurilib ishga tushirildi. 1985-yilda O'zbekiston elektrostansiyalarining umumiy quvvati 9,9 mln kvtdan ortdi. Shu yili 47,9 milliard kvt·soat, ya'ni 1940-yilga nisbatan 100 baravar, 1950-yilga nisbatan 18 baravar ko'p elektr energiyasi ishlab chiqarildi. Elektr uzatgich liniyalari qurilishi kengaydi. Respublikaning barcha elektr stansiyalari O'zbekiston yagona energosistemasiga ulandi. Shuningdek, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston Respublikalarining yirik elektr stansiyalari Markaziy Osiyo yagona elektr sistemasiga ulandi. Natijada sanoat, qurilish, transport, qishloq xo'jaligini elektrlashtirish ancha kengaydi, xonadonlarni elektr energiyasi bilan ta'minlash yaxshilandi.

Yoqilg'i sanoati o'sdi. 50-yillarda Surxondaryo viloyatidagi Sharg'un toshko'mir koni o'zlashtirildi va yuqori sifatli qo'ng'ir ko'mir qazib chiqarila boshlandi. 60-yillarda Buxoro va Xorazm viloyatlaridagi Gazli, Jarqoq, Sho'rtepa, Sho'rchi neft konlari o'zlashtirildi. 70-yillarda Farg'ona vodiysida yangi neft konlari ishga tushirildi. 1959-yili qurilib foydalanishga topshirilgan Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi ancha kengaytirildi. Zavodda texnika moylari, benzin, dizel yoqilg'isi, parafin va boshqa 35 xil mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

O'zbekistonda **gaz sanoati** Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida yirik gaz konlarining izlab topilishi va o'zlashtirilishi bilan bog'liq ravishda yuksalib bordi. 50-yillarning ikkinchi yarmida «O'zbek-neftegazrazvedka» tresti amalga oshirgan geologik-qidiruv ishlari natijasida 1956-yili 500 milliard kubometrga teng bo'lgan, foydalanishga eng qulay **Gazli koni ochildi**. Shuningdek, Muborak, O'rtabuloq, Qultog', Shapatti, Uchqir, Jarqoq, Qoravulbozor, jami **100 dan ortiq neft va gaz konlari** topildi. Ularda 2 trillion kubometr gaz, 250 mln tonna neft zaxiralari borligi aniqlandi.

1958–1960-yillarda 767 km uzunlikdagi «Jarqoq–Buxoro–Samarqand–Toshkent» gaz quvuri qurib bitkazildi. Uning yillik quvvati 4,5 mlrd kubometr gazga teng edi. 1964–1966-yillarda Muborak–Toshkent–Chimkent–Almati gaz quvuri qurilib foydalanishga topshirildi.

Uzunligi 1317 km, diametri 720 mm po'lat quvurlari orqali Qashqadaryo gazidan O'zbekistonning ko'pgina shaharlari, shuningdek, Qozog'iston va Qirg'iziston xalqlari bahramand bo'ldilar. Keyingi yillarda Toshkent—Bishkek—Almati oralig'ida ikkinchi gaz quvuri qurildi. Shunday qilib, 1958—1980-yillarda Buxoro va Qarshi, Gazli rayonlaridan Toshkent—Bishkek—Almati yo'nalishida yotqizilgan gaz quvurlarining umumiy uzunligi 5686 km (uning 3618 km O'zbekistonda yotqizilgan), yillik quvvati 23 mlrd kubmetr gaz yoqilg'isini tashkil etdi. 70 yillarda Muborakda qurilgan eng yirik gazni qayta ishlash zavodi yiliga 10 mlrd kubometr gazni tozalab berib turdi va yiliga 160 ming tonna oltingugurt ishlab chiqarilishini ta'minladi.

1974—1978-yillarda Xovos—Farg'ona quvuri yotqizildi. Uzunligi 677,8 km dan iborat bo'lgan bu gaz yo'lining 425,8 kilometri O'zbekistondan, qolgan qismi Tojikiston hududidan o'tkazildi. Qashqadaryo va Buxoro «zangori olov»idan qardosh Tojikiston xalqi ham bahramand bo'ldi.

O'zbekistonliklar respublikamiz hududidan ko'plab boy tabiiy gaz konlarining topilishi va o'zlashtirila boshlanishidan behad xursand bo'ldilar. Har bir oila o'z xonadonida «zangori olov»dan foydalanishni orzu qilardi. Ammo o'zbek xalqi respublikamiz hududida topilgan gaz konlariga x'd'jayin emas edi, ularning xo'jayini uzoqda — Moskvada edi. O'zbekiston gazidan qanday foydalanishni Markaziy hokimiyatda o'tirganlar belgilar edi. Markaziy hokimiyat O'zbekiston gazidan, avvalo, Uraldagi, SSSRning Yevropa qismidagi shahar va posyolkalarni, korxona va xonadonlarni gazlashtirishda foydalanishga kirishdi.

- 1961—63-yillarda zudlik bilan *Buxoro—Ural o'rtasida* gaz quvuri yo'lining 1-, 2- va 3-navbatlari qurildi. Umumiy uzunligi 6100 km dan uzun bo'lgan Buxoro—Ural gaz transport sistemasining yillik o'tkazuvchanlik quvvati 21 mlrd kub metr o'zbek zangori oloviga teng edi.

- Markaziy hokimiyat bu bilan cheklanib qolmadi, O'zbekiston va Turkmaniston gazini bir yo'la katta miqdorda G'arbiy viloyatlariga uzatish rejalarini tuzdi. Bu reja *O'rta Osiyo—Markaz gaz quvuri* nomini oldi. 1965—75-yillarda 2750 km uzunlikdagi O'rta Osiyo—Markaz gaz yo'li qurildi. Ikki yo'nalishdan iborat O'rta Osiyo—Markaz gaz quvurining umumiy uzunligi 5500 km bo'lib, bu yo'llar yiliga *80 mlrd kub·metr yoqilg'i uzatish quvvatiga ega* edi.

Shunday qilib, o'zbek «zangori olovi» uzoq-uzoq joylardagi kor-

xonalar va xonadonlarni isitdi, o'zbekistonliklar, asosan, qishloq aholisi yonginasidan o'tgan gaz quvurlariga ming alam bilan qarab qolaverdi, ***bu mamlakatimiz qaramligining oqibati edi***, albatta. 1985-yilga kelib respublikada atigi 2,8 mln kvartira, jumladan, qishloqlardagi 1,3 mln xonadon gazlashtirilgan edi, xolos.

Kimyo sanoati. Kimyo sanoatini rivojlantirishda gaz, neft, oltin-gugurt, ozokrit, osh tuzi, ohak, grafit, rangli metallurgiya chiqindilari, paxta va kanopni qayta ishlashdan hosil bo'ladigan chiqindilar boy xomashyo bo'lib xizmat qildi. 50-yillarda mineral o'g'itlar ishlab chiqaaivchi Samarqand superfosfat zavodi, 1962-yilda Farg'ona azot o'g'iti zavodi, 1965-yilda Navoiy kimyo kombinati, 1969-yilda Olmaliq kimyo zavodi qurilib ishga tushirildi. 1985-yilda respublika kimyo korxonalarida 7,8 mln tonna ***mineral o'g'itlar ishlab chiqarildi***, bu 1960-yildagidan 7 marta, 1950-yildagiga nisbatan 15 marta ortiq edi. Respublika qishloq xo'jaligi mineral o'g'itlar bilan ta'minlandi va boshqa respublika, viloyatlarga o'g'itlar chiqarildi.

O'zbekistonda ***kimyo tolalari*** (Farg'ona kimyo tolalari zavodi), plastmassalar (Ohangaron «Santexnik» zavodi, Jizzax plastmassa turbalari zavodi), maishiy kimyo mahsulotlari (1971-yilda harpo etilgan Olmaliq maishiy kimyo zavodi, Quvasoy, Namangan kimyo zavodlari, 1971-yilda Toshkent yog'-moy zavodi tarkibida qurilgan sintetik yuvish vositalari zavodi) ***ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi***.

Respublika kimyo sanoatida zaharli vositalar, kislotalar ishlab chiqarish katta o'rin tutardi. Andijon gidroliz zavodi, Farg'ona furan birikmalari zavodi, Yangiyo'l biokimyo zavodi paxta, sholi, paxta chiqindilaridan spirt, oqsil drojilari, furan va boshqa mahsulotlar tayyorladilar. Farg'onada sellyuloza, Navoiyda kotaran, Chirchiqda kaprolaktam ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 1960-yilda 235,4 ming tonna ***sulfat kislotalari*** ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1985-yilda 2,3 mln tonna tayyorlandi.

Markaziy hokimiyat tomonidan zaharli kimyo vositalari ishlab chiqarish respublikaga tiqishtirildi. 1985-yilda 47,9 ming tonna turli ***zaharli ximikatlari ishlab chiqarildi***.

Zaharli vositalarining respublika paxta maydonlarida haddan tashqari keng qo'llanilishi natijasida atrof-muhit, ekologik vaziyat buzildi, odamlar turli-tuman ***kasalliklarga chalindi***. Odamlarning sog'lig'i hisobiga paxta xomashyosiga ko'rsatilgan «g'amxo'rlik» xalqqa qimmatga tushdi.

Metallurgiya sanoati. 1962-yilda O'zbekiston metallurgiya sa-

noati kombinatida uzluksiz po'lat quyish qurilmasi ishga tushirildi. 1970—1980-yillarda elektr yordamida po'lat eritish kompleksi va uning ikkita pechi qurib ishga tushirildi. Kombinatda po'lat idishlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. **Po'lat eritish 1985-yilda 1,2 million tonnaga yetdi.**

50-yillarda Olmaliq—Angren tog' sanoati rayonida mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden va boshqa nodir metallar koni topildi, ularni o'zlashtirish jarayonida yirik **Olmaliq kon-metallurgiya kombinati bunyod etildi.** O'zbekistonda 60-yillarda **oltin qazib olish sanoati** bunyod etildi. Muruntov, Chodak, Konbuloq oltin konlari, Farg'ona vodiysidagi daryo o'zanlaridan sochma oltin, Nurota, Qurama, Zarafshon, Hisor, Pomir tog'larida oltin tarkibli kvars tomirlari va rudalar mavjudligi aniqlandi. Respublika hududida **30ta oltin koni aniqlandi.** Oltin qazib oluvchi **Muruntov tog'** boyitish kombinati **Marjonbuloq kombinati qurildi.** «O'zbek oltin» birlashmasi tuzilgach, uning tarkibida Chodak oltin boyitish kombinati (1965), Angrenda oltin saralash fabrikasi qurilib ishga tushirildi.

O'zbekiston hududidagi rangli metall konlari, jumladan (oltin konlariga), ulardan noyob va nodir metallar qazib olishga respublika emas, Ittifoq hukumati xo'jayinlik qilardi. O'zbekiston hukumati bu konlar va korxonalarda qancha oltin, mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden va boshqa nodir metallar qazib olinayotganini, ularni kimlar qayerga olib ketayotganini, qayerda va qancha pulga sotilayotganini bilmas edi. Bu haqda gapirish va yozish ham taqiqlangan edi. **Bu holat o'sha paytlarda «O'zbekiston suveren Respublika» degan iboraning naqadar yolg'on, quruq gap** ekanligini yaqqol isboti edi.

Mashinasozlik sanoati. 50—80-yillarda O'zbekiston mashinasozlik industriyasi ko'p tarmoqli sohaga aylandi. 1985-yilda respublika sanoatida faoliyat ko'rsatgan 1549 ta ishlab chiqarish birlashmalari, kombinatlari va korxonalarining 100dan ortig'i mashinasozlik tarmog'iga tegishli bo'lib, ularda tayyorlangan mashinalar salmog'i O'zbekistonda ishlab chiqarilgan butun sanoat mahsulotining 16 foizini tashkil etardi.

Respublikada, birinchi navbatda, paxtachilikka xizmat qiluvchi mashinasozlik tarmog'ini rivojlantirish tadbirlari amalga oshirildi. Toshkent qishloq xo'jaligi mashinasozligi zavodi (**Tashselmash**) qishloq xo'jaligi mashinasozligining bosh korxonasi hisoblanardi. «**Tashselmash**» zavodida 1960-yilda 3184 ta paxta terish mashinasi ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1985-yilda 9425 ta shunday mashina tayyorlandi.

1957-yilda paxta tozalash sanoati uchun mashinalar ishlab chiqaruvchi «*Tashxlopkomash*» zavodi bazasida yirik «*Tashavtomash*» zavodi barpo etildi. Zavodda paxtani qop-qanorsiz tashuvchi transport vositalari va GAZ-51 yuk avtomobili uchun ehtiyot qismlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Bu zavod 1967–1971-yillarda qayta jihozlanib, *traktor ishlab chiqarish* yo'lga qo'yildi va unga Toshkent traktor zavodi nomi berildi.

1948-yildan boshlab *O'zbekiston qishloq xo'jaligi* (Uzbeksel-mash) *zavodi* o'rish mashinalari, diskli boronalar, charxlash stanoklari, nasos changlagich-purkagichlar, motigalar, chigit ekish mashinalari ishlab chiqarar edi. 1960-yilda bu zavodda ko'rak chuvish mashinasi, 1965-yilda yerga to'kilgan paxtani teradigan, g'o'zapoya yuladigan mashinalar tayyorlash yo'lga qo'yildi. 1956-yilda qurilib ishga tushirilgan *Andijon irrigatsiya mashinasozligi zavodida* yangi yerlarni o'zlashtirish, kanallar va suv omborlari qurilishi bilan bog'liq zovur kovlaydigan mashinalar, suv nasoslari, avtobenzosisternalar, yer tekislaydigan buldozerlar va skreperlar, greyderlar va kanallar tozalaydigan mashinalar, yuk ortib, tushiradigan murakkab mexanizm va uskunalar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 50–60-yillarda qurilgan *Toshkent mashinasozlik zavodi*, *Andijon «Kommunar» zavodida* paxta tozalash mashinalari, *paxta* toylarini qabul qilish, saqlash, xillashning ko'p mehnat talab qiladigan jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish mashinalari, quritish-tozalash asboblari, yuk tashish mashinalari ishlab chiqarish o'zlashtirildi.

O'zbekiston *aviatsiya sanoati ham o'sib bordi*. Toshkentda 1941-yilda Ximki shahridan keltirilgan zavod asosida aviatsiya zavodi barpo etilgan edi. Dastlab u PS-84 va IL-2 samolyotlarini ishlab chiqara boshladi. Toshkent aviatsiya zavodida 1953-yilda IL-14, 1958-yilda turli tipdagi transport samolyotlari, 1966-yilda esa AN-22 samolyotlari tayyorlash yo'lga qo'yildi. 1972-yilda V.P. Chkalov nomidagi Toshkent Aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. Uyushmaga Toshkent aviatsiya zavodi (bosh korxona), Andijon mexanika zavodi, Farg'ona mexanika zavodi va Toshkent kislorod zavodi birlashtirildi. Birlashmada samolyot yig'ilgan, uning turli detal va uzellari, xalq iste'moli buyumlari ishlab chiqarilgan.

Qurilish sanoati. 50–80-yillarda O'zbekistonda qurilish materiallari sanoati rivojlandi. 1985-yilda qurilish materiallari *sanoatining 1851 korxonasi, 11ta yirik panelli uysozlik kombinatlarida* turli xil qurilish materiallari sement, shifer, asboement quvurlar, pardoz-

lash plitalari, issiqni saqlaydigan (termoizolyatsion), gidroizolyatsion materiallar, keramik quvurlar, emallangan cho'yan vannalar, rakovinar, cho'yan kanalizatsiya quvurlar, keramik buyumlar, sopol quvurlar ishlab chiqarildi. Mahalliy sanoat korxonalarida alebaster, ganch, ohak, cherepitsa ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Yengil sanoat. Respublikada yengil sanoatni ustun darajada rivojlantirishga imkon beruvchi barcha omillar ko'plab-paxta, pilla, kanop xomashyosi, yoqilg'i-energetika yetarli darajada mavjud edi. Biroq 50–80-yillardagi O'zbekistonda yengil sanoat bir tomonlama rivojlanishga yo'naltirildi. Asosiy e'tibor paxta qabul qilish, paxta tozalash, pillachilik, qorako'l teriga va kanop tolasiga dastlabki ishlov berish, jun yuvish tarmoqlarini rivojlantirishga qaratildi. O'zbekiston bunday xomashyolardan tayyor mahsulotlar tayyorlash imkoniyatiga ham, *huquqiga ham ega emas edi*. Bu masalani markaziy hokimiyat hal qilardi. Tayyor xomashyo Ittifoqning boshqa shaharlariga olib ketilardi hamda tayyor mahsulotga aylantirilib, ortib qolgan xomashyo boshqa mamlakatlarga sotilardi va undan katta daromad olinardi.

Respublikada 80-yillarda 107 ta paxta tozalash zavodi, quritish, tozalash sexlariga ega bo'lgan 490 paxta punktlari ishladi. 70–80-yillarning boshlarida respublika to'qimachilik sanoati korxonalari — Buxoro to'qimachilik kombinati (1973), Andijon ip-gazlama kombinati (1979), Nukus ip-gazlama kombinati (1983), Jizzax paxta yigiruv fabrikasi, yirik to'qimachilik kombinatlarining Qo'rg'ontepa, Marhamat, Yangiqo'rg'on, Beshariq, Rishton, Vobkent, G'ijduvon filiallari qurildi. Ip-gazlama ishlab chiqarish 1960-yildagi 234,7 million metrdan 1985-yilda 395,7 million metrga ko'paydi. Yiliga respublikada 1,5 million tonna paxta tolasi yetishtirib berildi. Respublika to'qimachilik sanoati yetishtirilgan paxta tolasining atigi 10 foizini qabul qilish va tayyor mahsulotlarga aylantirish imkoniyatiga ega edi, 90 foizi esa Markazga olib ketilardi.

Oziq-ovqat sanoati. O'zbekistonda mahalliy xomashyoni qayta ishlashga asoslangan oziq-ovqat sanoatining yog'-moy, konserve, non, un yormasi, qandolat, go'sht, sut, baliq, choy, tamaki, vino yetishtiruvchi tarmoqlari faoliyat yuritdi. 1985-yilda oziq-ovqat sanoati kompleksida 271 korxona faoliyat ko'rsatdi. Tarmoqning respublika sanoat mahsulotlari umumiy hajmidagi salmog'i 14 foizni tashkil etdi. Bu tarmoqda yog'-moy sanoati yetakchi o'rinda turardi. 1970-yillarda respublikada ishlaydigan 17 ta yirik yog'-moy korxo-

nasi, 294 ming tonna paxta yog'i ishlab chiqargan bo'lsa, 1985-yilda 451 ming tonna **paxta yog'i ishlab chiqarilgan**.

Respublikada go'sht kombinatlari 1960-yilda 97,4 ming tonna go'sht, 18 ming tonna kolbasa mahsulotlari ishlab chiqargan bo'lsa, 1985-yilda 232,3 ming tonna go'sht, 54 ming tonna kolbasa mahsulotlari yetishtirilgan. 24 ta sut zavodida 1985-yilda 554 ming tonna sut mahsulotlari, 1167 tonna sir, 10,9 ming tonna mol yog'i yetishtirilgan. Jumladan, qandolat sanoati ham birmuncha o'sdi. 1964–1985-yilda qandolat sanoati tarmog'iga qarashli 60 ga yaqin zavod va sexlarda 165 ming tonna qandolat mahsulotlari ishlab chiqarilgan.

Transport. 50–80-yillarda temiryo'l transporti ancha rivojlandi. 50-yillarda uzunligi 627 km bo'lgan **Chorjo'y–Qo'ng'iro't temiryo'li qurildi** va Quyi Amudaryo shahar va tumanlari O'zbekistonning boshqa hududlari hamda Ittifoq markazi bilan temiryo'l orqali bog'landi. 1962-yilda qurilgan, uzunligi 280 km bo'lgan **Navoiy–Uchquduq temiryo'li** yangi topilgan konlarni sanoat markazi bilan bog'ladi.

Mirzacho'l, Jizzax, Qarshi cho'llarida yangi yerlarni o'zlashtirish bilan bog'liq ravishda 1962-yilda **Jizzax–Mehnat (133 km)**, 1970-yilda **Samarqand–Qarshi (144 km)** temiryo'llari qurildi va yangi tashkil etilgan xo'jaliklar respublika markazi va sanoat markazlari bilan qisqa masofada tutashtirildi. 1974-yilda **Termiz–Qo'rg'ontepa** (218 km), 1975-yilda **Taxiatosh–Nukus** (13 km) temiryo'llari qurilib ishga tushirildi va Qoraqalpog'iston poytaxti respublikaning temiryo'l tarmog'i bilan bog'landi.

1972-yilda **Qo'ng'iro't–Beynov** (408 km) temiryo'lining qurilishi natijasida O'zbekiston va boshqa O'rta Osiyo Respublikalaridan sobiq SSSRning Yevropa qismi va Kavkazga ikkinchi temiryo'l ochildi. Respublika temiryo'llarining uzunligi 1985-yilda 3,5 ming kilometrni tashkil etdi.

Avtomobil transporti tez sur'atlar bilan o'sdi. 50–70-yillarda respublikada zamonaviy avtomobil yo'llari — Katta O'zbekiston trakti (Toshkent–Termiz) ta'mirlandi, Toshkent–Olmaliq, Toshkent–Buxoro–Nukus, Mo'ynoq–Zarafshon, Samarqand–Chorjo'y, Farg'ona halqa yo'li, Toshkent halqa yo'li qurilib foydalanishga topshirildi. To'rtko'l shahridan Amudaryoning so'l sohili bo'ylab Nukus shahri orqali Taxtakopirga olib boruvchi **Qoraqalpog'iston trakti qurildi**. Qizilqum cho'lini kesib o'tuvchi va qorako'ldan xo'jaliklarini viloyat va respublika markazlari bilan bog'lovchi **Buxoro–**

Gazli—Sazakino avtomagistrali, Kamchiq dovoni orqali respublika poytaxtini qisqa masofada Farg'ona vodiysi bilan bog'lovchi ***Toshkent—Angren—Qo'qon avtomobil yo'li qurildi***.

Toshkentdan barcha viloyat markazlariga va yirik shaharlarga, tuman markazlaridan kolxoz va sovxozlarga, posyolka va qishloqlarga qatnaydigan avtomobil marshrutlari tashkil etildi..

Havo transportining ahamiyati ortib bordi. Havo yo'llari respublikaning 120 dan ortiq shahar va aholi manzilgohlarini bog'landi. Toshkent shahri havo yo'llari orqali Ittifoqning markaziy shaharlari, respublikalarning poytaxtlari, yirik sanoat markazlari bilan bog'landi.

Shahar yo'lovchi transporti ham kengaydi. 1947-yilda Toshkentda temiryo'l vokzali bilan eski shahar orasida uzunligi 18 km bo'lgan birinchi trolleybus yo'li qurilib, trolleybuslar qatnay boshladi. 1946—1947-yillarda shaharlarda taksi mashinalari orqali passajirlar tashish yo'lga qo'yildi. ***Trolleybus*** qatnovi Samarqand (1956), Olmaliq (1968), Farg'ona (1970), Andijon (1971), Namangan (1973) shaharlarida ham yo'lga qo'yildi. Respublikaning 80 ta shahar va posyokalarida avtobuslar qatnovi tashkil etildi. Yo'lovchilarga xizmat ko'rsatishda Toshkent metropolitenining o'рни katta. 1973-1980 yillarda Toshkent metropolitenining uzunligi 16,8 kmlik birinchi liniyasi, 1980—1991-yillarda uzunligi 15 kmlik ikkinchi liniyasi qurilib foydalanishga topshirildi. Ba'zi bekatlarda eskalatorlar o'rnatilgan.

Aloqa vositalari. Respublikada aloqa vositalari tarmog'i kengaydi. Urushdan keyingi yillarda shaharlararo telefon, telegraf aloqalarining keng tarmoqlari vujudga keldi. Kabel va radiorele liniyalari qurildi. 1965-yilda Toshkent Moskva va Ittifoqning boshqa shaharlari bilan koaksial kabeli orqali bog'landi. 1971-yilda Toshkentda shaharlararo kuchli avtomatik telefon stansiyasi ishga tushirildi. 1972-yilda Samarqand, Buxoro, Termiz, keyinroq Namangan, Qarshi, Farg'onada AMTS-IM tipidagi shaharlararo avtomatik stansiyalar ishga tushirildi. Natijada, shahar telefon tarmoqlarining 160 ming abonent o'z telefonlaridan kod yordamida shaharlararo avtomatik telefon aloqasi bilan bog'lanish imkoniyatiga ega bo'ldi. 1985-yilda shaharlardagi telefon stansiyalarining abonent telefonlari soni 953,9 mingtaga yetdi. Kolxoz va sovxozlar telefonlashtirildi. 1985-yilda respublikada 4 166 pochta, telegraf va telefon aloqasi korxonalari ishladi.

Radio eshittirish tarmoqlari kengaydi. 1956-yil 5-noyabrda O'z-

bekistonda birinchi marta ***Toshkent televideniyesi markazi ishlay boshladi***. 60-yillarning oxirlarigacha Farg'ona vodiysi, Samarqand viloyati ham televideniyesi bilan ta'minlandi. 1977-yilda Samarqand va Andijonga Toshkent televideniyesining ikki programmasini rangli tasvirda uzatishga erishildi. ***1978–1979-yillarda Toshkentda balandligi 350 metrli televideniya minora qurildi***. Urganch va Nukusda televideniya markazi qurilib ishga tushirildi.

Xulosa qilib aytganda, respublika sanoati bir tomonlama rivojlantirildi, boshqa mintaqalardagi korxonalar uchun xomashyo bazasiga aylantirildi. Oltin, mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden kabi nodir metallar xomashyo sifatida boshqa mintaqalarga olib ketilar edi. Paxta, kanop mahsulotlarining mo'l-ko'lligi yengil sanoatni ustun darajada rivojlantirish va katta daromad olish imkoniyatini berardi, ammo bu imkoniyatlar nazar-pisand qilinmadi. Respublika aholisi boy tabiiy resurslardan, og'ir mehnat evaziga yetishtirilayotgan qimmatbaho paxta xomashyosidan bahramand bo'lolmadi.

Respublikada anchagina ***sanoat korxonalari*** qurilgan bo'lsa-da, ular ***mustaqil ravishda tayyor mahsulot ishlab chiqara olmas edi***. Bu korxonalarda tayyorlanadigan mashinalar, asbob-uskunalar uchun zarur bo'lgan butlovchi qismlar boshqa mintaqalardan keltirilar edi, respublika korxonalari ***Ittifoqning g'arbiy respublikalaridagi korxonalarga qaram edi***.

70-yillarga kelib chuqur turg'unlik holatiga mahkum bo'lgan O'zbekiston iqtisodiyotining tahlili shundan dalolat beradiki, bunda sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishda ilmiy aniqlik, real yondashuv, mantiqiy izchillikning yo'qligi asosiy sabablardan biri bo'lganligi shubhasizdir. Mustabid Sovet hokimiyati belgilagan 8-, 9-, 10-, 11-, 12-besh yillik rejalarning yetarli ***ilmiy asoslanmaganligi***, hayot amaliyoti bilan bog'lanmaganligi, oxir-oqibatda, ***ularning oldindan barbod bo'lishiga olib keldi***. Buning oqibatida xo'jalik tarmoqlarida zo'riqish, uzilish holatlari yuz berdi, ishlab chiqarish quvvatlari to'la ishga solinmadi, mehnat unumdorligi muttasil kamayib bordi, ***milliy daromad salmog'i 3–4 baravarga kamayib ketdi***. 80-yillarga kelib, O'zbekistonning eksport salohiyati keskin pasaydi. Buning natijasida respublikaning eksport balansida sanoat mahsulotining salmog'i atigi 11 foizni tashkil etardi, xolos. Respublika sanoat ishlab chiqarishidagi bunday turg'unlik, ishlab chiqarish quvvatlarining pasayib borishi O'zbekiston iqtisodiyotining umumiy holatiga, aholi ijtimoiy qatlamlarining turmush darajasiga salbiy ta'sir etmasdan qolmadi.

Ijtimoiy ehtiyojlar uchun mablag'lar taqsimlashning qoldiq prinsipi va taqsimotda tekislik tartibining ustun bo'lishi ijtimoiy adolatsizliklarning avj olishiga sabab bo'ldi. Ijtimoiy tanglik ichkilik-bozlik, giyohvandlik, poraxo'rlik singari salbiy illatlarning keng yoyilishiga olib keldi. Ijtimoiy munosabatlarda mehnatni rag'batlantirish tizimi buzila bordi. Ko'p hollarda yuqori malakali mehnatga haq to'lash kamsitildi. Natijada aholining mehnatga qiziqishi va faolligi pasayib bordi.

4. SSSRda turg'unlik holatining vujudga kelishi

Turg'unlik sabablari. XX asrning 70–80-yillarida sobiq SSSRda iqtisodiyotning rivojlanish sur'ati tobora pasayib, sarf-xarajatlari ortib bordi. Mavjud imkoniyatlarni hisobga olmasdan ishlab chiqilgan ijtimoiy, oziq-ovqat, agrar, energetika, ekologiya va boshqa sohalardagi *dasturlar samara bermadi*, iqtisodiy *ziddiyatlarni* chuqurlashtirib yubordi.

Jahonning taraqqiy etgan mamlakatlarida XX asrning ikkinchi yarmida sodir bo'lgan ilmiy-texnika inqilobidan samarali foydalanildi. Mashina-fabrika ishlab chiqarishidan avtomatlashtirilgan kompleks ishlab chiqarishga o'tib borildi. Ishlab chiqarishga hisob-kitoblar, yechimlar, nazorat va boshqarish vazifalarini bajaradigan elektron-hisoblash apparatlari, axborot texnikasi, robotlar kirib keldi va keng qo'llanila boshlandi. Odamlar bajarib kelgan oddiy texnik, mexanik, og'ir jismoniy ishlarni texnika vositalari bajaradigan bo'ldi. Fan ishlab chiqarish kuchiga aylandi. Natijada ilg'or mamlakatlarda ishlab chiqarish *intensiv* taraqqiyot yo'liga kirdi. Moddiy ishlab chiqarishda ishlovchilar soni qisqariyb, xizmat ko'rsatish sohasida, tibbiyot, ta'lim, ilmiy faoliyatda band bo'lganlar soni oshib bordi. Axborot texnikasi tibbiyot, fan, ta'lim va boshqa xizmat ko'rsatish sohaslarida keng qo'llanila bordi. Inson texnik, mexanik va og'ir jismoniy ishlarni bajarishdan ozod bo'lib, o'zini mazmunli, ijodiy ishlarga bag'ishladi. Pirovardida turmush saviyasi tobora yaxshilalanib bordi.

Sovet davlatida esa ilmiy-texnika inqilobidan foydalanish yetarli darajada yo'lga qo'yilmadi. Iqtisodiyot *ekstensiv* yo'lda, tobora ko'p qo'shimcha mehnat va moddiy resurslarni ishlab chiqarishga jalb qilinayotgan edi. Mamlakat katta tabiiy resurslarga ega bo'lsa-da, xo'jaliklar ularning yetishmovchiligiga duch keldi. Ko'pgina mamla-

katlar fan-texnika inqilobi tufayli xalq turmushida jiddiy ijobiy buri-lishga erishgan bir paytda, SSSR bu jarayondan orqada qolib ketdi.

Ishlab chiqarish texnologiyasi eskirgan, mahsulotlarning sifati past, ular sotilmasdan omborlarda to'planib qolayotgan edi. **Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi**, iqtisodiyotga partiyaviy rahbarlik va uning mafkuralashtirilishi iqtisodiyotni isloh qilish yo'lidagi urinishlarni yo'qqa chiqarar edi. Ijtimoiy ehtiyojlarga mahlag ajratishda qoldiq prinsipi va taqsimotda tekischilik hukmron edi. Bular aholining mehnatga qiziqishi va faolligini susaytirdi, hoqimandalik, tayyoriga ayyorlik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, chayqovchilik, poraxo'rlik kabi yaramas illatlarni keltirib chiqardi.

Buyruqbozlik boshqaruv usuli, mamlakatda keng tarqalgan sansalorlik, qog'ozbozlik, majlisbozlik illatlari iqtisodiyotning o'z qonunlari va vositalari asosida rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda edi. Odamlar mulkdan begonalashtirilgan, shu tufayli loqayd, sust, beparvo edilar, «xo'p-xo'p!», «bajaramiz!» deyishga o'rgangan oddiy ishtirokchilarga aylantirilgan edi.

Huquq va qonuniylikka putur yetgan edi. Xo'jalikni boshqarishda 200 mingtacha turli buyruqlar, yo'l-yo'riq va ko'rsatmalar beruvchi qonunsimon hujjatlar hukmron bo'lib, ular xo'jalik xodimlarining har bir qadamini nazorat qilib, tashabbuskorlikni bo'g'ar edi. Oddiy korxonadan tumangacha, viloyatdan respublikagacha, respublikadan markazgacha haqiqiy ahvolni bo'yab ko'rsatish, barcha darajadagi rahbarlarni maqtash, ular nomiga hamdu sanolar o'qish rasm bo'lib qolgan edi. Oqibatda, dunyoda eng kuchli ikki davlatdan biri deb hisoblanib kelingan sobiq SSSR turg'unlik holatida tushib qoldi.

**«Qayta qurish»
siyosati va uning
barbod bo'lishi**

KPSS Markaziy Qo'mitasining 1985-yil aprelda bo'lib o'tgan plenumi noxush holatlar yig'ilib, SSSR inqiroz oldi vaziyatga tushib qolganligini ilk bor e'tirof etdi. Mazkur plenum **jamiyatni «qayta qurish»** orqali iqtisodiyotni ko'tarish, xalqning turmushini yaxshilash siyosatini belgiladi.

Markazdagi rahbarlar hamon jamiyatni «qayta qurish» orqali sotsializmni yaxshilashga umid bog'lar edi. Ammo ular mamlakatni sotsializmning o'zi, u yaratgan totalitar siyosiy, iqtisodiy tuzum inqirozga olib kelganligini payqamagan edilar.

To'g'ri, jamiyatni demokratlashtirish, oshkoralik, turli xil fikrlar bildirishga imkon berish tomon ijobiy qadamlar ham qo'yildi. Matbuotda, radio va televideniya turli xil fikr-mulohazalar

erkin yoziladigan, gapiriladigan bo'ldi. Siyosiy tizimni isloh qilishga, birinchi navbatda KPSSning siyosiy va mafkuraviy hukmronligini cheklashga, davlat va xo'jalik organlarini kompartiya hukmronligidan chiqarishga, xalq deputatlari sovetining to'la hokimiyatini ta'minlashga urinish bo'ldi. Ammo bu sa'y-harakatlar ham behuda ketdi.

«Qayta qurish» siyosati davrida iqtisodiyotda juda kuchli buzilishlar ro'y berdi. Markaz «qayta qurish»ning ilmiy va nazariy jihatdan puxta va aniq-ravshan dasturini ishlab chiqolmadi. Iqtisodiy siyosat puxta o'ylab ko'rilmagan sinov va eksperimentlarga asoslangan edi. Mamlakat sinovlar va xatolar bilan siljib bordi. Mamlakatning real imkoniyatlari hisobga olinmasdan xalq xo'jaligining barcha sohalarini bir vaqtning o'zida rivojlantirishdan iborat noto'g'ri yo'l tutildi. *«Bu hol, — deb yozadi I. Karimov o'zining «O'zbekiston — bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» asarida, — pirovard natijada, cheklangan mablag'larning parokanda bo'lib ketishiga, moliya va ta'minot tizimining batamom izdan chiqishiga olib keldi, inqirozni chuqurlashtirdi»⁴¹.*

Sobiq sovet rahbariyati mamlakatni tanglikdan, inqirozdan chiqarish uchun ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan, hamma resurslarni markazlashtirilgan tarzda rejalashtirish asosida boshqarish va taqsimlash yo'lidan tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga o'tish kerakligini o'z vaqtida payqamadi. 1990-yilga kelganda bozor iqtisodiyotiga o'tish zaruriyati anglandi, dasturlar tuzildi, qarorlar qabul qilindi. Biroq vaqt boy berilgan edi. Iqtisodiyot batamom barbod bo'lgan, moliyaviy va narx-navo tizimi izdan chiqqan, boshqaruv mexanizmi falaj bo'lib qolgan edi. Sobiq SSSR tanazzulga yuz tutdi.

«**Kadrlar desanti**». O'zbekistonliklar jamiyatni qayta qurish, yangilashdan najot kutayotgan edilar. Biroq tez orada aholining hafsalasi pir bo'ldi. O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy hayot yanada murakkablashib bordi. Bu o'z xalqining or-nomusi va qadr-qimmatini himoya qilishga qodir bo'lmagan, siyosiy irodasi bo'sh kishilarning (I.B. Usmonxo'jayev (1983—1988-yillar) respublika rahbariyatiga kelib qolishi bilan ham bog'liq edi. Respublika partiya va davlat rahbarlik lavozimlariga Markaz tomonidan ko'plab kadrlar yuborildi. «**Kadrlar desanti**» deb nom olgan 400ga yaqin kelgindilar O'zbekistonni o'z bilganlaricha boshqara boshladilar. O'zbekiston Kompartiyasi va Respublika Ministrlar Soveti amalda ular tomonidan bosh-

⁴¹ I.A. Karimov. Asarlar to'plami. 1-jild, 280-bet.

qarildi. Birinchi lavozimda o'tirgan mahalliy kadrlar ularning qo'lida qo'g'irchoq bo'lib qoldi.

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasida Moskva vakillari — Mogilnichenko, Bessarabov, Ponomaryovlar uya qurib olgan edilar. O'sha yillarda tez-tez bo'lib turadigan plenular va yig'ilishlarda qilingan barcha ma'ruzalarni Ponomaryov va O'zbekistonda doimiy ishlash uchun yuborilgan «kadrlar desanti»ning boshliqlari — Anishev, Ogarek, Satin va ularning hamtovoqlari tahrir qilardilar. O'zbekiston Kompartiyasi MQning birinchi kotibi I. Usmonxo'jayev esa minbarga chiqib tayyor ma'ruzalarni o'qir edi. Minbardan bilib-bilmay aytilgan gaplar qanchadan qancha kommunistlar va rahbarlarning sha'ni, qadr-qimmatini oyoq osti qilardi, hayotini buzardi. O'zKP Markaziy Qo'mitasida *«pinhona kabinet» tashkil topdi*. Ushbu «kabinet» kuch ishlatish, tuhmatlar uyushtirish yo'li bilan xodimlarni badnom qilish, respublikaga mutlaqo aloqasi bo'lmagan avanturistik qarorlarni tiqishtirish bilan shug'ullandi. O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan «pinhona kabinet» va «kadrlar desanti»ning tashkilotchisi KPSS MQning kotibi E.K. Ligachyov edi. Qo'g'irchoqqa aylantirilgan mahalliy rahbarlar «kadrlar to'dasi» tomonidan tayyorlangan qarorlarga imzo chekishardi, xolos. Mahalliy rahbarning Sovet hokimiyatining ko'zbo'yamachilik, shovinistik siyosati va uni amalga oshiruvchi «kadrlar desanti» oldidagi ojizligi, itoatkorligi xalqqa qimmatga tushdi.

«Paxta ishi». O'zbekistonda «o'zbeklar ishi», «paxta ishi» deb atalgan jinoiy ishlar to'qib chiqarildi. Moskvadan yuborilgan Gdlyan va Ivanov guruhi O'zbekistonning boshiga tushgan kulfat bo'ldi. Guruh a'zolari hech kim bilan hisoblashib o'tirmay, odamlarni qamash bilan shug'ullandi. Oddiy dehqondan tortib O'zbekiston Kompartiyasi MQ kotiblari va hukumat a'zolarigacha bo'lgan xodimlarni qamash uchun birovlarini zo'rlab yozdirib olgan bir parcha qog'oz kifoya edi. O'zbekistonda qonunchilik buzildi, o'zboshimchalik va *qatag'onning yangi davri* avj oldi. Ming-minglab iqtidorli, rahbarlik mahoratini puxta egallagan rahbar kadrlar, paxtakorlar, ter to'kib mehnat qilgan halol kishilar qamoqqa olindi. Hibsga olingan Respublika partiya va davlat organlarining rahbarlari esa Moskva qamoqxonalariga tashlandi. Tergov xodimlari 30-yillarda ishlatilgan yaramas usullardan foydalanib, hibsga olinganlarni qiynab, boshqalar ustidan to'qilgan aybnomalarni ularning qo'li bilan qaytadan yozdirib olardi va bu «aybnoma» tobora ko'p begunoh odamlarni qamashga asos bo'lib

qolardi. 25 mingga yaqin kishi qiynoq ostiga olinib, so'roq qilindi. 4,5 mingdan ko'proq kishi sud qilinib, turli muddatlarga ozodlikdan mahrum etildi.

O'sha yillarda O'zbekiston Kompartiyasi MQning birinchi kotibi bo'lib uzoq yillar ishlagan, o'zbek xalqining baxt-saodati yo'lida samarali faoliyat ko'rsatgan Sh.R. Rashidovning nomi ham badnom qilindi. Vafot etib ketgan partiya va davlat arbobining ruhini bezovta qilish nima uchun kerak bo'lib qoldi? O'zbekistonning, o'zbek xalqining sha'ni-shavkati va qadr-qiymatini oyoq osti qilish kim uchun kerak bo'lgan edi? Buni anglamagan, ayrim mahalliy rahbar xodimlar o'zboshimcha qonunbuzarlarga yordamlashdilar. Ommaviy axborot vositalari xalqni dalil-isbotsiz tahqir qilish, halol mehnatkashlarni ma'naviy ezishga yo'naltirilgan ko'plab xabarlar, maqolalar berar edilar. Natijada, butun bir mamlakat va millat badnom qilindi, poraxo'r, olib-sotar sifatida «sharmanda» qilindi. Butun SSSRda bo'lganidek, O'zbekistonda ham kamchiliklar, qo'shib yozishlar, poraxo'rlik illatlari va boshqa jinoyatchiliklar bor edi. Lekin bu illatlarni o'zbek xalqi emas, balki Sovet hokimiyatining ijtimoiy-siyosiy tuzumi keltirib chiqargan edi.

O'zbekiston fuqarolari o'z haq-huquqlarini himoya qilishlarini so'rab tuman, viloyat va respublika partiya va sovet organlariga murojaat qildilar. 1986–1987-yillarda faqat O'zbekiston Kompartiyasi MQga fuqarolardan 50 mingdan ortiq xat va shikoyatlar tushdi. 20 mingdan ortiq kishi Markazqo'm kotiblari va bo'lim boshliqlari qabulida bo'lib, o'zlarining arz-dodlarini bildirdilar. Poytaxtga yetolmagan 100 minglab fuqarolar mahalliy hokimiyat organlariga o'z haq-huquqlari, qonuniy manfaatlarining buzilganligidan shikoyat qilib koridorma-koridor, eshikma-eshik turtinib yurdilar.

Norozilik, ayniqsa, xotin-qizlar orasida ko'paydi. 1986–1987-yillarda respublikada 270 nafar ayol o'zini-o'zi yondirib yubordi. Bu holat ularning sha'ni, qadr-qimmatining toptalashi, haq-huquqlarining buzilishiga nisbatan ko'rsatilgan norozilik edi.

Ijtimoiy-siyosiy hayot. Xalqning juda boy tarixi va madaniyatini, o'lkaning o'ziga xos noyob xususiyatlarini bilmagan va bilishni istamagan kelgindilar, mahalliy xalqning urf-odatlarini, an'analarini oyoq-osti qildilar. Xalqimizning boy madaniyati va ma'naviy qadriyatlarini kamsitildi. Ona tilining qo'llanilishi yanada cheklab qo'yildi. Hatto milliy libos kiyib yurish ham qoralandi. Milliy an'analar bo'yicha to'y qilgan, qarindosh-urug'larini milliy, diniy qadriyatlar asosi-

da dafn qilganlar tanqid ostiga olindi, shafqatsiz jazolandi. Bunday vaziyat xalqni ranjitdi, hafsalasini pir qildi, siyosiy loqaydlikni kuchaytirdi.

Ko'plab olimlar, yozuvchilar va boshqa ijodiy xodimlar aziyat chekdi. Ularning ko'pchiligi mahalliychilikda, milliy cheklanganlikda, xurofot-bid'atga berilganlikda, sinfiy va partiyaviy tamoyillardan og'ishlikda, o'tmishni, xonlar va amirlar hayotini bo'rttirib ko'r-satishda ayblandilar.

Siyosiy va mafkuraviy zug'umlarga qaramasdan ijtimoiy ong o'z-gara boshladi. O'tmish va hozirgi zamon muammolari to'g'risida munozaralar, turli qarashlar, nuqtayi nazarlar bildiriladigan bo'ldi. Jamoatchilik paxta yakkahokimligini tugatish, o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish, ekologik holatni sog'lomlashtirish kabi masalalarni ko'tara boshladilar. «Norasmiy» guruhlar va tashkilotlar paydo bo'la boshladi. Ular asta-sekin siyosiy tusga kirdi. 1989-yilda tashkil topgan «Birlik» harakati (rahbari Abdurahim Po'latov) respublikadagi dastlabki «norasmiy» harakat edi. Shuningdek, «O'zbekiston erkin yoshlar ittifoqi», xotin-qizlarning «To'maris» nomli tashkiloti, rusiy zabon ziyolilarning «Intersoyuz» deb atalgan harakati tuzildi. Bu harakatlar dastlabki paytlarda xalqning ma'naviy qadriyatlarini tiklash, Orol fojiasini oldini olish, o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish, boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik usulidan voz kechish kabi dolzarb masalalarni ko'tardilar. Biroq bu harakatlar g'oyaviy, siyosiy, tashkiliy jihatdan yetarli darajada uyusha olmadi. «Birlik» harakati rahbarlari mamlakat manfaatlaridan kelib chiqadigan dasturlar ishlab chiqish va aniq maqsadlarni amalga oshirish yo'lida siyosiy kurash olib borish o'rniga, namoyishlar va mitinglar uyushtirish, ko'cha va maydonlarda to'plangan olomonda ehtirolslarni avj oldirish bilan shug'ullandi, hokimiyatni egallashga intildi. Oqibatda, «Birlik» bo'linib ketdi.

Respublika matbuoti xalq turmushiga doir masalalarni, noxush hodisalarni, xalq dardi, armonlarini oshkora yorita boshladi, xalqning o'zligini anglashiga ko'maklashdi.

Iqtisodiyot tobora tanglik holatiga tushib bordi. 1985-yilda iqtisodiy rivojlanishning negizi sifatida qabul qilingan jadallashtirish konsepsiyasining asossizligi ma'lum bo'lib qoldi. Respublikada sanoat korxonalari, qurilish va transport sohalarini, ko'pgina kolxoz va sovxozlarni xo'jalik hisobiga yoki brigada (jamo) pudratiga o'tkazish samara bermadi. 1987-yilda iqtisodiy tuzilmalarni

qayta qurish, xo'jalikni boshqarish va xo'jalik mexanizmini isloh qilish, ma'muriy rahbarlikdan iqtisodiy rahbarlikka o'tish tadbirlari ham natija bermadi. Ma'muriy-buyruqbozlik usuli bilan ishlayotgan vazirliklar va idoralar iqtisodiy islohotlarni yo'qqa chiqardi, iqtisodiyot taraqqiyotiga to'g'anoq bo'lib qolaverdi. Respublikaning tog'kon, metallurgiya, mashinasozlik, elektrotexnika, kimyo sanoatiga qarashli korxonalar Ittifoq vazirliklari va idoralariga tobe bo'lib qolaverdi. Ijtimoiy va iqtisodiy ko'rsatkichlarni, avvalgidek, markaz belgilab berardi.

Aholining ijtimoiy ahvoli nochor edi. O'sha yillarda mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko'ra, kun kechirish uchun bir kishiga oyida kamida 85 so'm zarur edi. O'zbekistonda aholi jon boshiga daromad oyiga 75 so'mdan oshmaydigan 8 million 800 mingga yaqin kishi yashardi, bular aholining 45 foizini tashkil etardi. Qishloq aholisining atigi 50 foizi toza ichimlik suvi bilan ta'minlangan edi, xolos.

Qishloqlarda yashovchi 240 ming oilaning tomorqa yeri yo'q, har besh xonadonning birida bir dona ham chorva mol, 37 foiz xonadonlarda sigir, yarmisida qo'y boqilmas edi.

Maktab va maorif ishlarini isloh qilish va o'rta maxsus talimni qayta qurish borasidagi sa'y-harakatlar ham behuda ketdi. Respublikadagi 9000ga yaqin maktablarning atigi 40 foizi maktab uchun mo'ljallab qurilgan binolarda, qolganlari esa moslashtirilgan binolarda joylashgandi, ko'plari avariya holatida bo'lib, o'quvchilarning katta qismi ikkinchi yoki uchinchi smenada o'qir edi. O'quvchilarning yiliga 2—3 oylab qishloq xo'jalik ishlariga jalb etilishi o'quv ishlarini izdan chiqargan edi. Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida ham mutaxassislar tayyorlash sifati pasayib ketdi. Kadrlar tayyorlashda son ketidan quvishga yo'l qo'yildi.

Ijtimoiy hayotning barcha sohalarida muammolar to'planib bordi, ularni ma'muriy-buyruqbozlik usullari bilan hal qilishga urinishlar hech qanday natija bermadi. Xalq orasida pinhona o'sib borayotgan ishonchsizlik, loyqaydlik kayfiyatlari asta-sekin yuzaga chiqa boshladi. Ruxsat etilmagan mitinglar, namoyishlar o'tkazish, hatto noxush voqealar ham sodir bo'la bordi.

Farg'ona fojiasi. 1989-yilning may-iyun oylarida Farg'onada buzg'unchi kuchlar tomonidan uyushtirilgan fojiali voqealar sodir bo'ldi. 1944-yilda o'z yeridan badarg'a qilingan, Farg'ona viloyatiga, bir qismi Andijon, Namangan va Toshkent viloyatlariga ko'chirilgan

mesxeti turklarini o'zbek xalqi o'z bag'riga olgan, ularga mehribonlik qilgan edi. Tub joy aholi bilan mesxeti turklari o'zaro qardoshlik rishtalarini bog'lab, inoq yashardilar. Biroq 1989-yil 23-mayda Quvasoyda mahalliy aholi bilan mesxeti turklari guruhlarini o'rtasida mushtlashuv sodir bo'ldi. Respublika rahbariyatining voqeani to'g'ri baholay olmaganligi va tezkorlik bilan zarur choralar ko'rmaganligi oqibatida vaziyat murakkablashdi va ommaviy etnik mojaroga aylanib, qon to'kilishiga olib keldi. 3-iyun kuni kechqurun Toshloqda, so'ng Marg'ilonning mesxeti turklari zich yashaydigan «Komsomol» suv xo'jaligi quruvchilari posyolkasida ur-yiqit, uylarga o't qo'yish, qotillik, vahshiylik sodir bo'ldi. Keyingi kunlarda beboshlik harakatlari Farg'ona shahri, uning atrofiga tarqaldi. Olomon tomonidan sanoat korxonalariga, temiryo'l stansiyasiga, aloqa uzelig, militsiya binosiga hujum qilindi. Vaziyat tobora partiya va sovetlarga qarshi tus olib bordi. Ana shunday favqulodda vaziyatda respublika hukumat komissiyasi tuzildi. 4-iyundan boshlab komendantlik soati joriy etildi. Farg'onaga shoshilinch ravishda SSSR Ichki ishlar vazirligi Ichki qo'shinlarining 13 ming kishilik bo'linmasi keltirildi. Ur-yiqit 7-iyun kuni yana takrorlandi va tez orada Qo'qon shahriga, Rish-ton, O'zbekiston va Kirov (hozirgi Beshariq) tumanlariga tarqaldi. 8-iyunda Qo'qonda aholining tinch namoyishi SSSR Ichki ishlar vazirligi qo'shinlari tomonidan o'qqa tutildi, 50 dan ortiq kishi halok bo'ldi, 200 dan ortig'i yarador qilindi. Ommaviy tus olgan tartibsizlik, ur-yiqitlar natijasida jami 103 kishi halok bo'ldi, 1011 kishi jaro-hatlandi va mayib bo'ldi. SSSR Ichki ishlar vazirligi ichki qo'shin-larining 137 xizmatchisi, 110 militsiya xodimi yarador bo'ldi, mili-tsiya xodimlaridan biri vafot etdi. 557 uy, 27 davlat binosi, 275 avto-transport vositasi yondirildi va talon-taroj qilindi.

Farg'onada sodir bo'lgan fojia qanday kuchlarga kerak bo'lgan?

Birinchidan, mustabit sovet tuzumi aybi bilan Ikkinchi jahon urushi davrida o'z vatanidan majburan O'zbekistonga ko'chirilgan mesxeti turklar o'z vatanlariga qaytib borishlari uchun, ikkinchidan, ommaviy tartibsizlik, millatlararo nizo va to'qnashuvlarni keltirib chiqarishga uringan ekstremistik kuchlarga kerak bo'lgan.

Voqealarning keng miqyos va fojiali tus olganligi sababli ma'muriy organlar tomonidan mesxeti turklari Farg'onadagi harbiy qism poligonidagi lagerga hamda Tojikistonning Leninobod viloyati Asht tumanidagi Novgarzon posyolkasiga shoshilinch ko'chirildi. Minglab odamlarni bunday lagerlarda uzoq saqlab bo'lmas edi. Shu

bois, 16 282 nafar mesxeti turklari Rossiyaning Smolensk, Orlovsk, Kursk, Belgorod, Voronej viloyatlariga ko'chirib, olib borib joylashtirildi.

Farg'ona fojialari sodir bo'lgan vaqtda O'zbekiston rahbariyati sodir bo'lgan mudhish hodisalarning mohiyatini tushunib yetmadi, siyosiy jihatdan to'g'ri baholay olmadi, zarur chora-tadbirlar ko'rolmadi. Natijada, Toshkent viloyatining Bo'ka, Parkent tumanlarida ham shunday urinishlar bo'ldi. Aholining, ayniqsa, yoshlarning chiqishlari, millatlararo to'qnashuvlar sodir bo'ldi.

Farg'ona fojijasini keltirib chiqargan sabablar 1989-yil 29-iyunda bo'lgan O'zKP MQning XV plenumida ochib berildi:

– Farg'ona viloyati, shahar, tuman partiya va sovet tashkilotining, huquqni himoya qilish organlarining tashkilotchilik, siyosiy ishidagi jiddiy xatolar fojiali voqealarga sabab bo'ldi. Ular viloyatdagi keskin ijtimoiy, siyosiy vaziyatning kuchayish xavfini o'z vaqtida anglab yetmadilar, millatlararo adovatni keltirib chiqarishga uringan ekstrimistlarga, poraga sotilganlarga o'z vaqtida zarba berolmadilar.

– Farg'ona viloyatida o'n yillar davomida ijtimoiy-iqtisodiy keskinlik ortib bordi. Xo'jalik strukturasi buzilgan, tarmoqlar xomashyo yetishtirish, yarim fabrikatlar ishlab chiqarishga moslashib qolgan edi, ishsizlar soni tobora oshib borar, odamlarni, yoshlarni ish bilan ta'minlash tadbirlari ko'rilmadi.

– Kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish ishlari buzilgan, poraxo'rlik, xizmat mavqeyini suiiste'mol qilish avj olgan edi.

– Ana shunday keskinlikda respublikada ijtimoiy-siyosiy beqarorlikni keltirib chiqarishdan manfaatdor siyosiy kuchlar allaqachon ishlab chiqilgan, puxta tayyorgarlik ko'rgan reja asosida ig'vogarona harakat qildilar, olomonga oldindan tayyorlangan varaqalar tarqatdilar.

Farg'onada sodir bo'lgan siyosiy ig'vogarlik Tbilisi, Tog'li Qorabog', Bokuda tashkil etilgan ig'vogarliklardan biri edi. Keyinchalik 1990-yil fevral-mart oylarida Bo'ka va Parkent, 1990-yil iyunda O'sh va O'zganda ham shunday voqealar bo'ldi. Yovuz kuchlar o'z maqsadiga erisha olmadilar. O'zbekistonning yangi rahbariyati tomonidan ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida bu holat keskin bar-
taraf etildi.

Nazorat savollari

1. Sovet hokimiyati tomonidan O'zbekiston ziyolilaridan kimlar va nima uchun qatag'on qilindi?
2. Qaysi hududlarda gaz va neft konlari topildi?
3. O'zbekiston gazidan qaysi respublikalar foydalandi?
4. O'zbekistonda qanday sanoat korxonalari qurildi?
5. Paxta yakka hokimligi nima?
6. Nima sababban turg'unlik holati yuz berdi?
7. «Qayta qurish», «paxta ishi» nima?
8. «Kadrlar desanti» nima?
9. Farg'ona fojiasi, uning oqibatlari haqida nimalarni bilasiz?

XV bob. O'ZBEKISTON MUSTAQILLIKKA ERISHISH OSTONASIDA

Tayanch so'z va iboralar: *O'zbek tili — davlat tili. Ish bilan ta'minlash. Prezident lavozimi. Butunittifoq referendumi. MDHi tuzishga intilish. 1991-yil avgust voqealari. 9+1 hujjati. FHDQ. 1991-yil 25-avgustdagi farmon.*

1. Yangi yo'l

O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1989-yil 23-iyun kuni bo'lib o'tgan XIV plenumida Islom Abdug'aniyevich Karimov O'zbekiston Kompartiyasi MQning birinchi kotibi etib tayinlandi.

Islom Karimov ishga kirishgan kunning ertasigayoq — 24-iyun kuni O'zbekiston SSR Ministrlar Sovetida katta majlis o'tkazdi va unda ma'ruza qildi. Islom Karimov O'zbekistonda vujudga kelgan o'ta murakkab ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni va uning sabablarini chuqur tahlil qilib achchiq va haqqoniy bir xulosaga keladi. «Biz bundan buyon eskicha yasholmaymiz va bunday yashashga zamonning o'zi yo'l qo'ymaydi»⁴², — deb yangi lavozimga qanday ulug' maqsad va mas'uliyat bilan kirishayotganini, o'z faoliyatida el-yurtning dardu tashvishlari eng oliy mezon bo'lib qolishini ochiq bayon qiladi.

Islom Karimov 25-iyun kuni janjal-to'polonlar alangasi ichida qolib ketgan Farg'ona viloyatiga yo'l olib, lovullab yonayotgan uylar, qahr-g'azabga to'lgan odamlarning orasiga dadil kirib boradi. Ular bilan chin dildan ochiq gaplashadi, fojia oqibatlarini bartaraf etishning amaliy yechimlarini ishlab chiqadi va izchil amalga oshiradi.

I.A. Karimov boshliq yangi rahbariyat tomonidan o'zbek xalqining milliy o'zligini anglash kuchayib borayotganligi birinchi bor etirof etildi. Xalqning shon-shuhrati, qadr-qimmatini himoya qilish, milliy mustaqillikka erishish tomon yo'l boshladi.

**Kadrlar siyosatidagi
o'zgarishlar**

Respublikada kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish va tarbiyalash masalalarida milliy manfaatdorlik ustuvorligi ta'minlandi.

⁴² Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. — T.: «O'zbekiston». 2011. 32-bet.

Markazdan yuborilgan «kadrlar desanti» o'z mavqeyini yo'qotdi. Anishev, Ogarek, Satin va boshqa «kazo-kazolar» respublikadan chiqariyb yuborildi. Mahalliy kadrlar rahbarlik lavozimlariga ko'tarildi.

Kadrlar siyosatidagi jiddiy ijobiy o'zgarish shundan iborat bo'ldi, endi O'zbekiston partiya, sovet, davlat, huquqni himoya qilish organlarining boshliqlarini Moskva orqali hal qilish, Moskva belgilagan xodimlarni ko'tarish amaliyotiga chek qo'yildi. Bu masalalarni hal qilishni Respublika rahbariyati o'z qo'liga oldi.

Oliy o'quv yurtlarida o'qiyotgan talantli yoshlar uchun maxsus stipendiyalar belgilash, xorijiy davlatlarda o'qish uchun davlat hisobidan yordam berish masalalarni ilgari surdi. Bu vazuyatni teran anglagan rahbarning jasorati bo'lib, siyosiy mutelikdan qutilish, mustaqillik tomon tashlangan muhim qadam bo'ldi.

To'qib chiqarilgan «o'zbek ishi», «paxta ishi»ning tamomila sharmandasi chiqdi. Bu bilan bog'liq ishlar qayta ko'rilib, aybsiz qamalgan minglab odamlar oqlandi, o'z oilasiga qaytdi, adolat tiklandi.

O'zbek tili — davlat tili. Respublika jamoatchiligi tomonidan allaqachon o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish masalasi ko'tarilgan edi. O'zbekistonning sobiq rahbariyati bu masalaga millatchilik, mahalliychilik deb qarardi. O'zbekistonning yangi rahbari jamoatchilik fikrini inobatga oldi, masalani bosiqlik bilan hal qilish yo'lini tanladi. O'zbekiston SSR Oliy Sovetining 1989-yil 21-oktabrda bo'lgan o'n birinchi sessiyasida **«O'zbekiston SSRning davlat tili haqida» Qonun qabul qilindi.** Qonunda: «O'zbekistonning davlat tili o'zbek tilidir, o'zbek tili Respublikaning siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotining barcha sohalarida to'liq amal qiladi», — deb belgilab qo'yildi. 1990-yil 19-fevralda **«O'zbekiston SSRning davlat tili haqida»**gi Qonunni amalga oshirish **davlat dasturi** qabul qilindi. Qonun va davlat dasturiga binoan, mehnat jamoalari, o'quv yurtlari, korxonalar va davlat muassasalarida ish yuritish rus tilidan o'zbek tiliga o'tkazila boshladi. Bu qonunning qabul qilinishi va uning amalga oshirila boshlanishi respublika ijtimoiy hayotida katta tarixiy voqea bo'lib, **mustaqillik sari tashlangan yana bir muhim qadam bo'ldi.**

Respublika iqtisodiyoti va ijtimoiy sohasini xolisona tahlil etish, baholash va ko'tarishga qaratilgan dastlabki sa'y-harakatlar qilindi. Qishloq aholisiga shaxsiy tomorqa uchun yer ajratildi. Yerga muhtoj 381 ming oilaga tomorqa yerlari berildi, 372 ming oila o'z tomor-

qalarini kengaytirib oldi. Shu maqsadlar uchun jami 150 ming gektar yer ajratildi. Respublikada «Ish bilan ta'minlash» dasturi ishlab chiqildi. Ana shu dasturga binoan 1990-yilda 300 ming kishi, asosan yoshlar ish bilan ta'minlandi. Aholining kam daromadli qismini ijtimoiy jihatdan himoyalash uchun 1990-yilda budjetdan va korxonalar hisobidan 142 mln so'm qo'shimcha mablag' ajratildi

Prezident lavozimining ta'sis etilishi

1990-yil 18-fevralda O'zbekiston Oliy Sovetiga saylov bo'ldi. Bu saylovning yangiligi shundan iborat bo'ldiki, oldingi saylovlarda bir deputatlik o'rniga bitta nomzod ko'rsatilgan bo'lsa, mazkur saylovda 500 saylov okrugining 326 tasida muqobil nomzodlar ko'rsatildi. Oldingi saylovlarda barcha nomzodlar birinchi turda-yoq deyarli 100 foiz ovoz bilan saylangan bo'lsalar, bu safar birinchi turda 368 nomzod zarur ovozlarni to'play oldi. Qolgan 132 okrugda qayta saylovlar bo'lib o'tdi.

1990-yil 24–31-mart kunlari Toshkentda o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston SSR Oliy Sovetining I sessiyasi bo'lib o'tdi. 24-mart kuni sessiya SSSR tarkibidagi respublikalar orasida birinchi bo'lib **«O'zbekiston SSR Prezidenti lavozimini ta'sis etish to'g'risida» Qonun qabul qildi.** 1990-yil 24-mart kuni Oliy Sovet sessiyasida yashirin ovoz berish yo'li bilan **Islom Abdug'aniyevich Karimov O'zbekiston Prezidenti etib saylandi.**

Ana shu sessiyada I. Karimov nutq so'zlab, O'zbekistonning siyosiy mustaqilligini, o'zini-o'zi idora qilishga va o'zini-o'zi pul bilan ta'minlashga o'tishni ta'minlashni o'zining asosiy vazifasi ekanini ta'kidladi. SSSR va Markaziy hokimiyat mavjud bo'lgan sharoit-dayoq O'zbekistonda Prezident saylanishi muhim voqea bo'ldi, **mamlakatimiz mustaqilligiga erishish sari tashlangan yana bir dadil qadam bo'ldi.**

Mustaqillik Deklaratsiyasi

O'zbekiston SSR Oliy Sovetining II sessiyasi 1990-yil 20-iyun kuni **«Mustaqillik Deklaratsiyasi»ni qabul qildi.** Deklaratsiyada har bir millatning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqidan kelib chiqqan holda, xalqaro huquq qoidalariga, umumbashariy qadriyatlarga va demokratiya tamoyillariga asoslanib O'zbekiston SSRning davlat suvereniteti e'lon qilindi.

Mustaqillik Deklaratsiyasi 12 moddadan iborat bo'lib, quyidagilar bayon etilgan:

- O'zbekiston SSR davlat suvereniteti;

- O'zbekiston SSR demokratik davlatining o'z hududida barcha tarkibiy qismlarda va barcha tashqi munosabatlarda tanho hokimligi;

- O'zbekiston SSR davlat hududi chegarasi daxlsiz va bu hudud xalqning muhokamasiga qo'yilmay turib o'zgartirilishi mumkin emas. SSSR Oliy Soveti qabul qiladigan qarorlar O'zbekiston SSR Konstitutsiyasiga muvofiq O'zbekiston SSR Oliy Soveti tomonidan tasdiqlangandan keyingina O'zbekiston hududida kuchga ega bo'ladi;

- O'zbekiston SSR davlat hokimiyati vakolatiga O'zbekiston SSR ichki va tashqi siyosatiga tegishli barcha masalalar kiradi va hokazolar.

O'zbekiston mustaqilligi to'g'risidagi Deklaratsiya muhim tarixiy hujjat bo'lib, *mamlakatimizning o'z davlat mustaqilligini qo'lga kiritish yo'lida yana bir yangi qadam bo'ldi.*

2. Sovet imperiyasining tanazzulga yuz tutishi

Ittifoq shartnomasini yangilash talabi

Sobiq SSSR tarkibidagi respublikalar rasman teng va suveren deb yuritilsa-da, amalda qaram edi. Ular o'z yerlari, suvlari, o'rmonlari va yer osti boyliklariga, ko'pdan ko'p korxonalariga o'zlari egalik qilolmas edilar. 80-yillarning oxirlari 90-yillarning boshlarida ko'pchilik respublikalar mavjud vaziyatni o'zgartirish talablarini ilgari sura boshladilar.

O'zbekiston Respublikasining rahbari I. Karimov 1989-yil 20-sentabrda Moskvada bo'lib o'tgan KPSS MQning plenumida so'zlagan nutqida, respublikalar bilan SSSR o'rtasidagi vakolatlarni aniq-ravshan ajratib qo'yishni ko'zda tutadigan yangi federativ shartnoma ishlab chiqish zarurligi to'g'risida o'z fikrini bildirib: «Biz Ittifoq va respublikalarning vazifalarini, burchlarini va o'zaro majburiyatlarini aniq-ravshan belgilab qo'yish, respublikalar mustaqilligini har jihatdan mustahkamlash tarafdorimiz», — degan edi.

Biroq markaziy hokimiyat respublikalarga erkinlik berish haqidagi talab-takliflarni e'tiborga olmadi, to'g'rirog'i ularga erkinlik berishni xohladi. Markazning qaysarligi hamda respublikalar jamoatchiligining ta'siri ostida markazdan ajralish harakati kuchayib bordi. 1990-yil bahorida Boltiqbo'yi respublikalari Latviya, Litva, Estoniya, keyinroq Gruziya va Ozarbayjon SSSR tarkibidan chiqqanligini e'lon qildilar.

Markazda va joylarda: «SSSR Konstitutsiyasi va qonunlari ustunmi yoki Respublika Konstitutsiyasi va qonunlari ustunmi?» – degan masalada bahs-munozaralar kuchaydi. Markazdagilar: «Kuchli Markaz – kuchli Respublikalar», – desa; joylardagilar: «Kuchli Respublikalar – kuchli Markaz», – der edilar.

Markaziy hokimiyat jamoatchilikning talabi ostida Ittifoq Shartnomasini yangilash zarurligini e'tirof etishga majbur bo'ldi. SSSR Oliy Soveti mazkur masala bilan shug'ullanuvchi maxsus delegatsiya tuzdi va uning tarkibini tasdiqladi. 1990-yil iyulda Moskvada Markaz vakillari bilan Respublikalar delegatsiyalari yangi shartnoma matnini tayyorlashga kirishdi. 1990-yil avgust oyida Ittifoqni yangilash dasturi ishiab chiqildi.

Dasturda respublikalar o'z hududlaridagi butun milliy boyliklarga egalik qilish, foydalanish huquqiga ega ekanligi ta'kidlangan edi. Ammo shartnomaga bunday yondashuv markazdagilarga yoqmasdi. SSSR Oliy Soveti mazkur dasturni qabul qilmadi. SSSR Oliy Soveti respublikalarning istak va manfaatlarini batamom inkor etgan yangicha shartnoma loyihasini tuzib respublikalarga tarqatdi. Respublikalar, shu jumladan, O'zbekiston Markaz loyihasini qabul qilmadi.

1991-yil fevral-mart oylarida Ittifoq Shartnomasi loyihasi ustida qayta ish olib borildi. Unda Boltiqbo'yi respublikalari, Gruziya, Armaniston, Moldova vakillari qatnashmadi, Ozarbayjon kuzatuvchi bo'lib qatnashdi. Ittifoq bilan respublikalar vakolatlarini farqlab qo'yishga harakat qilindi. Nihoyat, Ittifoq va respublikalar vakolatlarini belgilab berilgan shartnoma loyihasi matbuotda e'lon qilindi. Respublikalarda mazkur loyiha muhokama qilindi. O'zbekiston rahbariyati respublikalarga to'la mustaqillik berishni ko'zlamaydigan shartnoma loyihasini rad etdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1991-yil 12-martda bo'lgan IV plenumida so'zlagan nutqida: «Ittifoq Shartnomasini imzolash uchun eng qulay payt qo'ldan boy berib qo'yildi. Ikki yil muqaddam bu masalani ko'targan kishilarning ovozigacha hech kim quloq solmadi. Markaz 1922-yildagi shartnomaga mahkam yopishib olib, oqilona takliflarni qabul etmadi, ishini paysalgasoldi», – degan edi. Bu fikrning to'g'riligini hayot to'la isbotladi.

Butunittifoq referendumi. SSSR Oliy Soveti Ittifoq Shartnomasini o'zgartirish, SSSRni teng huquqli suveren Respublikalar Federatsiyasi sifatida yangilash xususida xalqning fikrini bilish maqsadida

1991-yil 17-mart kuni Butunittifoq referendumini o'tkazishga qaror qildi. 1991-yil 20-fevralda O'zbekiston Oliy Kengashning Rayosati referendum o'tkazishni ma'qulladi va SSSR Oliy Soveti tomonidan tayyorlangan bulletin bilan birga, yana bitta qo'shimcha bulletenni ovozga qo'yishga qaror qildi.

Qo'shimcha bulletenga «Siz O'zbekistonning mustaqil, teng huquqli Respublika sifatida yangilangan Ittifoq (Federatsiya) tarkibida qolishiga rozimisiz?» — degan savol qo'yildi. Ovoz berishda qatnashgan saylovchilarning 93 foizi bu savolga «Ha» deb javob berdilar. Demak, o'zbekistonliklar o'z mamlakatini mustaqil davlat sifatida Federativ Ittifoqda bo'lishini, O'zbekistonning suveren Respublika sifatida rivojlanishini yoqlab ovoz bergan edilar.

1991-yil aprelda Kiyevda Ukraina, Rossiya, Belarus, O'zbekiston, Qozog'iston Respublikalari rahbarlarining uchrashuvi bo'ldi. Uchrashuvda mustaqil Respublikalar manfaatlariga mos keladigan Ittifoq Shartnomasini tuzishga yondashish yo'llari ishlab chiqildi va tegishli bayonot imzolandi. Bu hujjatni Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston Respublikalari ham imzolashga rozilik bildirdi. Markaz yon berishga majbur bo'ldi.

3. Mustaqil Davlatlar Ittifoqini tuzishga intilish

1991-yil aprelda Novo-Ogoryovoda SSSR Prezidenti M.S. Gorbachovning 9 respublika — RSFSR, Ukraina, Belorussiya, O'zbekiston, Qozog'iston, Ozarbayjon, Tojikiston, Qirg'iziston, Turkmaniston rahbarlari bilan uchrashuvi bo'ldi. Ishtirokchilar tomonidan «Mamlakatdagi vaziyatni va tanglikni bartaraf etishga doir kechiktirib bo'lmaydigan choralar to'g'risida» qo'shma Bayonot imzolandi. Bu hujjat «9+1» (9 respublika + Markaz) degan nomni oldi. Uning mazmuni markazning yon berganini, Kiyevda bildirilgan fikr-mulohazalarga rozi bo'lganini ko'rsatadi.

1991-yil 3-iyunda Novo-Ogoryovoda SSSR Oliy Soveti vakillari bilan Respublika rahbarlari o'rtasida uchrashuv bo'ldi. Uchrashuvda Mustaqil Davlatlar Ittifoqi (MDI) tuzish masalasi muhokama qilindi. Mulk, til va yangi shartnomani tasdiqlash tartibi to'g'risida keskin munozara bo'ldi. Uchrashuvda ishtirokchilarning fikr-mulohazalari asosan inobatga olingan **«Mustaqil Davlatlar Ittifoqi to'g'risida shartnoma» loyihasi ishlab chiqildi.** Loyiha barcha Respublikalar Oliy Sovetlariga muhokama uchun jo'natildi.

Mazkur shartnoma loyihasi O'zbekiston Oliy Sovetida 1991-yil 14-iyunda muhokama qilindi. Kengash Federatsiya tamoyillari asosida Mustaqil Davlatlar Ittifoqini tuzish tarafdori ekanligini bildirdi. Shu bilan birga, Respublikalar vakolatlarini yanada kengaytirishga doir takliflarni ilgari surdi.

1991-yil iyul oyining oxirlarida Novo-Ogoryovoda yangi shartnoma loyihasini uzil-kesil tayyorlash uchun markaz vakillari va respublikalar rahbarlarining uchrashuvi bo'ldi. Markazni ham, respublikalar rahbarlarini ham qanoatlantiradigan **«Mustaqil Davlatlar Ittifoqi to'g'risida shartnoma» loyihasi tayyorlandi.** Ammo hamma rozi bo'lgani holda «Mustaqil Davlatlar Ittifoqi to'g'risidagi shartnoma»ni **imzolash 1991-yil 20-avgust kuniga qoldirildi.** SSSR Prezidenti M.S.Gorbachov Foros (Qrim)ga dam olish uchun jo'nab ketdi.

1991-yil 17–19-avgust kunlari O'zbekiston Prezidenti I. Karimovning Hindiston Respublikasiga Davlat rahbari sifatida ilk mustaqil rasmiy tashrifi bo'ldi. Tashrif doirasida O'zbekiston bilan Hindiston o'rtasida iqtisodiy, savdo, ilmiy-texnikaviy hamda madaniyat, ta'lim, fan, turizm, sport va ommaviy axborot vositalari sohasida hamkorlik qilish to'g'risida bitimlar imzolandi. Natijada mamlakatimiz mustaqil tashqi siyosatining dastlabki tamal toshi qo'yildi.

1991-yil avgust voqealari. Markaziy hokimiyatni – SSSRni saqlab qolish, respublikalarga mustaqillik bermaslik payida yurganlar uchun qandaydir bir «imkoniyat» vujudga kelgan edi. Ana shu kuchlar tomonidan 1991-yil 18-avgustda markaziy hokimiyatni avvalgi maqomida saqlab qolish maqsadida **fitna tayyorlandi va SSSRda Favqulodda holat davlat Qo'mitasi (FHDQ) tuzildi.** Uning boshliqlari G.I.Yanayev – SSSR vitse-prezidenti, O.D.Baklanov – SSSR Mudofaa Kengashi raisining birinchi o'rinbosari, V.A.Kryuchkov – SSSR Davlat Xavfsizligi qo'mitasi raisi, V.S.Pavlov – SSSR Bosh vaziri, B.K.Pugo – SSSR Ichki ishlar vaziri, D.T.Yazov – SSSR Mudofaa vaziri, V.A.Starodubsev – SSSR Dehqonlar uyushmasi raisi, I.Tizyakov – SSSR Sanoat, qurilish, transport va aloqa davlat korxonalari hamda inshootlari uyushmasining prezidenti kabi Markaziy hokimiyatning rahbarlari edi. G.I.Yanayev o'zini M.S.Gorbachovning salomatligi yomonligi sababli 19-avgustdan boshlab SSSR Prezidenti vazifasini ijro etuvchi deb e'lon qildi. Shu tariqa, fitnachilar M.S.Gorbachovni noqonunuiy yo'l bilan hokimiyatdan chetlashtirib, o'zlari hokimiyatni egallab oldilar.

Mazkur qo'mita Sovet rahbariyatining Bayonoti, sovet xalqiga Murojaatnoma, Davlatlar va hukumatlarning boshliqlariga hamda BMT Bosh kotibiga Murojaat va boshqa qarorlarni e'lon qildi.

Butunittifoq doirasida mo'rtlashib qolgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat yanada taranglashdi. Mamlakatdagi siyosiy kuchlar vaziyatga turlicha munosabat bildirdilar.

Qaltis vaziyatda 1991-yil 19-avgustda O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimov Hindistonga qilgan rasmiy tashrifdan qaytib keldi va Toshkent shahri faollari bilan uchrashuv o'tkazdi. Uchrashuvda Prezident O'zbekistonning nuqtayi nazarini bildirib, respublikamizda favqulodda holat joriy etishga hojat yo'qligi, O'zbekistonda vaziyat barqarorligi, qonunga xilof ko'rsatmalar bajarilmasligini qat'iy ta'kidladi.

1991-yil 20-avgust kuni Toshkentda O'zbekiston SSR Oliy Kengashi Rayosati va O'zbekiston Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining Qoraqalpog'iston, viloyatlar va Toshkent shahar rahbarlari ishtirokidagi qo'shma majlisi bo'lib o'tdi. Majlis mamlakatda vujudga kelgan vaziyatni muhokoma qilib, Bayonot qabul qildi. Bayonotda O'zbekiston Respublikasining tinch vaqtda kuch, avvalo, harbiy kuch ishlatishga qarshi ekanligi ta'kidlandi. Unda tinchlik, osoyishtalikni saqlash va mustahkamlash, har qanday ig'vogarona harakatlarning oldini olish, hamma joyda qattiq intizom va tartibni saqlash, mish-mishlar va ehtirolarga berilmaslik vazifalari ilgari surildi. Bayonotda O'zbekiston «Davlat mustaqilligi to'g'risidagi Deklaratsiya» qoidalarini og'ishmay va izchil amalga oshirish yo'lidan boraveradi, deb ko'rsatildi.

1991-yil 21-avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti o'z farmoni bilan O'zbekiston hududida hokimiyat va boshqaruv idoralari, korxonalar, tashkilotlar hamda muassasalarning qabul qilgan barcha qarorlari va ularning ijrosi SSSR va O'zbekiston SSR Konstitutsiyalariga hamda qonunlariga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlariga va Vazirlar Mahkamasining qarorlariga so'zsiz mos kelishi kerak, deb belgilab qo'ydi. Farmonda SSSRda Favqulodda Holat Davlat Qo'mitasining SSSR Konstitutsiyasi hamda qonunlariga, O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi hamda qonunlariga zid keladigan farmonlari va qarorlari haqiqiy emas, deb belgilab qo'yildi.

Fitnachilarning qonunga xilof ravishda urinishlari natijasida 1991-yil 19–21-avgust kunlari Moskvada fojiali hodisalar ro'y ber-

di. Rossiya Federatsiyasi rahbariyati tashabbusi bilan demokratik kayfiyatdagi Moskva aholisi tomonidan fitna bostirildi. Fitnachilar qamoqqa olindi. M.S. Gorbachov prezidentlik lavozimiga qaytib keldi. Biroq mamlakatdagi siyosiy vaziyat tang ahvolga tushib qoldi. Markaziy hokimiyat falaj bo'lib, harakatsiz qolgan edi. Sovet Ittifoqi Kommunistik partiyasi ham halokatga uchradi.

1991-yil 25-avgustda O'zbekiston Sovet Sotsalistik Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning Farmoni e'lon qilindi. Farmonga binoan SSSRda vujudga kelgan ahvolni e'tiborga olib, O'zbekiston Respublikasi manfaatlarini himoya qilish maqsadida Respublika Ichki ishlar vazirligi va Davlat xavfsizligi komiteti O'zbekiston SSRning qonuniy tasarrufiga olindi. Mazkur idoralar zimmasiga, birinchi navbatda, O'zbekiston va uning fuqorolari xavfsizligini, manfaatlarini muhofaza qilish topshirildi. Mazkur farmonga binoan O'zbekiston hududida joylashgan SSSR Ichki ishlar vazirligining ichki qo'shinlari bevosita O'zbekiston SSR Prezidentiga bo'ysundirildi. Respublika Ichki ishlar vazirligi, Davlat xavfsizlik qo'mitasi, prokuraturasi va adliya o'rganlari, shuningdek, respublika hududida joylashgan ichki qo'shinlar, Turkiston Harbiy okrugi qismlari va qo'shinlari partiyadan butunlay xolis qilindi.

Mazkur farmonda O'zbekiston SSR Oliy Kengashi Rayosatiga juda qisqa muddatda Respublikaning Davlat mustaqilligi to'g'risidagi qonun loyihasini tayyorlash va uni O'zbekiston SSR Oliy Kengashining navbatdan tashqari sessiyasi muhokamasiga taqdim etish taklif qilindi. Mazkur Farmon imzolangan kun — 1991-yil 25-avgustda kuchga kirdi.

Xulosa qilib aytganda, Prezident Islom Karimovning kuch-g'ayrati, oqilona siyosati, tashabbusi natijasida jonajon Vatanimiz — O'zbekistonning Davlat mustaqilligiga tinchlik va qonuniy asosda erishish imkoniyati yaratildi.

Nazorat savollari

1. Farg'ona vodiysida fojiali voqealar nima sababdan sodir bo'ldi?
2. Kadrlar siyosatida qanday o'zgarishlar bo'ldi?
3. Qachon o'zbek tiliga davlat tili maqomi berildi, uning ahamiyati haqida so'zlab berig.

4. O'zbekistonda Prezident lavozimi qachon ta'sis etildi, uning ahamiyatini bilasizmi?

5. Qanday sabablar SSSRni turg'unlik holatiga olib keldi?

6. O'zbekistonda qanday masala bo'yicha referendum bo'ldi, u qanday natija berdi?

7. Favqulodda holat davlat qo'mitasi qachon, kimlar tomonidan, nima maqsadda tuzildi, oqibati nima bo'ldi?

8. Prezident Islon Karimovning 1991-yil 25-avgustdagi farmoni qanday masalaga bag'ishlangan?

MILLIY ISTIQLOL DAVRI

XVI bob. O'ZBEKISTON DAVLAT MUSTAQILLIGINING QO'LGA KIRITILISHI. DEMOKRATIK HUQUQIY DAVLAT VA FUQAROLIK JAMIYATI ASOSLARINING BARPO ETILISHI

Tayanch so'z va iboralar: *O'zbekiston — mustaqil davlat. 1991-yil 29-dekabrda referendum. Davlat bayrog'i. Davlat gerbi. Davlat madhiyasi. Konstitutsiyaning qabul qilinishi, Konstitutsiyaviy tamoyillar. Milliy valuta. Taraqqiyotning «O'zbek modeli». Huquqiy davlat qurilishi. Fuqarolik jamiyati. Siyosiy partiyalar. Nodavlat notijorat tashkilotlar.*

1. O'zbekiston Davlat mustaqilligining e'lon qilinishi va uning tarixiy ahamiyati

O'zbekiston mustaqil davlat. SSSR tanazzulga uchragach, O'zbekiston rahbariyati davlat mustaqilligini to'la o'z qoliga olishga kirishdi. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov Oliy Kengash Rayosatiga juda qisqa muddatda Respublikaning Davlat mustaqilligi to'g'risidagi qonun loyihasini tayyorlash va uni Oliy Kengashning navbatdan tashqari sessiyasi muhokamasiga taqdim etishni taklif qildi. Oliy Kengash 1991-yil 26-avgust kuni «O'zbekistonning Davlat mustaqilligi to'g'risida» qonun loyihasini tayyorlash haqida va 31-avgustda Oliy Kengashning navbatdan tashqari VI sessiyasini chaqirishga qaror qildi.

1991-yil 28-avgust kuni O'zbekiston Kompartiyasi MQ va Markaziy Nazorat komissiyasining qo'shma plenumi bo'lib o'tdi. Plenumda Prezident I. Karimovning SSSRda 19–21-avgust kunlari sodir bo'lgan fojiali voqealar va respublika partiya tashkilotlarining vazifalari to'g'risidagi axboroti tinglandi va muhokama qilindi. Plenum Respublika Kompartiyasining KPSS MQ bilan har qanday aloqalarni to'xtatishga, KPSSning barcha tuzilmalaridan chiqishga, uning markaziy organlaridagi o'z vakillarini chaqirib olishga qaror qildi.

1991-yil 31-avgust kuni ***O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining navbatdan tashqari tarixiy VI sessiyasi*** bo'lib o'tdi. Sessiyada O'zbekiston Prezidenti I. Karimov nutq so'zlab, sobiq Ittifoq-

da so'nggi paytlarda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy voqealarni, davlat to'ntarishiga urinish oqibatlarini tahlil qilib, ular O'zbekiston taqdiriga, xalqimiz tarixiga bevosita daxldor ekanligini har tomonlama asoslab berdi. Vaziyatdan kelib chiqqan holda, ***O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini e'lon qildi*** va uni mustaqillik to'g'risidagi qonun bilan mustahkamlashni ***taklif etdi***.

Sessiyada «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi to'g'risidagi Oliy Kengash Bayonoti» qabul qilindi. Bayonotda bunday deyilgan edi:

«Mustaqillik Deklaratsiyasini amalga oshira borib, O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi Oliy Kengashi ***O'zbekistonning Davlat mustaqilligini va ozod suveren davlat — O'zbekiston Respublikasi tashkil etilganligini tantanali ravishda e'lon qiladi***».

Oliy Kengash sessiyasida «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligini e'lon qilish to'g'risida» qaror qabul qilindi.

Mazkur qarorda:

1) Respublikaning davlat mustaqilligi to'g'risidagi Oliy Kengash Bayonoti tasdiqlansin va respublika hundan buyon O'zbekiston Respublikasi deb atalsin;

2) 1-sentabr O'zbekiston Respublikasining Mustaqillik kuni deb belgilansin va 1991-yildan boshlab bu kun bayram va dam olish kuni deb e'lon qilinsin, deb qat'iy belgilab qo'yildi.

Oliy Kengash sessiyasida «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida» Qonun qabul qilindi. Bu qonun 17 moddadan iborat bo'lib, O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligini huquqiy jihatdan mustahkamlab berdi.

Qonunda:

- O'zbekiston Respublikasi o'z tarkibidagi Qoraqalpog'iston Respublikasi bilan birga, mustaqil, demokratik davlatdir;

- O'zbekiston Respublikasining xalqi suverendir va respublikada davlat hokimiyatining birdan bir sohibidir. U o'z hokimiyatini ham bevosita, ham vakillik idoralari tizimi orqali amalga oshiradi;

- O'zbekiston Respublikasi to'la davlat hokimiyatiga ega, o'zining milliy davlat va ma'muriy-hududiy tuzilishini, hokimiyat va boshqaruv idoralari tizimini mustaqil belgilaydi, davlat chegaralari, hududi daxlsiz va bo'linmas bo'lib, uning xalqi o'z xohish-irodasini, erkini bildirmasdan turib o'zgartirilishi mumkin emas;

- Respublika hududidagi yer, yer osti boyliklari, suv va o'rmonlar, o'simlik va hayvonot dunyosi, tabiiy va boshqa resurslar, respub-

likaning ma'naviy boyliklari O'zbekiston Respublikasining milliy boyligi, mulki hisoblanadi, deb qonunlashtirilib, belgilab qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini mustahkamlashda Prezident I.A. Karimovning 1991-yil 6-sentabrda e'lon qilingan «O'zbekiston Respublikasining Mudofaa ishlari vazirligi tuzish to'g'risida»gi Farmoni alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Farmonga binoan O'zbekiston Respublikasi Mudofaa ishlari vazirligi va Milliy gvardiya tuzildi. O'zbekiston hududidagi harbiy kommissiyalar, barcha harbiy garnizon va qismlar, chegara qo'shinlari bo'linmalari, havo hujumiga qarshi harbiy qismlar, harbiy transport aviasiyasi, razvedka qo'shinlari va boshqa turdagi qo'shinlar respublikamiz tasarrufiga olindi. O'zbekiston hududidan tashqarida xizmat qilayotgan harbiy zobit va askarlarimiz Vatanimizga qaytarildi. O'zbekistonlik yigitlarimizning Ittifoqda xizmat qilishlariga chek qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining VII sessiyasida 1991-yil 30-sentabr kuni «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi qonunga Konstitutsiyaviy qonun maqomini berishga qaror qilindi. Qarorda O'zbekiston Respublikasining amaldagi konstitutsiyasi moddalarini «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi qonunning moddalariga zid kelgan hollarda mazkur qonunga amal qilinsin, deb belgilab qo'yildi.

Shunday qilib, xalqimizning asriy orzusi, umidlari ushaldi, ro'yobga chiqdi. Mamlakatimiz, xalqimiz siyosiy mutelikdan, asoratdan qutuldi. Dunyo xaritasida yana bitta mustaqil davlat — O'zbekiston Respublikasi paydo bo'ldi. O'zbek xalqi tarixida, mamlakatimizda yashaydigan barcha xalqlar tarixida chinakam tarixiy ahamiyatga molik bo'lgan voqea sodir bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasining aholisi mustaqillik e'lon qilingan paytda 21,5 mln kishini tashkil etgan. 2014-yilda aholi soni 31 milliondan ortdi.

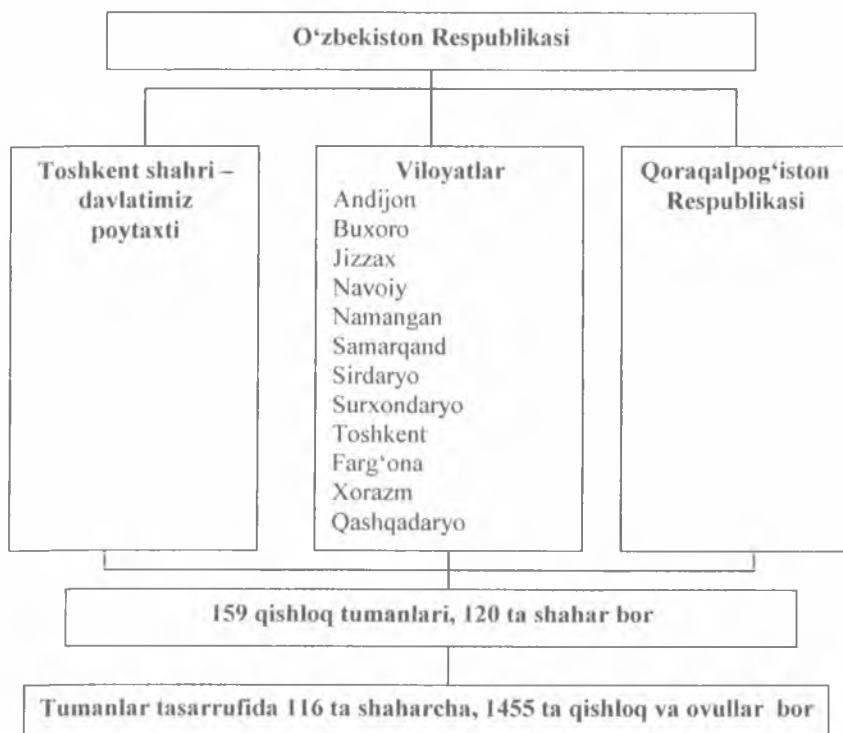
O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1991-yil noyabrda bo'lgan VIII sessiyasi Davlat mustaqilligi masalasi bo'yicha referendum o'tkazish haqidagi masalani ko'rib chiqdi. Oliy Kengashning mazkur sessiyasida 1991-yil 29-dekabr, yakshanba kuni «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi to'g'risida» referendum hamda «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini o'tkazish to'g'risida» qarorlar qabul qilindi.

Referendumda ovoz berish bulletiniga masala quyidagicha kiritildi: «O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan e'lon qilingan O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligini ma'qullaysizmi?» Shuningdek, «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida» qonun qabul qilindi.

1991-yil 29-dekabr kuni umumxalq referendumini bo'lib o'tdi. Referendumda 9898707 kishi yoki saylov ro'yxatiga kiritilganlarning 94,1 foizi qatnashdi. Ovoz berishda qatnashganlarning 98,2 foizi O'zbekiston Respublikasi mustaqilligini ma'qullaymiz, deb ovoz berdi.

O'zbekiston Davlat mustaqilligining e'lon qilinishi, uning butun tarixiy taraqqiyoti natijalaridan kelib chiqadigan obyektiv va qonuniy hodisadir.

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi

Respublika xalqi va rahbariyatining donishmandligi, sabotli va

qat'iyatliligi, uzoqni ko'ra bilishi natijasida uning davlat mustaqilligiga erishuvi tinch, demokratik, parlament yo'li bilan ijtimoiy larzalar-siz, qurbonlar va vayronagarchiliksiz amalga oshdi.

**Islom Karimov
O'zbekistonning
birinchi Prezidenti**

1991-yil 29-dekabr kuni muqobillik asosida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi bo'lib o'tdi. Prezidentlikka nomzod Islom Abdug'aniyevich Karimov uchun 8514136 kishi yoki ovoz berishda qatnashganlarning 86 foizi ovoz berdi. Markaziy Saylov Komissiyasi saylov yakunlarini ko'rib chiqib, I.A. Karimovni 1991-yil 29-dekabrda O'zbekiston Respublikasining Prezidenti lavozimiga saylangan, deb hisoblashga qaror qildi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992-yil yanvarda bo'lgan navbatdan tashqari IX sessiyasida Prezident Islom Karimov qasamyod qildi: «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimini bajarishga kirishar ekanman, respublikamiz xalqlariga sadoqat bilan xizmat qilishga, fuqarolarning huquq va erkinliklariga kafolat berishga, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga qat'iy rioya etishga, zimmamga yuklangan yuksak vazifalarni vijdonan bajarishga qasamyod qilaman!»

2000-yil 9-yanvarda, 2007-yil 30-dekabrda, 2015-yil 29-martda muqobillik asosida to'g'ridan to'g'ri umumxalq Prezident saylovi bo'lib o'tdi. Bu saylovlar natijasida Islom Abdug'aniyevich Karimov O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga saylandi.

Islom Karimov O'zbekiston Respublikasining umumxalq tomonidan saylangan birinchi Prezidentidir.

2. O'zbekiston Respublikasi davlat ramzlari va Konstitutsiyasining qabul qilinishi

**Davlat
ramzlari**

O'zbekiston o'zining davlat mustaqilligini mustahkamlashga dadillik bilan kirishdi. Birinchi bo'lib, davlat ramzlari belgilab olindi. O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining VIII sessiyasida 1991-yil 18-noyabrda tasdiqlandi. Davlat bayrogi mamlakatimiz hududida ilgari mavjud bo'lgan g'oyat qudratli saltanatlar bayrog'iga xos bo'lgan eng yaxshi an'analarni davom ettirgan holda, respublikaning tabiatiga xos bo'lgan xususiyatlarni, xalqimizning milliy va madaniy sohalardagi o'zligini ham aks ettiradi.

O'zbekistonning Davlat gerbi o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining X sessiyasida 1992-yil 2-iyulda qabul qilindi. Gerbning markazida qanotlarini keng yozib turgan Humo qushi tasvirlangan. Bu baxt-saodat va erksevarlik ramzidir. Qadim-qadim zamonlardan buyon Humo qushi o'zbek xalqi orasida odamlarni baxt-saodatga yetaklovchi kuch ramzi sifatida e'zozlab kelingan.

O'zbekiston Respublikasining *Davlat madhiyasi* o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XI sessiyasida 1992-yil 10-dekabrda qabul qilindi. Davlat madhiyasining matni O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripov, musiqasi O'zbekiston xalq bastakori Mutal Burhonov tomonidan tayyorlangan.

Mustaqillik qo'lga kiritilgach, milliy huquqiy davlat qurish, demokratik jamiyat barpo etish, bozor munosabatlarini shakllantirish kabi dolzarb vazifalar mustaqil O'zbekiston Konstitutsiyasini ishlab chiqishni taqozo etdi.

**O'zbekiston
Respublikasining
Konstitutsiyasi**

«Mustaqillik Deklaratsiyasi» qabul qilingan O'zbekiston Oliy Kengashining 1990-yil 20-iyunda bo'lgan II sessiyasidayoq yangi Konstitutsiya ishlab chiqish lozim, degan xulosaga kelingan edi. Sessiyada O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov boshchiligida 64 kishidan iborat Konstitutsiya loyihasini tayyorlash bo'yicha komissiya tuziladi. Konstitutsiyaviy komissiya O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini ishlab chiqish ustida 2,5 yil ishladi.

Konstitutsiya loyihasini ishlab chiqishda konstitutsiyaviy rivojlanishning jahon tajribasi o'rganildi, inson huquqlari, demokratiya va qonunchilik sohasida jahonda qo'lga kiritilgan yutuqlar hisobga olindi. Milliy davlatchiligimizning tajribasi, Amir Temur va boshqa allomalarimizning davlatni idora qilish sohasidagi g'oyalari yangi Konstitutsiyaga asos qilib olindi.

1992-yil 26-sentabrda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi loyihasi umumxalq muhokamasi uchun matbuotda e'lon qilindi. Muhokama 2 oycha davom etdi. Muhokama jarayonida bildirilgan takliflar asosida tuzatishlar kiritilgan loyiha 1992-yil 26-noyabrda matbuotda ikkinchi marta e'lon qilindi. Umumxalq muhokamasi davrida 6 mingdan ortiq taklif va mulohazalar bildirildi, ular inobatga olindi. Konstitutsiyamiz xalqimizning siyosiy daholigi va tafakkurining mahsuli bo'ldi. Prezident I.A. Karimov O'zbekiston Konstitu-

tsiyasini ishlab chiqishga rahbarlik qildi va o'zining katta hissasini qo'shdi.

Oliy Kengashning 1992-yil dekabrda bo'lib o'tgan XI sessiyasi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini qabul qilish masalasini muhokama qildi. Sessiyada deputatlar loyihaga 80ga yaqin o'zgartirish, qo'shimcha va aniqliklar kiritdilar. Shunday qilib, 1992-yil 8-dekabr kuni O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilindi.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilinganligini nishonlash maqsadida Konstitutsiya qabul qilingan kun — 8-dekabr umumxalq bayrami — «O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi kuni», deb e'lon qilindi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 6 bo'lim, 128 moddadan iborat. U «Mustaqillik Deklaratsiyasi», «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi qonunda mustahkamlangan tamoyillar va g'oyalarni o'zida to'la mujassamlashtirdi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi ijodkor xalqimizning xohish irodasi va dono fikr-mulohazalari asosida va jahonda to'plangan eng ilg'or konstitutsiyaviy rivojlanish tajribasini va milliy davlatchiligimiz xususiyatlarini hisobga olgan holda mustaqil ishlab chiqildi. Ilgarigi konstitutsiyalar esa markaziy hokimiyat tomonidan tayyorlangan Ittifoq Konstitutsiyasi nusxalaridan ko'chirib olinar edi. Shuning uchun ham yangi Asosiy qonunimiz mustaqil O'zbekistonning I Konstitutsiyasi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini o'rganish jarayonida uning mohiyatini ochib beruvchi asosiy tamoyillarni bilib olishga ahamiyat berish zarur.

- O'zbekiston Konstitutsiyasining muhim tamoyili davlat suverenitetidir. Davlatimizning «O'zbekiston Respublikasi» va «O'zbekiston» degan nomlari bir ma'noni anglatadi.

- Konstitutsiyamizning tamoyillaridan yana biri xalq hokimiyatchiligidir.

- Yana bir konstitutsiyaviy tamoyil — davlat hokimiyatining uch mustaqil tarmoqqa bo'linishidir. O'zbekiston davlat hokimiyati tizimi hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlariga bo'linishi qonunlashtirildi.

- Asosiy Konstitutsiyaviy tamoyillardan biri demokratiyaga sodiqlikdir. Konstitutsiyada umuminsoniy demokratik tamoyillarning, xal-

qaro huquq sohasida umum e'tirof etilgan qoidalarining ustunligi tan olingan.

- O'zbekiston Konstitutsiyasida inson hayoti, erkinligi, or-nomusi, qadr-qimmati va boshqa daxlsiz huquqlari eng oliy qadriyat ekanligi belgilab qo'yilgan.

- Yana bir Konstitutsiyaviy tamoyil — Konstitutsiya va qonunlarning ustuvorligidir. Konstitutsiyaning 15-moddasida «O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi», — deb belgilab qo'yilgan.

Konstitutsiyaning 21-moddasiga binoan, O'zbekiston Respublikasining butun hududida yagona fuqarolik o'rnatilgan. O'zbekiston Respublikasining millati, elatidan qat'iy nazar barcha fuqarolari O'zbekiston xalqini tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida Qoraqalpog'iston Respublikasining huquqiy maqomi, O'zbekiston bilan o'zaro munosabatlarning huquqiy asoslari belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi mamlakatimiz hayotida katta ahamiyatga ega bo'ldi. U mamlakatimizda qonunchilikning rivojlanishi uchun huquqiy islohotlar uchun asos bo'lib qoldi. Yuzlab qonunlar, kodekslar, milliy dasturlar ishlab chiqildi, umumxalq muhokamasidan o'tdi, qabul qilindi va hayotimizning barcha jabhalarida amal qilinmoqda.

Asosiy qonunga kiritilgan o'zgartirishlar va qo'shimchalar. 2003-yil 24—25-aprel kunlari bo'lib o'tgan ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining XI sessiyasida «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi qonun loyihasi muhokama qilindi va qabul qilindi. Maskur qonunga binoan Konstitutsiyaga O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ikki palatadan: Qonunchilik palatasi (quyi palata) va Senatdan (yuqori palata) iborat bo'lishi haqida o'zgartirishlar kiritildi. Prezidentlik muddati 7 yilga uzaytirildi. Prezidentning vakolat muddati tugasa, umrbod Senat a'zosi lavozimini egallashi belgilandi.

2007-yil 11-aprelda qabul qilingan qonunga binoan Konstitutsiyaning 89-moddasidan Prezident ijro etuvchi hokimyat boshlig'i — Vazirlar Mahkamasining Raisi ekani to'g'risidagi norma chiqarib tashlandi. 89-moddada «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti davlat boshlig'idir va davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishini va hamkorlikni ta'minlaydi», deb belgilab qo'yildi.

Konstitutsiyaning 93-moddasi 15-bandi va 102-moddasining ikkinchi qismi «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti viloyatlar hokimlarini va Toshkent shahar hokimini qonuniga muvofiq tayinlaydi hamda lavozimidan ozod etadi», deb o'zgartirildi.

2011-yil 18-aprelda «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi-ning ayrim moddalariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» qonun qabul qilindi. Mazkur qonunga binoan Konstitutsiyaning 98-moddasiga «O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi-ning saylovlarda eng ko'p deputatlik o'rinini olgan siyosiy partiya yoki teng miqdordagi deputatlik o'rinlarini olgan siyosiy partiyalar tomonidan taklif etiladi. Bosh vazir nomzodi uning uchun tegishicha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi deputatlari va Senat a'zolari umumiy sonining yarmidan ko'pi tomonidan ovoz berilgan taqdirda tasdiqlangan hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining a'zolari Bosh vazir taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi...», degan o'zgartirishlar kiritildi. Shuningdek, Oliy Majlis Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumi berilishi mumkinligi ham Konstitutsiyada belgilab qo'yildi.

2011-yil 12-dekabrda qabul qilingan qonunga binoan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 90-moddasiga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 5 yil muddatga saylanadi, degan o'zgartirish kiritildi.

Muxtasar qilib aytganda, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlari o'rtasidagi vakolatlar yanada demokratik ravishda qayta taqsimlanadi. Kiritilgan o'zgartirishlar va qo'shimchalar O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining, hukumatning mas'uliyatini kuchaytirishga, jamiyat siyosiy hayotining faollashuviga, saylov tizimining yanada takomillashuviga xizmat qiladi.

Milliy valuta

O'zbekistonda milliy valutani muomalaga kiritish uchun ma'lum vaqt, tajriba kerak edi. Shu bois, O'zbekiston mustaqillikning dastlabki payti – 1991–1993-yillarda sobiq Ittifoqdan meros qolgan rubl zonasida bo'lib turdi. Biroq sovetlardan keyingi makonda yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishning keskin pasayishi natijasida rublning qadri ham shunga mos ravishda tushib bordi. 1993-yil may oyi boshlarida 800–900 rublning qadri 1 AQSH dollari darajasiga tushib ketgan edi.

O'zbekiston muomalaga yangi milliy valuta kiritish ishiga jiddiy kirishdi. 1993-yil 1-noyabrda O'zbekistonda so'm-kupon muo-

malaga kiritildi, uning kursi oldin muomalada bo'lib kelgan rublga tenglashtirilgan edi. O'zbekiston rahbariyati so'm-kuponlar asosida zarur tajriba orttirdi, haqiqiy milliy valutani joriy qilish tadbirlarini ko'rdi.

O'zbekiston Prezidentining 1994-yil 16-iyunda e'lon qilingan «O'zbekiston Respublikasining milliy valutasini muomalaga kiritish to'g'risida»gi Farmoniga muvofiq, 1994-yil 1-iyuldan boshlab O'zbekiston Respublikasining milliy valutasini — so'm muomalaga kiritildi.

Taraqqiyotning «O'zbek» modeli

Mustaqillikning dastlabki kunlaridayoq O'zbekiston qanday taraqqiyot yo'lidan boradi, qanday jamiyat, qanday davlat quradi, uning qiyofasi qanday bo'ladi, degan savollar ko'ndalang turardi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, dunyodagi hamma mamlakatlarning uchun maqbul bo'lgan bir xil taraqqiyot yo'li, bir xil andoza bo'lishi mumkin emas. Mustaqillikka erishgan har bir mamlakat o'ziga xos taraqqiyot yo'lini izlaydi, yangi jamiyat barpo etishda o'z andozasini ishlab chiqishga intiladi.

O'zbekiston oldida nazariy-ilmiiy va amaliy jihatdan puxta asoslangan o'ziga xos yo'lni ishlab chiqish zarur edi. O'zbekistonning taraqqiyot yo'li bozor iqtisodiyoti va demokratik tamoyillar qaror topgan ilg'or davlatlar tajribasiga, respublikamiz iqtisodiyotining haqiqiy holati va imkoniyatlariga, xalqning mentaliteti va tarixiy an'analariga, aholining tub o'zgartirishlarga tayyorlik darajasiga tayangan holda, Prezident Islom Karimov tomonidan ishlab chiqildi.

O'zbekistonning o'ziga xos taraqqiyot yo'li Islom Karimovning asarlari, ma'ruza va nutqlarida yangi ma'no-mazmun bilan to'ldirilib, aniqlashtirilib borildi. 1993-yilda nashr etilgan «O'zbekiston — bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» nomli asarida Islom Karimov yangi jamiyat qurishning besh tamoyilini asoslab berdi.

1. Iqtisodiyotni mafkuradan to'la xoli qilish, iqtisodning siyosatdan ustunligi, o'ziga xos ichki qonunlarga muvofiq rivojlanishi.

2. Davlat — bosh islohotchi, iqtisodiy o'zgarishlarning tashabbuskori.

3. Qonun ustuvorligi, islohotlarning mustahkam huquqiy asoslariga qurilishi, qonun oldida hammaning baravarligi va hammaning qonunga bo'ysunishi.

4. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning barcha bosqichlarida kuchli ijtimoiy siyosat yuritish, aholining muhtoj tabaqalarini ijtimoiy himoyalashning ustuvorligi.

5. Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich va izchil ravishda o'tish, ya'ni islohotlarni inqilobiy sakrashlarsiz amalga oshirish.

Shunday qilib, O'zbekistonning o'ziga xos taraqqiyot yo'li nazariy va amaliy jihatdan puxta belgilab olindi. Taraqqiyotning «O'zbek modeli» bundan oldin yaratilgan va mavjud bo'lgan modellarning birortasini takrorlamagan holda, o'z mohiyati va mazmuni jihatidan butunlay yangi taraqqiyot modelidir. Bu yo'l xalqimiz tomonidan ham, xalqaro maydonda ham taraqqiyotning «*O'zbek modeli*», deb qabul qilindi.

2. Siyosiy islohotlar. Huquqiy demokratik davlat asoslarining barpo etilishi

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab O'zbekiston o'z siyosiy mustaqilligini mustahkamlash, demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurishga yo'naltirilgan chuqur siyosiy islohotlar o'tkazish yo'lidan bordi.

Milliy huquqiy davlat qurilishida quyidagi omillarga tayanildi:

- Xalqaro tan olingan huquqiy tamoyillar inobatga olindi.
- Rivojlangan demokratik davlatlar tajribasiga tayanildi.
- Ko'p ming yillik o'zbek davlatchiligi tarixi va o'ziga xos ma'naviy-axloqiy qadriyatlarga asoslandi.
- Vakillik hokimiyatini vujudga keltirishning eng demokratik tizimi — qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatini barpo etish yo'lidan bordi.
- Davlat boshqaruvining yangi, zamonaviy va samarali tizimi prezidentlik boshqaruv usulini yaratish yo'li tanlandi.

O'zbekiston mustaqilligi e'lon qilingan paytda 1990-yil fevralda saylangan qonun chiqaruvchi hokimiyat organi — Oliy Kengash faoliyat ko'rsatmoqda edi. O'zbekistonda demokratik islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish yo'lidan borilib, birdaniga Oliy Kengashni tarqatib yuborilmadi. U 1990—1994-yillarda qonun chiqaruvchi hokimiyat organi sifatida faoliyat yuritdi va o'z vakolat muddati davrida 200ga yaqin qonun va 500dan ortiq qarorlar tayyorladi va qabul qildi.

Oliy Majlis

1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq Respublika parlamentining nomi Oliy Majlis deb ataladigan bo'ldi. Konstitutsiyaning 76-moddasida «O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi», deb belgilab qo'yildi. Konstitutsiyaga muvofiq bir palatali parlament — O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisini shakllantirish tadbirlari ko'rildi. 1993-yil 28-dekabrda «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylovlar to'g'risida», 1994-yil 22-sentabrda «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi to'g'risida» qonunlar qabul qilindi. Oliy Majlis hududiy saylov okruglari bo'yicha ko'p partiyaviylik asosida besh yil muddatga saylanadigan 250 nafar deputatdan iborat bo'lishi belgilandi.

1994-yil 25-dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga birinchi marta erkin, demokratik va ko'p partiyaviylik, muqobillik asosida saylovlar o'tkazildi. Har bir saylov okrugida ikki-uch nomzod, jami 700 nafar nomzod deputatlik uchun kurashdi. Saylovchilar birinchi marta nomzodlarni tanlab olish imkoniyatiga ega bo'ldi. Nomzodlarning birontasi ham yetarli ovoz ololmagan saylov okruglarida 1995-yil 8 va 25-yanvar kunlari takroriy saylovlar bo'ldi. Oliy Majlisga 250 deputat saylandi.

Oliy Majlis 1995—1999-yillarda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik davlat qurishdan iborat yo'lni huquqiy jihatdan ta'minlashga qaratilgan 10 kodeks, 2 milliy dastur, 145 qonun, 452 qaror qabul qildi. Shuningdek, 70ta xalqaro shartnomani ratifikatsiya qildi, xalqaro konvensiyalarga qo'shilish to'g'risida 58 ta qaror qabul qildi.

Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga 1999-yil dekabrda saylovlar bo'lib o'tdi. Saylovlarda 7 ta subyekt — besh ta siyosiy partiya, hokimiyat vakillik organlari va saylovchilarning tashabbuskor guruhlaridan jami 1010 nafar nomzod qatnashdi. Oliy Majlisga O'zbekiston Xalq demokratik partiyasidan — 48, Fidokorlar milliy demokratik partiyasidan — 34, Vatan taraqqiyoti partiyasidan — 20, «Adolat» sotsial-demokratik partiyasidan — 11, Milliy tiklanish demokratik partiyasidan — 10, hokimiyat vakillik organlaridan 111 va saylovchilar tashabbus guruhlaridan 16 nafar vakil deputat etib saylandi.

O'zbekiston Respublikasi bir palatali parlamentining 2000—2004-yillarda bo'lib o'tgan 16 sessiyasida 101 ta qonun, 300dan ortiq qaror

qabul qilindi, 55 ta xalqaro shartnoma va bitimlar ratifikatsiya qilindi. O'zbekiston Respublikasining 329 ta qonun hujjatiga 1357 ta o'zgar-tirish va qo'shimchalar kiritildi.

Bir palatali O'zbekiston Respublikasi parlamenti — Oliy Majli-si 1995–2004-yillarda o'z faoliyatini quyidagi yo'nalishlarda sama-rali olib bordi:

- O'zbekistonda o'tkazilayotgan islohotlarning huquqiy bazasini mustahkamlovchi qonunlar yaratish;
- qabul qilingan qonun hujjatlari ijrosini nazorat qilish;
- parlamentlararo aloqalarni rivojlantirish va mustahkamlash;
- shaxsning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini himoya qi-lish;
- amaldagi qonun hujjatlari monitoringini xalqaro huquq nor-malarini o'rgangan holda olib borish;
- joylardagi hokimiyat vakillik organlariga amaliy yordam ko'rsa-tish.

Muxtasar qilib aytganda, 1995–2004-yillarda O'zbekiston Res-publikasi Oliy Majlisi bir palatali parlament sifatida xalq fikrini e'ti-borga olish, ochiqlik va oshkoralik tamoyillari asosida faoliyat yurit-di. Parlamentchilikda demokratik asoslar yaratildi.

Ikki palatali parlamentning shakllantirilishi

Prezident Islom Karimov 2000-yil 25-may kuni ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining II sessiyasida doimiy asosda ishlaydigan ikki palatali parlament tizimiga o'tishni taklif qildi. Darhaqiqat, mustaqillikning o'tgan 10 yili davo-mida parlamentchilikda demokratik asoslar shakllantirildi, endi bir palatali parlamentdan ikki palatali parlamentga o'tish uchun zarur shart-sharoitlar yaratilgan edi.

2001-yil 6–7-dekabr kunlari bo'lib o'tgan Oliy Majlisning VII ses-siyasida ikki palatali parlament tuzish masalasi muhokama qilindi va parlamentni ikki palatali qilib tuzish zarur, degan xulosaga kelindi.

2002-yil 27-yanvar kuni «Siz kelgusi chaqiriq O'zbekiston Res-publikasi parlamentini ikki palatali qilib saylanishiga rozimisiz?» degan masalada referendum bo'lib o'tdi. Referendumda qatnash-ganlarning 93,65 foizi rozi ekanligini bildirib ovoz berdilar.

2002-yil 4–5-aprel kunlari bo'lib o'tgan Oliy Majlisning VIII sessiyasida «Referendum yakunlari va davlat hokimiyati tashkil etishning asosiy prinsiplari to'g'risida» konstitutsiyaviy qonun qabul

qilindi. Mazkur qonunda Respublika parlamentining nomi Oliy Majlis deyiladi, u ikki palatali — quyi va yuqori palatalardan iborat etib tashkil etiladi, deb belgilab qo'yildi. Quyi palata — Qonunchilik palatasi, yuqori palata — Senat deb ataldi, ularning vakolat muddati 5 yil deb belgilandi. Ikki palatali parlament tuzishning huquqiy asoslarini belgilab beruvchi yangi qonun loyihalarini tayyorlash ishiga kirishildi.

2002-yil dekabrda bo'lib o'tgan ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining X sessiyasida «O'zbekiston Respublikasining Qonunchilik palatasi to'g'risida», «O'zbekiston Respublikasining Senati to'g'risida» Konstitutsiyaviy qonunlar qabul qilindi. Qonunchilik palatasi 120 nafar deputatdan, Senat 100 nafar senatordan iborat etib shakllantiriladi. Bu o'zgarishlar 2003-yil aprelda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga kiritilgan o'zgartirishlarda ham o'z ifodasini topdi. 2003-yil 29-avgustda «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylovlar to'g'risida»gi qonunga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi va mazkur qonun yangi tahrirda qabul qilindi. Shu tariqa ikki palatali professional parlamentni shakllantirishning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari yaratildi.

2004-yil dekabr — 2005-yil yanvar oylarida mamlakatimizda ilk bor ikki palatali parlamentga saylovlar bo'lib o'tdi. Qonunchilik palatasiga 120 nafar deputat saylandi. Senatga Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrining har biridan teng miqdorda — 6 nafardan, jami 84 nafar senator saylandi. Konstitutsiyamizning 77-moddasiga muvofiq, 16 nafar senator O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlandi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining 2005-yil 27-yanvar kuni bo'lib o'tgan birinchi majlisida deputatlar Oqsoqollar Kengashi tavsiyasiga ko'ra yashirin ovoz berish yo'li bilan Qonunchilik palatasi Spikeri lavozimiga Erkin Xalilovni sayladilar. Shuningdek, 2 nafar deputat Spiker o'rinbosari etib saylandi, qo'mita rahbarlari tasdiqlandi, siyosiy partiyalar fraksiyalari tashkil etildi va ro'yxatga olindi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining 2005-yil 27-yanvar kuni bo'lib o'tgan birinchi majlisida Prezident tavsiyasiga muvofiq, Senat a'zolari tomonidan yashirin ovoz berish yo'li bilan Murod Sharifxo'jayev Senat Raisi etib saylandi. Shuningdek, 2 nafar

senator Rais o'rinbosarlari etib saylandi, Senat qo'mitalari tashkil etilib, ularning raislari ham saylandilar.

Muxtasar qilib aytganda, 2005-yil 27-yanvar kuni ikki palatali parlamentni shakllantirish ishlariga yakun yasaldi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senati tashkil etildi. Ikki palatali parlamentning tashkil etilishi natijasida qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati o'rtasida vakolatlar yanada demokratik asosda qayta taqsimlandi. Parlamentning jamiyat hayotidagi roli ortdi. Prezident vakolatlarining bir qismi — davlat, sud tizimi va maxsus xizmatlarning rahbarlarini, chet ellar va xalqaro tashkilotlardagi diplomatik vakillarni tayinlash va tasdiqlash Senat tomonidan amalga oshirilmoqda.

Ikki palatali Oliy Majlis 2005—2009-yillarda ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish bo'yicha katta ahamiyatga ega bo'lgan 250 dan ziyod qonun qabul qildi. Milliy davlatchilik institutlari tizimi o'rtasida parlamentning nufuzi yanada o'sdi. Deputatlar va senatorlarning, siyosiy partiyalar fraksiyalarining faoliyati, fikrlar xilma-xilligi kuchaydi. Natijada qabul qilinayotgan qonunlarning sifati yanada yaxshilandi.

Deputat va senatorlarning vakolat muddati tugashi munosabati bilan Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga 2009-yil 27-dekabr kuni saylovlar, 2010-yil 10-yanvar kuni takroriy saylovlar bo'lib o'tadi. Qonunchilik palatasiga 135 deputat, O'zbekiston Ekologik harakatining konferensiyasida 15 nafar deputat, jami 150 nafar deputat saylandi. Senatga Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrining har biridan teng miqdorda — 6 nafardan, jami 84 nafar senator saylandi. Senatning 16 nafar a'zosi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlandi.

2014-yil 28-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatlari saylovi va 2015-yil 4-yanvarda 22 saylov okrugida bo'lib o'tgan takroriy ovoz berish natijalariga ko'ra 150 deputat saylandi: 52 deputat Tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati — O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasining, 36 deputat O'zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasining, 27 deputat O'zbekiston Xalq demokratik partiyasining, 20 deputat O'zbekiston «Adolat» sotsial-demokratik partiyasi, 15 deputat O'zbekiston Ekologik harakatining vakillaridir. Nurdinjon Ismoilov Qonunchilik palatasi Spikeri etib saylandi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, viloyatlar, tumanlar va shaharlar davlat hokimiyati vakillik o'rganlari deputatlarining tegishli qo'shma majlislarida mazkur deputatlar orasidan yashirin ovoz berish yo'li bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridan teng miqdorda — 6 kishidan, jami 84 nafar senator saylandi. Senatning 16 nafar a'zosi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 20-yanvardagi farmoniga binoan tayinlandi. Nig'matulla Yo'ldoshev Senat Raisi etib saylandi.

O'zbekiston Parlamenti tomonidan qabul qilinayotgan qonunlar demokratik islohotlarni chuqurlashtirish, mamlakatni modernizatsiya qilish, bozor munosabatlarini chuqurlashtirishga xizmat qilmoqda.

Vazirlar Mahkamasi

1990-yil 15-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston SSR Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining tarkibini tasdiqlash to'g'risida» Farmoni chiqdi. Farmonga muvofiq O'zbekiston Prezidenti huzurida Vazirlar Mahkamasi tuzildi. Prezident uning Raisi etib tasdiqlandi. 1992-yil 4-yanvarda Vazirlar Mahkamasining Bosh vaziri lavozimi ta'sis etildi. Bosh vazir nomzodi parlament a'zolari umumiy sonining ko'pchilik tomonidan ovoz berilgan taqdirda tasdiqlangan, deb hisoblanadi. 2003-yil 11-dekabrda Shavkat Miromonovich Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri etib tasdiqlangan. Bosh vazir zimmasiga Vazirlar Mahkamasiga rahbarlik qilish, uning ishini tashkil etish vazifasi yuklangan. Vazirlar Mahkamasining a'zolari tarkibiga Bosh vazir, uning o'rinbosarlari, vazirlar, davlat qo'mitalari raislari va Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashining raisi kiradi. Vazirlar Mahkamasining a'zolari Bosh vazir tavsiyasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

Mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov 2015-yil yanvar oyida Parlament palatalarining qo'shma majlisida Oliy Majlis ko'rib chiqishi uchun O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri lavozimiga Shavkat Mirziyoyev nomzodini tavsiya etdi. Parlament a'zolari ko'rsatilgan nomzodni ma'qulladi, Shavkat Miromonovich Mirziyoyevni O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri etib tasdiqlandi va tegishli qarorlar qabul qilindi. 2015-yilning 11-fevral kuni Prezident Farmoni bilan Vazirlar Mahkamasi a'zolari tasdiqlandi.

**Vazirlar
Mahkamasi**

- Davlat budjetini ishlab chiqadi va Oliy Majlisga taqdim etadi hamda uning bajarilishini ta'minlaydi;
- Oliy Majlisga davlat budjeti bajarilishi haqida hisobot beradi;
- yagona moliya, kredit va pul siyosati yuritishini ta'minlaydi;
- madaniyat, fan, maorif, ijtimoiy ta'minot, ekologiya sohasida yagona davlat siyosatining yuritilishini ta'minlaydi;
- mamlakatni mudofaa qilish, davlat xavfsizligi, tashqi siyosatni amalga oshirishni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshiradi;
- qonunchilik, fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini ta'minlash, xususiy mulk va jamoat tartibini muhofaza qilish, jinoyatchilikka qarshi kurash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri Vazirlar Mahkamasi faoliyatini tashkil etadi va unga rahbarlik qiladi. Prezident topshirig'iga binoan xalqaro munosabatlarda O'zbekiston Respublikasi nomidan ish ko'radi.

**Mahalliy davlat
hokimiyati**

Milliy davlatchilik tarixi tajribasidan kelib chiqib, «O'zbekiston Respublikasi mahalliy hokimiyat idoralarini qayta tashkil etish to'g'risida»gi qonunga muvofiq 1992-yil yanvaridan boshlab viloyat, tuman, shaharlarda hokim lavozimi ta'sis etildi, hokimning vakolat muddati 5 yil etib belgilandi. Hokimiyat qoshida ijroiya apparati tuzildi.

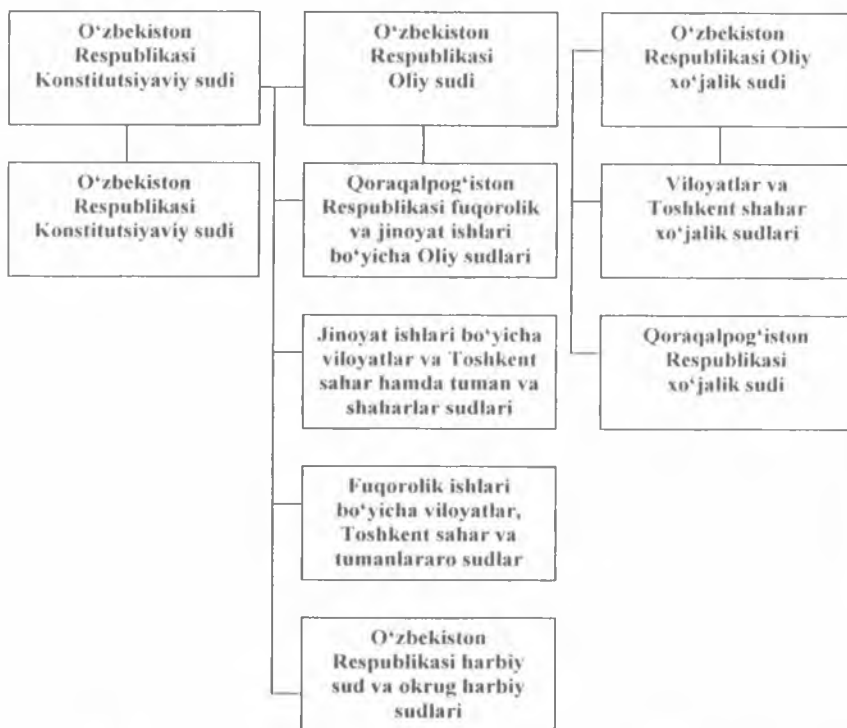
Viloyat, tuman va shaharlarda hokimlar boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlari hokimiyatning vakillik organlari bo'lib, davlat va fuqarolarning manfaatini ko'zlab o'z vakolatlariga taalluqli masalalarni hal etadi.

Hokim va uning ijroiya apparati joylardagi korxona va tashkilotlarda mahalliy ahamiyatga molik masalalarni fuqarolarning manfaatlariga mos ravishda hal qilish bilan shug'ullanmoqda.

**Sud
hokimiyati**

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan «Sudlar to'g'risida»gi qonun asosida sud islohotlari o'tkazildi. Sudlarning mustaqilligi qonunlashtirildi, ularning odil sudlovni amalga oshirish faoliyatiga aralashishga yo'l qo'yilmaydi. Ayblanuvchining himoyalaniish huquqi, advokatura tizimining mustaqilligi huquqiy jihatdan ta'minlandi. O'zbekistonda sud hokimiyati qonunning ustunligi, barcha fuqarolarning qonun oldida tengligini ta'minlash yo'lida faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasi sud hokimiyati tizimi

Bashqaruv sohasidagi islohotlar

O'zbekistonda boshqaruv tizimi tubdan isloh qilindi. Bozor iqtisodiyotiga o'tishni ta'minlovchi, bozor munosabatlarining faoliyati uchun imkon beruvchi yangi boshqaruv tizimi yaratildi. Markazlashtirilgan tartibda qayta taqsimlash mexanizmidan bozor mexanizmiga, qattiq mahkamachilik va ma'muriy-buyruqbozlikdan huquqiy boshqaruvga, iqtisodiy omillar orqali o'zini-o'zi idora etishga o'tildi. Ma'muriy-buyruqbozlik, to'ra-chilik tizimining o'zagini tashkil etgan Davlat reja qo'mitasi, Davlat ta'minot qo'mitasi, Davlat narxlar qo'mitasi, Davlat agrosanoat qo'mitasi va boshqa qo'mitalar, vazirliklar, ularning ma'muriy apparatlari tugatildi.

Respublikada moliya va bank tizimi tubdan o'zgardi. Moliya va-zirligi Respublika budjetini shakllatirish bilan bir qatorda, davlat soliq

siyosatini, moliya siyosatini belgilamoqda, valuta ishlarini boshqarmoqda. Bank tizimi isloh etildi. Davlat banki va uning bo'linmalari tugatildi. Markaziy bank, Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, ixtisoslashtirilgan aksiyadorlik-tijorat banklari — «O'zsanoatqurilish-bank», «Paxtabank», «O'zjamg'armabank», «G'allabank», «Tadbirkorbank», «Savdogarbank», xususiy va boshqa banklar tuzildi. Banklarning mustaqilligi va pul muomalasi ahvoli uchun javobgarligi oshirildi.

Davlat nazorati tizimi tartibga solindi. Davlat Soliq qo'mitasi, Bojxona Qo'mitasi tuzildi. Davlat Nazorati qo'mitasi, uning joylardagi organlari tugatildi. Prezident devonida nazorat inspeksiyasi, hokimiyatlarda tegishli nazorat inspeksiyalari tuzildi.

Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi tashkil etildi. Bu qo'mita mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish dasturlarini ishlab chiqishda, ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirishda muhim tadbirlarni amalga oshirdi. qo'mita investitsiya fondlari, fond birjalari, ko'chmas mulk birjalari, auditorlik xizmatlari va boshqa bozor strukturasi tuzilmalarini tashkil etdi.

O'zbekistonning ishlab chiqarish, transport bo'yicha tarmoq vazirliklari tugatilib, ular o'z-o'zini mablag' bilan ta'malaydigan uyushmalarga, konsernlarga, korporatsiyalarga va boshqa xo'jalik birlashmalariga aylantirildi. Avtomobil transportida, qurilishda boshqaruv tizimi qayta tuzildi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Madaniyat va sport ishlari vazirligining strukturasi, faoliyati va ish yuritish usullari tubdan o'zgardi.

Umummilliy ahamiyatga molik bo'lgan tarmoqlarda, masalan, turizm, transport, madaniyat, kino, televideniye, radio tizimi va boshqalarda iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lgan milliy kompaniyalar tashkil etildi.

Shunday qilib, mustaqillik qo'lga kiritilgach, qisqa tarixiy davrda huquqiy davlat, uning zamonaviy hokimiyat organlari harpo etildi, ixcham, ochiq va tadrijiy rivojlanishga ega bo'lgan ijtimoiy-siyosiy tizim yaratildi. Markaziy va yuqori davlat boshqaruv idoralari vazifalarining ayrim sohalari davlat hokimiyatining quyi tizimlariga, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga bosqichma-bosqich o'tkazildi.

4. Fuqarolik jamiyati negizlarining yaratilishi

O'zbekiston taraqqiyotining bosh yo'li jamiyatni demokratlash-tirish, fuqarolik jamiyati qurishdan iborat.

Demokratik jamiyat qurish bobida hamma davlat uchun tayyor qolip va andozalar yo'q. I. Karimov: «Dunyoda bir-biriga o'xshagan ikkita inson bo'lmaganidek, bir-biriga aynan o'xshagan ikki davlat ham yo'q», — deganida haqlidir. To'g'ri, demokratik jamiyatning xalqaro miqyosda e'tirof etilgan tamoyillari bor: insonning o'z xohish-irodasini erkin bildirishi va uni amalga oshirishi; ozchilikni ko'pchilikka bo'ysunishi; davlat va jamiyat boshqaruvida qonun ustuvorligi; davlat asosiy organlarining saylab qo'yilishi va ularning saylovchilar oldida hisob berishi va boshqalar. O'zbekiston demokratik jamiyat qurishda ana shu tamoyillarga, umumjahon sivilizatsiyasiga asoslandi. Xalqimiz necha ming yillik milliy davlatchiligimiz negizlarini, ma'naviy merosimiz ildizlarini, milliy xususiyatlarimiz va boy an'alarimizni yangi jamiyat qurilishiga tatbiq etish yo'lidan bormoqda.

O'zbekiston yangi jamiyat qurishda adolat va haqiqat g'oyasiga asoslanmoqda. Respublikamizda odamlar o'z qobiliyat va ehtiyojlarini to'la namoyon qilish va amalga oshirishlari uchun zarur bo'lgan dastlabki teng imkoniyatlarni, shu jarayonni vujudga keltiradigan huquqiy mexanizmni yaratishga katta e'tibor berildi. Ana shunday imkoniyatlar yaratilgandan keyingina, har bir insonning taqdiri, turmushi o'ziga, ya'ni insonning jamiyatdagi o'rni uning salohiyatiga, mehnat qilish istagi, oqil-u uddaburonligiga bog'liq bo'ladi.

Mahalla

O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan «Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida»gi qonuniga binoan, shaharcha, qishloq va ovullarda, shuningdek, ular tarkibidagi mahallalarda hamda shaharlardagi mahallalarda fuqarolar yig'inlari o'tkaziladigan bo'ldi. Fuqarolar yig'ini o'zini-o'zi boshqarish organi bo'lib, ular ikki yarim yil muddatga raisni (oqsoqolni) va uning maslahatchilarini saylaydi. 2013-yil noyabr—dekabr oylarida bo'lib o'tgan fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlariga saylovlarida 9756 nafar fuqarolar yig'ini raisi va ularning 97 mingdan ziyod maslahatchilari saylandi. Mahalla oqsoqoli va uning maslahatchilari o'z mahallasi doirasidagi ishlarini hal etish, muhtoj oilalarga davlat mablag'lari hisobidan yordam

berish ishlarida faoliyat ko'rsatmoqdalar. Mahalla tizimi jamiyatning negiziga aylandi.

**Inson huquqlari va
erkinliklarining
kafolatlanishi**

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 13-moddasida O'zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanadi, ularga ko'ra inson, uning

hayoti, qadr-qimmati, erkinligi, sha'ni va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi, deb belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan qat'iy nazar qonun oldida tengdirlar. O'zbekistonda yagona fuqarolik o'rnatilgan. Har bir fuqaro yashash, shaxsiy daxlsizlik, turar joy daxlsizligi, bir joydan ikkinchi joyga ko'chish, so'z va e'tiqod erkinligiga ega bo'lib, bu huquqlar davlat tomonidan himoya qilinadi. Fuqarolarning istagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqi qonun bilan mustahkamlab qo'yilgan.

O'zbekistonda shaxs erkinligi, inson huquqlarining muhofazasi va kafolati, mehnat va kasbni erkin tanlash huquqi, ta'lim olish, ijtimoiy muhofaza va boshqa huquqlari qonun bilan himoya qilinadi.

1995-yil 23-fevralda birinchi chaqiriq Oliy Majlisning I sessiyasida Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha vakil (Ombudsman) lavozimi ta'sis etildi va bu lavozimga Sayyora Rashidova saylandi. Uning maqomi va faoliyat doirasi 1997-yil 26-aprelda qabul qilingan Oliy Majlisning «Inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman) to'g'risida»gi qonuni bilan belgilab berildi. Vakil BMTning inson huquqlari bo'yicha markazi, YeXHTning demokratik institutlar va inson huquqlari bo'yicha byurosi bilan yaqin hamkorlikda faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasining 1995-yil 30-avgustda qabul qilingan «Fuqarolarning huquq va erkinliklarini buzuvchi harakat va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida»gi qonuni inson huquqlari va erkinliklarini kafolatlashga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil oktabr oyida e'lon qilingan «Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy Markazini tuzish to'g'risida»gi Farmoniga binoan inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy Markazi tashkil etildi.

O'zbekistonda fuqaro va davlat bir-biriga nisbatan bo'lgan huquqlari va burchlari bilan bog'langan. Davlat o'zining fuqarolar oldidagi vazifalarini bajarmoqda, fuqarolarning erkinliklari va huquqlarini amalda himoya qilmoqda. Shuningdek, fuqarolarning ham davlat oldidagi burchlari, majburiyatlari belgilab qo'yilgan.

Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdirlar. Davlat har bir inson zimmasiga tarixiy, ma'naviy va madaniy merosni avaylab-asrash, atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, soliq va yig'implarni to'lash majburiyatini yuklaydi. Konstitutsiyaning 52-moddasida «O'zbekiston Respublikasini himoya qilish — O'zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir. Fuqarolar qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o'tashga majburdirlar», deb belgilab qo'yilgan.

Saylov tizimi

O'zbekistonda demokratik jamiyatga xos saylov tizimi harpo etildi. 1991-yil 18-noyabrda «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida», 1993-yil 28-dekabrda «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida» va 1994-yil may oyida «Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar kengashlariga saylov to'g'risida» hamda «Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risida» qonunlar qabul qilindi.

Konstitutsiya va qonunlarda 18 yoshga to'lgan fuqarolarning saylash huquqiga ega ekanligi, O'zbekiston Prezidenti saylovi, Oliy Majlis saylovi, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari saylovi umumiy, teng, to'g'ridan to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkazilishi mustahkamlab qo'yilgan. Har bir fuqaro-saylovchi bir ovozga ega. 35 yoshdan kam bo'lgan fuqaro O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, 25 yoshga to'lganlar Oliy Majlisga, 21 yoshga to'lganlar viloyat, tuman va shahar kengashlariga deputat etib saylanish huquqiga ega. Fuqaro bir vaqtning o'zida ikkidan ortiq vakillik organlarining deputati bo'lishi mumkin emas.

Ommaviy axborot vositalari

Demokratik institutlarning muhim tarmog'i bo'lgan erkin ommaviy axborot vositalari vujudga keldi. 2006-yilda Respublika ommaviy axborot vositalari tizimida 680 nomda gazeta va 200 nomda jurnal chop etildi, 4 ta axborot agentligi, 55 ta nashriyot, 57 ta teleradiokompaniya va studiyalar, 100 ga yaqin elektron axborot vositalari ishladi.

Jurnalistlarning erkin ijod qilishi, mamlakat ravnaqi yo'lida xizmat qilishi uchun shart-sharoitlar yaratildi. Ommaviy axborot vositalari to'g'risida qabul qilingan qonunlar ularni «to'rtinchi hokimiyat» darajasida faoliyat ko'rsatishiga ko'maklashmoqda.

O'zbekistonda fuqarolik jamiyati barpo etish aholining siyosiy faolligi va siyosiy madaniyatining oshib borayotganligida, turli siyosiy partiyalar va jamoat tashkilotlarining shakllanishida ham namoyon bo'lmoqda.

Siyosiy partiyalar

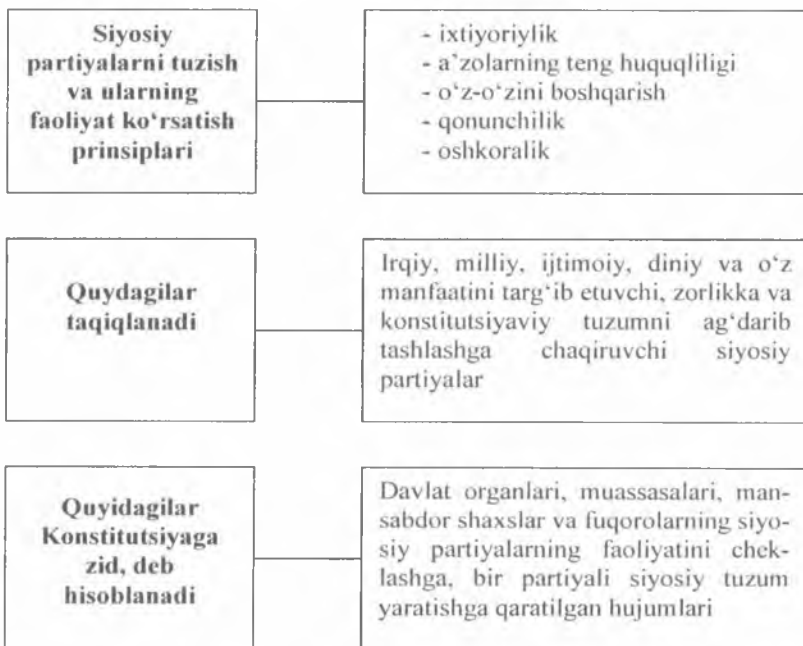
Mustaqillik yillarida mamlakatimizda siyosiy partiyalar, jamoat tashkilotlarining vujudga kelishi va faoliyat yuritishi uchun huquqiy asoslar yaratildi. Respublika parlamenti tomonidan qabul qilingan: «Jamoat tashkilotlari to'g'risida»gi (1991-yil 15-fevral), «Kasaba uyushmalari, ular faoliyatining huquq va kafolatlari to'g'risida»gi (1992-yil 2-iyul), «Siyosiy partiyalar to'g'risida»gi (1996-yil, dekabr) «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi (1998-yil, yangi tahriri), qonunlar shular jumlasidandir. ***Bugungi kunda O'zbekistonda 4 ta siyosiy partiya faoliyat yuritmoqda.***

O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi 1991-yil 1-noyabrda Toshkentda bo'lib o'tgan ta'sis qurultoyida tashkil topgan. Ushbu qurultoyda uning Dasturi va Nizomi qabul qilindi. O'zbekiston XDPning «O'zbekiston ovozi», «Голос Узбекистана» gazetalari va «Muloqot» jurnali nashr etilmoqda.

1995-yil 18-fevralda O'zbekiston «Adolat» sotsial-demokratik partiyasi tuzildi. Partiyaning Toshkentda bo'lgan I ta'sis qurultoyida uning Dasturi va Nizomi qabul qilindi. «Adolat» sotsial-demokratik partiyasining «Adolat» nomli ijtimoiy-siyosiy haftalik gazetasi nashr etilmoqda.

O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan partiyalardan yana biri — Milliy tiklanish demokratik partiyasidir (MTDP). U 1995-yil 3-iyunda Toshkentda bo'lib o'tgan ta'sis qurultoyida tuzildi va partiyaning Dasturi va Nizomi qabul qilindi. O'zbekiston MTDPning «Milliy tiklanish» haftalik gazetasi nashr etilmoqda.

2003-yil oxirida O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi tashkil topdi. Uning maqsadi tadbirkorlar va ishbiarmonlar manfaatini himoya qilishdan iborat. O'zLDPning «XXI asr» haftalik gazetasi nashr etilmoqda.

«Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati

O'zbekiston Prezidentining 1996-yil 17-apreldagi Farmoniga muvofiq, respublika yoshlarining «Kamolot» jamg'armasi nodavlat xayriya-jamoat birlashmasi sifatida tashkil topgan edi. «Kamolot» jamg'armasining vazifasi yoshlarning manfaat va ehtiyojlarini o'rganish, ularni qondirish yuzasidan dasturlar tuzish va davlat ko'magida hayotga tatbiq etishdan iborat edi. Ammo «Kamolot» yoshlar jamg'armasi bunday vazifalarni bajara olmadi, yoshlarning haqiqiy ma'nodagi yetakchisiga aylana olmadi.

Prezident Islom Karimov 2001-yil 24-yanvar kuni Toshkentda yoshlar masalasiga bag'ishlangan yig'ilishda yoshlarning chinakam suvanchi bo'la oladigan yangi tashkilot tuzish g'oyasini ilgari surdi. 2001-yil 25-aprel kuni Toshkentda bo'lgan yoshlar qurultoyida o'zini-o'zi boshqaradigan nodavlat notijorat tashkilot — O'zbekiston Respublikasi «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati tuzildi va uning Dasturi, Nizomi tasdiqlandi. «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakatining asosiy maqsadi yoshlarni birlashtirish, sog'lom turmush talablari asosida tarbiyalash, jamiyatda munosib o'rnini egallashga ko'maklashish, ularning manfaatlarini himoya qilish, yosh yigit-qizlarning

o'z aql-zakovati, kuch-g'ayratini to'la namoyon etishi uchun zarur shart-sharoit yaratib berish, yosh avlodning tayanchi va suyanchi bo'lishdan iboratdir. Harakatning Qoraqalpogiston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar, tuman va shahar bo'limlari, ta'lim muassasalari, harbiy qismlar, huquq-tartibot organlarida boshlang'ich tashkilotlari tuzildi. Ular 14 yoshdan 28 yoshgacha bo'lgan O'zbekiston fuqarolarini o'z saflarida ixtiyoriy ravishda birlashtirgan holda faoliyat ko'rsatmoqda. «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati muassisligida «Turkiston», «Молодёжь Узбекистана» gazetalari, «Yosh kuch», «Sirli olam», «Sinfdosh», «G'uncha», «Yoshlik», «Qalb ko'zgusi» jurnallari nashr etilmoqda.

Nodavlat notijorat tashkilotlari

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 1999-yilda qabul qilingan «Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida»gi qonunga binoan O'zbekistonda turli jamoat tashkilotlari shakllandi va faoliyat ko'rsatmoqda. Jumladan, O'zbekiston kasaba uyushmalari turli kasb egalari bo'lgan xodimlarni jinsi, diniy e'tiqodlari, irqiy va milliy munosabatlaridan qat'iy nazar ixtiyoriy birlashtiruvchi mustaqil nodavlat notijorat tashkilot sifatida faoliyat ko'rsatmoqda.

Mustaqillik sharoitida ayollarni, ko'p bolali onalarni har tomonlama muhofaza qilishni yanada kuchaytirish, mehnatkash va ijodkor ayollarning bozor iqtisodiyoti bilan bog'liq muammolarini hal etish, ilm-fan sohasidagi ayollarning imkoniyatlarini yanada kengaytirish va ularni qo'llab-quvvatlash maqsadida Vazirlar Mahkamasining 1991-yil 1-martdagi *O'zbekiston Respublikasi «Xotin-qizlar qo'mitasi to'g'risida»gi farmoyishi bilan Xotin-qizlar qo'mitasi tuzildi*. O'zbekiston Respublikasi Xotin-qizlar qo'mitasining asosiy maqsadi jamiyatda xotin-qizlarning rolini oshirish, ularning ma'naviy va madaniy talablarini qondirish, ayollarga ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy va psixologik yordam berish, oilani, onalik va bolalikni himoya qilish, tinchlik va ijtimoiy taraqqiyot uchun ayollarning ishtirok etishlarini ta'minlashdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Xotin-qizlar qo'mitasi tarkibida Qoraqalpog'iston Respublikasi, 12 ta viloyat xotin-qizlar qo'mitalari, Toshkent shahar xotin-qizlar qo'mitasi, 38 shahar, 170 tuman, 14 mingdan ortiq mehnat jamoalari va turar joylarda tashkil etilgan xotin-qizlar qo'mitalari faoliyat yuritmoqda. Qo'mita qoshida xotin-qizlar toifalariga qarab tuzilgan turli-tuman professional, ijodiy va boshqa uyushmalar ishlamoqda.

1996-yil dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni bilan Faxriylar Kengashi — «*Nuroni*» *jamg'armasiga* aylantirildi.

2014-yilda O'zbekistonda aholining keng qatlamlarini birlashtiruvchi 300 dan ortiq nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyat ko'rsatmoqda. Bular jumlasiga «Sog'lom avlod uchun» va «Ekosan» xalqaro jamg'armalari, «Mahalla» va «Navro'z» xayriya jamg'armalari, iste'dodli yoshlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida «Ulug'bek», «Iste'dod», «Mehr-shafqat va salomatlik», «Bolalar», «Amir Temur», «Alisher Navoiy», «Abdulla Qodiriy» jamg'armalari va boshqalar kiradi. Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida O'zbekistonda fuqarolik jamiyati asoslari shakllantirildi va faoliyat ko'rsatmoqda.

Nazorat savollari

1. 1991-yil 25-avgustda O'zbekiston Prezidentining qanday farmoni e'lon qilindi?

2. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1991-yil 31-avgustda bo'lgan sessiyasida qanday hujjatlar qabul qilindi?

3. «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi to'g'risidagi Oliy Kengash Bayonoti» haqida so'zlab bering.

4. Oliy Kengashning «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligini e'lon qilish to'g'risida»gi qarorining mazmunini bilasizmi?

5. «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi qonunni kutubxonadan toping va daftaringizga yozib oling.

6. Mustaqillik to'g'risidagi referendum va uning natijalarini bilasizmi?

7. O'zbekiston Davlat mustaqilligini qo'lga kiritishning tarixiy ahamiyati nimalardan iborat?

8. O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'ini tavsiflab bering, u qanday hollarda ko'tariladi?

9. O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbini tasvirlang, undan qanday payitlarda foydalaniladi?

10. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining asosiy tamoyillarini bilasizmi?

11. O'zbekistonning o'ziga xos taraqqiyot yo'lini ishlab chiqishda nimalar asos qilib olindi?

12. O'zbekistonda milliy huquqiy davlat qurilishida qanday tamoyillarga asoslandi?

13. O'zbekiston Respublikasi parlamenti — Oliy Majlisning tashkil topishi va faoliyati haqida so'lab bering.

14. Vazirlar Mahkamasining tuzilishi, tarkibi, vazifalari haqida nimalarni bilasiz?

15. O'zbekistonda qanday sud organlari faoliyat yuritmoqda?

16. Mahalliy davlat hokimiyatining tuzilishi va uning vazifalari haqida so'rab bering.

17. O'zbekistonda qanday vazirliklar va davlat qo'mitalari mavjud?

18. O'zbekiston fuqarolarining huquqlari, erkinliklari, burchlarini bilasizmi?

19. Ombudsman nima va qachon ta'sis etilgan?

20. O'zbekistonning saylov tizimi haqida so'zlab bering.

21. O'zbekistonda qachon va qanday siyosiy partiyalar tuzilgan, ularning maqsadlari nimalardan iborat?

22. O'zbekiston «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati qachon tuzilgan, uning maqsadi nima?

23. O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan qanday nodavlat notijorat tashkilotlarni bilasiz?

XVII bob. MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONNING IQTISODIY, MA'NAVIY VA MADANIY TARAQQIYOTI

Tayanch so'z va iboralar: *Iqtisodiy islohotlar. Strategik maqsadlar. Xususiy lashtirish. Kichik va o'rta biznes. Agrar islohotlar. Bozor infratuzilmasi. Mashinasozlik sanoati. Yoqilg'i mustaqilligi. G'alla mustaqilligi. Ma'naviy islohotlar. Ma'naviy merosni tiklash. Diniy qatariyatlar. Madaniyat ravnaqi. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Milliy istiqlol g'oyasi.*

1. Iqtisodiy islohotlar. Bozor munosabatlarining shakllanishi

Mustabid tuzumdan qolgan iqtisodiy meros

Mustaqillik yillarida iqtisodiy hayotimizda ro'y bergan yangilanish, tub o'zgarishni yoritishga kirishar ekanmiz, avvalo, eski mustabid tuzumdan bizga qanday iqtisodiyot meros qolganligini eslaylik. O'zbekiston qaramlik davrida o'z tabiiy boyliklariga, yersuv, o'rmon va boshqa resurslariga o'zi egalik qila olmasdi, iqtisodiy taraqqiyot yo'lini o'zi belgilay olmasdi. Respublika hududida qurilgan va faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar markazga, uning manfaatlariga bo'ysundirilgan edi. O'zbekiston rahbariyati, xalqi o'z hududida qancha mahsulot ishlab chiqarilayotgani, ular qayerda realizatsiya qilinayotgani va qancha daromad keltirayotganidan bexabar edi. Moliya-kredit, bank siyosati yuritishda qaram edi, o'zining milliy valutasiga, valuta jamg'armasiga ega emas edi.

Aholi turmush darajasi jihatidan nochorlik, sobiq Ittifoq miqyosida eng oxirgi o'rinlardan biri meros bo'lib qolgan edi. Mamlakatimiz aholisi yerning nihoyat darajada sho'rlanishi, havo va suv zaxiralarining ifloslanganligi, radioaktiv ifloslanish, Orol dengizining qurib borishi oqibatida juda katta ekologik xavfga duch kelib qolgan edi.

«Bugun o'sha davr to'g'risidagi haqiqatni xolisona aytadigan bo'lsak, u zamondagi hayotimizni jahon tarixi va amaliyoti bilan taqqoslaydigan bo'lsak, shuni ochiq aytish kerakki, u paytda O'zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga — markazga butunlay qaram, izdan chiq-

qan iqtisodiyotga ega bo'lgan yarim mustamlaka mamlakat qatoriga aylangan edi»⁴³.

Mustaqillik xalqimizni iqtisodiy zulm, mutelikdan ozod qildi, o'z yeri, yer osti boyliklari, suv, o'simlik, hayvonot dunyosi va boshqa tabiiy zaxiralariga to'la egalik qilish huquqini berdi. Barcha mulk, korxonalar O'zbekiston tasarrufiga olindi, mustaqil iqtisodiy siyosat yuritish, o'z iqtisodiy taraqqiyot yo'lini o'zi belgilash erkinligi qo'lga kiritildi.

**Bozor iqtisodiyotiga
o'tish yo'li**

Davlat mustaqilligi qo'lga kiritilgach, O'zbekiston bozor munosabatlarini shakllantirishni, milliy an'analarga asoslangan o'z yo'lini tanlab oldi. Bu yo'lning asosiy qoidalari Prezident Islom Karimovning «O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» nomli asarida asoslab berildi (besh tamoyil).

Birinchidan, iqtisodiyotni mafkuradan batamom xoli qilish, iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi. Bu yo'lda xalqaro tajriba asos qilib olindi, xo'jalik imkoniyatlari, shart-sharoitlari, eski tuzumdan meros bo'lib qolgan muammolar hisobga olindi.

Ikkinchidan, davlatning o'zi eski tuzumdan yangi tuzumga o'tish davrida bosh islohotchi bo'lishi zarur.

Uchinchidan, qonunning ustuvorligi, yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlarga asoslanmog'i zarur.

To'rtinchidan, bozor iqtisodiyotiga o'tishda kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirish.

Beshinchidan, islohotlarni, bozor munosabatlarini shakllantirishni puxta oylab, bosqichma-bosqich amalga oshirish.

O'zbekistonda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish uchun iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga kirishildi. Avvalo, iqtisodiy islohotlarning quyidagi strategik maqsadlari belgilab olindi:

- kishilar hayoti va faoliyati uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlaydigan iqtisodiy tizimni barpo etish;
- ko'p ukladli iqtisodiyotni yaratish;
- xususiy mulkning davlat tomonidan himoya qilinishini ta'minlash;
- korxonalar va fuqarolarga keng iqtisodiy erkinliklar berish;
- iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlar qilish va raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish;

⁴³ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: «O'zbekiston». 1999. 6-bet.

- jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilib borish;
- kishilarda yangicha iqtisodiy fikrlashni shakllantirish.

Islohotlarning huquqiy asoslari

Iqtisodiy islohotni amalga oshirishning asosiy omillaridan biri bozor iqtisodiyotining huquqiy negizini yaratishdan iborat.

Shuning uchun islohotlarning huquqiy asoslarini yaratishga alohida e'tibor berildi.

Iqtisodiy sohaga tegishli bo'lgan 100 dan ortiq qonunlar qabul qilindi. Bu qonunlarni mazmun-mohiyati jihatidan bir qator yo'nalishlarga bo'lish mumkin.

1. Mulkchilik munosabatlari va ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantiruvchi qonunlar. Bu yo'nalish doirasida mulkchilik to'g'risida, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyLashtirish to'g'risida, ijara to'g'risida, davlat uy-joy fondini xususiyLashtirish to'g'risida va boshqa qonunlar qabul qilindi.

2. Xo'jalik yuritishni tartibga soluvchi qonunlar, ya'ni xususiyLashtirish, mulkchilik, tadbirkorlik, korxonalar, fermer xo'jaligi, dehqon xo'jaligi, shirkat xo'jaligi to'g'risida qonunlar qabul qilindi. Bozor infratuzilmasini yaratuvchi va uning faoliyatini tartibga solib turuvchi banklar va bank faoliyati, pul tizimi, tadbirkorlik, sug'urta, birjalar va birja faoliyati to'g'risida, qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida va boshqa qonunlar qabul qilindi. Korxona bilan davlat o'rtasidagi, korxonalar o'rtasidagi munosabatlarni yo'lga qo'yuvchi, soliq tizimi, monopolistik faoliyatni cheklash, korxonalarining bankrot bo'lishi haqida qonunlar qabul qilindi, xo'jalik protsessual kodeksi ishlab chiqildi, xo'jalik sudi tuzildi.

3. O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatini belgilab beruvchi huquqiy normalar yaratildi. Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida, chet el investitsiyalari to'g'risida, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida qabul qilingan qonunlar mamlakatimiz tashqi aloqalarining rivojlanishi tarixida yangi sahifa ochdi.

XususiyLashtirish

1991-yil 18-noyabrda qabul qilingan mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyLashtirish to'g'risidagi qonunga muvofiq, davlat mol-mulkni xususiyLashtirish masalalari bo'yicha 20 dan ortiq maxsus dasturlar ishlab chiqildi va ularni amalga oshirishga davlat boshchilik qildi. XususiyLashtirish jarayoni umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko'rsatish korxonalarini, qishloq xo'jalik mahsulotla-

rini tayyorlovchi xo'jaliklarni *davlat tasarrufidan chiqarishdan boshlandi. Bu jarayon «kichik xususiylashtirish», deb nom oldi.*

Kichik xususiylashtirish 1994-yildayoq tugallandi. Davlat ixtiyorida bo'lgan bir milliondan ortiq kvartira yoki davlat uy-joy fondining 95 foizdan ortiqrog'i fuqarolarning xususiy mulki bo'lib qoldi. Bunda har 3 kvartiraning bittasi egalariga imtiyozli shartlar bilan yoki bepul berildi. Urush faxriylari, o'qituvchilar, tibbiyot xodimlari, ilmiy xodimlar va ijodiy ziyolilarga kvartiralar bepul berildi. 2002-yilga qadar Respublika uy-joy fondining 98 foizga yaqini xususiylashtirildi.

Davlatga qarashli mulkni, korxonalarni xususiylashtirishga davlatning o'zi tashabbuskor bo'ldi va boshchilik qildi. Davlat mulkini xususiylashtirish boshlangandan keyin to 1994-yil oxirigacha 54 mingga yaqin korxona va obyekt davlat tasarrufidan chiqarildi. Shularning 18,4 mingtasi xususiy mulkka, 26,1 mingtasi aksiyadorlik, 8,7 mingtasi jamoa, 661 tasi ijara korxonalariga aylantirildi.

1994-yil 21-yanvarda e'lon qilingan «Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi va 1994-yil 16-martda e'lon qilingan «Mulknii davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi Prezident Farmonlari xususiylashtirish jarayoniga yangi turtki bo'ldi. O'rta va yirik korxonalar aksiyadorlik jamiyatlariga, ijara korxonalariga aylantira boshlandi, bu jarayonga aholi va chet ellik investorlar kengroq jalb qilindi. Davlat mulkini sotish bo'yicha kimoshdi savdolari va tanlovlar tashkil etildi. 2000—2005-yillarda jami 4660ta davlat korxona va obyektlari xususiy mulkdorlarga sotildi. 2004-yil boshlarida respublikamizda 1800ta aksiyadorlik jamiyatlari faoliyat yuritdi. 1,2 mln dan ortiq fuqaro aksiyalarga ega bo'ldi va ulardan daromad olmoqda.

Kichik biznes

Kichik biznes mustaqil mulk egalariga, xo'jalik faoliyatini mustaqil tashkil etishga asoslangan biznesdir. Respublikada kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash uchun tadbirkorlikni rivojlantirish fondi, kichik biznesni rivojlantirishga ko'maklashish fondi tuzildi, dunyodagi nufuzli banklarning sarmoyalari jalb etildi. Tadbirkorlar va biznesmenlarga maslahatlar bilan ko'maklashish maqsadida nemis texnikaviy ko'maklashuv jamiyati O'zbekistonda *kichik biznesni qo'llab-quvvatlash markazini*, Yevropa hamjamiyati komissiyasi *amaliy aloqalar markazini ochdilar*. Buyuk Britaniya

investitsiya fondi tadbirkorlarga zarur maslahatlar bilan ko'maklashdilar. Faqat 1999-yili kichik biznes korxonalariga Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki, Osiyo Taraqqiyot banki, Germaniya Tiklanish bankining 200 mln AQSH dollaridan ortiq kredit mablag'lari jalb etildi va o'zlashtirildi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi salmog'i 1991-yilda 1,5 foizni, 2000-yilda 31 foizni tashkil etdi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish bo'yicha ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida 2014-yilda fermer va dehqon xo'jaliklarini hisobga olmaganda ularning umumiy soni 195 mingdan ziyotni tashkil etdi. Bu 2000-yilga nisbatan ikki baravar ko'pdir.

2014-yilda mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining 56 foizi, ish bilan band bo'lgan aholining 75 foizi kichik biznes, xususiy tadbirkorlik sohasiga to'g'ri keldi⁴⁴. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasi aholi bandligini ta'minlaydigan va uning asosiy daromad manbayi bo'lgan muhim bo'ginga aylandi.

Agrar islohotlar

Agrar islohotlarga ustuvorlik berildi. Chunki, respublika aholisining 62 foizi qishloqda yashaydi, qishloq xo'jaligida YalMning 30 foizi, mamlakat valuta tushumlarining 55 foizi shakllanardi. Agrar islohotlar natijasida qishloq xo'jaligida davlat tasarrufidagi mulk xususiylashtirildi. Qishloq xo'jaligida nodavlat sektorining ulushi qariyb 100 foizni tashkil qilmoqda.

Islohot yillarida odamlarga shaxsiy tomorqa uchun qo'shimcha ravishda 550 ming gektar sug'oriladigan yer ajratildi va shaxsiy tomorqa uchun berilgan yer maydoni 700 ming gektarga yetdi, 9 milliondan ortiq odam ana shu yer hosilidan foydalanmoqda.

Qishloqda xo'jalik yuritishning maqbul shakllarini yaratishga alohida e'tibor berildi. Agrar islohotlarning dastlabki yillarida sovxoz va kolxozlar jamoa xo'jaliklariga aylantirilgan edi. Ammo ular xo'jalik yuritishda o'zlarini to'la-to'kis oqlamaganliklari tufayli mulk paylari asosida shirkatlarga aylantirildi. 1999-yilda 898 ta, 2000-yilda 856 ta qishloq xo'jaligi korxonalari shirkatlarga aylantirildi. Ularning umumiy soni 2002-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra, ruspublika bo'yicha 1900taga yetdi, ularda 1 mln 400 ming kishi shirkat a'zosi sifatida mehnat qildi. Biroq shirkat xo'jaliklari ham o'zini oqlamadi.

⁴⁴ I.A. Karimov. Bizning miqsadimiz — erkin va farovon, demokratik hayot qurish. — Toshkent. «O'zbekiston». 2015. 16-b.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 24-martdagi «Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'grisida»gi Farmonida agrar islohotlarining yangi yo'nalishlari belgilab berildi. Farmonga binoan 2003–2007-yillarda shirkat xo'jaliklari tugatildi, ularning negizida fermer xo'jaliklari tashkil etildi⁴⁵. 2007–2008-yillarda paxtachilik, sabzavotchilik, chorvachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklarining yer maydonlari qariyb 2,5 baravarga kengaytirildi. Fermer xo'jaliklari qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchining asosiy shakliga aylandi.

Qishloqlarda shaxsiy yordamchi xo'jaliklar dehqon xo'jaliklari sifatida qayta shakllantirildi. Dehqon xo'jaligi – bu oilaviy mayda tovar xo'jaligi bo'lib, tomorqa yer uchastkasi oila boshlig'iga umrbod meros qilib berildi, mahsulotlar oila a'zolarining shaxsiy mehnat asosida yetishtiriladi va sotiladi. 2004-yil boshlarida mamlakatimizda 3,5 millionga yaqin dehqon xo'jaliklari yuridik va jismoniy shaxs maqomida faoliyat yuritdi, ularda 8 milliondan ortiq ishga yaroqli kishilar mehnat bilan band bo'ldi.

Dehqon va fermer xo'jaliklari O'zbekistonda asosiy ishlab chiqarish subektlariga aylandi. Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilayotgan yalpi mahsulotning qariyb 100 foizi dehqon va fermer xo'jaliklarida yetishtirilmoqda.

Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan agrar islohotlar natijasida qishloq hayoti yangilandi, dehqon va fermerning mehnatga munosabati, dunyoqarashi o'zgardi. Ular yerning haqiqiy egasiga, o'z mehnati evaziga yetishtirgan mahsulotning egasiga aylandi.

Narxni erkinlashtirish

Iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichidayoq narxlar erkinlashtirildi. Bu jarayon ijtimoiy larzalarsiz o'tdi. Negaki, davlat turli kompensatsiya jamg'armalari tuzdi, bolalar uchun nafaqalar joriy etdi, eng kam ish haqi, pensiya, nafaqalar va stipendiyalar muntazam ravishda oshirib borildi. Narxni erkinlashtirish iqtisodiyotda raqobatchilik muhitini vujudga keltirish bilan bevosita bog'liq. 1992-yil avgust oyida O'zbekiston Respublikasining «Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida»gi qonuni kuchga kirdi. Bu qonun asosida raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir qator normativ hujjatlar ishlab chiqildi va amalga oshirildi. Moliya vazirligi tizimida tuzilgan Antimonopol va narx-navo siyosatini o'tkazish Bosh boshqarmasi

⁴⁵ Fermer xo'jaligi xususiy yoki uzoq muddatga ijaraga olingan yerda qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish bilan shug'ullanadigan xo'jalik.

monopoliya mavqeyidagi korxonalarni belgilab, ularning mahsulotlari bo'yicha narxlarni va rentabellikni tartibga solib turdi.

Bozor infratuzilmasi

Iqtisodiy islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biri bozor infratuzilmasini yaratishdan iborat bo'ldi. Shu bois, respublikamizda bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi infratuzilmaning asosiy bo'g'inlari — turli muassasalar, tashkilotlar va korxonalar majmuasi yaratildi. Avvalambor, ***ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi transport, aloqa, suv va energetika ta'minoti, yo'l va ombor xo'jaligi tuzilmalari yaratildi.***

Xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun xizmat qiluvchi 58 ta tovar va xomashyo birjalari, 24 ta biznes inkubator, 496 ta auditorlik va konsalting firmalari, ko'plab savdo uylari, auksionlar, tijoratchilik idoralari, reklama firmalari, savdo-sotiq va ularni nazorat qiluvchi davlat muassasalari tashkil etildi.

Bozor munosabatlarini rivojlantirishda ***axborot infratuzilmasi*** alohida ahamiyatga ega. Shu bois, iqtisodiy faoliyat uchun zarur bo'lgan axborotlar, xabarlar va ma'lumotlarni to'plovchi, umumlashtiruvchi vositalar, firmalar vujudga keldi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning ***moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi infratuzilma*** — yangi bank tizimi, o'z-o'zini kreditlash idoralari, sug'urta kompaniyalari, moliya kompaniyalari, soliq undirish idoralari, pul jamg'armalari yaratildi.

Bozor iqtisodiyotiga xizmat qiluvchi bank-moliya tizimi yaratildi. 2002-yilda 37 ta bank, shu jumladan, 13 ta xususiy bank faoliyat ko'rsatdi. Banklarning 17 tasi dunyodagi eng nufuzli banklar bilan korrespondentlik aloqalari o'rnatgan.

Respublikada davlat ishtirokida tuzilgan bozor munosabatlariga xizmat qiluvchi «Kafolat», «Agrosug'urta», «O'zbekinvest» kabi yirik ***sug'urta kompaniyasi faoliyat*** ko'rsatmoqda. Ko'plab xususiy sug'urta kompaniyalari, shuningdek, xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikda ishlaydigan qo'shma sug'urta kompaniyalari ham vujudga keldi va moliya bozorida xizmat ko'rsatmoqda.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ***ish bilan bandlik*** masalasi jiddiy muammoga aylanadi. Negaki, iqtisodiy tizim o'zgarayotgan paytda malakasiz kishilargina emas, ma'lum, ixtisosga ega bo'lgan xodimlarga ham talab cheklanadi, ishsizlar toifasi kengayadi. Bunday sharoitda ishsizlar sonining ko'payishiga yo'l qo'ymaslik tadbirlari ko'rildi. Respublika bo'yicha 225dan ortiq mehnat birjasini

o'z ichiga oluvchi katta tarmoq barpo etildi. Har bir tumanda mehnat birjasi tashkil etildi. Ishsizlarni ro'yxatga olish, ularning kasbi-ni o'zgartirish mexanizmi yaratildi, ishsizlik bo'yicha nafaqa to'lash yo'lga qo'yildi. Yangi ish o'rinlarini tashkil etishga e'tibor berildi. 1993-yilda respublikada 185,1 ming yangi ish o'rinlari tashkil etilgan bo'lsa, 1998-yilda bu ko'rsatkich 345,9 mingni tashkil etdi yoki 1,8 marta ko'p ish o'rinlari yaratildi. 2000-yilda faqat kichik va xususiy biznes rivoji hisobiga 192,5 ming yangi ish o'rinlari yaratilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2004-yilda 425 mingdan oshdi. 2006-yil 1-yanvarda iqtisodiyot sohasida band bo'lganlarning 77 foizi nodavlat sektor hissasiga to'g'ri keldi.

Iqtisodiy islohotlar borasida qo'yilgan yana bir muhim qadam — **1994-yil 1-iyuldan milliy valutamiz — so'mning muomalaga kiritilishi** bo'ldi. Bu tadbir katta siyosiy ahamiyatga, e'tiborga molik, chunki o'z milliy valutasiga ega bo'lmagan davlat chinakam mustaqil bo'la olmaydi. Respublika hukumati milliy valuta qadrini mustahkamlash, uning erkin aylanishini ta'minlash choralarini amalga oshirib bordi. 2003-yil 15-oktabrdan boshlab so'm qisman konvertatsiyalanadigan valuta maqomiga ko'tarildi.

Muxtasar qilib aytganda, mustaqillik yillarida amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar natijasida bozor iqtisodiyoti asoslari shakllandi. **Ko'p ukldli iqtisodiyotni, mulkdorlar tabaqasini shakllantirishdan iborat strategik vazifa amalda ro'yobga chiqdi.** 2004-yil boshlarida respublikamizda mulkchilikning nodavlat sektori xususiy mulk egalari, fermer, dehqon xo'jaliklari, aksiyadorlik jamiyatlari, qo'shma korxonalar, kooperativlar, jamoa mulki, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar, jamoat tashkilotlari ulushi 90,8 foizga yetdi. Davlat tasarrufidagi korxonalar ulushi esa 9,2 foizga tushdi.

2. Iqtisodiyotning barqarorlashuvi va rivojlanishi

Mustaqillikning dastlabki yillarida sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish tobora pasayib bordi, xo'jalik yuritish murakkablashib qoldi. Buning sababi, O'zbekiston iqtisodiy jihatdan sobiq Ittifoqqa qaram bo'lib, korxonalari mustaqil xo'jalik yuritishga o'ta olmasdi, boshqa hududlarda joylashgan zavod, fabrikalardan keltiriladigan asbob-uskuna va butlovchi qismlarga butunlay qaram edi. Sobiq Ittifoq parchalangach, aloqalar uzildi. Natijada ko'pgina korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish keskin kamaydi, ayrimlari

to'xtab qoldi. Shu bois, O'zbekistonda iqtisodiy tanglikdan chiqish, makroiqtisodiyotni barqarorlashtirish tadbirlari ko'rildi.

Makroiqtisodiyotni barqarorlashtirish uchun O'zbekiston iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar qilish, raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishga qodir korxonalar qurish va buning uchun zarur investitsiyalar ajratish yo'llaridan bordi. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar uchun zarur mablag'lar davlat budjeti va aholi jamg'armalari hisobidan ajratildi. 1994–2003-yillarda iqtisodiyotga jalb etilgan jami investitsiyalar 28,4 mlrd AQSH dollarini tashkil etdi.

Xalq xo'jaligi tarkibini qayta qurish maqsadida chet el investitsiyasini jalb qilish choralari ko'rildi. «Chet el investitsiyalari to'g'risida», «Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida» qonunlar qabul qilindi. Chet el investitsiyasini O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilish bevosita investitsiyalar tarzida, davlat qarzlar, xalqaro moliya va iqtisodiy tashkilotlar, qarz beruvchi mamlakatlarning investitsiyalari yoki moliyaviy kredit resurslari shaklida amalga oshirildi. Iqtisodiyotga kiritilayotgan xorijiy investitsiya salmog'i yildan yilga o'sib bordi.

1991–2007-yillarda iqtisodiyotga 100 mlrd dollardan ortiq investitsiya jalb qilindi. Buning 25 mlrd dollaridan ziyodini xorijiy sarmoyadorlarning mablag'lari tashkil etdi. 2010-yilda 9,7 mlrd AQSH dollariga teng miqdorda investitsiyalar o'zlashtirildi, 200dan ziyod loyiha amalga oshirildi. Bu mablag' yuksak texnologiyalar bilan ishlaydigan yangi korxonalar qurilishiga, ularni zamonaviy texnologiyalar, asbob-uskunalar bilan jihozlashga, sotsial sohalarni rivojlantirishga sarflandi.

2014-yilda zamonaviy texnologiyalarga asoslangan, umumiy qiymati 4 milliard 200 million dollarda teng bo'lgan 154 ta obyekt foydalanishga topshirildi. Jumladan, Xorazm avtomobil ishlab chiqarich birlamchi, Jizzax viloyatida oq sement ishlab chiqarish zavodi, Qoraqalpog'istonda ip-kalava yigirish korxonasi harpo etildi. «Angren maxsus industrial zonasi», «Navoiy erkin indistriual-iqtisodiy zonasi», «Jizzax maxsus industrial zonasi»ning tashkil etilganni yuqori texnologiyalarga asoslangan korxonalarni rivojlantirish imkonini kengaytirdi.

Yoqilg'i mustaqilligi. Mustaqillik yillarida iqtisodiyotning hayotiy muhim tarmoqlari rivojlantirildi, yangi sanoat tarmoqlari bunyod etildi. Bunga mamlakatning yoqilgi mustaqilligiga erishishi yaqqol misoldir.

90-yillarning boshlarida chetdan 6 million tonnaga yaqin neft mahsulotlari keltirilar, 600 ming tonna paxta tolasi Rossiya va boshqa mamlakatlarga neft mahsulotlari uchun berilar edi. Shu bois, mamlakatimizda neft mustaqilligi uchun kurash boshlandi, buning tag-zamini — mamlakatda 2 trillion kub metr ga yaqin gaz zaxiralari, 160 dan ortiq neft koni borligi edi.

Yiliga 2,5 mlrd kub metr gaz haydash quvvatiga ega bo'lgan Ko'kdumaloq kompressor stansiyasi, Buxoro neftni qayta ishlash zavodi barpo etildi. 1996-yilga kelib, chetdan neft mahsulotlarini sotib olish to'xtadi, neft mustaqilligiga erishildi. 1991-yilda 2,9 mln tonna neft (gaz kondensati bilan birgalikda) mahsulotlari ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2000-yilda bu ko'rsatkich 7,5 mln tonnadan oshdi. Shu davrda tabiiy gaz ishlab chiqarish 41,8 mlrd kub metrdan 56,4 mlrd kub metr ga o'sdi. O'zbekiston yoqilgi mustaqilligiga erishdi.

**Mashinasozlik va
avtomobilsozlik
sanoati**

Mustaqillik yillarida mashinasozlik sanoati jadal rivojlandi. 1994-yilda barpo etilgan O'zbekiston—Isroil «O'zIsmash» qo'shma korxonasida paxta terish mashinalarining gorizontaal shpindelli yangi xili yaratildi. Bu agregat jahon mashinasozligining eng yangi yutug'i, deb e'tirof etildi.

1992-yilda Janubiy Koreya bilan hamkorlikda O'zbekistonda avtomobil ishlab chiqaruvchi korxona barpo etishga kelishib olingdi. 1993—1996-yillarda Asaka shahrida «Uz-DAEWOOavto» zavodi barpo etildi va «Damas», «Tico», «Nexia» rusumli avtomobillar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 1996-yilda 25,3 ming, 1997-yilda 64,9 ming, 1998-yilda 54,4 ming, 1999-yilda 58,4 ming, 2004-yilda 70 ming dona yengil avtomobil ishlab chiqarildi. «Uz-DAEWOO» zavodida 1999—2003-yillarda «Matiz», «Lacetti» rusumli avtomobillar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. O'zbekiston dunyoda avtomobil ishlab chiqaruvchi 28-mamlakatga aylandi. «Uz-DAEWOOavto» zavodi 10 yil (1996—2006-yil iyun) davomida 571 580 ta avtomobil tayyorladi, ularning 198 609 tasi xorijga eksport qilindi.

Samarqandda avtobus va yuk mashinalari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan «SamKochavto» zavodi qurildi va 1999-yilda ishga tushirildi. 2000-yilda «SamKochavto» zavodi 483 ta avtobus, 102 ta yuk avtomobili ishlab chiqardi.

Respublikamizda avtomobillarga butlovchi qismlar ishlab chiqaruvchi o'nlab yangi korxonalar bunyod etildi. Andijon, Namangan, Farg'ona viloyatlarida avtomobillarga butlovchi qismlar tayyorlaydi-

gan 61 ta qo'shma korxonalar qurilib ishga tushirildi. Hozirgi paytda «Uz-DAEWOO» zavodi uchun zarur bo'lgan butlovchi qismlarning 60 foizi O'zbekistonda ishlab chiqarilmoqda.

2007-yilda «O'zavtosanoat» uyushmasi bilan AQSHning General Motors kompaniyasi o'rtasida «GM—Uzbekistan» qo'shma korxonasi tashkil etildi. 2012-yilning 20-mart kuni «GM—Uzbekistan» qo'shma korxonasida ishlab chiqarilgan «Chevrolet Malibu» avtomobillarining taqdimoti bo'lib o'tdi.

2009-yildan Germaniyaning «MAN Nutzfahrzeuge AG» konserni hamkorligida «MAN Avto—Uzbekistan» qo'shma korxonasi tashkil etilib, «MAN» yuk mashinalari ishlab chiqilmoqda. Samarqandda barpo etilgan va ishga tushirilgan «SamKochavto» zavodida avtobus va yuk avtomobillari ishlab chiqarilmoqda.

Mashinasozlik sanoatining yirik korxonalari — Toshkent traktor zavodi, O'zbekiston qishloq xo'jaligi mashinasozligi, Toshkent va Chirchiq qishloq xo'jaligi mashinasozligi, Toshkent agregat zavodi va boshqa korxonalar mustaqillikning dastlabki yillarida uchragan qiyinchiliklarni yengib o'tdi. Birgina Toshkent traktor zavodida 2000-yilda 954 ta, 2001-yilda 1002 ta traktor ishlab chiqarilgan bo'lsa, hozirgi paytda yiliga 3,5—4 ming donagacha traktor, minglab tirkamalar ishlab chiqarilmoqda.

Gaz va yengil sanoat

1995-yil oktabr oyida O'zbekiston bilan AQSHning «ABB Lummus Global» kompaniyasi o'rtasida Sho'rtan gaz-kimyo majmuasini qurish bo'yicha hamkorlik yo'lga qo'yildi. Qurilish ishlari 1997—2001-yillarda amalga oshirildi, majmua qurilishiga 1 mlrd AQSH dollari hajmida sarmoya o'zlashtirildi. 2001-yil dekabrda Sho'rtan gaz-kimyo majmuasi ishga tushirildi. Majmua yiliga 125 ming tonna polietilen, 137 ming tonna suyultirilgan gaz va 126 ming tonna gaz kondensati ishlab chiqarish quvvatiga ega.

Yengil va to'qimachilik sanoati tez sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda. Janubiy Korea ishtirokida paxtani qayta ishlovchi «Qabul—O'zbekKO», «Kosonsoy—Tekmen», «Papfen», «Asnam tekstil», «Karakulteks», «Chinoz to'qimachi», «Qabul—FerganaKO», «Oq-saroy to'qimachi» qo'shma korxonalari barpo etildi. Faqat 2004-yilda 17 ta yengil sanoat korxonalari qurilib ishga tushirildi. Bu tarmoqda xalq iste'mol mollari ishlab chiqarish kengaydi, minglab yangi ish o'rinlari yaratildi. Agar 1991-yili respublikamizda paxta tolasini qay-

ta ishlash 12 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2004-yilda bu ko'rsatkich 28 foizga yetdi. Kalava, ip, paxta va shoyi gazlamalarini eksport qilish hajmi ancha oshdi.

Mustaqillik yillarida «Zarafshan—Newmont» korxonasi, Qizilqum fosforit kombinati, Qo'ng'iro't soda zavodi, Quvasoy kvars zavodi, Yangiyo'l va Andijon spirt zavodlari, Toshloq ip yigiruv fabrikasi va boshqa ko'plab korxonalar bunyod etildi.

Don mustaqilligi

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish tarkibini takomillashtirishga e'tibor berildi. Xo'jaliklar ekin ekish sohasida mustaqil bo'ldilar. Respublikada don mustaqilligiga erishish, shakar va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari tayyorlashni tiklash yo'li izchillik bilan amalga oshirildi. Paxta ekiladigan maydonlar qisqartirilib, donli ekinlar maydoni kengaytirildi. Umumiy ekin maydonlarida donli ekinlar salmog'i 1991-yilda 18,8 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2000-yilda 42 foizga o'sdi.

Respublikamizda don mustaqilligiga erishish, shakar va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari tayyoriash yo'li izchillik bilan amalga oshirildi. Agar 1991-yilda mamlakatimizda 1,9 mln tonna don tayyorlagan bo'lsa, 2012-yilda 7,5 mln tonna don yetishtirildi. 2014-yilda 8 mln 50 ming tonnalik g'alla xirmoni tayyorlandi. O'zbekiston 2003-yildayoq g'alla mustaqilligiga erishdi.

Iqtisodiyotda barqaror yuksalish

Iqtisodiyot tarkibidagi tub o'zgarishlar, yangi korxonalarning bunyod etilishi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish sohasida samarali natijalar berdi. 1991–2002-yillarda 1872 korxona va boshqa ishlab chiqarish muassasalari qurildi, mahsulotning 9,5 mingdan ortiq yangi turlarini ishlab chiqarish o'zlashtirildi. 1990-yilda respublika bo'yicha ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmini 100 foiz deb olsak, undan keyingi yillarda kamayib bordi. 1995-yilga kelib *makroiqtisodiyotda barqarorlikka erishildi* va 1995-yildan boshlab *barqaror o'sish* ta'minlandi. 1990-yilda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 100 foiz deb olsak, 2000-yilda 123,6 foizga, 2010-yilda 3 martaga o'sdi. Un va un mahsulotlari, kiyim-kechak, poyabzal, shakar va qand mahsulotlari ishlab chiqarish sezilarli darajada ko'paydi, iste'mol buyumlari importi kamaydi.

Yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarish 1991–1995-yillarda pasayib bordi, 1996-yildan boshlab o'sish boshlandi. Natijada O'zbekistonda 2000-yilda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot (xarid qobiliyati

pariteti bo'yicha) 1990-yilga nisbatan 1,3 marta, 2010-yo'lda esa 3,4 marta o'sishiga erishildi⁴⁶.

O'zbekiston MDH davlatlari orasida birinchi bo'lib iqtisodiy barqarorlikka erishgan, iqtisodiy ko'rsatkichlari izchil o'sib borayotgan mamlakatdir. O'zbekistonda yalpi ichki mahsulotning yillik o'sish sur'atlari so'nggi 11 yil — 2005—2015-yillar davomida 8 foizdan yuqori bo'lib kelmoqda⁴⁷.

O'zbekistonning umumiy eksport hajmida tayyor mahsulot va xizmatlar ulushi oshdi, tashqi savdoda ijobiy saldoga erishildi.

Shahar va qishloqlarimizning qiyofasi o'zgarib, aholi turmush saviyasi o'sib bordi. Yirik inshootlar, korxonalarning bunyod etilishi, iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar, izchil o'sish sur'atlari odamlarning moddiy va ijtimoiy hayotini, farovonligini yildan yilga yaxshilanishiga xizmat qilmoqda. Aholini tabiiy gaz, ichimlik suvi bilan ta'minlash darajasi salmoqli darajada o'sdi. Birgina 1999-yilda 4,5 ming kilometr gaz tarmog'i (shundan 4,3 ming kilometri qishloq joylarida), 2 ming kilometrdan ziyod ichimlik suv tarmog'i (shundan 1,9 ming kilometri qishloq joylarida) ishga tushirildi.

Jahondagi yetakchi kompaniyalarning havo kemalari bilan ta'minlangan O'zbekiston Havo yo'llari aviakompaniyasi dunyoning 25 mamlakati bilan havo aloqalarini o'rnatgan, yo'lovchilarga xizmat ko'rsarmoqda.

Ijtimoiy hayot

Aholini ijtimoiy himoyalashga alohida e'tibor berilmoqda. O'zbekistonda islohotlar boshlangan dastlabki paytdayoq, uning asl maqsadi insonga munosib turmush va hayot sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat, deb belgilangan edi. Bozor munosabatlariga o'tishning ilk davridan boshlab aholini oldindan ijtimoiy himoyalash yuzasidan zarur chora-tadbirlar ko'rib borildi. Shu maqsadda miqdori muntazam oshirib boriladigan ish haqi, pensiyalar, turli nafaqalar, stipendiyalar tarzidagi pul to'lovlari keng qo'llanildi.

Faqat 2000-yilning o'zida aholining kam ta'minlangan qismiga fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari — mahalla yig'inlari orqali 54,2 mlrd so'm miqdorida nafaqa, ko'mak va boshqa turdagi yordamlar berildi.

1992—2000-yillarda mamlakatda 70 mln kv·m turar joylar, 19,5 ming o'rinli kasalxonalar, 95,7 ming marta tashrifli poliklinikalar,

⁴⁶ Statistik to'plam. — T.: «O'zbekiston». 2011. 14-bet.

⁴⁷ «Xalq so'zi» gazetasi. 2015-yil 6-dekabr.

805,9 ming o'rinli maktablar, 15,3 ming o'rinli akademik litseylar, 126,5 ming o'rinli kasb-hunar kollejlari qurilib foydalanishga topshirildi.

Qishloq aholisini ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta'minlash va gazlashtirish bo'yicha keng qamrovli dasturlar amalga oshirilmoqda. 1991–2007-yillarda 36 ming km suv quvurlari va 72 ming km gaz tarmoqlari ishga tushirildi. Aholining uy-joylarini gazlashtirish darajasi 17 foizdan 78 foizgacha, ichimlik suvi bilan markazlashgan holda ta'minlash esa 52 foizdan 77 foizgacha ko'tarildi. Respublikada aholiga tibbiy va ijtimoiy xizmat ko'rsatishning rivojlangan tizimi bunyod etildi. Mustaqillik yillarida ambulatoriya-poliklinika muassasalarining soni 3 mingdan 4,8 mingga yoki 1,6 baravar ortdi. Qishloq joylarda 1600 ta vrachlik punktlari ochildi.

Aholiga 81,5 mingdan ortiq shifokorlar turli ixtisosliklar bo'yicha malakali tibbiy yordam ko'rsatmoqda.

1994-yilda aholining dori-darmonga bo'lgan ehtiyoji respublikada ishlab chiqarilgan mahsulot hisobiga bor-yo'g'i 4,5 foizga qondirilar edi. 2003-yilga kelib, katta miqdorda sarmoya jalb etilganligi hisobidan bu ko'rsatkich 25 foizgacha o'sdi.

Mustaqillik yillarida qishloqlarning qiyofasini o'zgartirish, qishloq aholisining turmush sharoitini zamon talabiga moslashtirish tadbirlari amalga oshirilmoqda. «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» deb nom berilgan 2009-yildan e'tiboran qishloqlarimiz qiyofasini o'zgartirish ishlari jadallashtirildi. «Qishloq qurilish loyiha» instituti tashkil etildi. Mazkur institut xodimlari 2 xonadondan 5 xonadongacha bo'lgan zamonaviy uy-joylar, maishiy xizmat ko'rsatish obyektlarining namunaviy loyihalarini ishlab chiqishdi. Qurilish ishlarini bajarish maqsadida «Qishloq qurilish invest» injiniring kompaniyasi, mablag'larni jalb etish maqsadida «Qishloq qurilish bank» aksiyadorlik-tijorat banki tashkil etildi, qurilish ishlariga mablag'lar ajratildi. 670 ta qurilish-ta'mirlash tashkiloti tuzildi. Uy-joy qurilish uchun yer masivlari ajratildi. Aholi uy-joy uchun sarflangan mablag'ni 15 yil davomida bosqichma-bosqich to'lash tartibi belgilandi.

2010–2014-yillarda 159 ta qishloq tumanlarida 44 500 dan ortiq zamonaviy yakka tartibdagi shinam uy-joylar harpo etildi va egalari topshirildi. Turar joy posyolkalari davlat mablag'lari (budjet) hisobidan suv, gaz, elektr tarmoqlari bilan ta'minlandi. Aholiga xizmat ko'rsatish muassasalari, maktablar, yo'llar qurilib foydalanishga topshirildi.

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida iqtisodiyotning boshqaruv tizimi tubdan o'zgartirildi, xo'jalik yuritishning bozor iqtisodiyotiga mos yangi tizimi yaratildi. Bozor infratuzilmasi asoslari barpo qilindi. Mamlakatimiz iqtisodiy tanazzul davridan o'tib oldi, makroiqtisodiy va moliyaviy barqarorlikka erishildi, iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi zarur shart-sharoitlar vujudga keldi. Xususiy mulkchilikning huquqiy asoslari yaratildi. Davlat mulkini xususiylashtirish natijasida ko'p ukkladli iqtisodiyot shakllandi. Eng muhimi, odamlarimizning tafakkuri, hayotga bo'lgan munosabati tubdan o'zgardi, turmush darajasi, oilasining farovonligi o'ziga bog'liq ekanligini tushunib yetdi.

3. Mustaqillik yillarida ma'naviy taraqqiyot

Ma'naviy merosning tiklanishi va rivojlanishi

Jamiyat ma'naviyati mamlakat barqarorligi va taraqqiyotining muhim sharti va kafolatidir. Biron-bir mamlakat o'z ma'naviy imkoniyatlarini, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay, xalqning milliy ruhini uyg'otmay va mustahkamlamay turib yuksak taraqqiyot darajasiga ko'tarila olmaydi. Shuning uchun ham jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish O'zbekiston taraqqiyotining ustuvor yo'nalishi, deb belgilandi. Tarixdan ma'lumki, mamlakatimiz bir necha bor ajnabiy bosqinchilar hujumiga duchor bo'lgan, qaramlik va zulm ostida qolgan. Buning oqibatida, xalqimizning boy ma'naviy merosi, urf-odatlar qadrsizlanishga mahkum bo'lgan. Ayniqsa, Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi va sovetlar tuzumi davrida milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz oyoq osti qilindi. Ona tilimiz, boy ma'naviy merosimiz qadrsizlantirildi, ko'plab masjid-u madrasalar, milliy maktablar, tarixiy yodgorliklar buzildi, qarovsiz qoldi.

O'zbekiston davlat mustaqilligini qo'lga kiritgan kundan boshlab oq mamlakatimizda boy ma'naviy merosimizni tiklash va rivojlantirish, jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Jamiyat ma'naviyatini tiklash va yuksaltirishni ta'minlovchi ma'naviy-ma'rifiy islohotlarning yo'nalishlari belgilab olindi

«Moddiy islohotlar, iqtisodiy islohotlar – o'z yo'liga. Ularni hal qilish mumkin. Xalqning ta'minotini ham amallah turish mumkin. Ammo, ma'naviy islohotlar – qullik va mutelik iskanjasidan ozod bo'lish, qadni baland tutish, ota-bobolarimizning udumlarini tiklab,

ularga munosib voris bo'lish — bundan og'irroq va bundan sharafliroq vazifa yo'q bu dunyoda»⁴⁸.

Mustaqilik yillarida boy ma'naviy merosimizni tiklash tadbirlari amalga oshirildi. Milliy madaniyatimizga, jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga buyuk hissa qo'shgan bobolarimiz — Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahmad Yassaviy, Al-Xorazmiy, Al-Farg'oni, Ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur va boshqa ko'plab ajdodlarimizning milliy va ma'naviy merosi xalqimizga qaytarildi, tavallud topgan kunlari butun mamlakat bo'yicha nishonlandi, ruhlari shod etildi, asarlari nashr etildi. Ularning ma'naviy merosi bugungi kunda xalqimizga yangi jamiyat qurishda ma'naviy kuch-qudrat bag'ishlamoqda, jamiyatimizni ma'naviy yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

Tarixiy xotiraning tiklanishi

Jamiyat ma'naviyatini yuksaltirishda tarixiy xotira, ajdodlar tarixini bilish, milliy-axloqiy qadriyatlar hamda an'analar va muqaddas dinimizning o'rni va ahamiyati katta. Biron-bir xalq o'z tarixini bilmay, asrlar osha yaratilgan ma'naviy merosga tayanmay va uni yanada rivojlantirmay turib o'z kelajagini tasavvur eta olmaydi. Shu bois, mustabid tuzum davrida xalqimizning soxtalashtirilgan tarixini xolisona, haqqoniy yoritish, barcha o'quv maskanlarida Vatan tarixini o'qitish borasida muhim tadbirlar amalga oshirildi.

O'zbek xalqi va o'zbek davlatchiligi tarixini, tariximizning boshqa sahifalarini xolisona ilmiy asosda yoritish vazifalari Prezident I.A. Karimovning bir guruh tarixchilar bilan 1998-yil iyun oyida bo'lgan suhbatida, Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 27-iyulda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi fanlar Akademiyasi tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida»gi qarorida belgilab berildi.

Mustaqillik yillarida Vatanimiz tarixini yoritish va o'rganish masalalari partiyaviy, sinfly yondashuvlardan, hukmron kommunistik mafkura ta'siridan xalos etildi. Necha 10 yillar davomida buzib ko'rsatilgan yoki so'z yuritilmay kelgan tarixiy voqealarni xolislik, tarixiylik, haqqoniylik tamoyillari asosida yoritgan qator ilmiy asarlar, darsliklar va o'quv adabiyotlari yaratildi, nashr etildi.

Prezident farmoni bilan 1996-yil «*Amir Temur*» yili, deb e'lon qilindi. Amir Temur tavalludining 660 yilligini nishonlashga bag'ishlangan tadbirlar O'zbekistonda, dunyoning 50 dan ortiq mamlakat-

⁴⁸ Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. Asarlar to'plami. I-jild. — T.: «O'zbekiston». 1996. 202-bet.

larida o'tkazildi. UNESCO qarori bilan Sohibqiron yubileyi jahon miqyosida nishonlandi. Parijda Amir Temurga bag'ishlangan madaniyat haftaligi, «Temuriylar davrida fan, madaniyat va maorifning gullab-yashnashi» mavzuyida xalqaro konferensiya va ko'rgazmalar bo'lib o'tdi. Toshkent shahrida Amir Temurga haykal qo'yildi, Temuriylar tarixi davlat muzeyi tashkil etildi, uning nomi bilan bog'liq tarixiy yodgorliklar ta'mirlandi.

1999-yilda vatanparvar siymo, xalq qahramoni **Jaloliddin Manguberdi** tavalludining 800 yilligi, o'zbek xalqi dahosi yaratgan **Alpomish** dostonining 1000 yilligining nishonlanishi, Urganch va Termizda ular xotirasiga barpo etilgan yodgorlik majmuasi jamiyat ma'naviyatini yuksaltirishga, milliy ong va milliy g'ururni ko'tarishga xizmat qilmoqda.

Vatanimiz ozodligi yo'lida shahid ketgan **Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Usmon Nosir** va boshqa xalq jigarbandlarining nomi, hurmati o'z joyiga qo'yildi, asarlari chop etildi. Prezidentimiz Islom Karimov tashabbusi bilan Toshkentda mustamlakichilik davri qurbonlari xotirasini abadiylashtirish maqsadida 2000-yilda «Shahidlar xotirasi» yodgorlik majmuyi, 2002-yilda «Qatag'on qurbonlari xotirasi» muzeyi, xalqimizning fashizmga qarshi janglarda jon fido etgan farzandlari xotirasini abadiylashtirish maqsadida 1999-yilda Toshkentda «**Xotira maydoni**» majmuasi barpo etildi. Har yili 9-may kuni mamlakatimizda «Xotira va qadrlash kuni» sifatida nishonlanmoqda. 1997-yilda Buxoro va Xiva shaharlarining 2500 yilligi, 2002-yilda Termiz shahrining 2500 yilligi va Shahrisabz shahrining 2700 yilligi, 2006-yilda Qarshi (Naxshab) shahrining 2700 yilligi, 2007-yilda Samarqand shahrining 2750 yilligi va Marg'ilon shahrining 2000 yilligi, 2009-yilda Toshkent shahrining 2200 yilligi nishonlandi.

Bu tadbirlar xalqimizda milliy ongni yuksaltirishga, tarixiy xotiraning tiklanishiga, yoshlarni milliy istiqlool g'oyalari ruhida tarbiyalashga xizmat qilmoqda.

**Diniy va milliy
qadryatlarning
tiklanishi**

Mustaqillik sharofati bilan diniy qadriyatlar tiklandi. Ramazon hayiti, Qurbon hayiti, qadimiy xalq bayrami Navro'z qayta tiklandi, bu kunlar Prezident Farmoni-ga asosan dam olish, bayram kuni maqomida nishonlanmoqda. Musulmonlar O'zbekiston xalqi tarixida birinchi marta bevosita hukumat homiyligida har yili Haj va Umra amallarini ado etish imkoniyatlariga ega bo'ldilar. Prezident Farmoni asosida tashkil etilgan

«Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi, «Oltin meros» xalqaro xayriya jamg'armasi jamiyatning ma'naviy-ma'rifiy ravnaqi yo'lida xizmat qilmoqda.

Respublikada 17 diniy konfessiya ro'yxatga olingan va rasman faoliyat ko'rsatmoqda. 170 dan ortiq diniy tashkilotlar ishlab turibdi va ularda O'zbekistonda yashovchi 130 dan ortiq millat va elat vakillari o'zlarining diniy ehtiyojlarini qondirmoqdalar. 1,7 mingdan ortiq masjidlar, xristian ibodatxonalari, sinagoglar va boshqa diniy markazlar ta'mirlandi va yangidan qurildi. 10 ta diniy ta'lim muassasi faoliyat ko'rsatmoqda. 1999-yilda Toshkentda Islom universiteti ochildi.

O'zbekiston hududida xalqimizning ulug'vor va shonli tarixiga oid 2000 dan ortiq yodgorliklar ta'mirlandi.

O'zbek xalqining ming yillar davomida shakllangan, mustamlakachilik davrida oyoq-osti qilingan urf-odatlar va an'analari, madaniy qadriyatlari ehtiyotlab tiklandi va yangi ma'no-mazmun bilan boyitildi. Maqomchilar, to'y-marosim qo'shiqlari, shoir-baxshilar va folklor-etnografik dastalarining o'nlab ko'rik-tanlovlari o'tkazildi. Pianinochi va skripkachilarning simfonik va kamer musiqalari, zamonaviy estrada guruhlarining festival va tanlovlari bo'lib o'tmoqda.

Mamlakatimizda o'zbek tilining xalq va davlat turmushidagi o'rni va ahamiyati qayta tiklandi. Davlat tili haqidagi qonunda o'zbek tili o'zbek xalqining ma'naviy mulki ekanligi, uning ravnaqi, qo'llanilishi va muhofazasi davlat tomonidan ta'minlanishi belgilab qo'yildi. Oliy davlat hokimiyati, mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarida, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarda ish yuritish asosan, o'zbek tilida olib borilmoqda. Respublikamizning ma'muriy-hududiy birliklari, ko'chalari, geografik o'rinlarning nomlariga yagona milliy shakl berildi va o'zbek tilida yozib qo'yildi. Natijada o'zbek xalqining milliy qadr-qimmati qayta tiklandi va mustahkamlandi. Shuningdek, O'zbekistonda istiqomat qilayotgan barcha millat va elatlarning tillari, qadr-qimmati ham o'z o'rniga qo'yilgan.

Ta'lim ravnaqi

Ma'naviy-ma'rifiy sohadagi yutuqlarimiz ta'lim tizimidagi tub o'zgarishlarda yaqqol namoyon bo'lmoqda. Xalq ta'limini isloh qilish, kadrlar tayyorlash tizimini mustahkamlash sohasida muhim chora-tadbirlar amalga oshirildi. Yangi oliy o'quv yurtlari tashkil etilib bilimlarning yangi tarmoqlari bo'yicha kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi. Oliy

ta'lim tizimidagi 16 universitetning 12 tasi mustaqillik yillarida tashkil etildi. Mustaqillik yillarida eng zarur zamonaviy mutaxassisliklar bo'yicha o'nlab yangi oliy o'quv yurtlari, Mudofaa vazirligi qoshida Harbiy akademiya, Ichki ishlar vazirligi qoshida Ichki ishlar akademiyasi, Bank-moliya akademiyasi, Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, Toshkent Islom universiteti, Navoiy tog'-konchilik instituti, Toshkent Moliya instituti va boshqalar tashkil etildi.

Prezidentimiz Islom Karimov tashabbusi bilan ta'limni tubdan isloh qilish yo'llari ishlab chiqildi. 1997-yil 27-avgustda Oliy Majlisning IX sessiyasida O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» qonuni va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» qabul qilindi. Milliy dasturning maqsadi ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash milliy tizimini yaratishdan iboratdir. Milliy dasturida ta'lim islohotlarini uch bosqichda amalga oshirish nazarda tutildi.

Birinchi bosqich (1997-2001 yillar)da mavjud kadrlar tayyorlash tizimining ijobiy salohiyatini saqlab qolish asosida ushbu tizimni isloh qilish va rivojlanishi uchun huquqiy, ilmiy-uslubiy, moliyaviy-moddiy shart-sharoitlar yaratish vazifalari ro'yobga chiqarildi.

Ikkinchi bosqich (2001-2005-yillar)da milliy dastur to'liq ro'yobga chiqarildi, mehnat bozorining rivojlanishi va mavjud ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda dasturga aniqliklar kiritildi.

Uchinchi bosqich (2005 va undan keyingi yillar)da to'plangan tajribani tahlil etish va umumlashtirish asosida mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish istiqbollari muvofiq kadrlar tayyorlash tizimi takomillashtirildi va rivojlantirildi.

Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida belgilangan vazifalarni bajarish umumxalq, umummillat ishiga aylandi. 2001-yilda Kadrlar tayyorlash Milliy dasturini amalga oshirishning birinchi bosqichi yakunlandi.

2001-yilda respublikamizda 6742 ta maktabgacha ta'lim muassasalarida 608500 nafar o'g'il-qizlar tarbiyalandi. Ularda 65862 nafar pedagog, tarbiyachi va boshqa xodimlar xizmat qildi. 9727 ta umumta'lim maktablarida 440762 nafar o'qituvchi 6,3 mln o'quvchiga ta'lim berdi.

Umumiy o'rta ta'lim bo'yicha barcha o'quv fanlaridan Davlat ta'lim standartlari ishlab chiqildi va ular 346 ta maktabda tajribadan

o'tkazildi, ta'lim jarayoniga joriy etildi. Davlat ta'lim standartlariga mos o'quv dasturlari va darsliklari yaratildi.

2004-yil 19-fevraldagi Prezident Farmoni va 2004-yil 9-iyuldagi Vazirlar Mahkamasi qarori asosida maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturi ishlab chiqarildi. Dasturga binoan 2004-2013-yillarda 9765 maktabning 4147 tasida qurilish-ta'mirlash ishlari amalga oshirildi va 3225 ta maktab rekonstruksiya qilindi. 424 yangi maktab, sport zallari qurildi. Ayni paytda, maktablarni o'quv laboratoriya jihozlari, mebellar, kompyuter texnikasi bilan ta'mirlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'quvchilar darslik va o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlanmoqda. 1-sinfga qabul qilingan o'quvchilarga Prezident sovg'asi sifatida 12 nomdagi o'quv qurollari va o'quvchi sumkasidan iborat sovg'alar topshirilmoqda.

Kadrlar tayyorlash Milliy dasturining eng muhim, O'zbekistonga xos xususiyati yangi turdagi 3 yillik o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi tizimini yaratishdir. 1997–2012-yillar davomida zamonaviy o'quv-laboratoriya uskunalari bilan jihozlangan 1537 ta akademik litsey va kasb-hunar kolleji barpo etildi. Davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlari ishlab chiqildi, amaliyotga kiritildi va darsliklar yaratildi.

KADRLAR TAYYORLASH MILLIY DASTURI

O'zbekistonda 9 yillik umumta'lim maktab bosqichini va 3 yillik o'rta maxsus kasb-hunar ta'lim bosqichini o'z ichiga olgan uzluksiz ta'lim tizimi yaratildi.

Oliy ta'lim tizimida katta o'zgarishlar qilindi. Oliy ta'lim ikki bosqichdan bakalavriat va magistraturadan iborat etib qayta tashkil etildi. 62 ta oliy o'quv yurtlarida ta'lim olayotgan bo'lajak bakalavr va magistrlar soni 2003–2004-o'quv yilida 254400 nafarni tashkil etdi.

Bakalavr va magistrlar uchun qo'yiladigan talablarni o'zida mujassamlashtirgan Davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlari yaratildi. Oliy ta'lim uchun darslik va o'quv adabiyotlari nashr etildi va oliy o'quv yurtlari kutubxonlariga tarqatildi.

Mamlakatimizda 1990–1991-o'quv yilida 37 oliy o'quv yurtlari faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 2013–2014-o'quv yilida ularning soni xalqaro oliy o'quv yurtlari filiallarini qo'shib hisoblaganda 67 taga yetdi.

Mamlakatimizda Xalqaro Vestminster universiteti, Singapur Menejmentni rivojlantirish instituti, I.M.Gubkin nomidagi Rossiya Davlat neft va gaz instituti, G.V.Plexanov nomidagi Rossiya Iqtisodiyot akademiyasi, Turin Politehnika universiteti, M.V.Lomonosov nomidagi Moskva Davlat universiteti filiallari faoliyat yuritmoqda. Mustaqillik yillarida oliy ta'limning 150 dan ziyod bakalavr yo'nalishi va 650 ta magistratura mutaxassisligi bo'yicha davlat ta'lim standartlari joriy etildi. 2014-yilda Toshkent Davlat stomatologiya instituti, uning Andijon, Buxoro, Samarqand va Nukus filiallari tashkil etildi. 2014-yilda Toshkent shahrida janubiy koreyalik sheriklar bilan hamkorlikda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha malakali mutaxassislarni tayyorlovchi INHA universiteti tashkil etildi va faoliyat ko'rsatmoqda. Talabalarni test sinovlari asosida o'qishga qabul qilishga to'liq o'tildi.

Mamlakatimizda iqtidorli yoshlarni izlab topish, ularga ko'maklashish, qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat siyosati sobitqadamlik bilan olib borilmoqda. Iste'dodli yoshlarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish, chet elda o'qishini qo'llab-quvvatlash maqsadida «Respublika bolalar fondi», «Sog'lom avlod uchun», «Iste'dod» jamg'armalari tashkil topdi. Zulfiya nomidagi Davlat mukofoti ta'sis etildi. Ta'lim sohasida xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik yo'lga qo'yildi. 2000 dan ortiq talaba va mutaxassislar chet elda o'qib keldi.

O'zbekiston ta'lim tizimi dunyo miqyosida katta qiziqish uyg'otmoqda. Moskvadagi Oliy ta'lim Xalqaro fanlar Akademiyasi prezidenti V. Shukshunov O'zbekistonda ishlab chiqilgan bu Milliy dasturni mazmun-mohiyati jihatidan tengi yo'q hujjat, deb ta'rifladi. O'zbekistonda yaratilgan ta'lim tizimi «Ta'limning o'zbek modeli», deb e'tirof etildi.

4. Madaniyat ravnaqi

Badiiy adabiyot

Mustaqillik yillarida badiiy adabiyotda milliylik, ming yillik tarixiy ijodiy an'analar, umuminsoniy qadriyatlar, erkin fikr yuritish tamoyillari tiklandi. Badiiy adabiyot sinfiylik, partiyaviylik, kommunistik mafkuraviylik kabi aqidalar hukmronligi illatlaridan ozod bo'ldi. Badiiy adabiyotda mustaqillikni asrab-avaylash, ozod va obod Vatan qurish, barkamol insonni tarbiyalash, milliy o'zlikni anglash kabi masalalar bosh mavzu bo'lib qoldi. Abdulla Oripov, Odil Yoqubov, Primqul Qodirov, Xurshid Davron kabi ijodkorlarning tarixiy roman, pyesa va qissalarida ulug' bobokalonlarimiz Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Z.M. Bobur va boshqalarning siymolari umuminsoniy va milliy qadriyatlarga mos tarzda yangicha talqinda yoritildi.

Sholoxov nomidagi Xalqaro mukofot laureati To'lepbegen Qayipbergenovning «U dunyoga, bobomga xat» asari, Shukrullo-ning «Kafansiz ko'milganlar» romani, Nazar Eshonqulovning «Qora kitob» povesti, O'tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar», Tog'ay Murodning «Otamdan qolgan dalalar» singari asarlarida mustabid sovet davrida xalq boshiga solingan behad kulfatlar, g'am-alamlar haqqoniy tasvirlangan.

Tohir Malikning «Shaytanat» (4 kitob), Hojiakbar Shayxovning «Tutqin odamlar» asarlarida insonni imon va vijdondan ozdirishga, razolat va qabohat ummoniga botirishga urinuvchi yomonlik dunyosi, mafiya olami shaytonlari fosh qilinadi, ularga nisbatan nafrat tuyg'ulari tarannum etiladi.

Omon Muxtorning «To'rt tomon qibla» nomli trilogiyasi, Barot Boyqobulovning «O'zbeknoma» tarixiy-falsafiy dostoni, Abduqahhor Ibrohimovning «Biz kim, o'zbeklar» badiiy-tarixiy asari, Azim Suyunning «Oq va qora», Abduvali Qutbiddinning «Izohsiz lug'at» she'riy asarlari zamonaviy o'zbek adabiyotining yorqin ifodasidir.

**Me'morchilik,
haykaltaroshlik va
amaliy sa'nat**

O'zbek xalqi me'morchiligi mohiyat e'tibori jihatidan buyuk bunyodkorlik san'atidir. Mustaqillik yillarida me'morchilik san'ati yanada rivojlanib, takomillashib bormoqda. Me'morchilikda ikki asosiy tamoyil ko'zga tashlanadi. Ulardan biri sharqona me'morchilikning an'anaviy uslubiga rioya etishdir. Bu tamoyil Prezident qarorgohi – Oqsaroy, Temuriylar tarixi davlat muzeyi, Turkiston saroyi, Oliy Majlis, Senat, «O'zbekiston» xalqaro anjumanlar saroyi, Ma'rifat markazi kabi binolari tim-solida o'z aksini topgan.

Me'morchilikdagi ikkinchi tamoyil esa O'zbekistonning jahon hamjamiyatidan munosib o'rin olish sari intilishini namoyish etuvchi jahon me'morchiligining eng yaxshi yutuqlaridan foydalanishda namoyon bo'lmoqda. Bunday binolar jumlasiga «Meridian», «Afrosiyob» (Samarqand), «Buxoro», «Interkontinental» mehmonxonalari, «O'zbekspomarkaz», Milliy bank, Markaziy bank, «Toshkentplaza» savdo markazi, Respublika Birja markazi, Banklararo moliyaviy xizmatlar Markazi, O'zbekiston Davlat konservatoriyasi va boshqa binolarni kiritish mumkin. Toshkent shahri ko'rkiga-ko'rk qo'shib turgan «Oloy», «Chorsu», «Otchopar», «Yunusobod», «Mirobod», «Qo'yliq» va boshqa bozor binolar, shuningdek, «Yunusobod» tennis markazi, «Jar» sport markazi, «Bunyodkor» futbol stadioni singari zamonaviy inshootlar harpo etildi.

O'zbekistonning qadimiy shaharlaridagi tarixiy binolarni ta'mirlash ishlari jadallik bilan olib borildi. Bunga Toshkent, Samarqand, Shahrisabz, Buxoro, Xiva shaharlarida qayta tiklangan o'nlab binolar, obidalar misol bo'la oladi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini hayotga tatbiq etish jarayonida akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun mahobatli binolar bunyod etildi.

Mustaqillik yillarida haykaltaroshlik san'ati jadal o'sdi. Haykaltarosh I. Jabborov va K. Jabborovlar tomonidan Toshkentda Amir Temurning otliq haykali, Samarqand va Shahrisabzda Amir Temur haykallari, Farg'ona va Quvada Al-Farg'oniy (1998), Xorazmda Jalo-liddin Manguberdi haykallari (1999) yaratildi. Haykaltarosh R. Mirboshiyev ijodiga mansub «Z.M. Bobur» (1993, Andijon), «Abdulla Qodiriy» (1994, Toshkent), «Cho'lpon» (1997, Andijon), «Ona» (1999, Jizzax shahri) kabi bir qator haykal va yodgorliklar yaratildi.

1999-yilda Termizda «Alpomish» haykali va majmua-kompozitsiyasi (A. Rahmatullayev va boshqalar) bunyod etildi.

O'zbekistonda qadimdan xalq amaliy san'ati o'ziga xos tarzda rivojlanib kelgan. Mustaqillik yillarida badiiy kulolchilik, pichoqchilik, zargarlik, ganchkorlik, yog'och o'ymakorligi, naqqoshlik, kashtachilik, zardo'zlik, gilamdo'zlik, bezakchilik kabi amaliy san'at turlari tiklandi va yangi ma'no-mazmun bilan rivojlanib bormoqda. Mustaqillik sharofati bilan dizayn san'ati ham jadal rivojlanmoqda. Tasviriy san'at, rassomchilik san'atining rivojida 1997-yilda tashkil etilgan O'zbekiston Badiiy akademiyasi va «Tasviriy oyina» Respublika ijodiy uyushmasi muhim ro'l o'ynadi. O'zbekiston xalq rassomlari Malik Nabiyev, Bahodir Jalolov va boshqalar xalqimiz ongida milliy g'urur, Vatanga sadoqat tuyg'ularini uyg'otuvchi qator san'at asarlari yaratdilar. Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Bobur Mirzo portretlari shular jumlasidandir. Tasviriy va miniatura san'ati yangi ma'no-mazmun bilan boyidi.

Kino san'ati

Mustaqillik yillarida kino san'ati rivoj topdi. 1996-yilda «O'zbekfilm» tasarrufida 8 ta kino-studiya, 30 ga yaqin mustaqil ijodiy studiyalar faoliyat yuritdi.

1996-yilda tashkil etilgan «O'zbekkino» Davlat aksionerlik kompaniyasi, uning davlat tomonidan moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlanishi kino san'atining rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 1991-2012-yillarda 100 dan ortiq badiiy filmlar yaratildi. «Temir xotin», «Dallol», «Sharif va Ma'rif», «Tilla bola», «Buyuk Amir Temur», «Yulduzingni ber, osmon», «Kenja singil» va boshqa filmlarda milliylik va zamonaviylik uyg'unligi yaqqol namoyon bo'ldi. 1997-yil 22–29-may kunlari XII Xalqaro Toshkent kinofestivali bo'lib o'tdi. Unda 32 ta davlat va 8 ta xalqaro tashkilotdan vakillar, kino san'ati ustalari qatnashdi. «Buyuk Amir Temur» filmi ijodkori R. Ibrohimovga festival bosh sovrini «Nexia» avtomobili berildi.

Mustaqillik yillarida o'nlab hujjatli filmlar yaratildi. «O'zbekiston bahorlari», «Ulkan odim», «Ular Germaniyada o'qigan edilar», «O'zbekiston qahramonlari», «Umid qaldirg'ochi», «Istiqlof fidoyilari» va boshqalar shular jumlasidandir.

Teatr

Mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan ma'naviy-ma'rifiy islohotlar jarayonida teatr san'ati ham rivojlandi.

1993-yilda foydalanishga topshirilgan «Turkiston» saroyi Vatanimiz va xorijlik teatr arboblarning, ijodiy guruhlarining sahna asarlari

namoyish etiladigan dargohga aylandi. Andijonda jamoatchilik asosida faoliyat ko'rsatayotgan yoshlar teatri Abbos Bakirov nomli yoshlar va bolalar teatriga aylantirildi.

Respublika Prezidentining 1995-yil 20-oktabrdagi «O'zbekistonda teatr va musiqa san'atini yanada rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 1998-yil 26-martdagi «O'zbekiston teatr san'atini rivojlantirish to'g'risida»gi farmonlari asosida teatrlar davlat budjeti hisobiga qo'llab-quvvatlandi. Farmonga binoan 1998-yilda Madaniyat ishlari vazirligi tizimida «O'zbek-teatr» ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi va uning qoshida Teatr ijodiy xodimlari uyushmasi tashkil etildi. Birlashma teatr jamoalariga xalqimizning boy ma'naviy olarnini, uning madaniy merosi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat hissini uyg'otuvchi spektakllar yaratishda, iste'dodli yoshlarni teatrga jalb qilishda, teatrlarning moddiy-texnikaviy bazasini mustahkamlashda, ijodiy xodimlarni ijtimoiy himoya qilishda ko'maklashdi. Alisher Navoiy nomidagi Davlat akademik katta opera va balet teatri Yaponiya tomonidan 1995-yilda beg'araz ajratilgan 47 mln iyena qiymatiga teng yangi uskunalar bilan jihozlandi. Respublikamizda 41 ta professional teatr faoliyat ko'rsatmoqda. Har bir viloyatda qo'g'irchoq teatrlari bolalarga xizmat qilmoqda.

2001-yilda respublika teatr san'atida muhim tarixiy voqea sodir bo'ldi. Hamza nomidagi O'zbek Davlat akademik drama teatri binosi muhtasham koshona shaklida qayta qurildi, zamonaviy teatr uskunlari va mebellar bilan jihozlandi. Prezident I.A. Karimovning 2001-yil 21-sentabrdagi farmoniga binoan mazkur teatrga O'zbek Milliy akademik drama teatri maqomi berildi.

Respublika teatrlari Vatan tarixini sahna asarlari orqali yoritishga alohida e'tibor berdilar. Milliy akademik drama teatri va Qashqadaryo musiqali drama teatri jamoalari «Sohibqiron», Xorazm viloyati musiqali drama va komediya teatri «Jaloliddin Manguberdi», Abror Hidoyatov nomidagi o'zbek Davlat drama teatri «Buyuk Ipak yo'li» kabi tarixiy dramalarni sahnaga qo'ydilar.

1997-yil oktabrda Toshkentda bo'lib o'tgan «Teatr: Sharq va G'arb» xalqaro festivalida Yaponiya, Hindiston, Gonkong, Turkiya, Rossiya, Buyuk Britaniya teatr san'atkorlarining chiqishlari bo'ldi.

Amir Temur tavalludining 660 yilligiga bag'ishlangan festivalda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston teatrlarining 15 ta eng yaxshi tarixiy sahna asarlari namoyish etildi. O'zbekistonlik teatr ustalari

Germaniya, Fransiya, Slovakiya, Hindiston, AQSH, Belgiya, Misr, Rossiya teatr festivallarida qiziqarli spektakllar bilan ishtirok etdilar.

Muxtasar qilib aytganda, respublikamiz teatr san'ati xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz ma'naviyatini boyitish, ular ongiga Milliy istiqbol g'oyasini singdirish, vatanparvarlik tuyg'ularini kuchaytirish, axloqiy, estetik tarbiya maktabi bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbek sirk

1992-yilda «O'zbek Davlat sirk» Respublika birlashmasining tashkil etilishi sirk san'atining rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Toshkent sirk zamonaviy talablar asosida qayta ta'mirlandi, unga O'zbekiston xalq artisti Toshkenboy Egamberdiyev nomi berildi. An'anaviy sirk san'atining unitilgan turlari tiklandi va rivojlandi. Iste'dodli yoshlarga amaliy yordam berish maqsadida 1996-yilda estrada-sirk kolleji ochildi.

O'zbekiston sirkchilarining chet ellarga gastrol safarlari uyushtirildi. Misr, Iordaniya, Falastin, Pokiston, Malayziya, Hindiston, Xitoy, Suriya, Livan, Eron, Birlashgan Arab Amirligida gastrol safarlarida bo'lgan respublikamiz sirk ustalari o'zbek milliy sirk san'atini namoyish etdilar.

Olimjon Toshkenboyev rahbarligidagi «O'zbekiston dorbozlari» guruhi 1996-yildan boshlab Yevropa mamlakatlarida gastrol safarida bo'lib, 2000 dan ziyod to'mosha ko'rsatdilar. 15 yoshli Karima Zaripova 1997-yil yanvarda Parijdagi Buglion sirkida bo'lgan yosh sirk artistlarining xalqaro festivalida qatnashib, «Plastjk etyud» (besuyak o'yini) janrida festivalning eng oliy mukofoti — oltin medalni qo'lga kiritdi. 1998-yilda Toshkent sirkida iste'dodli yoshlarga ko'maklashuvchi bolalar studiyasi ochildi.

O'zbek sirkchilari 1999-yilda Birlashgan Arab Amirligining Dubay shahrida, 1999-yilda Saratov shahrida bo'lib o'tgan Butun Rossiya sirk festivalida, 2000-yilda Xitoyning Uxan shahrida bo'lib o'tgan xalqaro sirk festivalida, 2001-yil yanvarda Belgiyaning Lej shahrida bo'lib o'tgan Yevropa sirkclarining 10-festivalida muvaffaqiyatli qatnashib, sovrinli o'rinlarni egalladilar. Sirkchilarimizning sa'y-harakatlari natijasida o'zbek sirkiga xos turli nomer va attraksionlar xalqaro sirk dasturlaridan o'rin egalladi.

Milliy musiqa va qo'shiqchilik

Mustaqillik yillarida milliy musiqa va qo'shiqchilik san'ati rivojlandi. Respublika Madaniyat ishlari vazirligi, 1991-yilda tashkil etilgan «Xalq ijodi va madaniy-ma'rifiy ishlar respublika Markazi», uning viloyatlardagi bo'limlari musiqa va qo'shiqchilik san'atini, havaskorlik va

folklor jamoalari faoliyatini rivojlantirish, unutilgan xalq ohanglarini tiklash maqsadida turli xil ko'rik-tanlovlar, festivallar tashkil etdilar. 1992-yilda Toshkentda «Asrlarga tengdosh navolar» va «Boqiy ovozlarni», Xorazm viloyatida folklor jamoalari, askiya, qiziqchi va masxarabozlarning, Qo'qonda katta ashula, lapar va yalla ijrochilarining ko'rik-tanlovlari o'tkazildi. 1994-yil may oyida Parijda bo'lib o'tgan «Sharq musiqasi» festivalida Munajat Yo'lchiyeva va Shavkat Mirzayevlar ishtirok etib, o'zbek milliy qo'shiqchilik san'atini jahonga namoyish etdilar.

1996-yil aprel oyida Turkiston saroyi, «Bahor» majmuasi va boshqa ijodiy konsert tashkilotlari negizida tashkil etilgan «O'zbeknavo» gastrol-konsert birlashmasi orqali xalq orasidan iste'dodli qo'shiqchilarni izlab topish va ko'rik-tanlovlarga jalb etish, musiqa va qo'shiqchilik san'ati bo'yicha xalqaro hamkorlikni rivojlantirish kabi tadbirlar amalga oshirildi. Respublika Prezidentining 1996-yil 27-avgustdagi «O'zbekiston – Vatanim manim» qo'shiqlar bayrami to'g'risida»gi Farmoni qo'shiqchilik san'atini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

1996-yilda o'tkazilgan barcha viloyat, shahar va tumanlarida «O'zbekiston – Vatanim manim» qo'shiq tanlovida 54 mingdan ziyod qo'shiqchilar qatnashdi. Bunday ko'rik-tanlov har yili avgust oyida o'tkaziladigan bo'ldi va avgust oyining uchinchi yakshanba kuni «O'zbekiston – Vatanim manim» qo'shiq bayrami kuni deb belgilandi. Bu tanlov jarayonida Vatan, mustaqillikni e'zozlovchi yuzlab yangi qo'shiqlar yaratildi. «O'zbekiston – Vatanim manim», «Men seni sevaman, O'zbekiston», «Vatan yagonadir», «Mustaqillik gullari», «Ona yurtim», «O'zbekiston askarlari» qo'shiqlari shular jumlasidandir.

1997-yil 11-martda qabul qilingan Respublika hukumatining ««Sharq taronalari» Xalqaro musiqa festivalini o'tkazish to'g'risida»gi qarori musiqa san'atining noyob namunalarini keng targ'ib etish, rivojlantirishda dasturulamal bo'lib xizmat qildi. 1997-yil 25-avgust – 2-sentabr kunlari Samarqandda bo'lib o'tgan «Sharq taronalari» I Xalqaro festivalida dunyoning 40 dan ortiq mamlakatidan ijrochilar, san'atshunoslar, jamoat arboblari ishtirok etdi, festivalda yangragan o'zbek ohanglari, kuy-qo'shiqlari jahon uzra taraldi. Har ikki yilda Samarqandda «Sharq taronalari» Xalqaro festivalini o'tkazish an'ana tusini oldi.

O'zbekistonda musiqa va qo'shiqchilik san'atining rivojiga har

yili 31-avgust va 21-mart kunlari o'tkazilayotgan Mustaqillik va Navro'z kunlariga bag'ishlangan bayram tantanalari ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yashayotgan 130ga yaqin turli millat va elat urf-odatlari va an'analari birdek rivojlanib bormoqda. Hozirgi paytda O'zbekistonda 120 ta milliy madaniyat markazlari faoliyat yuritmoqda. Milliy-madaniy Markazlar o'z millatdoshlarining tili, madaniyati, urf-odatlari, rasm-rusumlarini tiklash, tarixiy Vatani bilan aloqani jonlantirish kabi masalalar bilan shug'ullanib kelmoqda. Milliy-madaniy Markazlar qoshida milliy musiqa, raqs, hunar va boshqa yo'nalishlardagi to'garaklar tashkil etilgan.

1992-yilda turli milliy-madaniy markazlarga ko'maklashuvchi Respublika Baynalmilal madaniyat Markazi tuzildi. Uning faoliyatida respublikamizda istiqomat qiluvchi turli millat va elatlarni jipslashtirish asosiy o'rin tutmoqda. Turli millatga mansub rassomlar, yozuvchilar, shoirlar, olimlar, madaniyat va san'at arboblari-ga bag'ishlangan yig'ilishlar, ko'rgazmalar tashkil etilmoqda. Milliy-madaniy Markazlar o'z faoliyati bilan respublika madaniyati ravnaqiga muhim hissa qo'shmoqdalar.

Muzey

Jamiat madaniy-ma'rifiy hayotida, aholida tarixiy xotirani tiklash va mustahkamlashda muzeylarning ahamiyati katta. Shu boisdan ham mustaqillik yillarida mavjud muzeylarni ta'mirlash, ularni yangi eksponatlar bilan boyitish, yangi muzeylar harpo etishga alohida e'tibor berildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 21-apreldagi qaroriga muvofiq bir necha binolarda joylashgan O'zbekiston xalqlari tarixi muzeyi birlashtirilib, O'zbekiston tarixi Davlat muzeyi tashkil etildi. Muzey zaxirasida 250 mingdan ortiq tarixiy, san'at va madaniyat yodgorliklari saqlanmoqda. Muzey O'zbekiston hududidagi tarixiy-madaniy jarayonlarning eng qadimgi davrlardan boshlab hozirga qadar bo'lgan taraqqiyotini o'zida aks ettirgan.

Namanganda ulug' o'zbek shoiri *Boborahim Mashrab muzeyi*, Xorazmda hofiz *Hojixon Boltayev nomidagi maqomchilar muzeyi*, Urganchda Xorazm Amaliy san'ati va tarixi muzeyi, Buxoroda temirchilik muzeyi, Samarqand viloyatining Oqtosh shahrida xalq baxshisi Islom shoir Nazar o'g'lining uy-muzeyi, Toshkentda o'zbek ayollari orasidan chiqqan birinchi huquqshunos olim Xadicha Sulaymonova muzeyi, o'zbek raqqosasi Mukarrama Turg'unboyeva muzeyi singa-

ri uy-muzeylari tashkil etildi. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida ko'plab muzeylar ochildi.

1996-yil 1-sentabr kuni Toshkentda Osiyoda yagona bo'lgan ***Olimpiya shon-shuhrat muzeyi*** faoliyat ko'rsata boshladi. Bu muzey o'zbekistonlik sportchilarning xalqaro musobaqalardagi muvaffaqiyatlarini namoyish etadigan, mamlakatimizda sport harakatini rivojlantirish markazi bo'lib qoldi.

1997-yil 18-oktabrda Toshkentda ***Temuriylar tarixi davlat muzeyi*** ochildi. Muzey temuriylar davri ruhini aks ettiruvchi o'sha davrga xos tarixiy jihozlar, qurol-aslahalar, lashkarboshilar va oddiy jangchilarning kiyim boshlari, oltindan yasalgan uy-buyum ashyolari, musiqa asboblari, Amir Temur, Bobur qo'lyozmalari, Ulug'bekning astronomik qurilmalari va boshqa 2000 dan ortiqroq tarixiy, madaniy yodgorliklar bilan jihozlangan. Temuriylar tarixi davlat muzeyi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan madaniy, ma'naviy, ma'rifiy ishlar ilmiy tafakkur markaziga aylandi. 2002-yilda Termizda ***Arxeologiya muzeyi*** bunyod etildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 12-yanvardagi «Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish to'g'risida»gi Farmoni va uning bajarilishini ta'minlashga qaratilgan Respublika hukumatining 1998-yil 5-dekabrda qabul qilingan «Muzeylar faoliyatini qo'llab-quvvatlash masalalari to'g'risida»gi qarori mamlakatimizda muzey ishini rivojlantirish istiqbollarini belgilab berdi.

Madaniyat ishlari vazirligi, «Oltin meros» jamg'armasi, Badiiy akademiya, Moliya vazirligi, Mehnat vazirligi muzeylar rahbariyati bilan hamkorlikda muzeylarning rivojlanishi va moliyaviy ta'minoti bo'yicha dastur ishlab chiqildi. Muzeylar davlat muhofazasiga olingdi, ularni ta'mirlash, muzey eksponatlarini boyitish davlat budjeti hisobidan moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlandi. Muzeylar faoliyatini muvofiqlashtirish, ilmiy-uslubiy yordam ko'rsatish, moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash maqsadida 1998-yilda «O'zbekmuzey» Respublika jamg'armasi tuzildi. Aholining muzeyshunoslik madaniyatini oshirishga ko'makashuvchi «Moziydan sado» jurnali ta'sis etildi va 1999-yildan boshlab o'zbek, rus va ingliz tillarida nashr etila boshlandi. Faqat 1999-yilda muzeylarning asosiy fondi 7544 ta tarixiy va madaniy yodgorliklar bilan boyidi.

O'zbekistonda 90 dan ortiq, davlat muzeyi va 1200 dan ortiq jamoatchilik muzeyi faoliyat ko'rsatmoqda. Ularda 1,3 milliondan ortiq ajdodlarimiz tarixi, betakror madaniyatini aks ettiruvchi

nodir buyum-eksponatlar saqlanmoqda va aholiga namoyish etilmoqda. Mamlakatimizning me'moriy yodgorliklarga boy 10 ta shahri tarixiy shaharlar ro'yxatiga kiritilgan. 2500 ta me'moriy obida, 2700 ta arxeologik yodgorlik, 1800 monumental san'at asari davlat muhofazasiga olingan. Buxoro, Samarqand va Xiva shaharlaridagi 3 ta muzey-qo'riqxonalarida butun dunyoda eng nodir tarixiy yodgorliklar, me'moriy obidalar, monumental san'at asarlari saqlanib qolgan, davlat muhofazasida yangidan chiroy ochayotgan muzeylar sifatida e'tirof etilgan.

O'zbekiston muzeylari aholi orasida o'lkamiz tarixi, xalq amaliy san'ati asarlaridan iborat etnografik ko'rgazmalarni namoyish etib, jamiyatimiz ma'naviy kamoloti yo'lida xizmat qilmoqda. Minglab xorijiy sayyohlar respublikamiz muzey-qo'riqxonalariga tashrif buyurib, ajdodlarimizdan qolgan tarixiy yodgorliklar, obidalar, monumental san'at asarlari oldida ta'zim etmoqdalar. Fransiya, Turkiya, Eron, Pokiston, Koreya, Xitoy va boshqa mamlakatlarda O'zbekiston muzeylarining eksponatlari namoyish etildi.

Sport

Mustaqillik yillarida sport O'zbekiston milliy madaniyatining tarkibiy qismi sifatida rivojlantirildi. 1992-yil 5-fevralda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi qonuni sportni ommaviy ravishda rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratdi. 46 mingdan ortiq sport inshootlari, sport sog'lomlashtirish klublari, bolalar-o'smirlar sport maktablari, olimpiya o'rinosarlari bilim yurtlari, oliy sport mahorati maktablari, o'yingohlar, sport zallari, maydonlari, hovuzlar barpo etildi va ta'mirlandi. Ularda 7 mln kishi jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'ldi.

1992-yil yanvarda O'zbekiston Milliy Olimpiya Qo'mitasi tuzildi va 1993-yil sentabrda Xalqaro Olimpiya Qo'mitasining 101-sessiyasida rasmiy e'tirof etildi. Sportning boks turi jadal o'sdi. 17 marta Jahon chempioni Artur Grigoryan, Sidney Olimpiadasi chempioni Muhammadqodir Abdullayev kabi bokschilarimiz nomi jahonga mashhur. 1999-yil avgust oyida Amerikaning Xyuston shahrida o'tkazilgan X Jahon chempionatida O'zbekiston boks komandasi 83 mamlakat o'rtasida AQSH va Kuba komandalariidan keyin faxrli uchinchi o'rinni egalladi.

Vatanimizda sportning tennis turi rivojlandi. 168 ta tennis korti, eng zamonaviy «Yunusobod» tennis majmuyi barpo etildi. «Yunusobod» tennis saroyida 1994–2002-yillarda O'zbekiston Prezidenti

kubogi uchun 9 marta xalqaro tennis musobaqalari o'tkazildi. 1999-yilning iyul oyida Londonda o'tgan tennis bo'yicha xalqaro yoshlar turnirida toshkentlik sportchi Iroda To'laganova «Uimblon» turnirida g'olib chiqib, kumush kubokning kichraytirilgan nusxasini qo'lga kiritdi.

1998-yil may oyida mamlakatimiz alpinistlari Himolay tog'ining eng baland «Everest» cho'qqisiga ko'tarilib, O'zbekiston dovrug'ini dunyoga taratdilar.

Mustaqillik sharofati bilan o'zbek Milliy kurashi tiklandi. 1992-yilda Termiz va Shahrisabz shaharlarida dastlabki milliy kurash bo'yicha xalqaro musobaqa o'tkazildi. Milliy kurashimizning nazariy jihatlar va qoidalari ishlab chiqildi va xalqaro ekspertlar tomonidan e'tirof etildi, xalqaro sport turlari qatoridan o'rin oldi. 1999-yil may oyida Toshkentda dunyoning 50 dan ortiq mamlakatlaridan kelgan sportchilar ishtirokida kurash bo'yicha birinchi jahon chempionati bo'lib o'tdi. Unda o'zbekistonlik kurashchilar 3ta oltin, 3ta kumush, 3ta bronza medallarini qo'lga kiritdilar. Akobir polvon, Kamol polvon, Toshtemir polvonlar nomi butun jahonga taraldi. Xalqaro Kurash assotsiatsiyasi tuzildi, uning Faxriy Prezidenti etib Islom Karimov saylandi. Buyuk Britaniyada 2000-yildan e'tiboran har yili Islom Karimov nomi bilan ataluvchi Xalqaro turnir bo'lib o'tmoqda. 2002-yil oktabrda Xalqaro Kurash assotsiatsiyasi Xalqaro Sport federatsiyasi a'zoliciga qabul qilindi. O'zbek Milliy kurashi xalqaro sport turi sifatida dunyoda e'tirof topdi.

1991–2005-yillarda O'zbekiston sportchilari Olimpiadalar, Osiyo o'yinlari, Jahon va Osiyo chempionatlari va boshqa musobaqalarda qatnashib, 5457 dan ortiq oltin, kumush va bronza medallarini qo'lga kiritdilar. Nufuzli xalqaro musobaqalarda O'zbekiston sportchilari faol qatnashmoqda. 2014-yilda sportchilarimiz 849 ta medalni qo'lga kiritdi, ularning 266 tasi oltin medallardir.

Shaxmat bo'yicha Jahon chempioni **Rustam Qosimjonov**, boks bo'yicha Olimpiada chempioni **Muhammadqodir Abdullayev** kabi sportchilar O'zbekiston xalqining iftixoridir. O'zbekistin Futbol federatsiyasining xalqaro toifadagi hakami FIFA referisi **Ravshan Ermatov** O'zbekiston Milliy futbol maktabining rivojlanishiga munosib hissa qo'shmoqda.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda sport rivojlandi, yangi ma'nomazmun bilan boyidi, jahon sportiga qo'shildi va xalqaro maydonda salmoqli o'rin egalladi.

Ma'naviy-madaniy sohada erishilgan yutuqlar o'z samarasini ko'rsatmoqda. Ma'naviy hayotimizda uyg'onish yuz berdi, odamlarning tafakkuri va hayotga munosabati o'zgardi. Kishilarimiz ongi-da demokratik qadriyatlar mustahkamlandi, aholining faolligi oshdi, mamlakatimizning kelajagiga ishonchi mustahkamlandi.

Demokratik islohotlar natijasida erishgan katta yutug'imiz — bu umumiy xonadonimizda qaror topgan tinchlik va barqarorlik, millatlararo va fuqarolararo totuvlikdir, odamlarimiz bu qadriyatlarning beqiyos ahamiyatini anglab yetmoqdalar.

5. Milliy istiqlol g'oyasi, uning tarixiy ildizlari

Jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish sohasidagi eng asosiy vazifa milliy istiqlol g'oyasini shakllantirish va odamlar ongiga singdirishdan iborat. 1993-yil 23-aprel kuni Prezident Islom Karimov bir guruh adiblar bilan suhbat qilib, Milliy istiqlol g'oyasini yaratishning zaruriyati va ahamiyatini asoslab berdi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XII sessiyasida 1993-yil 7-may kuni nutq so'zlab, Prezident Islom Karimov quyidagilarni ta'kidladi:

- Milliy istiqlol g'oyasi xalqimizning azaliy an'analariga, udumlariga, tiliga, diliga, ruhiyatiga asoslanib, kelajakka ishonch, mehr-oqibat, insof, sabr-toqat, adolat, ma'rifat tuyg'ularini ongimizga singdirishi lozim.

- Milliy istiqlol g'oyasi xalqimizda o'zining qudrati va himoyasiga suyangan holda umuminsoniy qadriyatlarga asoslanib, jahon hamjamiyatidagi taraqqiy topgan davlatlar orasida teng huquqli asosda munosib o'rin egallashiga doimiy intilish hissini tarbiyalamog'i kerak.

«Tafakkur» jurnalining 1998-yil 2-sonida jurnal bosh muharriri savollariga Prezident I. Karimovning javoblari e'lon qilindi. Mazkur javoblarda milliy g'oyamizning nazariy va amaliy jihatlarini yanada chuqurroq yoritildi. Bugungi kunda sobiq sovetlar zamonida hukmronlik qilgan, odamlarni qullik, mutelik holatiga solgan, manqurtga aylantirgan kommunistik mafkurani tanqid qilish, ma'muriy choralar ko'rish yo'li bilan yengib bo'lmaydi. Islom Karimov «G'oyaga qarshi faqat g'oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish mumkin», — degan haq fikrni ilgari surdi.

Milliy istiqlol g'oyasidan kutilgan maqsad nima?

Prezident I. Karimov suhbatda «Xo'sh, milliy g'oya, milliy mafkura nimalarni o'zida mujassamlashtirishi va qanday talablarga javob berishi kerak?» degan savolni qo'yadi va unga javob berar ekan, quyidagi dasturiy ahamiyatga molik fikr-mulohazalarni, vazifalarni ilgari surdi:

— birinchidan, milliy mafkura, avvalambor, o'zligimizni, muqaddas an'analarimizni anglash tuyg'ularini, xalqimizning ko'p asrlar davomida shakllangan ezgu orzularini, jamiyatimiz oldiga bugun qo'yilgan oliy maqsad va vazifalarni qamrab olishi shart;

— ikkinchidan, jamiyatimizda bugun mavjud bo'lgan xilma-xil fikrlar va g'oyalar, erkin qarashlardan, har qanday toifalar va guruhlarning intilishlari va umidlaridan, har qanday insonning e'tiqodi va dunyoqarashidan qat'iy nazar ularning barchasini yagona milliy bayroq atrofida birlashtiradigan, xalqimiz va davlatimizning daxlsizligini asraydigan, el-yurtimizni eng buyuk maqsadlar sari chorlaydigan yagona g'oya — mafkura bo'lishi kerak;

— uchinchidan, milliy mafkuramiz har qanday millatchilik va shunga o'xshagan unsurlardan, boshqa elat va xalqlarni mensimaslik, ularni kamsitish kayfiyati va qarashlaridan mutlaqo xoli bo'lib, qo'shni davlat va xalqlar, umuman jahon hamjamiyatida, xalqaro maydonda o'zimizga munosib hurmat va izzat qozonishda poydevor va rahnamo bo'lishi darkor;

— to'rtinchidan, milliy g'oya, birinchi navbatda, yosh avlodimizni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalbiga insonparvarlik va odamiylik fazilatlarini payvand qilishdek olijanob ishlarimizda madadkor bo'lishi zarur;

— beshinchidan, Vatanimizning shonli o'tmishi va buyuk kelajagini uzviy bog'lab turishga, o'zimizni ulug' ajdodlarimiz boqiy merosining munosib vorislari, deb his qilish, shu bilan birga, jahon va zamonning umumbashariy yutuqlariga erishmoqqa yo'l ochib beradigan va shu maqsadlarga muttasil da'vat qiladigan g'oya bo'lishi kerak.

Prezident I.A. Karimov hozirgi zamonda insonlarning qalbi va ongini egallash uchun mafkuraviy kurash bo'layotganligi, ko'p narsalarni mafkura maydonlarida bo'layotgan kurashlar hal qilishi mumkinligi, O'zbekistonda ham ba'zi yoshlarni yo'ldan chalg'itadigan diniy ekstremizm xavfi mavjudligi haqida ogohlantirib kelmoqda.

80-yillarning oxirlarida mamlakatimizga o'zini «do'st», «dindosh», «millatdosh» qilib ko'rsatib, go'yo islom dinining sofligi uchun kurashishga «da'vat» etuvchi ayrim kimsalar kirib kelganligi ma'lum. Ular muqaddas islom dinimizning asl mohiyatini bilmaydigan oddiy odamlarni, g'o'r yoshlarni o'z tuzog'iga ilintirib, bizga begona bo'lgan diniy aqidalarni yoyishga urindi, ayrim yoshlarni o'ziga mahliyo qilishga, jaholat va jinoyat botqog'iga tortishga ulgurishdi ham. Namangan, Toshkent va Andijonda sodir etilgan qonli voqealardan keyingina bu kuchlarning niyati hokimiyat uchun kurash bo'lib, ular din niqobi ostida harakat qilayotgan xalqaro terrorchilik harakatining O'zbekistondagi bir to'dasi ekani oshkor bo'ldi. Mustaqillikning dastlabki yillarida eski mafkuradan voz kechish natijasida paydo bo'lgan bo'shliq vaziyatida begona g'oyalarning O'zbekistonga xuruji kuchaydi.

Bunday mafkuraviy ta'sirlar salbiy oqibatlarga olib kelmasligi uchun nima qilish kerak?

«Buning yo'li — odamlarimiz avvalambor, yoshlarimizning iymon-e'tiqodini mustahkamlash, irodasini baquvvat qilish, ularni o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan barkamol insonlar etib tarbiyalash. Farzandlarimiz yuragida ona Vatanga, boy tariximizga, ota-bobolarimizning muqaddas diniga sog'lom munosabatni qaror toptirishimiz, ta'bir joiz bo'lsa, ularning mafkuraviy immunitetini kuchaytirishimiz zarur»⁴⁹.

Prezident I.A. Karimovning 2008-yilda nashr etilgan «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» asarida milliy istiqlol g'oyasining mazmun-mohiyati, tamoyillari yanada ravshan belgilab berildi. Ular quyidagilardan iborat:

- yurt tinchligi;
- Vatan ravnaqi;
- xalq farovonligi;
- komil inson;
- ijtimoiy hamkorlik;
- millatlararo totuvlik;
- dinlararo bag'rikenglik⁵⁰.

⁴⁹ I.A. Karimov. Milliy istiqlol mafkurasi — xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchidir. Asarlar to'plami. 8-jild. —T.: «O'zbekiston». 2000. 494-bet.

⁵⁰ I.A. Karimov. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. — T.: «Ma'naviyat». 2008.

Prezident I. Karimov suhbatda «Xo'sh, milliy g'oya, milliy mafkura nimalarni o'zida mujassamlashtirishi va qanday talablarga javob berishi kerak?» degan savolni qo'yadi va unga javob berar ekan, quyidagi dasturiy ahamiyatga molik fikr-mulohazalarni, vazifalarni ilgari surdi:

— birinchidan, milliy mafkura, avvalambor, o'zligimizni, muqaddas an'analarimizni anglash tuyg'ularini, xalqimizning ko'p asrlar davomida shakllangan ezgu orzularini, jamiyatimiz oldiga bugun qo'yilgan oliy maqsad va vazifalarni qamrab olishi shart;

— ikkinchidan, jamiyatimizda bugun mavjud bo'lgan xilma-xil fikrlar va g'oyalar, erkin qarashlardan, har qanday toifalar va guruhlarning intilishlari va umidlaridan, har qanday insonning e'tiqodi va dunyoqarashidan qat'iy nazar ularning barchasini yagona milliy hayroq atrofida birlashtiradigan, xalqimiz va davlatimizning daxlsizligini asraydigan, el-yurtimizni eng buyuk maqsadlar sari chorlaydigan yagona g'oya — mafkura bo'lishi kerak;

— uchinchidan, milliy mafkuramiz har qanday millatchilik va shunga o'xshagan unsurlardan, boshqa elat va xalqlarni mensimaslik, ularni kamsitish kayfiyati va qarashlaridan mutlaqo xoli bo'lib, qo'shni davlat va xalqlar, umuman jahon hamjamiyatida, xalqaro maydonda o'zimizga munosib hurmat va izzat qozonishda poydevor va rahnamo bo'lishi darkor;

— to'rtinchidan, milliy g'oya, birinchi navbatda, yosh avlodimizni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalbiga insonparvarlik va odamiylik fazilatlarini payvand qilishdek olijanob ishlarimizda madadkor bo'lishi zarur;

— beshinchidan, Vatanimizning shonli o'tmishi va buyuk kelajagini uzviy bog'lab turishga, o'zimizni ulug' ajdodlarimiz boqiy merosining munosib vorislari, deb his qilish, shu bilan birga, jahon va zamonning umumbashariy yutuqlariga erishmoqqa yo'l ochib beradigan va shu maqsadlarga muttasil da'vat qiladigan g'oya bo'lishi kerak.

Prezident I.A. Karimov hozirgi zamonda insonlarning qalbi va ongini egallash uchun mafkuraviy kurash bo'layotganligi, ko'p narsalarni mafkura maydonlarida bo'layotgan kurashlar hal qilishi mumkinligi, O'zbekistonda ham ba'zi yoshlarni yo'ldan chalg'itadigan diniy ekstremizm xavfi mavjudligi haqida ogohlantirib kelmoqda.

80-yillarning oxirlarida mamlakatimizga o'zini «do'st», «dindosh», «millatdosh» qilib ko'rsatib, go'yo islom dinining sofliги uchun kurashishga «da'vat» etuvchi ayrim kimsalar kirib kelganligi ma'lum. Ular muqaddas islom dinimizning asl mohiyatini bilmaydigan oddiy odamlarni, g'o'r yoshlarni o'z tuzog'iga ilintirib, bizga begona bo'lgan diniy aqidalarni yoyishga urindi, ayrim yoshlarni o'ziga mahliyo qilishga, jaholat va jinoyat botqog'iga tortishga ulgurishdi ham. Namangan, Toshkent va Andijonda sodir etilgan qonli voqealardan keyingina bu kuchlarning niyati hokimiyat uchun kurash bo'lib, ular din niqobi ostida harakat qilayotgan xalqaro terrorchilik harakatining O'zbekistondagi bir to'dasi ekani oshkor bo'ldi. Mustaqillikning dastlabki yillarida eski mafkuradan voz kechish natijasida paydo bo'lgan bo'shliq vaziyatida begona g'oyalarning O'zbekistonga xuruji kuchaydi.

Bunday mafkuraviy ta'sirlar salbiy oqibatlarga olib kelmasligi uchun nima qilish kerak?

«Buning yo'li — odamlarimiz avvalambor, yoshlarimizning iymon-e'tiqodini mustahkamlash, irodasini baquvvat qilish, ularni o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan barkamol insonlar etib tarbiyalash. Farzandlarimiz yuragida ona Vatanga, boy tariximizga, ota-bobolarimizning muqaddas diniga sog'lom munosabatni qaror toptirishimiz, ta'bir joiz bo'lsa, ularning mafkuraviy immunitetini kuchaytirishimiz zarur»⁴⁹.

Prezident I.A. Karimovning 2008-yilda nashr etilgan «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» asarida milliy istiqlol g'oyasining mazmun-mohiyati, tamoyillari yanada ravshan belgilab berildi. Ular quyidagilardan iborat:

- yurt tinchligi;
- Vatan ravnaqi;
- xalq farovonligi;
- komil inson;
- ijtimoiy hamkorlik;
- millatlararo totuvlik;
- dinlararo bag'rikenglik⁵⁰.

⁴⁹ I.A. Karimov. Milliy istiqlol mafkurasi — xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchidir. Asarlar to'plami. 8-jild. — T.: «O'zbekiston». 2000. 494-bet.

⁵⁰ I.A. Karimov. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. — T.: «Ma'naviyat». 2008.

Shunday qilib, Islom Karimov O'zbekistonning milliy g'oyasini yaratish tashabbuskori va ijodkori bo'ldi. Ma'no-mazmuni ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etish, Vatan ravnaqi, yurt tinchligi va xalq farovonligiga erishish, komil insonni tarbiyalash, ijtimoiy hamkorlik, millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglikni ta'minlash kabi insonparvar tamoyillarni o'zida uyg'unlashtirgan milliy istiqlol g'oyasi shakllandi.

Mamlakatimizda milliy istiqlol g'oyasining asosiy tamoyillari ta'lim va madaniy-ma'rifiy muassasalari, ommaviy axborot vositalari, adabiyot va san'at, mahallalar va mehnat jamoalari tomonidan odamlar ongi va qalbiga singdirilmoqda.

Nazorat savollari

1. Mustabid sovet tuzumidan bizga qanday iqtisodiy meros qolgan edi?
2. Mustaqillik iqtisodiyot bobida qanday imkoniyatlar yaratdi?
3. O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishda qanday yo'lni tanladi?
4. Bozor munosabatlarini shakllantiruvchi qanday qonunlar qabul qilindi?
5. Kichik xususiylashtirish qachon o'tkazildi va u qanday natijalar berdi?
6. O'rta va yirik korxonalarni xususiylashtirish haqida so'lab bering.
7. Kichik va o'rta biznesning rivojlanishi haqida nimalarni bilasiz?
8. Agrar islohotlar qanday natija berdi?
9. Bozor infratuzilmasi nima?
10. Chet el sarmoyalarining O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb etilishi haqida nimalarni bilasiz?
11. O'zbekistonning yoqilg'i mustaqilligiga erishishini tushuntirib bering.
12. To'qimachilik va yengil sanoatda qanday yangi korxonalar barpo etildi?
13. Qishloq xo'jaligini rivojlantirish borasida qanday tadbirlar amalga oshirildi?
14. Aholini ijtimoiy himoyalash siyosati va amaliyoti qanday natija berdi?

15. Jamiyat ma'naviy hayotini yuksaltirish borasida qanday tadbirlar ko'rildi?

16. Kadrlar tayyorlash milliy dasturining hayotga tatbiq etilishi qanday natija berdi?

17. Milliy istiqlol g'oyasining mazmun-mohiyati nimalardan iborat?

18. Milliy istiqlol g'oyasining asosiy tamoyillarini bilasizmi?

XVIII bob. O'ZBEKISTONNING JAHON HAMJAMIYATIGA QO'SHILISHI

Tayanch so'z iboralar: *Xalqaro ahvol. Tinchlikka xavf soluvchi tahdidlar. O'zbekistonning geosiyosiy o'rni. Tashqi siyosat tamoyillari. O'zbekiston va BMT. O'zbekiston va YeXHT. O'zbekiston va Yevropa Ittifoqi. O'zbekiston va MDH. MOIH. MOH. O'zbekiston va Osiyo mamlakatlari. O'zbekiston va AQSH. O'zbekiston va Yevropa mamlakatlari hamkorligi.*

1. Xalqaro ahvol. O'zbekistonning tinchliksevar tashqi siyosati va jahon hamjamiyatiga qo'shilishi

Xalqaro vaziyatning o'zgarishi. XXI asr bo'sag'asida jahon taraqqiyotining mazmuni tubdan o'zgardi. Ilgari bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan – SSSR va AQSH yetakchilik qilgan ikki ijtimoiy-siyosiy tuzum, ikki harbiy-siyosiy blok mavjud edi. Dunyoda «sovuq urush» siyosati hukmronlik qilardi. Butun insoniyat yadro urushi xavfi ostida yashardi.

XX asrning 90-yillariga kelib, sotsialistik dunyoning yetakchisi bo'lgan ulkan imperiya – SSSR parokanda bo'ldi, sotsialistik sistema halokatga uchradi. Varshava Shartnomasi bloki tarqalib ketdi. Dunyoda yangi mustaqil davlatlar vujudga keldi. Birgina SSSRning parchalanishi natijasida 15ta mustaqil davlat, jumladan, mustaqil O'zbekiston davlati tashkil etildi. «Sovuq urush» siyosati barham topdi.

Xavfsizlikka tahdidning kuchayishi

Xalqaro vaziyatda tub o'zgarishlar sodir bo'lsa-da, dunyo tinchligiga tahdid soluvchi xavf-xatarlar, ziddiyatlar saqlanib qoldi. Bu quyidagi hollarda namoyon bo'lmoqda:

- turli darajada rivojlangan mamlakatlar o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy notenglik va ziddiyatlar yanada o'sdi. Mamlakatlar o'rtasida ilmiy-texnikaviy bilimlar, ilg'or texnologiya, erkin sarmoyalarni to'plash va joylashtirishda hamon tafovutlar katta. Dunyoning katta qismida iqtisodiy zaif, aholisi qashshoq yashayotgan mamlakatlar mavjud;

- bir qator mintaqalarda, hatto bir mamlakat fuqarolari o'rtasida milliy-etnik va diniy nizolar kelib chiqib mojarolarga, qonli urushlarga aylanmoqda. Mintaqaviy mojarolar tufayli 30 milliondan ortiq odam o'zi yashaydigan joylarni tashlab, boshqa mamlakatlarga qochoq sifatida ketishga majbur bo'lgan;

- umumiy, mintaqaviy va milliy xavfsizlikka terrorizm, ayirmachilik va diniy ekstremizm tahdid qilmoqda. Xalqaro terroristlar, dinni siyosiyashtirish natijasida vujudga kelgan ekstremistlar, shu jumladan, islom fundamentalistlari odamlar o'rtasida «haqiqiy» va «soxta» dindorlik belgilari bo'yicha qarama-qarshilik chiqarishga, millatlarni parchalashga, islom sivilizatsiyasi bilan boshqa sivilizatsiyalar o'rtasida yangi qarama-qarshiliklar, mojarolar keltirib chiqarishga urinmoqdalar;

- «sovuq urush» siyosatiga chek qo'yilishi natijasida yalpi yadro urushi xavfi kamaygan bo'lsa-da, bu turdagi ommaviy qirg'in qurollarning ko'p miqdorda saqlanayotganligi, yadro quroliga ega bo'lgan davlatlar sonining ko'payib borayotganligi dunyo uzra umumiy xavfsizlikka jiddiy tahdid bo'lib qolmoqda;

- jahon miqyosida atrof-muhitning ifloslanayotganligi, nosog'lom ekologik vaziyat, jumladan, Markaziy Osiyoda Orol dengizining qurib borishi bilan bog'liq ekologik tanglik insoniyat boshiga xavf solib turibdi;

- tobora kuchayib borayotgan korrupsiya, uyushgan jinoyatchilik, g'yohvandlik, yashirin qurol oldi-sotdisi insoniyatni tashvishlantirmoqda.

Bularning barchasi dunyo hali ham ilgari gidek mo'rt bo'lib turganligidan dalolat beradi. Bizni qurshab tugran olam g'oyat murakkab va muammoli bo'lib keldi, hozir ham shunday bo'lib qolmoqda.

Bugungi kunda butun insoniyatning taqdiri, ijtimoiy taraqqiyot istiqbollari xalqaro munosabatlarga bog'liq bo'lib qoldi. Xalqaro maydondagi har bir siyosiy tanglik, mojaro barcha mamlakatlar va xalqlar manfaatiga daxldor bo'lib qoldi. Hatto, ayrim olingan mamlakat ichkarisidagi nizoli jarayonlarni, urushlarni bartaraf etish ham jahon hamjamiyatining vazifasiga aylandi.

Davrimizning muhim xususiyati aholi talab-ehtiyojlarining g'oyat darajada o'sganligi bilan belgilanadi. Alohida olingan bir mamlakat resurslari bilan uning aholisi talablari, ehtiyojlarini to'liq qondirib bo'lmaydi. Hatto rivojlangan mamlakat uchun ham boshqa mamlaka-

katlar bilan iqtisodiy, madaniy, ilmiy-texnikaviy hamkorlik qilish obyekтив zaruriyat bo'lib qoldi.

Hozirgi dunyoda biron-bir mamlakat, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi ham boshqalardan ajralgan hudud emas. Sayyoramiz yaxlit va bo'linmasdir. Shu bois, barcha mamlakatlar, xalqlar bir-biri bilan bog'langan, o'zaro aloqadadir.

O'zbekistonning geografik o'rni

O'zbekiston xalqaro aloqalarni yo'lga qo'yish nuqtayi nazaridan va o'z taraqqiyot istiqbollari jihatidan qulay geografik-

strategik imkoniyatlarga ega.

Qadim zamonlarda Sharq bilan G'arbni bog'lab turgan Buyuk Ipak yo'li O'zbekiston hududi orqali o'tgan. Bu yerda savdo yo'llari tutashgan, tashqi aloqalar hamda turli madaniyatlar tutashib bir-birini boyitgan.

Bugungi kunda ham Yevropa va Osiyoni bog'laydigan yo'llar Markaziy Osiyodan, uning o'rtasida joylashgan O'zbekistondan o'tmoqda:

- Markaziy Osiyoda geografik-siyosiy jihatdan markaziy o'rin tutgan O'zbekiston ushbu mintaqada kuchlar nisbati va muvozanatini saqlash, barqarorlikni ta'minlash, hamkorlikni mustahkamlash imkoniyatlariga ega.

- O'zbekiston Markaziy Osiyoning transport, energetika, suv tizimi markazida joylashgan.

- Aholi soni, ilmiy-texnikaviy va boshqa imkoniyatlari jihatidan mintaqada yetakchi o'rinda turadi.

- Tabiiy iqlim sharoiti qulay, ulkan mineral xomashyo zaxiralari va strategik materiallarga ega, dehqonchilik madaniyati rivojlangan, oziq-ovqat bilan o'zini ta'minlashga qodir.

- O'zbekiston sanoatning bazaviy va zamonaviy tarmoqlariga ega, o'zini neft, gaz, rangli metallar bilan ta'minlabgina qolmay, ularni eksport qilish imkoniyatiga ega.

- Yurtimizning jahonga mashhur boy ma'naviy merosi bor, shu tufayli insoniyat sivilizatsiyasida salmoqli o'rin egallab, dunyoning ma'naviy va siyosiy jarayonlariga ta'sir o'tkazish salohiyatiga ega.

O'zbekistonda qulay imkoniyatlar bilan bir qatorda geografik-siyosiy jihatdan qiyinchiliklar tug'diruvchi omillar ham mavjud. Jumladan:

- O'zbekiston Fors ko'rfazi, Kaspiy dengizi havzasi va Qrim havzasining neft va gazga juda boy konlari joylashgan yarim halqaning strategik markazida joylashgan. Shu bois, bu hududda butun

dunyoda energiya taqchilligi sharoitida ko'pgina yirik davlatlarning bir-biriga mos kelmaydigan manfaatlari o'zaro to'qnashmoqda.

- Yana bir noqulaylik shundan iboratki, O'zbekiston etnik, demokratik, iqtisodiy va boshqa muammolar yuki ostida qolgan mamlakatlar bilan chegaradoshdir.

- Sovetlar davrida Markaziy Osiyoda, jumladan, O'zbekistonda kommunikatsiyalar nomaqbul ravishda shakllantirilgan. Janubiy yo'nalishda transport kommunikatsiyalari amalda rivoj topmagan. O'zbekiston bevosita dengizga chiqa olmaydigan, buning ustiga dengiz bandargohlaridan eng uzoqda joylashgan mamlakat. Bir necha davlatlar hududidan o'tadigan olis yo'llar, O'zbekistonning iqtisodiy aloqalarini chegaralaydi, yuk tashishni qimmatlashtirib, mahsulotlarning raqobatga bardosh berishiga salbiy ta'sir etadi.

- Suv resurslarining cheklanganligi, ekologik muammolar, Orol fojiasi ham mamlakatimiz uchun noqulay omildir.

**O'zbekiston tashqi
siyosatining huquqiy
asoslari va tamoyillari**

Mustaqillikning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonning milliy manfaatlari-ga mos keladigan puxta tashqi siyosiy yo'lni belgilash, jahon hamjamiyatiga qo'shilish, xorijiy mamlakatlar bilan siyosiy diplomatik, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy aloqalar o'rnatish masalalari dolzarb vazifa sifatida ko'ndalang bo'lib turardi. Bu osongina yechiladigan vazifalar emas edi. Masalaning murakkabligi shundan iborat ediki, Ittifoq davrida tashqi siyosat yuritish, tashqi dunyo bilan aloqa qilish, tashqi savdoni tashkil etish Moskva, markaziy hokimiyat tomonidan olib borilar edi. Respublikalar esa, jumladan, O'zbekiston ham tashqi dunyodan ajralgan, to'g'ridan to'g'ri aloqa qilolmaydigan yopiq mamlakat edi. Shu bois, davlatimiz tashqi siyosat yuritish tajribasiga ham, jahon diplomatiyasini, tashqi iqtisodiy faoliyatni biladigan kadrlarga ham ega emas edi. Respublikada bunday kadrlar tayyorlovchi birorta ham o'quv yurti yo'q edi. Vaziyat zudlik bilan tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalarni shakllantirishni talab qilmoqda edi.

Prezident Islom Karimovning «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li» va boshqa asarlarida mustaqil tashqi siyosat yuritish qoidalari nazariy va amaliy jihatdan puxta asoslab berildi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-moddasida tashqi siyosat qoidalari qonunlashtirildi va u jahondagi ko'plab mamlakatlar bilan hamkorlik jarayonlari ortga qaytmasligining huquqiy kafolati bo'lib

xizmat qilmoqda. O'zbekistonni xalqaro huquq subyekti sifatida belgilaydigan, respublikaning tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga soladigan qonunlar qabul qilindi. «O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to'g'risida»gi, «Chet el investitsiyalari va xorijiy investorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida»gi, «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi va boshqa qonunlar hamda normativ hujjatlar ana shular jumlasidandir. Bular faol va keng ko'lamli hamkorlik uchun mustahkam huquqiy kafolat yaratib berdi.

Tashqi aloqalarni ta'minlaydigan vazirliklar va muassasalar tashkil etildi. Tashqi ishlar vazirligi, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, ixtisoslashtirilgan tashqi savdo firmalari shular jumlasidandir. Jahon iqtisodiyoti va diplomatiyasi universiteti, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi va boshqa universitetlarda tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy faoliyat sohasi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi.

Tashqi siyosatga tinchlik, barqarorlik, hamkorlik yo'li asos qilib olindi.

O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- mafkuraviy qarashlardan qat'iy nazar hamkorlik uchun ochiqlik, umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik va xavfsizlikni saqlashga sodiqlik;

- davlatlarning suveren tengligi va chegaralar daxlsizligini hurmat qilish;

- boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;

- nizolarni tinch yo'l bilan hal etish;

- kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik;

- inson huquqlari va erkinliklarini hurmat qilish;

- ichki milliy qonunlar va huquqiy normalardan xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan qoidalari va normalarining ustuvorligi;

- davlatning, xalqning oliy manfaatlari, farovonligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ittifoqlar tuzish, hamdo'stliklarga kirish va ulardan ajralib chiqish;

- tajovuzkor harbiy bloklar va uyushmalarga kirmaslik;

- davlatlararo aloqalarda teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik, davlat milliy manfaatlarining ustunligi;

- tashqi aloqalarni ham ikki tomonlama, ham ko'p tomonlama

kelishuvlar asosida rivojlantirish, bir davlat bilan yaqinlashish hisobiga boshqasidan uzoqlashmaslik.

Mamlakatimizning jahon xalqlari tinchligi va xavfsizligiga mos bo'lib tushgan tinchliksevar tashqi siyosati uni jahonda mustaqil davlat sifatida tezda tan olinishini ta'minladi. O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini dunyodagi nufuzli davlatlar tan oldi, ularning 130 tasi bilan diplomatik, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy aloqalar o'rnatildi. Toshkentda 45 mamlakatning elchixonasi, yigirmaga yaqin xalqaro tashkilot va moliyaviy muassasa vakolatxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Shuningdek, xorijiy mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar huzurida O'zbekistonning 46 diplomatik va konsullik vakolatxonalari ochilgan va faoliyat ko'rsatmoqda.

**O'zbekistonning
BMTga a'zo bo'lishi
va faoliyati**

O'zbekiston Respublikasi o'zining xohish-irodasi va taklifiga ko'ra 1992-yil 2-martda jahondagi eng nufuzli xalqaro tashkilot — Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo bo'ldi. 1993-yil 24-avgustda Toshkentda BMTning vakolatxonasi ochildi va ish boshladi. Mamlakatimiz Prezidenti I. Karimovning BMT Bosh Assambleyasining 1993-yilda bo'lgan 48-sessiyasida ishtirok etishi va unda 27-sentabrda qilgan ma'ruzasi O'zbekistonni jahonga ko'hna va yosh, navqiron davlat sifatida namoyon etdi. O'zbekiston Respublikasi nomidan Markaziy Osiyoda xavfsizlik, barqarorlik va hamkorlik masalalari bo'yicha BMTning Toshkentda doimiy ishlovchi seminarini chaqirish, narkobiznesga qarshi kurashni kuchaytirish, Orol muammosini hal etish va boshqa masalalar bo'yicha bir qator takliflar o'rtaga qo'yildi.

O'zbekiston rahbariyati va BMT rahbarlarining sa'y-harakatlari natijasida O'zbekiston BMTning Xalqaro telekommunikatsiya uyushmasi, Xalqaro Taraqqiyot assotsiatsiyasi, Qochoqlar ishi bo'yicha Oliy qo'mitasi, Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti, Xalqaro fuqaro aviatsiyasi tashkiloti, Xalqaro atom energiyasi agentligi, Aholi joylashish jamg'armasi, Narkotik moddalarni nazorat qilish dasturi, Sanoat taraqqiyoti tashkiloti, Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti singari ixtisoslashgan muassasalarga a'zo bo'ldi.

O'zbekistonning tashabbusi bilan va BMT rahnamoligida 1995-yil 15—16-sentabr kunlari Markaziy Osiyoda xavfsizlik va hamkorlik masalalariga bag'ishlangan Toshkent kengash-seminari bo'lib o'tdi. Xalqaro kengashda ishtirok etgan 31 davlat va 6 xalqaro tashkilotdan kelgan muxtor vakillar mintaqa xavfsizligini ta'minlash, mojaro-

larning oldini olish, integratsiya jarayonlarini chuqurlashtirishning ishonchli tizimini barpo etish masalalari yuzasidan o'z fikrlarini, takliflarini aytdilar. Kengash yakunida qabul qilingan Bayonot jahon xalqlarini, xususan, Markaziy Osiyo xalqlarini, turli siyosiy kuchlarni mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlashga, iqtisodiy va ekologik hamkorlik tizimlarini barpo etishga chaqirdi.

O'zbekistonning BMT bilan hamkorligining yorqin sahifalaridan yana biri Markaziy Osiyo mintaqasini yadro qurolidan xoli zonaga aylantirish masalasida o'z ifodasini topdi. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasi minbaridan turib so'zlagan nutqida Markaziy Osiyoni yadro qurolidan xoli zonaga aylantirish g'oyasini ilgari surgan edi. O'zbekistonning bu tashabbusi xalqaro hamjamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlandi.

1997-yil 15–16-sentabr kunlari Toshkentda **«Markaziy Osiyo-yadro qurolidan xoli zona»** mavzusida xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi. Uning ishida 56 davlat va 16 xalqaro tashkilotdan vakillar ishtirok etdi. Ushbu masala yuzasidan Markaziy Osiyo mamlakatlari tashqi ishlar vazirliklarining Bayonoti imzolandi. BMTga a'zo davlatlar mazkur taklifini ko'p bor muhokama qilib, 2006-yilda ushbu masala bo'yicha shartnoma imzolashdi. **2009-yilning mart oyidan boshlab mazkur shartnoma kuchga kirdi.** Markaziy Osiyo mintaqasining yadro qurolidan xoli zonaga aylanishi mazkur mintaq xavfsizligini mustahkamladi.

2000-yil oktabr oyida Toshkentda Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni mustahkamlash, giyohvand moddalar tijorati, uyushgan jinoyatchilik va terrorizmga qarshi kurash mavzusida xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi. O'zbekiston Prezidenti tashabbusi bilan 2001-yilda BMT Xavfsizlik Kengashining terrorizmga qarshi kurash bo'yicha maxsus Qo'mitasi ta'sis etildi. 2002-yil 18–20-oktabr kunlari BMT Bosh kotibi Kofe Annanning, 2010-yil aprel oyida BMT Bosh kotibi Pan Gi Munning O'zbekistonga tashriflari mamlakatimizning xalqaro hamjamiyatdagi o'rne mustahkamlanib, obro'-e'tibori ortib borayotganining dalilidir.

UNESCO bilan hamkorlik

O'zbekistonning BMT homiyligidagi Ta'lim, fan va madaniyat bilan shug'ullanuvchi xalqaro tashkilot – UNESCO bilan aloqalari tobora mustahkamlanib bormoqda. 1993-yil 23-oktabrda UNESCOning Parijdagi qarorgohida O'zbekistonni UNESCOga a'zolikka qabul qilish marosimi bo'ldi. O'sha kuni Ulug'bek taval-

ludining 600 yilligini nishonlash UNESCO dasturiga kiritildi. 1994-yil oktabrida Parijda Ulug'bek haftaligi tantana bilan o'tdi. Samarqand, Xiva va Buxoro UNESCOning jahon madaniy qadriyatlar ro'yxatiga kiritildi. Bu ro'yxatda 411 ta obyekt bor.

UNESCO Markaziy Osiyo taraqqiyotini o'rganish, tiklash va ommalashtirishga katta ahamiyat bermoqda. *«Ipak yo'li – muloqot yo'li»* deb nomlangan yirik tadqiqotda Markaziy Osiyoga birinchi darajali ahamiyat berildi. 1995-yil iyulda UNESCO qaroriga binoan Samarqandda Markaziy Osiyo tadqiqotlari xalqaro instituti tashkil etildi. UNESCO Bosh direktori *Federiko Mayorning* 1995-yil iyul oyida O'zbekistonga rasmiy tashrifi chog'ida mazkur institut ochildi. UNESCO bobomiz Amir Temur tavalludining 660 yilligini xalqaro miqyosda nishonlashga qaror qildi va 1996-yil oktabrida Parijda Amir Temurga bag'ishlangan bir haftalik xalqaro anjuman bo'lib o'tdi. Amir Temur tavallud topgan Shahrisabz shahri UNESCOning madaniy qadriyatlar ro'yhatiga kiritildi.

1997-yilda jahon madaniyati durdonalaridan hisoblangan Buxoro va Xiva shaharlarining 2500 yillik muborak sanalari Parijda keng nishonlandi. Xalqaro anjuman va ko'rgazmalar o'tkazildi. Bu O'zbekiston va UNESCO o'rtasidagi hamkorlikning yana bir yorqin ifodasi bo'ldi. 1997-yil 19–20-oktabr kunlari Buxoro va Xiva shaharlarining 2500 yilligi, 2002-yilda Termiz shahrining 2500 yilligi va Shahrisabz shahrining 2700 yilligi munosabati bilan bo'lib o'tgan ulkan tantanalarda BMT, UNESCO va boshqa ko'plab xalqaro tashkilotlar va xorijiy mamlakatlarning elchilari va vakillari, bir qator mehmonlar ishtirok etdilar.

O'zbekiston BMT doirasidagi ixtisoslashgan muassasalar – Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti, Xalqaro Mehnat tashkiloti, Jahon Intellektual mulk tashkiloti, Xalqaro Bolalar jamg'armasi (UNISEF), Xalqaro pochta ittifoqi, Elektr aloqasi bo'yicha xalqaro ittifoq, Jahon meteorologiya tashkiloti, Xalqaro Olimpiada Qo'mitasi, Xalqaro avtomobilchilar ittifoqi va boshqa tashkilotlarning a'zosi sifatida ular bilan hamkorlik qilmoqda.

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga, uning jahon hamjamiyati bilan integratsiyalashuviga xalqaro moliyaviy, iqtisodiy tashkilotlar – Xalqaro Valuta fondi, Jahon banki, Xalqaro Moliya korporatsiyasi, Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki ham ko'maklashmoqda. Xalqaro Savdo markazi (YuNKTAD), Tariflar va savdo Bosh bitimi (GATT) bilan hamkorlik qilinmoqda.

1996-yilda Shanxayda, 1997-yilda Mo'g'ulistonda bo'lib o'tgan Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston davlatlari o'rtasidagi turbiy sohada hamda chegara hududlaridagi munosabatlarni o'rnatish, qurolli kuchlarni qisqartirish to'g'risida tuzilgan edi. Shu tariqa, «Shanxay forumi» tashkiloti tuzilgan edi.

hida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
li va O'zbekistonning «Shanxay forumi»
to'g'risida bayonot imzolandi.

axay forumi'ga kirishi munosabati b
korlik Tashkiloti — SHHT, deb o'zgarti
chilaridan biri bo'ldi.

an sammit yakunida «Shanxay Hamkordashlik va
ida Deklaratsiya» hamda terrorchilik,
qarshi kurash borasidagi *Shanxay Kon*

kunlari SHHTga a'zo mamlakatlar da
terburg shahrida navbatdagi sammiti b
unida SHHTga a'zo davlatlar rahbar
hikilotning ta'sis hujjati – SHHT Xar
lar o'rtasida **Mintaqaviy antiterror tuzil**

ni Moskvada bo'lib o'tgan sammitda S
chi idoralari – **Pekinda Kotibiyat va**
ilterror tuzilmasi (MATT) Ijroiya Qo'r
ror qildi. Bu tashkilotlar 2004-yil yanva

ini Toshkentda SHHTga a'zo davlatlar
lib o'tdi. Unda ikki asosiy masala — xa
hamkorlik bo'yicha muzokaralar bo'ldi.
yida O'zbekistonning Toshkent shahri, B
rida sodir etilgan terrorchilik harakati
butun Markaziy Osiyo mintaqasida va
qaratilganligi qayd etildi. Butun dunyod
adrovii, kimyovii, biologik, elektron t
lganligi, terrorchilarning bazalarini yo'q
zaharlaydigan, terrorchilikni moliyalash

**YXHT bilan
hamkorlik**

O'zbekiston 1992-yil fevral oyida dunyoda tinchlikni mustahkamlash, inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha katta tadbirlarni amalga oshirayotgan nufuzli xalqaro tashkilot – Yevropa-da Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti – YeXHTga a'zo bo'lib kirdi. I. Karimovning 1992-yil 9–10-iyulda bo'lgan Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotining majlisida ishtirok etishi, unda nutq so'zlashi va Kengashning 10-iyulda bo'lgan majlisiga raislik qilishi O'zbekistonning jahon hamjamiyatida munosib o'rin egallaganligining dalilidir. I. Karimov o'z nutqida u yoki bu mintaqada tinchlik va barqarorlikni buzishi mumkin bo'lgan mojarolar yaqinlashuvining oldini olish, mojarolarga yo'l qo'ymaslik muammolari bilan shug'ullanuvchi mexanizمنى vujudga keltirish, tashkilot qabul qilayotgan hujjatlarning ta'sirchanligini oshirish, hujjatlar mojarolarni oldini olish, yo'l qo'ymaslik ruhida bo'lishini ta'minlash takliflarini ilgari surdi. 1999-yil noyabr oyida bo'lgan YeXHTning Istanbul sammitida Islom Karimovning xalqaro terrorchilikka qarshi kurashuvchi xalqaro markaz tuzish haqidagi taklifi ham ma'qullandi.

1996-yil fevral oyida O'zbekiston bilan Yevropa Ittifoqi o'rtasida hamkorlik o'rnatish bo'yicha muzokaralar bo'ldi. Shu yil iyul oyida *Florensiya shahrida Yevropa Ittifoqi bilan O'zbekiston* o'rtasida sherikchilik va hamkorlik to'g'risida Bitim imzolandi. Bu hujjat O'zbekistonning Yevropa Ittifoqi va unga a'zo bo'lgan mamlakatlar bilan o'zaro munosabatlarining huquqiy negizi bo'lib siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy aloqalar uchun keng imkoniyatlar ochdi. Yevropa Ittifoqi bilan hamkorlik O'zbekistonning xavfsizligi va taraqqiyotini ta'minlovchi muhim omillardan biri bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekiston mustaqil davlat sifatida sayyoramiz ozon qatlami-ni muhofaza qilish bo'yicha Vena Konvensiyasiga, ozon qatlarni kamaytiradigan moddalar haqidagi Monreal Protokoliga, atrof-muhitga ta'sir etuvchi vositalarni harbiy yoki boshqa dushmanlik maqsadida qo'llashni taqiqlovchi Konvensiyaga, Yadro qurolini tarqatmaslik haqidagi shartnomaga qo'shilgan.

Shunday qilib, O'zbekiston jahon hamjamiyatiga qo'shildi, xalqaro va mintaqaviy muammolarni hal qilishda, umumiy va mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlashda faol qatnashayotgan nufuzli davlat darajasiga ko'tarildi.

Shanxay Hamkorlik Tashkiloti

1996-yilda Shanxayda, 1997-yilda Moskvada bo'lib o'tgan Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston davlat rahbarlarining sammitlarida harbiy sohada hamda chegara hududlarida o'zaro ishonchni mustahkamlash, qurolli kuchlarni qisqartirish to'g'risida shartnomalar imzolangan edi. Shu tariqa, «Shanxay forumi» yoki «Shanxay beshligi» tashkiloti tuzilgan edi.

2001-yil 14–15-iyun kunlari Xitoyda navbatdagi Shanxay sammiti bo'lib o'tdi. Uning ishida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov qatnashdi va O'zbekistonning «Shanxay forumi»ga to'la huquqli a'zo bo'lishi to'g'risida bayonot imzolandi.

O'zbekistonning «Shanxay forumi»ga kirishi munosabati bilan uning nomi Shanxay Hamkorlik Tashkiloti – SHHT, deb o'zgartirildi. O'zbekiston uning asoschilaridan biri bo'ldi.

2001-yil iyunda bo'lgan sammit yakunida «Shanxay Hamkorlik Tashkilotini tuzish to'g'risida Deklaratsiya» hamda terrorchilik, ayirmachilik va ekstremizmga qarshi kurash borasidagi ***Shanxay Konvensiyasi*** imzolandi.

2002-yil 6–7-iyun kunlari SHHTga a'zo mamlakatlar davlat boshliqlarining Sankt-Peterburg shahrida navbatdagi sammiti bo'lib o'tdi. Muzokaralar yakunida ***SHHTga*** a'zo davlatlar rahbarlarining ***Deklaratsiyasi***, tashkilotning ta'sis hujjati – ***SHHT Xartiyasi***, SHHTga a'zo davlatlar o'rtasida ***Mintaqaviy antiterror tuzilmasi*** haqidagi bitim imzolandi.

2003-yil 29-may kuni Moskvada bo'lib o'tgan sammitda SHHTning doimiy amal qiluvchi idoralari – ***Pekinda Kotibiyat va Toshkentda Mintaqaviy aksilterror tuzilmasi (MATT)*** Ijroiya Qo'mitasini ishga tushirishga qaror qildi. Bu tashkilotlar 2004-yil yanvardan boshlab ish boshladilar.

2004-yil 17-iyun kuni Toshkentda SHHTga a'zo davlatlar rahbarlarining sammiti bo'lib o'tdi. Unda ikki asosiy masala – xavfsizlik va savdo-iqtisodiy hamkorlik bo'yicha muzokaralar bo'ldi. Sammitda 2004-yil mart oyida O'zbekistonning Toshkent shahri, Buxoro va Toshkent viloyatlarida sodir etilgan terrorchilik harakati nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasida vaziyatni izdan chiqarishga qaratilganligi qayd etildi. Butun dunyoda terrorchilik kuchayib, yadroviy, kimyoviy, biologik, elektron terrorchilik xavfi paydo bo'lganligi, terrorchilarning bazalarini yo'qotish, odamlarning ongini zaharlaydigan, terrorchilikni moliyalashtiradi-

gan markazlarga qarshi keskin kurash olib borish zarurligi ta'kidlandi. Shu bois, Toshkentda tashkil etilgan MATT zimmasiga axborot almashish, chegara va bojxona qo'mitalarining, maxsus xizmatlarning hamkorligini muvofiqlashtirish, shu orqali terrorchilikning oldini olish vazifasi yuklangan.

SHHTning *Toshkent sammitida* savdo-iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish masalasiga alohida e'tibor berildi. Sammitda SHHTga a'zo mamlakatlarni xavfsizlik orqali hamkorlik sari boshlaydigan tashkilotdir, deb ta'kidlandi. Sammitda iqtisodiy hamkorlikning quyidagi yo'nalishlarini rag'batlantirishga kelishib olindi:

- transport infratuzilmasini rivojlantirish;
- tabiiy mineral xomashyo zaxiralarini o'zlashtirish;
- suv-energetika zaxiralaridan unumli foydalanish;
- ekologiyaga oid masalalar, xususan, ichimlik suvi muammolari-ni hal qilish;
- fan-texnika va yuqori texnologiya, energetika sohalarida integratsiyalashish;
- investitsiyalar xavfsizligini kafolatlaydigan huquqiy poydevor yaratish, bu sohadagi to'siq va muammolarni bartaraf etish.

Xitoy Xalq Respublikasi Raisi Xu Tszintao Xitoy hukumati SHHT doirasidagi iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishga 900 mln AQSH dollari miqdorida kredit ajratishini ma'lum qildi.

Sammit yakunida Toshkent deklaratsiyasi, SHHTning vakolat-lari va immunitetlari to'g'risidagi konvensiya, Narkotik vositalar va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurashda hamkorlik to'g'risidagi bitim, tashkilot va uning organlari faoliyatiga doir hujjatlar — jami o'nta hujjat imzolandi.

2010-yil 11-iyun kuni Toshkentda SHHT Davlat rahbarlari Kengashining navbatdagi 10-majlisi bo'lib o'tdi. Davlat rahbarlari ko'p tomonlama va o'zaro hamkorlikni rivojlantirish, dolzarb mintaqaviy va xalqaro masalalar, muammolar bo'yicha fikr almashdilar. Sammitda iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish va mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlash masalalariga alohida e'tibor berildi. Muzokaralar yakunida SHHT Davlat rahbarlarining Deklaratsiyasi, SHHTga a'zolarni qabul qilish tartibi to'g'risida Nizom, SHHTning Toshkentda faoliyat yurtuvchi Mintaqaviy aksilteror tuzulmasi Kengashi-ni 2009-yildagi faoliyatiga doir hisobot tasdiqlandi, SHHTga a'zo davlatlar hukumatlari orasida qishloq xo'jaligi sohasida va jinoyat-chilikka qarshi kurashda hamkorlik to'g'risida bitimlar imzolandi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston tarixan qisqa vaqtda dunyo hamjamiyati tomonidan e'tirof etildi. Nufuzli xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'ldi.

2. O'zbekistonning Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari bilan ko'p tomonlama va ikki tomonlama aloqalari

MDHning tashkil topishi

1991-yil 8-dekabrda Minskda uch slavyan respublikasi — Rossiya, Ukraina, Belarus rahbarlari — B.Yelsin, L.Kravchuk, S.Shushkevichlarning uchrashuvi bo'ldi. O'sha kuni Belovejskoe-Pushcheda uch davlat boshliqlari Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH)ni tuzish to'g'risida Shaitnoma imzoladilar. Shartnomada *yagona iqtisodiy makon, yagona valuta va moliya-bank sistemasi bo'ladi, fan, ta'lim, madaniyat va boshqa sohalarda hamkorlik qilinadi, tashqi siyosat, armiya sohasidagi siyosat kelishilgan holda yuritiladi*, deb belgilangan edi. Hujjatda SSSRning mavjudligi va SSSR Konstitutsiyasi to'xtatiladi, deb e'lon qilindi. Ukraina, Belorussiya, Rossiya parlamentlari MDHni tuzish haqidagi shartnomani ratifikatsiya qildilar va 1922-yil 30-dekabrda SSSRni tuzish to'g'risidagi shartnomani bekor qildilar.

Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston Prezidentlari MDHga uni ta'sis etuvchilar ro'lidagi kirishga tayyor ekanligini bildirdilar.

1991-yil 21-dekabrda Almati shahrida Rossiya (B.Yelsin), Ukraina (L.Kravchuk), Belarus (S.Shushkevich), Qozog'iston (N.Nazarboyev), O'zbekiston (I.Karimov), Qirg'iziston (A.Akayev), Tojikiston (R.Nabiyev), Turkmaniston (S.Niyazov), Ozarbayjon (A.Mutalibov), Armaniston (Ter-Petrosyan), Moldaviya (M.Snegur) davlat boshliqlarining kengashi bo'ldi. O'sha kuni 11 davlat boshliqlari Belovejskoye-Pushche shartnomasi yuzasidan protokolni imzolab, «Teng huquqli va ahdlashayotgan oliy tomonlar» maqomida MDH muassisi bo'ldilar. Kengashda **Almati Deklaratsiyasi** qabul qilindi. Deklaratsiyada quyidagilar haqida bayonot berildi:

- Hamdo'stlik qatnashchilarining o'zaro aloqalari ular o'rtasidagi tenglik asosida tuziladigan bitimlar hamda bitimlarda belgilangan tartiblar doirasida faoliyat yuritadigan muvofiqlashtiruvchi muassalar orqali amalga oshiriladi.

- MDH davlat ham emas, davlatlar ustidagi tuzilma ham emas.

• Xalqaro strategik barqarorlikni va xavfsizlikni ta'minlash maqsadida harbiy strategik kuchlarning birlashgan qo'mondonligi va yadro quroli ustidan yagona nazorat saqlab qolinadi.

• MDH ochiqdir, uning barcha a'zolari roziligi bilan sobiq SSSR ning a'zolari va boshqa davlatlar ham unga qo'shilishi mumkin.

• Umumiy iqtisodiy makonni, umumiy bozorni vujudga keltirishda va rivojlantirishda hamkorlik qilishga sodiqlik tasdiqlanadi.

• MDHning tuzilishi bilan SSSRning mavjudligi to'xtatiladi.

• Hamdo'stlik qatnashchilari o'z Konstitutsiyalaridagi tartib, qoidalarga binoan sobiq SSSRning shartnomalari va bitimlaridan kelib chiqadigan xalqaro majburiyatlarining bajarilishiga kafolat beradilar.

• MDH qatnashchilari mazkur Deklaratsiya qoidalariga og'ishmay rioya etish majburiyatini oladilar.

• MDH kengashlarini tayyorlash bo'yicha ishchi guruhini tuzish to'g'risida protokol imzolandi. Shu tariqa, ***Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi tashkil topdi.***

1993-yil yanvarda Minskda MDH Davlatlari boshliqlarining navbatdagi kengashi bo'ldi. Unda ***MDHning Nizomi*** imzolandi va MDHning huquqiy rasmiylashtirish jarayoni yakunlandi.

1991–1999-yillarda MDH Davlat boshliqlarining 25-mart kengashi bo'lib, ularda hammasi bo'lib iqtisodiy, ijtimoiy, harbiy-siyosiy, tashkiliy va umumiy sohalariga oid 1300 ga yaqin masalalar muhokama etilib, tegishli hujjatlar imzolandi.

Hamdo'stlik mamlakatlarining iqtisodiy va madaniy aloqalari katta mashaqqatlar va sekinlik bilan mustahkamlanib bordi. Qabul qilingan hujjatlarning aksariyati qog'ozda qolib ketdi. Bunga sabab tomonlarning muammolarni yechishni istamayotganida emas, aksincha, o'zaro hamkorlik teng huquqli asosda, har bir mamlakatning milliy manfaatlarini hisobga olgan holda yuritilishiga intilayotganligi bilan bog'liq edi. O'tgan yillar davomida erishilgan ahdlashuvlarni amalga oshirishning samarali mexanizmi yaratilmadi, o'zaro hisob-kitoblar muvofiqlashtirilmadi.

2001-yil 29–30-noyabr kunlari Moskvada MDH tashkil etilgan kunning 10 yilligiga bag'ishlangan yubiley sammiti bo'lib o'tdi. Sammit qatnashchilari Afg'onistondagi voqealar to'g'risida Bayonot qabul qildilar. Bayonotda aksilterror operatsiyasi ijobiy baholandi.

Yubiley sammitida yana bir hujjat — MDH tuzilganining 10 yilligi munosabati bilan Bayonot imzolandi. Bayonotda 10 yil davomida

rejalashtirilgan hamma tadbirlar ham amalga oshmagani ta'kidlandi. Hamdo'stlik barcha a'zo mamlakatlar xalqlari farovonligini oshirish yo'lida salohiyatga ega ekanligi, undan foydalanish zarurati e'tirof etildi.

MDHning faoliyati guvohlik beradiki, Hamdo'stlikning tashkil etilishi foydali bo'ldi. Hamdo'stlik SSSR parchalangan paytda qanday kerakli tashkilot bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ham shunday xizmat qilmoqda. Sobiq Ittifoq parchalangach, yuzaga kelgan mustaqil davlatlarning bir-biriga bog'langan iqtisodiyotini to'ldirib turish zarur edi. Hamdo'stlik mana shunday to'ldiruvchilik rolini bajardi, nizo, janjal chiqishiga yo'l qo'ymadi. O'zbekiston 2013-yil 31-may kuni MDH doirasida Erkin savdo zonasini tashkil etish shartnomasiga qo'shildi. Bu biznesni yuritish, tovarlar sotish imkoniyatini kengaytirmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 2013-yil oktabrida bo'lib o'tgan MDH Davlat rahbarlari Kengashida so'zlagan nutqida ta'kidlaganidek, bugungi kunda ham Hamdo'stlik, unga a'zo davlatlarning izchil rivojlanishi, barqarorligi va xavfsizligiga rahna solish mumkin bo'lgan tahdid va xatarlarga o'z vaqtida, munosib javob qaytarish, sobiq ittifoq hududida fuqarolarning muloqot qilish ushuni maqbul yondashuv va muvofiqlashtirilgan amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqish borasida keng imkoniyatlar yaratilmoqda⁵¹.

**O'zbekistonning
Rossiya bilan
hamkorligi**

O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatida Hamdo'stlik mamlakatlari bilan ikki tomonlama hamkorlikni yo'lga qo'yish va rivojlantirish alohida o'rin tutadi. Ikki tomonlama hamkorlik deganda, ikki davlat o'rtasidagi, ya'ni O'zbekistonning boshqa bir mamlakat bilan davlatlararo aloqalarni yo'lga qo'yish va chuqurlashtirish jarayoni tushuniladi.

O'zbekiston Rossiya Federatsiyasi bilan davlatlararo munosabatlar o'rnatish va uni rivojlantirishga alohida ahamiyat berib kelmoqda.

1992-yil 30-mayda I. Karimov boshliq O'zbekiston delegatsiyasining Rossiyaga Davlat tashrifi paytida ***O'zbekiston Respublikasi bilan Rossiya Federatsiyasi o'rtasida davlatlararo munosabatlarning asoslari, do'stlik va hamkorlik to'g'risida shartnoma imzolandi.*** Shartnoma ikki davlat o'rtasida har tomonlama hamkorlikni yo'lga qo'yish

⁵¹ «Xalq so'zi» gazetasi. 2013-yil 29-oktabr soni.

va rivojlantirishga huquqiy asos soldi. Ikki davlat o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatildi, elchixonalar ochildi.

Rossiya Federatsiyasi Prezidenti B.Yelsinning 1993-yil mart oyida O'zbekistonga tashrifi paytida O'zbekiston va RF o'rtasida madaniyat, fan va texnika, ta'lim, sog'liqni saqlash, axborot, sport va turizm sohasida hamkorlik qilish to'g'risida bitimlar imzolandi.

V. Putinning Rossiya Prezidenti etib saylanishi Rossiya va O'zbekiston o'rtasidagi hamkorlikni yangi bosqichga ko'tardi. V. Putin qisqa muddatda O'zbekistonga ikki marta — 1999-yil 10–11-dekabrda va 2000-yil 18–19-may kunlarida Davlat tashrifi bilan keldi. Tashrif davomida ikki mamlakat Prezidentlari va rasmiy delegatsiyalari o'rtasida savdo-iqtisodiy aloqalarni yanada kengaytirish, harbiy va harbiy-texnikaviy hamkorlik, xavfsizlik, jumladan, Afg'onistondagi vaziyatni barqarorlashtirish, xalqaro terrorchilikka qarshi birgalikda kurashish va boshqa masalalar muhokama qilindi.

Dekabrdagi uchrashuvda «O'zbekiston bilan Rossiya o'rtasida harbiy va harbiy-texnikaviy hamkorlikni yanada chiiqurlashtirish to'g'risida shartnoma» imzolangan bo'lsa, may oyidagi muzokaralar nihoyasida ikki mamlakat hukumatlari o'rtasida «O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilmalari bilan Rossiya Federatsiyasi subyektlari o'rtasida hamkorlikni kengaytirish to'g'risida», «Xalqaro avtomobil qatnovi to'g'risida» bitimlar imzolandi.

Shu tariqa, O'zbekiston bilan Rossiya o'rtasidagi o'zaro manfaatli aloqalar yangicha mazmun kasb etmoqda. Ikki mamlakat o'rtasida turli maqsadlarga yo'naltirilgan 150 ta hujjatlar imzolangan.

O'zbekiston bilan Rossiya o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 2000-yilda 1 mlrd AQSH dollarini tashkil etdi. O'zbekistonda 527 ta O'zbekiston–Rossiya qo'shma korxonasi, shuningdek, Rossiya Federatsiyasi firma va kompaniyalari ro'yxatga olingan. Rossiyada esa O'zbekiston sarmoyasi ishtirokida tuzilgan 293 ta qo'shma korxona mavjud. O'zbekiston Rossiyadan mashinalar va jihozlar, kimyo mahsulotlari va plastmassa, qora metall va boshqa tovarlar sotib olib, Rossiyaga turli mashina va jihozlar, paxta tolasi, oziq-ovqat mollarini eksport qiladi.

O'zbekiston Prezidenti I. Karimovning 2001-yil 3–5-may, 2004-yil aprel oylarida Rossiyaga tashrifi va Rossiya Federatsiyasi Prezidenti V. Putinning 2004-yil iyun oyida O'zbekistonga tashrifi ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlikni yangi pog'onaga ko'tardi.

2004-yil 16-iyunda O'zbekiston Respublikasi va Rossiya Federatsiyasi o'rtasida strategik sherikchilik to'g'risida bitim imzolandi. Mazkur bitim o'zaro xavfsizlikni ta'minlash, iqtisodiy va gumanitar sohalarda hamkorlikni kengaytirishga xizmat qilmoqda.

2005-yil 14-noyabrda imzolangan ittifoqchilik munosabatlari to'g'risida shartnoma hujjatlari o'zaro xavfsizlikni ta'minlash, global tahdidlarga qarshi harakat qilish, siyosiy, iqtisodiy va gumanitar sohalardagi hamkorlikni kengaytirishga qaratilgan mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi. «O'zbekneft-gaz» milliy xolding kompaniyasi bilan «Lukoil» neft kompaniyasi OAJ hamda «Gazprom» ochiq aksiyadorlik jamiyati o'rtasida mahsulot taqsimotiga oid bitim imzolandi. Bu hujjat Rossiya tomonidan O'zbekiston yoqilg'i-energetikasi sohasiga qariyb 2,5 mlrd AQSH dollari miqdorida investitsiya kiritishni nazarda tutadi. Ikki mamlakat o'rtasidagi o'zaro tovar ayriboshlash hajmi 2004-yilda 1 mlrd 642 mln AQSH dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2013-yilda 7 mld AQSH dollardan oshdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2010-yil 19-20 aprel kunlari Rossiyaga tashrifi jarayonida harbiy-texnik, bo'xona, madaniy-gumanitar sohalarda hamkorlik qilish bo'yicha hujjatlar imzolandi. Ikki davlat o'rtasida turli sohalardagi munosabatlar 276 hujjat asosida amalga oshirilmoqda. 2010-yilda O'zbekistonda 843 ta O'zbek–Rossiya qo'shma korxonasi, Rossiyada esa o'zbekistonlik sheriklar ishtirokida 385 ta qo'shma korxonalar faoliyat ko'rsatdi. 2013-yilda O'zbekiston rossiyalik ishbilarmonlar bilan hamkorlikda 900ga yaqin qo'shma korxona faoliyat yuritdi, ularning 150 dan ortig'i to'la Rossiya sarmoyasi asosida tuzilgan.

Rossiyaning 2000–2014-yillarda O'zbekiston iqtisodiyotiga kiritgan investitsiyalari hajmi 8 milliard dollarni tashkil etadi. O'zbekiston–Rossiya o'rtasidagi munosabatlar tom ma'nodagi teng huquqlilik, o'zaro manfaatdorlik, bir-birlarining suvereniteti, hududiy yaxlitligi va manfaatlarini hurmat qilish tamoyillari asosida chuqurlashib bormoqda.

O'zbekiston va Ukraina hamkorligi

O'zbekiston bilan Ukraina o'rtasida davlatlararo munosabatlarga asos solishda I. Karimovning 1992-yil avgust oyida Kiyevga rasmiy Davlat tashrifi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Tashrif chog'ida 25-avgust kuni O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov va Ukraina Prezidenti L. Kravchuk *«O'zbekiston bilan Ukraina o'rtasida davlatlararo munosabatlarning asoslari, do'stlik va hamkorlik*

to'g'risidagi shartnoma»ni imzoladilar. Shuningdek, ikki davlat o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatish to'g'risida protokol va savdo-iqtisodiy hamkorlik bitimi imzolandi.

1995-yil 20–21-iyun kunlari Ukraina Prezidenti Leonid Kuchma O'zbekistonda bo'ldi. Ikkala davlat Prezidentlari tomonidan «O'zbekiston–Ukraina hamkorligini kengaytirish va chuqurlashtirish yo'llari to'g'risida Deklaratsiya», «O'zbekiston bilan Ukraina o'rtasidagi iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish to'g'risida shartnoma» imzolandi. Safar chog'ida O'zbekiston va Ukraina hukumatlari o'rtasida jinoyatchilikka qarshi kurash sohasida hamkorlik qilish to'g'risida bitim, ilmiy-texnikaviy hamkorlik haqida bitim, elchixonalar faoliyati haqida bitim imzolandi. Islom Karimovning 1999-yil oktabrida Ukrainaga safari chog'ida «O'zbekiston va Ukraina o'rtasida 1999–2008-yillarga mo'ljallangan iqtisodiy hamkorlik to'g'risida» bitim imzolangan.

O'zbekiston va Ukraina o'rtasida 1992–2002-yillarda neftni qayta ishlash, kommunikatsiya, fan-texnika, sanoat, savdo, axborot almashish, madaniyat va boshqa sohalarda hamkorlik bo'yicha 130 dan ortiq hujjatlar imzolandi. O'zaro savdo hajmi 1992-yildagi 20 mln AQSH dollaridan 2003-yilda 280 mln AQSH dollariga yetdi. O'zbekistondan Ukrainaga aviatsiya, kimyo va yengil sanoat mollari, paxta tolasi, rangli metallar, gaz eksport qilingan bo'lsa, Ukrainadan gaz va neft konlarini o'zlashtirishda zarur bo'lgan texnika uskunlari, qora metallurgiya, kimyo sanoati mollari, shakar, pista yog'i import qilingan. O'zbekistonning Qora dengizdagi Ukraina bandargohlari orqali Yevropa mamlakatlari bilan savdo-iqtisodiy aloqalari yo'lga qo'yilgan. O'zbekistonda Ukraina investitsiyalari ishtirokida harpo etilgan 20ta qo'shma korxona faoliyat yuritadi.

**O'zbekistonning
Belorus va Moldova
bilan aloqalari**

Belorus Respublikasi Oliy Kengashining raisi S.Sushkevichning 1991-yil 6-noyabrda O'zbekistonga rasmiy Davlat tashrifi O'zbekiston bilan Belorus o'rtasida davlatlararo aloqalarga asos soldi. Tashrif paytida, Toshkentda I. Karimov va S. Shushkevich «O'zbekiston Respublikasi bilan Belorus Respublikasi o'rtasida davlatlararo munosabatlarning asoslari to'g'risida shartnoma» imzoladilar. Shuningdek, ikki davlat hukumatlari o'rtasida 1992-yilda savdo-iqtisodiy hamkorlik prinsiplari to'g'risida bitim imzolangan. Ikki davlat o'rtasidagi hamkorlik tobora rivojlanib bormoqda.

1994-yil 21–22-dekabr kunlari Belarus Respublikasi Prezidenti A. Lukashenko rasmiy tashrif bilan Toshkentda bo'ldi. Tashrif paytida davlatlararo, hukumatlararo hamda har ikki davlat muassasalari o'rtasida 18 ta hujjat imzolandi. «O'zbekiston bilan Belarus o'rtasida do'stlik va hamkorlikni yanada mustahkamlash haqidagi Deklaratsiya»ni, «Madaniyat va san'at sohasida hamkorlik qilish to'g'risida shartnoma»ni I. Karimov va A. Lukashenko imzoladilar. Hukumatlar o'rtasida daromad va mulklardan ikki tomonlama o'zaro soliq olmaslik, avtomobil, temiryo'l, havo yo'li va pochta aloqasi bo'yicha hamkorlik haqidagi bitimlar imzolandi. Tashqi ishlar vazirliklari o'rtasida maslahatlashuv haqida protokol hamda tarmoqlararo hujjatlar imzolandi. Ikki davlat o'rtasigagi hamkorlik tobora rivojlanib bormoqda.

1995-yil 30–31-mart kunlari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov Moldova Respublikasida rasmiy safarda bo'ldi. I. Karimov va Moldova Prezidenti M. Snegur o'rtasidagi muzokaralar nihoyasida O'zbekiston Respublikasi va Moldova Respublikasi o'rtasida do'stona hamkorlik to'g'risida shartnoma imzolandi. Hukumatlar o'rtasida erkin savdo munosabatlarini rivojlantirish, fan-texnika, madaniyat va san'at, pochta xizmati, aloqa, bank sohaslarida hamkorlik, samolyotlar qatnovini yo'lga qo'yish, ikki tomonlama soliq olmaslik to'g'risidagi o'ndan ziyod bitimlar imzolandi. Bu hujjatlar izdan chiqqan aloqalarning tiklanishi uchun huquqiy zamin yaratdi.

O'zbekiston uchun Moldovada ishlab chiqilayotgan shakar, dori-darmon, qishloq xo'jalik texnikasi, elektrotexnika asbob-uskunolari, sug'orishda foydalaniladigan nasoslar kerak, Moldova sanoati uchun esa, O'zbekiston paxtasi, kimyoviy tolasi, qattiq metallari kerak. Bu zaruriyat tufayli ikki mamlakat o'rtasida hamkorlik rivojlanib bormoqda.

**O'zbekistonning
Kavkazorti davlatlari
bilan aloqalari**

1995-yil 5-sentabrda Gruziya davlat rahbari, respublika Parlamenti Raisi E. Shevarnadze rasmiy tashrif bilan O'zbekistonda bo'ldi. Bu tashrif O'zbekiston bilan Gruziya o'rtasidagi qadimiy aloqalarni tiklashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ikki tomonlama munosabatlarga doir masalalar muhokama qilindi va muzokaralar nihoyasida I. Karimov va E. Shevarnadze tomonidan «*O'zbekiston va Gruziya o'rtasida do'stlik va*

hamkorlik to'g'risida shartnoma» imzolandi. Ikki mamlakat o'rtasida sarmoyalarni o'zaro himoya qilish va rag'batlantirish, fan-texnika, bank, qishloq xo'jaligi, bo'xona, xalqaro transport aloqalari, erkin savdo va ishlab chiqarish, maorif, madaniyat, sport, sog'liqni saqlash, sayyohlik, atrof-muhit muhofazasi bo'yicha hamkorlik to'g'risida 20 dan ziyod hukumatlararo va muassasalararo hujjatlar imzolandi.

Mazkur bitimni ro'yobga chiqarishda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 1996-yil may oyida Gruziya Respublikasiga rasmiy Davlat tashrifi muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Islom Karimovning Gruziyaga safari chog'ida E. Shevarnadze bilan xalqaro Transkavkaz yo'li, uning Gruziyadan o'tadigan qismini barpo etish, Gruziyaning Poti bandargohi imkoniyatlari-dan O'zbekiston yuklarini tashishda foydalanish masalalari bo'yicha ahdlashib olindi. I. Karimov va E. Shevarnadze O'zbekiston va Gruziya o'rtasida hamkorlikni kengaytirish va chuqurlashtirish to'g'risidagi Deklaratsiyani imzoladilar. Shuningek, O'zbekiston bilan Gruziya o'rtasida moliya-sanoat guruhini tuzish, huquq-tar-tibot, pochta aloqasi, savdo, soliq, bo'xona tizimi kabi 15 ga yaqin bitimlar imzolandi. Ikki davlat o'rtasida hamkorlik rivojlanib bormoqda.

O'zbekiston bilan Ozarbayjon o'rtasida davlatlararo aloqalar yo'lga qo'yildi va rivojlanib bormoqda. 1996-yil 27-may kuni Islom Karimov boshliq O'zbekiston davlat delegatsiyasi Ozarbayjonda bo'ldi. Ikki davlat Prezidentlari ***«O'zbekiston bilan Ozarbayjon o'rtasida do'stlik va hamkorlik to'g'risida shartnoma» imzoladilar.*** Ikki qardosh mamlakat o'rtasida davlatlararo aloqalar yo'lga qo'yildi. Safar chog'ida O'zbekiston bilan Ozarbayjon o'rtasida savdo-iqtisodiy, soliq, bo'xona, havo yo'li, avtomobil va temiryo'li aloqalari, madaniy va boshqa sohalaridagi aloqalarni rivojlantirish bo'yicha 20 ga yaqin hukumatlararo hujjatlar imzolandi. Ikki davlat rahbarlari xalqaro Transkavkaz yo'lini barpo etish, uning Ozarbayjondan o'tadigan qismini shakllantirish, O'zbekiston yuklarini Ozarbayjon hududi orqali Yevropa tomon chiqarish, Ozarbayjon bandargohlarini ta'mirlash masalalari to'g'risida kelishib oldilar. Ikki mamlakat tashqi ishlar vazirliklari o'rtasida o'zaro maslahatlashuvlar yo'lga qo'yildi. Imzolangan 20 ga yaqin hujjatlar asosida ikki davlat o'rtasida o'zaro hamkorlik rivojlanib bormoqda.

**O'zbekistonning
Boltiqbo'yi davlatlari
bilan aloqalari**

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovning 1995-yil 6—8-iyun kunlari Davlat tashrifi bilan Latviya Respublikasida bo'lishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Mazkur tashrif chog'ida I. Karimov va Latviya Respublikasi Prezidenti G. Ulmanis **«O'zbekiston Respublikasi bilan Latviya Respublikasi o'rtasida do'stlik va hamkorlik to'g'risidagi shartnoma»ni imzoladilar.** O'zbekiston va Latviya hukumati o'rtasida transport, havo aloqasi, sayyohlik hamda ilmiy-texnik sohalar bo'yicha hamkorlik to'g'risida bitimlar imzolandi. Latviya Prezidenti G. Ulmanisning 1996-yil 23-mayda O'zbekistonga qilgan davlat safari ikki mamlakat o'rtasida aloqalarni yanada chuqurlashtirdi. Ikki Prezident «O'zbekiston bilan Latviya o'rtasidagi hamkorlikni yanada rivojlantirish va kengaytirish to'g'risida Deklaratsiya» imzoladilar. Hukumatlararo fuqarolik, mehnat, huquq-tartibot, xalqaro avtomobil qatnovi, temiryo'l transporti, madaniyat, bojxona ishida o'zaro hamkorlik to'g'risida bitimlar imzolandi.

O'zbekiston Latviyadan elektr mashinalari, uskunalar va ularning ehtiyot qismlari, shakar va qandolatchilik mahsulotlari, efir moyi, qora metall sotib olinmoqda. Latviyaga esa rangli metallar, ipak, paxta va boshqa mahsulotlarni eksport qilinmoqda. Toshkentda «Dzintars» Latviya aksionerlik jamiyatining O'zbekiston—Latviya qo'shma korxonasi qurilib, «Volida», «Saodat», «Istiqbol» singari atirlar ishlab chiqarilmoqda va «Dzintars» firma do'koni orqali sotilmoqda. O'zbekiston va Latviya tashqi ishlar vazirliklari o'rtasida o'zaro maslahatlashuv to'g'risida Protokol imzolandi. Ikki davlat o'rtasidagi savdo-sotiq o'sib bormoqda. 1994-yil o'zaro tovar ayirboshlash 121,8 million so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2012-yilda bu ko'rsatkich 243,2 million AQSH dollarini tashkil etdi.

I. Karimovning 1995-yil iyun oyida Litvaga Davlat tashrifi chog'ida Prezident A. Brazauskas bilan O'zbekiston Respublikasi bilan Litva Respublikasi o'rtasidagi ikki tomonlama hamkorlikni rivojlantirish va chuqurlashtirish to'g'risidagi qo'shma Deklaratsiyani imzoladilar. Shuningdek, O'zbekiston hukumati bilan Litva hukumati o'rtasida ta'lim, fan va texnika, sayyohlik, madaniyat va san'at, savdo-iqtisodiy, havo yo'li va havo transporti sohalarida hamda bojxona qonunini buzish hollariga qarshi kurash borasida hamkorlik qilish to'g'risida bitimlar imzolandi.

O'zbekiston Litvadan elektr uskunalari va ularning ehtiyot qismlari, sut va sut mahsulotlari, mebel sanoati mahsulotlarini sotib olib, Litvaga paxta, neft, rangli metallar eksport qiladi. 1994-yilda o'zaro tovar ayirboshlash hajmi 248,6 million so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2001-yilda bu ko'rsatkich uch barobarga ko'paydi. O'zbekiston Litvaning transport-xo'jalik kommunikatsiyasi, dengiz yo'li, ayniqsa, Klaypeda bandargohi orqali o'z mahsulotlarini jahon bozoriga chiqarmoqda.

O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning 2002-yil 23—25-sentabr kunlari Litva Respublikasiga tashrif buyurishi ikki davlat o'rtasidagi aloqalarni yangi bosqichga ko'tardi. **«O'zbekiston bilan Litva o'rtasida davlatlararo munosabatlarning asoslari, do'stlik va hamkorlik to'g'risida shartnoma»**, ikki davlat tashqi ishlar vazirliklari, bojxona xizmatlari hamda milliy universitetlari o'rtasida hamkorlik to'g'risida bitimlar imzolandi. O'zbekiston—Litva hukumatlararo savdo-iqtisodiy hamkorlik bo'yicha komissiya tuzildi va u faoliyat ko'rsatmoqda. Ikki davlat o'rtasida tuzilgan shartnomalar asosiga O'zbekiston va Litva o'rtasidagi hamkorlik tobora rivojlanib bormoqda.

3. Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida hamkorlik aloqalari

Markaziy Osiyo respublikalari o'rtasidagi hamkorlik

O'zbekiston tashqi siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri Markaziy Osiyodagi yangi mustaqil davlatlar — Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston bilan hamkorlik, do'stlik aloqalarini mustahkamlashga qaratilgan. Mintaqadagi beshta davlat o'rtasida o'xshash jihatlar ko'p. Tariximiz, madaniyatimiz, tilimiz, dilimizning birligi, tomirlarimizning tutashib ketganligi bu mamlakatlar xalqlarini bir-biriga yanada yaqinlashtirishning zaminidir.

Markaziy Osiyo davlatlari Prezidentlarining uchrashuvi 1991-yil 13—15-avgust kunlarida Toshkent shahrida bo'ldi. Unda uchrashuv yakunlari xususida Axborot hamda O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalararo Maslahat kengashini tuzish to'g'risida bitim imzolandi. Maslahat kengashining vazifasi beshta mamlakat o'rtasida iqtisodiy hamkorlik qilish uchun shart-sharoit yaratishdan, bozor munosabatlariga o'tishda mintaqa manfaatlarini himoya qiluvchi kelishilgan siyosat yuritishdan, iqtisodiyotning umumiy muammolarini hal

etishga yagona yondashuvlarni ishlab chiqishdan iborat, deb belgilandi.

**Orol muammolarini
hal qilish tomon
tashlangan qadam**

1993-yil 4-yanvarda I. Karimov tashabbusi bilan Toshkentda O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'iston Prezidentlarining yig'ilishi bo'lib o'tdi. Unda *Markaziy Osiyo* atamasi tilga olindi va bundan keyin Markaziy Osiyo deganda, O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'iston tushuniladigan bo'ldi. Uchrashuv qatnashchilari mintaqa davlatlaridagi siyosiy va iqtisodiy ahvolni muhokama qildilar. Mintaqa mamlakatlari o'rtasidagi ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalar, savdo-iqtisodiy bitimlar qanday bajarilayotganligi tahlil etildi.

Orolni saqlab qolish xalqaro jamg'armasini tuzish to'g'risida qaror qabul qilindi. Jamg'arma majlislarini Qizil O'rda, Nukus va Toshhovuzda o'tkazish zarur, deb topildi. *Besh davlat boshliqlari hamkorlik haqidagi bitimni imzoladilar.*

1993-yil mart oyida *Qizil O'rdada* Markaziy Osiyo davlatlari boshliqlarining Rossiya davlat delegatsiyasi ishtirokida anjumani bo'lib o'tdi. Anjumanda Orol dengizi va Orolbo'yi muammolarini hal etish, Orol mintaqasi ekologiyasini sog'lomlashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash sohasida birgalikda qilinadigan harakatlar to'g'risida bitim imzolandi. Orol dengizi havzasi muammolari bilan shugullanuvchi *Davlatlararo kengash tuzildi. Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi ta'sis etildi.*

1993-yil avgustda *Nukusda* Orol dengizi havzasi muammolari bilan shug'ullanuvchi Davlatlararo kengash va Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasining qo'shma majlisi bo'ldi. 1994-yil 11-yanvarda Nukusda Markaziy Osiyo mamlakatlari boshliqlarining Rossiya Federatsiyasi Davlat delegatsiyasi (Yuriy Yakovlev, RF Bosh vaziri o'rinbosari) ishtirokida konferensiyasi bo'lib o'tdi. Konferensiyada Orol dengizi havzasidagi ahvol bilan bog'liq ko'pgina masalalar, Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi mablag'lari qanday to'planayotgani muhokama qilindi, faoliyati ma'qullandi. Ekologik vaziyatni yaxshilash yuzasidan yaqin 3—5 yil ichida bajarilishi lozim bo'lgan muayyan vazifalar belgilandi. Orol dengizini qutqarish bo'yicha Davlatlararo kengash Nizomi tasdiqlandi hamda uning ijroiya organining rahbari tayinlandi. Bu masalalar bo'yicha qarorlar qabul qilindi.

**Markaziy Osiyo
Iqtisodiy hamjamiyati**

1994-yil 30-aprelda Cho'lponota shahrida O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston o'rtasida yagona iqtisodiy makon tuzish to'g'risida uch tomonlama shartnoma imzolandi. O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston Prezidentlarining 1994-yil iyul oyi boshida Almati shahrida bo'lib o'tgan uchrashuvda o'zaro integratsiyani kuchaytirish bo'yicha, Markaziy Osiyo Hamkorlik va taraqqiyot bankini tuzish to'g'risida bitimlar imzolandi. Tomonlar Davlatlararo kengash hamda uning doimiy ijroiya organini, shuningdek, Bosh vazirlar kengashi, Tashqi ishlar vazirlari kengashi, Mudofaa vazirlari kengashini ta'sis etdilar. O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasida Markaziy Osiyo Hamkorlik va taraqqiyot banki tashkil etildi. Shu tariqa, Markaziy Osiyo Iqtisodiy hamjamiyati (MOIH) tashkil topdi.

1995-yil 15-dekabrda Jambulda Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekiston Respublikalari Davlatlararo kengashining navbatdagi majlisi bo'ldi. Prezidentlar 2000-yilgacha bo'lgan iqtisodiy integratsiya va, birinchi navbatda, sarmoya sarflanishi lozim bo'lgan loyihalar dasturlarini hayotga joriy etish, kommunikatsiya tarmoqlarini rivojlantirish masalalarini muhokama etdilar. Integratsiya dasturida 53 ta loyihalar ishlab chiqildi. BMT rahnamoligida harakat qiladigan Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekiston Respublikalarining tinchlikni saqlash kollektiv batalyonini tashkil qilish haqida qaror qabul qilindi. Uch davlatning tinchlikni saqlash kollektiv batalyoni shakllantirildi.

1997-yil 9–10-yanvar kunlari Bishkekda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston davlat boshliqlarining kengashi bo'lib unda ***uch qardosh davlatlar o'rtasida abadiy do'stlik haqida shartnoma imzolandi.*** Bu hujjatda o'zbek, qozoq, qirg'iz xalqlarining orzu-niyatlari o'z ifodasini topdi. Mazkur shartnoma uch qardosh davlat xalqlarining iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ilmiy-texnikaviy hamkorligini yangi asoslarda rivojlantirishga yo'naltirdi.

1997-yil 12-dekabr kuni Qozog'iston Respublikasining yangi poytaxti – Astana shahrida Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekiston Prezidentlarining kengashi bo'lib o'tdi. Kengashda uch mamlakat o'rtasida energetika, suv zaxiralaridan oqilona foydalanish, oziq-ovqat ta'minoti, kommunikatsiya hamda mineral xomashyo zaxiralarini o'zlashtirish va qayta ishlash sohalari bo'yicha xalqaro konsorsiumlar tuzish to'g'risida muzokara bo'ldi. Prezidentlar xalqaro

konsorsiumlar tuzish bo'yicha uch mamlakat hamkorligi tamoyil-lari konsepsiyasini ma'qulladilar. 1998-yilda Tojikiston Respublikasi Markaziy Osiyo Iqtisodiy hamjamiyatiga a'zo bo'lib kirdi.

2000-yil 20–21-aprel kunlari Toshkentda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston Respublikalari Prezidentlarining uch-rashuvi bo'lib o'tdi. Uchrashuvda mintaqaviy hamkorlik va mamlakatlararo munosabatlarga doir masalalar muhokama qilindi. To'rt mamlakat rahbarlari terrorchilik, siyosiy va diniy ekstremizm, xalqaro uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash va mintaqa davlatlari-ga tahdid soladigan boshqa xavf-xatarning oldini olishga qaratilgan hamkorlik to'g'risida shartnoma imzoladilar.

**Markaziy Osiyo
Hamkorlik Tashkiloti**

2001-yil 28-dekabr kuni Toshkentda MOIH davlatlari boshliqlarining navbat-dagi kengashi bo'lib o'tdi. Kengashda hamkorlikni rivojlantirish, mintaqada barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlash masalalari muhokama qilindi. Mazkur kengashda MOIH tashkiloti faoliyatini to'xtatishga qaror qilindi. Islom Karimov takli-figa binoan MOIH negizida Markaziy Osiyo Hamkorligi Tashkiloti (MOHT) deb, qayta tuzishga kelishib olindi.

2002-yil 28-fevral – 1-mart kunlari Almati shahrida Marka-ziy Osiyo davlatlari boshliqlarining uchrashuvi bo'lib o'tdi. Muzoka-ralar yakunida Prezidentlar tomonidan Markaziy Osiyo Hamkor-ligi Tashkiloti huquqiy jihatdan rasmiylashtirildi. MOHTning Raisi etib Islom Karimov saylandi. Mazkur tashkilot endi nafaqat iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish, shuningdek, siyosiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa turdagi aloqalar ko'lamini kengaytirish masalalari bilan shug'ullanadi. Har bir a'zo mamlakatdan bevosita davlat rahbari-ga hisobot berib turadigan bittadan muvofiqlashtiruvchi vakil tayin-landi.

2004-yil 28-may kuni Astana shahrida MOHT tashkilotiga a'zo mamlakatlar davlat rahbarlarining sammiti bo'lib o'tdi. Unda tash-kilot qamragan mintaqada xavfsizlikni mustahkamlash, umumiy bozor barpo etish masalalari muhokama etildi. Muzokaralar yaku-nida O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston Prezident-larining qo'shma bayonoti MOHTga a'zo mamlakatlar o'rtasida tele-videniye va radio dasturlarini o'zaro tarqatish to'g'risida bitim imzo-landi.

2005-yil 6–7-oktabr kunlari Sankt-Peterburg shahrida bo'lib o't-gan MOHT davlat rahbarlarining sammitida o'tgan davrda amalga

oshirilgan ishar sarhisob qilindi. Kengashda Markaziy Osiyo umumiy bozorini harpo etish konsepsiyasi tasdiqlandi.

O'zbekiston Prezidenti taklifiga binoan MOHT bilan Yevrosiyo Iqtisodiy hamjamiyati (YeOIH) ni birlashtirishga kelishib olindi. Negaki, ikki tashkilotning maqsad va vazifalari deyarli bir-biriga yaqin edi.

YeOIH

Rossiya, Belarus, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston o'rtasida 1995-yilda tuzilgan Bojxona ittifoqi negizida Yevroosiya Iqtisodiy hamjamiyati tashkil topgan edi. YeOIHning 2006-yil 24–25-yanvar kunlari Sankt-Peterburg shahrida bo'lib o'tgan sammitida O'zbekiston unga a'zo bo'lib kirdi. Mazkur sammitda O'zbekistonning Yevrosiyo Iqtisodiy hamjamiyatini ta'sis etish to'g'risidagi shartnomaga qo'shilishi to'g'risidagi protokol, «YeOIHni ta'sis etish to'g'risidagi shartnomaga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» qarorlar imzolandi.

YeOIH a'zo mamlakatlar o'rtasida integratsiyaning rivojlanishiga, yagona umumiy bozorning shakllanishiga, Bojxona ittifoqiga, erkin savdo zonasining tarkib topishiga ko'maklashmoqda.

O'zbekistonning Qozog'iston bilan hamkorligi

Markaziy Osiyodagi mustaqil davlatlar o'rtasida ko'p tomonlama hamkorlik bilan birga ular o'rtasida ikki tomonlama aloqalar ham yo'lga qo'yildi. O'zbekistonning Qozog'iston bilan ikki tomonlama munosabatlari 1992-yil 24-iyunda Turkiston shahrida O'zbekiston Prezidentining Qozog'istonga rasmiy Davlat tashrifi paytida N.Nazarboyev bilan I.Karimov tomonidan imzolangan «*O'zbekiston Respublikasi bilan Qozog'iston Respublikasi o'rtasida do'stlik va hamkorlik to'g'risidagi shartnoma*» asosida mustahkamlanib bormoqda.

Qozog'iston Prezidenti N.Nazarboyev 1994-yil 10–12-yanvarda rasmiy davlat tashrifi bilan O'zbekistonda bo'ldi. Ikki Prezident «O'zbekiston bilan Qozog'iston o'rtasida tovarlar, xizmatlar, sarmoyalar va ishchi kuchlarining erkin o'tib turishini nazarda tutuvchi hamda o'zaro kelishilgan kredit-hisob-kitob, budjet, soliq, narx, boj va valuta siyosatini ta'minlash to'g'risida shartnoma»ni imzoladilar. 1998-yil 31-oktabrda «O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasida Abadiy do'stlik shartnomasi» imzolandi.

O'zbekiston va Qozog'iston Prezidentlarining Toshkentda 2000-yil 20–21-aprel kunlari bo'lib o'tgan uchrashuvida ikki davlat chega-

ralarini aniq belgilab olishga bag'ishlandi. Muzokaralar yakuni-
da «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov va Qozog'is-
ton Respublikasi Prezidenti N.A. Nazarboyevning qo'shma Bayono-
ti» imzolandi. Ikki mamlakat mustaqilligi va chegaralari daxlsizligi-
ni ta'minlashga qaratilgan bu hujjat ikki tomonlama hamkorlik alo-
qalarini yanada mustahkamlash va chuqurlashtirishda muhim aha-
miyatga ega. «Davlat rahbarlari, — deyiladi qo'shma Bayonotda, —
O'zbekiston Respublikasi bilan Qozog'iston Respublikasi o'rtasidagi
chegara ikki davlat qardosh xalqlarini birlashtiruvchi tinchlik, do'st-
lik va yaxshi qo'shnichilik chegarasi bo'lib qolishida yakdildirlar».
2001-yil 16—17-noyabr kunlari O'zbekiston Prezidenti I. Karimov
rasmiy tashrif bilan Qozog'istonda bo'ldi. Ikki davlat Prezidentlari
«O'zbekiston—Qozog'iston davlat chegarasi to'g'risida shartnoma»
imzoladilar. 2440 km uzunlikdagi chegaraning 96 foizi belgilab olin-
di. Qolgan qismini kelishuv asosida delimatatsiya qilishga kelishildi.
10 oy davomida bu borada tegishli ishlar amalga oshirildi. 2002-yil
9-sentabrda Qozog'iston Respublikasi Prezidenti N. Nazarboyevning
taklifiga binoan Islom Karimov Astana shahriga tashrif buyurdi.
«O'zbekiston—Qozog'iston davlat chegaralarining alohida uchastka-
lari to'g'risida bitim» imzolandi. Ikki mamlakat o'rtasidagi chegara-
ga oid dolzarb masalalar huquqiy jihatdan o'z yechimini topdi. Ikki
mamlakat o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 2011-yilda 2,7 mil-
liard AQSH dollarini tashkil etdi. 2012-yilda O'zbekistonda 178ta
o'zbek—qozoq qo'shma korxonasi, Qozog'istonda 120ta qozoq—
o'zbek qo'shma korxonasi faoliyat yuritdi.

O'zbekiston va Qirg'iziston aloqalari

O'zbekistonning Qirg'iziston bilan ikki tomonlama hamkorligi «O'zbekiston Respublikasi bilan Qirg'iziston Respublikasi o'rtasida do'stlik, hamkorlik va o'zaro yordam haqida shartnoma» asosida yo'lga qo'yildi va rivojlantirilmoqda. Bu shartnoma Qirg'iziston Prezidenti A. Akayevning O'zbekistonga rasmiy Davlat tashrifi paytida, Toshkentda 1992-yil 29-sentabrda I. Karimov va A. Akayev tomonidan imzolangan edi. I. Karimovning 1993-yil avgustga Qirg'izistonga qilgan rasmiy Davlat tashrifi paytida O'sh shahrida «O'zbekiston va Qirg'iziston o'rtasida 1994—2000-yillarga mo'ljallangan iqtisodiy integratsiyani rivojlantirish to'g'risida Bayonot» imzolandi. Bu hujjat ikkala respublikada ishlab chiqarilgan milliy dasturlarni muvofiqlashtirishga, xomashyo va ishchi kuchidan, ilmiy salohiyat-

dan unumli foydalanishga qaratilgan. Ikki davlat o'rtasida iqtisodiyot, savdo, madaniyat, sog'liqni saqlash, fan va ta'lim, sport va turizm bo'yicha hamkorlikni mustahkamlash haqida bitmlar imzolangan.

1994-yil 16-yanvarda O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimov Qirg'izistonda bo'ldi. Rasmiy tashrif yakunida tovarlar, xizmatlar, sarmoya, ishchi kuchlarining erkin yurish, o'zaro kelishilgan kredit — hisob-kitob, budjet, soliq, narx, bojxona va valuta siyosatini belgilovchi shartnomalarni imzoladilar. O'zbekiston va Qirg'iziston o'rtasida savdo-iqtisodiy hamkorlik, madaniyat, sog'liqni saqlash, fan va ta'lim, sport va turizm bo'yicha hamkorlikni yanada mustahkamlash haqida bitimlar imzolandi. Bu hujjatlar asosida ikki mamlakat o'rtasidagi ikki tomonlama hamkorlik rivojlanib bormoqda. 2000-yilda O'zbekistonda 22 ta o'zbek-qirg'iz qo'shma korxonasi, Qirg'izistonda 62 ta qirg'iz-o'zbek qo'shma korxonasi faoliyat yuritdi.

2000-yil iyunda Qirg'izistonda ekstermistik kuchlar tomonidan Prezident hokimiyatining ag'darilishi, millatlararo qonli voqealar sharoitida O'zbekiston Prezidenti oqilona yo'l tutdi. 100 mingdan ortiq qochqinlar, xotin-qizlar, bolalar, qariyalarni O'zbekiston hududiga qabul qilindi, joylashtirish va barcha zarur narsalar bilan ta'minlandi. Islom Karimov harakatlari natijasida Markaziy Osiyo qarama-qarshiliklarning keng ko'lamli o'chog'iga aylanib ketishining oldi olindi. Jahon hamjamiyati O'zbekiston Prezidentining qaltis vaziyatda amalga oshirgan oqilona tadbirlarini to'liq ma'qulladi.

O'zbekiston va Tojikiston aloqalari

Tojikistonda 1992-1996-yillarda davom etgan birodarkushlik urushi Tojikistonning iqtisodiy taraqqiyotiga salbiy ta'sir etdi, uning qo'shni mamlakatlar, jumladan, O'zbekiston bilan hamkorligiga ham salbiy ta'sir etdi.

O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning taklifiga binoan 1998-yil 4-yanvar kuni Tojikiston Prezidenti Imomali Rahmonov O'zbekistonga amaliy tashrif bilan keldi. Ikki mamlakat rahbarlari tashrif yakunlari bo'yicha qo'shma axborot imzoladilar. O'zbekiston va Tojikiston Bosh vazirlari sog'liqni saqlash, madaniyat va gumanitar soha, fan, texnika va axborot sohalari bo'yicha hamkorlik to'g'risida bitimlarni imzoladilar. Ikki mamlakat hukumatlari o'rtasida yuk tashish hamda gaz yetkazib berish, Tojikistonning qarzi bo'yi-

cha o'zaro hisob-kitob to'g'risidagi bitimlar ham imzolandi. O'zbekiston va Tojikiston munosabatlari o'zining yangi, mustahkamlanish va taraqqiyot davriga o'tdi. O'zbekiston bilan Tojikiston o'rtasida tovar ayirboshlash hajmi 1997-yilda 50 mln AQSH dollaridan oshdi, bu avvalgi yilga nisbatan 50 foiz ko'pdir. 2000-yilda O'zbekistonda 15 ta o'zbek—tojik qo'shma korxonasi, Tojikistonda 3 ta tojik—o'zbek qo'shma korxonasi faoliyat yuritdi.

**O'zbekiston va
Turkmaniston aloqalari**

1991-yilda O'zbekiston va Turkmaniston Prezidentlari uchrashuvida «*O'zbekiston Respublikasi bilan Turkmaniston Respublikasi o'rtasida do'stlik va hamkorlik to'g'risida shartnoma*» imzolandi. Bu shartnoma ikki davlat o'rtasidagi savdo-iqtisodiy, madaniy aloqalarga negiz bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekiston Prezidenti I. Karimov 1996-yil 16-yanvar kuni amaliy tashrif bilan Turkmanistonda bo'ldi. Chorjo'y shahrida S. Niyozov bilan I. Karimov o'rtasida va ikki mamlakat delegatsiyalari o'rtasida muzokaralar bo'ldi. Prezidentlar O'zbekiston bilan Turkmaniston o'rtasida do'stlik, hamkorlik va o'zaro yordam to'g'risidagi shartnomani, O'zbekiston bilan Turkmaniston o'rtasida davlat chegarasini qo'riqlashda hamkorlik qilish to'g'risidagi va suv xo'jaligi masalalari bo'yicha bitimlarni imzoladilar.

Ikki mamlakat hukumatlari o'rtasida sarmoyalarni rag'batlantirish va o'zaro himoyalash, havo yo'li, bojxona ishlarida hamkorlik va o'zaro yordam, uzoq muddatli savdo-iqtisodiy hamkorlikning asosiy yo'nalishlari, daromad va mulkdan ikki yoqlama soliq olmaslik, madaniyat, ta'lim, sog'liqni saqlash, sayyohlik va boshqa sohalarda hamkorlik qilish to'g'risida 20 dan ziyod bitimlar imzolandi.

O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning 2007-, 2010-, 2012-yillardagi Turkmanistonga Davlat tashrifi, Turkmaniston Prezidenti Gurbanguli Berdimuhammedovning 2008-yil mart oyidagi, 2013-yil noyabir oyidagi O'zbekistonga Davlat tashriflari ikki qardosh mamlakat o'rtasida o'zaro manfaatli aloqalarning yanada mustahkamlanishga xizmat qilmoqda. Ikki davlat o'rtasida imzolangan iqtisodiy hamkorlik to'g'risidagi shartnoma, do'stona munosabatlar va har tomonlama hamkorlikni yanada mustahkamlash to'g'risidagi shartnoma va bir qator bitimlar ikki qardosh mamlakat o'rtasida hamkorlikni yangi bosqichga ko'tardi. Ikki davlat o'rtasida erkin savdo tartibi yo'lga qoyildi.

**Turkiston —
umumiy uyimiz**

O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov o'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, tojik, turkman va mintaqada yashovchi xalqlar o'rtasida qadimiy do'stlik aloqalarini yangi sharoitda mustahkamlashni nazarda tutib «Turkiston — umumiy uyimiz», degan g'oyani ilgari surdi. Mintaqa jamoatchilik vakillarini, birinchi navbatda, ijodkor ziyolilar e'tiborini Turkiston tuyg'usi — tarixiy birlik tuyg'usini qaytadan tiklashga qaratdi.

Mintaqa ziyolilari, Turkiston zaminida yashovchi barcha xalqlarni yaqinlashtirish maqsadida yurgan sog'lom kuchlar bu g'oyani qo'llab-quvvatladilar. «Turkiston — umumiy uyimiz» deb nomlangan jamoatchilik harakati tashkil topdi.

1995-yil 21-noyabr kuni Toshkentda Markaziy Osiyo ziyolilari ishtirokida «Qardosh xalqlar uchrashuvi» mavzusida xalqaro quriltoy bo'lib o'tdi. Quriltoyda «Turkiston — umumiy uyimiz» harakatini birinchilardan bo'lib qo'llab-quvvatlagan dunyoga mashhur bo'lgan qirg'iz yozuvchisi Chingiz Aytmatov ma'ruza qildi. Ma'ruzachi va so'zga chiqqan qardosh xalqlar vakillari mintaqada yashab o'tgan ajdodlarimiz ruhi bilan olis istiqlolda tug'ilajak avlodlar bog'liqligi, mintaqa yaxlitligi, yagona Turkiston tuyg'usining muqaddasligi haqida so'zladilar. Qurultoyda «Turkiston xalqlari madaniyati Assambleyasi» tashkil etildi. Chingiz Aytmatov Assambleya Prezidenti, Odil Yoqubov Assambleya vitse-prezidenti etib saylandi. Assambleyaning qarori Toshkentda, uning bo'limlari Bishkek va Almatida tashkil etildi. Assambleya xalqaro konferensiya, davra suhbatlari o'tkazmoqda. 1997-yil oktabr oyidan boshlab 8 sahifalik «Markaziy Osiyo madaniyati» nomli gazeta o'zbek, qozoq, qirg'iz, tojik va rus tillarida chiqarilmoqda. Bu tadbirlar mintaqa xalqlari o'rtasida do'stlik va hamkorlik aloqalarni mustahkamlashga ko'maklashmoqda.

**4. O'zbekistonning Osiyo mamlakatlari bilan
o'zaro manfaatli aloqalari**

**O'zbekistonning
Yaqin va O'rta Sharq
mamlakatlari bilan
hamkorligi**

O'zbekiston Respublikasi, birinchi navbatda, Yaqin va O'rta Sharq hamda arab mamlakatlari bilan davlatlararo munosabatlar o'rnatish va rivojlantirishga kirishdi.

1991-yil 16—19-dekabr kunlari I. Karimov boshliq O'zbekiston davlat delegatsiyasi mamlakatimiz mustaqilligini birinchi bo'lib tan olgan mamlakat — Turkiyada bo'ldi. Turkiya Prezidenti Turg'ut O'zol, Bosh vazir Sulaymon Demirel va boshqa rahbarlar, ishbilarmonlar bilan amaliy uchrashuvlar, suhbatlar bo'lib o'tdi. Safar chog'ida O'zbekiston Respublikasi bilan Turkiya Jumhuriyati o'rtasida davlatlararo munosabatlarning asoslari va maqsadlari to'g'risida shartnoma, konsullik vakolatxonalarini ayirboshlash to'g'risida Protokol, iqtisodiy va savdo sohasidagi hamkorlik to'g'risida bitim, madaniyat, fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, sport va turizm sohasidagi o'zaro hamkorlik to'g'risida bitim, transport va kommunikatsiyalar sohasidagi hamkorlik to'g'risida bitim, axborot ayirboshlash, televideniye va radio eshittirish bo'yicha hamkorlik qilish haqida protokollar va boshqa hujjatlar imzolandi. O'zbekiston bilan Turkiya o'rtasidagi munosabatlar keyingi yillarda ancha kengaydi. 1992-yil 28-aprel kuni O'zbekistonda Turkiya elchixonasi, Turkiyada O'zbekiston elchixonasi ochildi va faoliyat ko'rsatmoqda. Hamkorlikning yanada chuqurlashtirishda Turkiya Davlati rahbarlari — Turg'ut O'zol, Sulaymon Demirel, Tansu Chiller, Mesut Yilmazar, Ahmet Sezerlarning O'zbekistonga rasmiy tashriflari chog'ida imzolangan hujjatlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ikki davlat o'rtasidagi hamkorlik gazlama va tayyor kiyim-kechak ishlab chiqarish, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, qo'shma korxonalar qurish, kadrlar tayyorlash, turizmni rivojlantirish va boshqa sohalarda amaliy natijalar bermoqda. O'zbekistonda Turkiya sarmoyadorlari ishtirokida 200dan ortiqroq qo'shma korxonalar barpo etildi. 1996-yil iyun oyida O'zbekiston avtomobilsozlik korxonalari assotsiatsiyasi — «O'zavtosanoat» Turkiyaning «Koch xolding» konserni bilan Samarqand shahrida «SamKochavto» o'zbek—turk qo'shma korxonasini barpo etish to'g'risida shartnoma tuzdilar. Tez orada bu qo'shma korxona bunyod etildi va sig'imi o'rtacha avtobuslar hamda 8 tonnagacha yuk ko'taradigan yuk avtomobillari yig'ish yo'lga qo'yildi. Ikki mamlakat o'rtasidagi o'zaro tovar ayirboshlash hajmi 1992-yilda 75 mln AQSH dollarini tashkil etgan bo'lsa, 1998-yilda 275 mln AQSH dollariga ko'paydi.

1992-yil 27—28-iyun kunlari **Pokiston Islom Respublikasi** Bosh vaziri Muhammad Navoz Sharifning O'zbekistonga rasmiy davlat tashrifi ikki davlat o'rtasidagi aloqalarga asos soldi.

Safar kunlarida «O'zbekiston Respublikasi bilan Pokiston Islom Respublikasi o'rtasida davlatlararo munosabatlar va hamkorlik prinsiplari to'g'risida shartnoma», iqtisodiy va savdo hamkorligi to'g'risida, madaniyat, sog'liqni saqlash, fan, texnika, kadrlar tayyorlash, turizm sport va ommaviy axborot sohasida hamkorlik qilish to'g'risida bitimlar imzolandi. O'zbekiston va Pokiston o'rtasidagi hamkorlikni O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning 1992-yil 13–14-avgust kunlari Pokistonga rasmiy tashrifi va unda imzolangan hujjatlar yanada yangi pog'onaga ko'tardi. Ikki davlat o'rtasida suv resurslari, elektrlashtirish, irrigatsiya va melioratsiya sohasida hamkorlik qilish to'g'risida, pochta va telekommunikatsiya sohasida, davlat banklari va milliy banklar o'rtasida, vakolatxonalar ayirboshlash to'g'risida, investitsiyalar va sarmoyalarni himoya qilish to'g'risida bitimlar imzolandi. Pokiston Islom Respublikasi Bosh vaziri Benazir Bxutto 1995-yil may va noyabr oylarida O'zbekistonga ikki marta tashrif buyurdi. Iqtisodiyot, sog'liqni saqlash, fan, texnika, sayyohlikni rivojlantirish haqida bitimlar imzolandi.

O'zbekistonda Pokiston sarmoyalari ishtirokida 120 ta qo'shma korxona tuzilgan. «Tabani», «Merkuriy», «Metro», «Laksan Tara-ka» kabi 19 ta yirik firma va kompaniyalar faoliyat ko'rsatmoqda. 1994-yilda O'zbekiston va Pokiston o'rtasida tovar ayirboshlash hajmi 4,3 min AQSH dollarini tasbkil etdi. O'zbekiston Pokistonga charm xomashyosi, pilla, shoyi matolar, shisha, yengil sanoat uchun mashina va uskunalar eksport qilmoqda. Pokistondan esa xalq iste'moli mollari, xususan, tayyor kiyimlar, poyafzal, charm buyumlar, kakao va shakar keltirilmoqda.

1992-yil 24–25-noyabr kunlari Respublikamiz Prezidenti Islom Karimovning **Eron Islom Respublikasiga** rasmiy Davlat tashrifi O'zbekiston va Eron o'rtasida davlatlararo aloqalarga asos soldi. Safar chog'ida «**O'zbekiston Respublikasi bilan Eron Islom Respublikasi o'rtasida davlatlararo munosabatlarning asoslari to'g'risida Deklaratsiya**», havo transporti sohasidagi hamjihatlik to'g'risida memorandum, iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy hamkorlik sohasidagi hamjihatlik to'g'risida memorandum, pochta, telefon va telegraf sohasidagi hamjihatlik to'g'risida memorandum, davlat Markaziy banklari o'rtasida bitim imzolandi. 1993-yil 18-oktabrda Eron Prezidenti Ali Akbar Hoshimiy Rafsanjoniyning O'zbekistonga rasmiy tashrif bilan kelishi ikki mamlakat o'rtasidagi aloqalarni yanada kengayishiga ko'maklashdi. Safar chog'ida tranzit aloqalarni tartibga solish

to'g'risida hamda xalqaro avtomobil qatnovi to'g'risida bitimlar imzolandi.

O'zbekiston bilan Eron o'rtasidagi o'zaro aloqalar transport sohasida keng rivojlandi. 1996-yilda O'zbekiston Eron hududi orqali 34 ming tonna yuk tashigan bo'lsa, 2001-yili bu ko'rsatkich 487 ming tonnani tashkil etdi. 2001-yili O'zbekiston hududi orqali Eronning 750 ming tonna tranzit yuki olib o'tildi. O'zbekiston yuklari asosan Eronning Bander Abbas va Chobahor portlari orqali Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasiga chiqarilmoqda. 2002-yil boshlarigacha Eron tadbirkorlari sarmoyalari ishtirokida mamlakatimizda ellikka yaqin O'zbekiston—Eron qo'shma korxonasi barpo etildi va ular asosan ishlab chiqarib bilan shug'ullanmoqda.

2002-yil 26-aprel kuni Eron Prezidenti Sayyid Muhammad Hotamijning O'zbekistonga qilgan rasmiy tashrifi paytida O'zbekiston va Eron o'rtasida imzolangan ikki tomonlama soliqqa tortilishga yo'l qo'ymaslik, daromad va sarmoya soliqlariga taalluqli ma'lumotlarni almashish, transport vositalari haydovchilari uchun viza masalalarini yengillashtirish, O'zbekiston tovar ishlab chiqaruvchilari va tadbirkorlar palatasi bilan Eronning savdo, sanoat va tog'-kon sanoati palatasi o'rtasida hamkorlik to'g'risida hujjatlar ikki mamlakat o'rtasidagi muhisabatlarning huquqiy asosini yanada boyitdi.

O'zbekiston Prezidenti I. Karimov boshliq davlat delegatsiyasi rasmiy tashrif bilan **Saudiya Arabistoni, Misrda** bo'ldi va ular bilan davlatlararo munosabatlarning asoslari to'g'risida shartnomalar, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy hamkorlik bitimlari imzolandi. Saudiya Arabistoni, Misr Davlat va hukumat vakillarining O'zbekistonga rasmiy safari paytida imzolangan hujjatlar esa davlatlararo munosabatlarni yanada rivojlantirishga xizmat qilmoqda. O'zbekistonlik yoshlar Qohira universitetida, «Al-Azhar» va «Ayn Shams» universitetlarida, misrliklar Toshkent texnika va agrar universitetlarida tahsil olmoqdalar. Toshkentda Misr Respublikasining fan va ta'lim markazi faol ishlab turibdi. 1992-yilda O'zbekiston Pokiston, Eron va Turkiya tomonidan tuzilgan iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EKO)ga a'zo bo'lib kirdi.

O'zbekistonning yirik mamlakat — **Hindiston** bilan aloqalari kengayib bormoqda. 1993-yil 23-25-may kunlari Hindiston Bosh vaziri Narasimha Rao Davlat tashrifi bilan O'zbekistonda bo'ldi. Safar kunlarida «**O'zbekiston Respublikasi bilan Hindiston Respublikasi**

o'rtasida davlatlararo munosabatlar va hamkorlik prinsiplari to'g'risida» shartnoma, foyda va mulkka ikki yoqlama soliq solmaslik to'g'risida, havo yo'llari to'g'risida va savdo-iqtisodiy hamkorlik to'g'risida bitimlar imzolandi.

O'zbekiston Prezidenti I. Karimovning 1993-yil 17–19-avgust kunlari Hindistonga rasmiy tashrifi chog'ida ikki mamlakat o'rtasida iqtisodiy, savdo va ilmiy-texnikaviy hamkorlik to'g'risida bitim, madaniyat, sog'liqni saqlash, fan, texnika, turizm, sport va ommaviy axborot sohasida hamkorlik qilish to'g'risida bitim imzolandi. O'zbekiston bilan Hindiston o'rtasidagi hamkorlik kengayib bormoqda.

1995-yil 25-avgust kuni Toshkent shahrida Hindistonning «TATA Projekt LTD» firmasi tomonidan qurib bitkazilgan 600 o'rinli salomatlik zali, majlislar xonasi, servis xizmati, yer osti garaji, sauna, barlari, katta restoranlari bo'lgan zamonaviy mehmonxonaning ochilishi fikrimizning dalilidir.

Ikki davlat o'rtasidagi hamkorlik munosabatlarini I. Karimovning 2000-yil 1–3-may kunlari Hindistonga qilgan safari yanada yuqori pog'onaga ko'tardi. Safar paytida O'zbekiston Prezidenti Hindiston Prezidenti va Bosh vaziri bilan muzokaralar olib borib, uning yakunida 10 ga yaqin hujjatlar imzolandi. Ular orasida xalqaro jinoyatchilik, terrorchilik, diniy ekstremizm, narkotik moddalar va qurol-yarog' kontrabandasiga qarshi birgalikda kurashga qaratilgan. *«O'zbekiston bilan Hindiston o'rtasida hamkorlik to'g'risida qo'shma Bayonot», «Jinoyat-qidiruv ishlarida huquqiy yordam va ekstraditsiya to'g'risida»gi shartnoma muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, iqtisodiy, madaniy, ta'lim, axborot, bojxona sohalari bo'yicha hamkorlik qilish bo'yicha hujjatlar imzolandi. O'zbekiston va Hindiston o'rtasida o'zaro manfaatli aloqalarga xizmat qiluvchi 40 ga yaqin hujjatlar qabul qilingan. O'zbekistonda Hindiston bilan hamkorlikda tashkil etilgan 30ga yaqin qo'shma korxona faoliyat ko'rsatmoqda.*

O'zbekiston va Xitoy aloqalari

O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri Sharq va Tinch okeani havzasi mamlakatlari bilan aloqalar o'rnatish va rivojlantirishga qaratilgan. Bu mamlakatlarda Xitoy Xalq Respublikasi bilan davlatlararo aloqa o'rnatish alohida ahamiyatga ega.

O'zbekiston davlat mustaqilligini qo'lga kiritgan dastlabki paytlardayoq O'zbekiston va Xitoy o'rtasida diplomatik munosabatlar

oʻrnatildi. 1992-yil 2–3-yanvar kunlari XXR Tashqi iqtisodiy aloqa va tashqi savdo vaziri Li Lanzin Toshkentda boʻldi, shu kunlari ikki mamlakat oʻrtasida diplomatik munosabatlar oʻrnatildi, elchixonalar ochishga qaror qilindi.

1992-yil 12–14-mart kunlari Oʻzbekiston Prezidenti I. Karimovning XXRga Davlat tashrifi ikki davlat oʻrtasidagi hamkorlikka asos soldi. Safar chogʻida hamkorlikning turli sohalari boʻyicha 20ga yaqin hujjatlar imzolandi. Ular orasida ilmiy-texnikaviy hamkorlik toʻgʻrisida, qishloq xoʻjaligida hamkorlik toʻgʻrisida, sarmoyalarni ragʻbatlantirish va oʻzaro himoya qilish toʻgʻrisida bitimlar bor edi.

1994-yil 18–20-aprel kunlari XXR Davlat Kengashining Raisi Li Penning Oʻzbekistonga Davlat tashrifi paytida Oʻzbekiston bilan Xitoy oʻrtasida kredit, xalqaro iqtisodiy hamkorlik, havo transporti aloqalarini yoʻlga qoʻyish boʻyicha hukumatlararo bitimlar imzolandi. Xitoy tomoni Oʻzbekistonda tayyorlanayotgan IL-76 TD va IL-114 samolyotlarini xarid qiladigan boʻldi.

1994-yil 24–25-oktabr kunlari Oʻzbekiston Prezidenti Xitoyga ikkinchi marta safar qildi va muhim ahamiyatga molik boʻlgan hujjat — *«Oʻzbekiston Respublikasi bilan Xitoy Xalq Respublikasi oʻrtasida oʻzaro munosabatlarning asosiy prinsiplari, oʻzaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirish toʻgʻrisida bayonnoma»*, shuningdek, ikki davlat oʻrtasida konsullik shartnomasi imzolandi. Islom Karimovning 1999-yil 8–10-noyabr kunlari XXRga uchinchi marta safari chogʻida siyosat, iqtisodiyot, madaniyat, telekommunikatsiya sohalarida hujjatlar imzolandi. Ikki tomonlama aloqalar yanada kengaydi. Oʻzbekistonda faoliyat koʻrsatayotgan 78 ta Oʻzbekiston–Xitoy qoʻshma korxonasi ikki mamlakat oʻrtasida hamkorlikning rivojlanib borayotganining dalilidir.

Xitoy Xalq Respublikasi Raisi Xu Tszintao Davlat tashrifi bilan 2004-yil 14-iyun kuni Oʻzbekistonga keldi. Ikki davlat boshliqlari uchrashuvida Oʻzbekiston–Xitoy munosabatlariga doir masalalar muhokama qilindi. 2004-yil yanvar–aprel oylarida oʻzaro savdo hajmi 134 mln AQSH dollariga yetganligi, umumiy qiymati 100 mln AQSH dollariga teng ikki tomonlama loyihalar amalga oshirilayotganligi qayd etildi. Ikki mamlakat toʻqimachilik, qishloq xoʻjaligi, mashinasozlik, kimyo, kommunikatsiya sohalarida hamkorlik aloqalarini oʻrnatgan. Muzokaralar yakunida «Oʻzbekiston bilan Xitoy oʻrtasida sheriklik munosabatlari, doʻstlik va hamkorlikni yanada rivojlantirish va mustahkamlash toʻgʻrisida *qoʻsh-*

ma Deklaratsiya» imzolandi. Ikki mamlakat hukumatlari o'rtasida narkotik vositalarining, psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishi va suiiste'mol etilishiga qarshi kurashda hamkorlik qilishga, texnikaviy-iqtisodiy hamkorlikka oid, Toshkentda Konfutsiy nomidagi institutni tashkil etish bo'yicha hamkorlik to'g'risidagi bitimlar jami 10 ta hujjat imzolandi.

Ikki tomonlama hamkorlik siyosiy, savdo-iqtisodiy, sarmoyaviy, madaniy-gumanitar va boshqa sohalarda izchillik bilan rivojlanmoqda. O'zbekistonda Xitoy kapitali ishtirokida tuzilgan 488 qo'shma korxona faoliyat yuritmoqda. 2002–2012-yilda Xitoy sarmoyasi ishtirokida qiymati 6,75 milliard dollarlik bir nechta loyiha amalga oshirildi. 2012-yildan Xitoyga O'zbekiston tabiiy gazi muntazam yetkazib berilmoqda. Ikki tomonlama tovar ayriboshlash hajmi 2012-yilda 3,4 milliard AQSH dollariga yetdi. Hamkorlik tobora rivojlanib bormoqda.

O'zbekiston bilan Xitoy o'rtasidagi aloqalar do'stlik, hamkorlik va sheriklik munosabatlari to'g'risidagi shartnoma hamda strategik sheriklik o'rnatish to'g'risidagi qo'shma deklaratsiya ruhida barcha sohalarda rivojlanmoqda. 2008–2013-yillarda tovar ayriboshlash hajmi qariyb 6 barobar oshdi va 2013-yilda 5,2 milliard dollarga yetdi. O'zbekiston–Xitoy kapitali ishtirokidagi 466 korxona, jumladan, to'la Xitoy sarmoyasi bilan tashkil etilgan 77 korxona faoliyat yuritmoqda.

XXR Raisi Si Zinpinning 2013-yil sentabr oyida O'zbekistonga Davlat tashrifi doirasida umumiy qimmati 15 mlrd dollarga teng loyihalarini barpo etishga oid 31 hujjat imzolandi va amalga oshirilmogda.

O'zbekiston va Janubiy Koreya hamkorligi

1992-yil mart oyida O'zbekiston va Janubiy Koreya o'rtasida diplomatik aloqa o'rnatildi. 1992-yil 19-iyunda O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov Janubiy Koreya Respublikasiga Davlat tashrifi bilan bordi. Bu safar ikki mamlakat o'rtasidagi iqtisodiy, savdo, madaniy-texnikaviy aloqalarga asos soldi. **«O'zbekiston bilan Janubiy Koreya o'rtasida davlatlararo munosabatlar va hamkorlik asoslari to'g'risida Deklaratsiya» imzolandi.** Savdo-iqtisodiy ayirboshlash haqida, O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishga mablag' sarflaydigan Janubiy Koreya ishbilarmonlariga beriladigan kafolatlar haqida bitimlar tuzildi. Madaniyat, maorif, ommaviy axborot, sayohat, sport sohalarida bahamjihat hamkorlik qilishning uzoq muddat-

ga mo'ljallangan rejaları belgilab olindi. Janubiy Koreyadagi «DAEWOO» Korporatsiyasi rahbariyati bilan *Asakada* avtomobil zavodi qurishga kelishildi.

1992–1996-yillarda «Uz-DAEWOOavto» O'zbekiston–Janubiy Koreya qo'shma avtomobil zavodini loyihalashtirish, qurish ishlari amalga oshirildi. Zavod 1996-yil 25-mart kuni «Damas», «Tico», «Nexia» yengil avtomobillar ishlab chiqarishni boshlab yubordi.

O'zbekiston bilan Janubiy Koreyaning «Qabul-Tekstil» kompaniyasi o'rtasidagi hamkorlik yildan yilga chuqurlashib bormoqda. Mazkur kompaniya O'zbekistonga 250 mln AQSH dollari hajmida sarmoya kiritdi va o'zlashtirildi. «Qabul-Tekstil» ishtirokida Toshkent, To'ytepa va boshqa shaharlarda qo'shma korxonalar barpo etildi va xaridorgir, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda.

Shunday qilib, O'zbekistonning Janubiy Koreya Respublikasi bilan hamkorligi kengayib bormoqda. 1999-yilga qadar O'zbekistonga Janubiy Koreyadan 1,2 mlrd AQSH dollari hajmida sarmoya kirib keldi va o'zlashtirildi. O'zbekistonda 70 dan ortiq Janubiy Koreya hamkorligida barpo etilgan qo'shma korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda. Ikki maqlakat o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi yildan yilga oshib bormoqda.

O'zbekiston va Yaponiya hamkorligi

O'zbekiston sharqning eng rivojlangan mamlakati – Yaponiya bilan ham hamkorlik qilmoqda. Yaponiya 1991-yildayoq O'zbekiston mustaqilligini tan oldi, 1992-yilda o'zaro diplomatik aloqalar o'rnatildi. 1994-yil 16–19-may kunlari O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov boshliq davlat delegatsiyasi rasmiy tashrif bilan Yaponiyada bo'ldi. Safar paytida «O'zbekiston bilan Yaponiya o'rtasida munosabatlarning asosiy prinsiplari haqida qo'shma Bayonot», tashqi ishlar bo'yicha munosabatlar haqida hujjat imzolandi. O'zbekiston delegatsiyasi mashhur «Panasonic» konsernida bo'ldi va uning rahbariyati bilan O'zbekistonda filial ochishga kelishildi. Respublikamiz shaharlarida «Panasonic» mahsulotlarini sotish yo'lga qo'yildi. Yaponiya O'zbekistonga 100 mln AQSH dollari hajmida beg'araz yordam berdi.

O'zbekistonda Yaponiyaning mashhur «Mitsui», «Mitsubishi», «Sumitoto», «Tomen», «Marubeni», «Nishe Iwai» korporatsiyalarining doimiy vakolatxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Ular bilan O'zbekiston Tashqi iqtisodiy vazirligi o'rtasida hamkorlik to'g'risi-

da bitimlar imzolangan. Yaponiya hukumati, o'nlab firma va kompaniyalar Ko'kdumaloq, Sho'rtan neft-gaz konini o'zlashtirishda, Buxoroda neftni qayta ishlash zavodini qurishda, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodini ta'mirlashda, telealoqa tarmoqlarini ta'mirlashda o'z sarmoyalari bilan qatnashdi.

O'zbekiston Yaponiya bilan hamkorlik qilishga alohida e'tibor berayotganligi sababli 1999-yil aprel, 2001-yil may oylarida Yaponiyaning «Keydzay Doyukay» korporativ rahbarlar uyushmasining Prezidenti Koichi Minaguchi boshchiligidagi delegatsiya O'zbekistonga tashrif buyurdi. «Keydzay Doyukay» uyushmasi tashabbusi bilan Yaponiya O'zbekistonga imtiyozli kreditlar ajratmoqda.

Yaponiya hukumatining «Taraqqiyotga rasmiy yordam» dasturi doirasida O'zbekistonda telekommunikatsiya, transport infratuzilmasi va ta'lim sohalaridagi loyihalar ijrosi uchun 560 mln AQSH dollari miqdorida imtiyozli davlat krediti berildi. Yaponiya xalqaro hamkorlik banki esa yoqilg'i-energetika va to'qimachilik sohalarini uchun O'zbekistonga 720 mln AQSH dollari miqdorida kredit berdi.

O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov 2002-yil 28–31-iyul kunlari Yaponiya hukumatining taklifiga binoan rasmiy tashrif bilan Yaponiyada bo'ldi. Yaponiya Bosh vaziri Dzunitiro Koidzumi va Imperator Akixito bilan samimiy uchrashuvlar, suhbatlar bo'lib o'tdi. Tashrif natijasida O'zbekiston Respublikasi va Yaponiya o'rtasida:

- do'stlik, strategik sheriklik va hamkorlik to'g'risida Qo'shma bayonot;
- iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish va O'zbekistondagi islohotlarni qo'llab-quvvatlash to'g'risida Qo'shma Bayonot;
- ikki mamlakat Tashqi ishlar vazirliklari hamkorligi, O'zbekiston Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligining «Mitsubishi», «Mitsui», «Marubeni», «Nishe Iwai» korporatsiyalari bilan hamkorligi, O'zbekiston Tashqi iqtisodiy faoliyat banki bilan «Bank of Tokio-Mitsubishi» o'rtasida imtiyozli kredit borasidagi va boshqa jami 14 ta hujjat imzolandi.

Safar natijasida O'zbekiston bilan Yaponiya o'rtasidagi hamkorlik yangi, strategik bosqichga ko'tarildi.

1995–2010-yillarda Yaponiyaning O'zbekiston iqtisodiyoti-ga kiritgan kreditlari miqdori 2,3 mlrd AQSH dollarini tashkil etdi. O'zaro tovar ayirboshlash hajmi yildan yilga oshib bormoqda.

O'zbekistonda 10 dan ortiq O'zbekiston–Yaponiya qo'shma korxonalari harpo etildi va faoliyat ko'rsatmoqda. 2000–2010-yillarda Yaponiya granti asosida 206 nafar o'zbekistonlik yoshlar Yaponiyada ta'lim olib, magistr darajasiga ega bo'ldilar.

O'zbekiston Tinch okean havzasi mamlakatlari — *Malayziya va Indoneziya* bilan davlatlararo aloqalar o'rnatdi. Bu borada O'zbekiston Prezidenti I. Karimov boshliq davlat delegatsiyasining 1992-yil iyun oyidagi Malayziya va Indoneziyaga safari muhim ahamiyatga ega. Safar kunlarida O'zbekiston va Malayziya o'rtasida iqtisodiy va texnikaviy hamkorlik to'g'risida bitimlar imzolandi. Shuningdek, O'zbekiston va Indoneziya o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatish bo'yicha qo'shma axborot, ikki tomonlama munosabatlar bo'yicha qo'shma bayonot, iqtisodiy va texnikaviy hamkorlik to'g'risida bitim imzolandi.

1995-yil 8–10-aprel kunlari Indoneziya Respublikasi Prezidenti Suxarto rasmiy tashrif bilan O'zbekistonda bo'ldi. Muzokaralar nihoyasida O'zbekiston Prezidenti I. Karimov va Indoneziya Prezidenti Suxarto «*O'zbekiston Respublikasi bilan Indoneziya Respublikasi o'rtasidagi munosabatlar va hamkorlik tamoyillari to'g'risida qo'shma bayonnoma*» imzoladilar. Ikki mamlakat hukumatlari o'rtasidagi sayyohlik sohasidagi hamkorlik haqidagi memorandum hamda ikki mamlakat poytaxtlari oralig'ida samolyotlar qatnovini yo'lga qo'yish to'g'risidagi hukumatlararo bitim imzolandi.

O'zbekistonning Osiyo va Okeaniya mintaqasidagi Vyetnam Sotsialistik Respublikasi, Kambodja, Tayland, Avstraliya va boshqa mamlakatlar bilan siyosiy-diplomatik aloqalari yo'lga qo'yildi, iqtisodiy va madaniy hamkorligi rivojlanib bormoqda.

5. O'zbekistonning AQSH va Yevropa mamlakatlari bilan hamkorligi

O'zbekiston va AQSH aloqalari

O'zbekiston bilan Amerika Qo'shma Shtatlari o'rtasida davlatlararo aloqalar mustaqillikning dastlabki yillaridayoq yo'lga qo'yildi. 1992-yil 15–16-fevral kunlari AQSH Davlat kotibi Jeyms Beyker O'zbekistonga rasmiy tashrif buyurdi va ikki davlat o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatildi. 1992-yil 16-mart kuni Toshkentda birinchi bo'lib AQSHning elchixonasi ochildi. 1993-yil 14-sentabrda AQSH Davlat departamentining maxsus topshiriqlar bo'yicha elchisi

Strob Talbot O'zbekistonda bo'ldi va O'zbekiston Prezidenti bilan hamkorlik qilish masalalarida suhbatlashdi. 1995-yil 6-aprelda AQSH Mudofaa vaziri Uilyam Persi O'zbekistonga keldi, O'zbekistonning NATO «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturida ishtiroki muhokama qilindi. AQSH armiyasi o'quv-mashq markazida tinchlikni ta'minlash maqsadida o'tkazilgan harbiy mashqlarda O'zbekiston qurolli kuchlari bo'linmasi ishtirok etdi. O'zbekiston bilan AQSH o'rtasida sarmoyalarni rag'batlantirish va o'zaro himoya qilish to'g'risida, ikki yoqlama soliq olmaslik to'g'risida shartnomalar tuzilgan. Toshkent—Nyu-York o'rtasida bevosita havo yo'li ochildi.

O'zbekistonda 1996-yil boshlarigacha Amerikalik sarmoyadorlar ishtirokida 200 ta o'zbek—amerika qo'shma korxonalari tashkil topdi va faoliyat ko'rsatdi. Bular orasida Navoiy viloyati Zarafshon vodiysidagi Muruntovda AQSHning «Newmont Mayning» Korporatsiyasi bilan hamkorlikda tog' jinslaridan oltin va kumush ajratib oluvchi «Zarafshon—Newmont» qo'shma korxonasi barpo etildi. Bu korxonada 2002-yilgacha 83 tonna oltin tayyorlandi.

O'zbekiston Prezidenti I. Karimovning 1996-yil 23—28-iyun kunlarida AQSHda bo'lishi O'zbekiston va Amerika munosabatlari-ni yangi pog'onaga ko'tardi. I. Karimov AQSH Prezidenti B. Klinton bilan uchrashdi. Ikki mamlakat o'rtasidagi munosabatlarni chuqur-lashtirish, tomonlar manfaatiga daxldor bo'lgan siyosiy, iqtisodiy, xavfsizlik masalalari muhokama etildi. I. Karimov bilan B. Klinton uchrashuvi ikki mamlakat o'rtasidagi munosabatlarga siyosiy zamin hozirladi. 1996-yil 25-iyun kuni O'zbekistonning AQSHdagi elchixo-nasi ochildi.

2001-yilda O'zbekistonda AQSH bilan hamkorlikda amalga oshi-riylayotgan loyihalar soni 70 tadan ortdi. AQSH sarmoyasi ishtirokida respublikainizda barpo etilgan 305 ta qo'shma korxona sanoat, qishloq xo'jaligi, to'qimachilik, gaz-kimyoy, neft, oltin qazib olish, transport, kommunikatsiya va ta'lim sohalarida samarali faoliyat ko'rsatmoq-da. «Zarafshon—Newmont», «O'z—Texaco», «O'z—keysmash», «O'z—keystraktor», «O'z—Eksayd», «BiEyAy»ning Xo'jaobod gaz ombori qurilishi, «ABB Lummus Global» bilan hamkorlikdagi Sho'rtan gaz-kimyoy majmuasi shular jumlasidandir. O'zbekistonning AQSH bilan savdo aylanmasi 300 min AQSH dollari-dan oshdi.

2001-yil 11-sentabr kuni xalqaro terroristlar AQSHda sodir etgan fojiali voqealar paytida O'zbekiston birinchilardan bo'lib, AQSH hukumatining xalqaro terrorizmga qarshi aksilterror kaolit-

siya tuzish haqidagi taklifi tarafdori bo'lib chiqdi. 2002-yil 11-14-mart kunlari O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov boshliq davlat delegatsiyasi Prezident **Jorj Bush** taklifiga binoan rasmiy davlat tashrifi bilan AQSHda bo'ldi. AQSH Prezidenti J. Bush va martabali hukumat vakillari Islom Karimovni Oq uyda obro'-e'tiborli mehmon sifatida kutib oldi. Tomonlar xalqaro ahvol, Markaziy Osiyodagi jarayonlar, xalqaro terrorizmga qarshi kurash, harbiy va harbiy-texnikaviy, iqtisodiy hamkorlik masalalarida fikr almashdilar. Tashrif yakunida **«O'zbekiston bilan AQSH o'rtasida o'zaro sheriklik va hamkorlik asoslari to'g'risida deklaratsiya»**, ilmiy-texnikaviy tadqiqotlar, yadroviy materiallar va texnologiyalar tarqalishining oldini olishda hamkorlik, moliya, qishloq xo'jaligiga oid qator hujjatlar imzolandi.

AQSHni sinovli damlarda qo'llab-quvvatlagani uchun Prezidentimiz **Islom Karimov** Amerika jamoatchiligi tomonidan **«Xalqaro miqyosdagi lider»** mukofoti bilan taqdirlandi. Bu mukofot Amerika xalqining O'zbekiston xalqiga hurmat-e'tiborining timsolidir.

**O'zbekistonning
Yevropa mamlakatlari
bilan hamkorligi**

O'zbekiston Respublikasining jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvida Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bilan o'zaro manfaatli aloqalarni yo'lga qo'yish va tobora chuqurlashtirish alohida o'rin tutadi. 1996-yil 21-iyunda Florensiya shahrida imzolangan O'zbekiston bilan Yevropa Ittifoqi o'rtasidagi **«Sheriklik va hamkorlik to'g'risidagi bitim»**, uning 1999-yil 1-iyulda kuchga kirishi mamlakatimizning Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bilan o'zaro munosabatlarining huquqiy negiziga aylandi.

O'zbekistonning Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bilan siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnik va madaniy-gumanitar aloqalari yildan yilga rivojlanib, chuqurlashib bormoqda. Respublikamizda Yevropa Ittifoqiga a'zo mamlakatlarning 145 firma va kompaniyasi vakolatxonalarini akkreditatsiya qilindi. Yevropalik sarmoyadorlar ishtirokida tashkil etilgan 491ta korxona ishlayapti, ulardan 111tasi 100 foizlik Yevropa kapitaliga ega. 1995–2002-yillarda Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining firma va kompaniyalari respublikamizda umumiy qiymati qariyb 8 mlrd AQSH dollariga teng yirik sarmoyaviy loyihalarini amalga oshirishda qatnashdi. 2002-yilda O'zbekistonning Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bilan mahsulot ayirboshlash hajmi 1 mlrd 65,8 mln AQSH dollarini, 2003-yil yanvar–oktabr oylari yakunlari bo'yicha esa 910,6 mln AQSH dollarini tashkil etdi.

O'zbekistonning Yevropa Ittifoqining a'zosi, ulkan iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy salohiyatga ega bo'lgan Germaniya bilan o'zaro manfaatli aloqalari kengayib bormoqda. O'zbekiston Prezidenti I. Karimovning Germaniyaga 1993-yil 28-aprel kuni boshlangan va besh kun davom etgan rasmiy tashrifi O'zbekiston bilan Germaniya o'rtasida munosabatlarni yo'lga qo'yishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. I. Karimov GFR Federal Prezidenti Rixard fon Vayzenker va Fideral kansler Gelmut Kol bilan samimiy, o'zaro tenglik asosida suhbatlashdi. Ikki davlat o'rtasida madaniy hamkorlik to'g'risida, sarmoyalar qo'yishni amalga oshirish va o'zaro himoya qilishga ko'maklashish to'g'risida, ilmiy tadqiqotlar va mutaxassislar fondini tashkil etish to'g'risida bitimlar imzolandi. «Deutsche Bank», «Mercedes-Benz» va «Simens» kompaniyalarining rahbarlari bilan uchrashuvlar bo'ldi, ular bilan hamkorlik qilish haqida kelishib olingdi. Safar natijalariga ko'ra, O'zbek–Germaniya hamkorligi masalalari bo'yicha hukumatlararo komissiya tuzildi. Toshkentda ikki tomonlama savdo-iqtisodiy palata tashkil etildi, GFRning elchixonasi ochildi. 1994-yil 1-sentabrda GFRning o'sha paytdagi poytaxti Bonnda O'zbekiston Respublikasining Yevropada birinchi elchixonasi ochildi. Hozirgi paytda elchixona Germaniyaning yangi poytaxti Berlin shahrida faoliyat yuritmoqda. «Toshkent–Frankfurt» havo yo'li ochildi, O'zbekistonda «Deutsche Bank»ning bo'limi faoliyat ko'rsatmoqda.

Germaniyaning «Heidelberg» firmasi O'zbekistonda nashriyot-matbaa sohasida hamkorlik qilayotgan yirik kompaniyadir. «Heidelberg» firmasi asbob-uskunalar bilan Yangiyo'l kitob fabrikasi, Toshkent va Nukus poligrafiya kombinatlari, Samarqanddagi «Tong» nashriyoti qayta jihozlandi. O'zbekistondagi «Rastr» va «Groteks» matbaa korxonalari «Heidelberg» firmasi texnologiyasi asosida ish-lamoqda. Natijada maktablar uchun darslik, o'quv qo'llanmalari va boshqa turdagi nashriyot mahsulotlari ishlab chiqarish ancha yaxshilandi. 2001-yilda O'zbekiston–Germaniya–Rossiya hamkorligidagi «Namangan qog'oz» qo'shma korxonasi qurilib ishga tushirildi.

O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimovning 2001-yil 2–5-aprel kunlari Germaniya Federativ Respublikasiga, Germaniya Federal kansleri Gerxard Shrederning 2002-yil 9–10-may kunlari O'zbekistonga qilgan rasmiy safarlari O'zbekiston–Germaniya o'rtasidagi o'zaro manfaatli hamkorlikni yangi bosqichga ko'tardi. Ikki mamlakat tad-birkorlari va rasmiy doiralari o'rtasida aloqalar kengayib bormoqda.

1997-yilda O'zbekistonda 55 ta Germaniya kompaniyasining vakolatxonalari faoliyat yuritgan bo'lsa, 2001-yilda bu ko'rsatkich 80 taga yetdi. Ularning eng yiriklari «Xobas TAPO», «Xiva Karpet» va boshqalardir. 2003-yilda germaniyalik sarmoyadorlar ishtirokida yangil sanoat, oziq-ovqat sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, farmatsevtika sanoati, transport va boshqa sohalarda tashkil etilgan 138 ta korxona faoliyat ko'rsatdi, ulardan 40 tasi yuz foizlik Germaniya kapitaliga ega. O'zbekistonga kiritlayotgan Germaniya sarmoyalari hajmi 2001-yildayoq 1 mlrd AQSH dollaridan oshdi. Ikki mamlakat o'rtasidagi savdo aylanmasi 2001-yilda 283,3 mln AQSH dollarini tashkil etdi.

Samarqanda 2009-yilda «MAN Avto-Uzbekiston» O'zbekiston—Germaniya qo'shma korxonasi barpo etildi. Zavodda 15–50 tonnalik yuk ko'tarish quvvatiga ega bo'lgan zamonaviy MAN avtomobillari ishlab chiqish yo'lga qo'yildi. 2010-yilda korxonada 480 dona yuk mashinasi ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2011-yilda bu ko'rsatkich 658, 2012-yilda mingan ortiqni tashkil qildi. Germaniya Federativ Respublikasi O'zbekistonning Yevropadagi eng yirik iqtisodiy hamkoridir.

O'zbekiston bilan **Fransiya** o'rtasida munosabatlarni o'rnatish va rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. 1993-yil 28–30-oktabr kunlari O'zbekiston delegatsiyasining Fransiya rasmiy tashrifi ikki davlat o'rtasidagi hamkorlikka asos soldi. Prezident I. Karimov Fransiya Prezidenti F. Mitteran, Fransiyaning boshqa rahbarlari hamda jamoatchilik vakillari bilan do'stona suhbat va samarali muzokaralar yuritdi. F. Mitteran qabul marosimida nutq so'zlab: «Hozirgi siyosiy vaziyatda Markaziy Osiyoda yetakchi o'rinni egallab turgan mustaqil O'zbekiston Sharq bilan G'aph o'rtasida ishonchli ko'prik bo'lishi mumkin. Ko'p asrlik tarix, teran an'analarga ega bo'lgan, insoniyatning faxriga aylangan allomalarni yetkazib bergan O'zbekiston doimo fransuzlarning diqqatini tortib kelgan. Bu tashrifdan keyin shuni ishonch bilan aytish mumkinki, mamlakatingiz biz uchun yanada yaqin bo'lib qoldi», — deb ta'kidlagandi. Bu Vatanimiz to'g'risida, uning shon-shuhratini ulug'lovchi xolisona, olijanoblik bilan berilgan bahodir. Safar natijasida Parijda **«O'zbekiston Respublikasi va Fransiya Respublikasi o'rtasida do'stlik va hamkorlik to'g'risida shartnoma»**, madaniyat, ilmiy-texnikaviy va maorif sohasida hamkorlik qilish to'g'risida bitim, sarmoyalarni o'zaro rag'batlantirish va himoyalash to'g'risida bitim imzolandi.

Mamlakatimiz rahbarining *Parij Xartiyasini* imzolashi respublikamizda demokratiyaning yanada rivojlanishi, shuningdek, O'zbekistonning Yevropa va boshqa taraqqiy etgan mamlakatlar bilan yanada yaqinlashuvi uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi. O'zbekiston Milliy banki bilan Fransiyadagi yirik *«Credit Commercial de France»* banki o'rtasida muddaolar haqida bitim imzolandi, unda Buxoroda neftni qayta ishlash zavodi qurish loyihasini pul bilan ta'minlash ko'zda tutildi. Taniqli *«Elf-akiten»* neft-kimyo konserni, *«Texnip»* firmasi va boshqa kompaniyalar bilan Buxoroda neftni qayta ishlash zavodi qurishga kelishildi. Fransiya va O'zbekiston o'rtasida savdo-sotiq hisob-kitoblarini ta'minlab turgan *«Credit Commercial de France»* banki zavod qurilishini ham mablag' bilan ta'minladi. O'zbekiston bu bankka mablag' qo'ydi, u hamkorlik uchun kafolat bo'lib turibdi.

1994-yil 25–27-aprel kunlari Fransiya Prezidenti *F. Mitteran*ning O'zbekistonga qilgan rasmiy tashrifi chog'ida imzolangan ikki mamlakat tashqi ishlar vazirliklari o'rtasidagi hamkorlik to'g'risida, O'zbekiston va Fransiya o'rtasida fuqarolarning erkin harakati haqidagi bitimlar, shuningdek, havo transporti sohasida hamkorlik to'g'risidagi deklaratsiyalar imzolandi. O'zbekiston bilan Fransiya o'rtasida iqtisodiy, ilmiy, madaniy, aloqalar kengayib bormoqda. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, oziq-ovqat, neft va gaz sanoati, qurilish va boshqa sohalarda hamkorlik qilinmoqda.

O'zbekiston xalqaro ishlarda katta tajriba va nufuzga ega bo'lgan *Buyuk Britaniya* bilan ham hamkorlik qilmoqda. 1993-yil 22–25-noyabr kunlari O'zbekiston Prezidenti I. Karimov boshliq respublikamiz delegatsiyasining rasmiy tashrif bilan Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya birlashgan qirolligida bo'lishi ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlik tarixida buyuk voqea bo'ldi. Mamlakatimiz rahbarining qirolicha *Yelizaveta II*, *Bosh vazir J. Meyjor* bilan samimiy, ochiq o'zaro manfaatli suhbatlari, muzokaralari bo'lib o'tdi. Safar samarali bo'ldi. *«O'zbekiston Respublikasi bilan Buyuk Britaniya qirolligi o'rtasida o'zaro iqtisodiy aloqalar to'g'risida shartnoma»*, sarmoyalarni o'zaro rag'batlantirish va himoyalash to'g'risida bitim, havo yo'llarini ochish to'g'risida bitim, ikki mamlakat hududida fuqarolarning erkin yurishi haqida memorandum imzolandi. «Toshkent–London» havo yo'lida samolyot qatnovining yo'lga qo'yilishi aloqalarni yaxshilashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 1996-yilning boshlarida O'zbekistonda Britaniya Kengashi bo'limining ish bosh-

lashi hamkorlikni mustahkamlash va kengaytirish yo'lida xizmat qilmoqda.

O'zbekistonning *Finlyandiya, Avstriya, Belgiya, Shveysariya, Italiya, Ispaniya, Gretsiya, Polsha, Vengriya, Chexiya, Slovakiya, Xorvatiya, Bolgariya* kabi Yevropa mamlakatlari bilan siyosiy, diplomatik, iqtisodiy va madaniy aloqalari o'rnatildi va kengayib bormoqda. Shveysariyaning Altendorf shahrida «*O'zbekiston*» *Savdo uyining ochilishi* muhim voqea bo'ldi. Bu maskan bugungi kunda savdo uyigina bo'lib qolmay, O'zbekistonning Yevropa va jahonda biznes va savdo markazi hisoblanadigan mamlakat — *Shveysariyadagi vakolatxonasiga ham aylandi*.

O'zbekiston bilan Yevropa Ittifoqi o'rtasida aloqalarning yo'lga qo'yilishi mamlakatimizning Yevropa mamlakatlari bilan hamkorligini yangi bosqichga ko'tardi.

O'zbekiston Oliy Majlisi bilan Yevroparlament o'rtasida ham aloqalar o'rnatildi. Bu aloqalar O'zbekiston Parlamenti bilan Yevroparlament o'rtasida 1998-yilda tuzilgan hamkorlik qo'mitasi darajasida kengayib bormoqda.

O'zbekiston tashqi siyosatida iqtisodiy omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Xorijiy mamlakatlardan respublikaga ilg'or texnologiyalar, sarmoyalar kirib kelishi, ko'plab qo'shma korxonalarning qurilishi oqilona tashqi siyosatning natijasidir.

*2003-yilda respublikamizda xorijiy sarmoya ishtirokida barpo etilgan 2087ta qo'shma korxona jahondagi 80 mamlakatdan kelgan she-riklari bilan birgalikda faoliyat ko'rsatdi. Ular 386,7 mlrd so'm hajmi-
da iste'mol mollari, eksport uchun sifatli tovarlar ishlab chiqardi, aho-
liga xizmat ko'rsatdi. Jahondagi 80dan ortiq xorijiy bank bilan o'zaro
munosabatlar o'rnatilgan. Mustaqillik yillarida O'zbekistonga kiritil-
gan chet el investitsiyalari 30 mlrd AQSH dollaridan oshdi. O'zbe-
kiston jahondagi 140 mamlakat bilan savdo-sotiq qilmoqda. Har yilgi
tovar ayirboshlash hajmi 6—8 mlrd AQSH dollarini tashkil etmoqda.
Ilg'or mamlakatlar kadrlar tayyorlashda, bank sohasida va boshqa-
ruvda, axborot tarmoqlarini yo'lga qo'yishda, yetakchi birjalar bilan
aloqalar o'rnatishda, qonunchilik tajribasini o'rganishda respublika-
mizga ko'maklashmoqdalar.*

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda tarixiy jihatdan qisqa bir davrda xalqaro munosabatlarni yo'lga qo'yish va rivojlantirish bobi-da asrlarga arziydigan ishlar amalga oshirildi. O'zbekiston o'zining tinchliksevar, yaxshi qo'shnichilik, o'zaro foydali hamkorlikka qara-

tilgan siyosati va faoliyati bilan butun dunyoga tanildi, jahon hamjamiyatida o'zining munosib o'rnini egalladi, uning mavqeyi yildan yilga mustahkamlanib bormoqda.

Nazorat savollari

1. XXI asr bo'sag'asida xalqaro vaziyatda qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?

2. Xavfsizlikka qanday omillar tahdid solmoqda?

3. O'zbekistonning geosiyosiy jihatdan qulay imkoniyatlari nimalardan iborat?

4. Qanday geosiyosiy jihatlar O'zbekistonga qiyinchiliklar tug'dirmoqda?

5. Mustaqil tashqi siyosat yuritish borasida qanday huquqiy zaminlar yaratildi?

6. O'zbekistonning tashqi siyosati qanday tamoyillarga tayanadi?

7. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-moddasini daftaringizga yozib oling.

8. Dunyodagi qaysi davlatlar Toshkentda o'z elchixonalarini ochgan?

9. Qaysi mamlakatlarda O'zbekistonning elchixonalari faoliyat ko'rsatmoqda?

10. O'zbekiston nima uchun jahon hamjamiyatiga qo'shilish yo'lidan bormoqda?

11. O'zbekistonning BMT bilan aloqalari haqida so'zlab bering.

12. O'zbekistonning YeXHT bilan hamkorligi haqida nimalarni bilasiz?

13. O'zbekistonning UNESCO bilan hamkorligi haqida so'zlab bering.

14. Shanxay hamkorlik tashkilotining tuzilishi va faoliyati haqida nimalarni bilasiz?

15. MDH qachon tashkil topdi, unga qaysi respublikalar a'zo bo'lib kirdi?

16. MDH faoliyati haqida nimalarni bilasiz?

17. O'zbekiston va Rossiya o'rtasida davlatlararo munosabatlarining o'rnatilishi haqida so'zlab bering.

18. Markaziy Osiyo respublikalari o'rtasida aloqalarning yo'lga qo'yilishi haqida nimalarni bilasiz?

19. Orol muammosini hal qilish yo'lida qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda?

20. O'zbekistonning Qozog'iston bilan hamkorligi haqida so'lab bering.

21. O'zbekiston va Turkmaniston aloqalari haqida so'lab bering.

22. O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi hamkorlik aloqalari haqida referat yozing.

23. O'zbekiston va Xitoy o'rtasidagi aloqalar haqida nimalarni bilasiz?

24. O'zbekiston bilan Janubiy Koreya Respublikasi o'rtasida qanday sohalarda hamkorlik qilinmoqda?

25. O'zbekiston va Yaponiya o'rtasida o'zaro manfaatli aloqalar nimalarda o'z ifodasini topmoqda?

26. O'zbekiston bilan AQSH o'rtasidagi hamkorlik haqida nimalarni bilasiz?

27. Siz yashayotgan viloyat, shahar va tumanda chet el sarmoyalari ishtirokida qanday qo'shma korxonalar tuzilgan? Ular faoliyatini o'rganing va referat yozing.

XOTIMA

Aziz talaba, Siz mazkur darslikni qo'lga olib, uni mutolaa qilib, dono xalqimizning necha ming yilliklar bilan bo'ylasha oladigan, o'ziga xos betakror tarixi, betimsol osori-atiqalari, yuksak ma'naviy qadriyatlari bilan tanishib chiqdingiz. Shubhasizki, buning natijasida tarixiy xotirangiz, tasavvur olamingiz yanada boyidi, aqlu zehningiz, yanada charxlandi. Eng muhimi, Siz ulug' ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan noyob, tarixiy merosni o'rganish barobarida o'zligingizni tanish, kimlarning qonuniy vorislari, davomchilari ekanligingizni yana bir bor anglab yetishga musharraf bo'ldingiz.

Shu o'rinda, muhtaram Yurtboshimizning «Haqqoniy tarixni bilmasdan turib, o'zlikni anglash mumkin emas», degan donishmandona so'zlari beixtiyor yodga keladi. Ha, haqqoniy tarix tom ma'noda bilimlar manbai, ma'naviyat negizi, qolaversa, chinakam tarbiya maktabidir.

Ne baxtki, milliy mustaqillikka erishganimiz tufayli ona tariximiz to'g'risidagi chin haqiqat yuzaga chiqdi, uning qiyofasini to'sib kelgan g'uborlar, «oq» va «qora» dog'lar butkul supirib tashlandi. Buning orqasida katta tarix yaratgan xalqimizning yuksak dahosi, ne-ne buyuk ajdodlarimizning yorqin siymosi, ularning manguликka daxldor o'lmas merosi yangidan to'la kuch bilan namoyon bo'ldi.

Yurtboshimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, «Biz oldimizga qo'ygan buyuk maqsadlarni amalga oishirishda o'tgan yigirma ikki yil davomida erishgan va jahon tan olgan yutuq va marralar — milliy demokratik davlat qurish, iqtisodiyotimizni yangi asnoda tashkil etish, hayotimiz darajasi va qishloqlarimiz, butun mamlakatimizning qiyofasi tohora ochilib, ohod bo'lib borayotganini ko'z o'ngimizda o'tkazadigan bo'lsak, qani, ayting, aziz do'stlarim, qadrdonlarim, istiqloлга erishmasdan turib, bunday yuksak natijalarga yetib borishimiz mumkinmikin? Bunga javob bitta: yo'q va yana yo'q»⁵².

Qo'lingizdagi ushbu darslik ham milliy istiqloл sharofati bilan tug'ilgan behaho imkoniyatdan foydalanib, Vatan tarixiga yangi-

⁵² I. Karimov. Mustaqillik — barcha ezgu reja va marralarimizning mustahkam mezonidir. — T.: «O'zbekiston». 2013. 5–6-betlar.

cha tamoyillar nuqtayi nazaridan yondashilib, asrlar silsilasini xolis, haqqoniy va ilmiy asosda o'rganilib yaratildi. Siz uning sahifalarini qunt bilan o'rganib, bu azim yurt bag'rida uzoq davrlar davomida yuz bergan xilma-xil tarixiy jarayonlarni, voqea, hodisalarni ko'z o'ngingizdan birma-bir o'tkazdingiz hamda ularning nechog'lik murakkab, ziddiyatli kechganligiga guvoh bo'ldingiz.

Ayni chog'da ne-ne ulug' tarixiy siymolarimizning o'z kindik qonlari to'kilgan shu muqaddas yurt uchun, uning erki, ozodligi, va mustaqilligi uchun fidoyilik bilan kurashganligiga, o'z ongli hayoti, faoliyatini shu olijanob maqsadlarga baxshida etganligiga amin bo'ldingiz. Buyuk bobokalonlarimizning boy ilmiy, madaniy meros yaratib, yurt dovrug'ini dunyoga ma'lumu mashhur etganligini anglab, o'zingizda iftixor tuyg'usini his qildingiz.

Xullas, o'z Vatanimiz tarixini puxta bilish navqiron — avlodimizning Sizdek namoyandalari uchun bamisoli suv bilan havodek zarur. Negaki, tarixiy xotira Sizni shu muborak Vatanni farzand yanglig' sevish, uning har bir siqim tuprog'ini ko'zga to'tiyo etish, ona yurt xizmatiga kamarbasta bo'lish, uning sarhadlarini har qanday yovuz kuchlardan, g'animlardan himoyalash, kerak bo'lsa, aziz jonni ham fido qilishga chorlaydi. Bunda ulug' ajdodlarimizning ibrati, jasorati Sizga ruhiy madadkor bo'ladi.

Bizu siz Vatanimiz tarixini chuqur, asosli o'rganish orqaligina milliy istiqloldek bebaho ne'matning qadrini yanada teran tushunamiz. Mustaqillik bizning qo'limizga osonlik bilan kelmaganligiga, unga erishish yo'li og'ir, mashaqqatli kechganligiga jonli guvoh bo'lamiz. Binobarin, istiqlol ne'matini avaylab asrash, uni non kabi, jon kabi ulug'lash, bugina emas, uni mustahkamlash va kuchaytirish borasida doimo sa'y-harakatda bo'lish har birimiznin, fuqarolik burchimiz bo'lmog'i ayni muddaodir. Siz, minnatdor o'g'il-qizlarimiz, buni hamisha yodingizda tutmog'ingiz lozim.

MUHIM VOQEALAR SOLNOMASI

Mil. avv. VII asr	Qadimgi Xorazm va Baqtriya ilk davlat tuzilmalarining vujudga kelishi.
Mil. avv. 545–330-yillar	O'rta Osiyo Eron ahomaniylar hukmronligi ostida.
Mil. avv. 522-yil	Marg'iyonada ahomaniylarga qarshi Frada boshchiligida qo'zg'olon.
Mil. avv. 329-yil	Iskandarning O'rta Osiyoga bostirib kirishi.
Mil. avv. 329–328-yillar	O'rta Osiyo xalqlarining Spitamen boshchiligida Iskandar qo'shinlariga qarshi kurashi.
Mil. avv. 312–250-yillar	O'rta Osiyoda salavkiylar davlatining hukmronligi.
Mil. avv. 250–140-yillar	Yunon-Baqtriya davlatiga asos solinishi, rivojlanishi va inqirozi.
Mil. avv. III–II asrlar	Qang' davlatining tashkil topishi, rivojlanishi.
Mil. avv. II asr — milodiy III asrlar	Davan (Farg'ona) davlatining tashkil topishi, rivojlanishi.
Milodiy I–III asrlar	Kushonlar podsholigi davri.
305-yil	Xorazmda afrig'iylar sulolasi — afrig'iylar davlati vujudga keldi.
V–VI asrlar (420–579-yillar)	Eftaliylar sulolasi hukmronligi.
551–745-yillar	Markaziy Osiyo xalqlari Turk xoqonligi tarkibida.
603-yil	Turk xoqonligining g'arbiy va sharqiy qismlarga bo'linib ketishi.
VII asrning ikkinchi yarmi	Arablarining O'rta Osiyoga harbiy yurishlari

705–715-yillar	Arablarining Movarounnahrni zabt etishi. Qutayba ibn Muslim hukmronligi.
776–784-yillar	Muqanna qo'zg'oloni.
806–810 yillar	Rofe ibn Lays boshchiligidagi qo'zg'olon.
821–873-yillar	Xurosonda tohiriylar sulolasi hukmronligi.
864–892 yillar	Movarounnahrda Nasr I ibn Ahmad Somoniy hukmronligi.
873–901-yillar	Xurosonda safforiylar hukmronligi.
874–907-yillar	Ismoil Somoniy hukmronligi.
995-yil	Xorazmda afrig'iylar sulolasining tugatilishi.
995–997-yillar	Xorazmda Ma'mun ibn Muhammad hukmronligi.
997–999-yillar	Xorazmda Ali ibn Ma'mun hukmronligi.
999–1005-yillar	Buxoroning Nasr Bug'roxon tomonidan zabt etilishi. Movarounnahrda qoraxoniylar hukmronligi o'rnatilishi.
998–1030-yillar	Mahmud G'aznaviy hukmronligi.
999–1017-yillar	Xorazmda Ma'mun ibn Ma'mun hukmronligi.
1040-yil	Dandanakon jangi.
1043-yil	Saljuqiylarning Xorazmni zabt etishi.
1077–1097-yillar	Xorazmda Anushtegin hukmronligi.
1097–1127-yillar	Xorazmda Qutbiddin Muhammad hukmronligi.
XII asrning birinchi yarmi	Qoraxitoylarning Movarounnahrda bostirib kirishi.
1118–1157-yillar	Saljuqiy Sulton Sanjar hukmronligi.
1127–1156-yillar	Xorazmshoh Alouddin Otsiz ibn Qutbiddin Muhammad hukmronligi.
1141-yil	Qatvon cho'lida Sulton Sanjar qo'shunlarining qoraxitoylar tomonidan tor-mor qilinishi.
1156–1172-yillar	Xorazmshoh El-Arslonning hukmdorlik davri.

1172–1200-yillar	Xorazmshoh Alovuddin Takashning hukmronlik davri.
1200–1220-yillar	Alovuddin Muhammad Xorazmshoh hukmronligi.
1219-yil	Chingizxon xorazmshohlar saltanatiga qarshi yurish boshladi.
1219–1220-yillar	Mo'g'ullar tomonidan O'tror, Buxoro va Samarqand shaharlarining bosib olinishi. Temur Malik tomonidan Xo'jand shahrining mudofaa qilinishi.
1221-yil	Mo'g'ullar tomonidan Termiz, Balx, Urganch shaharlari, Xuroson va Afg'onistonning zabt etilishi.
1220–1231-yillar	Xorazmshoh Jaloliddin Manguberddining mo'g'ullarga qarshi kurashi.
1225–1238-yillar	Savdogar Mahmud Yalavoch Movarounnahr (Chig'atoy ulusi) noibi.
1227–1347-yillar	Chig'atoy ulusi.
1238-yil	Buxoroda Mahmud Torobiy qo'zg'oloni.
1239–1289-yillar	Mahmud Yalovochning o'g'li Mas'udbekning Chig'atoy ulusiga noibligi.
1337-yil	Xurosonda sarbadorlar harakatining boshlanishi.
1336-yil 9 aprel	Amir Temur tavalludi.
1360–1361-yillar	Mo'g'uliston xoni Tug'luq Temurning Movarunnahrga hujumi.
1365-yil	Ilyosxo'janing Movarounnhrga yurishi.
1365–1366-yillar	Samarqandda sarbadorlar qo'zg'oloni.
1370–1405-yillar	Sohibqiron Amir Temurning hukmronlik davri.
1386–1388-yillar	Amir Temurning uch yillik harbiy yurishlari.
1389-yil	Amir Temurning To'xtamishga qarshi urishi, Jizzaxda tor-mor qilishi.
1391-yil	Qunduzcha yonidagi jang.

1392–1396-yillar	Amir Temurning besh yillik harbiy yurishlari.
1394–1395-yillar	Amir Temurning To'xtamishga qarshi uchinchi yurishi.
1398-yil	Amir Temurning Hindistonga harbiy yurishi.
1398–1004-yillar	Amir Temurning yetti yillik harbiy yurishi.
1402-yil	Anqara jangi.
1405-yil 18-fevral	Amir Temurning vafoti.
1409–1449-yillar	Samarqandda Ulug'bek hukmronligi.
1417-yil	Buxoroda Ulug'bek madrasasi qurulishi.
1417–1422-yillar	Samarqandda Ulug'bek madrasasi qurilishi.
1428-yil	Ulug'bekning pul islohoti.
1428–1429-yillar	Ulug'bek rahbarligida Samarqand rasadxonasining bunyod etilishi.
1441–1501-yillar	Alisher Navoiyning hayoti va faoliyati.
1449-yil	Mirzo Ulug'bekning fojiali vafoti.
1451–1469 yillar	Movarounnahr va Hirotda temuriy shahzoda Abu Said Mirzo hukmronligi.
1455–1536-yillar	Kamoliddin Behzodning hayoti va faoliyati.
1469–1494-yillar	Movarounnahrda temuriy Sulton Ahmad Mirzo hukmronligi.
1483–1530-yillar	Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va faoliyati.
1500–1501-yillar	Shayboniyxon tomonidan Samarqand va Buxoroning egallanishi.
1507-yil	Hirotning Shayboniyxon tomonidan egallanishi.
1510-yil	Shayboniyxonning Eron shohi Ismoil I Safaviy bilan Marv yaqinida bo'lgan jangda halok bo'lishi.
1510–1530-yillar	Ko'chkunchixonning Movarounnahrda hukmronligi.
1512-yil	Xiva xonligining tashkil topishi.

1533–1540-yillar	Buxoro xoni Ubaydullaxon hukmronligi.
1538-yil	Ubaydullaxon tomonidan Xorazmning zabt etilishi.
1551–1556-yillar	Navro‘z Ahmad (Baroqxon) hukmronligi.
1557–1598-yillar	Abdullaxon II hukmronligi va markazlashgan davlat tuzilishi.
1588-yil	Toshkentda Abdullaxon II ga qarshi qo‘zg‘olon.
1598–1601-yillar	Shayboniyxonlarning so‘nggi xoni Pirmuhammad II hukmronligi.
1601–1605, 1605–1611-yillar	Ashtarxoniylar Boqi Muhammad va Vali Muhammad hukmronligi.
1602–1623-yillar	Xiva xoni Arab Muhammadxon hukmronligi.
1611–1642-yillar	Buxoro xonligida Imomqulixon (Ashtarxoniylar) hukmronligi.
1613-yil	Toshkentda Imomqulixonga qarshi xalq qo‘zg‘oloni.
1616-yil	Xivada Arab Muhammadxon madrasasining qurilishi.
1623–1643-yillar	Xivada Asfandiyorxon hukmronligi.
1643–1663	Xivada Abdulg‘ozi Bahodirxon hukmronligi.
1645–1681-yillar	Buxoroda Abdulazizxon hukmronligi.
1663–1686-yillar	Xivada Anushaxon hukmronligi.
1681–1702-yillar	Buxoroda Subxonqulixon hukmronligi.
1681-yil	Qoraqalpoq qo‘zg‘oloni.
1688-yil	Xorazmning Buxoro xonligiga qo‘shib olinishi.
1688–1702-yillar	Xivada Shohniyoz eshik og‘asining hukmronligi.
1702–1711-yillar	Buxoroda Ubaydullaxon II ning hukmronligi.
1702–1714-yillar	Xivada Arab Muhammad II hukmronligi.
1708–1709-yillar	Samarqand va Buxoroda xalq qo‘zg‘olonlari.

1709-yil	Shohruxbiy tomonidan Qo'qon xonligining tashkil etilishi.
1711–1747-yillar	Buxoro xonligida Abulfayzxon hukmronligi.
1719–1726-yillar	Xivada Sherg'ozixon madrasasi qurildi.
1740-yil	Eron shohi Nodirshoh O'rta Osiyoga yurishi qilib, Buxoro amirligi va Xiva xonligini zabt etdi.
1756-yil, dekabr	Buxoro xonligi Buxoro amirligiga aylantirildi. Mang'itlar sulolasi hokimyat tepasiga keldi.
1756–1758-yillar	Buxoroda mang'it amir Muhammad Rahimxon hukmronligi.
1770–1790-yillar	Qo'ng'iro't urug'idan Mahmud Amin Inoqning Xivada hokimyatni egallashi.
1785–1800-yillar	Buxoroda amir Shohmurod hukmronligi.
1801–1810-yillar	Qo'qon xonligida Olimxon hukmronligi.
1800–1826-yillar	Buxoroda mang'itlardan Amir Haydar hukmronligi.
1804–1806-yillar	Xivada Eltuzarxon hukmronligi.
1822–1841-yillar	Qo'qonda Muhammad Alixon (Ma'dalixon) hukmronligi.
1827–1860-yillar	Buxoroda Amir Nasrulloxon hukmronligi.
1842-yil	Amir Nasrulloning Qo'qonni bosib olishi.
1864–1910-yillar	Xiva xonligida Muhammad Rahimxon II (Feruz) hukmronligi.
1845–1858-yillar	Qo'qon xoni Xudoyorxonning birinchi hukmronlik davri.
1853-yil	Rossiya qo'shinlari tomonidan Oqmasjid shahrining bosib olinishi.
1855–1856-yillar	Qoraqalpoqlar qo'zg'oloni.
1860–1885-yillar	Buxoro amiri Muzaffarxon hukmronligi.
1863-yil	Xudoyorxonning Qo'qonda ikkinchi marta taxtni egallashi.

1864-yil	Rossiya qo'shinlarining Avliyoota, Turkiston va Chimkent shaharlarini bosib olishi.
1865-yil 14–17-iyun	Toshkent shahri Rossiya qo'shinlari tomonidan bosib olindi.
1865–1875-yillar	Xudoyorxonning Qo'qonda uchinchi marta hukmronligi.
1867-yil 11-iyul	Turkiston general-gubernatorligi va Turkiston okrugining tashkil topishi.
1868-yil 2–3-iyun	Buxoro amiri qo'shinlarining Zirabuloqdagi mag'lubiyati.
1868-yil 23-iyun	Buxoro bilan Rossiya o'rtasida tuzilgan bitimga ko'ra Buxoroning vassal davlatga aylantirilishi.
1868-yil	Toshkentda birinchi tipografiya va litografiyalar qurib ishga tushirildi.
1870-yil	Toshkentda kimyo laboratoriyasi ochildi. Toshkentda birinchi bor shahar nizomi joriy qilindi. Toshkentda Turkiston ommaviy kutubxonasi tashkil etildi.
1873-yil 29-may	Rossiya tomonidan Xiva xonligi tobe qilindi.
1873-yil 12-avgust	Xiva bilan Rossiya o'rtasida Gandimiyon shartnomasi tuzildi.
1873–1876-yillar	Farg'ona vodiysida Po'latxon qo'zg'oloni.
1876-yil 19-fevral	Qo'qon xonligining tugatilishi va uning hududida Turkiston general-gubernatorligi tarkibida Farg'ona viloyatining tashkil etilishi.
1880-yil	O'rta Osiyoda temiryo'l qurilishiga kirishildi.
1881-yil	Kaspiy orti viloyatining tashkil etilishi.
1885–1910-yillar	Buxoro amiri Sayid Abdulahad hukmronligi.
1886-yil	Farg'onada bug' yordamida ishlaydigan birinchi paxta tozalash zavodining qurilishi
1887-yil	Zarafshon okrugi Samarqand viloyatiga aylantirildi.
1888-yil	Temiryo'l Samarqandgacha yetkazildi.

1891–1892-yillar	Turkiston o'lkasiga rus dehqonlarining ommaviy ko'chirib keltirilishi.
1892-yil, iyun	Toshkent qo'zg'oloni («Vabo isyoni»).
1894-yil	Buxoroda birinchi rus-tuzem maktabining ochilishi.
1895–1899-yillar	Samarqand–Andijon temiryo'lining qurilishi.
1898-yil, may	Andijonda Dukchi eshon qo'zg'oloni.
1899-yil	Samarqand–Toshkent temiryo'li ishga tushirilishi.
1890–1906-yillar	Toshkent–Orenburg temiryo'lining qurilishi.
1907-yil 17-aprel	Toshkentda ikkinchi Davlat dumasiga saylovlar.
1908-yil	Qadimshunos V.L. Vyatkin tomonidan Ulug'bek rasadxonasi (Samarqand) xarobalari kavlab topildi.
1910–1918-yillar	Xiva xoni Asfandiyorxon hukmronligi.
1910–1920-yillar	Buxoro amirligi Said Olimxonning hukmronligi.
1916-yil	Front orti ishlariga mardikorlikka qarshi O'rta Osiyo xalq qo'zg'oloni.
1916-yil, iyul	Jizzax qo'zg'oloni.
1917-yil, fevral	Rossiyada fevral burjua-demokratik inqilobi va samoderjaviyening ag'darilishi.
1917-yil 14-mart	Toshkentda «Sho'royi Islomiya» tashkiloti tuzildi.
1917-yil 16–23-aprel	Butun Turkiston Musilmonlarining I qurultoyi bo'lib o'tdi.
1917-yil 11-may	Moskvada Butun Rossiya Musulmonlarining I qurultoyi bo'ldi.
1917-yil, iyun	«Sho'royi Ulamo» tashkiloti tuzildi.
1917-yil 10–11-sentabr	Butun Turkiston Musilmonlarining II qurultoyi bo'lib o'tdi.
1917-yil 1-noyabr	Toshkentda Sovet hokimiyati o'rnatildi.

**1917-yil
15–22-noyabr** Turkiston o'lkasi Sovetlarining III quriltoyi bo'lib o'tdi. Unda Turkiston o'lkasi Xalq Komissarlari Soveti tuzildi.

**1917-yil
26–28-noyabr** Qo'qonda Turkiston Musulmonlarining IV favqulodda quriltoyi bo'lib o'tdi. Unda Turkiston Muxtoriyat hukumati tashkil etildi.

1917-yil 25-dekabr Qo'qonda o'lkasi musulmon ishchi, askar va dehqonlarining I favqulodda qurultoyi bo'lib o'tdi.

1918-yil 22-fevral Turkiston Muxtoriyati fojiali ravishda tugatildi.

1918-yil, mart Buxoro—Kogon yo'nalishida Kolesov qonli voqeasi yuz berdi.

**1918-yil,
mart—aprel** Farg'ona vodiysida Sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatning boshlanishi.

1918-yil 21- aprel Toshkentda Turkiston Xalq universiteti ochildi.

**1918-yil 20-aprel –
1-may** Toshkentda Butun Turkiston Sovetining V qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi (TASSR) tuzildi.

1918-yil, iyun O'lkasi bolsheviklari (kommunistlari)ning qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda Turkiston Kompartiyasi tashkil topdi.

1918-yil, oktabr Turkiston o'lkasi Sovetlarining IV quriltoyi bo'ldi. Unda TASSRning I Konstitutsiyasi qabul qilindi.

1919-yil 19 yanvar Toshkentda Osipov isyoni uyushtirildi.

1919-yil, mart RKP(b) Turkiston o'lkasi Musulmonlar byurosi (o'lkasi Musbyuro) tuzildi.

1919-yil, oktabr Markazdan Toshkentga katta vakolatlarga ega bo'lgan Turkkomissiyasi yuborildi.

1920-yil 2-fevral Xivada xonlik hokimiyati ag'darildi.

1920-yil 26-aprel Butun Xorazm xalq vakillari I quriltoyi. Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil etildi.

**1920-yil
2-sentabr** Buxoroda amir Said Olimxon hokimiyati ag'darildi. «Yosh buxoroliklar» partiyasi hokimiyatni egalladi.

**1920-yil
13-sentabr** Rossiya Federatsiyasi hukumati bilan XXSR o'rtasida Ittifoq shartnomasi tuzildi.

**1920-yil
6–8-oktabr** Butun Buxoro xalq vakillari I quriltoyi, Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tuzilishi.

**1921-yil
4-mart** Moskvada BXSР bilan RSFSR o'rtasida Ittifoq Shartnomasi imzolandi.

1921-yil Tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish va o'rganish ishi bo'yicha Turkiston Qo'mitasi tashkil qilindi.

1921–1922-yillar Turkiston ASSRning Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand viloyatida dastlabki yer-suv islohoti o'tkazildi.

**1922-yil
30–31-dekabr** Moskvada Butunittifoq Sovetlarning I syezdi bo'ldi. Unda «SSSR tuzish to'g'risidagi Deklaratsiya» va Ittifoq Shartnomasi imzolandi.

**1923-yil
5–9-mart** Toshkentda O'rta Osiyo Respublikalarining I iqtisodiy konferensiyasi bo'ldi, O'rta Osiyo iqtisodiy Kengashi (Sredazbyuro) tuzildi.

1924-yil Hukmron Markaz rahbarligida O'rta Osiyo milliy — davlat chegaralanishi amalga oshirildi. O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilganligi e'lon qilindi.

**1925-yil
6–12-fevral** O'zbekiston Kompartiyasining I ta'sis syezdi bo'lib o'tdi. Unda O'zbekiston Kompartiyasi tuzilganligi rasmiylashtirildi.

**1925-yil
13-fevral** Buxoroda Butun o'zbek Sovetlarining I quriltoyi ochildi. Unda «O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilganligi to'g'risida Deklaratsiya» qabul qilindi.

1925-yil, may O'zbekiston SSR SSSR tarkibiga kiritildi.

**1929-yil
1-dekabr** Arab imlosi asosidagi o'zbek yozuvidan lotin yozuviga o'tildi.

1931-yil	Toshkent Moliya instituti tashkil etildi.
1933-yil	Toshkentda observatoriya ochildi.
1937-yil	Moskvada 1-o'zbek san'ati va adabiyoti dekadasi bo'lib o'tdi.
1939-yil	Farg'ona kanali qurildi.
1939-yil	Birinchi ovozli o'zbek kinofilmi — «Azamat» yaratildi.
1940-yil	O'zbekistonda lotin yozuvidagi alfavitdan kiril (rus grafikasi) yozuviga o'tildi.
1941-yil 22-iyun	O'zbekiston Ikkinchi jahon urushi girdobiga tortildi.
1943-yil 4-noyabr	O'zbekistonda fanlar Akademiyasi tashkil qilindi.
1944-yil, mart	Bekobodda O'zbekiston metallurgiya zavodi ishga tushirildi.
1943-yil oxiri — 1944-yil boshlari	O'z Vatanidan chechenlar, ingushlar, qrim-tatarlari, mesxeti turklari, ponteya greklari O'zbekistonga ko'chirib keltirildi.
1945-yil 7-may	Bekobod shahri tashkil topdi.
1951-yil 10-iyul	Olmaliq shahri tashkil topdi.
1953-yil 22-sentabr	Taxiyatosh shahri tashkil topdi.
1956-yil 5-noyabr	Toshkent televizion markazi ishlay boshladi.
1957-yil 15-mart	Yangiyer shahri tashkil etildi.
1959-yil	Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi ishga tushirildi.
1958—1960-yillar	Jarqo'rg'on—Buxoro—Samarqand—Toshkent gaz quvurlari yo'li qurildi.
1961-yil 8-may	Guliston shahri tashkil topdi.
1961-1965-yillar	Buxoro—Ural gaz quvurlari yo'li qurildi.
1962-yil	Navoiy—Uchquduq temiryo'li qurildi.
1962-yil	Jizzax—Mehnat temiryo'li qurildi.
1963-yil 16-fevral	Sirdaryo viloyati tuzildi.

1964–1966-yillar	Muborak–Toshkent–Chimkent–Bishkek–Almata gaz quvuri yo‘li qurildi.
1965–1975-yillar	O‘rta Osiyo–Markaz gaz quvurlari yo‘li qurildi.
1969-yil 21-yanvar	Qo‘ng‘irot shahri tashkil topdi.
1972-yil 20-iyul	Zarafshon shahri tuzildi.
1973-yil 29-dekabr	Jizzax viloyati tuzildi.
1977-yil 6-noyabr	Toshkent metrosining Chilonzor yo‘nalishi ishga tushirildi.
1978–1979-yillar	Toshkentda balandligi 350 metrli televizion minora qurildi.
1982-yil 20-aprel	Navoiy viloyati tuzildi.
1989-yil 23-iyun	Islom Abdug‘aniyevich Karimov O‘zKP MQsining birinchi kotibi etib saylandi.
1989-yil 21-oktabr	O‘z SSR Oliy kengashi «O‘zbekiston SSRning Davlat tili to‘g‘risida» Qonun qabul qilindi.
1990-yil 24-mart	Q‘zbekistonda Prezident lavozimi ta‘sis etildi.
1990-yil 24-mart	Islom Karimov Respublika Oliy Soveti sessiyasida O‘zbekiston Prezidenti etib saylandi.
1990-yil 20-iyun	Respublika Oliy Soveti «Mustaqillik Deklaratsiyasi»ni qabul qildi.
1990-yil 14-dekabr	Qoraqalpog‘iston Oliy Soveti «Qoraqalpog‘iston Respublikasi davlat suvereniteti to‘g‘risida Deklaratsiya»ni qabul qildi.
1991-yil 31-avgust	O‘zbekiston Respublikasi Oliy kengashining navbatdan tashqari oltinchi sessiyasida Prezident Islom Karimov O‘zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini e‘lon qildi. «O‘zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to‘g‘risida» Konstitutsiyaviy qonun qabul qilindi.
1991-yil 1-sentabr	O‘zbekiston Respublikasining Mustaqillik kuni, umumxalq bayrami.

- 1991-yil 1-noyabr** O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi tashkil topdi.
- 1991-yil 18-noyabr** O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i qabul qilindi.
- 1991-yil 29-dekabr** O'zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligi to'g'risida referendum o'tkazildi.
- 1991-yil 29-dekabr** O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga umumxalq saylovi bo'ldi. I.A. Karimov O'zbekiston Respublikasining Prezidenti etib saylandi.
- 1991-yil, dekabr** O'zbekiston ishtirokida MDH tuzildi.
- 1992-yil, yanvar** Viloyat, tuman shaharlarda hokimlik lavozimi ta'sis etildi.
- 1992-yil, yanvar** Millatlararo madaniyat Markazi Respublika Baynalmilal Madaniyat Markaziga aylantirildi.
- 1992-yil, yanvar** O'zbekiston Milliy Olimpiya qo'mitasi tuzuldi.
- 1992-yil 28-yanvar** «O'zbekiston Havo yo'llari» Milliy aviakompaniyasi tashkil etildi
- 1992-yil 26-fevral** O'zbekiston YeXHTga a'zo bo'ldi.
- 1992-yil 28-fevral** Prezident farmoni bilan 8 ta viloyat pedagogika institutlari universitetlarga aylantirildi.
- 1992-yil 2-mart** O'zbekiston BMTga a'zo bo'ldi.
- 1992-yil 16-mart** Toshkentda birinchi bo'lib AQSH elchixonasi ochildi.
- 1992-yil 27-mart** Prezident Farmoni bilan Ro'za hayitining birinchi kuni dam olish, bayram kuni deb e'lon qilindi.
- 1992-yil 2-iyul** O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi qabul qilindi.
- 1992-yil 8-dekabr** O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilindi.
- 1992-yil 10-dekabr** O'zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasi qabul qilindi.

1993-yil 14- yanvar	Vatan himoyachilar kuni.
1993-yil, sentabr	Bahouddin Naqshband tavalludining 675 yilligi nishonlandi.
1993-yil, oktabr	Toshkentda BMTning vakolatxonasi ochildi.
1993-yil 29-oktabr	O'zbekiston UNESCOga a'zolikka qabul qilindi.
1993-yil 1-noyabr	O'zbekiston aholi qo'lidagi rubl o'rniga so'm-kupon (1 so'm-kupon 1 rublga tenglashtirilgan holda) muomalaga kiritildi.
1994-yil aprel	Respublika «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik Markazi tuzildi.
1994-yil 5-may	«O'zbekiston Qahramoni» unvoni, «Mustaqillik» ordeni ta'sis etildi.
1994-yil 1-iyul	O'zbekiston Respublikasining milliy valutası — so'm (1 so'm kursi 1000 so'm kuponga tenglashtirilgan holda) muomalaga kiritildi.
1994-yil, iyul	O'zbekiston NATOning «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturiga qo'shildi.
1994-yil 1-sentabr	GFR poytaxti Bonnda O'zbekistonning Yevropada birinchi elchixonasi ochildi.
1994-yil oktabr	Mirzo Ulug'bek tavalludining 600 yilligi jahon miqyosida nishonlandi.
1994-yil 25-dekabr	O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga birinchi bor saylovlar bo'lib o'tdi.
1995-yil 18-fevral	«Adolat» sotsial-demokratik partiyasi tuzildi.
1995-yil 23—24-fevral	Birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining I sessiyasi bo'lib o'tdi.
1995-yil 23-fevral	Inson huquqlari bo'yicha Oliy Majlis vakili (Ombudsman) instituti ta'sis etildi.
1995-yil 26-mart	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti vakolat muddatini 2000-yilgacha uzaytirish bo'yicha referendum o'tkazildi.
1995-yil 3-iyun	Milliy tiklanish demokratik partiyasi tuzildi.

1995-yil, iyul	Toshkentda YeXHTning mintaqaviy byurosi ochildi.
1995-yil 21-dekabr	O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili to'grisida» yangi tahriridagi qonun qabul qilindi.
1996-yil, yanvar	«Oltin meros» xalqaro xayriya jamg'armasi tuzildi.
1996-yil, mart—avgust oylari	«O'zbekiston — Vatanim manim» qo'shiqlar birinchi ko'rik-tanlovi bo'lib o'tdi.
1996-yil aprel	Amir Temur tavalludining 660 yilligi jahon miqyosida nishonlandi.
1996-yil 26-aprel	«Amir Temur», «Buyuk xizmatlari uchun» ordenlari ta'sis etildi.
1996-yil 25-iyun	O'zbekistonning AQSHda elchixonasi ochildi.
1996-yil iyul	«O'zbekiston bilan Yevropa Ittifoqi o'rtasida sherikchilik va hamkorlik to'g'risida shartnoma» imzolandi.
1996-yil 19-iyul	«Uz-DAEWOOavto» qo'shma korxonasining rasmiy ochilish marosimi bo'ldi. «Damas», «Tico», «Nexia» rusumli avtomobillar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.
1996-yil 27-avgust	Prezident farmoni bilan har yili avgust oyining uchinchi yakshaba kuni «O'zbekiston — Vatanim manim» qo'shiq bayrami kuni, deb e'lon qilindi.
1996-yil 18-oktabr	Toshkentda Temuriylar tarixi davlat muzeyi ochildi.
1997-yil 9—10-yanvar	Bishkekda «O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston o'rtasida abadiy do'stlik haqida shartnoma» imzolandi.
1997-yil 22- avgust	Buxoro neftni qayta ishlash zavodi ishga tushirildi.
1997-yil 25-avgust — 2-sentabr	Samarqandda «Sharq taronalari» birinchi xalqaro festivali bo'lib o'tdi. Har ikki yilda shunday festivalni o'tkazish an'anaga aylandi.

1997-yil 29-avgust	O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» qonuni va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi.
1997-yil, oktabr	Buxoro va Xiva shaharilarining 2500 yilligi nishonlandi.
1998-yil, may	O'zbekiston alpinistlari Himolay tog'ining eng baland «Everest» cho'qqisiga chiqdilar.
1998-yil 17-avgust	«El-yurt hurmati» ordeni ta'sis etildi.
1998-yil, oktabr	Samarqanda Imom al-Buxoriy tavalludining hijriy-qamariy taqvim bo'yicha 1225 yilligi nishonlandi, yodgorlik majmuyi ochildi.
1998-yil, oktabr	Farg'ona shahrida Ahmad al-Farg'oniya haykal o'rnatildi, bog' yaratildi.
1998-yil 28-dekabr	Fidokorlar milliy demokratik partiyasi tashkil topdi.
1999-yil, mart	«SamKochavto» qo'shma korxonasi ishga tushdi. «Otayo'l» rusumli avto va yuk avtomobillari ishlab chiqarish boshlandi.
1999-yil 9-may	Toshkentda «Xotira maydoni» majmuasining ochilish marosimi bo'lib o'tdi.
1999-yil may	Toshkentda o'zbek milliy kurashi bo'yicha birinchi Jahon chempionati bo'lib o'tdi. Xalqaro Kurash assotsiatsiyasi tuzildi.
1999-yil	Toshkent Islom universiteti ochildi.
1999-yil 5-noyabr	Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi nishonlandi, uning xotirasiga bag'ishlangan ulug'vor haykal, yodgorlik majmuyi ochildi.
2000-yil 9-yanvar	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi bo'lib o'tdi. I.A. Karimov O'zbekiston Respublikasi Prezidenti etib saylandi.
2000-yil 12-may	Toshkentda «Shahidlar xotirasi» yodgorlik majmuyi ochildi.
2000-yil 30-avgust	«Jaloliddin Manguberdi» ordeni ta'sis etildi.

**2000-yil
16–17-noyabr** Burhoniddin Marg'inoniy tavalludining 910 yilligi va Imom Abu Mansur Moturidiy tavalludining 1130 yilligi nishonlandi, ular xotirasiga bag'ishlangan yodgorlik majmualari ochildi.

2001-yil 23-mart «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati tashkil topdi.

2001-yil 24-aprel Navoiy–Uchquduq–Sulton Uvaystog'–Nukus yo'nalishi bo'ylab qurilgan yangi temiryo'lida dastlabki yuk poyezdi harakati boshlandi.

**2001-yil
14–15-iyun** O'zbekiston «Shanxay forumi»ga a'zo bo'ldi. Uning nomi Shanxay Hamkorlik tashkiloti deb o'zgartirildi.

2001-yil, avgust Toshkent metrosi «Yunusobod» yo'nalishining 6ta bekatdan iborat birinchi qismi qurilib foydalanishga topshirildi.

**2001-yil
16–17-noyabr** «O'zbekiston–Qozog'iston davlat chegarasi to'g'risida shartnoma» imzolandi.

2001-yil, dekabr Sho'rtan gaz-kimyoy majmuasi ishga tushirildi.

2002-yil 27-yanvar Ikki palatali parlament tuzish masalasida O'zbekiston Respublikasining referendumini bo'lib o'tdi.

2002-yil 2-aprel Termiz shahrining 2500 yilligi nishonlandi.

2002-yil 31-avgust Toshkentda «Qatag'on qurbonlari xotirasi» muzeyi ochildi.

2003-yil 24-aprel «O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» qonun qabul qilindi.

2004-yil 17-iyun ShHTning Toshkent sammiti bo'lib o'tdi.

**2004-yil, dekabr
2005-yil, yanvar** O'zbekistonda ikki palatali Parlament saylovlari bo'lib o'tdi.

2005-yil 27-yanvar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 2 palata: Qonunchilik palatasi va Senatidan iborat etib shakllantirildi.

2007-yil 23-dekabr I.A.Karimov 7 yil muddatga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti etib saylandi.

2008-yil 1-yanvar O'zbekiston Respublikasida o'lim jazosi bekor qilindi.

2008-yil 2-dekabr Navoiy viloyatida «Navoiy erkin industrial-iqtisodiy zona» tashkil etildi.

2009-yil 2-aprel Parijda Toshkent shahrining 2200 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosim bo'lib o'tdi.

2011-yil Toshkentda «Ma'rifat markazi» majmuasi bunyod etildi.

2012-yil 27-yanvar O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha jamoatchilik kengashi hamda O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi uslubiy markaz tashkil etildi.

2012-yil, fevral Toshkentda ta'lim va taraqqiyot mavzusiga bag'ishlangan xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi.

**2014-yil
15–16-may** Samarqandda «O'rta asrlarda Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojida roli va ahamiyati» mavzusida xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi.

2015-yil 29-mart I.A. Karimov 5 yil muddatga muqobillik asosida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti etib saylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Asarlari to'plami. 1-21-jildlar. — T.: O'zbekiston. 1996—2013.
2. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. — T.: O'zbekiston. 1998.
3. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. — T.: Sharq. 1998.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. — T.: Ma'naviyat. 2008.
5. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. — T.: O'zbekiston. 2011.
6. Sodiqov H., Shamsuddinov R., Ravshanov P., Usmonov Q. O'zbekistonning yangi tarixi. I-kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachilik davrida. — T.: Sharq. 2000.
7. Jo'rayev M., Nurullin R. va boshqalar. O'zbekistonning yangi tarixi. II kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. — T.: Sharq. 2000.
8. Jo'rayev N., Fayzullayev T. O'zbekistonning yangi tarixi III-kitob. Mustaqil O'zbekiston tarixi. — T.: Sharq. 2000.
9. Qodirov B., Matyoqubov. O'zbekiston tarixidan mavzular bo'yicha ilmiy izohli lug'at. — T.: 2008.
10. Rajabov Q., Qandov B., Shaymardonov. O'zbekiston tarixining muhim sanalari. — T.: O'zbekiston. 2012
11. Levitin I. O'zbekiston tarixi burilish pallasida. — T.: O'zbekiston. 2001.
12. Avesto. Tazixiy — adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjima-si. — T.: Sharq. 2001.
13. Buyuk siymolar, allomalar (uch kitob). — T.: Meros. 1995, 1996, 1998.
14. Jabborov I. O'zbek xalqi etnografiyasi. — T.: O'qituvchi. 1994.
15. Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. — T.: Cho'lpon. 1994.
16. Mo'minov I. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni. — T.: Fan. 1968.

17. Ziyoyev H. O'zbekiston mustaqilligi uchun kurashlar tarixi. — T.: 2001.

18. Usmonov Q. Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. — T.: Iqtisod—Moliya. 2006.

19. Usmonov Q. va boshqalar. O'zbekiston tarixi (XVI—XIX asrning birinchi yarmi). 8-sinf uchun darslik. — T.: O'qituvchi. 2010, 2014.

20. Usmonov Q., Jo'rayev U. Tarixdan hikoyalar. 5-sinf uchun darslik. — T.: Cho'lpon. 2005, 2007, 2011.

21. Usmonov Q. Burxonova S. O'zbekiston: 15 bunyodkorlik yillari. — T.: Iqtisod—Moliya. 2006.

22. Muhammadjonov A., Usmonov Q. O'zbekiston tarixi (milo-diy IV asrdan XVI asr boshlarigacha) 7-sinf darsligi. — T.: O'zME nashriyoti. 2005.

23. Usmonov Q., Sodiqov M. O'zbekiston tarixi (1917—1991-yillar). — T.: Sharq. 2006—2013 (7 marta nashr etilgan).

24. Usmanov Q., O'zbekiston tarixi. Milliy istiqlol davri. — T.: O'qituvchi. 2003, 2012 (II marta nashr etilgan).

25. Haydarov H., Usmonov Q. Jizzax tarixi. — T.: O'qituvchi. 2009.

26. Salimov O. Usmonov Q., Ganiyev D. Yangi O'zbekistonning 7 zafarli yili. — T.: Sharq. 1999.

27. Usmanov Q. Vahobov A., Burxonova S. Bunyodkorlik yillari — tarixiy yutuqlar. Mustaqil O'zbekiston 20 yoshda. — T.: O'qituvchi. 2011.

MUNDARIJA

Kirish	3

I bob. O‘ZBEKISTON TARIXI FANINING PREDMETI, UNI O‘RGANISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI, MANBALARI VA AHAMIYATI

1. O‘zbekiston tarixi fanining predmeti	6
2. Vatan tarixini o‘rganishning nazariy-metodologik tamoyillari va manbalari	8
3. Barkamol avlodni shakllantirishda Vatan tarixining ahamiyati	16

II bob. MARKAZIY OSIYO JAHON SIVILIZATSIYASINING AJRALMAS QISMI

1. Vatanimiz jahon sivilizatsiyasining qadimgi o‘choqlaridan biri	21
2. Mamlakatimizda odamlarning paleolit davri manzilgohlari	25
3. Mezolit va Neolit davri manzilgohlari	29
4. Eneolit va bronza davri madaniyati	33

III bob. O‘ZBEK DAVLATCHILIGINING SHAKLLANISHI VA DASTLABKI TARAQQIYOT BOSQICHLARI

1. Davlat tuzilmalarining shakllanish shart-sharoitlari	42
2. Xorazm, Sug‘diyona va Baqtriya – ilk davlatchilik asoslari	44
3. «Avesto» – qadimgi tariximizni o‘rganishda noyob manba	48
4. Vatanimiz xalqlarining ajnabiy bosqinchilarga qarshi ozodlik kurashi	53
5. Baqtriyada davlat mustaqilligining tiklanishi	58
6. Miloddan avvalgi III–II asrlarda Qang‘ va Davan davlatlari	61
7. Kushonlar sulolasi	64
8. Buyuk Ipak yo‘li	66

IV bob. O'ZBEK XALQINING ETNIK SHAKLLANISHI

1. Turonzaminda turkiy xalqlarning azaliy etnos ekanligi	72
2. Yurtimiz hududida kechgan etnik jarayonlar. O'zbek xalqining shakllanishi	75
3. XV asr oxiri — XVI asrda o'zbek xalqi tarkibida yuz bergan muhim o'zgarishlar. «O'zbek» atamasi va uning keng yoyilishi	80
4. Mustaqillik davrida O'zbekistonda milliy totuvlikning ta'minlanishi	84

O'RTA ASRLAR DAVRI

V bob. V—VIII ASRLARDA O'ZBEK DAVLATCHILIGI: IJTIMOIIY-SIYOSIIY, IQDISODIIY, MADANIY HAYOTI

1. Eftaliylar davlatining vujudga kelishi. Eftaliylar davrida ijtimoiy-iqdisodiy va madaniy hayot	88
2. Turk xoqonligi. Xoqonlik davrida O'rta Osiyo xalqlarining iqdisodiy va madaniy hayoti	92
3. O'rta Osiyo xalqlari arablar istilosi va hukmronligi davrida	97

VI bob. IX—XII ASRLARDA O'ZBEK DAVLATCHILIGI: IJTIMOIIY-IQTISODIIY HAYOT. UYG'ONISH DAVRI, ILM-FAN, MADANIYAT RAVNAQI

1. Tohiriylar va somoniylar	106
2. Qoraxoniylar	112
3. G'aznaviylar	115
4. Saljuqiylar	117
5. Xorazmshohlar	121
6. Xalq hayotida yuz bergan uyg'onish davri. Madaniy taraqqiyot, ilm-fan ravnaqi	124

VII bob. MO'G'ULLAR ISTILOSI VA ZULMIGA QARSHI KURASH. JALOLIDDIN MANGUBERDI — VATAN HIMOYACHISI

1. Chingizxon boshchiligida mo'g'ullarning Movarounnahrda bosqini. Ozodlik kurashi. Jaloliddin Manguberdi	134

2. Chig'atoy ulusining tashkil etilishi, uning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayoti	141
3. XIII—XIV asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo xalqlarining madaniy hayoti	147

VIII bob. AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA IJTIMOY-SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

1. Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi. Markaziy davlat boshqaruvining takomillashuvi	151
2. Temuriylar davrida Movarounnahr va Xuroson	159
3. Amir Temur va temuriylar davri madaniyati	164

IX bob. TURKISTON HUDUDLARINING XONLIKLARGA BO'LINIB KETISHI, UNING SABABLARI VA OQIBATLARI

1. Turkistonning uch xonlikka bo'linishi	171
2. XIX asrning birinchi yarmida o'zbek xonliklarining jug'rofiy-siyosiy o'rni, davlat boshqaruvi va ijtimoiy-siyosiy hayoti	184
3. Xonliklarda o'zaro va ichki kurashlarning avj olishi, uning oqibatlari	193

X bob. O'ZBEK XONLIKLARINING ROSSIYA IMPERIYASI TOMONIDAN BOSIB OLINISHI. MUSTAMLAKACHILIK ZULMIGA QARSHI MILLIY OZODLIK HARAKATI. JADIDCHILIK

1. O'zbek xonliklarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi. Mustamlakachilik idora usulining joriy etilishi	201
2. Mustamlakachilarning iqtisodiy, ma'naviy-madaniy siyosati va amaliyoti	213
3. Mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy ozodlik harakati	218
4. Jadidlar harakatining vujudga kelishi, ularning islohotchilik faoliyati	225

XI bob. TURKISTONDA SOVET HOKIMIYATINING O'RNATILISHI VA UNGA QARSHI QUROLLI HARAKAT

1. Rossiyada 1917-yil fevral inqilobi. Uning Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotiga ta'siri. «Sho'royi Islomiya», «Sho'royi Ulamo»	231
2. Turkistonda Sovet hokimiyatining o'rnatilishi, uning shovinistik siyosati	236
3. Turkiston Muxtoriyati	238
4. Xorazm va Buxoroda demokratik harakatlarning o'sib borishi. Xiva xonligi va Buxoro amirligining yemirilishi	242
5. Turkistonda sovet tuzumiga qarshi qurolli harakat	249

XII bob. SOVET HOKIMIYATINING O'ZBEKISTONDA AMALGA OSHIRGAN IJTIMOY-SIYOSIY, IQTISODIY, MA'NAVIY-MADANIY TADBIRLARI VA ULARNING MUSTAMLAKACHILIK MOHIYATI (1920—1940-YILLAR)

1. Markaziy Osiyoda o'tkazilgan milliy-davlat chegaralanishi. O'zbekiston SSRning tuzilishi	259
2. Sovetlarning O'zbekistonda yuritgan iqtisodiy siyosati, uning mustamlakachilik mohiyati	265
3. O'zbekistonda yer-suv islohoti, dehqon xo'jaliklarini jamoalashtirish va uning oqibatlari	269
4. XX asrning 20—30-yillarida O'zbekistonning ma'naviy-ma'daniy va ma'rifiy hayoti	275
5. Sobiq Ittifoqda ma'muriy-buyruqbozlik totalitar tizimning qaror topishi, qatag'on siyosati va oqibatlari	285

XIII bob. IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O'ZBEK XALQINING FASHIZM USTIDAN QOZONILGAN G'ALABAGA QO'SHGAN HISSASI

1. O'zbekistonning urush girdobiga tortilishi, moddiy va ma'naviy kuchlarning frontga safarbar etilishi	290
2. O'zbekiston sanoati va qisbloq xo'jaligi front xizmatida	294
3. Urush yillarida fan, maorif va madaniyat	298
4. O'zbekistonlik jangchilarning fashizmni tor-mor etishdagi jasoratlari	302

XIV bob. SOVET DAVLATIDA MA'MURIY-BUYRUQBOZLIK TIZIMINING KUCHAYISHI VA INQIROZI DAVRIDA O'ZBEKISTON (1946—1989-YILLAR)

1. Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi zo'ravonligining kuchayishi.
Ziyolilarni qatag'on qilishning yangi to'lqini 310
2. Respublika ma'naviy-madaniy hayoti.
Mafkuraviy cheklashlar 315
3. O'zbekistonning iqtisodiy hayoti 323
4. SSSRda turg'unlik holatining vujudga kelishi 337

XV bob. O'ZBEKISTON MUSTAQILLIKKA ERISHISH OSTONASIDA

1. Yangi yo'l 347
2. Sovet imperiyasining tanazzulga yuz tutishi 350
3. Mustaqil davlatlar ittifoqini tuzishga intilish 352

MILLIY ISTIQLOL DAVRI

XVI bob. O'ZBEKISTON DAVLAT MUSTAQILLIGINING QO'LGA KIRITILISHI. DEMOKRATIK HUQUQIY DAVLAT VA FUQAROLIK JAMIYATI ASOSLARINING BARPO ETILISHI

1. O'zbekiston Davlat mustaqilligining e'lon qilinishi va
uning tarixiy ahamiyati 357
2. O'zbekiston Respublikasi davlat ramzlari va
Konstitutsiyasining qabul qilinishi 361
2. Siyosiy islohotlar. Huquqiy demokratik davlat asoslarining
barpo etilishi 367
4. Fuqarolik jamiyati negizlarining yaratilishi 376

XVII bob. MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONNING IQTISODIY, MA'NAVIY VA MADANIY TARAQQIYOTI

1. Iqtisodiy islohotlar. Bozor munosabatlarining shakllanishi 384
2. Iqtisodiyotning barqarorlashuvi va rivojlanishi 391
3. Mustaqillik yillarida ma'naviy taraqqiyot 398

4. Madaniyat ravnaqi	405
5. Milliy istiqlol g'oyasi, uning tarixiy ildizlari	415

XVIII bob. O'ZBEKISTONNING JAHON HAMJAMIYATIGA QO'SHILISHI

1. Xalqaro ahvol. O'zbekistonning tinchliksevar tashqi siyosati va jahon hamjamiyatiga qo'shilishi	420
2. O'zbekistonning Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari bilan ko'p tomonlama va ikki tomonlama aloqalari	431
3. Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida hamkorlik aloqalari	440
4. O'zbekistonning Osiyo mamlakatlari bilan o'zaro manfaatli aloqalari	448
5. O'zbekistonning AQSH va Yevropa mamlakatlari bilan hamkorligi	457
Xotima	466
Muhim voqealar solnomasi	468
Foydalanilgan adabiyotlar	486

**Q. USMONOV, M. SODIQOV,
S. BURXONOVA**

O'ZBEKISTON TARIXI

Darslik

Muharrirlar: N. Musayev,

A. Tillaxo'jayev

Badiiy muharrir: M. Odilov

Sahifalovchi: A. Tillaxo'jayev

Nashr. list. AI № 174, 21.12.2015.

Bosishga ruxsat 28.07.2016-yilda berildi. Bichimi 60×84^{1/16}

Ofset qog'oz. «Times_UZ» garniturası.

Shartli b't 31. Adadi 5000 dona.

564-buyurtma.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi.
100084. Toshkent, Kichik halqa yo'li, 7-uy.

O'zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot agentligining
G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
bosmaxonasida chop etildi.
100128, Toshkent, Labzak kochasi, 86-uy.